ЮРИДИЧНИЙ НАУКОВИЙ ЕЛЕКТРОННИЙ ЖУРНАЛ

ЕЛЕКТРОННЕ НАУКОВЕ
ФАХОВЕ ВИДАННЯ

www.lsej.org.ua

6'2025

Запорізький національний університет
Міністерства освіти і науки України

Електронне наукове фахове видання «Юридичний науковий електронний журнал»

№ 6, 2025

На підставі Наказу Міністерства освіти та науки України № 409 від 17.03.2020 р. (додаток 1) журнал внесений до переліку фахових видань категорії «Б» у галузі юридичних наук (D8 – Право, D9 – Міжнародне право, K9 – Правоохоронна діяльність)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Видавничий дім «Гельветика» 2025

УДК 34(05)

Юридичний науковий електронний журнал – електронне наукове фахове видання юридичного факультету Запорізького національного університету

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Коломоєць Тетяна Олександрівна – доктор юридичних наук, професор

Заступник головного редактора:

Бондар Олександр Григорович – доктор юридичних наук, професор

Відповідальний секретар:

Віхляєв Михайло Юрійович – доктор юридичних наук, професор

Члени редакційної колегії:

Батюк Олег Володимирович – доктор юридичних наук, професор;
Биргеу Михайло Михайлович – доктор юридичних наук, професор (Республіка Молдова);
Болокан Інна Вікторівна – доктор юридичних наук, доцент;
Ботнару Стела – доктор юридичних наук, доцент;
Бринза Сергій – професор, доктор хабілітат;
Верлос Наталя Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент;
Войцех Войтила – доктор гуманітарних наук у галузі філософії (Республіка Польща);
Волошина Владлена Костянтинівна – кандидат юридичних наук, доцент;
Галіцина Наталя Вікторівна – доктор юридичних наук, професор;
Деревянко Наталія Зеновіївна – доктор філософії у галузі права;
Діхтієвський Петро Васильович – доктор юридичних наук, професор;
Дрьомін Віктор Миколайович – доктор юридичних наук, професор;
Дудоров Олександр Олексійович – доктор юридичних наук, професор;
Ібрагімов Соліджон Ібрагімович – доктор юридичних наук, професор (Республіка Таджикистан);
Кантор Наталія Юріївна – кандидат юридичних наук;
Колпаков Валерій Костянтинович – доктор юридичних наук, професор;
Копча Василь Васильович – доктор юридичних наук, професор;
Курінний Євген Володимирович – доктор юридичних наук, професор;
Кушнір Сергій Миколайович – доктор юридичних наук, професор;
Смирнов Максим Іванович – кандидат юридичних наук, доцент;
Стеценко Семен Григорович – доктор юридичних наук, професор;
Тернущак Михайло Михайлович – доктор юридичних наук;
Тошек Бартоломей – доктор політичних наук, професор (Республіка Польща);
Уільям Дж. Уоткінс – доктор юридичних наук (США);
Фальковський Андрій Олександрович – кандидат юридичних наук, доцент;
Федчишин Дмитро Володимирович – доктор юридичних наук;
Шарая Анна Анатоліївна – доктор юридичних наук, доцент;
Д-р Ханна Боуз – LLB, MSc, PhD, FHEA, доцент кримінального права (Велика Британія);
Д-р Брюс Вордхо – PhD, LLB, LLM, професор конкурентного права (Велика Британія);
Д-р Джейн Руні – доцент міжнародного права (Велика Британія).

Рекомендовано до опублікування вченою радою Запорізького національного університету, протокол № 12 від 24.06.2025 р.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1
ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Бадида А.Ю. ЕКОЛОГІЧНІ ПРАВА У СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ КОНСТИТУЦІЙНОЇ РАДИ ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ……12

Севрюков Д.Г., Прокопик А.П. ПОЗИТИВНІ ДІЇ (ПОЗИТИВНА ДИСКРИМІНАЦІЯ): ВПЛИВ ЗАКОНОДАВЦЯ НА РОЗВИТОК ЯВИЩА……15

Сухомлин В.Б., Настюк А.А. СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА В КИЇВСЬКІЙ РУСІ ПІД ЧАС ПЕРЕХОДУ ВІД ЯЗИЧНИЦЬКОГО СВІТОБАЧЕННЯ ДО ХРИСТИЯНСЬКОГО. ІСТОРИКО-ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ……20

РОЗДІЛ 2
КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Каряка Д.Ю., Осінський О.О. ІНСТИТУЦІЙНА РОЛЬ ПІДРОЗДІЛІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВНУТРІШНЬОЇ ТА ВЛАСНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ У ЗАПОБІГАННІ ТА ВИЯВЛЕННІ КОРУПЦІЇ В ПУНКТАХ ПРОПУСКУ ЧЕРЕЗ ДЕРЖАВНИЙ КОРДОН……27

Лига А.І. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ ЕКОНОМІКО-ПРАВОВОГО ВИМІРУ РЕЗІЛЬЄНТНОСТІ МІСТА В УМОВАХ МІЛІТАРНОГО ВПЛИВУ ТА ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ……31

Труба Р.М. ОРГАНИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ЯК СУБ'ЄКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ……38

Хлопов А.В. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ МОДЕЛІ ПАРТИСИПАТИВНОЇ ДЕМОКРАТІЇ: ДОСВІД УКРАЇНИ ТА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН……42

РОЗДІЛ 3
ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Алімов К.О., Шилова Ю.О. ЗАХИСТ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: ОСОБЛИВОСТІ РОЗГЛЯДУ СПРАВ В УКРАЇНІ……46

Бобрик В.І., Савчин Н.М. СПІР ПРО ПРАВО ЯК МАТЕРІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ КРИТЕРІЙ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ПРОВАДЖЕНЬ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА……49

Бондар І.В., Мельник І.С., Онуфрієнко І.О. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПИТАНЬ ПЕРЕКЛАДУ В ЦИВІЛІСТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ……53

Деледивка С.Г. ПОЗОВ ПРО ВИЗНАННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ В СУЧАСНІЙ ПРАКТИЦІ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ……58

Кисельов В.К. ОСОБЛИВОСТІ МЕХАНІЗМУ КОНФІСКАЦІЇ АКТИВІВ ПІДСАНКЦІЙНИХ ОСІБ ЯК ПІДСТАВИ ПРИПИНЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ……64

Король Н.П. СТАМБУЛЬСЬКА КОНВЕНЦІЯ ТА МЕДІАЦІЯ: ПОШУК БЕЗПЕЧНОГО ЗАСТОСУВАННЯ У СПРАВАХ ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА……69

Матвійчук М.А., Максимчук О.О. МЕДІАЦІЯ У ВРЕГУЛЮВАННІ ЦИВІЛЬНИХ СПОРІВ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ІЗ СУДОВИМ ПРОВАДЖЕННЯМ НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНИ ТА КРАЇН ЄС……73

Меленчук В.І. ВИКОНАВЧЕ ПРОВАДЖЕННЯ ЩОДО ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ……78

Мельник О.О. ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ЦИВІЛЬНЕ СУДОЧИНСТВО……81

Музика Л.А. ЦІННІ ПАПЕРИ ТА ВІРТУАЛЬНІ АКТИВИ ЯК ОБ'ЄКТИ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ: ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА.....85

Яримович У.В. ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДОВІРЧОЇ ВЛАСНОСТІ ЯК СПОСОБУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКОНАННЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ.....91

Яркіна Н.Є. СПІВРОЗМІРНІСТЬ ЯК КРИТЕРІЙ ВИЗНАЧЕННЯ РОЗМІРУ КОМПЕНСАЦІЇ ЗА ПОРУШЕННЯ АВТОРСЬКИХ ЧИ СУМІЖНИХ ПРАВ.....94

РОЗДІЛ 4
ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

Копитова О.С., Шелепа А.А. РОЛЬ ГОСПОДАРСЬКИХ СУДІВ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРОЦЕДУР БАНКРУТСТВА В УКРАЇНІ.....99

Озадовський І.Л. ЗМІСТ ТА МЕЖІ ДІЇ ПРИНЦИПУ «NON REFORMATIO IN PEIUS» У ГОСПОДАРСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ.....103

Пєтухова Н.О. НАБУТТЯ СПІЛЬНИХ МАЙНОВИХ ПРАВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ У СФЕРІ ГОСПОДАРЮВАННЯ.....107

РОЗДІЛ 5
ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Горбачова К.М. ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА З ПИТАНЬ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ДЕЯКИХ КАТЕГОРІЙ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ.....115

Сільченко С.О. ДО ПИТАННЯ ПРО ПРАВОВІ ЗАСОБИ ЗАХИСТУ ТРУДОВИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ ПРОФЕСІЙНИХ СПОРТСМЕНІВ.....120

РОЗДІЛ 6
ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

Бегас В.Л., Рибачук Ж.В. ОРГАНІЗАЦІЙНІ ТА ПРАВОВІ АСПЕКТИ ОБІГУ ВЕТЕРИНАРНИХ ПРЕПАРАТІВ В УКРАЇНІ.....124

Одинцова В.І. ВІДШКОДУВАННЯ ВТРАТ ЛІСОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА ЯК ЕЛЕМЕНТ ЕКОНОМІКО-ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ У ГАЛУЗІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН.....128

Рим О.М. ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ЗЕМЕЛЬ, НА ЯКИХ РОЗТАШОВАНІ ОБ'ЄКТИ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ: СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ.....132

РОЗДІЛ 7
АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Єфімова К.І., Лисяк О.І. ПРОБЛЕМА ДЕРЖАВНОГО КОНТРОЛЮ ТА ЦЕНЗУРИ В ІНТЕРНЕТІ.....138

Кравчук В.Л. МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОТИДІЇ ДЕЗІНФОРМАЦІЇ.....142

Мащенко О.В., Макух О.В. ДО ПИТАННЯ ФІНАНСОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ФІЗИЧНИХ ОСІБ – ПЛАТНИКІВ ПОДАТКІВ.....145

Серебро М.В. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСОБИ ТА ЦИФРОВІ ІНСТРУМЕНТИ ЗДІЙСНЕННЯ ЕЛЕКТРОННОГО УРЯДУВАННЯ.....150

Фелик В.І., Галунько В.В., Шишка Р.Б., Воробей П.А., Фелик О.В. АДМІНІСТРАТИВНИЙ ОРГАН. DURA LEX, SED LEX.....155

Шумейко І.П. СТРОКИ ДАВНОСТІ У ФІНАНСОВІЙ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ.....164

РОЗДІЛ 8
КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Волинець Р.А. ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ ЗА СУКУПНІСТЮ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ТА СУКУПНІСТЮ ВИРОКІВ У ПРАКТИЦІ ВЕРХОВНОГО СУДУ (ЧАСТИНА IV)....169

Задоя К.П. ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ПРИРОДИ ІНСТИТУТУ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВИХ КОМАНДИРІВ, ІНШИХ ОСІБ, ЯКІ ФАКТИЧНО ДІЮТЬ ЯК ВІЙСЬКОВІ КОМАНДИРИ, ТА ІНШИХ НАЧАЛЬНИКІВ (КОМАНДНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ)....174

Клімова В.В. МЕХАНІЗМИ ПРОТИДІЇ ВТЯГНЕННЮ У ТЕРОРИСТИЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ТА ПРАВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ....177

Юрків М.Т. СУЧАСНИЙ СТАН ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ПРАВООХОРОННОГО ОРГАНУ....181

РОЗДІЛ 9
КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Бабаєва О.В., Горбенко Д.А., Рябоконь К.І. АНАЛІЗ СУЧАСНОЇ ПРАКТИКИ ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В СФЕРІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ....185

Бабаєва О.В., Даценко Д.О., Прохорова Г.О. ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ЩОДО ЗАСТОСУВАННЯ ДО ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ ЗАХОДІВ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ХАРАКТЕРУ В СПЕЦІАЛЬНОМУ ПОРЯДКУ....190

Бабіков О.П. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БАЛАНСУ ІНТЕРЕСІВ КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА ТА ГАРАНТІЙ АДВОКАТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: МЕЖІ ДОПУСТИМОГО ВТРУЧАННЯ ТА ОЦІНКА ЗДОБУТИХ ДОКАЗІВ....195

Біла В.Р., Шептуховський С.Є. ПРОАКТИВНА КРИМІНАЛІСТИКА: ВСТУП ДО ПРОБЛЕМИ....199

Дунаєвська Л.Г. НОРМАТИВНА НЕВИЗНАЧЕНІСТЬ РЕЗУЛЬТАТІВ ЗАСТОСУВАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ СПЕЦІАЛІСТОМ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ....208

Івашко С.В., Шипілов О.В. ПРОБЛЕМИ ДОПУСТИМОСТІ ДОКАЗІВ, ОТРИМАНИХ У ПОРЯДКУ МІЖНАРОДНОЇ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ: НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА МІЖНАРОДНИЙ ПІДХОДИ....211

Короїд Ю.М. ОСОБЛИВОСТІ РОЗГЛЯДУ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕНЬ В АПЕЛЯЦІЙНІЙ ІНСТАНЦІЇ....216

Пазюк Є.С. ТАКТИКА УЧАСТІ ЗАХИСНИКА У ПРОВЕДЕННІ ОГЛЯДУ ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ....220

Тітко І.А. ЗОБОВ'ЯЗАТИ НЕ МОЖНА ПОВТОРНО РОЗГЛЯНУТИ: ДЕ СТАВИТИ КРАПКУ?....224

Циколія Л.Ц. ПОНЯТТЯ, ЗМІСТ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇХ ОБІГУ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ....233

Шевчук В.М., Шевчук М.В., Шарпацька В.М. КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НЕЗАКОННОГО ЗБАГАЧЕННЯ: ФОРМУВАННЯ, РЕАЛІЗАЦІЯ, ПЕРСПЕКТИВИ....238

РОЗДІЛ 10
СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

Софієв С.О., Теслицький А.А. ПЕРМАНЕНТНИЙ ХАРАКТЕР ДЕРЖАВНОГО ОБВИНУВАЧЕННЯ. ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ТЛУМАЧЕННЯ ТЕРМІНОЛОГІЇ «ОБВИНУВАЧЕННЯ» В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ....245

Храпенко О.О., Меденцев А.М., Сперанський В.О. ЕТИЧНІ ДИЛЕМИ АДВОКАТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ ЗАСТОСУВАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ У ПРАВОСУДДІ....250

РОЗДІЛ 11
МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Білецький Є.В., Прощаєв В.В. ПЕРЕДУМОВИ ПРИТЯГНЕННЯ ДЕРЖАВИ ДО МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД.....255

Іщенко М.В. ПРАВОВА СЕМАНТИКА ТЕРМІНІВ «ЗБРОЙНИЙ КОНФЛІКТ» ТА «ЗБРОЙНА АГРЕСІЯ».....258

Кіяшко Д.І. ПОРІВНЯННЯ ПОЛОЖЕНЬ ДИРЕКТИВИ ЄС ATAD І ПРО ПОДАТОК НА ВИХІД З ПОДАТКОВИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ.....262

Костенко Д.В. СВОБОДА ІНФОРМАЦІЇ ПІД ЧАС ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ.....266

Миськів М.С. ГЕНЕЗИС КОНЦЕПЦІЇ ПОСТІЙНОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА В МІЖНАРОДНОМУ ПОДАТКОВОМУ ПРАВІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО РОЗВИТКУ.....271

РОЗДІЛ 12
ВІЙСЬКОВЕ ПРАВО

Іващенко С.М., Чалий М.Г. ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ УТВОРЕННЯ І ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ВІЙСЬКОВОЇ ПРОКУРАТУРИ В УКРАЇНІ.....274

Чалий М.Г., Пащенко Є.М., Іващенко С.М., Антонюк А.О. ЗВІЛЬНЕННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ З УРАХУВАННЯМ ЗМІН ДО КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ ТА РАТИФІКАЦІЄЮ РИМСЬКОГО СТАТУТУ.....277

CONTENTS

SECTION 1
THEORY AND HISTORY OF THE LAW AND THE STATE; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL DOCTRINES

Badyda A.Yu. ENVIRONMENTAL RIGHTS IN THE JUDICIAL PRACTICE OF THE CONSTITUTIONAL COUNCIL OF THE FRENCH REPUBLIC..... 12

Sevriukov D.H., Prokopyk A.P. AFFIRMATIVE ACTION (POSITIVE DISCRIMINATION): THE INFLUENCE OF A LEGISLATOR ON THE DEVELOPMENT OF THE PHENOMENON..... 15

Sukhomlyn V.B., Nastiuk A.A. SOCIAL POLICY IN KYIVAN RUS DURING THE TRANSITION FROM A PAGAN WORLDVIEW TO A CHRISTIAN ONE. A HISTORICAL-COMPARATIVE ANALYSIS..... 20

SECTION 2
CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

Kariaka D.Yu., Osinskyi O.O. THE INSTITUTIONAL ROLE OF THE INTERNAL AND OWN SECURITY UNITS OF THE STATE BORDER GUARD SERVICE OF UKRAINE IN PREVENTING AND DETECTING CORRUPTION AT BORDER CROSSING POINTS..... 27

Lyha A.I. SOCIO-ECONOMIC ASPECT OF THE ECONOMIC AND LEGAL DIMENSION OF CITY RESILIENCE IN CONDITIONS OF MILITARY INFLUENCE AND POST-WAR RECOVERY..... 31

Truba R.M. LOCAL SELF-GOVERNMENT BODIES AS ENTITIES OF ENSURING NATIONAL SECURITY..... 38

Khlopov A.V. CONSTITUTIONAL AND LEGAL MODELS OF PARTICIPATORY DEMOCRACY: THE EXPERIENCE OF UKRAINE AND FOREIGN COUNTRIES..... 42

SECTION 3
CIVIL LAW AND CIVIL PROCESS; FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE LAW

Alimov K.O., Shylova Yu.O. PROTECTION OF CONSUMER RIGHTS IN CIVIL PROCEEDINGS: FEATURES OF CASE CONSIDERATION IN UKRAINE..... 46

Bobryk V.I., Savchyn N.M. DISPUTE OVER A RIGHT AS A SUBSTANTIVE LAW CRITERION FOR THE DIFFERENTIATION OF CIVIL PROCEDURE PROCEEDINGS..... 49

Bondar I.V., Melnyk I.S., Onufriienko I.O. LEGAL REGULATION OF TRANSLATION ISSUES IN JUDICIAL AND NON-JUDICIAL PROCEDURES FOR RESOLVING PRIVATE MATTERS..... 53

Deledyvka S.H. CLAIM FOR RECOGNITION OF OWNERSHIP IN CONTEMPORARY LEGAL PRACTICE..... 58

Kyselov V.K. FEATURES OF THE ASSET CONFISCATION MECHANISM FOR SANCTIONED PERSONS AS A GROUND FOR TERMINATION OF PROPERTY RIGHTS UNDER MARTIAL LAW..... 64

Korol N.P. THE ISTANBUL CONVENTION AND MEDIATION: SEEKING SAFE APPLICATION IN DOMESTIC VIOLENCE CASES..... 69

Matviichuk M.A., Maksymchuk O.O. MEDIATION IN CIVIL DISPUTE RESOLUTION: A COMPARATIVE ANALYSIS WITH COURT PROCEEDINGS ON THE EXAMPLE OF UKRAINE AND EU COUNTRIES..... 73

Melenchuk V.I. ENFORCEMENT PROCEEDINGS INVOLVING MILITARY PERSONNEL..... 78

Melnyk O.O. THE SHADOW ECONOMY AND ITS IMPACT ON CIVIL JUSTICE..... 81

Muzyka L.A. SECURITIES AND VIRTUAL ASSETS AS OBJECTS OF CIVIL LAW: A COMPARATIVE STUDY..... 85

Yarymovych U.V. CERTAIN ASPECTS OF LEGAL REGULATION OF TRUST PROPERTY AS A WAY OF ENSURING THE FULFILLMENT OF OBLIGATIONS..... 91

Yarkina N.Ye. PROPORTIONALITY AS A CRITERION FOR DETERMINING THE AMOUNT OF COMPENSATION FOR INFRINGEMENT OF COPYRIGHT OR RELATED RIGHTS 94

SECTION 4
ECONOMIC LAW; ECONOMIC PROCEDURAL LAW

Kopytova O.S., Shelepa A.A. THE ROLE OF COMMERCIAL COURTS IN ENSURING THE EFFICIENCY OF BANKRUPTCY PROCEDURES IN UKRAINE..... 99

Ozadovskyi I.L. THE CONTENT AND LIMITS OF THE NON REFORMATIO IN PEIUS PRINCIPLE IN COMMERCIAL PROCEEDINGS OF UKRAINE..... 103

Pietukhova N.O. ACQUISITION OF JOINT INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS IN BUSINESS DOMAIN..... 107

SECTION 5
LABOUR LAW; SOCIAL SECURITY LAW

Horbachova K.M. STATE POLICY ON SOCIAL PROTECTION OF CERTAIN CATEGORIES OF THE POPULATION OF UKRAINE..... 115

Silchenko S.O. REGARDING THE LEGAL MEANS OF PROTECTING THE LABOR RIGHTS AND INTERESTS OF PROFESSIONAL ATHLETES..... 120

SECTION 6
LAND LAW; AGRARIAN LAW; ENVIRONMENTAL LAW; NATURAL RESOURCE LAW

Behas V.L., Rybachuk Zh.V. ORGANIZATIONAL AND LEGAL ASPECTS OF THE CIRCULATION OF VETERINARY MEDICINES IN UKRAINE..... 124

Odyntsova V.I. COMPENSATION FOR FORESTRY PRODUCTION LOSSES AS AN ELEMENT OF AN ECONOMIC AND LEGAL MECHANISM IN THE FIELD OF LAND RELATIONS..... 128

Rym O.M. LEGAL REGIME OF LANDS HOSTING ARCHAEOLOGICAL HERITAGE SITES: CURRENT CHALLENGES AND SOLUTIONS..... 132

SECTION 7
ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS; FINANCIAL LAW; INFORMATION LAW

Yefimova K.I., Lysiak O.I. THE PROBLEM OF STATE CONTROL AND CENSORSHIP ON THE INTERNET..... 138

Kravchuk V.L. INTERNATIONAL EXPERIENCE IN ADMINISTRATIVE AND LEGAL SUPPORT FOR COUNTERING DISINFORMATION..... 142

Mashchenko O.V., Makukh O.V. ON THE ISSUE OF FINANCIAL RESPONSIBILITY OF INDIVIDUALS – TAXPAYERS..... 145

Serebro M.V. ADMINISTRATIVE MEANS AND DIGITAL TOOLS FOR THE IMPLEMENTATION OF ELECTRONIC GOVERNANCE..... 150

Felyk V.I., Halunko V.V., Shyshka R.B., Vorobei P.A., Felyk O.V. ADMINISTRATIVE BODY. DURA LEX, SED LEX..... 155

Shumeiko I.P. LIMITATION PERIODS IN FINANCIAL RESPONSIBILITY IN UKRAINE..... 164

SECTION 8
CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL LAW

Volynets R.A. DETERMINATION OF PUNISHMENT ACCORDING TO THE SET OF CRIMINAL OFFENSES AND THE SET OF SENTENCES IN THE PRACTICE OF THE SUPREME COURT (PART IV)....169

Zadoia K.P. ISSUES OF A LEGAL NATURE OF THE INSTITUTE OF CRIMINAL RESPONSIBILITY OF MILITARY COMMANDERS, OTHER PERSONS EFFECTIVELY ACTING AS MILITARY COMMANDERS, AND OTHER SUPERIORS (COMMAND RESPONSIBILITY)....174

Klimova V.V. MECHANISMS FOR COUNTERACTING INVOLVEMENT IN TERRORIST ACTIVITIES: COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF UKRAINIAN AND EU LEGISLATION....177

Yurkiv M.T. CURRENT STATE AND METHODOLOGY OF RESEARCH ON LEGAL PROTECTION OF PROFESSIONAL ACTIVITY OF LAW ENFORCEMENT OFFICERS....181

SECTION 9
CRIMINAL PROCESS AND FORENSIC SCIENCE; FORENSIC EXAMINATION; OPERATIVELY-SEARCH ACTIVITY

Babaieva O.V., Horbenko D.A., Riabokon K.I. ANALYSIS OF THE CURRENT PRACTICE OF USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE FIELD OF CRIMINAL PROCEDURE....185

Babaieva O.V., Datsenko D.O., Prokhorova H.O. PECULIARITIES OF CRIMINAL PROCEEDINGS REGARDING THE APPLICATION OF CRIMINAL LAW MEASURES TO A LEGAL ENTITY IN A SPECIAL ORDER....190

Babikov O.P. ENSURING THE BALANCE OF INTERESTS IN CRIMINAL JUDICIAL PROCEEDINGS AND GUARANTEES FOR LAWYER ACTIVITIES: LIMITS OF PERMISSIBLE INTERFERENCE AND ASSESSMENT OF OBTAINED EVIDENCE....195

Bila V.R., Sheptukhovskyi S.Ye. PROACTIV FORENSIC: INTRODUCTION....199

Dunaievska L.H. NORMATIVE UNCERTAINTY OF THE RESULTS OF THE APPLICATION OF SPECIAL KNOWLEDGE BY A SPECIALIST IN CRIMINAL PROCEEDINGS....208

Ivashko S.V., Shypilov O.V. PROBLEMS OF THE ADMISSIBILITY OF EVIDENCE OBTAINED THROUGH INTERNATIONAL LEGAL ASSISTANCE: NATIONAL AND INTERNATIONAL APPROACHES....211

Koroid Yu.M. PROBLEMOUS ISSUES IN THE CONSIDERATION OF CRIMINAL PROCEEDINGS IN THE APPEAL COURT....216

Paziuk Ye.S. TACTIC OF EVIDENCE COLLECTION BY A DEFENSE OFFICER DURING PARTICIPATION IN CONDUCTING AN INSPECTION AT THE STAGE OF PRE-TRIAL INVESTIGATION....220

Titko I.A. TO COMPEL OR TO RECONSIDER: WHERE DO WE DRAW THE LINE?....224

Tsykoliia L.Ts. THE CONCEPT, CONTENT OF PERSONAL DATA AND FEATURES OF THEIR CIRCULATION IN CRIMINAL PROCEEDINGS....233

Shevchuk V.M., Shevchuk M.V., Sharpatska V.M. CRIMINALISTIC CHARACTERISTICS OF ILLEGAL ENRICHMENT: FORMATION, IMPLEMENTATION, PROSPECTS....238

SECTION 10
JUDICATURE; PUBLIC PROSECUTION AND ADVOCACY

Sofiiev S.O., Teslytskyi A.A. PERMANENT NATURE OF STATE PROSECUTION. PROBLEM ISSUES OF INTERPRETING THE TERMINOLOGY OF “PROSECUTION” IN THE CRIMINAL PROCEDURAL LEGISLATION OF UKRAINE....245

Khrapenko O.O., Medentsev A.M., Speranskyi V.O. ETHICAL DILEMMAS OF ADVOCACY IN THE CONTEXT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE JUDICIARY....250

SECTION 11
INTERNATIONAL LAW

Biletskyi Ye.V., Proshchaiev V.V. PREREQUISITES FOR HOLDING A STATE ACCOUNTABLE UNDER INTERNATIONAL LAW: A MODERN VIEW.....255

Ishchenko M.V. LEGAL SEMANTICS OF THE TERMS “ARMED CONFLICT” AND “ARMED AGGRESSION”.....258

Kiiashko D.I. COMPARISON OF THE PROVISIONS OF THE EU ATAD I DIRECTIVE ON EXIT TAXATION WITH THE TAX LEGISLATION OF UKRAINE.....262

Kostenko D.V. FREEDOM OF INFORMATION DURING ARMED CONFLICT.....266

Myskiv M.S. THE GENESIS OF THE CONCEPT OF PERMANENT ESTABLISHMENT IN INTERNATIONAL TAX LAW AND PROSPECTS FOR ITS DEVELOPMENT.....271

SECTION 12
MILITARY LAW

Ivashchenko S.M., Chalyi M.H. HISTORICAL ASPECTS OF THE FORMATION AND ACTIVITIES OF THE MILITARY PROSECUTOR’S OFFICE IN UKRAINE.....274

Chalyi M.H., Pashchenko Ye.M., Ivashchenko S.M., Antoniuk A.O. EXEMPTION OF MILITARY PERSONNEL FROM CRIMINAL LIABILITY FOR WAR CRIMES IN VIEW OF AMENDMENTS TO THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE AND RATIFICATION OF THE ROMAN STATUTE.....277

РОЗДІЛ 1
ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 342(44)+342.565.2:342.72+349.6
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/1

ЕКОЛОГІЧНІ ПРАВА У СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ КОНСТИТУЦІЙНОЇ РАДИ ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

ENVIRONMENTAL RIGHTS IN THE JUDICIAL PRACTICE OF THE CONSTITUTIONAL COUNCIL OF THE FRENCH REPUBLIC

Бадида А.Ю., к.ю.н.,
доцентка кафедри теорії та історії держави і права
Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет»

Питання нерозривного зв'язку екологічних прав з іншими правами людини є очевидним у XXI столітті. Спостерігається формування міжнародного консенсусу щодо визнання права на здорове довкілля, заохочуючи держави до їх гарантування. Однією з таких країн є Французька Республіка, а судова практика Конституційної ради є тому підтвердженням.

Метою цієї статті є аналіз економічних прав у Французькій Республіці через призму рішень Конституційної ради – органу конституційної юрисдикції, а також так зване «розширення» розуміння прав людини у Франції, зокрема, завдяки тлумаченню преамбули Економічної хартії віж 2005 року.

Розширюючи компетенцію законодавця, яка передбачена ст. 34 Конституції 1958 року, щодо визначення базових засад збереження довкілля, редакція Конституції від 1 березня 2005 року надала Екологічній хартії конституційного значення. Таким чином, були закріплені нові права, відмінні від тих, що передбачені Декларацією прав людини і громадянина 1789 року та Преамбулою Конституції 1946 року. Важливо розуміти, що не усі положення цієї Хартії мають однакову сферу дії, іншими словами, встановлюють права або свободи, порушення яких можна посилатися на підтримка QPC (пріоритетне питання конституційності).

У 2020 році Конституційна рада підтвердила конституційну цінність захисту навколишнього природного середовища, а у рішенні від 12 серпня 2022 року вона прирівняла збереження навколишнього середовища до розряду фундаментальних інтересів нації.

Зроблено висновки, що право кожного жити у збалансованому середовищі є суб'єктивним правом, а екологічні права тісно пов'язані з правами людини. У свою чергу, національні суди, у тому числі суди конституційної юрисдикції, стали першочерговими гарантами екологічних прав.

Ключові слова: права людини, екологічні права, Французька Республіка, Конституційна рада, судова практика, Екологічна хартія, пріоритетне питання конституційності (QPC), аргументація.

The question of the inextricable connection between environmental rights and other human rights is obvious in the 21st century. The formation of an international consensus regarding the recognition of the right to a healthy environment is being observed, encouraging states to guarantee it. One of these countries is the French Republic, and the jurisprudence of the Constitutional Council is proof of that.

The purpose of this article is to analyze economic rights in the French Republic through the prism of the decisions of the Constitutional Council, a body of constitutional jurisdiction, as well as the so-called «expansion» of the understanding of human rights in France, in particular, thanks to the interpretation of the preamble of the Economic Charter of 2005.

Expanding the competence of the legislator, which is provided for in Art. 34 of the Constitution of 1958, regarding the determination of the basic principles of environmental protection, the revision of the Constitution dated March 1, 2005 gave the Ecological Charter constitutional significance. Thus, new rights, different from those provided by the Declaration of the Rights of Man and Citizen of 1789 and the Preamble of the Constitution of 1946, were enshrined. It is important to understand that not all provisions of this Charter have the same scope, in other words, establish rights or freedoms, the violation of which can be invoked to uphold the QPC (priority constitutionality issue).

In 2020, the Constitutional Council confirmed the constitutional value of the protection of the natural environment, and in a decision dated August 12, 2022, it equated the preservation of the environment to the category of fundamental interests of the nation. It is concluded that everyone's right to live in a balanced environment is a subjective right, and environmental rights are closely related to human rights. In turn, national courts, including courts of constitutional jurisdiction, have become primary guarantors of environmental rights.

Key words: human rights, environmental rights, French Republic, Constitutional Council, judicial practice, Environmental Charter, priority question of constitutionality (QPC), argumentation.

У XXI столітті важливим питанням є не лише міжнародний захист навколишнього природного середовища шляхом прийняття законів, а також право на повагу до довкілля, яке поступово визнається основним правом людини. Таке «новоспечене» право не може поки що бути визначеним з достатньою точністю, тож основний тягар у реалізації цього права лягає на судові органи.

Поняття права на довкілля беруться тлумачити вчені, зокрема, французькі. Наприклад, А. Кіс розуміє вказане право як процесуальне право, роз'яснюючи його як обов'язок органів державної влади допомагати тим, хто зазнав шкоди під час користування цим правом [1].

Права людини у Французькій Республіці гарантуються не лише Конституцією 1958 року, а досить широким спектром джерел, що зветься «блоком конституційності». Фактично це є широке розуміння конституції, адже крім конституційного тексту значення конституції мають Декларація прав людини і громадянина 1789 року, Преамбула Конституції 1946 року, основоположні принципи, визнані законами Республіки, Екологічна хартія 2004 року [2, с. 12]. У зв'язку з тим, що положення Екологічної хартії (Закон «Про хартію навколишнього середовища» від 1 березня 2005 року) мають цінність конституції у Франції, видається актуальним проаналізувати гарантування екологічних прав у цій державі. Напрямок дослідження буде скеровано до рішень Конституційної ради Франції (орган конституційної юрисдикції), у яких містяться

правові позиції щодо гарантування та розгортання екологічних прав людини.

Звертаючись до Екологічної хартії, варто відзначити, що крім положень десяти статей, вона включає сім параграфів. Звертаємо увагу на те, що не усі положення Екологічної хартії мають однакову сферу дії. Декотрі положення не встановлюють права чи свободи, гарантовані Конституцією, відповідно, «на них не можна посилатися на підтримку пріоритетного питання конституційності (QPC) на підставі статті 61– 1 Конституції» (п. 5 рішення) [3].

Якраз Конституційна рада у своїх рішеннях визначає ті статті, які розміщені у одній ієрархії з Конституцією, тобто встановлюють права чи свободи, гарантовані Конституцією. Підкреслюємо у даному дослідженні, що лише ці статті Екологічної хартії мають конституційну цінність, іншими словами, встановлюють права або свободи, порушення яких можна посилатися на підтримка QPC (пріоритетне питання конституційності):

Ст. 1 – право жити в збалансованому середовищі, яке поважає здоров'я;

Ст. 2 – обов'язок брати участь у збереженні та покращенні навколишнього середовища;

Ст. 3 – обов'язок запобігати або обмежувати шкоду навколишньому середовищу;

Ст. 4 – сприяти відновленню довкілля;

Ст. 7 – право на участь у розробці державних рішень, що впливають на навколишнє середовище. Тож, відповідальністю законодавця та, у межах, визначених законом, адміністративних органів є визначення, відповідно до принципів, викладених у Хартії, способів реалізації цих положень [4].

Додамо, що ст. 6, що стосується вимоги щодо сприяння сталому розвитку, не встановлює право чи свободу, які гарантовані Конституцією, можуть бути використані в рамках QPC (рішення № 2012-283 QPC від 23 листопада 2012 р.) [5]. В апріорному контролі Конституційна рада вважає, що законодавець має визначити умови реалізації цього положення (рішення № 2013-666 DC від 11 квітня 2013 р.) [6].

У рішенні Конституційної ради від 31 січня 2020 року йдеться про формулювання мети захисту навколишнього середовища, якя виведена з Преамбули Екологічної хартії. Конституційна рада, розглянувши пріоритетне питання конституційності (QPC), вважає, що, ухвалюючи положення, які забороняють виробництво, зберігання та обіг у Франції засобів захисту рослин, що містять активні речовини, не схвалені Європейським Союзом, законодавець мав на меті !яка може бути спричинена розповсюдженням активних речовин, що містяться у відповідних продуктах (п. 9 рішення). Перешкоджаючи таким чином компаніям, заснованим у Франції, брати участь у продажу таких продуктів у будь-якій точці світу і, отже, опосередковано, завдавати шкоди, яка може виникнути внаслідок цього для здоров'я людини та навколишнього середовища, і навіть за межами Європейського Союзу, виробництво та продаж таких продуктів, ймовірно, буде дозволено, законодавець надав свободу здійснювати напади, які тісно пов'язані з цілями конституційної цінності охорони здоров'я та навколишнього середовища (п. 10 рішення). На останок, відстрочивши до 1 січня 2022 року набрання чинності заборони на виробництво, зберігання або обіг засобів захисту рослин, що містять несанкціоновані діючі речовини, законодавець залишив для компаній, на які вона поширюватиметься, строк трохи більше трьох років, щоб відповідно адаптувати свою діяльність (п. 11 рішення). Таким чином, шляхом прийняття оскаржуваних положень законодавець забезпечив узгодження, яке не є явним дисбалансом між свободою підприємницької діяльності та цілями конституційної цінності захисту довкілля та здоров'я (скаргу на невизнання цієї свободи слід відхилити, вважає Рада) [7] [8, с. 176]. Підкреслимо, що саме рішенням від 31 січня 2020 року Конституційна рада впевше визначила ціль конституційного значення – захист навколишнього середовища, спільної спадщини людей. Ба більше, Конституційна рада апелює до того, що захист загальної спадщини людей, беручи до уваги шкоду, завдану навколишньому середовищу та здоров'ю людей, дозволив врахувати вплив діяльності, що здійснюється у Франції, на навколишнє середовище за межами держави.

Важливо зазначити, що цілі конституційного значення – це керівні принципи, видані Конституційною радою, надані законодавцю. Вони не встановлюють права, але дозволяють Раді обмежувати певні конституційні принципи з метою надання певним іншим конституційним правам чинності. Їх не слід плутати з принципами конституційної цінності (PVC), які є принципами, встановленими Конституційною радою і дотримання яких вимагається як від законодавця, так і від інших органів держави. Вони самі по собі є правовими стандартами [9].

Своїм рішенням від 12 серпня 2022 року щодо конституційності закону про купівельну спроможність Конституційна рада відзначила новий етап у конституційному визнанні прав і обов'язків у питаннях навколишнього середовища та клімату, і, по суті, розширила сферу дії права на навколишнє середовище, яке передбачено ст. 1 Екологічної хартії. Як зазначено в п. 6 рішення, яке коментується, ст. 29 зазначеного закону стосується режиму дозволу та продовження експлуатації плавучого LNG-терміналу. Ст. 30 містить процедурні правила, що застосовуються до проекту встановлення плавучого терміналу СПГ на території порту Гавр.

Це рішення передбачає два застереження щодо тлумачення, сформульовані Радою, які стосуються надзвичайних заходів для захисту купівельної спроможності:

1) до створення плавучого LNG-терміналу (ст. 29 і 30 оспорюваного Закону) (плавучий LNG-термінал – це судно, яке виконує функцію установки для переробки скрапленого природного газу, пришвартоване в порту, де воно з'єднане трубопроводом з мережею транспортування природного газу. З огляду на його призначення та наслідки встановлення та введення в експлуатацію плавучого LNG-терміналу, ймовірно, завдасть шкоди навколишньому середовищу [10];

2) збільшення ліміту викидів парникових газів, що застосовується до установок, що виробляють електроенергію з викопного палива (ст. 32 і 36 Закону).

Звертаючись до преамбули Екологічної хартії та її статей 1, 6 та 7, Рада наводить такі базові аргументи:

по-перше, з підготовчої роботи випливає, що ці положення мають на меті реагувати на труднощі у постачанні газової енергії шляхом збільшення національних потужностей з переробки скрапленого природного газу. Роблячи це, вони реалізують конституційні вимоги, властиві захисту основних інтересів нації, включаючи незалежність нації, а також основні елементи її економічного потенціалу (п. 11 рішення);

по-друге, оскаржувані положення передбачають, що продовження експлуатації плавучого LNG-терміналу, а також встановлення такого терміналу на території порту Гавр є можливим, якщо необхідно збільшити національні потужності з обробки зрідженого природного газу, щоб забезпечити безпеку постачання. Проте з преамбули до Екологічної хартії випливає, що збереження навколишнього середовища має здійснюватися так само, як інші фундаментальні інтереси нації, і що вибір, спрямований на задоволення потреб сьогодення, не повинен ставити під загрозу потенціал майбутнього поколінь для задоволення власних потреб. Тому, якщо не ігнорувати статтю 1 Екологічної хартії, ці положення можуть застосовуватися лише у випадку серйозної загрози безпеці газопостачання (п. 12 рішення);

по-третє, положення ст. 29 передбачають, що плавучий термінал LNG, визначений наказом, підлягає правилам і міжнародно визнаним заходам безпеки, які застосовуються до категорії суден, і зокрема до тих, що перевозять скраплений природний матеріал усі приписи, прийняті префектом за пропозицією влади, наділеної повноваженнями портової поліції, зокрема з метою запобігання незручностям або небезпеці для навколишнього середовища. Ці вимоги визначають зобов'язання, пов'язані з демонтажем або адаптацією установок і обладнання після закінчення їх експлуатації, включаючи будь-які зобов'язання щодо повторного використання ділянки (п. 13 рішення);

по-четверте, з одного боку, положення статті 30, які передбачають процедурні винятки, застосовуються лише до будівництва плавучого LNG-терміналу на території порту Гавр і протягом періоду експлуатації, який не може перевищувати п'яти років. З іншого боку, ці винятки, які перелічені вичерпно, можуть бути реалізовані, лише якщо вони суворо пропорційні потребам цього проекту та до 1 січня 2025 року. У всіх випадках громадськість інформується про значний вплив проекту на навколишнє середовище та здоров'я людини, і оператор повинен дотримуватися заходів для уникнення та зменшення шкоди видам, що охороняються, та середовищам їх існування. Крім того, протягом шести місяців з моменту введення в експлуатацію терміналу оператор зобов'язаний провести загальнодоступне дослідження щодо впливу на навколишнє середовище, пов'язаного з експлуатацією терміналу. Він також повинен за шість місяців до завершення операції надати оприлюднене дослідження про умови демонтажу експлуатації, вжиті компенсаційні заходи та стан біорізноманіття та підлог. Крім того, рішення компетентного органу, прийняті відповідно до цих винятків, можуть бути оскаржені в адміністративному судді, в тому числі в порядку спрощеного провадження (п. 14 рішення). Зважаючи на вищенаведене, Конституційна ража прийшла до висновку, що оскаржувані положення не порушують статтю 1 Екологічної хартії, відповідно, жодну іншу статтю Екологічної хартії чи конституційну вимогу за умови цього самого застереження, узгодженими з Конституцією [10].

Резюмуючи, ст. 1 Екологічної хартії вимагає від законодавця пошуку дуального балансу: з одного боку, баланс між збереженням навколишнього середовища та іншими фундаментальними інтересами нації, та, з іншого боку, баланс між потребами теперішнього та майбутніх поколінь.

Важливо зробити акцент на тому, що Хартія встановлює нову категорію конституційних прав, що фактично є доповненням до особистих, політичних, соціально-економічних прав. Ці права відповідно супроводжуються обов'язками, що містяться у ст. 2, 3 та 4 Екологічної хартії.

Висновки. У сучасному світі спостерігається тісний зв'язок між екологічними правами та правами людини у цілому. Є загальновизнаним факт, що захист навколишнього середовища та захист прав людини нерозривно пов'язані між собою. Конституційна рада у своїй судовій практиці підкреслює такий зв'язок та встановлює, зокрема, право кожного жити у збалансованому середовищі і останнє розглядається як суб'єктивне право.

У рішенні від 31 січня 2020 року орган конституційної юрисдикції Французької Республіки постановив, що з преамбули Екологічної хартії випливають цілі конституційного значення, а саме: захист навколишнього середовища, загальної спадщини людей.

Рішенням від 12 серпня 2022 року Конституційна рада розширила сферу дії ст. 1 Екологічної хартії та обмежила сферу застосування кількох положень закону, що стосуються надзвичайних заходів для захисту купівельної спроможності, за допомогою двох застережень щодо тлумачення. Тож, право на збалансоване навколишнє середовище можна сміливо інтегрувати до процесу сталого розвитку та визначити метою (ціллю) урядів держав, заснованих на верховенстві права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Alexandre Kiss. Environnement, droit international, droits fondamentaux. *Cahiers du Conseil constitutionnel*. Janvier 2004. № 15. URL: https://www.conseil-constitutionnel.fr/nouveaux-cahiers-du-conseil-constitutionnel/environnement-droit-international-droits-fondamentaux (дата звернення: 15.01.2025).

2. Бадида А.Ю. Поняття «конституційного блоку» в Французькій Республіці: доктрина і судова практика. *Сучасний конституціоналізм: проблеми теорії та практики* : Матеріали наукового семінару (Львів, 19 червня 2020 р.). 2020. С. 7–13.

3. Décision n° 2014-394 QPC du 7 mai 2014. Société Casuca (Plantations en limite de propriétés privées). URL: https://www.conseil-constitutionnel.fr/decision/2014/2014394QPC.htm (дата звернення: 25.08.2024).

4. Loi constitutionnelle n° 2005-205 du 1er mars 2005 relative à la Charte de l'environnement (JORF n°0051 du 2 mars 2005 page 3697). URL: https://www.legifrance.gouv.fr/contenu/menu/droit-national-en-vigueur/constitution/charte-de-l-environnement (дата звернення: 14.01.2025).

5. Décision n° 2012-283 QPC du 23 novembre 2012. M. Antoine de M. (Classement et déclassement de sites). URL: https://www.conseil-constitutionnel.fr/decision/2012/2012283qpc.htm (дата звернення: 13.01.2025).

6. Décision n° 2013-666 DC du 11 avril 2013. Loi visant à préparer la transition vers un système énergétique sobre et portant diverses dispositions sur la tarification de l'eau et sur les éoliennes. URL: https://www.conseil-constitutionnel.fr/decision/2013/2013666DC.htm (дата звернення: 13.01. 2025).

7. Décision n° 2019-823 QPC du 31 janvier 2020. Union des industries de la protection des plantes (Interdiction de la production, du stockage et de la circulation de certains produits phytopharmaceutiques). URL: https://www.conseil-constitutionnel.fr/decision/2020/2019823QPC.htm (дата звернення: 25. 08.2024).

8. Бадида А. Ю. Конституційний контроль у Французькій Республіці: теоретико-правовий вимір : Монографія. Ужгород : РІК-У, 2024. 388 с.

9. Christelle de Gaudemont. Un nouvel objectif de valeur constitutionnelle consacré par le Conseil constitutionnel. *Dalloz*. 13 février 2020. URL: https://actu.dalloz-etudiant.fr/a-la-une/article/un-nouvel-objectif-de-valeur-constitutionnel-consacre-par-le-conseil-constitutionnel/h/22799bbecb02099bf814407bbb5bba33.html (дата звернення: 14.01.2025).

10. Décision n° 2022-843 DC du 12 août 2022. Loi portant mesures d'urgence pour la protection du pouvoir d'achat. URL: https://www.conseil-constitutionnel.fr/decision/2022/2022843DC.htm (дата звернення: 14.01.2025).

УДК 342.722.1
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/2

ПОЗИТИВНІ ДІЇ (ПОЗИТИВНА ДИСКРИМІНАЦІЯ): ВПЛИВ ЗАКОНОДАВЦЯ НА РОЗВИТОК ЯВИЩА

AFFIRMATIVE ACTION (POSITIVE DISCRIMINATION): THE INFLUENCE OF A LEGISLATOR ON THE DEVELOPMENT OF THE PHENOMENON

Севрюков Д.Г., д.ю.н., професор,
професор кафедри теорії та історії права та держави
Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Прокопик А.П., аспірант
Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена дослідженню впливу конкретного законодавця на становлення і формування вектору розвитку явища позитивних дій (позитивної дискримінації) як складного та спірного інструменту правового регулювання в умовах перегляду існуючих позицій та імплементації змін в окрему правову доктрину стосовно даної та інших релевантних категорій на прикладі США. Актуальність обумовлена змінами в національній правовій доктрині на тлі оновлення складу колективного законодавця в даній державі а також перегляду ним підходу стосовно імплементації та загальної законності явищ позитивних дій та DEI і, відповідно, впливом цих змін на загальну траєкторію розвитку такої правової системи. Наведено історичні етапи становлення affirmative action у правовому полі США, зокрема від першої згадки у Виконавчому указі 10925 до сучасних викликів. Зроблено наголос на відсутності доктринальної єдності стосовно дефініції позитивних дій, що ускладнює продуктивний як науковий, так і нормативний дискурс. Розглянуто різні наукові підходи до дефініювання позитивних дій, з акцентом на аспекті мети. В статті надано обґрунтування доцільності використання саме телеологічного способу тлумачення для оцінки позиції колективного законодавця США щодо цього явища, через фокус на меті, тимчасовості та доречності, які, за своєю суттю, входять в сферу телеології. Ставиться наголос на необхідній інтрузивності цього механізму, що робить його чутливим до рівня праворозуміння конкретного законодавця. Окрему увагу приділено аналізу останніх законодавчих ініціатив, зокрема Executive Order 14173, у якому простежується ототожнення DEI та позитивних дій. Піддається критиці недостатній рівень експертизи оновленого законодавця та загальну тенденцію до антинауковості. В статті виражено стурбованість щодо можливої надмірної політизації категорії позитивних дій із потенційною деградацією механізму даного складного правового інструменту, що несе загрозу для принципового ядра окремої держави. У підсумку підкреслено необхідність міжгалузевого нагляду та інституціонального моніторингу заради забезпечення збалансованої імплементації та потенційних змін вектору розвитку категорії позитивних дій.
Ключові слова: принцип рівності, телеологічний спосіб, соціальне право, реформи, США.

The article is devoted to the study of the influence of a specific legislator on the formation and development trajectory of the phenomenon of affirmative action (positive discrimination) as a complex and controversial instrument of legal regulation in the context of the revision of existing positions and the implementation of changes into a particular legal doctrine regarding this and other relevant categories, using the United States as an example. The relevance is due to changes in the national legal doctrine against the background of the renewal of the composition of the collective legislator in this country and its revision of the approach to the implementation and overall legality of the phenomena of affirmative action and DEI, and, accordingly, the impact of these changes on the overall trajectory of development of such a legal system. The historical stages of the formation of affirmative action in the legal field of the United States are presented, in particular from the first mention in Executive Order 10925 to contemporary challenges. Emphasis is placed on the lack of doctrinal unity regarding the definition of affirmative action, which complicates both scientific and normative discourse. Various academic approaches to the definition of affirmative action are examined, with an emphasis on the aspect of purpose. The article provides a justification for the expediency of applying the teleological method of interpretation to assess the position of the collective legislator of the United States on this phenomenon, through a focus on purpose, temporality, and appropriateness, which, by their nature, fall within the scope of teleology. Emphasis is placed on the necessary intrusiveness of this mechanism, which makes it sensitive to the level of legal understanding of the specific legislator. Particular attention is given to the analysis of recent legislative initiatives, in particular Executive Order 14173, in which the identification of DEI and affirmative action is traced. The insufficient level of expertise of the updated legislator and the general trend toward anti-scientific approaches are subjected to criticism. The article expresses concern about the potential excessive politicization of the category of affirmative action, with the potential degradation of this complex legal instrument, which poses a threat to the fundamental core of a given state. In conclusion, the necessity of cross-sectoral oversight and institutional monitoring is emphasized to ensure a balanced implementation and potential reconfiguration of the development vector of the category of affirmative action.
Key words: equality principle, teleological method, social law, reforms, USA.

Постановка проблеми. Актуальність розгляду явища протидії дискримінації на законодавчому рівні та підкатегорії позитивних дій (позитивної дискримінації), в контексті як встановлення загального стану функціонування окремо взятої національної правової системи на конкретному історичному етапі розвитку законодавства певних країн, так і загального стану розвитку міжнаціональної правової доктрини в державах, на перший погляд, може здатись такою, що не обумовлює нагальну потребу в пріоритетному доктринальному покритті. Проте, з огляду на посилення глобальних інтеграційних процесів, елементом яких є, власне, і національний євроінтеграційний рух та, відповідно, супротив даному руху від елементів як внутрішніх, так і зовнішніх, розгляд даної проблематики набуває особливого значення. Оскільки позитивні дії є складним і доволі спірним елементом механізму державного регулювання і зачіпають собою такі важливі для принципового ядра окремо взятої держави категорії, як рівність, законність, справедливість тощо, саме те, як окрема національна правова доктрина розглядає дане явище, як обумовлює його застосування або відсутність такого, дозволяє нам описати загальні тенденції такої системи та, за допомогою інших релевантних категорій, як, наприклад, непряма дискримінація, визначити обраний вектор розвитку. Відсутність такого критичного підходу може сприяти негативній рецепції стосовно даного явища в національне законодавство, що є, на нашу думку, небажаним.

В цьому контексті вплив законодавця на формацію та імплементацію явища позитивних дій, обґрунтування таких дій або відсутність такого потребує окремого наголосу і розгляду. Для опрацювання цього питання особливого змісту набуває телеологічний спосіб тлумачення як інструмент, який дозволяє нам, опираючись на такі об'єктивні фактори, як, наприклад, на задекларовані цілі

в уже прийнятих законодавцем рішеннях та в запропонованих законодавчих змінах, які зараз перебувають в стадії активного розгляду і знаходяться в статусі потенційних рішень або рішень, імплементація яких тимчасово заблокована, встановити його загальне бачення та позицію (або відсутність таких) на шляху вирішення проблемних аспектів в межах окресленого питання, визначити загальну траєкторією і тенденцію розвитку (або відсутності таких) окресленої категорії та загальний стан дискурсу стосовно проблематики у цілому в межах доктрини країни, яка розглядається. Заради проведення даного аналізу пропонуємо розглянути таку державу, як США, де, в зв'язку з оновленням складу колективного законодавця та, відповідно, з оновленням суб'єктивного підходу даного колективного законодавця до питань, які потребують позитивних дій, зараз за допомогою телеологічного способу ми маємо можливість розглянути, як національна правова доктрина реагує на дані зміни та як саме зміна суб'єктивного підходу законодавця впливає на розвиток окресленого явища, адже, при попередньому аналізі декларативних заяв, питання позитивних дій і імплементації змін до даної та суміжних категорій, станом на сьогодні, займають одне із чільних місць у діяльності колективного законодавця США.

Мета. Відповідно до описаного вище, мета полягає в обгрунтуванні використання телеологічного способу для формування цілісної картини при обмеженому науковому покритті проблематики позитивних дій (позитивної дискримінації) на сучасному етапі розвитку правової системи США в умовах оновлення колективного законодавця і, відповідно, вектору розвитку окресленого явища, а також, беручи до уваги дане обгрунтування, показати приклад використання телеологічного аналізу задля встановлення динаміки, позитивних і негативних тенденцій та шляхів для можливої корекції даних параметрів, якщо в ході дослідження виявиться така необхідність.

Виклад по суті. В правовій доктрині США категорія позитивних дій зазнає активного опрацювання уже доволі тривалий час, хоча питання дефініції даного явища є спірним. Як зазначає Р. Кеннеді в праці *"For Discrimination, Race, Affirmative Action, and the Law"*, поняття позитивних дій є «неоднозначним терміном, навіть тоді, коли є намір бути чітким і прямолінійним» [1, с. 22]. Також в цій же праці він наводить в якості підтвердження цієї тези витяг із судового рішення "Dawn v. State Personnel Board (1979)", де зазначається, що термін «позитивна дискримінація» рідко має чітке визначення, що ускладнює формування спільної основи для змістовного правового обговорення [2].

По своїй суті, позитивні дії ("affirmative action") уперше в законодавстві США введено у 1961 році в тексті Виконавчого Указу 10925, в частині другій, де зазначається вимога, відповідно до якої при наймі державних підрядників повинні вживатись позитивні дії з метою забезпечення того, щоб претенденти були прийняті на роботу, а працівники отримували рівне ставлення під час трудової діяльності – незалежно від їхньої раси, віросповідання, кольору шкіри чи національного походження [3]. Цікавим також є те, що в цьому ж пункті зазначено, що рекомендації стосовно таких позитивних дій повинні надходити від створеного цим же указом Президентського Комітету з питань рівних можливостей у працевлаштуванні (Equal Employment Opportunity Commission – скор. EEOC), тобто навіть від першої згадки ми можемо спостерігати те, що наголос законодавець ставив саме на аспект інституціонального розгляду даної категорії заради забезпечення якісної імплементації позитивних дій в правове регулювання заради досягнення задекларованої мети рівного ставлення. У подальшому питання позитивних дій розглядалось в таких нормативно-правових документах, як Civil Rights Act of 1964, Executive Order 11246 (1965) та в інших.

З наукового боку питання, визначення позитивних дій надає низка авторів. Наприклад, вищезгаданий Р. Кеннеді в тій же праці визначає позитивні дії як такі, що «стосуються заходів, спрямованих на забезпечення дотримання заборон проти зловмисної дискримінації» [1 с. 23]. П. Шак визначає позитивні дії як «програму, в межах якої особи, що контролюють доступ до важливих соціальних ресурсів, надають пріоритетний доступ до цих ресурсів окремим групам, які, на їхню думку, потребують особливого ставлення» [4, с. 5], тобто, як бачимо, в визначенні ставиться акцент на волевиявлення суб'єкта права задля забезпечення досягнення певної мети. С. Іссахаров в своїй статті *"Can Affirmative Action Be Defended?"* визначає позитивні дії як «такі, які надають переваги на основі бажаної характеристики…, особливо на основі расової чи етнічної приналежності. У деяких випадках перевага, яка надається за ознакою раси чи етнічної приналежності, є вирішальною для остаточного рішення» [5, с. 671]. Також, в цій же праці, він зазначає і надає чіткий перелік критеріїв, в рамках яких повинні оперувати позитивні дії, серед яких виділяється обсяг програм, недопущення порушення усталених очікувань, чітко зазначена мета таких дій і обов'язковий наголос на тимчасовості заходів. Стосовно тимчасовості він вказує, що «позитивні дії повинні мати кінцеву точку. Це не є постійним джерелом особливого ставлення» [5, с. 691]. Отже, як бачимо, у правовій доктрині США при розгляді поняття «позитивних дій» наголос ставиться на доречності, тимчасовості і меті. Вважаємо за доцільне сфокусуватись у цій рамці саме на аспекті мети і, в меншій мірі, на доречності та тимчасовості, адже в умовах, окреслених в частині щодо актуальності, мета надає нам необхідний критерій, за допомогою якого ми можемо проаналізувати траєкторію і тенденцію розвитку окресленої проблематики та сформувати позицію стосовно того, чи дії законодавця в напрямку процесу реформації національної нормативно-правової бази фактично відповідають задекларованій цілі. Слушно також зазначити, що доречність та мета за своєю суттю – це суб'єктивні категорії, які, хоча і існують в об'єктивному сенсі в окремій нормі, але які закладаються в момент створення законодавцем, відповідно, і входять в параметр смислу норми. Розгляд категорії «мета», за своєю суттю, відноситься до сфери телеології, вираженням якої в юридичній доктрині є телеологічний спосіб тлумачення правових норм.

Виходячи з вищезазначеного, явище позитивних дій (позитивної дискримінації) надзвичайно чутливе до конкретного законодавця, адже, наприклад, якщо відносно сталі правові явища (купівля/продаж) умовно незалежні і можуть існувати та розглядатися відокремлено, навіть в рамках науки, то позитивні дії (позитивна дискримінація), за своїм характером, – інтрузивне явище, яке, згідно з певною задекларованою, зазвичай, законодавцем метою, покликане зробити безпосередній вплив в якусь конкретну точку правового покриття, і без уточнення фактичного стану об'єкта суб'єктом регулювання здійснити імплементацію цього механізму таким чином, щоб досягти закладеного результату та зберегти цілісність принципової бази певної правової системи, неможливо, що втілюється у, власне, спірність даного інструменту. Саме через цю особливість можна стверджувати, що позитивні дії надзвичайно чутливі до рівня правової оцінки колективного законодавця в конкретно обраний юридично значущий момент часу. Поглиблює проблематику також те, що, на даний момент, реформи та, відповідно, потенційна імплементація змін вектору розвитку явища позитивних дій перебувають в стані активного розгляду, що ускладнює можливість проведення комплексного наукового аналізу динаміки даного явища. Для дослідження цього взаємозв'язку та задля вирішення даного питання пропонуємо використати вищезгаданий телеологічний спосіб аналізу як інструмент, який, опираючись на певні

об'єктивні маркери мети, як, наприклад, на задекларовані цілі в уже прийнятих законодавцем правових нормах, так і у змінах в законодавстві, які зараз знаходяться на стадії активного розгляду та перебувають в статусі потенційних рішень, допомагає із визначенням позиції законодавця стосовно траєкторії розвитку поняття позитивних дій (позитивної дискримінації) на даному конкретному етапі існування правової системи США, адже, за деякими попередніми ознаками, як, наприклад, з публічних заяв та з деяких законодавчих ініціатив, можна констатувати певну зміну підходу до явища позитивних дій (позитивної дискримінації), який корелює із фактичною зміною певного загального ціннісного вектору колективного законодавця. Також, додатковим аргументом стосовно використання саме інструменту телеологічного способу, на відміну від альтернативних способів аналізу, як, наприклад, системного, є те, що, в контексті оперування з принципом рівності в умовах перегляду підходу національної системи США до категорій позитивних дій та суміжних/релевантних по відношенню до неї, як "DEI", норми стосовно позитивних дій, які зазнають активного перегляду, знаходяться у прямому взаємозв'язку «мета-засіб». Стосовно даного взаємозв'язку, в українській правовій науці Б. В. Малишев зазначає, що «за системного способу тлумачення з'ясовується субординаційний (ієрархічний) тип зв'язку між нормою з більшою юридичною силою та нормою з меншою юридичною силою, а при телеологічному способі тлумачення мова йде про те, наскільки норма права, яка тлумачиться, здатна виступати засобом для досягнення мети норми більш високої юридичної сили» [6].

Розглядаючи національну доктрину США, слушно звернутися до підходу дефініціювання телеологічного способу, який надає А. Барак в своїй праці *«Purposive Interpretation In Law»*, де він зазначає, що «телеологічний спосіб тлумачення базується на презумпції мети, яка відображає намір автора тексту та цінності правової системи» [7, с. 13]. Для порівняння, вже вищезгаданий Б. В. Малишев надав дефініцію та обширний опис телеологічного способу в своїй монографії *«Правова система (телеологічний вимір)»*, де він зазначає, що «телеологічний спосіб тлумачення передбачає з'ясування смислу норми права за допомогою її мети» [8, с. 321]. Тобто, як бачимо, у двох авторів присутня єдність щодо наголосу на меті. Стосовно цього, Б. В. Малишев у вищезгаданій монографії зазначає, що «у суб'єктивному аспекті мета норми права походить від суб'єкта правотворчості, проте, з моменту надання нормі юридичної сили, вона набуває автономного існування, стає об'єктивною реальністю, результатом чого є, зокрема, і об'єктивізація її мети» [8, с. 321].

Отже, опираючись на вищенаписане, пропонуємо, з метою концентрації зусиль, проаналізувати за допомогою телеологічного способу задекларовану ціль боротьби із згаданою "DEI" (Diversity, Equity, and Inclusion) та іншими ініціативами, які можна віднести до сфери явища позитивних дій в правовій системі США, на основі декількох значущих випадків. Слушно зазначити, що в юридичній доктрині даної країни відсутнє чітке ототожнення категорії позитивних дій та "DEI", однак законодавець, в особі новообраного президента США, у своєму Виконавчому Указі «Ending Illegal Discrimination And Restoring Merit-Based Opportunity» від 21 січня 2025 року проводить чітку аналогію між явищами позитивних дій та "DEI" та, фактично, ототожнює їх [9].

Ставлячи в пріоритет категорію «мета», слушно було б розглянути уже наведені Виконавчі Укази, як початкову точку, і, на перший погляд, фінальну в аспекті розгляду законодавцем категорії «позитивних дій» та, ймовірно, в меншій мірі, дочірніх і суміжних. Як було зазначено вище, в тексті першого Виконавчого Указу, де саме закладалося поняття позитивних дій, наголос чітко ставився на меті протидії дискримінації через забезпечення рівності. В останньому на момент написання даної роботи указі, законодавець, декларуючи навіть в назві все той же фокус на протидії дискримінації та, уже безпосередньо в тексті, на забезпеченні формальної рівності, стверджує, не добираючи слів, що позитивні дії «не лише порушують як букву, так і дух чинного федерального законодавства у сфері громадянських прав, але й підривають національну єдність, оскільки заперечують, дискредитують і нівелюють традиційні американські цінності наполегливої праці, прагнення до досконалості та особистих досягнень, віддаючи перевагу протиправній, руйнівній і шкідливій системі розподілу привілеїв, заснованій на ознаках ідентичності» та, відповідно, характеризує їх як «незаконні переваги та дискримінацію» [9]. Серед інших джерел законодавець посилається на рішення Верховного Суду Сполучених Штатів Америки (Supreme Court of the United States) в справі Students for Fair Admissions v. Harvard, 600 U.S. 181 (2023), в якому суд піддав критиці конкретні позитивні дії з наголосом на важкості імплементації через відсутність чіткості при формулюванні мети та, відповідно, кінцевої точки дії [10]. Цікавим є те, що в секції 7 даного указу законодавець зазначає, що цей акт та, відповідно, і відміна «незаконних» дій не поширюється на осіб, які є ветеранами збройних сил США, а також, що особливо значуще, на осіб із вадами зору, які захищені Randolph-Sheppard Act, в якому, наприклад, в частині 107a пункті b під назвою «Обов'язок державних ліцензійних органів віддавати перевагу сліпим» зазначається, що «ліцензуючий орган штату, під час видачі кожної такої ліцензії на експлуатацію торговельного об'єкту, має надавати перевагу особам з порушенням зору, які потребують працевлаштування» [11]. Так як в деяких випадках людина від народження може мати суттєві вади зору та/або незрячість, можемо зробити висновок, що, хоча законодавець і називає програми стосовно позитивних дій та інклюзивності «незаконними», від самого механізму він не відмовляється, а тільки відміняє його дію для деяких категорій із уже задекларованих осіб на основі обраних вроджених ознак.

Відповідно, повертаючись до телеологічного аналізу, слідує логічне питання: якщо позитивні дії продовжують існувати, а змінюється тільки сфера їхньої імплементації, то чи була здійснена закладена першопочаткова мета, і, якщо ні, чи надав законодавець цьому достатнє обґрунтування? В правовій доктрині США єдність щодо першої частини запитання відсутня, і аналіз фактичного досягнення у національному законодавстві цієї держави задекларованого принципу рівності потребує детальнішого розгляду з потенційним застосуванням обширних системних міжгалузевих досліджень, однак, сам факт, що, в умовах, коли консенсусу стосовно цього спірного питання, в даний конкретний момент часу, не вдалось досягти, законодавець займає таку різку і категоричну позицію, змушує поставити під питання його фокус на обґрунтованості таких законодавчих ініціатив з наукової точки зору. Оновлений підхід до питання обґрунтування, зокрема наукового, корелює також із загальними тенденціями законодавця не тільки у галузі права, коли, наприклад, головою охорони здоров'я призначається особа, яка систематично і тривало заявляла про недовіру стосовно вакцин як явища, хоча дана позиція й суперечить загальноприйнятому науковому консенсусу щодо даної категорії [12]. Іще одним прикладом відсутності ґрунтовного розуміння законодавцем змісту певних наукових категорій, які знаходиться ближче до окресленої проблематики даної роботи, є публічно продемонстроване на найвищому рівні нерозуміння різниці між "transgenic" і "transgender" – категоріями, які, окрім відносно медичного походження та фонетичної схожості, не мають між собою нічого спільного, особливо в контексті боротьби проти явища "DEI"

та “affirmative action”, в якому їх представила головна особа із складу оновленого законодавця [13]. Відсутність не тільки комплексного розуміння стосовно понять, якими законодавець оперує в процесі своєї нормотворчої і реформаційної діяльності, але і можлива політична вмотивованість такої поведінки в питаннях, які, за своєю суттю, потребують виваженого і обґрунтованого підходу, можна відстежити через розгляд імплементації цензури в діяльності органів державної влади, а саме через склад переліку заборонених слів, в який входять: “discrimination”, “DEI”, “equality” та інші, які прямо використовуються при роботі із забезпечення протидії дискримінації як за допомогою позитивних дій, так і інших схожих правових, і не тільки, інструментів [14].

Окрім очевидної розбіжності між задекларованою метою забезпечення принципу рівності та ширшим аспектом наголосу на категорії прав людини із цензурою термінів, які мали б на меті як моніторинг стану окреслених понять, так і забезпечення діяльності державного механізму у сфері підтримки обраного, тривалого і конституційно закріпленого вектору розвитку даної держави, слушно вказати також на загальну парадоксальність ситуації, коли законодавець, маючи намір посилити свою цивілізаційну позицію в буремних умовах сучасності, підриває основи, на яких дана позиція грунтувалась протягом останнього століття, що, навіть при відокремленому розгляді, маркує помітну і значущу регресію в цивілізаційному контексті. Прикладом цього може слугувати фактична ліквідація діяльності державної агенції USAID, яка, окрім іншого, працювала також і на забезпечення поширення принципу рівності та ширшої категорії прав людини в державах, де імплементація цих інституцій іще перебувала в стані розвитку [15]. Тобто, як бачимо, кількість випадків, коли повнота праворозуміння деяких елементів із оновленого складу колективного законодавця піддавалась би під сумнів, не є незначущою, і, як і в будь-якій професійній діяльності, відсутність комплексного і об’ємного розуміння, навичок і інструментів певної сфери ставить під сумнів можливість їх коректного використання.

Висновок стосовно окресленої ситуації вбачається в тому, що саме побудова юридично та політично стійких, компетентних, обгрунтованих з точки зору правової доктрини і не тільки інституцій, дозволяє окремій системі зберігати стабільність і виваженість при здійсненні реформаційних процесів та загального нагляду над імплементацією уже задекларованих норм, не без врахування позиції колективного законодавця, функція якої полягала б у забезпеченні формуванні динаміки розвитку явища, але яка оперувала б в заданій раціональній рамці при роботі з такими принципово важливими для існування правової держави категоріями, як принцип рівності та, відповідно, із ширшою концепцією прав людини.

Отже, **підсумовуючи**, необхідно зазначити, що позитивні дії (позитивна дискримінація) є надзвичайно чутливим механізмом правового регулювання по своїй суті. Його імплементація потребує широкого міжгалузевого моніторингу заради відслідковування реальних і об’єктивних змін в сферах, на які він поширює свій регуляторний вплив. Як неодноразово стверджувалось у даному дослідженні, спірність і дискусійність категорії «позитивних дій» (позитивної дискримінації) є очевидною, однак визначення, критика та обгрунтування даного явища повинні здійснюватись суб’єктами, які, хоча б на базисному задля здійснення професійної діяльності у сфері законодавства рівні, розуміють усю складність та проблематику даного явища.

Виходячи з цього, можна стверджувати, що, на даному етапі розвитку правової системи, якщо фокусувати розгляд даної категорії через тимчасовість, мету і доречність, колективний законодавець несе на собі основну відповідальність стосовно використання даного інструменту правового регулювання. Його підхід, позиція, рівень проінформованості та обраний загальний пріоритетний вектор діяльності, які можна встановити, використовуючи телеологічний спосіб стосовно як окремих конкретних питань, які потребують такого втручання, так і стосовно ширшого загального об’єктивного контексту, відіграють вирішальну роль при описі траєкторії змін у явищі позитивних дій. Відповідно, виходячи з вищенаведеного, у зв’язку з особливостями механізму оновлення складу колективного законодавця, заради попередження внесення деструктивних змін у таке чутливе до рівня та вмілості застосування явище, як позитивні дії, вбачається за необхідне встановити пріоритетний наголос на інституціональному підході до визначення як вектору розвитку поняття, так і до імплементації його в конкретних випадках, які потребують такого інтрузивного втручання. За своєю дефініцією, позитивні дії мають вплив на категорії населення, які потребують такого регуляторного впливу, тому слушно зазначити, що, окрім правової сторони даного питання, не можна нехтувати значенням цієї категорії і для функціонування загального соціуму, в якому при неправильній імплементації норм позитивних дій законодавцем можуть виникнути та/або загостритись ширші негативні тенденції пов’язані із порушенням принципового ядра окремої держави. Тому дане явище, на нашу думку, необхідно розглядати за допомогою міждисциплінарного аналізу із врахуванням суб’єктом регулювання конкретних показників, досліджень та інших релевантних результатів наукової діяльності при калібрації елементів позитивних дій, а саме: мети, обсягу, розмаху, обгрунтованості та часу дії. Саме його здатність сприйняти, обробити та застосувати дану інформацію є ключовим елементом ефективного використання даного спірного механізму. Основним елементом даного підходу вбачаємо широкий міжгалузевий науковий нагляд, основу якого було закладено іще з моменту першої згадки позитивних дій у законодавстві США у формі створення спеціального комітету, який би забезпечував, по своїй суті, окрім вищезазначеного, об’єктивність і фактичну підкріпленість як уже діючих норм позитивних дій, які, з точки зору деяких законодавців, потребували б змін, так і обґрунтоване введення нових, забезпечуючи їм позиційну чіткість та стійкість до потенційних юридичних і не тільки турбулентностей, адже, опираючись на фактичні і об’єктивні наукові дані, можна уникнути негативних особливостей політичного процесу, який є, на жаль, неминучим елементом такої імплементації в державі, яку ми розглядали, і, цілком можливо, не тільки у ній. При відсутності такого інституційного підходу, даний механізм може опинитись просто грубим кресалом політичної боротьби, а не тонким скальпелем правового регулювання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Kennedy R. For Discrimination: Race, Affirmative Action, and the Law. New York, 2013. P. 304. URL: https://archive.org/details/fordiscriminatio0000kenn (дата звернення: 23.06.2025).

2. Dawn v. State Personnel Board. Court of Appeal of the State of California. 1979. *91 Cal. App. 3d* 588, 593. URL: https://law.justia.com/cases/california/court-of-appeal/3d/91/588.html (дата звернення: 23.06.2025).

3. Executive Order 10925: Establishing the President’s Committee on Equal Employment Opportunity. 1961. URL: https://www.presidency.ucsb.edu/documents/executive-order-10925-establishing-the-presidents-committee-equal-employment-opportunity (дата звернення: 23.06.2025).

4. Schuck P. H. Affirmative Action: Past, Present, and Future. *Yale Law & Policy Review*. 2002. Vol. 20, P. 1–97. URL: https://openyls.law.yale.edu/handle/20.500.13051/16954 (дата звернення: 23.06.2025).

5. Issacharoff S. Can Affirmative Action Be Defended? *Ohio State Law Journal*. 1998. Vol. 59, P. 669–695. URL: https://kb.osu.edu/server/api/core/bitstreams/4fba3944-32f7-5053-88ac-8779fa3f5db7/content (дата звернення: 23.06.2025).

6. Малишев Б. В. Телеологічний спосіб тлумачення норм права: загальнотеоретичні аспекти. *Адвокат*, 2011, № 10, с. 7–14. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/adv_2011_10_1 (дата звернення: 20.05.2024).

7. Barak A. Purposive Interpretation in Law. Princeton: Princeton University Press, 2005. P. 464. URL: https://constitutionalist.com.ua/wp-content/uploads/2020/10/Aharon-Barak-A-Purposive-Interpretation-in-Law.pdf (дата звернення: 23.06.2025).

8. Малишев Б. В. Правова система (телеологічний вимір): монографія. Київ: ВД «Дакор», 2012. 364 с. URL: https://www.academia.edu/87664289/Малишев_Б_В_Правова_система_телеологічний_вимір_Монографія_Б_В_Малишев_К_ВД_Дакор_2012_364с (дата звернення: 23.06.2025).

9. Executive Order 14173: Ending Illegal Discrimination and Restoring Merit-Based Opportunity. 2025. URL: https://www.whitehouse.gov/presidential-actions/2025/01/ending-illegal-discrimination-and-restoring-merit-based-opportunity/ (дата звернення: 24.06.2025).

10. Students for Fair Admissions v. Harvard. Supreme Court of the United States. 29 червня 2023. *600 U.S.* 181. URL: https://www.supremecourt.gov/opinions/22pdf/20-1199_hgdj.pdf (дата звернення: 24.06.2025).

11. Randolph–Sheppard Act, 20 U.S.C. § 107 et seq. / United States Congress. (ухвалено 20 червня 1936 р.). URL: https://rsa.ed.gov/sites/default/files/programs/randolph-sheppard/Randolph-Sheppard%20Act.pdf (дата звернення: 24.06.2025).

12. Neergaard L., Stobbe M. Robert F. Kennedy Jr. has a long record of promoting anti-vaccine views. *Associated Press*, 24 червня 2025. URL: https://apnews.com/article/robert-f-kennedy-vaccines-trump-rfkjr-7f8dcb25de76a5a70710d22bbc63f6fa (дата звернення: 25.06.2025).

13. Klee M. Trump Decried Millions Spent 'Making Mice Transgender.' It Was Cancer and Asthma Research. *Rolling Stone*, 5 березня 2025. URL: https://www.rollingstone.com/politics/politics-news/trump-transgender-mice-medical-research-1235289439/ (дата звернення: 25.06.2025).

14. Yourish K., Daniel A., Datar S., White I., Gamio L. These Words Are Disappearing in the New Trump Administration. *The New York Times*, 7 березня 2025. URL: https://www.nytimes.com/interactive/2025/03/07/us/trump-federal-agencies-websites-words-dei.html (дата звернення: 24.06.2025).

15. Костіна І., Хафтко С. Адміністрація Трампа припинила понад 90% грантів USAID. *Українська правда*, 27 лютого 2025. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2025/02/27/7500392/ (дата звернення: 25.06.2025).

УДК 342.5.071
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/3

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА В КИЇВСЬКІЙ РУСІ ПІД ЧАС ПЕРЕХОДУ ВІД ЯЗИЧНИЦЬКОГО СВІТОБАЧЕННЯ ДО ХРИСТИЯНСЬКОГО. ІСТОРИКО-ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

SOCIAL POLICY IN KYIVAN RUS DURING THE TRANSITION FROM A PAGAN WORLDVIEW TO A CHRISTIAN ONE. A HISTORICAL-COMPARATIVE ANALYSIS

Сухомлин В.Б., к.н.держ.упр., доцент,
ректор
Академія праці, соціальних відносин і туризму

Настюк А.А., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права
Академія праці, соціальних відносин і туризму

Метою нашого дослідження є аналіз та порівняння джерельних даних для виявлення та узагальнення тенденцій, пов'язаних з проведенням соціальної політики щодо захисту знедолених верств населення в Київській Русі після прийняття християнства.

Ми вирішили дослідити перехід русів від язичницького до християнського світобачення. Порівнявши язичницьке світобачення русів із світобаченням спартанців ми виявили як відмінні, так і спільні особливості їхнього культурного життя та ціннісних орієнтирів. Ми прийшли до думки, що ідеї допомоги обездоленим та слабким верствам населення по причині співчуття та всепрощення в даних суспільствах не знайшли б загальної підтримки згідно специфіки їхнього побуту та релігії.

У своєму дослідженні ми прийшли до думки, що саме прийняття християнства революційно вплинуло на соціальну політику держави. Велику цінність у нашому дослідженні представляють дані, які розкривають зміну ціннісних орієнтирів князя після прийняття ним християнства. Ми не виключаємо можливості перебільшення літописцями діяльності Володимира, але саме вона кардинально змінює підхід держави до бідних людей. За підтримки держави починається процес підняття освіченості в суспільстві, який торкається і бідних верств населення. Князь проголошує необхідність здійснення благодійності на користь бідних і роздає їжу та гроші біднякам. Видається церковний статут, який розділяє турботу про бідних між державою та церквою.

Згідно опрацьованих нами даних ми прийшли до думки, що під впливом християнської ідеології князівська влада на законодавчому рівні почала брати на себе захист ізгоїв, а пізніше відмінила кровну помсту, що ослабило тиранію домінування родів над ізгоями.

Ми звернули увагу на те, що князівською владою здійснювався не тільки комплекс дій, направлених на допомогу бідним, але й ліквідація причин даного явища. Так Володимир Всеволодович пом'якшив умови повернення боргів та недопущення зловживань з боку лихварів, що зменшило можливість бути обманутим і пограбованим кредитором.

Ключові слова: язичництво, християнство, Спарта, закони Лікурга, Руська правда, соціальна політика, звичаєве право, церковні статути, Київська Русь, порівняльне право.

Our research aims to analyse and compare source data to identify and generalise trends related to the implementation of social policy aimed at protecting the disadvantaged segments of the population in Kyivan Rus after the adoption of Christianity.

We decided to study the transition of the Rus from a pagan to a Christian worldview. By comparing the pagan worldview of the Rus with that of the Spartans, we identified both differences and similarities in their cultural life and value orientations. We concluded that the ideas of helping the poor and weak out of compassion and forgiveness in these societies would not have found widespread support due to the specifics of their everyday life and religion.

In our study, we concluded that it was precisely the adoption of Christianity that revolutionised the state's social policy. Of great value to our research are the data revealing the change in the prince's value orientations after he accepted Christianity. We do not rule out the possibility that the chroniclers may have exaggerated Volodymyr's activities, but it is precisely these activities that fundamentally changed the state's approach to poor people. With the support of the state, a process of raising literacy in society began, which also touched upon the poorer strata of the population. The prince proclaimed the necessity of charity in favour of the poor and distributed food and money to the needy. A church statute was issued that divided responsibility for caring for the poor between the state and the church.

According to the data we analysed, we concluded that under the influence of Christian ideology, the princely authority began to assume the protection of outcasts at the legislative level and later abolished blood revenge, which weakened the tyranny of clan dominance over outcasts.

We noted that the princely authority carried out not only a set of measures aimed at helping the poor but also eliminated the causes of this phenomenon. For example, Volodymyr Vsevolodovych softened the conditions for debt repayment and prevented abuses by usurers, reducing the risk of being deceived and robbed by creditors.

Key words: paganism, Christianity, Sparta, Lycurgus' laws, Ruska Pravda, social policy, customary law, church statutes, Kyivan Rus, comparative law.

Постановка проблеми. З моменту проголошення незалежності України держава приділяла багато уваги соціальній політиці. Важливість соціальної політики знайшла своє відображення в Конституції України. У статті першій Конституції України вказано, що Україна є соціальною державою. Розвиток соціальної політики сьогодні є не подарунком держави, а необхідністю. Щоб вважатись сучасною прогресивною державою, після другої світової війни цивілізований світ почав приділяти велику увагу соціальній політиці, розуміючи, що однією із причин війни є беззаконня, бідність та неосвіченість. У нашій роботі ми вирішили звернути увагу на історичні аспекти зародження соціальної політики в Україні під впливом зміни світобачення.

Слід зазначити, що необхідність у проведенні соціальної політики виходить не тільки з політичних та економічних факторів впливу, але й із культурного світобачення народу. Ми маємо на увазі, що соціальна політика держави являється не тільки результатом буржуазних перетворень та розвитку демократичних інститутів, але й сформованих культурних цінностей, які вироблені в суспільстві, де релігія відіграє важливу роль.

Оцінка стану наукового дослідження. Питань проведення соціальної політики князівської влади у християнський період в Київській Русі торкалися в своїх робо-

тах: Грушевський М.Ю., Войтович Б.О., Шевченко А.Є., Кудін С.М., Віктор Д. та інш.

Дослідження даної теми стикається з двома основними проблемами. Перша – це обмеженість дійшовшої до наших часів джерельної бази та недостатнє висвітлення літописцями соціальної політики князівської влади. Друга проблема – це достовірність та об'єктивність джерел.

Метою нашого дослідження є розкриття сутності ціннісних моральних орієнтирів світобачення русів під впливом язичництва до проблеми соціального захисту населення на Русі та зміни орієнтирів в розумінні благочестивої поведінки щодо знедолених прошарків населення після прийняття християнства в питанні соціальної політики в Київській Русі.

Викладка основного тексту. Культурна революція світобачення у русів відбулась у момент проникнення в їхню культуру християнських цінностей, які стали витісняти язичницьке світобачення. На сьогодні є тенденції ідеалізації язичництва, як культурного осередку більш притаманного українському світобаченню. Слід зрозуміти просту річ: язичництво найбільше відповідає законам природи і розуміння справедливості та мотивації можуть бути зовсім різні, аніж у християнстві. Ми ніякою міроюю не заперечуємо, що язичницькій культурі не притаманна соціальна політика, яка направлена на полегшення життя незахищених верств населення. У Стародавньому Єгипті при фараоні Бокхорисі (732–726 р.р. до н.р.) було заборонено перетворювати єгиптян за борги на рабів [1, с. 13]. У реформі Солона була проведена сісахфія, де відмінили боргове рабство афінян [2, с. 21]. У 326 році до нашої ери його відмінили в Римі згідно закону, який мав назву Lex Poetelia Papiria [3, с. 11]. У реформах братів Гракхів піднімалося питання соціальної справедливості розподілу землі між римлянами та інші важливі соціальні питання [4, с. 75].

Разом із цим в Руській правді купця, який проп'є або програє чуже майно або не може повернути за борг, могли продати в рабство. Але для об'єктивності слід сказати, що якщо товар пропав не з вини купця, то йому давали час на відшкодування боргу [5, с. 104].

Слід одразу пояснити, що ми беремо за аналіз саме язичницькі вірування, які сповідувались на території Київської Русі. Зрозуміло, що за своїм характером вони частково відрізнялись від античного язичництва, яке сповідувалось у грецьких містах полісах чи в Римі. Але разом із тим слід враховувати, що ні у спартанців, ні у східних слов'ян в їх релігії не було абсолюта, логіка дій якого відрізнялась від мислення людини. Язичницькі боги Греції були зрозумілі простим смертним. Зевс міг спокусити та обманом взяти дівчину, яка йому сподобалась. Проаналізуємо історію Геракла. Його матір Алкмена була дружиною Афітрона. Зевсу сподобалась ця жінка. Він прийняв образ її чоловіка і обманом вступив з нею в статеві відносини. У результаті народився Геракл [6]. Фактично відбулось згвалтування.

Досліджуючи питання ставлення в Київській Русі до незахищених соціальних верст населення, в першу чергу ми зіткнулися із проблемою недостатньої кількості першоджерел, які в повному обсязі дали б нам можливість дослідити дане питання. Також не слід виключати місце фальсифікації даних задля пропаганди християнства і критики язичництва. Велика частина джерел, які розкривають нам певні аспекти язичницької культури дійшли до нас із християнських джерел, що контролювались церквою.

В арабських джерелах найкраще розкрито тему соціальної стратифікації у русів в язичницький період.

Араби, розкриваючи соціальну ієрархічну структуру, чітко прослідковували домінацію русів над слов'янами. Ієрархічна стратифікація русів нагадувала спартанське суспільство. Руси, як і спартанці, займали привілейоване становище над підкореними народами. Руси над слов'янами, а спартанці над ілотами [7, с. 104–105], [8, с. 48]. Руси і спартанці намагалися тримати свою молодь в аскетичних умовах. Спартанці це досягали завдяки законам Лікура, суть яких зводилась до того, що дитину з 7 років віддавали на виховання в школах агелах, де їх тренували в жорстоких умовах. В Спарті новонароджену дитину несли до Герусії, де вирішувалось чи дитина здорова. Якщо дитина визнавалась хворобливою та слабкою, її навіть могли вбити [7, с. 104], [9, с. 37]. Рус, як тільки народжувався у нього хлопчик, промовляв, що він не може йому нічого дати в спадок, так як воїн нічого немає, окрім зброї. Тому вони прикладали до руки немовляти меч і казали, що передають його йому і, що цим мечем він мав здобути собі все необхідне для життя [10, с. 267–268]. Отже як руси, так і спартанці готували з дитинства своїх хлопчиків до війни.

Руси, на відміну від інших соціальних груп, займались виключно торгівлею та військовою справою [11, с. 156–157]. Це вони реалізовували завдяки системі збирання данини, основним елементом якої було військове насилля, що застосовувалося до слов'ян, які відмовлялися платити данину.

Наприклад, після смерті Олега древляни припинили платити данину Ігорю Великому, князю русів. У відповідь на це на древлян був здійснений військовий похід. Його результатом стало те, що древляни були змушені знову платити данину, але її об'єми, як покарання були суттєво збільшені [12, с. 77]. Зазначена система збирання данини, згідно візантійських джерел, мала назву полюддя. Коли древляни, невдоволені умовами третьої сплати данини, підняли повстання та вбили князя Ігоря, то його дружинна Ольга стратила два древлянських посольства, одне з яких закопала живцем, а інше спалила. Чотири тисячі представників древлянської еліти були запрошені на поховання Ігоря, де їх підступно убили. Древлянські землі були піддані розоренню, а місто Іскоростень, біля якого був убитий князь, спалене разом із всіма його жителями [13, с. 102–104]. Отже будь-які прояви непокори руси придушували з максимальною жорстокістю.

Дана економічна модель дозволяла русам паразитувати за рахунок підкорених племен і зосереджувати в своїх руках значну кількість матеріальних благ та реалізовувати їх на міжнародних ринках.

Руси не виробляли матеріальних благ, а експропріювали їх у слов'ян, так і схожа практика була у спартанців, які, все для них необхідне, забирали у ілотів.

Спартанці теж займались виключно військовою справою, але на відміну від русів не шанували торгівлю, яку вважали ганебною справою для спартанця. Спартанці отримували від держави землю та ілотів. Ілоти мали забезпечувати спартанців усім необхідним [14, с. 82, 83, 87]. Система експлуатації ілотів чимось нагадувала кормління, де людині давали певну землю та людей, які жили на ній. Люди мали віддавати частину своїх матеріальних благ своєму панові, а залишком розпоряджатись на свій розсуд.

Рус не успадковували майна від батька. Згідно звичаїв русів майно батьків передавалося по жіночій лінії, а хлопчику при народженні батько дарував меча і промовляв, що саме цією зброєю він має добути собі всі необхідні йому статки [11, с. 262, 156–157], [8, с. 48]. Таким чином життя руса проходило в накопиченні майна. А так як військову справу і торгівлю руси вважали самими почесними справами, то юнаки мали здобути багатство військовою силою і торгівельною кмітливістю. Спартанці, на відміну від русів, отримували землю та ілотів, коли ставали громадянами міста. Земельні ділянки у всіх спартанців мали бути однакові, що, в свою чергу, вказує на те, що живий батько не міг виділити сину частину землі, адже це порушило б баланс у рівності земельних садиб. Крім того земля, якою користувались спартанці, не була у їхній приватній власності, оскільки вона належала державі. В Спарті, згідно законну Лікурга, земля була розділена на 9000 ділянок

за числом спартанців. Дні ділянки (клери) були невідчужувані. Спартанці спільно вживали їжу організовуючись в підрозділи по 15 чоловік. Кожен мав щомісяця вносити однакову кількість їжі та грошей. Обідати дома було заборонено [7, с. 103], [14, с. 87, 116]. Як бачимо, спартанці прагнули до створення рівного суспільства. Але разом із тим коли спартанець не міг вносити в спільне харчування їжу та гроші він міг бути позбавлений громадянських прав [9, с. 38–39].

За своє життя рус міг володіти тільки тим, що він добуде зброєю та торговими уміннями. Ідеологія русів зводилась до прагнення накопичення майна, що служило мотивацією для їх постійних грабіжницьких і торгівельних походів.

Араби повідомляли, що руські купці, які припливали для торгівлі в Ітіль, любили хизуватись своїми статками. Прикладом слугує традиція про яку розповіли араби. Коли у руського купця статки досягали десяти тисяч дірхем, то вони дарували своїй дружині одне намисто. Якщо їм вдавалося збільшити свої статки ще на десять тисяч дірхем, то вони знову дарували своїм жінкам ще одне намисто. Звісно жінки ці подарунки носили із собою і по кількості намиста можна було зрозуміти, якими статками купець може оперувати [8, с. 41]. Цей звичай вказує на те, що в культурній традиції русів матеріальні статки мали велике значення і бідність була не в пошані.

Спартанці, на відміну від русів, не придавали значення багатствам, оскільки згідно законів Лікура їм заборонялося вести розкішний стиль життя і вони були зобов'язані вести аскетичне життя. Крім того в Спарті система товарообігу була побудована так, щоб максимально ускладнити торгівельні відносини серед спартанців, які намагалися рівномірно розподіляти блага між собою, для підтримки матеріальної рівності між собою [9, с. 37, 44].

Руси, на відміну від спартанців, навпаки не намагались підтримувати в своєму суспільстві майнову рівність, так як прагнули до матеріального збагачення. Торгівля для них була почесною і дуже важливою сферою їхнього життя. Цілі військових походів теж були пов'язані із персональним накопиченням матеріальних благ.

Але не слід і виключати припущення, що у русів для дотримання справедливості все слід було ділити порівну і коли хтось брав більше чим інші – це дуже негативно сприймалось суспільством.

Араби повідомляли, що коли руси поверталися із походу і один із них взяв більше здобичі чим інший, то його із заздрощів міг вбити навіть рідний брат. Це теж вказує на високий рівень конкуренції у русів та важливість матеріальних благ. Якщо багатство визначало статус то не дивно, що навіть рідний брат не був зацікавлений у збагаченні свого родича, так як це могло вплинути на авторитет та ієрархію в роду [8, с. 49].

Разом із тим, говорячи про аскетизм, ми не можемо знову не згадати Святослава Ігоровича, який у свої походи не брав із собою ні казанів, ні наметів. Їв конину або воловину, яку, нарізаючи тонкими шматками, запікав на вуглі. Спав в поході на повсті, підкладаючи сідло під голову. Якщо збирався в похід на когось, то посилав до нього послів та попереджав їх і говорив «Іду на вас». На думку Миколи Акаса Святослав це робив для того, щоб напад не був несподіванкою і у ворога був би час підготуватися і дати гідний бій [15, с. 29–30]. Аскетизм Святослава чітко прослідковується в перемовинах із візантійцями, які дали багаті дари, але князь до них не проявив інтересу і наказав роздати їх війську. Тільки подарована зброя викликала у нього зацікавленість та радість. Дана поведінка князя послам не сподобалася, так як показала, що князь сприймає багатство як ресурс по досягненню своїх поставлених цілей, а зброя, як символ війни його зацікавила, що означало любов князя до битв. Не слід виключати, що багатство для русів було не самоціллю, а ресурсом для фіксування свого статусу в ієрархічній системі русів. Як бачимо, князь Святослав без проблем міг вписатись у спартанське суспільство та стати їхнім царем, оскільки вони були схожі по духу.

Якщо руси мотивували свою участь у війні бажанням збагатитися і тим самим зайняти високе значення в ієрархії, то спартанці керувались обов'язком служіння Спарті, оскільки в державі популяризувалась ідея аскетизму та матеріальної рівності між спартанцями.

У спартанців із самого дитинства формували думку, що поразка в битві – це ганьба і, що краще загинути в бою, чим утекти з програного бою і повернутись додому. Навіть тяжке поранення для спартанця не вважалось підставою його покинути. В одній із легенд, коли молодий спартанець утік з програного бою і прийшов поранений до матері, то вона його убила.

Доволі цікава ситуація відбулась із спартанським полководцем Павсінієм, коли той зрозумів, що його притягнуть до відповідальності за зраду, то утік до храму, щоб знайти захист богів. Спартанці вирішили замурувати Павсінія живцем у храмі і його матір перша поклала камінь у дверей.

Руси теж виховували у своїй молоді хоробрість та неприпустимість попасти в руки ворогу. Ібн Міскавайх про напад русів на місто Бардаа, описуючи русів казав, що ті великого росту і великої сили. Вони не знають відступу і ні один із них не відступить, поки не вб'є ворога або не загине сам. Ібн Міскавайх розповів про історію, як молодий безвусий юнак, син одного із керівників походу, разом із своїми п'ятьма охоронцями попали в засідку і були оточені зі всіх сторін ворогами, то ні один із охоронців не здався в полон. Всі загинули у бою, убивши багато ворогів, а коли юнак зрозумів, що може попасти в руки ворогів, то виліз на дерево і сам себе почав різати кинджалом, поки не впав з дерева мертвим. Юнак вибрав смерть, а не полон. Зазначений підхід був схожий із спартанським, де смерть в бою вважалась почесною, а полон – соромом.

Ібн-Фадлан описав деякі елементи соціального життя русів, які прибули в Ітіль для торгівлі. У своїй розповіді він визначив деякі цікаві моменти боротьби русів із хворобами, яка, в свою чергу, висвітлює елементи ієрархічної структури у русів. Було вказано, що як тільки виявлялося, що рус захворів, то його одразу відправляли в карантин. Суть карантину зводилась до того, шо для нього ставили окрему палатку і обмежували з ним контакти. Аде Ібн-Фадлан, уточнив, що з хворими майже не спілкувались, особливо якщо ті були бідними або невільниками. Отже до бідних русів ставились при хворобі, як до невільників. Їх повністю ізольовували і чекали на їхню смерть чи одужання [10, с. 96].

До слов'ян руси ставились як до джерела ресурсу. Вони використовували їх у своїх військових походах, продавали у рабство, заставляли платити данину. Даний підхід схожий з ілотами. Спартанці їх теж розглядали як ресурс.

Отже руси і спартанці з дитинства готували своїх дітей до військової справи і це мало накласти на них певне світобачення. Що руси, що спартанці – язичники. Вони культивували серед хлопчиків світ насилля та домінації. В даних язичницьких суспільствах діяв пріоритет сили і руйнації та неприпустимість слабкості. У спартанців навіть існувала легенда, шо дітей із вродженими фізичними вадами викидали із скелі у прірву. Звісно сьогодні до зазначеної практики вчені ставляться доволі скептично, але саме повір'я, в яке вірили сусідні народи, наголошує на тому, що спартанці доволі суворо ставились до фізичної форми своїх хлопчиків. Зазначені чутки, які відобразилися в історичних джерелах, ймовірно, не могли появитися на пустому місці. Як ми вказали вище, усі юнаки в русів брали участь у походах і були виховані так, що смерть вважалася почесною, а полон і поразка – безчестям.

Для того, щоб зрозуміти, як міркував язичник рус, слід звернути увагу на промову Святослава перед важким боєм. Він розумів, що битва буде важкою і є шанс її програти і тим самим осоромитись самому та своєму війську. Але якщо всі руси воїни загинуть у бою, то ганьби не буде і вони із честю зможуть постати перед своїми пращурами на тому світі. Святослав сказав, що мертві сорому не мають [15, с. 32]. Дана ідеологія доволі схожа з ідеологією спартанців. У русів, як і у спартанців, поважалася сила. Вони проходили селекційний відбір, де виживали, в першу чергу, сильні та кмітливі. Слабким не було місця в їхньому суспільстві. Кардинально відрізняло руса від спартанця те, що на відміну від спартанців, руси прагнули до збагачення і торгівельна справа вважалася почесною, а спартанці зневажали торгівлю, не вважаючи її почесною справою. Спартанцям держава дарувала землю та виділяла ілотів, які її обробляли. Руси мусили все своє багатство заробляти самі, так як батько давав їм тільки зброю і казав, що все вони мали досягнути самі.

Руси язичники, культивуючи силу, принижували слабких та чітко показували їм їхнє місце. Наприклад, араби описують обряд, в якому лідеру купцю приносили посудину з водою, в якій він мився і в яку плював і вишмаркувався. Інший за ієрархією рус, мусив з цієї використаної першим русом посуди, не міняючи в ній води, сам митись і теж туди вишмаркуватись. Так ця посуда переходила від старшого до молодшого, поки всі не помиються [10, с. 94–95]. Зазначений обряд є прикладом ієрархічної стратифікації у русів. Той, хто був зверху управлінської піраміди принижував тих, хто був нижче та показував їм їхнє місце в соціальній ієрархії. Якщо рус прагнув не митись нечистотами інших, то мав піднятись в ієрархії. Для цього він мусив докладати більше зусиль, щоб піднятися над іншими. Рус міг це здійснити за рахунок військових подвигів та торгівлі, що сприяло б його збагаченню. Так, на нашу думку, у суспільстві формувалась мотивація конкурентної боротьби з іншими, що мало б сприяти росту над собою. Жалість і співчуття вбивало мотивацію і людина все життя була б змушена умиватись водою із чужими шмарклями. У такому суспільстві соціальні функції держави, які б направлялись на знедолених людей з мотивацією жалю до них, сприймались як щось неймовірне і неможливе. Спарта була найжорстокішою як по відношенню до своїх чоловіків, так і до чужинців. Те, що у русів багато спільних культурних рис вказує на те, що світобачення русів було схожим із світобаченням та цінностями спартанців. В даних суспільствах не могла культивуватись ідеологія, в якій сильні мали дбати про нужденних і незахищених соціальних верств населення, що не приносять користі їхньому суспільству.

Відносини людини і Бога в язичників відрізнялися від християнських і будувалися доволі специфічно, згідно аналізу арабських джерел. Словяни вибудовували відносини із своїми богами на принципі взаємовигідних відносин. Наприклад, коли рус хворів, то він звертався до Бога і обіцяв йому, що якщо він видужає, то принесе йому жертву. Якщо рус виживав, тоді він вважав, що йому допоміг Бог і тим самим виконав його прохання і тому рус виконував взяте на себе зобов'язання і платив Богу те, що було обумовлено попередніми домовленостями. Якщо рус не виживав, то, так як Бог мав отримати платню після надання послуг, нічого йому не давалося [8, с. 14]. Відносини Бога і людини у язичників більше нагадували договір по наданню лікувальних послуг, де язичник, як купець, призначав Богу свою ціну за лікування.

У світобаченні язичника зазначена ситуація мала виглядати наступним чином. Якщо Бога влаштовувала зазначена ціна, то він виліковував язичника і той платив йому за своє здоров'я. Якщо ціна не влаштовувала, то язичник помирав і Богу не давали жертви за лікування.

Але і були домовленості, коли рус давав жертву наперед. Прикладом є жертвоприношення за успішну торгівлю. При торгівлі рус підносив прохання Богу, щоб той дав йому заможних покупців, які б купували у нього товар не торгуючись і погоджуючись із тією ціною, яку він вказував. Для цього рус наперед дарував подарунки Богу. Коли ж торгівля не йшла, то він знову здійснював жертвоприношення, а коли торгівля все ж вдавалась, то він приносив у жертву Богу рогату тварину за те, що той його вислухав і допоміг [10, с. 95].

Дані жертвоприношення мали ознаки договору, де одна сторона намагалася купити послуги іншої сторони. Коли послуга була надана, тоді здійснювалася обов'язкова оплата.

В язичницькому світобаченні русів ймовірно діяв принцип, що нічого даремно не дається і за все треба платити. У спілкуванні з богами руси та слов'яни намагалися купити прихильність богів, а не сподіватися на їх безкорисливість та милосердя і каяття у своїх гріхах, як прийнято в християн. В язичницькому суспільстві русів, оскільки багаті люди мали більше матеріальних благ, їм вдавалося більше здійснювати більш великі жертвоприношення. На їхню думку потрібно купувати собі милість богів. Отже багатство було ознакою любові богів, що і пояснювало їх статки.

Арабські джерела розкрили наступну інформацію про діяльність язичницьких жерців, які, зі слів мусульман, мали великий авторитет серед народу. Вони навіть із царями поводились, як зі своїми рабами. Не слід виключати те, що зазначене повідомлення мусульман є перебільшенням, але із нього можна прийти до думки, що в цілому жерці користувалися суттєвим авторитетом у язичницькому суспільстві. Згідно язичницького релігійного права жерці могли накинути на шию будь-якій людині чи тварині мотузку та задушити її. Дані дії жерців здійснювались як релігійні обряди, де вони приносили своїм богам жертви. Зі слів арабів, навіть цар не міг спасти жертву, яку вибирав жрець для жертвоприношення [10, с. 269].

Язичницька релігія заохочувала жінок до принесення себе в жертву після смерті їх чоловіка, вказуючи на те, що в такому випадку вона на тому світі продовжить з ним життя [8, с. 50]. Іноді дівчина ставала дружиною вже мертвого чоловіка і мала жити із ним на тому світі [10, с. 129]. В жертву могли принести не тільки жінку або наложницю після смерті руса, але і його улюбленого слугу. Також, як ми наголошували, в жертву приносили і тварин.

Пропаганду, яка переконувала жінок здійснювати самогубство, теж можна розглядати під призмою корисливого типу мислення русів. Можливо руси керувались наступним: якщо помер батько, то навіщо дітям піклуватись про матір. Нехай краще вона накладе на себе руки і не створює в сім'ї її синів незручності, адже вона може конфліктувати з невістками, можливо її треба доглядати і на неї потрібно тратити ресурси. Крім того вона претендує на майно чоловіка. Це доволі цинічний підхід, який повністю суперечить християнській культурі. Але якщо матір відмовлялася накласти на себе руки, то діти дбали про неї.

Давньоруські літописні джерела теж у своїх текстах надають приклади застосування людських жертвоприношень язичницькими жерцями в цілях проведення ними релігійних обрядів. Повідомляється, що люди могли принести у жертву своїх дітей для того, щоб попросити щось у богів [16, с. 40]. Ми гадаємо, що люди, які не мали великих статків і, не маючи змоги піднести богам багаті подарунки, просили у них занадто багато, з відчаю дарували саме цінне, що у них було – це своїх власних дітей.

Перемоги у війнах теж потребували принесення богам жертвоприношень. Наприклад, у період правління Володимира Святославовича відбувся успішний похід на ятвягів у 982 році. Князь за результатами походу приніс

в жертву багато полонених людей та тварин. Вельможі і старійшини порекомендували князю провести в Києві жеребкування серед своїх молодих хлопців та дівчат. Претендентів, яких мали принести в жертву богам повинні були обрати за жеребкуванням. Серед таких претендентів був син варяга. Варяг та його син приховували від усіх, що сповідують християнство, ймовірно, боячись утисків з боку язичників. Він відмовився віддавати в жертву свого сина. Тоді його вирішили забрати силою. В результаті протистояння вони загинули, тим самим прийнявши разом мученицьку смерть [17, с. 35].

Навіть коли Володимир прийняв християнство і воно стало офіційною релігією, а язичництво стало поза законом, все одно язичницькі жерці, користуючись недосвідченістю та страхами людей, здійснювали масові людські жертвоприношення.

Слід зазначити, що при князеві Володимирі Святославовичі був прийнятий церковний статут про церковні суди. У ньому було заборонено і підпадало під діяльність церковних судів відьомство, чаклунство, волхвування, віровідступництво [18, с. 42].

У 1024 році язичницькі волхви здійснювали жертвоприношення жінок мотивуючи це тим, що голод розпочався із-за них. Реакція князівської влади на дії волхвів була доволі жорсткою [16, с. 78].

У 1071 році в ростовській землі теж появились волхви і почали здійснювати жертвоприношення жінок, яких, як і вище, звинувачували в голоді. Волхви були страчені за свої дії. Здійснив це Ян Вишата, який збирав данину і, дізнавшись про звірства волхвів, вислідив їх та стратив [19, с. 123].

У вище наведених двох випадках над волхвами був здійснений княжий суд, де їх судили та стратили.

Зазначені нами приклади вказують на те, що руси вели доволі мілітариський стиль життя, в дечому схожий із спартанцями, де культивувалося насилля і зневажалася слабкість. Соціальна гуманістична політика, яка базувалася на співчутті та захисті злиденних, сприймалась як прояв слабкості, що сприяло формуванню м'якого характеру і співчуття до слабких. І руси, і спартанці виховували своїх хлопчиків безжальними як до ворогів, так і до своїх, які порушували правила.

Ми вважаємо, що соціальна допомога у язичницький період на Русі здійснювалася в рамках роду, де людина могла сподіватися на допомогу в рамках її роду. Від статусу людини і сили роду залежало, на яку допомогу вона могла сподіватися. Для того, що залишатися в роду, слід було дотримуватися традицій та його правил. Якщо людина вчиняла дії, які могли принести репутаційну, матеріальну шкоду роду, або порушити систему внутрішньої дисципліни, то в такому випадку людину виганяли із роду і вона переходила в розряд ізгоїв. В Руській правді згадується про кровну помсту, де перераховуються категорії людей, які можуть мстити за вбивство свого родича. Ми вважаємо, що до Руської правди, згідно звичаєвого права кількість родичів, які можуть мстити була більш розширеною. Кровна поста теж вказує про те, що рід захищав своїх членів і був готовий вести війну із іншими родами, щоб помститись за свого родича [5, с. 95, 98].

Християнство язичниками сприймалось як щось смішне і недолуге. Коли княгиня Ольга агітувала прийняти християнство своєму синові Святославу Ігоровичу, то він відмовив своїй матері. Відмову Святослав мотивував тим, що з нього буде сміятися військо, яке, в основній масі, було язичницьким [17, с. 27]. Отже князь прямо вказував на те, що християнство його військом сприймалось, як щось постидне. Християнські цінності не відповідали жорстоким критеріям життя, яке вели язичники, де не було місця слабкості та співчуттю.

Тільки Володимир Святославович зміг хрестити військо, а потім і народ. Це вдалось здійснити за рахунок грамотної політики і особистим якостям характеру князя, який мав доволі жорстоку та рішучу натуру і не жалів навіть своїх родичів, що викликало в людей страх перед ним.

Із прийняттям християнства і приходом церкви, у Київській Русі міняється підхід до соціально-незахищених верств населення. Церква засуджувала жорстокі прояви гніту з боку елітарних груп, застосовуючи доступні їй методи та намагалась пом'якшити суперечності між соціальними групами для підтримки соціального миру в суспільстві. Проводить гнучку політику захисту найбільш знедолених верств населення [20, с. 29].

Згідно Патерика в житті Святого Феодосія за його часів вказується на те, що при Печерському монастирі була богодільня для старих, сліпих, кривих та прокажених. Ймовірно дана практика запозичена із Візантійської імперії, де благочинна діяльність була під управлінням церкви. На думку деяких вчених вважалось, що при правлінні князя Володимира ніяких лікарень ще не було. Але внесення в законодавчу базу даної практики, яка попередньо діяла у Візантійській імперії з часом призвела до того, що схожі установи з'явились і в Русі, як аналог тим, що були у Візантійській імперії [21, с. 218–219].

Для посилення ролі церкви князь Володимир видав Устав про церковні суди. Згідно нього церква отримала право створювати суди і чинити судочинство в рамках своєї юрисдикції. Під юрисдикцію церковних судів потрапили не тільки ряд відносин, пов'язаних із злочинами проти релігії, сім'ї, моралі та інше, але й певні категорії людей, яких називали церковними людьми. До церковних людей мали відношення не тільки духівництво і члени їх сімей, але й люди, які потребували спеціального церковного піклування та ті, що це піклування здійснювали. Це були люди хворі, сліпі та хромі, а також ті, кого віддали в церкву [5, с. 110–117].

Після того як князь Володимир, хрестивши Київську Русь, звернув увагу на низький рівень освіченості в державі, вирішив виправити дану ситуацію. Він наказав віддавати дітей як заможних, так і бідних батьків у церкву для того, щоб їх вчили грамоті. Князь Володимир розумів, що держава – це не тільки організація походів з метою торгівельних операцій, війни та збору данини, що здійснювалось як єдиний комплекс і мало назву полюддя. Держава – це і бюрократія та релігія, що, в свою чергу, потребує освічених людей. Тому князь починає проводити політику підняття рівня освіченості. Притому слід звернути увагу на те, що навчали не тільки дітей заможних, але і дітей із сімей середнього достатку, та незаможні верстви населення. Навчання бідних людей можна було здійснювати тільки за рахунок княжої казни, оскільки бідні діти не мали матеріальних засобів вчитися за свій рахунок. Коли дітей стали забирати у батьків, щоб віддати їх церковникам на навчання, матері дуже емоційно це сприймали і плакали по дітях як по мертвих, навіть намагались давати хабарі, щоб їх дітей не забирали [22, с. 75–76]. Ми припускаємо, що дії матерів були не безпідставні і, що на Русі була практика забирати дітей у батьків. Можливо руси воїни так виховували своїх дітей і віддавали їх на військове навчання. Рівень смертності на цих навчаннях був доволі високий, тому матері, сім'ї яких не мали ніякого відношення до військової культури русів, знаючи про аналогічну практику гадали, що їх дітей забирають на військове навчання і деякі із них навіть можуть загинути. Тут слід взяти до уваги, що руси завжди перебували в русі і вели майже кочовий стиль життя. Згідно даних Візантійського Імператора, зимою руси перебували в племенах для збирання данини, літом торгували за кордоном у Візантії. Осінь та весна приділялася логістиці. Тому руси не могли довго сидіти в одному місті та виховувати дітей вдома. У них могло бути два варіанти для підготовки дітей. Або дітей

віддавали спеціальним людям, які їх готували до військової справи, або дітей брали в походи разом із собою, щоб вони безпосередньо вчились у батьків. Але разом із тим, описуючи війну Святослава із Візантією в Болгарії, надаються дані, що у війську Святослава були жінки, які навіть приймали участь у війні. В торгівельних операціях жінки теж брали участь разом із своїми чоловіками. У нас немає даних, що разом із русами в походах були діти, крім тих, які могли народитися під час подорожі. Якщо батьки були за кордоном, то де були діти і хто їх навчав? Тому ми і припускаємо, що хлопчиків віддавали на військове виховання. Саме тому звичайні жінки, які не мали відношення до русів вояків боялися за своїх дітей, що їх заберуть на військове виховання.

Князь Володимир, після прийняття християнства, щодо накопичення багатств став говорити так: «Блаженни милостивие, поскольку помиловани будут». Або «Подай имение твое и раздай нищим» [22, с. 83]. Слова князя не розходились з практикою, якщо літописні дані про дії князя щодо благочинності правдиві або не перебільшені. Ми бачимо, що князь, будучи язичником, убив свого брата та зґвалтував його жінку, здійснював людські жертвоприношення, став пропагандувати роздачу своїх багатств злидарям. Для язичників такі дії виглядали б актом безумства, а для християн благочесністю. Звісно для наукової об'єктивності не слід виключати, що церква, з ціллю популяризації християнських ідей, перебільшувала або навіть фальсифікувала дані про діяльність князя, щоб на папері зробити його святим. Але разом із тим слід зрозуміти, що саме ці ідеї пропагандувалися в країні і вважалися ознакою праведного життя християнина.

Яскравим прикладом зміни світобачення Володимира Святославовича слугують його дії, пов'язані із забезпеченням потреб нужденних людей. На честь закінчення будівництва церкви Василя Святого Преображенного князь Володимир влаштував свято, для якого зварили 300 горщиків меду. Були запрошені посадники, старці від усіх міст і багато народу. Свято святкували вісім днів. На честь свята князь Володимир роздав нужденним на їх потреби 300 гривень. Слід зазначити, що при князеві Олегу Новгород платив данину у 300 гривень на рік [13, с. 122].

Крім зазначеної суми князь Володимир дозволив кожному нужденному і убогому приходити до його двору та брати собі необхідну їжу і напої та із княжої казни отримати гроші. Своїми діями князь проявив неймовірну чуйність та співчуття до незахищених верств населення Київської Русі. Він навіть врахував те, що не всі із-за здоров'я могли прийти до його двору, щоб взяти собі їжу, тому були зроблені спеціальні підводи, які заповнювались м'ясом, рибою, овочами та медом в бочках і розвозилися по Києву для тих, хто не міг ходити. Даний захід, ймовірно, набув постійного характеру і проводився кожного тижня у суботу. У кожну неділю після літургії проводився бенкет із боярами та знатними людьми. Зазначені заходи проводилися навіть без князя, коли він відбував в інші міста або села по справам.

Літописець вказував на те, що Київський князь Володимир Святославович срібло в себе не тримав, так як роздав його церкві, своїм воякам та нужденним людям [22, с. 83].

Ці події характеризують, наскільки у князя Володимира змінилося світобачення під впливом християнської віри. До прийняття християнства Володимир вчиняв багато жорстоких дій. [16, с. 39–41].

Політика захисту незахищених верств населення продовжилась і при Ярославі Володимировичу, який видав звід законів. У Короткій редакції Руської правди вказувалось, що за вбивство ізгоя слід було платити 40 гривень штрафу [5, с. 98]. Слід розуміти, що ізгой – це людина, яку вигнали із громади та роду Фактично за ізгоя не було кому помститися, так як родичі від нього відмовились. Фактично бідні вільні люди, які втрачали підтримку роду і ставали жебраками, мали статус ізгоя. Таким чином князівська влада брала під свій захист ізгоїв і за їх вбивство карала винуватця, як за вбивство вільної людини, що була членом роду. Даний захист мав полегшити життя обездолених людей, яких вигнали із їх родів. Вигнання з роду ставало менш критичним покаранням. А те, що князівська влада роздавала знедоленим їжу та гроші теж мала поліпшити їхнє життя.

При реформах Володимира Всеволодовича були внесені нові статті до Руської правди, які вводили більш справедливу регуляцію лихварських відносин, що обмежувала суму сплати боргу та умови його повернення. Полегшувала становище закупів, забороняючи їх продавати, бити без причин, забирати більшу суму, ніж сума боргу та інше [5, с. 103–105].

Християнство почало змінювати психологію князя і русів, формуючи у них думку про те, що допомога скривдженим долею людям не є проявом слабкості, а навпаки сили.

Висновок. Аналізуючи світобачення язичників русів, ми відмітили, що воно мало схожі риси із спартанським суспільством. Як руси, так і спартанці культивували насилля у чоловіків з самого дитинства. Військова справа була самою почесною діяльністю для чоловіка. Але на відміну від спартанців руси поважали торгівлю і прагнули до збагачення, конкуруючи між собою, де матеріальний статок, на відміну від спартанського суспільства, визначав рівень руса в стратифікаційній системі ієрархії та визнавав повагу до нього в суспільстві. Спартанці та руси виховували в собі несприйняття поразок і вироблення схожих принципів, «Повертайся із війни зі щитом або на щиті» (Спарта), «Мертві сорому не мають» (Русь). Руси і спартанці не жаліли ні своїх, ні чужих. Схожість даних суспільств може свідчити про те, що у них будь-які прояви слабкості зневажались і жалість до людей сприймалась як слабкість, тому думка про прощення своїх ворогів, допомога чужим нужденним людям мала сприйматися як безглуздя.

Прийняття християнства здійснює суттєве зрушення в світобаченні людей на користь необхідності проведення державної соціальної політики на підтримку з боку князівської влади: допомога в отримані освіти, захист життя вільних знедолених верств населення, надання одноразово або системно грошей та їжі нужденним категоріям населення.

Яскравим проявом зміни у світобаченні підтримки бідним є князь Володимир Великий. Будучи язичником, князь вчиняв багато зла згідно християнського світобачення, а коли хрестився, став зовсім другою людиною і почав казати, що багатства слід роздавати бідним людям. Сам багато роздавав їжі та коштів нужденним людям, віддавав в церкви на освіту дітей бідних людей. Християнська ідеологія на офіційному рівні засуджувала накопичення багатств і пропагандувала благочинну діяльність. При Ярославі Мудрому видається звід законів згідно з яким життя ізгоя прирівнюється із життям вільної людини, яка є членом роду. Сини Володимира в Просторовій Правді підтримали ініціативу батька і залишили дану норму без змін. При Володимирі Всеволодовичу в правовому полі покращили умови зобов'язань перед лихварями та становище закупів при відпрацюванні боргів. Даний комплекс нововведень мав сприяти зменшенню в країні бідності населення через неможливість повернення боргів. Фактично ми бачимо спробу держави проводити соціальну політику, метою якої є не безпосередня роздача їжі та грошей, а недопущення причин збіднілості через правове регулювання сплати боргів лихварям та фізичне відпрацювання боргу кредиторам.

У Спарті в першу чергу захищалися повноправні громадяни, як і в язичницькій Русі. У християнський період

під захист князя та церкви підпадають також і знедолені верстви населення, які стали ізгоями і втратили підтримку та захист від своїх родів, або ті, що попадають в залежність під час відшкодування боргу, або які взагалі не мають достатнього доступу до їжі та інших необхідних матеріальних благ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн. Навч. Посіб. Для студентів юрид. вузів та факультетів. Київ: Орлан, 2003. 307 с.
2. Матвєєва Т. О Право давніх Афін. *Юридичний науковий електронний журнал*. Запоріжжя. Запорізький національний університет. № 8. 2021. С. 20–24.
3. Чорна Ю. В. Світові системи банкрутства: господарсько-правовий аспект: дис. канд. юрид. наук :12. 00.04 / Інститут економікоправових досліджень НАН України. Київ, 2018. 292 с.
4. Грубінко А.В.Історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник. Тернопіль: Видавничий відділТНПУ імені Володимира Гнатюка, 2010. 392 с.
5. Іванов В. М. Історія держави і права України : підручник.Київ: КУП НАНУ, 2013. 892 с.
6. Народження і виховання Геракла – грецький міф. URL: https://legends.co.ua/myths/narodzhennja-i-vihovannja-gerakla-greckij-mif.html
7. Історія держави і права зарубіжних країн: підручник / О. М. Бандурки ; Бандурка О. М., Швець Д. В., Бурдін М. Ю., Головко О. М. Харків : Майдан, 2020. 618 с.
8. Грушевський М. Ю. Виїмки з жерел до історії України-Руси: до половини XI віка Львів: Накладом авт, 1895. 122 с.
9. Колісніченко А.І.Історія держави і політико-правових вченьСтародавньої Греції та Риму: Навчальний посібник. Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2002. 274 с.
10. Гаркави А. Я. Сказанія мусульмансихъ писателей славянахъ и рускихъ (съ половины VII века до конца X века по Р.Х). Сактпетербургъ:Типографія Императорской академии наук. 1870. 308 с.
11. Шевченко А. Є., Кудін С. В. Настюк А. А. Становлення та розвиток влади в Київській Русі в IX–XII ст. Вінниця:ТОВ «Твори», 2020.468 с.
12. Полное Собраніе Русскихъ Летописей. Летописный сборник, именуемый Тверской летописью. Санкт-Петербургъ:Типография Эдуарда Праца, 1863.Т. 15. 296 с.
13. Полное Собраніе Русскихъ Летописей. Псковскія Софіевскія летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца,1851. Т. 5. 275 с.
14. Бостан Л. М., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіжних країн. 2е вид. перероб. й доп. : Навч. посібник. К: Центр учбової літератури, 2008. 730 с.
15. Микола Аркас. Історія України-Руси. Краків: «Накладом Ольги Аркасової». 1912. Друге видання. 424 с.
16. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Патриаршая или Никоновская летопись. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1862. Т. 9. 256 с.
17. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Лаврентьевская и Тронцкая летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1846. Т. 1. 267 с.
18. Історія держави і права України : хрестоматія-практикум / М. Ю. Бурдін, Є. С. Логвиненко, І. А. Логвиненко; за заг. ред. О. М. Бандурки. Харків : Майдан, 2021. 890 с.
19. Летопись по Ипатиевскому списку. Санктпетербург: Печатная В. Головина, 1871. Т. 2. 377 с.
20. Віктор Демочко. Київська Русь і християнство. Волинські історичні записки. Том 2. 2009 р. С. 24–32.
21. Лотоцький О. Українські джерела церковного права. Варшава: Deukarnia Synodalna, 1931. 320 с.
22. Татищев В.Н. Исторія Россійская с самыхъ древнихъ временъ. Москва: Напечатано при Императорскомъ Московскомъ Уневерситете, 1773. Т. 2. 536 с.

РОЗДІЛ 2
КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 340.114
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/4

ІНСТИТУЦІЙНА РОЛЬ ПІДРОЗДІЛІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВНУТРІШНЬОЇ ТА ВЛАСНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ У ЗАПОБІГАННІ ТА ВИЯВЛЕННІ КОРУПЦІЇ В ПУНКТАХ ПРОПУСКУ ЧЕРЕЗ ДЕРЖАВНИЙ КОРДОН

THE INSTITUTIONAL ROLE OF THE INTERNAL AND OWN SECURITY UNITS OF THE STATE BORDER GUARD SERVICE OF UKRAINE IN PREVENTING AND DETECTING CORRUPTION AT BORDER CROSSING POINTS

Каряка Д.Ю., начальник відділу внутрішньої та власної безпеки по 6 прикордонному загону
Головний відділ забезпечення внутрішньої та власної безпеки «Захід» Державної прикордонної служби України

Осінський О.О., начальник сектору інформаційно-аналітичного забезпечення відділу внутрішньої та власної безпеки по 6 прикордонному загону
Головний відділ забезпечення внутрішньої та власної безпеки «Захід» Державної прикордонної служби України

У статті досліджено інституційну роль підрозділів забезпечення внутрішньої та власної безпеки Державної прикордонної служби України (далі – ДПСУ) у сфері запобігання та виявлення корупції під час здійснення прикордонного контролю.

ДПСУ є правоохоронним органом спеціального призначення, який активно впроваджує європейські стандарти прикордонного контролю та основна діяльність якого спрямована на боротьбу з корупцією та ефективну імплементацію принципу інтегрованого управління кордонами відповідно до кращих практик Європейського Союзу (далі – ЄС).

Одним із пріоритетних завдань ДПСУ на шляху до створення європейської моделі прикордонного відомства є мінімізація корупційних ризиків під час пропуску через державний кордон осіб, транспортних засобів та вантажів.

Слід зауважити, що одним із найуразливіших напрямів у сфері боротьби із корупцією у прикордонному відомстві залишається прикордонний контроль, що зумовлено як об'єктивними факторами (введення правового режиму воєнного стану, низький рівень діджиталізації пропускних операцій, географічне розташування країни), так і суб'єктивними (недостатній рівень внутрішнього контролю, архаїчність процесів здійснення прикордонного контролю, втягування особового складу до протиправної діяльності, недостатня мотивація особового складу).

Станом на сьогодні, підрозділи забезпечення внутрішньої та власної безпеки Державної прикордонної служби України (далі – ВВБ ДПСУ) є основним інструментом у практичні площині з питань виявлення та викриття корупції у ДПСУ, враховуючи стан нормативно-правового забезпечення та оперативні можливості.

Під час дослідження здійснено аналіз сучасного стану боротьби із корупцією у прикордонному відомстві ВВБ ДПСУ, запропоновано власну концептуальну модель зниження коефіцієнту корупційних ризиків під час здійснення прикордонного контролю уповноваженими службовими особами підрозділів охорони державного кордону

Тема антикорупційної діяльності підрозділів забезпечення внутрішньої та власної безпеки ДПСУ у сфері запобігання та виявлення корупції під час здійснення прикордонного контролю є актуальною, тому що вона займає важливе місце на шляху до європейської інтеграції українського суспільства.

Запропоновано шляхи удосконалення боротьби з наявними корупційними ризиками під час здійснення прикордонного контролю шляхом створення комбінованої моделі із залученням зацікавлених структурних підрозділів прикордонного відомства під координаційним супроводом підрозділів забезпечення внутрішньої та власної безпеки ДПСУ.

Ключові слова: внутрішня та власна безпека, прикордонний контроль, запобігання та виявлення корупції, діджиталізація, координація.

The article explores the institutional role of the Internal and Own Security Units of the State Border Guard Service of Ukraine (SBGSU) in the field of preventing and detecting corruption during border control procedures.

The SBGSU is a specialized law enforcement body that actively implements European border control standards, with its main focus on combating corruption and effectively applying the principles of integrated border management in accordance with best practices of the European Union (EU).

One of the SBGSU's top priorities in establishing a European-style border agency is to minimize corruption risks during the crossing of individuals, vehicles, and goods across the state border.

It should be noted that border control remains one of the most vulnerable areas in the fight against corruption within the agency, due to both objective factors (such as the legal regime of martial law, low digitalization of border operations, and the geographical location of the country) and subjective ones (insufficient internal control, outdated border control procedures, staff involvement in illegal activities, and low personnel motivation).

Currently, the Internal and Own Security Units serve as the main tool for identifying and exposing corruption within the agency, given the current regulatory framework and operational capabilities.

The study analyzes the current state of anti-corruption efforts by the SBGSU's internal security units and proposes a conceptual model for reducing corruption risks during border control conducted by authorized officials.

The topic of anti-corruption efforts by the SBGSU's Internal and Own Security Units is highly relevant, as it plays a key role in Ukraine's European integration process.

The article proposes ways to improve the fight against existing corruption risks during border control by creating a combined model involving relevant structural units of the border agency under the coordination of the Internal and Own Security Units of the SBGSU.

Key words: internal and own security, border control, prevention and detection of corruption, digitalization, coordination.

Вступ. Боротьба з корупцією є фундаментальним завданням України на шляху до інтеграції України з Європейським Союзом. 23 червня 2022 року, Європейська рада надала Україні статус кандидата на вступ до Європейського Союзу за умови виконання семи критеріїв: 1) реформа Конституційного суду; 2) продовження судової реформи; 3) антикорупція, включно з призначенням керівника САП; 4) боротьба з відмиванням коштів; 5) втілення антиолігархічного закону; 6) узгодження аудіовізуального законодавства з європейським; 7) зміна законодавства про нацменшини [1, ст. 6–10].

Станом на сьогодні, Єврокомісія вважає повністю виконаними чотири з семи критеріїв, що супроводжували надання Україні статусу кандидата на вступ до Євросоюзу. Водночас інші три критерії супроводжуються рекомендаціями від Єврокомісії щодо подальшого виконання, зокрема, завершеним повністю не вважається подальше посилення боротьби з корупцією.

Відповідно до дослідження Transparency International за 2024 рік, Україна посідає 105 місце поміж 180 країн отримавши 35 балів зі 100 в індексі сприйняття корупції (Corruption Perceptions Index – CPI).

Аналізуючи коефіцієнт CPI за попередні роки (2021–32, 2022–33), ми можемо зробити висновок про активні законодавчі та урядові дії, вжиття комплексних заходів щодо вирішення даного питання. Основним мейнстрімом підвищення даного коефіцієнту є реформи, спрямовані на євроінтеграцію і виконання міжнародних зобов'язань.

Проте, аналізуючи даний коефіцієнт за 2023–36, Україна втратила позиції в антикорупційній боротьбі, що свідчить про недостатність вжитих заходів, наявність патернів у застосуванні заходів боротьби із корупцією [2, ст. 1–3].

За даними незалежного глобального рейтингового сервісу Numbeo, показник України щодо корупційних злочинів є високим 80.96% що вказує на необхідність розвитку дієвого механізму, впровадження нових методів для боротьби з корупцією [3, ст. 1].

Відповідно до Звіту по Україні у 2024 року від Комісії до Європейського Парламенту, Ради, Європейського економічного і соціального комітету та Комітету регіонів «Комунікація 2024 року щодо політики розширення ЄС» (далі – Звіт) Україна досягла певного прогресу у сфері запобігання корупції, зокрема завдяки зміцненню своєї антикорупційної інституційної бази та поступовому накопиченню результатів у розслідуванні, судовому переслідуванні та винесенні судових рішень у справах про корупцію на високому рівні.

Разом з цим, Звіт визначає що корупційні ризики залишаються особливо актуальними на державному кордоні. Зазначається, щодо необхідності подальшого вдосконалення контрольних операцій, підвищення прозорості процедур і впроваджувати електронні системи для зменшення можливостей для корупційних проявів [4, ст. 45–60].

Корупція під час здійснення прикордонного контролю гальмує інтеграцію України в Європейський економічний простір і підриває довіру до державних інститутів. Посилення антикорупційних заходів, цифровізації процесів прикордонного контролю, а також реформування системи управління прикордонним відомством є пріоритетним завданням для перманентної інтеграції до Європейського Союзу.

Метою статті є дослідження інституційної ролі підрозділів забезпечення внутрішньої та власної безпеки Державної прикордонної служби України у боротьбі з корупцією під час здійснення процедур прикордонного контролю, запропоновано шляхи модернізації антикорупційної політики ДПСУ, шляхом створення комбінованої моделі протидії корупційним проявам із залученням наступних підрозділів прикордонного відомства: запобігання та виявлення корупції, прикордонного контролю, зв'язку та автоматизованих систем, міжнародного співробітництва, юридичного забезпечення, під координацією підрозділів забезпечення внутрішньої та власної безпеки ДПСУ.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання запобіганню корупції у ДПСУ найбільш детально досліджено у роботах: О.Б. Ганьби [5, ст. 88–92], І.І. Шульган та М.В. Анфицерової [6, ст. 289–305], М.О. Маланчія [7, ст. 1–5], О.Р. Мулика [8, ст. 177–181]. З позиції дослідження досвіду зарубіжних країн щодо питання боротьби із корупцією досліджено в роботах Я.Ю. Швидкого [9, ст. 219–226], Г.С. Буги [10 ст. 149–152].

Враховуючи аналіз проведених наукових досліджень, теоретичні положення викладенні у висвітлених публікаціях слід дійти до висновку, що тема інституційної ролі підрозділів забезпечення внутрішньої та власної безпеки ДПСУ у сфері запобігання та виявлення корупції під час здійснення прикордонного контролю є недослідженою та потребує детального аналізу з метою підвищення ефективності реалізації державної антикорупційної політики прикордонним відомством.

Виклад основного матеріалу. Корупція є складним, багатовекторним явищем, яке поширюється на всі складові державного механізму та деструктивно впливає на його функціонування. Модель протидії корупції не може ґрунтуватися на основі аксіоматичного підходу, складатися із стандартизованих та універсальних кліше, повинна бути адаптивною та відповідати загрозам, викликам, які виникають у суспільстві.

З початком повномасштабної військової агресії російської федерації проти України, на підставі пропозиції Ради національної безпеки і оборони України, відповідно до пункту 20 частини першої статті 106 Конституції України, Закону України «Про правовий режим воєнного стану» Указом Президента України від 24.02.2022 № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» терміном на 90 днів по всій території України введено правовий режим воєнного стану який продовжений у визначеному законом порядку та діє станом на сьогодні.

Військова агресія російської федерації проти України створила низку нових корупційних ризиків у всіх сферах державного управління, включаючи одну із критично важливих – сферу прикордонної безпеки.

Станом на сьогодні, ДПСУ здійснює комплексний підхід щодо запобігання та виявлення корупції у прикордонній сфері, зокрема створює уповноважені підрозділи по виявленню та запобіганню корупції у центральному органі виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони державного кордону, територіальних органах центрального органу виконавчої влади, органах хорони державного кордону та загонах морської охорони, впроваджує антикорупційні програми, бере учать у міжвідомчих та міжнародних тренінгах, брифінгах семінарах у даній галузі.

Відповідно до аналітичних даних соцдосліджень Центру Разумкова отриманих методом опитування face-to-face рівень довіри до Держприкордонслужби зріс. Так, у липні – серпні 2021 року рівень довіри громадян до прикордонного відомства складав 55%, у вересні 2024 року – 69,8%, у лютому – березні 2025 року – 73,7%. Даний коефіцієнт свідчить про дієвість проведених заходів прикордонним відомством [11, ст. 1–7].

Разом з цим, питання запобігання та виявлення корупції у лавах ДПСУ залишається актуальним та потребує коригування враховуючи виклики, які виникають перед відомством та латентність даних правопорушень.

Так, відповідно до аналітичних даних Національного агентства з питань запобігання корупції зібраних у «Звіті про опитування населення та бізнесу» за 2023 рік, третє місце за поширеністю корупції в Україні посідає прикордонний контроль (4,25 бала із п'яти можливих), що вказує на необхідність оперативного реагування та впровадження

нових форм та методів боротьби із корупцією у вказаному напрямку.

З початку дії правового режиму воєнного стану на території України зафіксовано більш ніж 1 200 спроб надання неправомірної вигоди посадовим особам прикордонного відомства на загальну суму понад 15,5 мільйонів гривень. В період 2024 року було зафіксовано 400 спроб підкупу прикордонників, загальна сума запропонованої неправомірної вигоди перевищила 7 мільйонів гривень, за надання дозволу на перетин державного кордону без законних підстав під час дії правого режиму воєнного стану.

Окрім того, у 2024 році що за порушення антикорупційного законодавства затримано 18 військовослужбовців ДПСУ, з них 9 осіб причетні до незаконного переправлення осіб через державний кордон. Серед затриманих за корупцію – 1 офіцер та 17 військовослужбовців сержантського та рядового складу (визнано винними у вчиненні корупційних правопорушень визнано 11 прикордонників, сума накладених штрафів понад 760 тис. грн, 2 військовослужбовцям призначено покарання у вигляді позбавлення волі термінами на 2 роки та 5 років (з призначенням іспитового терміну – 3 роки)) [12, ст. 1].

Аналізуючи наведені статистичні дані спостерігається збільшення кількісного показника корупційних правопорушень вчинених безпосередньо під час перетинання державного кордону, що зумовлено наступними факторами: 1) відсутністю дієвого механізму протидії корупційним проявам та системи внутрішнього контролю під час здійснення прикордонного контролю; 2) архаїчність здійснення контрольних процедур прикордонного контролю та недостатньо розвинута система автоматизації останніх; 3) недосконаліть нормативно-правового забезпечення окремих питань пропуску через державний кордон громадян України під час дії правового режиму воєнного стану; 4) відсутність власного (незалежного) інституту нормотворчості у прикордонному відомстві; 5) латентність здійснення корупційних правопорушень (пов'язаних з корупцією); 6) відсутність ефективної моделі залучення викривачів до боротьби із корупцією.

Під час проведення дослідження проаналізовано відомчі нормативно-правові акти, що регулюють службову діяльність структурних підрозділів Адміністрації Державної прикордонної служби України, які безпосередньо здійснюють заходи щодо виявлення, попередження та припинення корупційним проявам під час здійснення прикордонного контролю, а також функції, завдання та повноваження останніх.

Управління запобігання та виявлення корупції Держприкордонслужби – уповноважений підрозділ, який виконує завдання з питань запобігання та виявлення корупції, який відповідно до наданих повноважень та покладених завдань: 1) бере участь у розробленні проєктів нормативно-правових актів та інших документів з питань виявлення корупції; 2) вживає заходів з виявлення конфлікту інтересів та сприяє його врегулюванню; 3) надає консультативну допомогу в заповненні декларацій особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування; 4) проводить перевірку факту подання суб'єктами декларування Держприкордонслужби відповідно до частини першої статті 51^{-2} Закону декларацій та готує повідомлення до Національне агентство про випадки неподання чи несвоєчасного подання таких декларацій у визначеному законодавством порядку; 5) проводить окремі види контролю щодо декларацій відповідно до частини п'ятої статті 511 Закону в порядку, що визначається Національним агентством; 6) співпрацює з викривачами, забезпечує дотримання їхніх прав та гарантій захисту, передбачених Законом; 7) надає особовому складу Держприкордонслужби методичну допомогу та консультацію щодо здійснення повідомлення про можливі факти корупційних правопорушень або правопорушень, пов'язаних з корупцією, інших порушень Закону та захисту викривачів, проводить внутрішні навчання з цих питань; 8) організовує роботу внутрішніх каналів повідомлення про можливі факти корупційних правопорушень або правопорушень, пов'язаних з корупцією, інших порушень вимог Закону, отримує та організовує розгляд повідомленої через такі канали інформації; 9) здійснює перевірку отриманих повідомлень про можливі факти корупційних правопорушень або правопорушень, пов'язаних з корупцією, інших порушень Закону; 10) забезпечує в межах компетенції оцінку проєктів наказів (розпоряджень) з основної діяльності, адміністративно-господарських питань, а також кадрових питань (особового складу) залежно від їх видів на відповідність вимогам Закону; 11) веде облік особового складу Держприкордонслужби, притягнутих до відповідальності за вчинення корупційних правопорушень або правопорушень, пов'язаних з корупцією; 12) здійснює контроль за дотриманням антикорупційного законодавства, бере участь у проведенні перевірок стану організації роботи із запобігання та виявлення корупції в органах Держприкордонслужби; 13) організовує роботу та бере участь у службовому розслідуванні, яке проводиться з метою виявлення причин та умов, що призвели до вчинення корупційного правопорушення або правопорушення, пов'язаного з корупцією, або невиконання вимог Закону в інший спосіб, за поданням спеціально уповноваженого суб'єкта у сфері протидії корупції або приписом Національного агентства [13, ст. 1], [14, ст. 1–5].

З огляду на вищевикладене, роль даного підрозділу Адміністрації Державної прикордонної служби України полягає у плануванні моделі корупційних загроз прикордонного відомства, надання консультаційної-дорадчої допомоги підпорядкованим органам з питань виявлення та запобігання корупції. Вказаний підрозділ обмежений у практичному інструменті для реалізації безпосередніх заходів щодо боротьби із корупційними проявами під час здійснення прикордонного контролю.

Управління організації прикордонного контролю Держприкордонслужби – структурний підрозділ Департаменту охорони державного кордону, основними завдання якого є: 1) організація в установленому законодавством порядку прикордонного контролю і пропуску через державний кордон України осіб, транспортних засобів та вантажів; 2) організація та забезпечення координації діяльності державних органів, що здійснюють різні види контролю під час перетинання державного кордону або беруть участь у забезпеченні режиму в пунктах пропуску через державний кордон, пунктах контролю; 3) розроблення та запровадження сучасних технологій прикордонного контролю за видами сполучення та характером транспортних перевезень, оптимальних принципів, форм і методів застосування сил та засобів охорони державного кордону в пунктах пропуску.

З аналізу вищевикладеного у вказаного підрозділу аналогічно відсутні інструменти для боротьби з корупційними проявами під час здійснення прикордонного контролю у практичній площині. Проте, одним із завдань, що покладається на управління організації прикордонного контролю є розроблення та запровадження сучасних технологій прикордонного контролю, які безпосередньо впливають на стан боротьби із корупційними проявами під час перетинання державного кордону особами, транспортними засобами та вантажами державного кордону.

Впровадження сучасних технологій пропуску через державний кордон України осіб, транспортних засобів та вантажів мінімізує прямі контакти між особовим складом, який здійснює прикордонний контроль та подорожуючими особами. Наприклад: створення системи заочної електронної перевірки дозвільних/підтверджуючих документів, впровадження штучного інтелекту за прикла-

дом (Smart Gates – Федеративна Республіка Німеччина), (ePassport Gates – Сполучене Королівство Великої Британії і Північної Ірландії), зменшить дискреційні повноваження службових осіб ДПСУ, які безпосередньо здійснюють прикордонний контроль та фіксуватиме процес прийняття відповідних рішень.

Разом з цим, відповідно до частини 5 статті 23 Закону України від 03.04.2003 № 661-IV «Про Державну прикордонну службу України», здійснювати перевірки дотримання антикорупційного законодавства під час прикордонного контролю службовими особами ДПСУ, уповноважені виключно підрозділи спеціального призначення – ***забезпечення внутрішньої безпеки та власної безпеки*** (далі – ВВБ).

Підрозділи ВВБ в межах покладених завдань та наданих повноважень здійснюють гласні та негласні заходи щодо боротьби із корупційними проявами, безпосередньо виконують функцію внутрішнього контролю за дотриманням антикорупційного законодавства під час здійснення прикордонного контролю уповноваженими службовими особами підрозділів охорони державного кордону [16, ст. 6].

Відповідно до проведено аналізу завдань та повноважень кожного із вищезазначених підрозділів слід дійти до висновку, що у прикордонному відомстві відсутня єдина концепція виявлення та запобігання корупційним проявам у під час здійснення прикордонного контролю, яка б мала б не загальнотеоретичний, а практичний аспект.

У зв'язку із чим, пропонується створення нового штатного підрозділу у ДПСУ (боротьби із корупцією у пунктах пропуску через державний кордон) із залученням до останнього спеціалістів у галузі: організації прикордонного контролю, запобігання та виявлення корупції, міжнародного співробітництва, зв'язку та автоматизованих систем, юридичного забезпечення, який буде здійснювати свою діяльність під координацією підрозділів ВВБ, з наданням спектру повноважень необхідних для виконання поставлених завдань.

Основні завдання підрозділу: 1) протидія корупційним (пов'язаних з корупцією) правопорушенням, які вчинені уповноваженими службовими особами, які здійснюють прикордонний контроль; 2) виявлення причин та умов, які сприяють корупційним проявам під час здійснення прикордонного контролю; 3) проведення службових розслідувань по фактам виявлення корупційних проявів під час здійснення прикордонного контролю; 4) впровадження сучасних технологій пропуску через державний кордон осіб, транспортних засобів та вантажів; 5) здійснення перевірок організації та здійснення прикордонного контролю на предмет дотримання антикорупційного законодавства, вжиття заходів оперативного реагування у разі виявлення фактів пов'язаних порушенням антикорупційного законодавства 6) формування пропозицій щодо нормативно-правового забезпечення щодо зменшення корупційних ризиків під час здійснення прикордонного контролю.

Функціонування вищевказаного підрозділу значно б підвищило ефективність боротьби із корупційними проявами під час здійснення прикордонного контролю.

Висновки та подальші перспективи досліджень. В ході дослідження проаналізована інституційна роль підрозділів ВВБ ДПСУ у запобіганні та виявленні корупції під час здійснення прикордонного контролю. Запропонований один із варіантів комбінованої моделі боротьби з корупцією шляхом створення нового підрозділу із числа спеціалістів у сферах організації прикордонного контролю, запобігання та виявлення корупції, міжнародного співробітництва, зв'язку та автоматизованих систем, юридичного забезпечення, під координацією підрозділів внутрішньої та власної безпеки.

Реалізація запропонованої моделі, дозволить істотно знизити корупційні ризики, зміцнити довіру громадськості до ДПСУ, сприятиме інтеграції українського суспільства до Європейського Союзу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Національна безпека і оборона: науковий журнал №1-2 (187-188) 2022. URL: https://razumkov.org.ua/images/journal/NSD187188_2022_ukr_full.pdf
2. Статистичні дані з інтернет-ресурсу Transparency International Ukraine. URL: https://cpi.ti-ukraine.org/
3. Статистичні дані з інтернет-ресурсу Numbeo. URL: https://www.numbeo.com/cost-of-living/
4. Звіт по Україні у 2024 року Комісії до Європейського Парламенту, Ради, Європейського економічного і соціального комітету та Комітету регіонів «Комунікація 2024 року щодо політики розширення ЄС». URL: https://enlargement.ec.europa.eu/document/download/1924a044-b30f-48a2-99c1-50edeac14da1_en?filename=Ukraine%20Report%202024.pdf
5. Державна антикорупційна політика: поняття, сутність та загальні ознаки, наукова стаття, науковий журнал – публічне право № 4 (2021). URL: https://www.publichne-pravo.com.ua/files/44/pdf/10.pdf
6. Правове регулювання запобігання корупційним проявам в діяльності Державної прикордонної служби Україні в умовах воєнного стану, науковий журнал – вісник Національного університету «Львівська політехніка», серія: «*Юридичні науки*». URL: https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journalpaper/2024/oct/36076/shulganancyferovavisnyk3.pdf
7. Загальнотеоретичні підходи до визначення змісту корупції у Державній прикордонній службі України, наукова стаття, науковий журнал вісник Національної академії Державної прикордонної служби України, 2018. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=F&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN
8. Правове регулювання запобігання корупційним проявам в діяльності Державної прикордонної служби України в умовах воєнного стану, юридичний науковий електронний журнал, 6/2023. URL: http://lsej.org.ua/6_2023/15.pdf
9. Зарубіжний досвід протидії корупції та можливості його імплементації в Україні, наукова стаття, науковий журнал експерт: парадигми юридичних наук і державного управління. URL: http://journals.maup.com.ua/index.php/expert/article/view/1654/2105
10. Досвід зарубіжних країн в боротьбі із запобігання корупції, наукова стаття, науковий журнал: «Актуальні питання юриспруденції» 2023. URL: https://legalposition.umsf.in.ua/archive/2023/1/29.pdf
11. Оцінка ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до виборів під час війни, віра в перемогу (лютий–березень 2025р.), інтернет-ресурс, соціологічне опитування громадян. URL: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-vyboriv-pid-chas-viiny-vira-v-peremogu-liutyiberezen-2025r
12. Статистичні дані з інтернет-ресурсу, офіційний сайт Державної прикордонної служби. URL: https://dpsu.gov.ua/uk/news/45155-protyagom-roku-prikordonniki-pripinili-majzhe-400-sprob-pidkupu
13. Положення про управління запобігання та виявлення корупції Адміністрації Державної прикордонної служби України, наказ Адміністрації Державної прикордонної служби України №ОД-78/0/8-21 від 06.12.2021. URL: https://dpsu.gov.ua/upload/file/polozhennya_pro_upravl_nnya_zapob_gannya_ta_viyavlennya_korupc.pdf
14. Положення про робочу групу з оцінювання корупційних ризиків у діяльності Державної прикордонної служби України, наказ Адміністрації Державної прикордонної служби України №181/8462-22-Вн. URL: https://dpsu.gov.ua/upload/file/polozhennya_pro_robochu_grupu.pdf
15. Основі завдання управління організації прикордонного контролю, інтернет джерело, офіційний сайт Державної прикордонної служби України. URL: https://dpsu.gov.ua/uk/upravlinnya-organizaciyi-prikordonnogo-kontrolyu
16. Про Державну прикордонну службу України: Закон України від 03.04.2003 № 661-IV.URL https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/661-15#Text

УДК 342.7+346.21+346.548
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/5

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ ЕКОНОМІКО-ПРАВОВОГО ВИМІРУ РЕЗІЛЬЄНТНОСТІ МІСТА В УМОВАХ МІЛІТАРНОГО ВПЛИВУ ТА ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ

SOCIO-ECONOMIC ASPECT OF THE ECONOMIC AND LEGAL DIMENSION OF CITY RESILIENCE IN CONDITIONS OF MILITARY INFLUENCE AND POST-WAR RECOVERY

Лига А.І., провідний економіст
Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Мамутова Національної академії наук України»

В статті було визначено основні соціально-економічні аспекти впливу на резільєнтність міста, в контексті розвитку (відновлення) міста та протидії викликам та загрозам через призму норм права, з врахуванням впливу на місцевий соціум та його інтереси в умовах мілітарного впливу та повоєнного відновлення.

Було визначено дефініцію соціально-економічна резільєнтності міста як – здатності соціально-економічної системи міста самостійно з обмеженим державним втручанням, протистояти (абсорбувати), адаптуватись чи відновлюватись від потрясінь та негативних викликів, зі збереженням прийнятних темпів економічного розвитку, без шкоди для забезпечення всіх основних потреб його мешканців, через мінімізацію негативних наслідків та максимізацію використання нових можливостей.

В роботі визначено критерії соціально-економічно резільєтності міста, за якими вона характеризується, на яких ґрунтується, спрямовується та функціонує.

Знайшли подальший розвиток визначення дефініцій «соціально-економічний аспект» та «економіко-правовий вимір».

Визначено «соціально-економічну структуру резільєнтності» та надана класифікація основних елементів та форм такої структури за соціальною, економічною та правовою складовою.

В контексті дослідження встановлено ключові негативні наслідки, що виникають в умовах мілітарного впливу та загрожують повоєнному відновленню.

Проаналізував ймовірні негативні наслідки мілітарного впливу на повоєнне відновлення України автор зробив наголос, що для їх усунення доречно розробити систему правових механізмів для реалізації принципу якості життя людини на практиці.

Базуватись його впровадження має на стимулюванні впровадження практик саморегулювання добросовісної господарської діяльності верифікованих громадськістю.

Ключові слова: соціально-економічний аспект, економіко-правовий вимір, резільєнтність міста, мілітарний вплив, повоєнне відновлення.

The article identified the main socio-economic aspects of the impact on the resilience of the city, in the context of the development (reconstruction) of the city and countering challenges and threats through the prism of legal norms, taking into account the impact on local society and its interests in conditions of military influence and post-war reconstruction.

The definition of the socio-economic resilience of the city was defined as the ability of the socio-economic system of the city independently, with limited state intervention, to resist (absorb), adapt or recover from shocks and negative challenges, while maintaining acceptable rates of economic development, without prejudice to ensuring all the basic needs of its residents, through minimizing negative consequences and maximizing the use of new opportunities.

The paper identifies the criteria for the socio-economic resilience of the city, by which it is characterized, based on, directed, and functions.

The definition of the definitions of «socio-economic aspect» and «economic and legal dimension» was further developed.

The “socio-economic structure of resilience” is defined and a classification of the main elements and forms of such a structure is provided according to the social, economic and legal component.

In the context of this study, the key negative consequences that arise under conditions of military influence and threaten post-war recovery are identified.

Having analyzed the likely negative consequences of military influence on the post-war recovery of Ukraine, the author emphasized that in order to eliminate them, it is appropriate to develop a system of legal mechanisms for implementing the principle of the quality of human life in practice.

Its implementation should be based on stimulating the implementation of self-regulation practices of bona fide economic activity verified by the public.

Key words: socio-economic aspect, economic and legal dimension, city resilience, military influence, post-war recovery.

Постановка проблеми. Соціальна-економічна політика сучасного українського міста в умовах мілітарного впливу та повоєнного відновлення, стикається з низкою нових нетривіальних викликів де до звичайного соціально-економічного, інфраструктурного розвитку, підвищення інвестиційної привабливості подолання корупції та розв’язання основних питань місцевого значення віднесених (делегованих) до їх компетенції, додається гостра нестача трудових ресурсів, гостра потреба відновлення житлового фонду, повернення вимушених переселенців з закордону, підвищення міграційної привабливості України та міста, стимулювання народжуваності, зменшення смертності, інтеграції військовослужбовців у мирне життя тощо.

Все це потребує дослідження феномену соціально-економічного аспекту економіко-правового виміру резільєнтності міста в умовах мілітарного впливу та повоєнного відновлення, визначення дефініцій та основних критеріїв за якими характеризується соціально-економічна резільєнтність міста, а також виявлення ключових загроз, що виникають в умовах мілітарного впливу та повоєнного відновлення, та механізмів здатних нівелювати зазначені загрози.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На глобальному рівні дослідила різільєнтність Л.Г. Богуш яка визначила її як пріоритет соціально-економічного розвитку України [1], а також як політичну складову регулювання стратегії транскордонних міграцій робочої сили [2].

Також, О.В. Позняк з колективом авторів, надалі визначення поняттю міграційної резільєтності [3].

Глобальний підхід у дослідженні резільєнтності демонструє В.В. Близнюк с авторами, що дослідили соціальну резільєнтність національної економіки для України крізь призму ЄС [4], та проблематику мінімізації нерівностей

українського суспільства через резільєнтність соціально-економічної системи.

Визначені авторами інституційні деструкції соціетального розвитку сучасного українського суспільства дозволили обґрунтувати інструменти їх мінімізації, які на думку авторів забезпечуватимуть після воєнне оновлення суспільного договору та створить підґрунтя соціальної стійкості українського суспільства [5].

В науковій роботі В. Лісовського увага акцентується на забезпечення національної безпеки в наслідок військової агресії Росії через розвиток резільєнтності. Втім автор підкреслює, що не існує безпеки відокремлено від життєдіяльності людини саме тому забезпечення всіх аспектів такої життєдіяльності є одним з ключовим питанням національної безпеки [6].

О.Ф. Новікова та Н.А. Азьмук інтерпретували теоретичні засади феномену резільєнтність соціально-трудової сфери в умовах повоєнного відновлення України з погляду системного підходу посиленого цифровізацією [7].

В контексті забезпечення резільєтності територіальних громад доцільно згадати праці Т.В. Маматової [8] де авторка дослідила теоретичне підґрунтя забезпечення резільєнтності публічного управління в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення України, а також О.М. Пахненко [9], що дослідила питання сутності та складових резільєнтності громад, через проблеми викликані COVID-19.

Попри істотне наукову важливість досліджень вищезазначених авторів, саме в контексті обґрунтування сутності соціально-економічного аспекту економіко-правового виміру резільєнтності міста в умовах мілітарного впливу та повоєнного відновлення приділено недостатньо уваги.

Мета статті. Дослідити соціально-економічний аспект резільєнтності міста в умовах мілітарного впливу та повоєнного відновлення через перетин економічних та правових факторів, де правові норми впливають на економічні процеси, а економічні фактори впливають на правове регулювання та соціум.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перш ніж приступити власне до визначення основних критеріїв за якими має оцінюватись соціально-економічна резільєнтність міста в умовах мілітарного впливу та повоєнного відновлення, необхідно визначитись власне з тим які підходи на сьогодні пропонуються для визначення дефініції соціально-економічна резільєнтність.

Так В.В. Близнюк розглядає соцієтальну резільєнтність (societal resilience) як суспільний системно-синергетичний феномен, що характеризує стресостійкість суспільства загалом. Він на основі аналізу досліджень AXA Research Fund, запропонував бачення соцієтальної резільєнтності, як здатності суспільства протистояти потрясінням, що передбачає поєднання трьох компонент: здатності долати труднощі, адаптаційної здатності вчитися на негараздах для майбутнього, а також трансформаційної здатності створювати інститути та реалізувати заходи соціального забезпечення для формування стійкості суспільства до майбутніх потрясінь [4].

Попри в цілому вірне смислове навантаження поняття соцієтальної резільєнтності надане авторами, та згадкам про необхідність протистояти шокам та стресам, на мою думку, у своєму авторському визначенні вчені акцентуються на здатності суспільства ефективно реагувати постфактум на потрясіння, але недостатньо приділяють увагу питанням превентивних заходів, спрямованої на здатність суспільства та його наявних інституцій передбачати та витримувати такі потрясіння.

Само значення слова resilience означає – стійкість, еластичність та пружність і є дуже влучним для розуміння поняття резільєнтної системи.

Адже, здатність системи долати деформацію та відновлюватись не може проявлятись постфактум, стійкість, пружність та еластичність не з'являються після деформації, об'єкт або має такі характеристики з самого початку і тоді при втручанні з зовні проявляє свою пружність, або немає такої характеристики й тоді пружинити немає чому.

Тобто, резільєнтна соціально-економічна система для того, щоб ефективно абсорбувати суспільні деформації має бути еластичною (пружною) до такої деформації, а отже превентивно передбачати будь-яку деформацію та здатною самостійно без будь-яких додаткових чинників відновитися.

На здатності резільєтності абсорбувати суспільні деформації зокрема наголошено у дослідженні О.М. Пахненко [9], яка з'ясувала, що початково даний термін походить із фізики, де застосовується у прямому значенні, тобто як здатність матеріалів відновлювати свою форму після деформації.

Думка про наявність форми за якою характеризується вплив на об'єкт є важливим, та потребуватимете чітко визначених критеріїв та принципів її визначення, які й слугуватимуть індикаторами, які будуть верифікувати рівень резільєнтності системи.

В подібному баченні цікава робота Т. Маматова, В. Борисенко. Автори навпаки акцентуються на превентивності, адже аналізуючи резільєнтність в економічній сфері та сфері публічного управління вони запропонували розглядати її як здатність системи (наприклад, території/громади/спільноти) поглинати руйнівні впливи й при цьому зберігати основні функції та структуру. Забезпечення резільєнтності передбачає свідоме керування процесом адаптування системи з метою збереження певних її якостей та дозволити іншим зникнути, при цьому зберігаючи сутність (або «ідентичність») системи [8].

Вважаю важливою думку авторів, що специфічною рисою колективних цінностей є їх відкритість до інтерпретації та можливості розбіжності у трактуванні, тому саме люди – і шляхи, якими вони приходять до грубого консенсусу – обов'язково знаходяться в центрі уваги під час формування резільєнтності громади [8].

Водночас, в роботі В. Лісовського ці дві позиції згадуються, але не поєднуються. Так на початку роботи він зазначає, що під резільєнтністю вважається, саме здатність людини або системи зберігати стійкість під впливом зовнішніх і внутрішніх загроз, не втрачаючи темпів розвитку, а ближче до висновків дає визначення резільєнтності – як здатності (потенційної або виявленої) динамічної системи успішно пристосовуватися до порушень, які загрожують функціонуванню системи, життєздатності або розвитку; позитивна адаптація або розвиток у контексті негативного впливу [6].

О.М. Пахненко, Н.А. Азьмук дають визначення резільєнтності як життєстійкості системи, здатності адаптуватися до нових умов існування, викликів та відроджуватися й функціонувати на нових засадах [9].

Saputro, G. & Suwito, S. У своїй роботі Economic Resilience in Asymmetric Warfare. Визначають економічну резільєтність – як динамічний стан економічного життя нації, що містить наполегливість та стійкість, що включає здатність розвивати силу нації у протистоянні та подоланні всіх загроз, збурень, перешкод та викликів, що виникають ззовні та зсередини країни. Автори зазначають, що резільєтність в економічній сфері можна побачити економічних аспектах тісно пов'язаний із задоволенням споживчих потреб, які включають виробництво, розподіл і споживання товарів і послуг для досягнення зусиль, спрямованих на підвищення рівня життя громади окремо та в групах [10].

Оскільки економічна резільєтність враховує аспекти демографії та міграції трудових ресурсів, то за методом аналогії, вважаю доречним, також навести визна-

чення міграційної резільєтності наданої О.В. Позняк та іншими. Які під міграційною резільєтністю розуміють здатність системи (зокрема, країни) до відновлення/досягнення параметрів стабільного демографічного розвитку за рахунок міграційних чинників, включаючи максимальне використання міграційних можливостей і мінімізацію негативних наслідків міграцій. Кінцевими цілями досягнення міграційної резільєнтності автори визначають економічне процвітання та високу якість життя населення [3].

Структурно та концептуально послідовність впливу на резільєнтність ринку праці визначено її як реакцію ринку праці на вплив стресогенного чинника, що призводить в дію певні механізми, результатом чого є його адаптація. Дослідники виокремлюють 4 важливі елементи, які вступають у взаємодію та визначають резільєнтність ринку праці: *виклик* (будь-який стресогенний зовнішній чинник); *контекст* (засади та умови функціонування ринку праці); *реакція* (адаптивну здатність до мінімізації негативного впливу); *результат* (здатність до відновлення) [7].

Втім на мою думку найбільш повно зазначені аспекти враховано в роботі О.М. Пахненко яка зазначає, що у широкому розумінні, резильєнтність будь-якої системи є сукупністю таких рис як здатність до абсорбції ризику, адаптації та відновлення.

Влучно кваліфікуючи такі властивості резільєнтності громади як:

– здатності громади протистояти зовнішнім потрясінням її соціальної інфраструктури;

– процесу зміни стану громади;

– адаптація, збереження стійкого стану: «здатність адаптуватися до небезпеки, вживаючи заходів для досягнення та підтримки прийнятного рівня функцій і структури громади, як зміцнення та розвитку у відповідь на фактор ризику в контексті відновлення» [9].

Втім у запропонованому авторкою баченні резільєнтності, було б потрібно акцентувати на важливості не простого відновлення, а відновлення саме з профітом (зміцненням та розвитком), Тобто необхідністю знаходження у загрозах нових переваг які скоріш за все не проявились би за звичайних обставин.

Отже, підсумував все вищезазначене, можемо визначити ***дефініцію соціально-економічна резільєтність міста*** як – здатність соціально-економічної системи міста самостійно з обмеженим державним втручанням, протистояти (абсорбувати), адаптуватись чи відновлюватись від потрясінь та негативних викликів, зі збереженням прийнятних темпів економічного розвитку, без шкоди для забезпечення всіх основних потреб його мешканців, через мінімізацію негативних наслідків та максимізацію використання нових можливостей.

За критеріями соціально-економічної резільєнтність міста ***характеризується***: певною соціально-економічною структурою та формою, принципами, широким колом соціальних та економічних питань та чинників, що впливають на життя людей та суспільства та сформованих на їх базі критеріями оцінки; ***ґрунтується***: на відкритій до інтерпретації та суспільного дискурсу самовідновлювальній та саморегульованій системі, що функціонуючи за модерації держави та ефективної верифікації суспільства; ***спрямовується***: на абсорбцію, адаптацію до потрясінь та негативних викликів (проблем) зі швидким відновленням та збереженням темпів сталого соціально-економічного розвитку, в центрі якого розташовані якість життя, високий рівень додержання прав та інтересів людини; ***забезпечується***: ефективним набором системно взаємопов'язаних державних та недержавних інституцій з достатнім для усунення соціально-економічних деформацій, набором правових інструментів, фінансових, матеріально-технічне, трудових, інфраструктурних та інформаційних ресурсів.

Отже, для більш конкретного розуміння соціально-економічного аспекту економіко-правового виміру резільєнтності міста, доречно визначитись зі значенням його основних складових.

Власне походження і значення терміну «аспект», походить від лат. aspectus «вид, вигляд; погляд, точка зору»). Тобто, сама сутність аспекту виходить з наявності певного об'єкта, де явище (ситуація) розглядається під певним кутом його бачення, з певним поглядом.

В.В. Подзізей, Т.О. Шматковська розуміють під соціально-економічним аспектом широкий спектр явищ та процесів, що прямо або опосередковано впливають на рівень життя населення та загальний розвиток суспільства [11].

Попри достатню влучність такого визначення, вважаємо важливим його вдосконалення через прив'язку власне до витоків терміну «аспект», а також необхідності акцентувати на взаємозв'язках зазначеного спектра явищ та процесів. Тобто, на взаємному впливі суспільства та його соціальних потреб на економічний розвиток та навпаки впливу економічних явищ на соціальне життя суспільства.

Отже, пропоную розуміти під ***соціально-економічним аспектом*** – об'єктивний погляд на широкий спектр соціальних явищ та процесів важливих для соціального життя населення та розвиток суспільства, під кутом (з погляду) впливу на них широкого спектра економічних явищ та процесів важливих для сталого економічного розвитку, та зворотного впливу соціальних явищ на економіку.

Соціально-економічний аспект включає: вивчення впливу позитивних та негативних чинників (факторів) в економіці на суспільство; вивчення того, як соціальні чинники (фактори) впливають на економічний розвиток; дослідження та вимір економічного та соціального становища різних соціальних груп людей (домогосподарств) та суспільства в цілому; вивчення соціально-економічних відносин між різними соціальними групами та їх участі в економічних процесах (зокрема відносини між роботодавцями та робітниками, між продавцями (виробниками) та споживачами; визначення пріоритетів для соціальної економіки, що забезпечує гідний рівень життя людей їх вільний розвиток та гарантія забезпечення всіх їх прав; вивчення чинників, що впливають на швидкість економічного зростання.

Стосовно терміну «вимір», то згідно з тлумаченням наданого у «словнику української мови» під ним розуміється – визначення якої-небудь величини чогось, що вимірюється [12].

Важливо зазначити, що контекст виміру економіко-правових відносин, вимагає, підійти у визначенні цієї дефініції з позиції дуального аспекту (погляду, точки зору) взаємного впливу норм права на економіку.

Водночас смислове навантаження терміну «вимір» вимагає визначення терміну «***економіко-правовий вимір***» як економіко-правовий погляд (аспект) на об'єкт дослідження, що має конкретне сутнісне, смислове, якісне та кількісне наповнення економічними та правовими чинниками, питаннями, параметрами та критеріями необхідних для опису стану такого об'єкта та оцінки впливу на нього.

Зазначене визначення дефініцій «соціально-економічної резільєтності міста», «соціально-економічний аспект» «економіко-правового виміру» резільєнтності міста дозволяє перейти до основних критеріїв за якими вона характеризується.

Як зазначалось вище соціально-економічна резільєтність міста характеризується певною соціально-економічною структурою. Розуміння соціально-економічної структури є важливим для аналізу суспільного розвитку, визначення проблем та динаміки такого розвитку, можливостей для перетворень, а також для розробки ефективної соціально-економічної політики.

Термін «структура» етимологічно походить від лат. structura – побудова, розміщення. Тлумачення надане в «словнику української мови» вбачає в цій побудові наявність взаєморозміщення та взаємозв'язку складових частин (елементів) цілого [13].

Наявність побудови великої кількості елементів побудованих в одне ціле, є ключовою характеристикою системи.

Отже, під ***соціально-економічною структурою резільєнтності*** слід розуміти систему взаємопов'язаних елементів, що визначають устрій, функціонування та правові відносини, які забезпечують здатність соціуму та економіки відновлюватися після потрясінь та адаптуватися до змін через взаємодію.

В основі визначення соціальних елементів соціально-економічної резільєнтності лежить спроможність системи забезпечити основні потреби людини. Для цього доречно використати принцип соціальної якості життя людей, який ґрунтується на ідеї, що кожна людина має право на гідне життя, що включає в себе доступ до основних благ та послуг, можливість для розвитку та самореалізації, а також участь у суспільному житті.

Він передбачає не лише економічний добробут, але й безпеку, рівність та ефективний захист прав і свобод, доступ до якісної системи охорону здоров'я та освіти, соціальну підтримку, здорове навколишнє середовище, соціальну справедливість та гарантію ефективної участі у суспільному житті.

Отже, до ***соціальних елементів соціально-економічної резільєнтності*** треба віднести:

соціальний капітал;

– соціальну підтримку;

– соціальна справедливість;

– гарантії економічних та громадянських прав та свобод;

– фінансова стабільність;

– доступність та розвиток соціально-побутової, соціально-культурної, транспортної, інноваційної та інформаційної інфраструктури;

– екологічна стійкість та обізнаність;

– ефективне державне управління;

– законність та прозорість;

– залучення громадськості до прийняття рішень та управління.

В основі економічних елементів соціально-економічної резільєнтності лежить здатність підприємств до функціонування та сталого розвитку в умовах нестабільності.

Отже, ***до економічних елементів соціально-економічної резільєнтності*** треба віднести:

– диверсифікацію економіки;

– зменшення залежності від одного сектора або галузі.

– стійкість фінансової системи та спроможність фінансових інститутів витримувати потрясіння;

– інновації та технологічний розвиток;

– розвиток людського капіталу;

– інвестиції в освіту, охорону здоров'я та навчання;

– ефективне управління ресурсами;

– прозорість та підзвітність;

– ефективне та передбачуване функціонування уряду та бізнесу на принципах відкритості, що сприяє зменшенню корупції та підвищує довіру;

– добросовісність господарської діяльності та ефективна протидія недобросовісній конкуренції;

– стійке та ефективне управління державним боргом:

– розвиток всіх типів інфраструктури;

– підтримка заходів щодо пом'якшення наслідків зміни клімату та адаптації до них;

– широке застосування практик добросовісного саморегулювання господарської діяльності, за верифікації громадянським суспільством та наглядом органів влади;

– умови для ефективної до міжгалузевої взаємодії та координації.

Розгляд ***соціально-економічної резільєнтності з позиції соціально-економічного виміру***, обґрунтовує необхідність структурного визначення основні елементи правової резильєнтності до яких слід віднести:

– правова визначеність та стабільність;

– ефективна та швидка адаптивність до навколишніх змін;

– здатність виявляти та усувати корупційні явища, неефективні практики, а також адаптуватися до нових викликів і загроз;

– інституційна спроможність:

– громадська участь;

– доступ до правосуддя;

– наявність механізмів для запобігання та вирішення конфліктів;

– спроможність правової системи до самовідновлення.

Останнім критерієм, що характеризує соціально-економічну резільєнтність який буде розглянуто в цій статті є «форма резільєнтності».

Термін «форма» походить від лат. forma – (зовнішній вигляд). В праві поняття форми означає зовнішнє оформлення змісту загальнообов'язкових правил поведінки, які офіційно встановлені (санкціоновані) державою або загальновизнані суспільством. Попри те, що виділяють 4 форми права (правовий звичай; правовий прецедент; нормативно-правовий договір; нормативно-правовий акт), до форм правової резільєнтності вони не відносяться.

За своєю суттю форма права – це спосіб зовнішнього вираження та закріплення сукупності усіх правових норм, що регулюють суспільні відносини. Іншими словами, форма – надає практичну здатність в реалізації цих норм права.

Отже, під ***економіко-правовою формою резільєнтності*** слід розуміти правову здатність діяти в несприятливих економічних умовах. Відповідно треба виділити її наступні ***правові форми***: резильєнтність правової системи (як здатність системи права реагувати та адаптувати виклики): резильєнтність правових інституцій (як здатність державних та громадських інституцій зберігати свою функціональність): резильєнтність окремих осіб (як здатність громадян розуміти свої права та обов'язки, знати, як захистити свої інтереси в правовій системі, долати перешкоди у доступі до правосуддя, а також адаптуватися до змін у законодавстві та правових процедурах).

Враховуючи вищезазначене, можна вивести форми соціальної та економічної резільєнтності.

В ***соціальній резільєнтності доречно виділяємо наступні форми***:

– індивідуальна (як здатність індивідуума справлятися з труднощами);

– мережева (як здатність колективно справлятися з труднощами);

– просвітня та освітня (як здатність до навчання);

– інноваційна (як здатність впровадження інновацій);

– інституційна спроможність (як здатність державних інститутів ефективно діяти в умовах кризи);

– координаційна стійкість (як здатність до ефективної координації дій між різними суб'єктами в умовах кризи);

– економічної стійкості (як здатність економіки та її суб'єктів долати економічні труднощі);

– екологічна стійкість (здатність долати негативні екологічні наслідки);

– політична стійкість (як спроможність політичної системи функціонувати зберігаючи єдність перед загрозами та відповідність демократичним принципам та цінностям).

Відповідно форми економічної резільєнтності відповідальні за здатність економіки відновлюватися після криз, адаптуватися до нових умов, забезпечувати сталий економічний розвиток, а також диверсифікацію, інновації та розвиток людського капіталу.

Отже, **до форм економічної резільєнтності** слід віднести;

– Абсорбцію (як спроможність до криз в економіки та забезпечення сталого економічного розвитку);

– Адаптацію (як здатність економіки адаптуватись до нових умов на ринку);

– Економічну диверсифікацію (як спроможність перенесення економічної активності);

– Сировинну диверсифікацію (як спроможність відмовлятись (заміщувати) окремі сировинні ресурси, матеріали чи комплектуючи, або заміни джерел їх постачання);

– Інновацію (як здатність до стимулювання впровадження новітніх технологій);

– Збереження, залучення, та розвиток трудового капіталу (як спроможність зберігати наявні трудові ресурси, залучати нові та стимулювати їх до розвитку);

– Гнучкість та міграційну спроможність ринку праці (як здатність ринку праці швидко адаптуватися до змін у попиті на робочу силу, забезпечуючи можливості для внутрішньої та зовнішньої трудової міграції чи перекваліфікації);

– Стійкість фінансової системи (як здатність фінансової системи витримувати фінансові потрясіння);

– Інфраструктурну підтримка (як здатність підтримувати наявну та розвівати необхідну для економіки інфраструктуру).

Визначення інших критеріїв, що характеризують соціально-економічну резільєнтність міста такі як принципи, чинники та основні питання резільєтності, а також розробки механізмів їх забезпечення, буде приділена увага у майбутніх наукових дослідженнях.

В контексті цього дослідження, переходячи до встановлення ключових негативних наслідків, що виникають в умовах мілітарного впливу та загрожують повоєнному відновленню, доцільно звернутися до низки наукових праць з зазначеної тематики.

Так, Я.П. Пухальська серед негативних наслідків війни та ймовірного впливу на повоєнне відновлення називає: *окупацію* територій України (разом з не визначенням дати закінчення війни та умов її припинення або призупинення, адже в такому випадку існують сценарії тимчасово не повністю звільнених територій); *вимушену міграцію* (за її даними 11 млн українців стали зовнішніми та внутрішніми мігрантами); *руйнування інфраструктури* (з наголосом на незавершеному характері цього процесу, з невідомим часом його припинення та остаточними наслідками); втрата транзитного потенціалу (як поточно, так і враховуючи високу ймовірність складних відносин з Росією в повоєнні часи); *деіндустріалізація промислових міст та регіонів* (адже найбільші руйнування зазнали й зазнають промислові міста і регіони України, що впливатиме у майбутньому на розміщення продуктивних сил по території України, не визначеності з доцільністю відновлення в повному обсязі зруйнованих підприємств саме в прикордонних з Росією регіонах) [14].

Тетяна Ляшенко вбачає загрозу повоєнного відновлення України у *популізмі та непрофесійності сучасної політичної еліти*. Вона наголошує на фактах, які демонструють, що чинний Президент України прийшов до влади на популістичних гаслах та протестних настроях суспільства, політична еліта оновилась випадковими для політики, не професійними людьми, що завдячують своєму статусу особисто після виборному рейтингу Президента, а точніше – тому бренду, який він представляв.

Лояльність є нагальним питанням для існування такої еліти. Тип керівництва країною істотно змістився у бік авторитарного правління невеликої групи людей. Ситуація ускладняється тим, що під час воєнного стану заборонені масові акції протесту, а це не дає можливості знайти вихід соціальному невдоволенню. Напруга зростає через надмірну централізацію влади в Офісі Президента та РБНО, які де-факто відсувають інші державні органи та інституції, залишаючи їм допоміжну та адміністративну роль. Крім того, парламент, а фактично президентська більшість, майже повністю перебрав на себе законодавчу ініціативу.

Статичність еліти в демократичному суспільстві може призвести до авторитарного режиму, тобто «конфігурація елітних груп у суспільстві є важливим провісником структури управління». Цей процес значно прискорюється за умови повного панування популістів в усіх органах влади, або стану довготривалої кризи, включаючи війну. Отже, в Україні існує серйозна *загроза втрати демократії* [15].

О.Ф. Новікова та Н.А. Азьмук наголошують на таких слабкостях України як: *несприятлива демографічна ситуація, низька якість трудового життя, складність ведення бізнесу, ускладнений доступ до фінансових ресурсів, низький рівень кібербезпеки, нерозвинута «зелена економіка», незадовільна інституційна спроможність* [16].

Попри те, що значна частина вищезазначених авторів серед загроз повоєнному відновленню складну демографічну ситуацію, але існує багато науковців, які вважають цю ситуацію ключовою, що впливає на всі інші соціально-економічні процеси в країні, та виділяють низку загроз саме в контексті ймовірності не виправлення демографічних проблем включно з міграцією.

За оцінками низькі вчених, а також статистичних досліджень загальні обсяги внутрішньої та зовнішньо міграції сягають 11 млн осіб [14]. Дані зовнішньої міграції різняться від майже 3,5 млн українців (що за даними Держприкордонслужби офіційно перетнули кордон з 2022 року і не повернулись [17], до 6.2 млн [12], адже істотна частина людей виїхало на заробітки ще раніше і не повернулась, а також не офіційно перетнула кордон, або була примусово депортована до Росії. Внутрішня міграція офіційно склала 4,6 млн осіб [19] при тому, що значна частина таких мігрантів офіційно не отримувала такий статус.

При цьому за обнадійливою інформацією наведеною М.А. Матвійчук багато мігрантів планують повернутися, якщо безпека покращиться та будуть створені умови для роботи та життя в Україні [18].

Проаналізував доповідь В. Потапенка «Вплив міграції на соціально-економічну ситуацію в Україні» М.А. Матвійчук підсумувала причини ймовірного неповернення частини громадян України після війни з вимушеної міграції, виділив кілька ключових аспектів, які впливають на це рішення: *Безпековий контекст*: Наявність активних бойових дій та загрози безпеці є однією з основних причин неповернення громадян. *Економічні фактори*: Призначенням багатьох мігрантів є поліпшення економічного стану. Якщо у країні походження залишаються економічні проблеми, низькі зарплати та обмежені можливості для самореалізації, то це може бути фактором, який гальмує повернення. *Руйнування та відсутність житла*: Руйнування житла та соціальної інфраструктури на зруйнованих територіях ускладнює повернення. Можливості для саморозвитку: *Інтеграція в іноземному суспільстві*, зокрема навчання та працевлаштування, може бути мотивацією для подальшого перебування за кордоном. Можливість здобувати якісну освіту, розвивати професійні навички й забезпечувати краще майбутнє для дітей також впливає на рішення про залишення. *Невизначеність та економічні перспективи в Україні*: До закінчення конфлікту та початку відновлення країни рівень невизначеності в Україні щодо економічних перспектив є великим фактором, який гальмує повернення. *Сімейні обставини та руйнування сімей*.

Цікавою на мою думку є також дослідження О.Л. Лісовської, яка, наголосив на основних факторах, що стримують біженців від повернення з вимушеної закордонної міграції, яка ще може посилитись у разі масового виїзду чоловіків після скасування воєнного стану, зробила цікаве

спостереження, що протягом трьох воєнних років не тільки споживання і нагромадження сумарно перевищили ВВП країни, а навіть споживання перевищило ВВП. Це відбулося через *зростання боргових зобов'язань* держави в яких О.Л. Лісовська вбачає, ще один негативний фактор, що може впливати на повоєнне відновлення [20].

Також, отримані результати на думку О.Л. Лісовської за врахування особливостей структури ВВП України за кінцевим використанням за період 2022–2024 років, є свідченням ймовірності тіньового перерозподілу частини валового внутрішнього продукту [20].

Подібного висновку дійшли й співробітники Інституту економіко-правових досліджень ім. В.К. Мамутова НАН України у своєму довоєнному дослідженні «Роль українського споживача в економіці та важливість використання РРО для простежуваності продукції на ринку та захисту споживчих прав» наголосив на високій частці тіньової економіки. В дослідженні також наголошувалось, що при значно меншій частці українських споживачів при формуванні ВВП за витратами, яка у 2020 році становила 73,4%. споживачі через сплату ПДВ та акцизів стали найбільшими наповнювачами бюджету України. Цей показник міг бути майже на третину більший якби не високий рівень тіньової економіки [21].

Проаналізував зазначені науковцями ймовірні негативні наслідки мілітарного впливу на повоєнне відновлення України, вважаю важливим наголосити, що більших з них стосується різних видів впливу на згаданий вище принцип якості життя людини. Отже, для їх усунення доречно розробити систему правових механізмів для реалізації зазначеного принципу на практиці.

На мою думку, головна умова формуванню якісного середовища для життя людини витікає з визначеної в роботі дефініції соціально-економічна резільєтність міста. Де наголошено на здатності соціально-економічної системи міста самостійно з обмеженим державним втручанням, протистояти (абсорбувати), адаптуватись чи відновлюватись від потрясінь та негативних викликів, зі збереженням прийнятних темпів економічного розвитку, без шкоди для забезпечення всіх основних потреб його мешканців, через мінімізацію негативних наслідків та максимізацію використання нових можливостей.

Отже, зазначене обґрунтовує необхідність стимулюванням впровадження практик саморегулювання добросовісної господарської діяльності, а підвищення довіри до таких практик має відбуватись через верифікацію громадськості.

Тому, головна умова розв'язання негативних наслідків мілітарного впливу та повоєнне відновлення в контексті соціально-економічного аспекту економіко-правового виміру резільєнтності міста вбачається у реальному розташуванні людини та споживача в центрі будь-якої державної чи місцевої політики, а це має дотягатися через створення гарантії залученням громадськості до процесів прийняття рішень з усіх важливих для них питань.

Висновки. В статті досліджено соціально-економічний аспект резільєнтності міста в умовах мілітарного впливу та повоєнного відновлення через перетин економічних та правових факторів, де правові норми впливають на економічні процеси, а економічні фактори впливають на правове регулювання та соціум.

Проаналізував ймовірні негативні наслідки мілітарного впливу на повоєнне відновлення України було наголошено, що для їх усунення доречно розробити систему правових механізмів для реалізації принципу якості життя людини на практиці.

Базуватись впровадження зазначеного принципу має на стимулюванні впровадження практик саморегулювання добросовісної господарської діяльності верифікованих громадськістю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Larysa G. Bogush. Sustainability as a priority of socio-economic development of Ukraine. *Механізм регулювання економіки* м. Суми, № 3-4 (97-98). 2022. С. 71–77. URL: http://mer-journal.sumy.ua/index.php/journal/article/view/107/96
2. Л.Г. Богуш Стратегія регулювання транскордонних міграцій робочої сили України як складова політики резильєнтності. *Економіка та суспільство* м. Одеса № 69. 2024. URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/5238
3. О.В. Позняк та інші. Міграційна резільєнтність: визначення поняття *Всеукраїнська науково-практична конференція Модернізація економіки в контексті інноваційного розвитку сучасного суспільства.* 16–17 листопада 2023 року, м. Луцьк с. 138–142 URL: https://scholar.google.com.ua/citations?view_op=view_citation&hl=uk&user=PCTSk7oAAAAJ&sortby=pubdate&citation_for_view=PCTSk7oAAAAJ:-f6ydRqryjwC
4. В.В. Близнюк та інші. Резильєнтність соціально-економічної системи: стратегія і тактика мінімізації нерівностей українського суспільства. *Журнал Європейської економіки* м. Тернопіль. Том 23. No 4 (91). 2024 С. 583–603. URL: https://jeej.wunu.edu.ua/index.php/ukjee/article/view/1805/1758
5. Валерій Геєць, Тетяна Бурлай, Вікторія Близнюк Соціальна резильєнтність національної економіки крізь призму досвіду Європейського Союзу та України. *Економічна теорія*. м. Київ 2023. № 3. С. 5–43. URL: https://etet.org.ua/docs/ET_23_3_05_uk.pdf
6. Володимир Лісовський. Розвиток резільєнтності у зміцненні національної безпеки України в умовах глобалізаційних викликів *Вісник Львівського університету*. Серія філос.-політолог. студії. 2020. Випуск 32, с. 120–127. URL: http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/32_2020/18.pdf
7. О.Ф. Новікова та Н.А. Азьмук. Цифровізація – чинник посилення резільєнтності соціально-трудової сфери та повоєнного відновлення України. *Економіка та суспільство* м. Одеса. Випуск № 53 / 2023. URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2638/2556
8. Т. Маматова, Н. Борисенко, Теоретичне підґрунтя дослідження процесів публічного управління у сфері забезпечення резільєнтності територіальних громад в Україні. *Публічне управління та місцеве самоврядування,* м. Дніпро. Випуск № 2, 2023. URL: https://journals.politehnica.dp.ua/index.php/public/article/view/317/283
9. О.М. Пахненко. Сутність та складові резильєнтності громад в контексті COVID-19. *Економіка та суспільство*. м. Одеса. Випуск № 39 / 2022 URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1390
10. Guntur Eko Saputro , Suwito Suwito. Economic resilience in asymmetric warfare. *Jurnal Pertahanan* Sentul. Bogor. Jawa Barat Vol 8, No 1 (2022) URL: https://jurnal.idu.ac.id/index.php/DefenseJournal/article/view/1587
11. В.В. Подзізей, Т.О. Шматковська. Соціально-економічні аспекти структурної трансформації економіки України. *Економіка та суспільство* м. Одеса Випуск № 62 / 2024 URL: file:///C:/Users/User/Downloads/4014-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-3927-1-10-20240612.pdf
12. Вимір. Словник UA Портал української мови та культури URL: https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D0%B2%D0%B8%D0%BC%D1%96%D1%80
13. Структура. Словник UA Портал української мови та культури URL: https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D1%81%D1%82%D1%80%D1%83%D0%BA%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0
14. Я.П. Пухальська Відновлення та регіональний розвиток України після війни з Росією. *Актуальні проблеми економіки*. Київ. №7 (265), 2023 URL: https://eco-science.net/wp-content/uploads/2023/07/06.23._topic_Yana-P.-Pukhalskai-88-98.pdf
15. Тетяна Ляшенко Популізм як загроза повоєнного відновлення України *Медіафорум* Чернівці №13, 2023 URL: https://journals.chnu.edu.ua/mediaforum/article/view/516/516

16. О.Ф. Новікова Н.А. Азьмук Цифровізація – чинник посилення резільєнтності соціально-трудової сфери та повоєнного відновлення України URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2638/2556

17. Про схвалення Стратегії демографічного розвитку України на період до 2040 року Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2024 р. № 922-р *Офіційний вісник України* від 01.11.2024 – 2024 р., № 91, стаття 5892, код акта 127811/2024 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-2024-%D1%80#Text

18. Матвійчук М.А. Вплив міграційних процесів на перебіг повоєнного відновлення України *Юридичний науковий електронний журнал* Запоріжжя № 12/2023 URL: http://lsej.org.ua/12_2023/125.pdf

19. Зросла кількість ВПО в Україні та шукачів тимчасового захисту за кордоном *ZMINA* URL: https://zmina.info/news/zrosla-kilkist-vpo-v-ukrayini-ta-shukachiv-tymchasovogo-zahystu-za-kordonom/

20. О.Л. Лісовська Демографічні наслідки військової агресії Росії як загроза економічній безпеці України *Економіка та суспільство* м. Одеса Випуск № 73 / 2025 URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/5942

21. Роль українського споживача в економіці та важливість використання РРО для простежуваності продукції на ринку та захисту споживчих прав. Дослідження ДУ "ІЕПД ім. В.К. Мамутова НАНУ. Доповідна записка до керівників органів виконавчої та законодавчої влади. 2021. С. 74. URL.: https://www.iepd.kiev.ua/?p=12653

УДК 342.95(477)
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/6

ОРГАНИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ЯК СУБ'ЄКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

LOCAL SELF-GOVERNMENT BODIES AS ENTITIES OF ENSURING NATIONAL SECURITY

Труба Р.М., д.філос. в гал. права, докторант
Науково-дослідний інститут публічного права

Метою статті є з'ясування сутнісного змісту органів місцевого самоврядування як суб'єктів забезпечення національної безпеки, а також місця цих суб'єктів владних повноважень у системі забезпечення національної безпеки. Стаття присвячена комплексному дослідженню сутності органів місцевого самоврядування як суб'єктів забезпечення національної безпеки в Україні. Встановлено, що органи місцевого самоврядування як суб'єкти забезпечення національної безпеки є органами публічної служби, які наділені повноваженнями щодо реалізації управлінських функцій на рівні територіальних громад, спрямованих на запобігання загрозам громадського порядку, забезпечення такого порядку, управління комунальними ресурсами та захист прав громадян, а тому їхня діяльність, тісно пов'язана з національними інтересами, здійснюється в межах системи забезпечення безпеки держави через реалізацію заходів цивільного контролю та взаємодію з органами державної влади для підтримки стабільності й правопорядку на місцевому рівні. На сьогодні компетенція органів місцевого самоврядування охоплює широкий спектр повноважень, які можна умовно поділити на загальні (зокрема забезпечення громадського порядку, управління комунальними ресурсами, соціальний розвиток) та особливі (наприклад, цивільний контроль, мобілізаційні заходи, захист критичної інфраструктури). Зазначено, що нині органи місцевого самоврядування не входять до сектору безпеки й оборони, однак це не означає, що законодавець нівелює їхню роль у системі забезпечення національної безпеки. У межах цієї системи органи місцевого самоврядування займають місце органів загальної компетенції, які прямо чи опосередковано вирішують питання забезпечення національної безпеки на місцевому рівні, запобігаючи розвитку локальних загроз безпеці до рівня регіональних і загальнонаціональних кризових явищ у сфері національної безпеки. Сформульовано висновок про значущість подальшого вдосконалення адміністративного законодавства щодо регламентації правового статусу органів місцевого самоврядування як суб'єктів забезпечення національної безпеки.

Ключові слова: адміністративно-правова реформа, забезпечення національної безпеки, місцеве самоврядування, національна безпека, органи місцевого самоврядування.

The purpose of the article is to clarify the essential content of local government bodies as subjects of national security, as well as the place of these subjects of power in the system of ensuring national security. The article provides a comprehensive study of the role of local government bodies as actors in ensuring national security in Ukraine. It establishes that these local government bodies are public service entities vested with powers to implement management functions at the level of territorial communities. Their aims include preventing threats to public order, maintaining such order, managing public resources, and protecting the rights of citizens. Consequently, their activities, which are closely linked to national interests, are conducted within the framework of the national security system through the implementation of civil control measures and interaction with government bodies to maintain stability and law and order at the local level. Currently, the competence of local government bodies encompasses a wide range of powers, which can be conditionally divided into general powers – such as ensuring public order, managing public resources, and fostering social development – and special powers, including civil control, mobilisation measures, and the protection of critical infrastructure. The author notes that, at present, local government bodies are not included in the so-called "security and defence sector". However, this does not imply that the legislature is diminishing their role in the system of ensuring national security. Within this system, local government bodies assume the position of bodies with general competence. They directly or indirectly address issues of national security at the local level, preventing local security threats from escalating to regional and national crises. The conclusions of the article summarise the study's findings and underscore the importance of further improving Ukraine's administrative legislation regarding the regulation of the legal status of local government bodies as actors in national security.

Key words: administrative and legal reform, ensuring national security, local self-government bodies, local self-government, national security.

Актуальність теми. У контексті сучасних викликів національної безпеки, а також реформи децентралізації публічної влади в Україні спостерігається розширення адміністративної правосуб'єктності органів місцевого самоврядування, що дозволяє розглядати цих суб'єктів владних повноважень як важливі суб'єкти системи забезпечення національної безпеки. Так, на сьогодні органи місцевого самоврядування, що мають особливу адміністративну правосуб'єктність, стають не лише виконавцями управлінських функцій на місцевому рівні, а й важливими інституційними елементами механізму реалізації політики забезпечення національної безпеки в умовах триваючої війни.

Органи місцевого самоврядування є сполучною ланкою між місцевим населенням (громадами) та органами державної влади, які можуть своєчасно виявляти й реагувати на загрози безпеці, що виникають на локальному рівні (до того, як вони набувають регіонального, загальнонаціонального рівнів), а також взаємодіяти з органами публічної служби з низки питань, що стосуються національної безпеки, зокрема здійснювати контрольно-наглядову діяльність у сфері забезпечення національної безпеки. У зв'язку з цим слід констатувати, що органи місцевого самоврядування є важливою ланкою в підтримці правопорядку та безпеки на локальному рівні, формуючи таким чином основу національної безпеки. Отже, відповідне розширення повноважень органів місцевого самоврядування, їх залучення до адміністративно-правового механізму забезпечення національної безпеки засвідчує потребу в дослідженні сутності цих органів (як суб'єктів забезпечення національної безпеки), а також з'ясуванні їх місця в системі суб'єктів забезпечення національної безпеки.

Аналіз наукової літератури та невирішені раніше питання. Особливості функціонування органів місцевого самоврядування, зокрема суб'єктів забезпечення національної безпеки, тією чи іншою мірою розкривали українські науковці, серед яких: В. Є. Барба [1], Г. А. Гончаренко [2], В. О. Демиденко [3], Н. В. Заросило [4], Ю. М. Кириченко [5], С. П. Пономарьов [6], Н. О. Сабадаш [7], Ш. Я. Фараджов [8], М. М. Юрченко [9] та ін. Водночас, не применшуючи значущості цих наукових напрацювань, слід констатувати, що в їхніх працях не було здійснено спроби комплексно окреслити сутнісний зміст

органів публічної служби як суб'єктів забезпечення національної безпеки й уточнити місце цих суб'єктів владних повноважень в означеній системі.

Метою статті є з'ясування сутнісного змісту органів місцевого самоврядування як суб'єктів забезпечення національної безпеки, а також місця цих суб'єктів владних повноважень у системі забезпечення національної безпеки. Для досягнення цієї мети слід виконати такі *завдання*: 1) уточнити визначення поняття «органи місцевого самоврядування як суб'єкти забезпечення національної безпеки»; 2) окреслити компетенцію органів місцевого самоврядування як суб'єкта забезпечення національної безпеки; 3) уточнити місце органів місцевого самоврядування в системі суб'єктів забезпечення національної безпеки.

Виклад основного матеріалу. У Законі України «Про національну безпеку України» законодавець визначив коло основних суб'єктів забезпечення національної безпеки. Причому вчені звертають увагу на ту обставину, що в ст. 1 цього Закону серед суб'єктів, охоплених сектором безпеки й оборони, не зазначено органів місцевого самоврядування, а також їх посадових осіб [3, с. 239]. У цьому контексті слід зазначити, що механізм забезпечення національної безпеки є досить складною системою державних органів, діяльність яких спрямована на забезпечення безпеки, правопорядку в суспільстві. Усі задіяні в процесі забезпечення національної безпеки суб'єкти владних повноважень можуть бути об'єднані єдиним терміном – «органи публічної служби, які забезпечують національну безпеку». Ця позиція є цілком слушною, адже органи місцевого самоврядування в межах своєї компетенції забезпечують національні інтереси поряд з іншими органами публічної служби, будучи самостійними суб'єктами системи забезпечення національної безпеки.

У цьому контексті слід зауважити, що чинне законодавство безпосередньо не містить норми, у якій прямо вказано, що органи місцевого самоврядування є суб'єктами забезпечення національної безпеки, хоча цей факт встановлюється на основі сукупності норм чинного законодавства. Зокрема, у Законі України «Про місцеве самоврядування» органи місцевого самоврядування визначаються як інститут, який покликаний реалізовувати інтереси територіальних громад, включаючи управління комунальними послугами, захист громадського порядку, забезпечення добробуту населення. Аналізуючи сутність цих функцій, можна дійти висновку, що вони тісно пов'язані з різними аспектами забезпечення національної безпеки, які об'єктивуються на локальному рівні (зокрема з такими питаннями безпеки, як запобігання надзвичайним ситуаціям, захист громадського порядку та мобілізація ресурсів в особливий період). Крім того, Закон України «Про службу в органах місцевого самоврядування» наголошує, що публічні службовці органів місцевого самоврядування здійснюють професійну діяльність, спрямовану на реалізацію завдань із захисту інтересів громад. З цього додатково випливає, що відповідні службовці є важливою частиною системи управління національною безпекою, що узгоджується з принципом гармонійного поєднання місцевих та державних інтересів (як публічних інтересів), і таким чином відображає особливу роль органів місцевого самоврядування в питаннях забезпечення безпеки в державі.

Отже, у зв'язку з цим слід також зазначити, що органи місцевого самоврядування в Законі України «Про національну безпеку України» не охоплені сектором безпеки та оборони, проте неналежність цих органів до вказаного сектору не применшує їхньої ролі та адміністративно-правової значущості в забезпеченні належного рівня національної безпеки. Так, слід констатувати, що відповідно до ч. 2 ст. 8 Закону України «Про національну безпеку України» органи місцевого самоврядування виконують у сфері забезпечення національної безпеки контрольні повноваження, а передусім здійснюють заходи цивільного контролю.

Ураховуючи викладене, можемо дійти висновку, що органи місцевого самоврядування – це органи публічної служби, що мають розглядатися як суб'єкти забезпечення національної безпеки. Причому, формулюючи визначення поняття «органи місцевого самоврядування як суб'єкти забезпечення національної безпеки», необхідно розглянути підходи вчених до теоретичної інтерпретації сутності цих органів публічної служби.

Зокрема, М. М. Юрченко та А. С. Мазуренко зауважують, що органи місцевого самоврядування – це його основні структурно-організаційні форми, які не є структурним підрозділом механізму державного управління та є самостійною формою реалізації народом своєї влади [9, с. 20]. Своєю чергою Н. В. Заросило вважає, що «органи місцевого самоврядування – це право та можливість, а також здатність територіальної громади самостійно вирішувати питання місцевого значення» [4, с. 56]. Схожим чином тлумачить сутність цих органів публічної влади Н. О. Сабадаш. Виходячи з того, що «місцеве самоврядування розглядається крізь призму прав та реальної здатності», українська дослідниця доходить висновку, що «органи місцевого самоврядування – це одиниця публічної влади місцевого рівня, що наділені повноваженнями щодо втілення таких прав і реальної здатності в життя» [7, с. 93]. Натомість В. А. Бортняк формулює комплексне визначення поняття «органи місцевого самоврядування», зосереджуючись на контрольно-наглядовій природі цих органів публічної служби. Так, український учений стверджує, що, по-перше, органи місцевого самоврядування – це органи суспільного самоконтролю, який слід вважати передумовою функціонування контролюючої підсистеми в будь-якій сфері суспільно-господарської діяльності. З огляду на це, розвиток місцевого самоврядування стає особливо важливим і перспективним напрямом демократизації контролю. По-друге, органи місцевого самоврядування є і засобом забезпечення певної противаги органам державної влади (передусім на регіональному рівні, де вони повинні взаємодіяти на паритетних засадах), а за потреби – засобом протидії виявам бюрократизму в діяльності державних інституцій. По-третє, органи місцевого самоврядування є суб'єктами управління майном територій, що знаходиться в комунальній власності [10, с. 137–138].

Отже, можна констатувати, що органи місцевого самоврядування як суб'єкти забезпечення національної безпеки – це органи публічної служби, наділені повноваженнями щодо реалізації управлінських функцій на рівні територіальних громад, спрямованих на запобігання загрозам громадського порядку, забезпечення такого порядку, управління комунальними ресурсами та захист прав громадян, а тому їхня діяльність, тісно пов'язана з національними інтересами, здійснюється в межах системи забезпечення безпеки держави через реалізацію заходів цивільного контролю та взаємодію з органами державної влади для підтримки стабільності й правопорядку на місцевому рівні.

З огляду на викладене, а також керуючись ст. 143 та 144 Конституції України, нормами законів України «Про місцеве самоврядування», «Про службу в органах місцевого самоврядування» та «Про національну безпеку України», можемо дійти висновку, що органи місцевого самоврядування постають як особливі суб'єкти забезпечення національної безпеки, володіючи такими умовними групами елементів їх компетенції:

1. Загальна компетенція органів місцевого самоврядування як суб'єктів забезпечення національної безпеки. Вказана частина компетенції включає права та обов'язки цього суб'єкта владних повноважень, які регламентовані

законодавчими актами про правові й організаційні засади місцевого самоврядування в Україні, прямо чи опосередковано сприяють забезпеченню національної безпеки через управління місцевими ресурсами, захист громадського порядку, створення умов для сталого розвитку територій та запобігання кризовим ситуаціям на території, на яку поширюється влада відповідних органів публічної служби. Так, зі ст. 143 Конституції України та законодавства про місцеве самоврядування випливає, що загальна компетенція органів місцевого самоврядування включає широкий спектр повноважень, спрямованих на забезпечення стабільності та правопорядку на місцевому рівні, що опосередковано або безпосередньо пов'язано з національною безпекою, головним чином такі повноваження:

1) управління комунальною власністю та інфраструктурою;

2) затвердження програм соціально-економічного розвитку;

3) формування місцевих бюджетів і контроль за їх виконанням;

4) забезпечення громадського порядку;

5) запобігання та ліквідація надзвичайних ситуацій.

2. Особлива компетенція органів місцевого самоврядування як суб'єктів забезпечення національної безпеки. Ця частина компетенції відповідних органів публічної служби пов'язана з правами та обов'язками, покладеними на органи місцевого самоврядування в нормах законодавства про національну безпеку, а також за допомогою яких здійснюється безпосереднє функціонування цього органу у сфері національної безпеки та її забезпечення. Отже, беручи до уваги норми Закону України «Про національну безпеку», а також інші законодавчі та підзаконні акти в означеній сфері, слід приділити особливу увагу таким повноваженням органів місцевого самоврядування:

1) здійснення цивільного контролю;

2) здійснення мобілізаційних заходів;

3) захист критичної інфраструктури;

4) співробітництво з правоохоронними органами;

5) реалізація заходів в умовах надзвичайних ситуацій та воєнного стану;

6) забезпечення інформаційної безпеки.

З огляду на викладене, можемо дійти висновку, що органи місцевого самоврядування посідають чільне місце в системі суб'єктів забезпечення національної безпеки України. Попри те, що вони не виконують безпосередньо ключові функції щодо захисту національного суверенітету, як це роблять державні органи (передусім суб'єкти сектору безпеки й оборони), їхню значущість у контексті забезпечення національної безпеки складно переоцінити. Визначаючи місце органів місцевого самоврядування в структурі системи суб'єктів забезпечення національної безпеки, слід ураховувати, що ці суб'єкти владних повноважень: по-перше, виконують допоміжну роль у загальній системі суб'єктів національної безпеки, адже вони не є частиною центральних органів публічної служби, безпосередньо відповідальних за національну безпеку або оборону; по-друге, мають адміністративну правосуб'єктність, яка дозволяє їм підтримувати правовий порядок на місцевому рівні, що є основою для стабільного функціонування держави загалом.

Органи місцевого самоврядування загалом не створюються для того, щоб виконувати функції, які безпосередньо пов'язані з військовою чи зовнішньополітичною діяльністю, проте ці суб'єкти владних повноважень в умовах демократизації системи публічного адміністрування, а також пов'язаної з цим децентралізацією структури публічної адміністрації набувають можливість безпосередньо захищати інтереси місцевих громад, що передбачає виконання функцій стосовно забезпечення правопорядку, сталого функціонування місцевої інфраструктури, запобігання та ліквідації надзвичайних ситуацій тощо. Відповідні завдання в контексті забезпечення національної безпеки можуть здатися другорядними (особливо в умовах загроз національному суверенітету, зростання тероризму, пандемії інфекційної хвороби тощо), однак саме реалізація цих завдань забезпечує стабільність на місцях, яка необхідна для: досягнення задоволеності населення в можливостях жити гідне життя; ефективної роботи всіх рівнів державної влади (зокрема в частині забезпечення судової влади приміщеннями для відправлення правосуддя, проживання суддів тощо). Важливість цього пояснюється тим фактом, що національна безпека – це особливе соціально-правове явище, яке об'єктивується в складній багаторівневій системі якісних і кількісних елементів, що характеризують стан буття держави та суспільства як такого, що відповідає базовим стандартам безпеки (ураховуючи допустимі ризики національної безпеки). Причому частина цих характеристик стосується саме результатів роботи органів місцевого самоврядування.

Крім того, осмислюючи місце органів місцевого самоврядування в системі суб'єктів забезпечення національної безпеки, слід зважати на те, що органи місцевого самоврядування (як і державні органи) не існують в організаційно-інституційному «вакуумі», що є особливо показовим саме в здійсненні функцій місцевого самоврядування, які позначаються на рівні національної безпеки. Зокрема, в умовах війни, що нині триває, органи місцевого самоврядування активно взаємодіють зі Збройними Силами України, Державною службою України з надзвичайних ситуацій, з Національною поліцією та іншими органами публічної служби. У межах такої взаємодії здійснюється координація держави та суспільства щодо мобілізації ресурсів для територіальної оборони, забезпечення критичної інфраструктури та підтримання правопорядку. Крім того, органи місцевого самоврядування відповідно до чинного законодавства про національну безпеку України виконують важливі контрольно-наглядові повноваження щодо сектору безпеки й оборони, що в сучасних умовах посилює адміністративно-правове значення відповідних суб'єктів владних повноважень у контексті системи суб'єктів забезпечення національної безпеки.

Висновки. Узагальнюючи викладене, слід зазначити, що органи місцевого самоврядування посідають чільне місце в системі забезпечення національної безпеки України, хоча вони й не є складовою сектору безпеки та оборони. Розширення адміністративної правосуб'єктності вказаних суб'єктів владних повноважень в умовах реформи децентралізації та сучасних безпекових викликів засвідчує інституційно-організаційну значущість цих органів публічної служби в реалізації політики забезпечення національної безпеки на місцевому рівні. Вказане підтверджується, серед іншого, тим, що органи місцевого самоврядування виконують контрольно-наглядову функцію в контексті сектору безпеки та оборони, реалізують важливі забезпечувальні повноваження в контексті здійснення територіальної оборони, мобілізації ресурсів, координації зусиль з державними органами, забезпечуючи ефективну роботу системи цивільного захисту тощо. У зв'язку з цим, органи місцевого самоврядування є важливим елементом системи національної безпеки, здатним своєчасно реагувати на загрози національній безпеці на локальному рівні й підтримувати правопорядок на місцях, що своєю чергою створює основу для прогнозованості та стабільності функціонування національної системи безпеки загалом.

Таким чином, з огляду на зростаючу роль органів місцевого самоврядування в забезпеченні національної безпеки, актуалізується потреба в посиленні юридичної визначеності (удосконаленні стану адміністративно-правового регулювання) правового статусу цих суб'єктів як суб'єктів забезпечення національної безпеки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барба В. Є. Взаємодія Національної поліції та органів місцевого самоврядування у сфері правопорядку : монографія. Одеса : Юридика, 2023. 212 с.

2. Гончаренко Г. А. Повноваження органів місцевого самоврядування як суб'єктів управління сектору безпеки України. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 5. С. 127–131. Doi: 10.32849/2663-5313/2020.5.22.

3. Демиденко В. О. Місце й роль органів місцевого самоврядування в забезпеченні національної безпеки України. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 3 (108). С. 238–249.

4. Заросило Н. В. Визначення понять органи місцевої влади, органи місцевого самоврядування та громадські об'єднання, їх взаємодії та їх адміністративних повноважень. *Наука і правоохорона*. 2015. № 2. С. 55–58.

5. Кириченко Ю. М. Адміністративно-правові акти органів місцевого самоврядування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2017. Вип. 43, Т. 4. С. 230–233. (Серія «Право»).

6. Пономарьов С. П. Органи місцевого самоврядування як суб'єкти забезпечення безпеки і оборони України. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2018. № 1 (18). С. 174–182.

7. Сабадаш Н. О. Окремі аспекти реалізації органами державної влади та органами місцевого самоврядування прав та обов'язків у податкових правовідносинах. *Наука і техніка сьогодні*. 2024. № 9 (37). С. 93–101. Doi: 10.52058/2786-6025-2024-9(37)-93-101.

8. Фараджов Ш. Я. Повноваження органів місцевого самоврядування в системі національної безпеки. *Інвестиції: практика та досвід*. 2021. № 6. С. 109–114. Doi: 10.32702/2306-6814.2021.6.109.

9. Юрченко М. М., Мазуренко А. С. Гарантії місцевого самоврядування: проблеми дефінітивного визначення та класифікації. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2015. № 1. С. 16–21.

10. Бортняк В. А. Система місцевого фінансового контролю в Україні. *Information, its impact on social and technical processes* : Abstracts of VIII International Scientific and Practical Conference (Haifa, Israel, March 16-17, 2020). Haifa : SH SCW «NEW ROUTE», 2020. С. 137–139.

УДК 342.571
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/7

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ МОДЕЛІ ПАРТИСИПАТИВНОЇ ДЕМОКРАТІЇ: ДОСВІД УКРАЇНИ ТА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

CONSTITUTIONAL AND LEGAL MODELS OF PARTICIPATORY DEMOCRACY: THE EXPERIENCE OF UKRAINE AND FOREIGN COUNTRIES

Хлопов А.В., аспірант кафедри державного будівництва
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Наукова стаття присвячена проблемним питанням становлення конституційно-правової моделі демократії участі в Україні. Особливу увагу приділено розумінню поняття партисипативної демократії у вітчизняній та зарубіжній доктрині. Автор робить висновок про відмінність уявлення українськими вченими сутності партисипативної демократії у зарубіжних державах і в Україні. У статті висвітлюється бачення вітчизняних дослідників щодо виокремлення конституційно-правових моделей партисипативної демократії у різних країнах світу. На основі існуючих доктринальних поглядів автор пропонує виділяти чотири моделі конституційно-правового регулювання форм партисипативної демократії на місцевому рівні. Критерієм для виділення запропонованих моделей виступає підхід законодавця до вибору рівня та конкретизації регламентації права громадянина на участь та форм його реалізації, що зумовлений різноманітними факторами (формами правління, політико-територіального рівня, політичного режиму, історичним розвитком тощо).

Для першої моделі конституційно-правового регулювання форм партисипативної демократії властиво, доволі, обмежене регулювання на всіх рівнях державного управління. Друга конституційно-правова модель партисипативної демократії, по-суті, розвиває першу у напряму розширення предмету регулювання у цій сфері, зокрема це чітке нормативне визначення принципів організаційної та фінансової автономії муніципалітетів. Стрижнем третьої моделі виступає конституційне право особи на свободу вираження поглядів та право на інформацію. На основі відповідних конституційних норм в європейських ухвалено закони щодо локальної демократії, але процесуальний механізм реалізації залученості громадян до ведення місцевих справ регламентовано в актах муніципалітетів. Щодо четвертої моделі, яка знайшла втілення в постсоціалістичних країнах Європи і в Україні, то, на відміну від трьох попередніх, для неї характерна досить детальна фіксація на законодавчому рівні переліку дозволених форм демократії участі. Центральне місце у вітчизняній моделі займає Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні». Зважаючи на це, органи і посадові особи місцевого самоврядування застосовують, лише, такі форми реалізації права членів громади на участь у місцевому самоврядуванні, які передбачено законодавством держави.

Ключові слова: демократія участі, конституційно-правова модель, локальна демократія, місцеве самоврядування, партисипативна демократія, територіальна громада, форми участі.

The scientific article is devoted to the problematic issues of the formation of the constitutional and legal model of the participatory democracy in Ukraine. Particular attention is paid to understanding the concept of the participatory democracy in the domestic and foreign doctrine. The author concludes that Ukrainian scientists' understanding of the differs essence of participatory democracy in foreign countries and in Ukraine. The article highlights the vision of domestic researchers regarding the identification of constitutional and legal models of the participatory democracy in different countries of the world. Based on existing doctrinal views, the author proposes to distinguish four models of constitutional and legal regulation of forms of participatory democracy at the local level. The criterion for distinguishing proposed models is the legislator's approach to choosing the level and specifying the regulation of the right to participation and forms of its implementation, which is determined by various factors (forms of government, political and territorial level, political regime, historical development, etc.).

The first model of constitutional and legal regulation of forms of participatory democracy is characterized by rather limited regulation at all levels of public administration. The second constitutional and legal model of participatory democracy, in essence, develops the first in the direction of expanding the subject of regulation in this area, in particular, this is a clear normative definition of principles of organizational and financial autonomy of municipalities. The core of the third model is the constitutional right of an individual to freedom of expression and the right to information. Laws on local democracy have been adopted on the basis of the relevant constitutional norms, but the procedural mechanism for implementing public involvement in local affairs is regulated in municipal acts. As for the fourth model, which was implemented in the post-socialist countries of Europe and in Ukraine, unlike the previous three, it is characterized by a rather detailed fixation at the legislative level of the list of permitted forms of participatory democracy. The central place in the domestic model is occupied by the Law of Ukraine "On Local Self-Government in Ukraine". Given this, local government bodies and officials apply only such forms of exercising the right of community members to participate in local self-government that are provided for by state legislation.

Key words: constitutional and legal model, forms of participation, local democracy, local self-government, participatory democracy, territorial community.

Постановка проблеми. Сучасний етап вітчизняного державотворення характеризується пошуком оптимальної конституційно-правової моделі форм демократії участі, максимально наближеної до світових стандартів в сфері партисипативної демократії. Важливим кроком у цьому напряму стало ухвалення Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування», який трансформував підходи до механізму організації й проведення форм демократії участі в Україні. Безумовно, прийняття даного законодавчого акту вдосконалює процес залучення територіальної громади до безпосереднього управління місцевими справами. Разом з тим, Україна знаходиться тільки на початку складного шляху розробки цілісної концепції залучення широких верств населення до вирішення питань місцевого значення. Зважаючи на це, зростає потреба у вивченні різноманітних варіацій конституційно-правового регулювання форм демократії участі, що протягом тривалого часу розвивались в зарубіжних країнах.

Попередні дослідження. Проблемні питання становлення форм демократії участі стали предметом досліджень багатьох українських вчених. Варто відмітити ґрунтовні напрацювання І.С. Абрам'юка, О.В. Батанова, В.В. Кравченка, О.Ю. Лялюка, В.В. Толкованова та ін. У той же час, поки що, не достатньо висвітлені у компаративному аспекті конституційно-правові моделі партисипативної демократії. Більше того, розвиток інформаційного суспільства породжує новітні форми демократії участі, що сприяють налагодженню плідної співпраці членів територіальної громади та муніципалітетів.

З огляду на викладене **мета статті** полягає у встановленні специфіки розуміння суті демократії участі у зарубіжній та вітчизняній доктрині та наданні характеристики конституційно-правових моделей партисипативної демократії в Україні та інших країнах світу.

Виклад основного матеріалу. Зазвичай, українські науковці розглядають партисипативну демократію як такий вид демократії, що передбачає широке залучення різних верств населення до процесу підготовки, ухвалення управлінських рішень та контролю за їх реалізацією [1, с. 14; 2, с. 115]. У свою чергу, під формами партисипативної демократії уявляють способи, методи волевиявлення громадян з метою здійснення суспільних функцій, які мають правові наслідки [3, с. 11]. Проте, аналіз вітчизняної правової доктрини свідчить, що безпосередньо термін «партисипативна (партисипаторна) демократія» практично не застосовується. При цьому, називають різноманітні причини. Приміром, І. Абрам'юк вважає, що іноземний термін немилозвучний, а українська дефініція «демократія участі» фактично є його синонімом [4, с. 4].

Ми солідарні з думкою О.Ю. Лялюка, який слушно звертає увагу на те, що поняття «партисипативна демократія» в країнах Європи має більш змістовне навантаження, ніж український варіант демократії участі, оскільки передбачає постійну взаємодію з громадянами в процесі вироблення не лише локальної, а й державної політики [5, с. 74]. До того ж, за нашим переконанням, відмінність розуміння партисипативної демократії у зарубіжній доктрині зумовлено практичними реаліями застосування форм демократії участі, згідно з якими залучення населення до вирішення проблем повсякденного життя є перманентним процесом надання інформації та консультування.

Наведене доктринальне розуміння суті партисипативної демократії породжує різноманітні погляди і на її конституційно-правові моделі. У цьому зв'язку, хочемо навести дві моделі, які запропоновані О.Ю. Лялюком і Ю.Ю. Молчановою.

Так, О.Ю. Лялюк виділяє дві моделі конституційно-правової регламентації форм прямої демократії на місцевому рівні. Критерієм для виділення таких різновидів стало приєднання держави до Додаткового протоколу до Європейської хартії місцевого самоврядування. Перша модель властива для більшості країн Європи, що не підписали Додаткового протоколу до Європейської хартії місцевого самоврядування, передбачає лише загальну регламентацію можливостей партисипативної демократії на рівні Основного закону держави з подальшим регулюванням на рівні місцевих хартій (статутів). Друга модель, за думкою науковця, характеризується наявністю в конституції країни бланкетної норми на певний закон про місцеве самоврядування, який, доволі, поверхово регламентує ці питання. При цьому, здійснюється посилання на рівень локальних нормативно-правових актів, що містять обмежену кількість організаційних форм залученості населення до ведення місцевих справ. Як правило, це референдуми, зібрання громадян та консультації з громадянами чи органами місцевого самоврядування [5, с. 86].

Щодо позиції Ю.Ю. Молчанової, то науковиця виокремлює чотири моделі: 1) наявна сукупність законів, у яких, через імперативний метод регулювання, визначається право мешканців низової адміністративно-територіальної одиниці здійснювати місцеве самоврядування та конкретні організаційні форми його реалізації; 2) законодавчі акти закріплюють право населення муніципалітету на управління місцевими справами та загальні принципи реалізації даного права; 3) у законодавстві встановлено форми участі громади, як публічно-територіальної корпорації, у місцевому управлінні через інституції, що безпосередньо створюються і контролюється місцевими мешканцями; 4) на загальнодержавному рівні відсутня регламентація права місцевих мешканців на управління місцевими справами. Механізми демократії участі розробляються населенням окремих публічно-правових територіальних корпорацій і закріплюються в хартіях і статутах муніципалітетів [6, с. 12–13].

Узагальнюючи висновки О.Ю. Лялюка та Ю.Ю. Молчанової, вважаємо за доцільне їх розвинути і запропонувати наступні чотири моделі конституційно-правового регулювання форм партисипативної демократії на місцевому рівні. Критерієм для виділення запропонованих нами моделей виступає підхід законодавця до вибору рівня та конкретизації регламентації права громадн на участь та форм його реалізації, зумовлений різноманітними факторами (формами правління, політико-територіального рівня, політичного режиму, історичним розвитком тощо).

Перша модель конституційно-правового регулювання форм демократії участі властива федеративним країнам, в конституціях яких відсутні засади місцевого управління, а форми партисипативної демократії досить лаконічно визначаються на регіональному і місцевому рівнях – у законодавчих актах і хартіях міст. Приміром, на підставі Поправки X до Конституції США, судовою практикою було розроблено правило «Діллона», відповідно до якого в компетенцію суб'єктів федерації входить сфера визначення гарантій автономії муніципалітетів і право мешканців, на основі конституції та законів штату, ухвалювати хартію або статут міста. У переважній більшості хартій (статутів) американських міст встановлено такі форми демократії участі, як: – місцеві ініціативи (petition) – колективне звернення до місцевої ради жителів міста, в якому сформульовано пропозиції щодо управління місцевими справами; – міські зустрічі. Міські зустрічі – це загальні збори виборців, що мають статус юридичної особи та уповноважені приймати та змінювати хартію міста, ухвалювати місцевий бюджет і управлінські рішення, а також обирати посадових осіб муніципалітету, зокрема аудиторів, радників, вибірників, а також добровільні консультативні органи у вигляді комітетів, комісій, правління та робочої групи [7, с. 145–146].

Друга конституційно-правова модель партисипативної демократії схожа на першу, оскільки впроваджена в федеративних і децентралізованих унітарних державах. Суть даної моделі полягає в тому, що на рівні загальнонаціональної конституції встановлено компетенцію суб'єктів федерації або адміністративно-територіальних одиниць визначати питання місцевого управління і принцип гарантії автономії муніципалітетів. На регіональному рівні стисло зафіксовано організаційні форми залучення населення в місцевому самоврядуванні, а вже в муніципальних актах відбувається деталізація процедури безпосередньої участі територіальної громади у вирішення питань місцевого значення. Як приклад, можна навести Конституцію Японії 1947 р. (Розділ 8 «Місцеве самоврядування»), де проголошено принцип автономії муніципалітетів, який гарантує фінансову, організаційну й управлінську самостійність місцевої влади. Загальні засади участі громадськості в місцевому управлінні закріплено в Законах «Про місцеву автономію» (1946 р.) і «Про громадську процедуру коментарів» (1999 р.). Законодавчі положення наділяють муніципалітети правом розробляти місцеву політику, засновану на принципі «досягнення погодження» з місцевими жителями, незалежно від центральної влади. У переважній більшості префектур місцеві ради створюють дорадчі інституції – громадські комісії для обговорення та прийняття рішення з питань захисту навколишнього середовища, планування інфраструктури, управління охороною здоров'я та освітою, розвитку громади та управління фінансовими активами [8].

Третя модель конституційно-правового регулювання форм партисипативної демократії базується на забезпеченні конституційного права людини на свободу вираження поглядів та інформацію. Наприклад, у Румунії правовою основою функціонування муніципалітетів є Конституція 1991 р. (статті 3, 16, 120–123), Європейська хартія місцевого самоврядування, Закони «Про місцеву публічну адміністрацію», «Про вибори місцевих влад»,

«Про статус місцевих виборних представників» тощо. Конституція Румунії (ст. 31) гарантує кожній особі без обмежень право на доступ до будь-якої інформації, що становить суспільний інтерес, а Закон «Про прозорість рішень у державному управлінні» встановлює мінімальні процедурні правила, що застосовуються для забезпечення прозорості рішення, в рамках повноважень, місцевої та центральної публічної адміністрації [9].

Четверта конституційно-правова модель форм демократії участі відрізняється, достатньо, докладною регламентацією права громадян на участь у здійсненні місцевого самоврядування. Яскравим прикладом даної моделі є досвід Республіки Болгарія. Наприклад, у ст. 136 Конституції Болгарії общину проголошено основною адміністративно-територіальною одиницею, у якій здійснюється місцеве самоврядування. Громадяни беруть участь в управлінні общиною як через обрані ними органи місцевого самоврядування, так і, безпосередньо, через референдум і загальні збори населення [10]. У Законі Республіки Болгарія «Про місцеве самоврядування та місцеву адміністрацію» встановлено, що місцеве самоврядування виражається у праві й реальній можливості громадян та обраних ними органів самостійно вирішувати всі питання місцевого значення. Громадяни беруть участь в управлінні общиною як через обрані ними органи, так і безпосередньо через референдум та загальні збори населення [11]. Крім того, в Болгарії діє Закон «Про пряму участь громадян у державній владі та місцевому самоврядуванні», який визначає такі організаційні форми прямої участі населення у веденні місцевих справ, як місцевий референдум, місцева громадянська ініціатива та загальні збори населення. Варто відзначити, що в даному Законі, доволі, детально виписані процедурні аспекти організації та здійснення форм партисипативної демократії на місцевому рівні [12].

За нашою думкою, дана конституційно-правові модель характерна і для України. Так, двадцять сім статей Конституції містять засади організації та діяльності місцевого самоврядування. За думкою дослідників, така кількість, ймовірно зумовлена відсутністю в українському законодавстві терміну «публічна влада», який заміняється виразом «державна влада та місцеве самоврядування» [13]. Разом з тим, враховуючи комплексний характер права громадян на участь у місцевому самоврядуванні, Конституція України створює лише фундамент для розвитку форм демократі участі. Проголошення на рівні Конституції (ст. 7; ч. 1 ст. 140) принципу визнання та гарантування місцевого самоврядування, як права територіальної громади самостійно вирішувати питання місцевого значення, зумовлює потребу в створенні ефективної і гарантованої системи організаційних форм залученості громадян до ведення місцевих справ.

Центральне місце у вітчизняній моделі займає Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні», який встановлює наступні форми участі: місцевий референдум (ст. 7); загальні збори громадян (ст. 8); місцеві ініціативи (ст. 9); громадські слухання (ст. 13), участь у плануванні та розподілі коштів місцевого бюджету (ст. 13^1), публічні консультації (ст. 13^2), консультативно-дорадчі органи (ст. 13^3), громадське оцінювання діяльності органів та посадових осіб (ст.13^4), органи самоорганізації населення (ст. 14). Причому, якщо порядок внесення місцевої ініціативи на розгляд ради визначається статутом територіальної громади, рішенням районної, обласної ради» (ч. 2 ст. 9) і порядок організації громадських слухань визначається статутом територіальної громади (ч. 6 ст. 13). Форми та порядок внесення пропозицій жителями щодо коштів місцевого бюджету визначаються рішеннями ради або статутом територіальної громади (ч. 2 ст. 13^1). Організація роботи консультативно-дорадчих органів визначається рішенням органу чи посадової особи, при яких вони створені (ч. 2 ст. 13^3), а порядок проведення загальних зборів громадян за місцем проживання має визначатися законом та статутом територіальної громади (ч. 3 ст. 8). Порядок проведення громадського оцінювання діяльності органів та посадових осіб місцевого самоврядування визначається законом, статутом територіальної громади, рішенням районної, обласної ради (ч. 11 ст. 13^4), а порядок проведення публічних консультацій – виключно законом (ч. 2 ст. 13^2) [14].

Висновки. Підсумовуючи проведене дослідження конституційно-правових моделей партисипативної демократії в зарубіжних країнах і в Україні, варто наголосити, що актуальною проблемою залишається питання вдосконалення конституційно-правової основи механізмів безпосередньої реалізації права громадян на участь у місцевому самоврядуванні. В Україні знайшла втілення модель, яка характеризується, доволі, докладною конституційно-правовою регламентацією форм демократії участі. У той же час, у переважній більшості зарубіжних країн на загальнонаціональному та регіональному рівнях втілено стандарти, які забезпечують широке залучення різних верств населення до процесу розробки, ухвалення рішень щодо ведення місцевими справами, а також до контролю за їх виконанням. Відповідні акти локальної нормотворчості базуються на принципах дозволу, сприяння та підтримки участі громади в муніципальному житті. Натомість в Україні, поки ще залишається пріоритетним право органів і посадових осіб місцевого самоврядування визначати форми залученості громадян до вирішення питань місцевого значення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дзвінчук Д. І. Механізми демократії участі: суть та особливості застосування на місцевому рівні. *Теорія та практика державного управління*. 2016. Вип. 1. С. 14–22.
2. Шумляєва І. Вплив європейських норм партисипативної демократії на підвищення рівня участі громадян України в місцевому самоврядуванні. *Аспекти публічного управління*. 2021. Т. 9, № 1. С. 113–120. DOI**:** https://doi.org/10.15421/152111.
3. Посібник з питань партисипативної демократії (демократії участі) на місцевому рівні / під ред. Толкованова В.В. Київ, Крамар, 2011. 199 с.
4. Абрам'юк І. Демократія участі: механізми громадської участі на місцевому, регіональному та національному рівнях. К: PerioNet. 2014. С. 4 (50 с.). URL: https://regionet.org.ua/files/07_PartDemocracy_Abramyuk_Materials_v.122.07.14.pdf (дата звернення: 09.05.2025).
5. Лялюк О.Ю. Правове регулювання та практика імплементації законодавства з питань партисипативної демократії в європейських країнах *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2017. № 33. С. 73–89.
6. Молчанова Ю. Ю. Муніципальне регулювання здійснення членами територіальної громади права на участь у місцевому самоврядуванні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2019. 20 с.
7. Fazliu R. Direct Participation of Citizen in Democratic Decision Making at the Local Level. *European Journal of Multidisciplinary Studies*. 2016. Vol.1. P. 143–147.URL**:** http://journals.euser.org/files/articles/ejms_jan_apr_16_nr1/Ramiz1a.pdf. (дата звернення: 10.05.2025).
8. Citizen's Guide to Town Meetings URL**:** https://www.sec.state.ma.us/cis/cistwn/twnidx.htm. (дата звернення: 12.05.2025).
9. Anjula Gurtoo Citizen Participation in Governmental Decision Making in Japan: A Review," Working Papers EMS_2015_06, Research Institute, International University of Japan. URL: https://econpapers.repec.org/paper/iujwpaper/ems_5f2015_5f06.htm (дата звернення: 04.05.2025).
10. Structure and operation report of local and regional democracy/ Romania. URL: https://rm.coe.int/16807471c6 (дата звернення: 19.05.2025).
11. Конституция на Република България URL: http://www.parliament.bg/bg/const (дата звернення: 22.05.2025).

12. Закон за местното самоуправление и местната администрация URL: https://www.cik.bg/.../Закон+за+местното+самоуправление... (дата звернення: 22.05.2025).
13. Закон за пряко участие на гражданите в държавната власт и местното самоуправление URL: https://www.cik.bg/.../Закон+за+пряко+участие+на+гражда. (дата звернення: 22.05.2025).
14. Висновок щодо відповідності національного законодавства України положенням Європейської хартії місцевого самоврядування. URL: https://www.csi.org.ua/publications/ekspertnyj-vysnovok-shhodo-vidpovidno/ (дата звернення: 23.05.2025).
15. Про місцеве самоврядування в Україні *Верховна Рада України*; Закон від 21.05.1997 № 280/97-ВР *Верховна Рада України:* офіц.. сайт URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/280/97- (дата звернення: 23.05.2025).

РОЗДІЛ 3
ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.93:346.548(477)
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/8

ЗАХИСТ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: ОСОБЛИВОСТІ РОЗГЛЯДУ СПРАВ В УКРАЇНІ

PROTECTION OF CONSUMER RIGHTS IN CIVIL PROCEEDINGS: FEATURES OF CASE CONSIDERATION IN UKRAINE

Алімов К.О., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри цивільного права
Запорізький національний університет

Шилова Ю.О., студентка ІІІ курсу юридичного факультету
Запорізький національний університет

Статтю присвячено поглибленому дослідженню особливостей захисту прав споживачів у цивільному процесі України, що набуває особливої актуальності в умовах динамічного розвитку ринкових відносин та зростання ролі споживача як центральної фігури економічних і соціальних процесів. Захист цих прав є однією з найважливіших функцій сучасної правової держави, спрямованою на забезпечення справедливого балансу між інтересами громадян та підприємницькою діяльністю суб'єктів господарювання. В умовах глобалізації та посилення інформаційного обміну, споживач часто стикається з асиметрією інформації та впливу, що підкреслює необхідність ефективних механізмів правового захисту.

У роботі акцентується увага на ключових аспектах законодавчого регулювання у сфері захисту прав споживачів, що мають безпосереднє відображення в цивільному процесі. Зокрема, детально аналізуються положення Цивільного процесуального кодексу України та спеціальних законів, які встановлюють специфічні права та обов'язки сторін у спорах, що виникають із захисту прав споживачів. Досліджуються особливості доказування в таких категоріях справ, включаючи розподіл тягаря доказування та роль експертиз. Окрему увагу приділено механізмам виконання судових рішень, прийнятих на користь споживачів, а також регламентації участі спеціалізованих державних органів та громадських організацій у судових провадженнях як сторони або третіх осіб, що представляють колективні інтереси споживачів. Дослідження також торкається питань судової практики та проблем, з якими стикаються споживачі при реалізації свого права на захист у суді.

Ця тема має значний вплив на правову систему та суспільство загалом, адже ефективний захист прав споживачів сприяє підвищенню довіри до судової системи та розвитку ринкових відносин. Захист прав споживачів у цивільному процесі є важливим аспектом правової системи України, що забезпечує справедливість та правову безпеку громадян у сфері споживчих відносин. В умовах сучасного економічного розвитку та інтеграції України до європейського правового простору питання ефективного судового захисту прав споживачів набуває особливої актуальності.

Ключові слова: права споживачів, цивільний процес, захист прав, законодавство України, судовий розгляд, доступ до правосуддя, експертиза, органи державного нагляду, електронне судочинство, медіація, арбітраж.

The article is devoted to an in-depth study of the peculiarities of consumer rights protection in the civil process of Ukraine, which gains particular relevance in the context of the dynamic development of market relations and the increasing role of the consumer as a central figure in economic and social processes. The protection of these rights is one of the most important functions of a modern rule-of-law state, aimed at ensuring a fair balance between the interests of citizens and the entrepreneurial activities of economic entities. In the conditions of globalization and intensified information exchange, the consumer often faces information and influence asymmetry, which highlights the need for effective legal protection mechanisms.

The paper focuses on the key aspects of legislative regulation in the field of consumer rights protection, which are directly reflected in the civil process. In particular, the provisions of the Civil Procedure Code of Ukraine and special laws that establish specific rights and obligations of the parties in disputes arising from consumer rights protection are analyzed in detail. The peculiarities of proving in such categories of cases are investigated, including the burden of proof distribution and the role of expert examinations. Special attention is paid to the mechanisms for enforcing court decisions made in favor of consumers, as well as the regulation of the participation of specialized state bodies and public organizations in court proceedings as a party or third parties representing collective consumer interests. The study also touches upon issues of judicial practice and the problems faced by consumers when exercising their right to protection in court.

This topic has a significant impact on the legal system and society as a whole, as effective consumer rights protection enhances trust in the judicial system and contributes to the development of market relations. Consumer rights protection in civil proceedings is an important aspect of Ukraine's legal system, ensuring fairness and legal security for citizens in consumer relations. In the context of modern economic development and Ukraine's integration into the European legal space, the issue of effective judicial protection of consumer rights is becoming increasingly relevant.

Key words: consumer rights, civil procedure, rights protection, legislation of Ukraine, court proceedings, access to justice, expert examination, state supervisory bodies, e-justice, mediation, arbitration.

Тема захисту прав споживачів є вкрай актуальною для українського суспільства. У сучасних умовах глобалізації, цифровізації та стрімкого розвитку електронної комерції громадяни все частіше стикаються з такими проблемами, як неякісні товари та послуги, порушення умов договорів, шахрайські схеми в онлайн-продажах. Крім того, ускладнюється процес доведення фактів порушень через використання новітніх технологій.

Адаптація українського законодавства до стандартів Європейського Союзу є стратегічно важливою для право-

вої та економічної інтеграції України у світовий ринок. У цьому контексті ефективність цивільного процесу як інструменту захисту прав споживачів набуває особливого значення. Законодавчі ініціативи мають сприяти забезпеченню рівності сторін, доступності правосуддя і справедливості судових рішень.

Цивільний процес забезпечує нормативну основу для розгляду справ, пов'язаних із захистом прав споживачів. Основним законодавчим актом, який регулює ці правовідносини, є Закон України «Про захист прав споживачів» [1]. Він встановлює обов'язки продавців і виконавців послуг щодо якості продукції та визначає процедури компенсації у випадках порушення прав споживачів. Водночас Цивільний процесуальний кодекс України (ЦПК) [2] містить положення, які забезпечують процесуальні механізми захисту прав споживачів у судовому порядку.

Особливістю таких проваджень є звільнення споживачів від сплати судового збору при поданні позову, що закріплено у статті 5 Закону України «Про судовий збір» [3]. Це положення гарантує доступність правосуддя незалежно від матеріального становища позивача.

Цивільний процес у таких справах має низку специфічних особливостей, які спрямовані на забезпечення ефективного та справедливого розгляду спорів.

Особливістю розгляду справ є спрощений доступ до правосуддя для споживачів, які стикаються із порушеннями їхніх прав. Законодавство надає пільгові умови, які дозволяють споживачам звертатися до суду без сплати судового збору [3]. Це створює умови для ефективного вирішення спорів навіть для громадян, які перебувають у складному фінансовому становищі.

Крім того, важливу роль відіграє доказова база. У справи про захист прав споживачів залучаються експерти, які оцінюють якість товарів чи послуг, завдану шкоду, а також підтверджують відповідність продукції встановленим стандартам. Відповідно до статей 103–109 ЦПК [2], висновки експертів можуть виступати вирішальними доказами у таких справах. Зазначається, що обов'язок доводити якість продукції чи послуг покладається на відповідача, що закріплено у Законі України «Про захист прав споживачів» [1].

Суди також керуються принципами справедливості та рівності сторін. Споживачі мають право вимагати відшкодування матеріальної та моральної шкоди. У разі доведення фактів неналежної якості товарів чи послуг суд має право зобов'язати відповідача виплатити компенсацію позивачу за завдані збитки.

Органи державного нагляду за дотриманням законодавства у сфері захисту прав споживачів, зокрема Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів, можуть виступати у якості третіх осіб у судовому процесі. Таке право передбачено статтею 25 ЦПК [2]. Їхня участь дозволяє додатково захистити права найбільш вразливих категорій населення, включаючи осіб похилого віку та соціально незахищених громадян. Органи нагляду можуть також подавати заяви на захист прав групи споживачів, діючи в інтересах громадян.

Спеціалізовані органи також здійснюють моніторинг дотримання стандартів якості на ринку товарів і послуг. Вони мають право ініціювати перевірки суб'єктів господарювання, чиї дії викликають підозри у порушенні прав споживачів, а також вимагати усунення виявлених порушень у досудовому порядку. Це дозволяє швидко реагувати на системні порушення без необхідності судового втручання.

У сучасному суспільстві, де споживач є центральною фігурою економічних і соціальних відносин, його права набувають особливого значення. Захист цих прав виступає однією з найважливіших функцій правової держави, спрямованою на забезпечення балансу між правами громадян і підприємницькими інтересами суб'єктів господарювання. У статті акцентується увага на ключових аспектах законодавчого регулювання у сфері захисту прав споживачів, які мають відображення в цивільному процесі. Зокрема, аналізуються положення, що встановлюють права сторін у таких справах, визначають особливості доказування та виконання судових рішень, а також регламентують участь спеціалізованих органів у судових провадженнях.

Тема захисту прав споживачів є вкрай актуальною для українського суспільства. У сучасних умовах глобалізації, цифровізації та стрімкого розвитку електронної комерції громадяни все частіше стикаються з такими проблемами, як неякісні товари та послуги, порушення умов договорів, шахрайські схеми в онлайн-продажах. Крім того, ускладнюється процес доведення фактів порушень через використання новітніх технологій. Адаптація українського законодавства до стандартів Європейського Союзу є стратегічно важливою для правової та економічної інтеграції України у світовий ринок. У цьому контексті ефективність цивільного процесу як інструменту захисту прав споживачів набуває особливого значення. Законодавчі ініціативи мають сприяти забезпеченню рівності сторін, доступності правосуддя і справедливості судових рішень.

Цивільний процес забезпечує нормативну основу для розгляду справ, пов'язаних із захистом прав споживачів. Основним законодавчим актом, який регулює ці правовідносини, є Закон України «Про захист прав споживачів» [1]. Він встановлює обов'язки продавців і виконавців послуг щодо якості продукції та визначає процедури компенсації у випадках порушення прав споживачів. Водночас Цивільний процесуальний кодекс України (ЦПК) [2] містить положення, які забезпечують процесуальні механізми захисту прав споживачів у судовому порядку. Особливістю таких проваджень є звільнення споживачів від сплати судового збору при поданні позову, що закріплено у статті 5 Закону України «Про судовий збір» [3]. Це положення гарантує доступність правосуддя незалежно від матеріального становища позивача.

Цивільний процес у справах про захист прав споживачів передбачає низку процедурних особливостей, які сприяють ефективному розгляду таких справ. Зокрема, важливу роль відіграє належна доказова база, що забезпечується через участь експертів. Відповідно до статей 103–109 ЦПК [2], суд може залучати експертів для визначення якості товарів чи послуг, оцінки завданої шкоди та підтвердження відповідності продукції встановленим стандартам. Висновки експертів мають велике значення у таких справах і можуть стати основою для ухвалення судового рішення. При цьому обов'язок доведення якості продукції чи послуг покладається на відповідача відповідно до Закону України «Про захист прав споживачів» [1].

Суди також керуються принципами справедливості та рівності сторін. Споживачі мають право вимагати відшкодування матеріальної та моральної шкоди, якщо буде доведено факт неналежної якості товарів чи послуг. Окрім цього, органи державного нагляду, такі як Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів, можуть виступати у судовому процесі як треті особи або подавати заяви в інтересах окремих громадян чи груп споживачів. Участь таких органів сприяє додатковому захисту інтересів споживачів, особливо вразливих категорій населення, які самостійно не можуть відстояти свої права.

Важливо також забезпечити належну співпрацю між судовими органами, органами державного нагляду та громадськими організаціями. Таке партнерство може сприяти оперативнішому вирішенню складних справ, пов'язаних із порушеннями прав споживачів. Створення спільних інформаційних платформ або обмін даними між різ-

ними установами дозволить забезпечити єдність підходів у розв'язанні проблемних питань.

Серед головних проблем у сфері захисту прав споживачів варто виділити тривалість судових розглядів. Перевантаження судової системи та брак організаційних ресурсів значно ускладнюють своєчасне вирішення спорів, що підриває довіру громадян до правової системи. Іншою проблемою є низький рівень правової обізнаності споживачів, через який громадяни не завжди знають, як захистити свої права у судовому порядку. Це потребує активізації інформаційної та освітньої роботи з боку держави. Також залишається актуальним питання виконання судових рішень, адже навіть позитивне рішення на користь споживача не завжди гарантує належне виконання через процедурні труднощі чи спротив з боку відповідачів [4].

Розвиток системи захисту прав споживачів вимагає впровадження новітніх технологій. Перехід до електронного судочинства, проведення онлайн-засідань, автоматизація процесів є першочерговими кроками для підвищення оперативності та прозорості правосуддя.

Запровадження автоматизованих систем аналізу судових справ може значно підвищити ефективність роботи судової системи. Такі інструменти здатні автоматично розподіляти справи між суддями, забезпечувати контроль за дотриманням строків розгляду та створювати рекомендації на основі аналізу великого обсягу прецедентної практики. Це вплине на якість ухвалення рішень, знижуючи ризик помилок чи затримок. Крім того, альтернативні способи вирішення спорів, такі як медіація та арбітраж, здатні розвантажити судову систему та надати громадянам зручний інструмент для врегулювання конфліктів.

Варто також звернути увагу на зарубіжний досвід, зокрема на моделі колективних позовів у Німеччині, які дозволяють групам споживачів об'єднувати свої вимоги у спільному судовому процесі, значно зменшуючи витрати та час. У Великобританії активно розвивається практика медіації, яка дозволяє сторонам досягати згоди без судового розгляду, що є швидким і менш витратним варіантом [5]. Аналізуючи ці підходи, можна запропонувати адаптацію відповідних механізмів до українських реалій.

Захист прав споживачів у цивільному процесі є одним із важливих аспектів забезпечення соціальної справедливості у суспільстві. Незважаючи на існуючі проблеми, впровадження новітніх технологій, адаптація міжнародного досвіду та розвиток альтернативних способів вирішення спорів можуть значно покращити ефективність системи. Україна має всі можливості для вдосконалення правового регулювання у цій сфері, що сприятиме підвищенню рівня довіри громадян до правосуддя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про захист прав споживачів. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#Text (дата звернення: 14.03.2025).

2. Цивільний процесуальний кодекс України. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15 (дата звернення: 14.03.2025).

3. Про судовий збір. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17#Text (дата звернення: 14.03.2025).

4. Про реалізацію окремих положень Закону України «Про захист прав споживачів». *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/172-94-п#Text (дата звернення: 14.03.2025).

5. Колективні позови в Європейському Союзі. *Сервіс комфорту*. URL: https://www.ccs.lviv.ua/post/колективні-позови-в-європейському-союзі?form=MG0AV3 (дата звернення: 14.03.2025).

УДК 347.97
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/9

СПІР ПРО ПРАВО ЯК МАТЕРІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ КРИТЕРІЙ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ПРОВАДЖЕНЬ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

DISPUTE OVER A RIGHT AS A SUBSTANTIVE LAW CRITERION FOR THE DIFFERENTIATION OF CIVIL PROCEDURE PROCEEDINGS

Бобрик В.І., д.ю.н., професор,
завідувач відділу приватного права та процесу
Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва
імені академіка Ф.Г. Бурчака Національної академії правових наук України

Савчин Н.М., к.ю.н., доцент,
асистент кафедри процесуального права
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

У статті розглядається спір про право як ключовий матеріально-правовий критерій, що визначає диференціацію проваджень у цивільному судочинстві України. Аналізується юридична природа спору про право, його виникнення в матеріальних правовідносинах та прояв у процесуальних відносинах. Особливу увагу приділено розмежуванню позовного провадження від наказного та окремого, обґрунтовуючи, що спір про право є визначальною ознакою першого типу провадження. У статті підкреслюється, що цивільне судочинство України структуроване на основі горизонтальної диференціації, яка включає позовне, наказне та окреме провадження. Спір про право трактується як індивідуальний юридичний конфлікт між суб'єктами матеріальних правовідносин, який виникає через розбіжності у розумінні їх суб'єктивних прав та обов'язків. Відсутність спору про право в наказному та окремому провадженні вказує на їх безспірний характер. Проаналізовано нормативні положення ЦПК України, які підтверджують, що позовне провадження спрямоване на вирішення спору про право. Автори звертають увагу на обмеженість судових процедур в інших провадженнях, зокрема відсутність судових засідань у наказному провадженні або інституту мирових угод в окремому. Дослідження спирається на теоретичні та практичні аспекти, розглядає думки провідних вчених, міжнародну практику, включаючи прецеденти ЄСПЛ. У підсумку наголошується, що спір про право є не лише критерієм розмежування видів проваджень, але й організуючим фактором позовного процесу, забезпечуючи цілісність системи цивільного судочинства. Результати роботи становлять інтерес для науковців, практиків і законодавців, сприяючи вдосконаленню цивільного процесуального законодавства.

Ключові слова: спір про право, цивільне судочинство, судовий розгляд, позовне провадження, наказне провадження, окреме провадження, диференціація проваджень, матеріальне право, процесуальне право, цивільні справи, юридичний конфлікт.

The article examines the dispute over a right as a key substantive law criterion that determines the differentiation of proceedings in the civil justice system of Ukraine. It analyzes the legal nature of the dispute over a right, its origin in substantive legal relations, and its manifestation in procedural relations. Special attention is given to distinguishing claim proceedings from order and separate proceedings, justifying that the dispute over a right is a defining characteristic of the first type of proceeding. The article emphasizes that the civil justice system of Ukraine is structured based on horizontal differentiation, which includes claim, order, and separate proceedings. The dispute over a right is understood as an individual legal conflict between subjects of substantive legal relations arising from disagreements in the understanding of their subjective rights and obligations. The absence of a dispute over a right in order and separate proceedings indicates their non-contentious nature. The normative provisions of the Civil Procedure Code of Ukraine are analyzed, confirming that claim proceedings are aimed at resolving disputes over rights. The authors draw attention to the limited judicial procedures in other types of proceedings, notably the absence of court hearings in order proceedings or the institution of settlements in separate proceedings. The study is based on theoretical and practical aspects, considers the opinions of leading scholars, and includes international practice, such as case law from the European Court of Human Rights. In conclusion, it is emphasized that the dispute over a right is not only a criterion for distinguishing types of proceedings, but also an organizing factor of the claim process, ensuring the integrity of the civil justice system. The results of the study are of interest to scholars, practitioners, and legislators, contributing to the improvement of civil procedural legislation.

Key words: dispute over a right, civil justice, judicial proceedings, claim proceedings, order proceedings, separate proceedings, differentiation of proceedings, substantive law, procedural law, civil cases, legal conflict.

Постановка проблеми. Цивільне процесуальне законодавство не тільки України, але й інших країн світу не передбачає єдиного (універсального) порядку розгляду всіх категорій справ. Не всі питання можуть бути предметом однакового ставлення, а тому один формат судового розгляду для інших категорій справ не підходить. Все це призводить до існування багатьох форматів, які визначають особливий порядок розгляду та вирішення певної категорії справи [1]. На думку О.С. Ткачука, ускладнення матеріальних правовідносин, об'єктивна необхідність у забезпеченні ефективного захисту різноманітних за своєю природою суб'єктивних прав, свобод та інтересів викликає потребу диференціації цивільної процесуальної форми з метою максимальної її «гнучкості» й адаптованості до специфіки різних об'єктів захисту [2, с. 72–73]. В такому ж контексті С. О. Короєд зазначає, що диференціація судових процедур покликана підвищити ефективність цивільного судочинства з огляду на матеріально-правові та процесуальні особливості певних категорій справ. А відтак, цивільний процес має бути гнучким, тобто передбачати найбільш оптимальні шляхи досягнення завдання цивільного судочинства, зокрема за рахунок встановлення особливих (спрощених) порядків розгляду і вирішення певних категорій цивільних справ, для яких застосування загального позовного порядку є недоцільним [3, с. 649–650]. Отже, диференціація цивільного судочинства на провадження покликана взяти до уваги об'єктивні особливості певних категорій цивільних справ, ігнорування яких не дозволить побудувати оптимальну модель правосуддя та ефективно виконати поставлені перед цивільним процесом завдання.

Згідно ч. 2 ст. 19 ЦПК України «цивільне судочинство здійснюється за правилами, передбаченими цим Кодексом, у порядку: 1) наказного провадження; 2) позовного провадження (загального або спрощеного); 3) окремого провадження». Крім того, «суди розглядають справи про оскарження рішень третейських судів, про видачу виконавчих листів на примусове виконання рішень третейських судів, про оспорювання рішень міжнародного комерційного арбітражу, а також про визнання та надання

дозволу на виконання рішень міжнародного комерційного арбітражу, іноземного суду» (ч. 8 ст. 19 ЦПК України) [4]. Позовне, наказне та окреме провадження – це традиційні види проваджень, особливістю яких є те, що суд першої інстанції повинен в рамках таких проваджень вирішити цивільну справу по суті. Щодо проваджень, які вказані в ч. 8 ст. 19 ЦПК України, їх об'єднує те, що справа по суті вже була розглянута іншим юрисдикційним органом (третейським судом, міжнародним комерційним арбітражем, іноземним судом), а державний суд у межах цивільного судочинства повинен вирішити тільки деякі процесуальні питання (наприклад, пов'язані з виконанням рішення). Через те, що в останніх провадженнях юрисдикційний орган у справі вже дав відповідь на поставлене питання, спір про право, який його піднімає, не може бути тут критерієм диференціації. Тому він має значення тільки для традиційних видів проваджень цивільного судочинства.

Стан опрацювання. Дослідження впливу матеріального права на диференціацію проваджень цивільного судочинства проводилося в працях таких науковців як М.І. Балюк, В.В. Комаров, О.С. Короєд, О.А. Логінов, Д.Д. Луспеник, Н.Ю. Сакара, О.С. Ткачук, О.О. Штефан тощо. Тим не менше, питання природи спору про право, його сутності та співвідношення з цивільною справою викликає гострі наукові дискусії, які, в свою чергу, позначаються на суперечливій практиці застосування даного поняття судами України. Тому дослідження спору про право як матеріально-правового критерію диференціації проваджень цивільного судочинства має неабияке теоретичне та практичне значення.

Мета статті полягає у визначенні юридичної природи спору про право, його зародження в матеріальних правовідносинах та прояву в цивільних процесуальних відносинах, а також впливі на розмежування позовного провадження від окремого та наказного.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на інтенсивне використання такого поняття як «спір про право» процесуальною наукою, дане правове явище бере свій початок з матеріальних правовідносин.

Матеріально-правові норми визначають поведінку між фізичними та юридичними особами в загальній формі. Закон чи інше джерело права не перераховує конкретні права та обов'язки певних осіб та як їм слід вчинити у даному випадку. У зв'язку з цим виникає потреба у конкретизації правових норм. У більшості випадків особи роблять одинакові висновки із фактичних обставин, що склалися між ними та правових норм. Проте, в ряді випадків між такими суб'єктами є розбіжність з цього приводу. Ця розбіжність щодо їхніх суб'єктивних прав та обов'язків призводить до появи спору про право.

Спір про право виступає індивідуальним юридичним конфліктом між суб'єктами (фізичними та юридичними особами, державою та територіальною громадою) матеріальних правовідносин, зіткненням їх інтересів та бажань. Як відомо, суб'єктивне цивільне право володіє певним змістом, елементом якого є «право на чужі дії», які на вимогу уповноваженої особи зобов'язуючий суб'єкт має здійснити в силу свого статусу. У такому спорі його учасники один одному протистоять, але через їх рівноправне становище в цивільних відносинах, даний конфлікт не може бути вирішений волею та бажанням однієї сторони [5, с. 8].

Спір про право виникає внаслідок розвитку охоронних матеріальних правовідносин. Відсутність результативних дій між конфліктними сторонами по його вирішенні призводить до появи позовного провадження, предметом судового розгляду яких стають охоронні матеріальні правовідносини.

Виходячи з вищенаведеного, М.І. Балюк та Д.Д. Луспеник «під спором про право розуміють опір, перешкоду у здійсненні цивільного права, яка, згідно із законом, може бути усунена за допомогою суду. Наявність спору про право виникає в тому разі, коли одна сторона стверджує про наявність у неї відповідного права, а інша – про його відсутність» [6].

Отже, непорозуміння в суб'єктивних правах та обов'язках, яке виражається в порушенні, невизнанні та оспоренні цивільних прав утворює між учасниками цивільних відносин спір про право.

Аналіз чинного ЦПК України дає змогу стверджувати, що позовне провадження характеризується спором про право, в той час як наказне та окреме провадження позбавлені такої властивості. Дана ознака позовного провадження стала аксіоматичною в науці цивільного процесу. Абсолютна більшість процесуалістів, коли проводять загальну характеристику позовного провадження, вказують на таку його ознаку, як спрямованість на вирішення спору про право. Указана ознака настільки поширилася в теорії цивільного процесу, що з сфери науки перейшла до навчального процесу [7, с. 21]. Завдяки спору про право у справах позовного провадження існує матеріально-правова вимога, яка направлена на захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав. Вона виступає складовим елементом позову, від назви якого походить назва всього виду провадження цивільного судочинства.

Відсутність спору про право при розгляді цивільних справ окремого провадження підтверджується законодавчо. Зокрема, якщо під час розгляду справ окремого провадження виникає спір про право, суд залишає заяву без розгляду (ч. 6 ст. 294 ЦПК України). Свого часу існувало аналогічне застереження для справ наказного провадження. Так, редакція ЦПК України до 2017 чітко передбачала неможливість порушення наказного провадження, якщо «із заяви і поданих документів вбачається спір про право» (п. 2 ч. 3 ст. 100). Наразі такого застереження в законі не передбачено, але згідно ч. 3 ст. 19 ЦПК України «наказне провадження призначене для розгляду справ за заявами про стягнення грошових сум незначного розміру, щодо яких відсутній спір або про його наявність заявнику невідомо» [4].

Таким чином, спір про право виступає важливим об'єктом цивільних процесуальних правовідносин у позовному провадженні. В окремому та наказному, згідно чинного цивільного процесуального законодавства України, він не повинен проявлятися.

Не всі науковці підтримують думку про належність до позовного провадження спірних цивільних справ. Так, І.В. Решетнікова, характеризуючи позовне провадження, стверджує, що воно, у виняткових випадках, може стосуватися вирішення безспірних справ, коли суд розриває шлюб за спільним позовом подружжя, що має неповнолітніх дітей [8, с. 377]. Але така позиція суперечить вітчизняному ЦПК України, що правильно відносить таку категорію цивільних справ до процедури окремого провадження (ч. 3 ст. 293): в цій ситуації не має спору про право, оскільки як чоловік, так і жінка бажають розірвати шлюб. О.В. Аргунов стверджує, що позовне провадження може бути безспірним, у ситуації визнання позову відповідачем. Далі він вказує, що спір про право виступає динамічною категорією, наявність чи відсутність якого визначається залежно від різних стадій процесу. В кінцевому результаті автор робить висновок, що спір про право не може бути критерієм розмежування позовного та окремого провадження, оскільки наперед тільки припускається існування такого спору чи його відсутність. Тому таким критерієм має стати презумпція спірності чи безспірності вимог [8, с. 377]. Але з такою думкою погодитися не можна. Визнання позову відповідачем у жодному разі не буде заперечувати того факту, що між ним та позивачем існував спір. Мотиви, чому відповідач не хотів добровільно виконати своє зобов'язання, а потім, після відкриття провадження у справі, передумав, значення не мають. Щодо презумпції спору про право, то законо-

давчо така презумпція ніде не закріплена, як і не вказані наслідки її оспорення. Законодавець говорить за спір про право як доконаний факт, який відбувся в минулому в рамках розвитку матеріальних правовідносин. На вирішення (врегулювання) спору про право націлена поведінка суду та учасників процесу. Крім того, в ряді випадків відкриття позовного провадження дозволяється при дотриманні досудових процедур врегулювання спору та інформуванні суд про їх застосування. Зокрема, п. 6 ч. 3 ст. 175 ЦПК України зобов'язує позивача вказати в тексті позовної заяви «відомості про вжиття заходів досудового врегулювання спору, якщо такі проводилися». Якщо особа повинна інформувати суд про спроби врегулювання спору про право з наведенням доказів, очевидно, що в цій ситуації немає жодних підстав говорити про існування презумпції спору про право, оскільки наданими доказами прямо підтверджується існування між двома сторонами певного правового конфлікту. У цій ситуації нічого припускати не треба, позовне провадження обумовлено спором про право, а не його припущенням.

Таким чином, спрямування позовного провадження на вирішення спору про право виступає найбільш визначальною ознакою цього порядку, яке підтримується практично всіма вченими-процесуалістами в теорії цивільного процесу. Її відсутність в окремому та наказному провадженні вказує, що спір про право виступає детермінантою проваджень цивільного судочинства, в межах яких вирішується цивільна справа по суті. Навіть, якби цивільним процесуальним законодавством була передбачена можливість розгляду в порядку позовного провадження безспірних справ, це було б винятком, а не загальним правилом, що має змінити погляд на природу позовного провадження. У силу свого загального характеру в межах позовного провадження можуть розглядатися спірні та безспірні справи. Тим більше, що історично колись у межах позовного провадження вирішувалися всі цивільні справи. Зокрема, в Стародавньому Римі таким порядком розглядалися як спірні, так і безспірні цивільні справи (відпущення раба на волю, усиновлення, звільнення від батьківської влади) [9, с. 371].

Згідно ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод «кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення» [10]. Відштовхуючись від цього, ЄСПЛ вказав, що застосування ст. 6 можливо тільки за наявності спору, який стосується прав та обов'язків, що визнаються національним законодавством та мають цивільний характер [11, с. 5–14]. Внаслідок цього Н.Ю. Сакара, враховуючи зміст норм ЦПК України, що унеможливлюють наявність спору про право в справах наказного та окремого провадження, стверджує про поширеність п. 1 ст. 6 Конвенції тільки на справи позовного провадження [12, с. 15]. Але, як показала практика ЄСПЛ, ст. 6 Європейської конвенції з прав людини поширюється і на безспірні справи (справа «Наталія Михайленко проти України» [13]). Виходить, що поняття «спору про право» згідно прецедентною практикою ЄСПЛ тлумачиться широко, охоплюючи не тільки питання захисту, але й охорони прав, свобод та інтересів. Подібне розуміння «спору про право» пов'язане з гарантуванням права на доступ до суду, а не проведенням диференціації проваджень у цивільному процесі за національним законодавством.

Спір про право, будучи переданим на судовий розгляд, перетворюється в цивільну справу. Зокрема, В.Г. Перепелюк визначає поняття судової справи (для цивілістичних видів судового процесу) як правове питання, яке виникло з певного виду матеріальних правовідносин і передане на розгляд суду цивільної, господарської чи адміністративної юрисдикцій [14, с. 9–13]. Спір про право є передумовою та змістом цивільної справи. При цьому цивільна справа виникає лише у разі передачі особою спору про право оформленого в позовну заяву на вирішення суду за встановленою законодавством процедурою та існує лише в межах її розгляду судом. Проте, спір про право як правовий конфлікт може існувати поза судовою справою (судочинством), як до її відкриття, так і після її припинення [8, с. 292].

Спір про право не тільки виступає матеріально-правовим критерієм розмежування проваджень у цивільному процесі. Він організовує цивільні процесуальні правовідносини в позовному провадженні в єдину систему. Весь порядок розгляду та вирішення цивільних справ позовного провадження націлений на врегулювання чи вирішення спору про право. Для цього придумано багато процедур, таких як обмін судовими доказами та заявами по суті спору, врегулювання спору за участі судді, укладення та затвердження мирової угоди, проведення судового засідання, участь у судових дебатах тощо. Їх сенс полягає в тому, що сторони повинні перед судом, змагаючись один з одним, довести свою правоту в існуючому правовому конфлікті. Багато таких процедур для справ наказного чи окремого провадження не передбачені в силу їх безспірного характеру. Зокрема, судові засідання для наказного провадження не проводяться, як для окремого провадження не притаманний інститут мирових угод.

Висновки. Цивільне судочинство не має єдиного порядку розгляду всіх цивільних справ. Передбачити його об'єктивно неможливо, бо в такому разі прийдеться ігнорувати матеріально-правові особливості справи, що позначиться на ефективності її розгляду та вирішення. Це вказує на похідний характер цивільного судочинства від матеріального права. Найбільш яскраво у системному плані він демонструється на рівні горизонтальної диференціації цивільного судочинства на певні провадження: позовне, наказне та окреме. Переважна більшість науковців сходяться в думці, що критерієм диференціації даних проваджень виступає спір про право, який є матеріально-правовою категорією, оскільки зароджується в матеріальних правовідносинах та може існувати поза судовим процесом. Виступаючи визначальною ознакою позовного провадження, спір про право відіграє фундаментальне значення для організації всього порядку розгляду і вирішення цивільних справ даної категорії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Menkel-Meadow Carrie, Dispute Processing and Conflict Resolution: Theory, Practice and Police. By Carrie Menkel-Meadow. Farnham : Ashgate Press. 2003. 544 p.

2. Ткачук О.С. Реалізація судової влади у цивільному судочинстві України: структурно-функціональний аспект : дис. … докт. юрид. наук: 12.00.03. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Харків, 2016. 547 с.

3. Короєд С.О. Пропорційність – нова засада цивільного судочинства: аналіз положень проекту нової редакції Цивільного процесуального кодексу України. Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 трав. 2017 р.). У 2-х т. Т. 2. Відп. ред. Г. О. Ульянова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 649–651.

4. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. *Верховна Рада України*. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1618-15/page (дата звернення: 08.06.2025).

5. Васильев С.В. Деликтное судопроизводство (Судопроизводство о возмещении вреда): Учебное пособие. Издание второе. Харьков: ООО «Одиссей», 2006. 448 с.

6. Балюк М.І., Луспеник Д.Д. Практика застосування Цивільного процесуального кодексу України (цивільний процес у питаннях і відповідях). Коментарії, рекомендації і пропозиції. Харків: Харків юридичний, 2008. 708 с.
7. Логінов О.А., Штефан О.О. Цивільний процес України: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2012. 368 с.
8. Бобрик В.І. Диференціація цивільного судочинства: методологія, стан і перспективи: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 636 с.
9. Немеш П.Ф., Феннич В.П. Курс цивільного процесу: Особлива частина. Підручник. Книга 1. Ужгород: РІК-У, 2023. 524 с.
10. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 11.06.2025).
11. Посібник зі статті 6. Право на справедливий суд (цивільна частина). Рада Європи / Європейський Суд з прав людини, 2013. С. 5–14. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_6_UKR.pdf (дата звернення: 11.06.2025).
12. Комаров В. В., Сакара Н. Ю. Право на справедливий судовий розгляд в цивільному судочинстві: навч. посіб. Харків: Нац. юрид. акад. України, 2007. 42 с.
13. Judgment The European Court of Human Rights 30.05.2013. Case of Nataliya Mikhaylenko v. Ukraine. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22appno%22:[%2249069/11%22]} (дата звернення: 13.06.2025).
14. Уніфікація та диференціація загальних положень цивілістичного процесуального законодавства України: монографія; за заг. ред. В. І. Бобрика. Київ: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2013. 192 с.

УДК 347.97
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/10

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПИТАНЬ ПЕРЕКЛАДУ В ЦИВІЛІСТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ

LEGAL REGULATION OF TRANSLATION ISSUES IN JUDICIAL AND NON-JUDICIAL PROCEDURES FOR RESOLVING PRIVATE MATTERS

Бондар І.В., д.ю.н., доцент,
доцент кафедри юстиції
Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Мельник І.С., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри юстиції
Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Онуфрієнко І.О., юрист, молодший науковий співробітник

Стаття присвячена дослідженню ефективності правого регулювання участі перекладачів в цивілістичних процесах з акцентом на нотаріальних процес. Проведено правовий аналіз термінології, яку використовує Закон України «Про Нотаріат», Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», Цивільний процесуальний кодекс України, Господарський процесуальний кодекс України. При аналізі Закону України «Про Нотаріат» зроблено висновок, що законодавець не визначає чіткої різниці між двома термінами – «знати мову» і «володіти мовою». Пропонується відмовитися від словосполучення «знати мову» як невдалого і використовувати у законодавстві про нотаріат лише терміни «володіти мовою» При цьому, «володіти мовою» є значно ширшим терміном, що включатиме в себе й термін «знати мову».

При аналізі правового регулювання залучення сурдоперекладачів в цивілістичні процеси, з метою забезпечення належного рівня комунікації з німою, глухою або глухонімою особою сформульовано висновок, що на рівні законодавства детально врегульоване питання документального підтвердження професійної і освітньої кваліфікації сурдоперекладачів з української жестової мови на українську словесну мову, але не врегульоване питання як перевірити кваліфікацію сурдоперекладача, якщо необхідно перекладати з інщої жестової мови. В нотаріальному процесі відсутній механізм залучення сурдоперекладача. В законодавстві про нотаріат питання залучення сурдоперекладача в нотаріальний процес регулюється лише на рівні підзаконного нормативно-правового акту. Зазначається, що при зверненні до нотаріуса глухої, німої або глухонімої особи, яка не може самостійно прочитати і підписати документ, обов'язково має бути присутній сурдоперекладач, який може підтвердити своїм підписом, що зміст правочину, заяви чи іншого документа відповідає волевиявленню та дійсним намірам учасника нотаріальної дії, але хто з учасників нотаріального процесу має цей обов'язок і хто оплачує послуги сурдоперекладача не врегульовано.

При аналізі правового регулювання здійснення нотаріусом усного або письмового перекладу в нотаріальному процесі відсутній механізм перевірки кваліфікації нотаріуса щодо володіння мовою, з якої або на яку неохідно здійснити переклад.

За наслідками дослідження запропоновано внести зміни до законодавства про нотаріат з метою підвищення ефективності правового регулювання питань, які досліджувались.

Ключові слова: цивілістичні процеси, нотаріальний процес, цивільний процес, господарський процес, знати мову, володіти мовою, дійсні наміри сторін, переклад, перекладач, сурдоперекладач.

The article is devoted to researching the effectiveness of legal regulation of translators' participation in judicial and non-judicial procedures for resolving private matters, with an emphasis on notarial procedure. A legal analysis of the terminology used in the Law of Ukraine "On Notaries," the Law of Ukraine "On Ensuring the Functioning of the Ukrainian Language as the State Language," the Civil Procedure Code of Ukraine, and the Commercial Procedure Code of Ukraine was conducted. When analyzing the Law of Ukraine "On Notaries," it was concluded that the legislator does not define a clear difference between the two terms "knowing the language" and "being proficient in the language." It is proposed to abandon the phrase "knowing the language" as unsuccessful and to use only the term "being proficient in the language" in legislation on notaries. At the same time, "be proficient in the language" is a much broader term that includes the term "know the language."

When analyzing the legal regulation of the involvement of sign language interpreters in civil proceedings, in order to ensure an adequate level of communication with deaf, deaf, or deaf-mute persons, it was concluded that the legislation regulates in detail the issue of documentary confirmation of the professional and educational qualifications of sign language interpreters from Ukrainian sign language into Ukrainian spoken language, but does not regulate the issue of how to verify the qualifications of a sign language interpreter if it is necessary to interpret from another sign language. There is no mechanism for involving a sign language interpreter in the notarial process. In the legislation on notaries, the issue of involving a sign language interpreter in the notarial process is regulated only at the level of a subordinate regulatory legal act. It is noted that when a deaf, mute, or deaf-mute person who cannot independently read and sign a document applies to a notary, a sign language interpreter must be present who can confirm with their signature that the content of the transaction, statement, or other document corresponds to the will and true intentions of the participant in the notarial action, but which of the participants in the notarial process has this obligation and who pays for the services of the sign language interpreter is not regulated.

When analyzing the legal regulation of the performance of oral or written translation by a notary in the notarial process, there is no mechanism for verifying the notary's proficiency in the language from which or into which the translation is to be made.

Based on the results of the study, it is proposed to amend the legislation on notaries in order to improve the effectiveness of legal regulation of the issues studied.

Key words: judicial and non-judicial procedures for resolving private matters, notarial proceedings, civil proceedings, commercial proceedings, knowing the language, speaking the language, genuine intentions of the parties, translation, translator, sign language interpreter.

Переклад це складне поняття і його розуміють як процес передачі тексту з однієї мови на іншу (перекладання), так і кінцевий продукт (перекладений текст). Переклад виконує важливу соціальну функцію подолання мовного бар'єру в процесі спілкування і відповідно сприяння формуванню зв'язків між суб'єктами.

Переклад як процес в залежності від меж застосування розділяють на три види:

– внутрішньомовний переклад – інтерпретація вербальних знаків за допомогою інших знаків тієї ж мови (наприклад, сурдопереклад, внутрішньомовне субтитрування, мовне описання);

– міжмовний переклад – інтерпретація вербальних знаків за допомогою знаків іншої мови (наприклад, з німецької на українську мову, з української на польську мову, міжмовне субтитрування);

– міжсеміотичний переклад – інтерпретація вербальних знаків за допомогою невербальних знакових систем (наприклад, аудіовізуальний переклад) [1, с. 13].

З залежності від форми мовлення переклад як процес може бути усним та письмовим, за домінуючою комунікативною функцією – фаховий та художній. Одним з підвидів фахового перекладу є юридичний переклад [2, с. 4].

Юридичний переклад це не тільки дослівний переклад юридично значимої інформації, а і правильна транслітерацію назв, імені, прізвища та різних найменувань, відповідно до вимог законодавства країни, для якої здійснюється переклад; використання юридичних термінів, які мають точне формулювання та уникнення понять з двозначним тлумаченням; наповнення юридичної документації смисловою складовою та відповідною структурою, характерною лише для правових документів; застосування загальноприйнятих правил та сталих словосполучень, а також інших стилістичних прийомів, типових лише для документів юридичної тематики [3].

За способом засвідчення юридичний переклад в Україні можна поділити на такі види:

– переклад засвідчений професійним перекладачем, який здійснює свою діяльність на території України;

– переклад засвідчений нотаріусом України;

– переклад засвідчений посадовою особою дипломатичної установи України;

– переклад засвідчений перекладачем акредитованим при посольстві або консульстві держави, на території якої будуть подавати документи (акредитований переклад);

– переклад засвідчений професійним перекладачем з відповідним сертифікатом держави, на території якої будуть подавати документи (присяжний переклад) [4].

Переклад активно застосовується в усіх сферах юридичної діяльності, зокрема і в цивілістичних процесах.

Аналіз законодавства дозволяє зробити висновок, що в цивілістичних процесах, за кваліфікаційними ознаками, застосовуються такі види перекладів: внутрішньомовний(сурдопереклад) і міжмовний, усний і письмовий, засвідчений перекладачем (зокрема акредитованим і присяжним), засвідчений нотаріусом, засвідчений посадовою особою дипломатичної установи [5, с. 258].

Наприклад, в цивільний або господарський процес, за необхідності усного або письмового перекладу з однієї мови на іншу, може бути допущений ухвалою суду за його ж ініціативою або за заявою учасника справи перекладач, який вільно володіє мовою, якою здійснюється судочинство, та іншою мовою, знання якої необхідне для усного чи письмового перекладу. Але, якщо учасником справи є особа з порушенням слуху, то участь перекладача (сурдоперекладача), який володіє технікою спілкування з глухим, німим чи глухонімим є обов'язковою. Перекладач під час розгляду справи здійснює повний і правильний переклад, підтверджує правильність перекладу своїм підписом на процесуальних документах [6, ст. 75; 7, ст. 72].

Якщо проаналізувати нотаріальний процес, то тут можна відмітити певні особливості застосування перекладу. В нотаріальному процесі, на відміну від судових процесів, усний і письмовий переклад документів може здійснювати не лише перекладач, а й сам нотаріус [5, с. 259]. Якщо особа, яка звернулася за вчиненням нотаріальної дії, не знає мови, якою ведеться нотаріальне діловодство, тексти оформлюваних документів мають бути перекладені їй нотаріусом або перекладачем у письмовій або усній формі, про що зазначається в посвідчувальному написі [8, додатки 41–43, 57, 60, 61, 66, 67, 72, 73].

На рівні підзаконного нормативного акту в нотаріальному процесі також існує правововое регулювання про залучення сурдоперекладача, якщо глуха, німа або глухоніма фізична особа, яка звернулася за вчиненням нотаріальної дії, письменна, вона має прочитати документ і підписати його. Якщо така особа у зв'язку з хворобою або фізичною вадою не може підписати документ, то при вчиненні нотаріальної дії обов'язково повинна бути присутня особа (сурдоперекладач), яка володіє технікою спілкування з глухою, німою або глухонімою особою і може підтвердити своїм підписом, що зміст правочину, заяви чи іншого документа відповідає волевиявленню та дійсним намірам учасника нотаріальної дії [9, п. 7 гл. 9 р. 1]. Процедура залучення сурдоперекладача в законодавстві про нотаріат як і в цивільному та господарському процесуальному кодексах або зовсім не прописана або прописана частково. Цю прогалину можна також часткого нівелювати, застосовуючи нормативні акти, які регують діяльність сурдоперекладчів у Україні. Отже, хто може бути допущений в судовий або нотаріальний процес для спілкування з глухою, німою, або глухонімою особою?

Особі, яка професійно володіє українською жестовою мовою може бути присвоєна кваліфікація перекладач жестової мови (сурдоперекладач) або старший перекладач жестової мови (сурдоперекладач). Кваліфікаційними вимогами до перекладача жестової мови (сурдоперекладача) є: повна загальна середня освіта та професійно-технічна освіта або повна загальна середня освіта та професійна підготовка за встановленою програмою, без вимог до стажу роботи. Кваліфікаційними вимогами до старшого перекладача жестової мови (сурдоперекладача) є: вища освіта початкового рівня за ступенем молодшого бакалавра або повна середня освіта та професійно-технічна освіта; підвищення кваліфікації; стаж роботи за професією перекладача жестової мови (сурдоперекладача) – не менше, ніж 3 роки.

Документами, що підтверджують професійну та освітню кваліфікацію сурдоперекладачів в Україні є:

– диплом кваліфікованого робітника за професією «Перекладач жестової мови (сурдоперекладач)», 4 рівень РНК[1] та додаток до диплома кваліфікованого працівника про присвоєння кваліфікації «Перекладач жестової мови (сурдоперекладач)»;

– свідоцтво про присвоєння (підвищення) робітничої кваліфікації за професією «Перекладач жестової мови (сурдоперекладач)», 4 рівень РНК та додаток до свідоцтво про присвоєння (підвищення) робітничої кваліфікації за професією «Перекладач жестової мови (сурдоперекладач)»;

– диплом молодшого бакалавра з перекладу жестової мови (сурдоперекладу), професійна кваліфікація перекладач жестової мови (сурдоперекладач), 6 рівень РНК [10, пункти 1, 2].

Як знайти кваліфікованого перекладача української жестової мови на словесну українською мовою? Найінформативнішим джерелом є сайт Всеукраїнської організації осіб з інвалідності зі слухом «Українське товариство глухих» (УТОГ – https://utog.org/perekladachi/reestr-perekladachiv). На цьому сайті є реєстр сурдоперекладачів. Але необхідно враховувати, що відсутність інформації про сурдоперекладача в реєстрах, створених громадськими організаціями не може бути підставою відмови для його залучення до судового або нотаріального процесу, оскільки основною підставою для залучення

[1] Національна рамка кваліфікацій – системний і структурований за компетентностями опис кваліфікаційних рівнів освіти. Кожен рівень – це завершений етап освіти, що характеризується рівнем складності освітньої програми, сукупністю компетентностей особистості, які визначені, як правило, стандартом освіти та відповідають певному рівню Національної рамки кваліфікацій. Національна рамка кваліфікацій призначена для використання органами виконавчої влади, установами та організаціями, що реалізують державну політику у сфері освіти, зайнятості та соціально-трудових відносин; навчальними закладами, роботодавцями, іншими юридичними і фізичними особами з метою розроблення, ідентифікації, співвіднесення, визнання, планування і розвитку кваліфікацій.

є документ, що підтверджує професійну і освітню кваліфікацію сурдоперекладача. Отже, можна констатувати, що питання документального підтвердження професійної і освітньої кваліфікації сурдоперекладача з української жестової мови на словесну українську мову врегульоване. Хоча було б більш ефективно прописати вимогу про документальне підтвердження кваліфікації сурдоперекладача безпосередньо в процесуальних законах. Також врегульованим є порядок залучення та оплати праці сурдоперекладачів в судові процеси [11]. Але неврегульованими залишаються питання хто має забезпечити участь сурдоперекладача в нотаріальному процесі і як діяти в ситуації, коли глуха, німа або глухоніма особа володіє жестовою мовою, але не українською. Як підтвердити кваліфікацію сурдоперекладача, наприклад, польської жестової мови?

Окрім того, до повноважень нотаріуса належить засвідчення вірності перекладу документів з однієї мови на іншу. Закон передбачає, що нотаріус засвідчує вірність перекладу документа з однієї мови на іншу, якщо він знає відповідні мови. Якщо нотаріус не знає відповідних мов, переклад документа може бути зроблено перекладачем, справжність підпису якого засвідчує нотаріус.

Процедура перекладу засвідченого нотаріусом України регулюється Законом України «Про нотаріат» [12, ст. 79] і Порядком вчинення нотаріальних дій нотаріусами України [9, п. 7, 10 гл. 9 р. 1]. Аналізуючи повноваження нотаріуса засвідчувати вірність перекладу документа з однієї мови на іншу та перекладати тексти оформлюваних документів особі, яка не володіє мовою нотаріального діловодства, неможливо не звернути увагу на умову реалізації цих повноваження, а саме: якщо нотаріус знає відповідні мови. В законодавстві, яке регулює участь перекладача в судових процесах використовується мовний зворот вільно володіє мовою. Отже, вільно володіє мовою і знає відповідні мови... Звернувшись до тлумачного словника, можна дізнатися, що термін «знати» означає мати певні дані або відомості про кого- або що-небудь [13]. Відповідно, можна припустити, що термін «знати мову» означає володіти інформацією про її граматичні, лексичні, синтаксичні та інші аспекти. Це передусім теоретичне знання, яке може бути набуте шляхом вивчення та читання, навіть без практичного застосування мови. Термін «володіти» означає мати у своєму розпорядженні або користуванні щось [13]. Отже термін «володіти мовою» означає не лише знати її правила, а й уміти ефективно використовувати її в різних комунікативних ситуаціях: говорити, писати, розуміти й повноцінно спілкуватися. Це практичне вміння, яке формується завдяки досвіду та регулярному використанню мови в повсякденному житті.

Цілком ймовірн, законодавець ма на увазі, що нотаріус повине саме володіти іноземної мовою, тобт не тільки знат правил, ал вміти ефективн використовуват мову різних ситуація, говорити, писати, розуміти і спілкуватися цією мовою на практиці. Проте відповідн до чинног законодавств нотаріус стосовно іноземної мови достатнь лише мати знаня пр правил граматик, лексик, синтаксису та інших аспекті мови. Тобто нотаріус не обов'язков мати практику іноземної мови. Так регулювання важк назват ефективним, оскільки для належног виконання свої повноважен нотаріус повине не «знати», саме «володіти» іноземною мовою.

Прикладом ефективног правовог регулювання рівня володіння мовою є Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» [14]. Відповідн до цьог закону нотаріус мають володіти державною мовою на рівні вільного володіння другог ступеня (С2), що означає легк розуміти практичн вс, що чує аб читає, узагальнит інформацію різних усни чи письмови джерел, зробит аргументований виклад логічні, послідовні формі, тако висловлюватия спонтанн, швидко і точн, передаючи найтонші відтінк смислу навіть складних ситуація. Підтверджує таки рівень водіння державною мовою документом пр повн загальну середню освіту за умов, що таки документ підтверджує вивченя нотаріусом української мови я навчальног предмета (дисципліни), аб державни сертифікато пр рівень володіння державною мовою, що видаєтья Національною комісією зі стандарті державної мови [14, ст. 9, 10, 11].

Отже, чинне законодавство України містить прогалини щодо вимог до володіння нотаріусами іноземними мовами, зокрема відсутнє чітке визначення підтвердження їхньої мовної компетенції. У сфері нотаріальної діяльності, особливо при засвідченні перекладу документів, необхідне чітке врегулювання цього питання для забезпечення належної якості перекладу. Очевидно, що оптимальним шляхом вирішення цієї проблеми є внесення до законодавства норми, яка встановлювала б обов'язкову вимогу щодо підтвердження кваліфікації нотаріуса у сфері перекладу. Зокрема, доцільним було б передбачити, що нотаріус, який здійснює переклад, повинен мати диплом про вищу освіту за спеціальністю 035 «Філологія» (ступінь бакалавра або магістра) з кваліфікацією «перекладач».

У сучасні нотаріальні практиці України простежуєтья тенденція переважног здійснення нотаріусам перекладі документі української мови на російськ мову і навпак.

Цей феномен має історичне підґрунтя, зумовлене радянським минулим, коли російська мова фактично виконувала функцію державної у всіх сферах суспільного життя, включно з юридичною. Значний обсяг юридичної документації, створеної в радянський період, зберігся саме російською мовою. Це, у свою чергу, зумовлює необхідність її перекладу в процесі здійснення нотаріальних дій відповідно до чинних правових вимог. Окрім того, незважаючи на нормативне закріплення за українською мовою статусу єдиної державної, частина громадян, особливо старшого віку, й надалі активно користується російською мовою як у побутовому, так і в офіційному спілкуванні, що також формує попит на відповідні перекладацькі послуги.

Проте поширена практика засвідчення перекладів з української мови на російську мову і навпаки породжує низку актуальних проблемних питань. Найперше – це проблема якості перекладу. Побутове володіння нотаріусом мовою не гарантує точності юридичного перекладу, що є особливо важливим у контексті правових документів. Переклад правової документації вимагає не лише досконалого знання обох мов, але й високої фахової правничої підготовки нотаріуса. Варто зазначити, що українська та російська юридична термінологія за 33 роки самостійного розвитку держави Україна і її правової системи, набула суттєвих розбіжностей, як у понятійно-категоріальному апараті, так і в правових концептах. Це підвищує ризик неточностей, що можуть призводити до юридично значущих помилок у документах.

У зв'язку з цим постає питання щодо необхідності формалізованого підтвердження мовної компетентності нотаріусів, які самостійно виконують переклади або засвідчують їх. Доцільним видається запровадження обов'язкового підтвердження освітньої і професійної кваліфікації перекладача для нотаріусів, які здійснюють переклади, що мають юридичні наслідки.

Аналіз статистичних даних, наведених у звітах Міністерства юстиції України щодо кількості засвідчень перекладів нотаріусами за період 2015–2024 років (рис. 1), дозволяє простежити виразні коливання динаміки. Зокрема, у 2020 році кількість засвідчень знизилася до 112 847 випадків, що можна пояснити впливом пандемії COVID-19, введенням карантинних обмежень та загальним спадом ділової активності. У 2021 році показник частково відновився до рівня 141 538, що свідчить про поступову адаптацію суспільства до нових умов [15].

Рис. 1.

У 2022 році знову спостерігається різке зниження кількості засвідчень (91 176 випадків), зумовлене початком повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України. Масова внутрішня та зовнішня міграція, зниження економічної активності та порушення функціонування державних інституцій стали ключовими факторами зменшення нотаріального навантаження. Водночас уже у 2023 році ситуація почала стабілізуватися – зафіксовано 118 561 випадок, а в 2024 році – суттєве зростання до 179 149 випадків, що можна пов'язати з активізацією процесів легалізації документів для виїзду за кордон на навчання, працевлаштування чи тимчасове проживання.

Таким чином, динаміка засвідчення перекладів нотаріусами України у 2015–2024 роках відображає як вплив глобальних кризових явищ, так і реакцію суспільства на виклики часу. Періоди соціально-економічної нестабільності призводять до зниження кількості відповідних нотаріальних дій, тоді як фази відновлення та міжнародної мобільності громадян стимулюють зростання попиту на послуги перекладу та їх нотаріального засвідчення. У цьому контексті особливо важливим є забезпечення належного рівня професіоналізму та правової відповідальності нотаріусів у сфері усного і письмового перекладу в нотаріальному процесі.

Найчастіше засвідчення вірності перекладу документа може вимагатись для: оформлення шлюбу (переклад паспорту, довідки про несудимість, інших довідок тощо); отримання дозволу на роботу (переклад документів про освіту тощо); усиновлення (переклад свідоцтва про народження, довідки про смерть батьків тощо); отримання спадщини (переклад правовстановлюючих документів, рішення суду тощо); отримання громадянства (переклад довідки про несудимість, свідоцтва про народження, свідоцтва про шлюб тощо); отримання іноземної візи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Теорія перекладу: для студентів 3–4 курсів ф-ту «Референтперекладач», які навчаються за спеціальністю 035 Філологія (Переклад) / Нар. укр. акад., каф. теорії та практики перекладу ; авт.-упор. О. А. Кальниченко. Харків : НУА, 2020. 126 с.

2. Конспект лекцій до дисципліни «Теорія та практика перекладу» для здобувачів вищої освіти першого рівня усіх спеціальностей (денна та заочна форми навчання) / Упоряд.: Девіцька А.І., Курах Н.П., Сідун Л.Ю. Ужгород: електронне видання, 2022. 36 с. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/46083/3/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%81%D0%BF%D0%B5%D0%BA%D1%82%20%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%86%D1%96%D0%B8%CC%86%20%D0%B7%20%D0%A2%D0%9F%D0%9F.pdf (дата звернення: 27.06.2025).

3. Ольга Іовенко. Що таке юридичний переклад? URL: https://everest-center.com/shho-take-yurydychnyj-pereklad/ (дата звернення: 27.06.2025).

4. Види перекладів та способи їх засвідчення. URL: https://abc-lviv.com.ua/blog/vydy-perekladiv-ta-sposoby-ikh-zasvidchennia (дата звернення: 27.06.2025).

5. Мельник І.С, Онуфрієнко І.О Переклад в цивілістичних процесах // Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні: матеріали VIII міжнародної науково-практичної конференція, 31 жовтня 2024 р., м.Чернівці, 2024. С. 257–262.

6. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2018 р. № 1618-IV URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1618-15/find?text (дата звернення: 09.10.2024).

7. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 р. № 1798-XII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12/find?text (дата звернення: 27.06.2025).

8. Правила ведення нотаріального діловодства : затв. наказом М-ва юстиції України від 22.12.2010 р. № 3253/5 (у ред. наказу від від 30.09.2023 р. № z1444-23). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1318-10#Text (дата звернення: 27.06.2025).

9. Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: затв. наказом М-ва юстиції України від 22.02.2012 р. № 296/5 (у ред. наказу від від 30.09.2023 р. № z1444-23). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12#Text (дата звернення: 09.10.2024).

10. Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 року № 3425-XII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text (дата звернення 27.06.2025).

11. Про деякі питанні залучення перекладачів(сурдоперекладачів) для забезпечення надання безоплатної вторинної правової допомоги: завт. постановою Кабінету Міністрів України від 24 червня 2016 року №401 URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/401-2016-%D0%BF#Text (дата звернення 27.06.2025).

12. Про затвердження професійного стандарту «Перекладач жестової мови (сурдоперекладач)»: затв. наказом М-ва соціальної політики України від 19.02.2019 р. № 243. URL: https://register.nqa.gov.ua/(дата звернення: 27.06.2025).

13. Публічний електронний словник української мови URL: http://ukrlit.org/slovnyk/%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D1%82%D0%B8 (дата звернення: 27.06.2025)

14. Про забезпечення функціонування української мови як державної: Закон України від 25.04.2019 р. № 2704-VIII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text (дата звернення: 27.06.2025).

15. Звіти про роботу державних, приватних нотаріусів, Міністерства юстиції України та його територіальних органів у сфері нотаріату за 2015–2024 роки URL: https://minjust.gov.ua/m/zvit-pro-robotu-derjavnih-ta-privatnih-notariusiv (дата звернення 27.06.2025).

УДК 347.9
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/11

ПОЗОВ ПРО ВИЗНАННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ В СУЧАСНІЙ ПРАКТИЦІ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

CLAIM FOR RECOGNITION OF OWNERSHIP IN CONTEMPORARY LEGAL PRACTICE

Деледивка С.Г., д.філос. в гал. права, докторант
Приватний вищий навчальний заклад «Європейський університет»

У статті досліджується такий класичний речово-правовий спосіб захисту, як позов про визнання права власності. Цей позов має в основному превентивний характер, відноситься до допоміжних речово-правових способів захисту і має переважно правопідтверджуюче значення. Конститутивне значення, тобто не підтвердження, а встановлення право власності цей позов має виключно у випадках, прямо передбачених цивільним законодавством.

Предметом судового захисту при поданні позову про визнання права власності є охоронюваний законом інтерес особи у відновленні визначеності суб'єктивного права, а причина його подання зумовлена перешкодами в реалізації права власності. Ознаками позову про визнання права власності є: речовий спосіб захисту порушеного права; подається власником; стосовно індивідуально визначених речей; зміст позову в більшості випадків не пов'язаний з поверненням речі або усуненням перешкод у користуванні нею; річ має перебувати у фактичному володінні позивача; позовна вимога може заявлятися самостійно або бути поєднаною з іншими вимогами.

Дійсно універсальний характер цього речового способу захисту на сучасному етапі правозастосування є істотно знівельований та використовується у істотно обмежених випадках, що не відповідає його правовій природі і призначенню. Маючи потужний потенціал для захисту прав цей позов вносить чіткість, ясність, вичерпність і повну визначеність як у відносини між учасниками спору, так і у відносини власника з будь-якими третіми особами. З цієї причини цей спосіб захисту підлягає застосуванню як основний або допоміжний у договірних правовідносинах, при витребуванні майна з чужого незаконного володіння або отриманого за відсутністю підстави, а також в інших видах судових спорів.

Ключові слова: способи захисту прав, позов про визнання права власності, речовий позов, віндикаційний, негаторний, кондикційний позови.

This article examines a classical proprietary remedy – the claim for recognition of ownership. This type of claim is primarily preventive in nature, classified as an auxiliary proprietary remedy, and generally serves to confirm legal title. It only acquires a constitutive effect – that is, the legal establishment (rather than confirmation) of ownership – in cases explicitly provided by civil legislation.

The object of judicial protection in such a claim is the legally protected interest of a person in restoring the certainty of their subjective right, and the cause of action arises from obstacles in the exercise of ownership rights. The defining features of a claim for recognition of ownership include:

– it is a proprietary remedy for the protection of violated rights;
– it is initiated by the owner;
– it concerns individually specified property;
– in most cases, it is not aimed at recovering possession or removing obstacles to use;
– the item must be in the actual possession of the claimant;
– the claim may be made independently or combined with other claims.

Despite the potentially universal character of this remedy, its application has become significantly narrowed in current legal practice, which undermines its legal nature and purpose. When applied properly, this claim provides clarity, finality, and legal certainty both in the relationship between the parties and between the owner and third parties. For this reason, the claim for recognition of ownership should be applied as a primary or supplementary remedy in contractual disputes, in the recovery of property from unlawful possession or unjust enrichment, and in other types of legal disputes.

Key words: remedies for rights protection, claim for recognition of ownership, proprietary claim, vindicatory claim, negatory claim, condictio claim.

Постановка проблеми. Проведення судової реформи, нові редакції процесуальних кодексів та певна уніфікація процесуальних правил розгляду справ різних юрисдикцій не призвели до остаточного вирішення проблеми повного захисту цивільних прав.

Визначений в теорії як універсальний для будь-яких видів цивільних правовідносин позов про визнання права власності наразі застосовується вкрай рідко в судовій практиці і може бути віднесений більше до виняткових, ніж до загальних і універсальних способів захисту прав. Однак маючи величезний потенціал для захисту права власності як в абсолютних, так і у відносних правовідносинах, він заслуговує більшої уваги як в теоретичних дослідженнях так і особливо в практиці захисту учасників відповідних правовідносин.

Аналіз досліджень. Захист цивільних прав, способи такого захисту висвітлювались в дисертаційних, монографічних та поточних теоретичних дослідженнях. Зокрема можна виділити роботи таких науковців як Васильченко В.В., Комаров В.В., Кот О.О., Кузнецова Н.С., Майданик Р.А., Спасибо-Фатеева І.В., Стефанчук М.О., Харитонов Є.О., Харченко Г.Г., Ярема А.Г.

Проблема застосування способу захисту, що випливає з позову про визнання права власності висвітлена в роботах таких авторів, як Баб'юк М.П., Власов Ю., Гаврилюк М.І., Дзера І.О., Панченко І.М., Печений О.П., Примак В., Ткачук А.В., Ус М.В. та інших авторів.

Однак зміна вектору практики правозастосування в частині істотного зменшення такого способу захисту потребує додаткових теоретичних досліджень. Тому **метою** даної статті є визначення поняття, ознак, підстав та розширення можливостей застосування такого речового способу захисту прав як визнання права власності.

Виклад основного матеріалу. Згідно із ч. 2 ст. 16 Цивільного кодексу України, визнання права названо першим способом захисту прав, а згідно із ст. 392 ЦК України, власник майна може пред'явити позов про визнання його права власності, якщо це право оспорюється або не визнається іншою особою, а також у разі втрати ним документа, який засвідчує його право влас-

ності [19]. За позицією О.П. Печеного, позов про визнання права власності є універсальним способом захисту і може бути застосований до всіх видів цивільних правовідносин [14, с. 510]. Універсальний характер цього способу захисту підтримується і І.М. Панченко [9, с. 7].

Класифікація понять, явищ і предметів навколишньої дійсності хоча і є логіко-філософським інструментом, однак дозволяє більш повно виявити характерні ознаки досліджуваних предметів. Представниками науки цивільного права наводяться різноманітні класифікації способів захисту прав, які є методологічно важливими для практики захисту прав учасників правовідносин. Так, В. Примак зазначає, що серед усього розмаїття способів захисту цивільних прав природно виокремлюються дві групи. До-перших відносяться різноманітні форми цивільно-правової відповідальності, зокрема реституційні заходи, примусове виконання обов'язку в натурі, а до-других – визнання права, встановлення правовідносин, заходи оперативного впливу, розірвання договору тощо [15, с. 44]. Важливість цієї класифікації насамперед пов'язана із розмежуванням власне захисту цивільних прав і цивільно-правової відповідальності.

М.І. Гаврилюк поділяє способи захисту на: а) превентивно-присікальні, що спрямовані на попередження і припинення порушення, оспорення, невизнання права власності чи реальної загрози вказаних дій (визнання права власності, усунення перешкод у здійсненні права власності, не пов'язаних з порушенням володіння, визнання незаконним правового акту); б) відновлювальні способи захисту, що спрямовані на поновлення порушеного права (відновлення становища, яке існувало до порушення права власності, визнання правочину недійсним тощо); в) компенсаційні способи захисту, які спрямовані на додаткове компенсування збитків, що пов'язані із порушенням права власності [3, с. 87].

І.О. Дзера в аспекті співвідношення загальних та спеціальних способів захисту наводить класифікацію таких способів, поділяючи їх на речово-правові та зобов'язально правові. Основні речово-правові засоби захисту: 1) віндикаційний позов; 2) негаторний позов. Допоміжні речово-правові засоби захисту: 1) позов про визнання права власності; 2) позов про виключення майна з опису; 3) позов про захист прав співвласника у разі виділу, поділу та продажу спільного майна. Зобов'язально-правові засоби: 1) способи захисту в договірних відносинах (відшкодування збитків, заподіяних неналежним виконанням або невиконанням договору, повернення речей, наданих в користування за договором); 2) способи захисту права власності в деліктних зобов'язаннях; 3) повернення безпідставно отриманого або збереженого майна. Спеціальні зобов'язально-правові засоби: 1) позови про визнання правочину недійсним; 2) способи захисту права власності померлих або безвісно відсутніх осіб; 3) способи захисту від неправомірних або правомірних діянь публічної адміністрації [5, с. 126].

С.П. Рабінович наводить інші підстави класифікації способів захисту цивільних прав, поділяючи їх на перспективні та ретроспективні, причому до перспективних він відносить вимогу про визнання права власності (ст. 392 ЦК України), про заборону вчинення дій, які можуть порушити право власності та про вчинення певних дій для запобігання порушенню права власності (ч. 2 ст. 386 ЦК України). Ретроспективний характер мають вимоги про витребування речі з чужого незаконного володіння (ст. 387 ЦК України), про усунення перешкод у користуванні річчю (ст. 391 ЦК України), про визнання незаконним правового акту, що порушує право власності (ст. 393 ЦК України) та деякі інші вимоги [18, с. 370].

За наведеними видами класифікацій способів захисту прав позов про визнання права власності має перспективний та превентивний характер і відноситься до допоміжних речово-правових способів захисту. Дійсно універсальний характер цього речового способу захисту на сучасному етапі правозастосування є істотно знівельований. Маючи серйозний потенціал для захисту прав як в речових, так і в зобов'язальних правовідносинах, позов про визнання права власності в сучасній практиці судового правозастосування використовується у істотно обмежених випадках, що не відповідає його правовій природі і призначенню. Особливо це стосується спорів щодо об'єктів нерухомого майна. Однак перед висвітленням такого усіченого варіанту застосування цього способу захисту, варто навести визначення науки цивільного права, які характеризують цей речовий спосіб захисту прав.

Як зазначає О.П. Печений, предметом судового захисту при поданні позову про визнання права власності є не саме право, а охоронюваний законом інтерес особи у відновленні визначеності суб'єктивного права, який захищається судовою констатацією належності спірного права цій особі. Іншими словами визнання права зумовлене його відсутністю, невизначеністю змісту, спірністю, невизнанням, іншими перешкодами та пов'язане з правомірним інтересом відповідної особи їх усунути [14, с. 510]. При цьому автор класифікує визнання права в широкому сенсі, тобто як власне визнання, так і встановлення, а також у вузькому – лише визнання права. В цілому можна погодитися з такою характеристикою автора, особливо в аспекті мети позову щодо встановлення або відновлення визначеності суб'єктивного права, за винятком посилань на відсутність права як підстави для подання цього позову – і правові позиції судової практики, і за нею теоретичні висновки кваліфікують позов про визнання права в більшості випадків як правопідтверджуючий. Правостворюючий характер цього позову допустимий тільки у випадках, прямо передбачених законом.

Ознаки позову про визнання права власності доволі влучно виокремлені суддею Верховного Суду Ю. Власовим, зокрема це: речовий спосіб захисту порушеного права; подається власником; стосовно індивідуально визначених речей; зміст позову не пов'язаний з поверненням речі або усуненням перешкод у користуванні нею; річ має перебувати у фактичному володінні позивача; позовна вимога може заявлятися самостійно або бути поєднаною з іншими вимогами; цей позов не породжує права власності, а лише підтверджує його; між учасниками спору мають бути відсутніми договірні відносини [2]. Повністю підтримуючи виокремлені ознаки цього способу захисту прав варто зауважити, що така ознака як відсутність договірних відносин, як умова застосування цього позову, не в повній мірі відповідає чинному законодавству та призначенню, потенціалу і правовій природі цього позову.

За наведеними вище класифікаціями способів захисту прав, позов про визнання права власності відноситься до речових позовів та має в більшій мірі превентивний характер. Речовий характер цього способу захисту хоча і не оспорюється представниками науки цивільного права, однак потребує додаткового обговорення, а його превентивне спрямування, на переконання автора, являться суттєвою ознакою, що відрізняє його від інших речово-правових способів захисту цивільних прав. На превентивному характері позову про визнання права власності наполягає і І.О. Дзера, зазначаючи, що за викладених у диспозиції ст. 392 ЦК України фактичних обставин, право власності ще не порушене, а вимога власника спрямована саме на запобігання можливому порушенню права власності іншою особою [6, с. 114].

Устелені в науці цивільного права класифікації способів захисту прав відносять до речових способів вимоги, що випливають з позовів про визнання права власності, про витребування майна (віндикаційний позов) і про усунення перешкод у користуванні та розпорядженні майном (негаторний позов). Віндикаційний позов спрямований

на захист такої вже *порушеної* правомочності власника як володіння, негаторний стосується *порушених* правомочностей користування та/або розпорядження майном. Позов про визнання права власності буде застосованим у фактичних ситуаціях, за якими ця тріада повноважень власника не порушується, втім наявні факти невизнання або оспорення самого права. Цим власне позов про визнання права власності відрізняється від інших класичних речових позовів та в певних випадках дійсно має суто превентивний характер. Однак ознаки невизнання та оспорення права, а також можливість подання цього позову в випадках втрати правоустановчого документу потребують додаткового дослідження.

Формулювання понять невизнання та оспорення права було надано ще в узагальненні судової практики Верховного Суду Україні в листі від 6 червня 2014 року. Отже за цим узагальненням, невизнання цивільного права полягає в пасивному запереченні наявності у особи суб'єктивного цивільного права, зокрема, на майно, на право користування майном, на спадкування, на частину в загальному майні, яке безпосередньо не спричиняє шкоду суб'єктивному праву, але створює невпевненість у правовому статусі носія суб'єктивного права. Оспорювання суб'єктивного цивільного права відображає такий стан правовідносин, коли суб'єктивне цивільне право заперечується в юрисдикційному органі [8].

Як стверджує М.П. Баб'юк, невизнання права власності необхідно визначати як заперечення наявності в іншої особи права власності, в результаті чого шкода власнику майна не спричиняється, але створюється невизначеність у правовому статусі носія цього права. Оспорювання права власності відображає такий стан правовідносин, коли є інша особа, яка в активній чи пасивній формі претендує на право власності, належне іншій особі, тим самим заперечуючи його [1, с. 66]. В цілому підтримуючи і висновки попередніх узагальнень судової практики, і цитованого автора у розкритті ознак невизнання або оспорення права власності варто додати, що на відміну від теорії, в сучасній судовій практиці застосування цих ознак є поодинокими, а сама конструкція позову про визнання права власності суттєво поступається місцем іншим речовим способам захисту права, про що більш докладно буде зазначено нижче.

Якщо позов про визнання права власності при його невизнанні або оспорюванні застосовується на нинішньому етапі судового правозастосування вкрай рідко, то інша передбачена законом підстава його подання, а саме втрата правоустановчого документу взагалі по суті є мертвонародженою. По-перше, в такій категорії справ, як правило, відсутня сторона, яка навіть теоретично може бути відповідачем, а тому пред'явлення позову тут буде вкрай проблематичним. По-друге, законодавчі та інші нормативно-правові акти, які безпосередньо врегульовують ту чи іншу сферу цивільного обігу відповідних об'єктів, встановлюють виключно позасудовий порядок вирішення відповідних питань. Це стосується державних і приватних нотаріусів, а також нотаріальних архівів при видачі дубліката правоустановчого документу, посвідченого в нотаріальній формі; органів державного земельного кадастру при втраті документального підтвердження прав на земельні ділянки; органів приватизації державного житлового фонду у випадку необхідності оформлення дубліката документа на приватизоване житло; сервісних центрів МВС при втраті реєстраційних посвідчень на транспортні засоби тощо.

Практика розгляду відповідних категорій справ, а точніше повна відсутність такої практики робить слушним висновок про необхідність виключення з ст. 392 ЦК України слів «а також у разі втрати ним документа, який засвідчує його право власності» з можливим одночасним внесенням змін в розділ IV ЦПК України щодо розгляду в рамках окремого провадження справ про втрату правоустановчих документів у випадку неможливості отримання дублікату у позасудовому порядку.

Як зазначає О.С. Ткачук, визнання права власності як спосіб захисту виконує правопідтверджуючу функцію, оскільки спрямоване на підтвердження вже існуючого права власності. Втім цивільне законодавство передбачає випадки, коли визнання права власності має конститутивне значення, тобто не підтверджує, а встановлює право власності. Відтак слід відокремити два види позовів про визнання права власності – правопідтверджуючий та правоутворюючий [7, с. 187]. Така дихотомічна класифікація позову про визнання права власності є усталеною в науці цивільного права, хоча і з певними варіаціями. Так, О.П. Печений застосовуючи цю ж саму підставу поділу, розрізняє визнання права в широкому (встановлення і підтвердження) та у вузькому (підтвердження) значенні [14, с. 510], І.М. Панченко додатково поділяє ці вимоги на самостійні і супутні [9, с. 3].

В практиці судового правозастосування до 2018 року переважно правопідтверджуючий характер позову про визнання права не констатувався категорично, принаймні в цьому плані був відсутній відповідний імперативний висновок. Однак проблема зловживання матеріальними і процесуальними правами, подання відповідних позовних вимог у справах про самочинне будівництво, узаконення новобудов в обхід дозвільних процедур, застосування сірих схем, які в журналістських колах наразі отримали назву «туалетні», змусило судову практику більш суворо підійти до подібних варіантів цього речового способу захисту прав.

В постанові КГС ВС від 02.05.2018 у справі № 914/904/17 предметом спору була земельна ділянка за позовом приватного підприємства до місцевої ради про визнання права власності. Відмовляючи в задоволенні позову, судовою колегією було зазначено, що відповідно до ч. 5 ст. 11 ЦК України цивільні права і обов'язки можуть виникати з рішення суду лише у випадках, встановлених актами цивільного законодавства. Можливість виникнення права власності за рішенням суду ЦК передбачає лише у статтях 335 і 376. У всіх інших випадках право власності набувається з інших не заборонених законом підстав, зокрема із правочинів. Стаття 392 ЦК України, в якій йдеться про визнання права власності, не породжує, а підтверджує наявне у позивача право власності, набуте раніше на законних підставах [13].

Подібне правозастосування стало усталеним в інших аналогічних справах касаційних судів в складі Верховного Суду. В подальшому відповідний висновок став домінуючим і в теорії, а саме, що позов про визнання прав власності має переважно правопідтверджуючий характер. Конститутивне або правостворююче значення він може мати у випадках, прямо передбачених законом, зокрема – знахідка, скарб, самочинне будівництво, набувальна давність. В деяких випадках судова практика відходить від зазначеного категоричного висновку, зокрема в деяких справах щодо спорів по інвестиційним квартирам, в спадкових справах тощо.

Отже позов про визнання права власності, який більшістю вчений характеризується як такий, що має універсальний характер у всіх видах цивільних правовідносин, здається має невичерпний арсенал для застосування, але судова практика демонструє суттєве зменшення застосування цього дійсно універсального речового способу захисту прав, що має свої об'єктивні і суб'єктивні причини.

Вище було зазначено, що у переважній більшості класифікацій способів захисту прав, позов про визнання права власності відноситься до речових способів захисту. В теорії стало вже майже аксіомою положення, що застосування речово-правових способів захисту прав

неможливе при наявності між сторонами спору договірних правовідносин [14, с. 369]. Ця аксіома має своє пряме продовження і в практиці правозастосування. Зокрема, в п. 89 постанови від 02 листопада 2022 року у справі № 922/3166/20 Велика Палата Верховного Суду зауважила, що відповідний позов є класичним речовим способом захисту права власності (речовий позов, actio in rem). З цих причин він може бути пред`явлений лише для захисту абсолютного суб`єктивного цивільного права в абсолютному речовому правовідношенні, коли власник-позивач та правопорушник-відповідач не перебувають між собою у договірних чи в інших зобов`язальних правовідносинах, або ж такі правовідносини між ними не стосуються вчиненого порушення права власності [11].

Однак не останнім питанням в цьому аспекті є те, чи випливає зазначений висновок із закону? Історичне тлумачення ст. 392 ЦК України дозволяє прийти до висновку про неповну відповідність зазначеного висновку законодавчим приписам. І.О. Дзера, проводячи в 2002 році аналіз проекту ЦК України, критично відносилась до змісту ст. 393 (яка в законі має номер 392) в частині того, що законодавець передбачав можливість застосування позову про визнання права власності лише за умови, що сторони не перебувають між собою в договірних правовідносинах [5, с. 91].

Як свідчить зміст прийнятого ЦК України, таке застереження було виключено, а отже обмеження застосування позову про визнання права власності лише позадоговірними відносинами не в повній мірі відповідає чинному цивільному законодавству. Крім того, визнаний в теорії універсальний характер цього способу захисту прав, на переконання автора дозволяє його застосування, принаймні як супутнього чи допоміжного способу, і у договірних відносинах. Існують і інші причини для такого застосування, про які буде вказано нижче.

При застосуванні іншого класичного речового способу захисту прав, а саме відникаційного позову, метою захисту є поновлення такої основної правомочності власника як володіння майном. Вбачається очевидним, що при такій ситуації мають місце і невизнання, і оспорення відповідного права, тобто передбачені ст. 392 ЦК України обставини для застосування позову про визнання права власності. Крім того, в даній категорії справ заявлення таких позовних вимог вносить ясність і визначеність у взаємовідносини не тільки між сторонами спору, але і у відносини власника з будь-якими третіми особами.

Теорія, а також практика розгляду відповідної категорії справ, принаймні до 2018 року, допускала таке об'єднання речових способів захисту прав, а саме вимог про витребування майна з вимогами про визнання права власності. Однак висновки Великої Палати Верховного Суду унеможливили подібне поєднання. Так, в п. 146 Постанови ВП ВС від 14 листопада 2018 року в справі N 183/1617/16 було зазначено, що задоволення вимоги про витребування нерухомого майна з незаконного володіння особи, за якою воно зареєстроване на праві власності, відповідає речово-правовому характеру віндикаційного позову та призводить до ефективного захисту прав власника. У тих випадках, коли має бути застосована вимога про витребування майна з чужого незаконного володіння, *вимога власника про визнання права власності чи інші його вимоги є неефективними*. Також в п. 114 зазначеної постанови містився інший суттєвий для речових способів захисту прав висновок – метою віндикаційного позову є забезпечення введення власника у володіння майном, якого він був незаконно позбавлений. У випадку позбавлення власника володіння нерухомим майном означене введення полягає у внесенні запису про державну реєстрацію за власником права власності на нерухоме майно (див. принцип реєстраційного підтвердження володіння нерухомістю у пункті 89 постанови Великої Палати Верховного Суду від 4 липня 2018 року у справі № 653/1096/16-ц). [10].

Отже, зазначена постанова ВП ВС стала поворотним етапом в зміні акцентів застосування віндикаційного позову: запровадила принцип реєстраційного підтвердження прав або концепцію книжного володіння; кваліфікувала неефективною позовну вимогу про визнання права власності при витребуванні майна, тобто при застосуванні віндикаційного позову. Стосовно захисту реєстраційного володіння замість фактичного володіння, стосовно негативних наслідків безальтернативного застосування подібних концепцій автором було зазначено в інших публікаціях [4, с. 120].

Щодо ефективності способу судового захисту, то в більшості випадків це є суб'єктивною категорією, крім того ст. 20 ЦК України чітко проголошує, що право на захист особа здійснює *на свій розсуд*. Крім втручання у внутрішню компетенцію уповноваженого суб'єкта щодо здійснення захисту на свій розсуд, висновок ВП ВС за 2018 рік про ефективність вимоги про витребування майна і неефективність позову про визнання права власності щодо реєстраційного підтвердження прав є принаймні проблематичним. Якщо для захисту фактичного володіння вимога витребування майна в цілому поновлює порушене право, то щодо запису в реєстрі, це не в повній мірі відповідає діючому законодавству.

До 2024 року і ст. 27 Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» [16] і відповідна йому Постанова КМУ в п. 67 [17] підставою внесення змін до реєстру визначали зокрема судове рішення щодо *набуття, зміни або припинення права власності* та інших речових прав на нерухоме майно, тобто задоволені позовні вимоги саме про визнання права власності на нерухоме майно. Лише в 2024 році до Закону і Постанови КМУ були внесені зміни в частині доповнення судових рішень також вимогами про витребування нерухомого майна з чужого незаконного володіння. Причому до ст. 24 Закону зміни були внесені, а основна ст. 27 залишилась без змін – судове рішення щодо набуття, зміни або припинення права власності та інших речових прав.

Іншими словами з 2018 по 2024 рік ефективною для захисту реєстраційного підтвердження прав на нерухоме майно була саме позовна вимога про визнання права власності, а не про витребування майна з чужого незаконного володіння, попри категоричний висновок Великої Палати Верховного Суду. З 2024 року такою ефективною в контексті захисту реєстраційного підтвердження прав може бути і вимога про витребування майна, особливо після доопрацювання відповідного законодавчого матеріалу. Однак вимога про визнання права власності також є належною і ефективною, особливо в контексті конкретних обставин кожної судової справи.

В будь-якому випадку позов про визнання права власності в спорах стосовно нерухомого майна в частині реєстраційного підтвердження прав є належним і ефективним способом захисту, який прямо передбачений законом, має здатність безпосередньо захистити порушене право, тобто відповідає всім передбаченим наукою і практикою ознакам належного та ефективного способу захисту прав. Більше того, в аспекті здійснення власником повноважень щодо захисту права на власний розсуд, в аспекті універсального характеру цього способу захисту, він має застосовуватись при розгляді відповідних категорій справ, а судова практика наразі в недостатній мірі використовує потенціал цього способу захисту.

Спосіб захисту, передбачений ст. 391 ЦК України, тобто негаторний позов, направлений на усунення порушень таких повноважень власника як користування і розпорядження відповідним майном. Одночасне застосування з цим способом захисту вимог про визнання права влас-

ності також є неможливим. Якщо з точки зору практики правозастосування навіть для поновлення такої правомочності як володіння цей спосіб захисту є неефективним, то тим більше він не має права на застосування в спорах, коли базова правомочність не порушується. Отже і в цих категоріях справ позов про визнання права власності не може бути застосований.

Вище вже наводився висновок, який рівною мірою підтримується і наукою, і практикою правозастосування, що при наявності між сторонами договірних правовідносин речові способи захисту, в тому числі позов про визнання права власності не можуть застосовуватись. Однак динаміка договірних правовідносин проходить різні стадії, зокрема від укладання відповідного договору, його виконання до подальшого припинення, в тому числі розірвання. Вбачається в останньому випадку, а саме при розірванні договору, такий речовий спосіб захисту як позов про визнання права власності на майно може підлягати застосуванню, оскільки відсутня відповідна обмежувальна умова – наявність між сторонами договірних відносин.

Теорія не дає відповіді на це питання, однак практика правозастосування і в цьому випадку вказує на неналежність та неефективність цього способу захисту права. Так в п. 7.60–7.61 Постанови ВП ВС від 08.09.2020 року у справі № 916/667/18 було зазначено, що якщо договір, на підставі якого друга сторона набула право власності на майно, розірвано, то друга сторона автоматично не втрачає права власності на це майно, а перша сторона не набуває права власності. При цьому відповідно до статті 392 ЦК України саме власник майна може пред`явити позов про визнання його права власності, якщо це право оспорюється або не визнається іншою особою, а також у разі втрати ним документа, який засвідчує його право власності. Тому позовна вимога про визнання права власності на майно не відповідає належному способу захисту права особи. Способом захисту позивача в цьому разі є примусове виконання обов`язку в натурі (пункт 5 частини другої статті 16 ЦК України). Позовна вимога про стягнення майна з відповідача на підставі приписів глави 83 ЦК України відповідає такому способу захисту [12].

Іншими словами ВП ВС в ситуації розірвання договору, тобто вже за відсутності між сторонами укладеного договору, вважає належним не позов про визнання права власності, а кондикційний позов. Якщо для спорів стосовно рухомого майна, часток в статутному капіталі чи інших подібних об'єктів такий спосіб захисту права і є більш доцільним, то для спорів стосовно нерухомого майна така категоричність, на переконання автора, не призводить до повного захисту прав учасників відповідних правовідносин. Крім того, такий висновок ВП ВС видається занадто формалістичним, однак в цілому і в цьому випадку судова практика не вбачає підстав для застосування такого універсального способу захисту як позовна вимога про визнання права власності.

За такого стану судової практики важко уявити фактичні ситуації, коли позов про визнання права власності правопідтверджуючого характеру може бути застосований. Як було зазначено вище, він кваліфікується як неналежний або неефективний при наявності договірних відносин, при витребуванні майна за віндикаційними та кондикаційними позовними вимогами, в інших видах судових спорів. Видається, що такий стан судової практики потребує корегування шляхом вироблення інших доктринальних позицій та законодавчих змін. Маючи потужний потенціал для захисту прав цей позов вносить чіткість, ясність, вичерпність і повну визначеність як у відносини між учасниками спору, так і у відносини власника з будь-якими третіми особами.

Буквальне тлумачення змісту статті 392 ЦК України дозволяє прийти до висновку, що наявність договірних відносин між учасниками спору не може бути перешкодою для застосування цього способу захисту права. З врахуванням того, що відповідно до засад цивільного законодавства особа здійснює право на захист на власний розсуд, виходячи із завдань цивільного і господарського процесу щодо ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, а також для корегування практики правозастосування є необхідність внесення змін до ст. 392 ЦК України.

Слова «а також у разі втрати ним документа, який засвідчує його право власності» підлягають виключенню, натомість стаття підлягає доповненню частиною другою наступного змісту: «позов про визнання права власності є речовим способом захисту, має універсальний характер і може застосовуватися при наявності між сторонами договірних відносин, а також в інших видах судових спорів». Такі зміни дозволять скорегувати існуючу судову практику та мають своєю метою найбільш повний захист прав учасників правовідносин, внесення чіткості, ясності та визначеності у відносини власності загалом.

У спорах про витребування майна з незаконного володіння, тобто при вирішенні віндикаційних позовних вимог, позов про визнання права власності цілком і повністю може бути допоміжним позовом. Якщо вимога про витребування майна відновлює порушене фактичне володіння власника, то позов про визнання права власності слугує відновленню так званого реєстраційного володіння, тобто внесенню змін до державного реєстру речових прав на нерухоме майно. В будь-якому випадку Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» передбачає саме такий зміст резолютивної частини судового рішення для внесення змін до реєстру.

Конкуренція між кондикційними позовними вимогами і позовом про визнання права власності при розірванні договору має вирішуватися в контексті конкретних фактичних обставин кожної справи – там де більш ефективним для захисту є вимоги про витребування майна має застосуватися кондикційний позов. Для досягнення ситуації повної правової визначеності між сторонами більш доречним є саме позов про визнання права власності. Не варто виключати також і застосування цього способу захисту прав і при усуненні порушень правомочностей користування і розпорядження майном, тобто при вирішенні негаторних позовних вимог. Там де мають місце обставини невизнання або оспорення права власності, в тому числі із одночасним порушенням правомочностей користування і розпорядження майном, позов про визнання права власності цілком і повністю буде належним і ефективним як допоміжний, а в деяких випадках і як основний позов.

Висновки. Позов про визнання права власності є універсальним способом захисту, який може бути застосований до багатьох видів цивільних правовідносин. Предметом судового захисту при поданні цього позову є охоронюваний законом інтерес особи у відновленні визначеності суб'єктивного права, а причина його подання зумовлена невизначеністю змісту, спірністю, невизнанням, іншими перешкодами в реалізації права власності. Ознаками позову про визнання права власності є: речовий спосіб захисту порушеного права; подається власником; стосовно індивідуально визначених речей; зміст позову в більшості випадків не пов'язаний з поверненням речі або усуненням перешкод у користуванні нею; річ має перебувати у фактичному володінні позивача; позовна вимога може заявлятися самостійно або бути поєднаною з іншими вимогами; в основному цей позов не породжує права власності, а лише підтверджує його; в більшості випадків має превентивне спрямування.

Підставами подання цього позову є обставини невизнання або оспорювання права власності. Невизнання цивільного права полягає в пасивному запереченні

наявності у особи суб'єктивного цивільного права, на право користування майном, на спадкування, на частину в загальному майні, яке безпосередньо не спричиняє шкоду суб'єктивному праву, але створює невпевненість у правовому статусі носія суб'єктивного права. Оспорювання права власності відображає такий стан правовідносин, коли є інша особа, яка в активній чи пасивній формі претендує на право власності, належне іншій особі, тим самим заперечуючи його.

Позов про визнання права власності як спосіб захисту виконує, в основному, правопідтверджуючу функцію. Конститутивне або правостворюююче значення він може мати виключно у випадках, прямо передбачених законом. Позов про визнання права власності, який більшістю вчений характеризується як такий, що має універсальний характер у всіх видах цивільних правовідносин, має невичерпний арсенал для застосування, однак сучасна судова практика демонструє суттєве зменшення застосування цього речового способу захисту прав.

Такий стан судової практики потребує корегування шляхом вироблення інших доктринальних позицій та законодавчих змін. Маючи потужний потенціал для захисту прав цей позов вносить чіткість, ясність, вичерпність і повну визначеність як у відносини між учасниками спору, так і у відносини власника з будь-якими третіми особами. З цієї причини цей спосіб захисту підлягає застосуванню як основний або допоміжний у договірних правовідносинах, при витребуванні майна з чужого незаконного володіння або отриманого за відсутністю підстави, а також в інших видах судових спорів.

Стаття 392 ЦК України потребує внесення змін, зокрема шляхом виключення слів «а також у разі втрати ним документа, який засвідчує його право власності» та доповнення частиною другою наступного змісту: «позов про визнання права власності є речовим способом захисту, має універсальний характер і може застосовуватися при наявності між сторонами договірних відносин, а також в інших видах судових спорів».

ЛІТЕРАТУРА

1. Баб'юк М.П. Деякі питання визнання права власності на підставі статті 392 Цивільного кодексу України. *Право і суспільство*. 2022. № 6. С. 64–69.
2. Власов Ю. Віндикаційний та негаторний позови. Визнання права власності. Практика Верховного Суду. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_Vlasov_vind_negat_pozov.pdf (дата звернення: 01.05.2025).
3. Гаврилюк М.І. Захист права власності на земельну ділянку в цивільному праві України: монографія / М.І. Гаврилюк. – К.: Алерта, 2014. – 224 с.
4. Деледивка С.Г. Реституція, віндикація, кондикція і інші способи захисту при витребуванні майна. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 4. С. 118–121.
5. Дзера І. О. Цивільно-правові засоби захисту права власності в Україні. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 126 с.
6. Дзера І. О. Превентивний захист права власності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 7. С. 113–117.
7. Захист права власності. Правові позиції Верховного Суду: коментарі науковців/ О.П. Печений, І.В., Спасибо-Фатєєва та ін., за заг. ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Харків, ЕКУС, 2020. 496 с.
8. Лист Верховного суду України «Аналіз практики застосування судами ст. 16 Цивільного кодексу України» від 1.04.2014 року / *Вісник* Верховного Суду України, 2014, 00, №№ 8, 9.
9. Панченко І.М. Визнання права власності як спосіб захисту цивільних прав: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / І.М. Панченко. Одеса, 2016, 16 с.
10. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 14 листопада 2018 року, Справа N 183/1617/16 – URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/81574015 (дата звернення: 01.06.2025).
11. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 02 листопада2022 року, Справа № 922/3166/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107510192 (дата звернення: 05.06.2025).
12. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 8 вересня 2020 року, Справа № 916/667/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/92284198 (дата звернення: 30.05.2025).
13. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 2 травня 2018 року, справа № 914/904/17 – URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/73793173 (дата звернення: 30.04.2025).
14. Право власності: способи захисту прав крізь призму судової практики: монографія/ за ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: ЕКУС, 2023. – 616 с.
15. Примак В. Розірвання договору як спосіб цивільно-правового захисту в кризових умовах. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 5. С. 43–48.
16. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 01 липня 2004 року № 1952-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#n6 (дата звернення: 30.05.2025).
17. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Постанова Кабінету Міністрів України від 25 грудня 2015 р. № 1127. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1127-2015-%D0%BF#Text (дата звернення: 30.05.2025).
18. Цивільне право України: підручник: в 2 т. Т. 1. За редакцією Г.Б. Яновицької, В.О. Кучера. Львів: «Новий Світ-2000», 2014.
19. Цивільний кодекс України : Закон України від 13 берез. 2003 р. № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 30.04.2025).

УДК 347.91
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/12

ОСОБЛИВОСТІ МЕХАНІЗМУ КОНФІСКАЦІЇ АКТИВІВ ПІДСАНКЦІЙНИХ ОСІБ ЯК ПІДСТАВИ ПРИПИНЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

FEATURES OF THE ASSET CONFISCATION MECHANISM FOR SANCTIONED PERSONS AS A GROUND FOR TERMINATION OF PROPERTY RIGHTS UNDER MARTIAL LAW

Кисельов В.К., аспірант кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу
Національний університет «Одеська юридична академія»,
суддя
Пересипський районний суд м. Одеси

Досліджено нормативне підґрунтя механізму санкційної конфіскації відповідно до Закону України «Про санкції» та розкрито його сутність як інструменту цивільної конфіскації, що не передбачає кримінальної відповідальності, а має політико-економічний характер. У статті встановлено особливості правового регулювання конфіскації активів підсанкційних осіб, що здійснюється в Україні в умовах воєнного стану.

Визначено, що конфіскація активів за санкційною процедурою є заходом, спрямованим на позбавлення осіб права власності на активи, які безпосередньо або опосередковано контролюються підсанкційними суб'єктами. Звернуто увагу на винятковий характер такої санкції, її персоналізований вплив та обмежене застосування у період дії воєнного стану.

Установлено, що провадження у справах про санкційну конфіскацію здійснюється в порядку адміністративного судочинства. Акцентовано на існуванні особливого процесуального порядку, включаючи спрощене позовне провадження та специфіку доказування.

Визначено особливе коло суб'єктів, щодо яких вирішується питання про накладення санкцій: ними можуть бути не тільки іноземні фізичні та юридичні особи, а також громадяни України. Проаналізовано доктрину «alter ego» щодо юридичних осіб, пов'язаних із державою-агресором, і вказано на застосування даного підходу в національній судовій практиці. Встановлено, що основною підставою для застосування санкцій є не громадянство суб'єкта, а характер його діяльності, яка може створювати загрозу національній безпеці.

Проведено порівняльний аналіз з процедурою стягнення необґрунтованих активів у цивільному процесі. Визначено відмінності у правовій природі, процесуальній формі та суб'єктному складі відповідних проваджень. Обґрунтовано доцільність розмежування санкційної конфіскації та класичної цивільної конфіскації, а також встановлено, що обидва механізми можуть функціонувати паралельно.

Ключові слова: санкції, блокування активів, стягнення в дохід держави активів, стягнення необґрунтованих активів, цивільний процес, адміністративне судочинство.

The article examines the legal framework for asset confiscation under sanctions in accordance with the Law of Ukraine "On Sanctions" and reveals its essence as a form of civil confiscation that does not entail criminal liability but instead serves a political and economic function. The article outlines the specific features of the legal regulation of asset confiscation from sanctioned persons as applied in Ukraine under martial law.

It is established that asset confiscation under the sanctions procedure is a measure aimed at depriving individuals of ownership rights to assets directly or indirectly controlled by sanctioned entities. The exceptional nature of this type of sanction, its individualized application, and its limited use during martial law are emphasized.

Proceedings concerning sanction-based confiscation are conducted in the framework of administrative judicial procedures. Special attention is given to the existence of a specific procedural framework, including simplified claim proceedings and distinctive evidentiary rules.

The article identifies a specific group of subjects to whom sanctions may apply, including not only foreign individuals and legal entities, but also citizens of Ukraine. The doctrine of "alter ego" in relation to legal entities affiliated with the aggressor state is analyzed, along with its application in national judicial practice. It is noted that the main criterion for applying sanctions is not the subject's citizenship, but the nature of their activities, which may pose a threat to national security.

A comparative analysis is provided between the sanctions confiscation mechanism and the procedure for recovery of unjustified assets in civil proceedings. The differences in legal nature, procedural form, and the parties involved are clearly outlined. The article justifies the importance of distinguishing between sanction-based confiscation and classical civil confiscation, concluding that both mechanisms may operate in parallel.

Key words: sanctions, asset blocking, confiscation of assets to state revenue, recovery of unjustified assets, civil procedure, administrative justice.

Постановка проблеми. Право власності в Україні є конституційно гарантованим правом (ст. 41 Конституції України), однак його реалізація може бути обмежена в умовах воєнного або надзвичайного стану відповідно до ст. 64 Конституції. Санкції у вигляді примусового вилучення майна (повної конфіскації активів) є формою спеціальної підстави припинення права власності, яка передбачає позбавлення особи її майна без компенсації на підставі рішення суду. Обставини воєнного стану та загроза національній безпеці України зумовили необхідність запровадження на законодавчому рівні санкційного механізму конфіскації активів держави-агресора та осіб, чия діяльність становить загрозу національній безпеці, суверенітету й територіальній цілісності країни або сприяє терористичній діяльності: Закон України «Про санкції» від 14 серпня 2014 року № 1644-VII з подальшими змінами [1] не встановлює виключного переліку санкцій, дозволяючи й інші санкції, що відповідають принципам їх застосування, встановленим цим Законом. Однак серед основних видів санкції, що безпосередньо пов'язані із реалізацією правомочностей власника, можна виділити блокування чи стягнення в дохід держави активів, що належать фізичній або юридичній особі, а також активів, щодо яких така особа може прямо чи опосередковано (через інших фізичних або юридичних осіб) вчиняти дії, тотожні за змістом здійсненню права розпорядження ними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання санкційної політики та конфіскації активів осіб, що створюють загрозу національній безпеці, останнім часом набули широкого висвітлення у науковій та експертній літературі. Зокрема, дослідження механізмів цивільної конфіскації представлено в роботах І.В. Яковюка та А.Ю. Туренка, які акцентують увагу на трансформації концепції відповідальності в контексті міжнародної безпеки та ефективності санкційних заходів. Сучасна наукова думка (дослідження Р.А. Абдуллаєва, С.О. Гриненка, Д.В. Кирилюка, О.В. Скочиляс-Павлів, Є.В. Смітюха та ін.) підтверджує доцільність впровадження механізмів санкційної конфіскації в умовах збройного конфлікту, однак зосереджує увагу на політико-правовому вимірі нетипових засобів позбавлення власності особи. Однак у приватно-правовій площині слід наголошувати на необхідності забезпечення

балансу між захистом національних інтересів і дотриманням стандартів прав людини, що випливають із положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики ЄСПЛ.

Метою дослідження є визначення процесуальних особливостей механізму конфіскації активів підсанкційних осіб в умовах воєнного стану в Україні, з'ясування його співвідношення з іншими формами цивільної конфіскації, зокрема стягненням необґрунтованих активів, а також оцінити відповідність такого механізму національним і міжнародним стандартам захисту прав людини та принципам верховенства права.

Виклад основного матеріалу. Блокування і стягнення активів обмежують майнові права та інтереси підсанкційної особи шляхом позбавлення права користування та розпорядження активом (блокування активів) або позбавлення права власності, майнових та немайнових прав (стягнення активів). Особливостями стягнення активів в дохід держави за даним законом є:

1) стягнення активів має винятковий характер і є різновидом цивільної конфіскації, оскільки особа позбавляється всього майна або його частини без права його повернення та отримання компенсації його вартості;

2) об'єктом є як активи, що належать не тільки підсанкційній особі, а й іншим суб'єктам, щодо яких підсанкційна особа може прямо чи опосередковано вчиняти дії, тотожні здійсненню права розпорядження ними;

3) суб'єктами, щодо яких застосовується стягнення, є іноземні фізичні та юридичні особи, особи під їх контролем, які сприяють країні-агресору або терористичній діяльності, у тому числі резиденти;

4) наявність спеціальних підстав стягнення активів, встановлених законом. Крім цього, передумовою конфіскації активів є попереднє накладення на активи санкції у вигляді їх блокування та можливість застосування лише в період дії правового режиму воєнного стану;

5) є персональними санкціями – спрямовані на майнові (економічні) права та інтереси підсанкційних осіб, а не на особу порушника [2];

6) здійснення провадження в порядку адміністративного судочинства, яким передбачена особлива процесуальна форма спрощеного позовного провадження (наявність позивача та відповідача з особливим статусом, порядок повідомлення відповідачів та інших учасників про відкриття та розгляд справи, а також направлення і вручення судового рішення, строки звернення до суду, розгляду та апеляційного оскарження рішення);

7) позивачем у цих справах є виключно Міністерство юстиції України, оскільки саме цей центральний орган виконавчої влади забезпечує реалізацію державної політики у сфері стягнення в дохід держави активів осіб, щодо яких застосовано санкції, у тому числі вжиття заходів щодо виявлення та розшуку активів фізичних та юридичних осіб, зазначених у відповідних рішеннях Ради національної безпеки і оборони України;

8) судом першої інстанції є Вищий антикорупційний суд, перегляд судового рішення здійснює Апеляційна палата Вищого антикорупційного суду як суд апеляційної інстанції [3, с. 127].

У Рішенні Вищого антикорупційного суду від 20 березня 2023 року у справі № 991/1914/23 сформульовано низку підходів щодо такого санкційного інструменту позбавлення права власності:

1) хоча у національному законодавстві України зустрічаються випадки ототожнення категорій «активи» та «майно», проте, з урахуванням визначення поняття «майно», наведеного в ст. 190 Цивільного кодексу України, як окремої речі, сукупності речей, а також майнових прав та обов'язків, вбачається, що поняття «активи» за своїм змістом є більш широким та повністю включає в себе поняття «майно», але не обмежується ним. Отже, на правовідносини, які виникають внаслідок застосування Закону України «Про санкції», розповсюджуються стандарти захисту, закріплені у статті 1 Першого протоколу до Конвенції. Зокрема, дослідниками звертається увага на концептуалізацію Європейським судом з прав людини виняткових обставин, розроблену у справах, коли відсутність або часткова компенсація не вважатимуться такими, що суперечать ст. 1 Першого протоколу. Автори стверджують, що ця концептуальна основа потенційно може слугувати правовою конструкцією для розробки конфіскаційного законодавства та подальших заходів, залежно від сфери застосування та інших умов, що регулюють ці заходи [4];

2) беручи до уваги небачені за своєю жорстокістю наслідки збройної агресії Російської Федерації, яка створює пряму загрозу існуванню України як суверенної держави та відверто ігнорує резолюції Генеральної Асамблеї ООН, а також з огляду на політико-економічний характер санкції у виді стягнення активів у дохід держави, яка може бути застосована лише під час воєнного стану щодо тих осіб, які підтримують (сприяють, виправдовують, фінансують) дії держави-агресора, такий вид та обсяг втручання держави у право мирного володіння ними майном є співмірним та пропорційним до легітимної мети такого втручання. Таким чином, пропорційність втручання є оціночною категорією та завжди встановлюється у світлі конкретних обставин. В практиці країн ЄС обмежувальні заходи повинні бути спрямовані на досягнення ключових цілей, тобто демократії, захисту прав людини та верховенства права, збереження миру та міжнародної безпеки, і вони повинні бути розроблені таким чином, щоб мінімізувати гуманітарні наслідки для цільового населення. Відзначається, що до повномасштабного вторгнення в Україну у діях ЄС щодо застосування санкцій превалював гуманітарний аспект, тобто уникнення негативних наслідків запроваджених санкцій для ширшого населення. Однак безпрецедентний масштаб та глибина заходів у поєднанні з тим, як дискурсивно сформульовані їхні цілі, свідчать про те, що санкції ЄС прагнуть стати дедалі всеохоплюючими та каральними, щоб бути належною відповіддю на геополітичну загрозу Росії в Європі та світі. Хоча ЄС все ще приділяє значну увагу включенню гуманітарних винятків до своїх економічних та фінансових санкцій проти Росії та контрольованих Росією територій України, гуманітарні міркування більше не є головним міркуванням рішень щодо накладення санкцій [5];

3) виходячи з переліку дій, які наведені в Законі України «Про санкції» та за вчинення яких передбачена можливість стягнення активів певної особи в дохід держави, цим Законом не було запроваджено жодного нового діяння, а лише деталізовано перелік діянь, які за своїм змістом та направленістю підтримують акт агресії, що він на момент початку збройної агресії Російської Федерації проти України вже був заборонений на рівні міжнародного та національного законодавства всіх країн-учасниць ООН, включаючи Україну та Російську Федерацію. За таких обставин допустимою є ретроактивна дія положень Закону України «Про санкції», які набрали чинності 24 травня 2022 р., тому санкція у виді стягнення активів у дохід держави може бути застосована до особи, яка вчинила або розпочала вчинення діяння до 24 травня 2022 р.;

4) застосування санкцій не є формою юридичної відповідальності фізичних та юридичних осіб за акт збройної агресії, що виключає наявність першого пункту з «критеріїв Енгеля», а процедура застосування санкції у виді стягнення активів у дохід держави в умовах воєнного стану не сягає рівня кримінального обвинувачення, а тому не вимагає забезпечення відповідачеві за адміністративним позовом таких гарантій, які передбачені для реалізації «класичного» права на захист у кримінальному провадженні. Крім цього оскільки санкція у виді стягнення активів

у дохід держави носить не карний характер, а політико-економічний, враховуючи правову сутність санкції, як спеціального заходу правового захисту національних інтересів, національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності України, протидії терористичній діяльності, а також запобігання порушенню, відновлення порушених прав, свобод та законних інтересів громадян України, суспільства та держави застосування одного виду санкції не може виключати можливість застосування в подальшому ідентичної чи іншої санкції відносно тієї ж особи та щодо іншого належного їй майна [6; 7];

5) з огляду на інноваційний характер санкційного законодавства України, а також його стрімкий вимушений розвиток в умовах воєнного стану судова практика перебуває на етапі формування, тому найвищий і найскладніший стандарт доведення «поза розумним сумнівом», що його застосовують у кримінальному судочинстві, вочевидь не порушить прав сторін в адміністративному процесі. Однак в інших судових справах суд допускає застосування зниженого стандарту доказування «переваги більш вагомих доказів» (preponderance of the evidence) або так званий баланс імовірностей (balance of probabilities) [8].

Як вказують І. В. Яковюк, А. Ю. Туренко, «законодавство країн Заходу про санкції передбачає низьку планку для включення осіб та компаній до санкційного списку. Через те, що російський уряд дуже тісно пов'язаний із бізнесом і це вважається загальновизнаним фактом, можна припустити, що конкретний олігарх чи компанія отримували вигоду від уряду росії чи підтримували його політику в рамках агресії проти України. Як наслідок, таке законодавство країн Заходу дозволяє відносно легко накладати санкції на приватних осіб та компанії, заморожуючи їхні активи» [9, с. 14–15]. Обґрунтування для застосування санкцій до бізнесменів може бути менш зрозумілим, особливо там, де зв'язок підсанкційної особи з урядом значно слабший, ніж, наприклад, у випадку з державними посадовцями. З цього приводу зазначається, що причина переслідування відомих бізнесменів полягає «не в тому, що вони обов'язково роблять погані речі ... а в тому, що політична ідея полягає у залежності урядів цих країн від підтримки цих людей» [10]. З цієї ж причини, як свідчить практика судів ЄС, колишні члени уряду також можуть стати підсанкційними особами, якщо вони продовжуватимуть становити загрозу мирному врегулюванню конфлікту [11, с. 49–53].

У Рішенні Вищого антикорупційного суду від 05 березня 2025 року у справі № 991/14304/24 розглядалося питання, чи є іноземна юридична особа-відповідач, з огляду на його характер та контекст діяльності, інституційну та операційну залежність від російської федерації, суб'єктом alter ego російської федерації, а тому має нести відповідальність за дії російської федерації, пов`язані зі завданням істотної шкоди національній безпеці, суверенітету та територіальній цілісності України. В основу доктрини «alter ego» закладена концепція відсутності незалежності юридичної особи від своїх учасників. Ця доктрина застосовується, зокрема, коли юридична особа визнається так званим «другим я» її учасника та, відповідно, несе відповідальність за дії учасника. Європейським судом з прав людини визначено ключові критерії для визнання юридичної особи alter ego держави: правовий статус компанії (згідно з публічним чи приватним правом); характер її діяльності (публічна функція або звичайне комерційне підприємство); контекст її функціонування (наприклад, монополія або суворо регульований бізнес); її інституційна незалежність (ступінь державної власності); її операційна незалежність (ступінь державного нагляду та контролю) [12].

Однак у практиці судових органів України коло суб'єктів, до яких застосовні санкції, було розширено: Велика Палата Верховного Суду в постановах від 06 липня 2023 року у справі № 990/635/21, від 27 липня 2024 року у справі № 990/432/21, від 06 березня 2025 року у справі № 990/36/23 підтвердила, що «визначальним для застосування санкцій є саме певна діяльність, а не перелік суб`єктів, зазначених у ч. 2 Закону України «Про санкції». Тобто основним критерієм визначення підсанкційної особи є діяльність, зазначена в частині першій статті 3 вказаного Закону, а не його приналежність до громадянства України. На переконання Великої Палати Верховного Суду, характер діяльності конкретної особи (фізичної чи юридичної), яка може кваліфікуватися як реальний чи потенційний ризик для загальної безпекової ситуації в країні, превалює над ознакою суб`єктності (резидент чи нерезидент) такої особи [13; 14].

Держави-члени ЄС, як і Україна, шукають шляхи підвищення ефективності санкційного механізму, що проявляється не тільки, як було зазначено вище, зменшенні ролі гуманітарного фактору при застосуванні санкцій, а й пошуку оптимальної процесуальної форми, основа якої також вбачається у цивільній конфіскації без винесення обвинувального вироку та без попереднього засудження власника активів за злочин. Як зазначається, у поєднанні з належними гарантіями прав людини та верховенства права цивільна конфіскація може бути корисним інструментом [15]. Крім цього, постає питання уніфікації законодавства у спільному європейському правовому просторі, адже санкціоновані дії часто вчиняються у транскордонному вимірі, що вимагає спільного та стандартизованого реагування на рівні ЄС. В іншому випадку це може призвести до пошуку найвигіднішої для підсанкційних осіб системи правосуддя та певної форми безкарності, оскільки вони можуть вирішити здійснювати свою діяльність у тих державах, які передбачають менш суворі покарання за порушення.

Національний законодавець, як уже зазначалося, запроваджуючи процесуальний механізм застосування санкцій обрав віднесення таких справ до юрисдикції адміністративного судочинства, надавши повноваження щодо їх розгляду Вищому антикорупційному суду, що на думку П.І. Ковачева є проявом орієнтації на вже апробовані ефективні практики, як основу для майбутнього санкційного механізму в умовах існуючі загрози національній безпеці, спричинені країною-агресором. Прототипом чого став інший механізм цивільної конфіскації – стягнення необґрунтованих активів [16, с. 121, 123]. Натомість, процедура стягнення необґрунтованих активів в дохід держави має свої особливості, які полягають в наступному:

1) здійснення провадження в порядку цивільного судочинства;

2) особлива процесуальна форма (глава 12 розділу III ЦПК України), розгляд справи судом першої інстанції здійснюється колегією у складі трьох суддів;

3) позов подається та представництво держави в суді здійснюється прокурором Спеціалізованої антикорупційної прокуратури. У справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави щодо активів працівника Національного антикорупційного бюро України, прокурора Спеціалізованої антикорупційної прокуратури чи активів, набутих іншими особами в передбачених цією статтею випадках, звернення до суду та представництво держави в суді здійснюються прокурорами Генеральної прокуратури України за дорученням Генерального прокурора;

4) підставою позову є наявність у особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, активів, різниця між вартістю яких і законними доходами особи у п'ятсот і більше разів перевищує розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб за умови, якщо така різниця не перевищує межу, встановлену статтею 368-5 Кримінального кодексу України, або кримінальне провадження за статтею 368-5 Криміналь-

ного кодексу України, предметом злочину в якому були ці активи, закрите на підставі п.п. 3, 4, 5, 8, 10 ч. 1 ст. 284 Кримінального процесуального кодексу України і відповідне рішення набуло статусу остаточного;

5) відповідачами є виключно фізичні особи.

Як правильно зазначає О.А. Ковальчук, законодавець повністю відступив від принципу взаємозалежності цивільної конфіскації від доведеності факту не лише вини особи у вчинені корупційного злочину та притягнення її до кримінальної відповідальності, але і взагалі – від обов'язкової наявності факту кримінального правопорушення, що дає можливість ототожнення інституту визнання необґрунтованими активів та їх вилучення на користь держави з категорією кримінально-правових санкцій чи заходів впливу кримінально-правового характеру. Тобто, цивільна конфіскація у новій її формі повністю абстрагується від галузей кримінального та кримінального процесуального права, а її практичне застосування взагалі не передбачає наявність факту вчинення будь-якого виду правопорушення (кримінального, цивільного, адміністративного тощо) [18, с. 212].

У зв'язку з розширенням повноважень Вищого антикорупційного суду на розгляд справ як у порядку цивільного, так і адміністративного судочинства, предметом яких є активи, виникає об'єктивна потреба у нормативному впорядкуванні та уніфікації процесуальних норм, що регулюють відповідні провадження. Такий підхід сприятиме усуненню колізій між різними процесуальними режимами, забезпеченню належного захисту прав сторін, підвищенню передбачуваності судових рішень, а також формуванню сталої та послідовної правозастосовної практики.

Цивільна процесуальна форма має багато переваг: на відміну від кримінального процесу діє знижений стандарт доказування балансом ймовірностей відсутність вимоги встановлювати вину відповідача. Цивільна конфіскація не має на меті накладення кримінального покарання, а радше виконує превентивні, репаративні та стримуючі функції, оскільки вона позбавляє особу капіталу для майбутньої злочинної діяльності, позбавляє особу вигоди від злочинних доходів, ускладнює вчинення злочину та збільшує ймовірність виявлення/засудження [17, с. 380–381]. У цивільному процесі вже сформована практика щодо розгляду майнових спорів, включно з питаннями добросовісності набуття, права власності, витребування майна тощо, що сприятиме передбачуваності судових рішень у справах, пов'язаних із санкціями, що зменшує ризик свавілля.

Враховуючи також і те, що питання застосування санкцій також зводиться до приватно-правових наслідків для особи-відповідача, слід підтримати пропозицію П.І. Ковачева щодо віднесення справ про цивільну конфіскацію за наслідками застосування санкції, передбаченої п. 11 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про санкції» до сфери цивільної юрисдикції, які мають розглядатись за правилами цивільного судочинства, аналогічно тому як це має місце при регламентації процедур цивільної конфіскації необґрунтованих активів [16, с. 123; 19, с. 185].

Висновки. Припинення права власності за результатом застосування санкцій є результатом поєднання дії двох правових режимів: санкційного режиму, передбаченого Законом України «Про санкції», яким встановлюється можливість застосування санкції у вигляді блокування активів (тимчасове обмеження права користування та розпорядження) та повної конфіскації активів, як виняткового заходу впливу, та правового режиму воєнного стану, який дозволяє державі застосовувати особливі заходи захисту національної безпеки, зокрема щодо обмеження чи припинення майнових прав суб'єктів, що становлять загрозу суверенітету. Санкції, передбачені Законом України «Про санкції», у воєнний період трансформуються з політико-правового засобу впливу на інструмент припинення права власності. Такий механізм спрямований на захист державного суверенітету та є прикладом застосування публічного інтересу в умовах правового режиму воєнного стану.

Провадження про застосування санкцій у вигляді конфіскації майна та провадження про стягнення необґрунтованих активів у дохід держави мають різну правову природу, мету та процедури, хоча і здійснюються тим самими судовим органом, однак в порядку різних видів судочинства. Санкційне провадження, передбачене Законом України «Про санкції», є інструментом забезпечення національної безпеки, що застосовується до осіб, діяльність яких створює загрозу суверенітету та територіальній цілісності України, у тому числі у воєнний час. Його головною метою є позбавлення таких осіб активів, включаючи ті, якими вони можуть користуватися опосередковано.

Суб'єктами, до яких є застосовними санкції у вигляді конфіскації активів, є не лише фізичні та юридичні особи-нерезиденти, безпосередньо пов'язані з державою-агресором, а й ті, хто опосередковано (через корпоративні структури чи інших осіб) має контроль над активами або здійснює діяльність, що підтримує агресію, тероризм чи загрожує безпеці України. Судова практика поширює санкційні інструменти також і на громадян України, визначальним критерієм для застосування санкцій є характер діяльності особи, а не її громадянство чи форма власності. Це означає, що під санкції можуть потрапити як резиденти, так і нерезиденти, якщо їхні дії прямо чи опосередковано спрямовані на підрив національної безпеки.

Правова природа конфіскації активів у межах санкційного провадження є цивільно-правовою за своєю суттю, однак не тотожною процедурі стягнення необґрунтованих активів. Обидва інструменти мають окремі підстави, правові режими та цілі застосування, але можуть функціонувати паралельно як складові системи економічної безпеки держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про санкції : Закон України від 14.08.2014 № 1644-VII // База даних «*Законодавство України*» / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/1644-18.

2. Кологойда О. Блокування і стягнення активів підсанкційних осіб. *Право України*. 2024. № 9. С. 28–49. DOI: https://doi.org/10.33498/louu-2024-09-028.

3. Дуліба Є., Матвійчук А., Масний М. Особливості провадження у справах про застосування санкцій про стягнення в дохід держави активів, що належать фізичній або юридичній особі. *Актуальні проблеми правознавства.* 2024. № 2. С. 124–132. DOI: https://doi.org/10.35774.

4. Stejskal P., Faix M. Sanctions from the Perspective of the Right to Property. Confiscation of Assets. In: Šturma, P. (eds) *International Sanctions and Human Rights*. Springer, Cham. 2024. P. 155–175. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-031-69019-8_9.

5. Meissner Katharina, Graziani Chiara. The transformation and design of EU restrictive measures against Russia. *Journal of European Integration*. 2023. Volume 45. Issue 3: Transformation of Europe after Russia's Attack on Ukraine. P. 377–394. DOI: https://doi.org/10.1080/07036337.2023.2190105.

6. Постанова Вищого антикорупційного суду від 02 грудня 2024 року у справі № 991/9618/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/123749144.

7. Постанова Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 23 січня 2025 року у справі № 991/9618/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124859027.

8. Рішення Вищого антикорупційного суду від 20 березня 2023 року у справі № 991/1914/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109643500.

9. Яковюк І., Туренко А. Конфіскація російських активів для відновлення України: правові проблеми реалізації. *Проблеми законності.* 2023. №161. С. 6–29. URL: https://doi.org/10.21564/2414-990X.161.277365.

10. Moran Niall. Judicial scrutiny and EU Sanctions against individuals. Expanded listing criteria, limited safeguards and scrutiny. *Verfassungsblog*. 20 December 2022. URL: https://verfassungsblog.de/judicial-scrutiny-and-eu-sanctions-against-individuals.

11. Nanopoulos Eva. The Juridification of Individual Sanctions and the Politics of EU Law. Oxford. Hart Publishing, 2019. DOI: 10.5040/9781509909780.

12. Рішення Вищого антикорупційного суду від 05 березня 2025 року у справі № 991/14304/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125741922.

13. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 27 лютого 2025 року у справі № 990/41/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125933383.

14. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 6 липня 2023 року у справі № 9901/635/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/112516539.

15. Papp Roland, Sichevliuk Nataliia. Dirty Russian Money in Favor of Ukraine: Plans on How to Do It in Europe. *Transparency International Ukraine*. URL: https://ti-ukraine.org/en/news/dirty-russian-money-in-favor-of-ukraine-plans-on-how-to-do-it-in-europe.

16. Ковачев П. І. Проблематика предметної юрисдикції справ про цивільну конфіскацію активів за наслідками застосування санкцій. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. № 86. Том 2. С. 119–124. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.2.19.

17. Collins M., King C. The disruption of crime in Scotland through non-conviction based asset forfeiture. *Journal of Money Laundering Control*. 2013. Vol. 16 No. 4, P. 379–388. URL: https://doi.org/10.1108/JMLC-07-2013-0023.

18. Ковальчук О. А. Юридична природа інституту визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2024. № 2. С. 208–214. URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/303192.

19. Скочиляс-Павлів О. В. Здійснення адміністративного судочинства вищим антикорупційним судом у справах про застосування санкцій. *Право і суспільство*. 2023. № 2. Т. 2. С. 182–186. DOI: https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.2.2.27.

УДК 347.63
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/13

СТАМБУЛЬСЬКА КОНВЕНЦІЯ ТА МЕДІАЦІЯ: ПОШУК БЕЗПЕЧНОГО ЗАСТОСУВАННЯ У СПРАВАХ ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА

THE ISTANBUL CONVENTION AND MEDIATION: SEEKING SAFE APPLICATION IN DOMESTIC VIOLENCE CASES

Король Н.П., д.філос. з держ.упр. та адмін., керівник апарату
Вінницький апеляційний суд

Проблема домашнього насильства залишається однією з найбільш гострих соціальних та правових викликів сучасного суспільства. Ратифікація Україною Конвенції Ради Європи про запобігання домашньому насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами засвідчила рішучість держави впроваджувати не лише ефективні механізми захисту постраждалих та притягнення кривдників до відповідальності, а й формувати превентивну політику.

В контексті імплементації Конвенції, яка наголошує на пріоритеті безпеки та захисту постраждалих, особливої уваги набуває питання застосування альтернативних способів вирішення спорів, зокрема медіації у справах, пов'язаних з домашнім насильством. Особливого значення набуває питання доступності медіації як базової соціальної послуги для вразливих категорій населення, до яких законодавство відносить постраждалих від домашнього насильства. Це створює потребу у збалансованому підході, який враховував би усі аспекти справи.

Дослідження ґрунтується на аналізі міжнародних стандартів, українського законодавства та актуальної судової практики, використовуючи методи компаративного правознавства та системного аналізу. Очікується, що результати дозволять сформулювати чіткі критерії для прийнятності медіації у випадках домашнього насильства, мінімізуючи ризики для постраждалих та посилюючи ефективність правового реагування.

Стаття має на меті проаналізувати доцільність застосування медіації у справах про домашнє насильство, яке знаходиться в площині норм законодавства про адміністративні правопорушення. Розглянуто як потенційні переваги, так і ризики медіації у таких випадках, а також запропоновано рекомендації щодо можливих умов її застосування, що відповідатимуть міжнародним практикам та українському законодавству. Особливий акцент зроблено на необхідності розробки та впровадження диференційованого підходу до медіації, який би враховував специфіку відносин, де присутнє насильство, забезпечував безумовний пріоритет безпеки постраждалих та не нівелював принцип відповідальності кривдника.

Ключові слова: домашнє насильство, вразливі особи, медіація, запобігання домашньому насильству, Стамбульська конвенція.

The issue of domestic violence remains one of the most pressing social and legal challenges of modern society. Ukraine's ratification of the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence (the Istanbul Convention) demonstrated the state's resolve not only to implement effective mechanisms for protecting victims and holding perpetrators accountable but also to formulate a preventive policy.

In the context of the Convention's implementation, which emphasizes the priority of victim safety and protection, the application of alternative dispute resolution methods, particularly mediation, in domestic violence cases, gains special attention. The accessibility of mediation as a basic social service for vulnerable population groups, which, according to legislation, includes victims of domestic violence, becomes particularly important. This creates a need for a balanced approach that considers all aspects of the case.

The research is based on the analysis of international standards, Ukrainian legislation, and current judicial practice, using methods of comparative jurisprudence and systematic analysis. It is expected that the results will allow for the formulation of clear criteria for the acceptability of mediation in cases of domestic violence, minimizing risks for victims and enhancing the effectiveness of legal response.

This article aims to analyze the acceptability of applying mediation in domestic violence cases that fall within the scope of administrative offenses legislation. We will consider both the potential benefits and risks of mediation in such cases and offer recommendations for possible conditions of its application, consistent with international practices and Ukrainian legislation. A special emphasis is placed on the necessity of developing and implementing a differentiated approach to mediation that accounts for the specific nature of relationships where violence is present, ensures the unconditional priority of victim safety, and does not nullify the principle of perpetrator accountability.

Key words: domestic violence, vulnerable persons, mediation, prevention of domestic violence, Istanbul Convention.

Мета статті. Метою статті є комплексний аналіз правових та практичних аспектів застосування медіації у справах про адміністративне домашнє насильство в Україні, визначення критеріїв допустимості медіативних процедур залежно від суб'єктного складу та характеру конфлікту, а також розробка рекомендацій щодо удосконалення законодавчого регулювання альтернативних способів вирішення внутрішньосімейних спорів у контексті євроінтеграційних процесів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Феномен домашнього насильства активно вивчається українськими вченими, включаючи О. М. Бандурку, А. Б. Благу, А. Горбач-Кудрю, К. А. Гурковську, О. О. Кочемировську, М. І. Хавронюка. Однак питання медіабельності справ про домашнє насильство залишається менш розробленим науковим напрямом, незважаючи на дослідження Т. В. Водоп'ян, Я. М. Горбунової, К. Р. Добкіної, О. І. Зінсу та ін.

Виклад основного матеріалу. Питання застосування альтернативних способів вирішення спорів, зокрема медіації, у справах про домашнє насильство набуває особливої актуальності в умовах модернізації правової системи України та імплементації європейських стандартів захисту прав людини. Водночас це питання залишається одним із найбільш дискусійних у сучасній юридичній доктрині та практиці через необхідність збереження балансу між потребою у мирному врегулюванні конфліктів та забезпеченням безпеки постраждалих від насильства.

Закон України «Про медіацію» від 16 листопада 2021 року № 1875-IX створив правові основи для розвитку медіації як ефективного інструменту мирного врегулювання спорів, поширивши свою дію на суспільні відносини, пов'язані з проведенням медіації з метою запобігання виникненню конфліктів (спорів) у майбутньому або врегулювання будь-яких конфліктів (спорів), у тому числі цивільних, сімейних, трудових, господарських, адміністративних, а також у справах про адміністративні правопорушення та у кримінальних провадженнях з метою примирення потерпілого з підозрюваним (обвинуваченим) (ч. 1 ст. 3 Закону) [12].

Цей нормативний документ не містить спеціальних положень щодо застосування медіації у справах про домашнє насильство, що створює потенційне поле для правової невизначеності, оскільки залишаються питання щодо можливості добровільної медіації та її відповідності міжнародним стандартам захисту постраждалих від домашнього насильства.

Конвенція Ради Європи про запобігання насильству щодо жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (Стамбульська конвенція), ратифікована Україною у 2022 році, встановлює чіткі обмеження щодо використання альтернативних способів вирішення спорів у випадках насильства. Зокрема, стаття 48 Конвенції прямо забороняє обов'язкові альтернативні процедури вирішення спорів, включаючи медіацію та примирення, стосовно усіх форм насильства, що охоплюються цією Конвенцією [7].

Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 7 грудня 2017 року № 2229-VIII (далі – Закон № 2229-VIII) містить заборону обов'язкової медіації у справах про домашнє насильство, що узгоджується з вимогами Конвенції (п. 10 ч. 1 ст. 4 Закону) [10].

Одночасно відповідно до Закону України «Про соціальні послуги» медіацію віднесено до базової соціальної послуги, яка надається особам, які належать до вразливих груп населення та/або перебувають у складних життєвих обставинах. [13]. Законодавець прямо відносить до категорії вразливих осіб постраждалих від домашнього насильства, що створює правову основу для надання їм медіативних послуг як форми соціальної підтримки.

Така правова кваліфікація медіації для вразливих категорій населення має важливе значення у контексті справ про домашнє насильство. Це лише підкреслює соціальну спрямованість медіації та її потенціалу у відновленні порушених соціальних зв'язків та підтримці постраждалих осіб. Одночасно визнання постраждалих від домашнього насильства як вразливої категорії актуалізує питання про особливі гарантії їхньої безпеки та захисту під час надання будь-яких соціальних послуг, включаючи медіацію.

Наказ Міністерства соціальної політики від 03 червня 2024 року № 269-Н «Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги посередництва, Державного стандарту соціальної послуги медіації та внесення зміни до Класифікатора соціальних послуг» забороняє застосування медіації як соціальної послуги між потерпілою особою та особою, яка вчинила правопорушення чи злочин, у випадках домашнього насильства, насильства за ознакою статі, якщо упродовж року до дати звернення за наданням соціальної послуги щодо однієї із сторін наявного конфлікту/спору було застосовано/застосовується обмежувальний або терміновий заборонний припис, направлено для проходження програми для кривдника або проходить таку програму, взято на профілактичний облік в поліції у зв'язку з вчиненням домашнього насильства (п. 4 Наказу) [11].

Таким чином, законодавча кваліфікація медіації як базової соціальної послуги для вразливих осіб, до яких належать потерпілі у справах про домашнє насильство, створює додаткові аргументи як на користь її застосування, з огляду на соціальну підтримку постраждалих, так і проти, зважаючи на особливу вразливість цієї категорії осіб та потребу в посиленому захисті їхніх прав та інтересів.

При здійсненні медіації за межами соціальних послуг медіатор індивідуально оцінює доцільність її проведення у кожному окремому випадку. Асоціація сімейних медіаторів України, підготувала план дій та відповідні матеріали для медіаторів на випадок отримання інформації про домашнє насильство, вказавши про такі можливі ризики постраждалої особи при участі в сімейній медіації за наявності ознак домашнього насильства:

– підвищений ризик невиконання домовленостей кривдником;

– можливість агресії з боку кривдника після початку процедури медіації;

– використання медіації кривдником на користь своїх прихованих інтересів;

– складність відстоювати свої інтереси, ризик поступитись більшим;

– можливий психологічний тиск на постраждалу сторону зі сторони кривдника;

– ризик нездатності раціонально мислити та приймати виважені рішення;

– ризик ретравматизації та провокації стану психічного розладу;

– розкриття отриманої конфіденційної інформації (в суді, в сім'ї, дітям, спільним знайомим);

– використання отриманої інформації на свою користь з метою продовження домашнього насильства;

– ризики, пов'язані з човниковим форматом проведення (зменшення довіри, збільшення тривалості, та ін.) [8].

Погляди експертів щодо того, чи є місце медіації в справах, пов'язаних з домашнім насильством, дуже різняться. Частина експертів вважають медіацію абсолютно неприйнятною з низки причин, серед яких ключовими є дисбаланс влади між сторонами конфлікту та ризик повторної травматизації постраждалої особи.

З огляду на залежність постраждалої особи від кривдника (матеріальну, психологічну, емоційну тощо), будь-який переговорний процес, на їхнє переконання, порушує в такій категорії справ рівність сторін, яка є одним один з основних принципів медіації.

На думку Харитонової О. В. «судові гарантії, на противагу недостатній кваліфікації медіаторів у таких справах, здатні забезпечувати той «найвищий рівень захисту» постраждалих, який вимагається Стамбульською конвенцією» [14, с. 575].

Однак занепокоєння про безпеку постраждалих під час медіації наштовхуються на контраргумент, що медіація не обов'язково має включати особисті медіаційні сесії, а може також проводитися у формі телефонної конференції або човникової медіації [1, с. 73].

З наведеними аргументами щодо недоцільності медіаційних процедур погодитися, якщо не враховувати супутні спори, що виникають у контексті домашнього насильства. Мова йде про цивільно-правові конфлікти стосовно розірвання шлюбу, розподілу подружнього майна, встановлення місця проживання дитини, визначення форм участі батьків у вихованні дітей тощо.

Дія законодавства про запобігання та протидію домашньому насильству не обмежується подружжям. Незалежно від факту спільного проживання, Закон № 229-VIII також поширюється на таких осіб:

– колишнє подружжя;

– наречені;

– мати (батько) або діти одного з подружжя (колишнього подружжя) та інший з подружжя (колишнього подружжя);

– особи, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у шлюбі між собою, їхні батьки та діти;

– особи, які мають спільну дитину (дітей);

– батьки (мати, батько) і дитина (діти);

– дід (баба) та онук (онука);

– прадід (прабаба) та правнук (правнучка);

– вітчим (мачуха) та пасинок (падчерка);

– рідні брати і сестри;

– інші родичі: дядько (тітка) та племінник (племінниця), двоюрідні брати і сестри, двоюрідний дід (баба) та двоюрідний онук (онука);

– діти подружжя, колишнього подружжя, наречених, осіб, які мають спільну дитину (дітей), які не є спільними або всиновленими;

– опікуни, піклувальники, їхні діти та особи, які перебувають (перебували) під опікою, піклуванням;

– прийомні батьки, батьки-вихователі, патронатні вихователі, їхні діти та прийомні діти, діти-вихованці, діти, які проживають (проживали) в сім'ї патронатного вихователя;

– інші родичі, інші особи, які пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки, за умови спільного проживання (ч. ч. 2, 3 ст. 3 Закону № 2229-VIII) [10].

Аналіз судової практики у справах про адміністративні правопорушення за статтею 173-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення «Вчинення домашнього насильства», за даними Єдиного державного реєстру судових рішень, свідчить про значну еволюцію суб'єктного складу справ про адміністративне домашнє насильство в Україні. Якщо раніше основну частину таких справ становили конфлікти між подружжям або колишнім подружжям, то сьогодні спостерігається істотне розширення кола учасників сімейних конфліктів, які потрапляють до поля зору правоохоронних органів та судів. До категорії справ про домашнє насильство почали потрапляти конфлікти між сестрами та братами, дітьми та батьками, зятями та тещами, невістками та свекрухами, а також інші внутрішньосімейні протистояння, які раніше вважалися «приватними» сімейними справами [4].

Особливістю переважної частини таких конфліктів є те, що в їх основі лежить не системне насильство з метою контролю та підпорядкування, що характерно для класичних випадків домашнього насильства між партнерами, а невміння членів сім'ї конструктивно та екологічно вирішити міжособистісні протиріччя. Першопричиною багатьох таких конфліктів є відсутність в учасників навичок ефективної комунікації, неспроможність керувати емоціями в стресових ситуаціях, нерозуміння психологічних особливостей різних вікових груп та відсутність культури мирного врегулювання спорів.

У цьому контексті медіація могла б стати особливо ефективним інструментом для вирішення таких конфліктів. На відміну від судового процесу, який зосереджується на встановленні факту правопорушення та призначенні покарання, медіація спрямована на відновлення діалогу між сторонами, пошук взаємоприйнятних рішень та навчання конструктивним способам взаємодії. Це має особливо важливе значення, коли сторони конфлікту змушені продовжувати спілкування в межах родини чи спільного місця проживання, і де метою є не розрив, стосунків, а їх нормалізація.

Таким чином, еволюція суб'єктного складу справ актуалізує необхідність диференційованого підходу до різних форм домашнього насильства. Якщо у випадках системного насильства між інтимними партнерами медіація залишається неприйнятною через дисбаланс сил та ризики для безпеки постраждалої особи, то у справах між іншими членами сім'ї, де конфлікт має ситуативний характер та зумовлений комунікативними проблемами, медіація може бути не лише допустимою, але й більш ефективною альтернативою судовому розгляду.

Незважаючи на універсальність медіації як методу вирішення спорів, можливість її застосування варто оцінювати у кожному конкретному випадку за допомогою певних критеріїв, які у практиці набули назву «критерії медіабельності спору». Під медіабельністю спору треба розуміти сукупність ознак конкретного спору, які визначають об'єктивну та суб'єктивну можливість/доцільність проведення медіації [9, с. 27]. Медіатор має визначитися щодо медіабельності чи немедіабельності спору, а також готовності взятися за її проведення водночас, як сторони визначаються з питанням стосовно доцільності своєї участі в медіації.

Медіація також може бути застосована як превентивний інструмент, що повністю узгоджується з вимогами Стамбульської конвенції в частині вжиття необхідних законодавчих та інших заходів для запобігання всім формам насильства, заохочення змін у соціальних і культурних моделях поведінки жінок та чоловіків з метою викорінення упереджень, звичаїв, традицій та всіх інших практик, які ґрунтуються на ідеї неповноцінності жінок або на стереотипних ролях жінок та чоловіків (ч. ч. 1, 2 ст. 12 Конвенції) [7].

Приємно констатувати, що багато експертів виступають проти автоматичного виключення медіації у випадках домашнього насильства, зосереджуючи на необхідності залучення добре підготовлених професіоналів-медіаторів.

Зінсу О. І., досліджуючи роль сімейної медіації, розглядає медіацію «як інноваційний підхід профілактики домашнього насильства, застосування якого на стадіях низької ефективності конфлікту суттєво знизить ризик трансформації невирішеного сперечання у поліфонічний глибинний конфлікт «домашнє насильство» [6, с. 460].

Т. Водоп'ян, аналізуючи досвід України та Великобританії у сфері сімейної медіації, зазначила про необхідність застосування індивідуального підходу до конкретної ситуації, а «сам факт наявності домашнього насильства не виключає можливості проведення медіації з питань поділу майна чи вирішення питань життя дітей. Найважливішим є бажання сторін, здатність постраждалої особи брати участь у процедурі та безпека сторін» [2, с. 53].

Добкіна К. Р., досліджуючи медіацію в контексті відновного правосуддя, вважає, що вирішення спору шляхом медіації повинні прийматися в індивідуальному порядку після ґрунтовного вивчення обставин справи. Одночасно виникає потреба провести дослідження, які визначають, у яких ситуаціях медіація може бути успішною. Результати ж уже проведених досліджень показують, що такі ситуації існують» [3].

Особливої уваги заслуговує той факт, що справи про домашнє насильство майже завжди торкаються дітей, які можуть бути як прямими постраждалими, так і свідками насильства, що автоматично надає статус потерпілої особи. Необхідність урахування інтересів неповнолітніх та мінімізації шкоди для їхнього психологічного стану робить медіацію потенційно корисним інструментом для вироблення рішень, орієнтованих на добробут дитини, що відповідає принципу забезпечення найкращих інтересів дитини, визначеному частиною й статті 3 Конвенції про права дитини: «усіх діях щодо дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, що займаються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними чи законодавчими органами, першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини» [6].

Гнучкість медіаційного процесу також дозволяє включати до нього осіб, які формально не є учасниками справи, але можуть суттєво вплинути на результативність врегулювання конфлікту (наприклад, бабуся, дідусь, тітка, дядько). Водночас медіатор повинен індивідуально оцінювати доцільність та можливість залучення сторонніх осіб до медіаційної сесії чи її окремих етапів, не порушуючи ефективності процедури. Участь додаткових осіб у медіації або проведення медіатором окремих консультацій потребує обов'язкової згоди всіх сторін спору. Такий підхід може створювати певні виклики, а також вимагає вирішення питання дотримання принципу конфіденційності.

Отже, кваліфікована допомога медіатора, який спеціалізується на вирішенні сімейних справ, може мати не лише превентивний ефект, а також допомогти виявити ризики наявності домашнього насильства, в тому числі щодо дитини.

Висновки. З огляду на трансформативність судової практики, важливо детально врегулювати умови застосування інструментів медіації в справах домашнього адміністративного насильства, зазначивши: відсутність системного характеру насильства та елементів контролю,

рівність переговорних позицій, добровільна та усвідомлена згода учасників, забезпечення безпеки сторін під час процесу, залучення спеціально підготовлених медіаторів зі знаннями у сфері домашнього насильства, можливості негайного припинення медіації у разі виявлення ознак загрози.

Водночас системною проблемою залишається відсутність єдиних стандартів розгляду справ про адміністративне домашнє насильство через особливості апеляційного провадження. Остаточність постанов апеляційних судів загальної юрисдикції та неможливість їх касаційного перегляду унеможливлюють формування уніфікованої судової практики під орудою Верховного Суду. Така правова ситуація породжує ризики диспропорційного застосування правових норм та може негативно впливати на ефективність захисту прав постраждалих, включаючи їхні можливості отримання доступу до альтернативних способів врегулювання конфліктів.

Перспективним напрямом вирішення зазначених проблем вважаємо впровадження системи спеціалізованих сімейних судів в Україні, що дозволить створити більш ефективну модель інтеграції медіації у процес розгляду справ про домашнє насильство. Сімейні суди, маючи вузьку спеціалізацію та відповідну підготовку суддів, зможуть забезпечити диференційований підхід до різних категорій внутрішньосімейних конфліктів, визначаючи доцільність та безпечність застосування медіативних процедур у кожному конкретному випадку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Guide to Good Practice under the Hague Convention of 25 October 1980 on the Civil Aspects of International Child Abduction: Mediation. *Hague Conference on Private International Law*, 2012. URL: https://assets.hcch.net/docs/d09b5e94-64b4-4afe-8ee1-ab97c98daa33.pdf.
2. Водоп'ян Т. В. Сімейна медіація та домашнє насильство: досвід України та Великобританії. *Юридичний вісник Західно-українського національного університету*. 2024. Вип. 58. С. 52–54.
3. Добкіна К. Р. Застосування медіації у випадках домашнього насильства: національні тенденції та зарубіжний досвід. *Dictum factum*. 2023. № 2. С. 127–140.
4. Єдиний державний реєстр судових рішень : вебсайт. URL: https://reyestr.court.gov.ua/ (дата звернення 30.06.2025).
5. Зінсу О. І. Роль сімейної медіації у профілактиці домашнього насильства. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 3. 2023. С. 457–461.
6. Конвенція про права дитини : Конвенція; ООН від 20.11.1989. База даних «*Законодавство України*» / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_021 (дата звернення: 30.06.2025).
7. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція) : Конвенція; Рада Європи від 11.05.2011. База даних «*Законодавство України*» / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/994_001-11 (дата звернення: 29.06.2025).
8. Можливі ризики постраждалої особи при участі в сімейній медіації за наявності ознак домашнього насильства. *Асоціація сімейних медіаторів України* : вебсайт. URL: https://www.afmu.org.ua/domashnie-nasylstvo (дата звернення: 30.06.2025).
9. Науково-практичний коментар до Закону України «Про медіацію» / Проєкт ЄС «Право-Justice», Українська академія медіації ; [уклад.: О. Бірюкова, І. Іванець, Т. Печончик та ін.]. Київ : Право-Justice, 2024. 100 с.
10. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII. База даних «*Законодавство України*» / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2229-19 (дата звернення: 29.06.2025).
11. Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги посередництва, Державного стандарту соціальної послуги медіації та внесення зміни до Класифікатора соціальних послуг : Наказ; Мінсоцполітики України від 03.06.2024 № 269-Н. База даних «*Законодавство України*» / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/z1159-24 (дата звернення: 29.06.2025).
12. Про медіацію : Закон України від 16.11.2021 № 1875-IX. База даних «*Законодавство України*» / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/1875-20 (дата звернення: 29.06.2025).
13. Про соціальні послуги : Закон України від 17.01.2019 № 2671-VIII. База даних «*Законодавство України*» / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2671-19 (дата звернення: 29.06.2025).
14. Харитонова О. В. Медіація в контексті домашнього насильства і насильства за ознакою статі: дебати, що тривають, і потреба в посиленні захисту постраждалих. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 4. С. 571–576.

УДК 347.9
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/14

МЕДІАЦІЯ У ВРЕГУЛЮВАННІ ЦИВІЛЬНИХ СПОРІВ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ІЗ СУДОВИМ ПРОВАДЖЕННЯМ НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНИ ТА КРАЇН ЄС

MEDIATION IN CIVIL DISPUTE RESOLUTION: A COMPARATIVE ANALYSIS WITH COURT PROCEEDINGS ON THE EXAMPLE OF UKRAINE AND EU COUNTRIES

Матвійчук М.А., д.філос. у гал. права, доцент,
завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін імені Василя Попелюшка
Національний університет «Острозька академія»

Максимчук О.О., викладач кафедри теорії та історії держави і права
Національний університет «Острозька академія»

Дана стаття присвячена дослідженню ефективності медіації як альтернативного способу врегулювання цивільних спорів у порівнянні з судовим провадженням на прикладі України та країн Європейського Союзу.

З'ясовано, що у зв'язку із набранням чинності Закону України «Про медіацію» у 2021 році та відповідних змін до Цивільного процесуального кодексу України в Україні створено сприятливі умови для врегулювання цивільно-правових конфліктів шляхом медіації, при чому на будь-якій стадії судового процесу. Однак, попри усі переваги медіації порівняно із судовим вирішенням спору, дослідження показує, що медіація досі не набула масової популярності в українському суспільстві. Основною причиною цього є недостатня обізнаність населення, представників правничих професій про сутність медіації, її переваги (економія часу й коштів, збереження конструктивних відносин, конфіденційність, гнучкість рішень тощо) та можливості застосування. Це приводить до того, що багато спорів, які могли б бути вирішені мирно, без звернення до суду, все ще надходять до надмірно перевантаженої справами вітчизняної судової системи.

У статті приділено увагу порівняльному аналізу європейського досвіду медіації, зокрема в таких країнах як Італія, Польща та Німеччина. Ці країни успішно запровадили механізми обов'язкових інформаційно-оціночних зустрічей з медіатором та/або обов'язкової медіації для певних категорій цивільних спорів. Доведено, що такі підходи значно підвищують рівень використання медіації, розвантажують судову систему та забезпечують більш швидке ефективне вирішення цивільних справ.

Окремо закцентовано увагу на проблемі відсутності єдиного реєстру медіаторів в Україні, що ускладнює пошук кваліфікованих фахівців та знижує довіру до інституту медіації загалом. Пропонується запозичити досвід Болгарії та створити єдиний державний реєстр медіаторів, що сприятиме легітимізації професії, підвищенню якості послуг та спрощенню вибору надавача послуг медіації для споживачів.

Ключові слова: альтернативне врегулювання конфліктів, медіація, медіатор, медіаційна угода, реєстр медіаторів, судове провадження, цивільний спір, Європейський Союз.

This article is devoted to researching the effectiveness of mediation as an alternative method of resolving civil disputes compared to court proceedings, using Ukraine and European Union countries as examples.

It has been established that, in connection with the entry into force of the Law of Ukraine "On Mediation" in 2021 and the corresponding amendments to the Civil Procedure Code of Ukraine, favorable conditions have been created in Ukraine for the settlement of civil law conflicts through mediation at any stage of the judicial process. However, despite all the advantages of mediation compared to court settlement of disputes, research shows that mediation has not yet gained widespread popularity in Ukrainian society. The main reason for this is insufficient awareness among the general public and legal professionals about the nature of mediation, its advantages (saving time and money, preserving constructive relationships, confidentiality, flexibility of decisions, etc.) and its potential applications. This leads to many disputes that could be resolved peacefully, without resorting to court, still ending up in the domestic court system, which is already overburdened with cases.

The article focuses on a comparative analysis of European mediation experience, particularly in countries such as Italy, Poland, and Germany. These countries have successfully introduced mechanisms for mandatory information and assessment meetings with a mediator and/or mandatory mediation for certain categories of civil disputes. It has been proven, that such approaches significantly increase the use of mediation, relieve the burden on the judicial system, and ensure faster and more effective resolution of civil cases.

Special attention is paid to the problem of the lack of a single register of mediators in Ukraine, which complicates the search for qualified specialists and reduces trust in the institution of mediation in general.

It is proposed to borrow from Bulgaria's experience and create a single state register of mediators, which will contribute to the legitimization of the profession, improve the quality of services, and simplify the selection of mediation service providers for consumers.

Key words: alternative conflict resolution, mediation, mediator, mediation agreement, register of mediators, court proceedings, civil dispute.

Постановка проблеми. Впродовж останніх років, особливо з набуттям чинності Закону України «Про медіацію», медіація як альтернативний спосіб врегулювання спору набуває значного поширення при вирішенні цивільних, сімейних, трудових, господарських, адміністративних та, навіть кримінальних справ, де медіація є однією із форм відновного правосуддя. Свою ефективність, медіація як альтернативний спосіб врегулювання спорів довела в різних країнах світу та в Україні, зокрема.

Вбачається, що попри весь спектр можливих правовідносин, саме цивільні правовідносини в силу свого різноманіття та диспозитивності є найбільш сприятливими для застосування медіації. Тим не менше, стверджувати про неабияку популярність або «масовість» її обрання сторонами конфлікту у порівняні із судовим розглядом у справах, де це допустимо та раціонально, ми не можемо.

Безумовно, першопричиною цього є низька обізнаність населення про існування такої примирної процедури як медіація, зокрема й про особливості її проведення, можливість застосування у конкретному випадку, її переваги у порівнянні з судовим провадженням тощо.

Тому, з огляду на наведене, актуальним на сьогодні є дослідження розширених можливостей учасників конфлікту для альтернативного врегулювання спорів, зокрема шляхом використання такого інструменту як медіація. Адже саме медіація дозволяє не лише у мирний спосіб позбутися першопричин виникнення конфлікту та зберегти існуючі конструктивні відносини між сторонами, а й створює сприятливі умови для зародження нових, майбутніх продуктивних партнерських відносин між вже колишніми учасниками конфлікту.

З набуттям чинності 15.12.2021 року Закону України «Про медіацію» дослідження ефективності використання медіації у врегулюванні спорів, зокрема цивільних на прикладі країн ЄС суттєво актуалізувалася. Вказане обумовлено необхідністю гармонізації вітчизняного законодавства у сфері забезпечення доступу до правосуддя з урахуванням стандартів та позитивної практики Європейського Співтовариства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості правого регулювання медіації як соціального та правового інституту альтернативного врегулювання спорів, в т.ч. цивільних, викликали стійкий інтерес серед дослідників різноманітних наукових сфер, зокрема Н. Бондаренко-Зелінської, У. Воробель, О. Костюченко, Н. Мазаракі, С. Мирзи, Л. Романадзе, С. Сергєєвої, Ю. Сергєєва та ін., а аналізу практичного досвіду застосування медіаційної процедури та тенденцій її розвитку в країнах ЄС приділено значну увагу в працях М. Хлистік, Н. Ю. Контор, Н. Бондарчук, К. Платонової, Т. Степаненко та ін. Однак, не зважаючи на це, комплексне дослідження ефективності медіації у врегулюванні саме цивільних спорів на прикладі країн Європейського Союзу, які вже мають позитивний досвід її впровадження, застосування та удосконалення, залишається актуальним і донині.

У зв'язку із наведеним**, метою даної статті** є дослідження особливостей застосування медіації при вирішенні цивільно-правових конфліктів у порівнянні із судовим провадженням в Україні та країнах ЄС, виявлення можливих недоліків законодавства про медіацію в Україні та розробка пропозицій щодо його удосконалення.

Виклад основного матеріалу. Правові засади та порядок проведення медіації як позасудової процедури врегулювання конфлікту (спору), принципи медіації, статус медіатора, вимоги до його підготовки та інші питання, пов'язані з цією процедурою визначені Законом України «Про медіацію» № 1875-IX від 16.11.2021 (далі – Закон України «Про медіацію»), відповідно до п. 4 ст. 1 якого медіація – це позасудова добровільна, конфіденційна, структурована процедура, під час якої сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт (спір) шляхом переговорів [1].

Норми зазначеного закону в сукупності з іншими нормами цивільного процесуального законодавства, які аналізуватимуться у даній статті, створюють міцну основу для побудови стійкої моделі медіації, та можливостей її ефективного застосування нарівні із судовим розглядом різних категорій цивільних справ.

Варто відзначити, що на сьогодні цивільне процесуальне законодавство України є дуже сприятливим до примирення сторін конфлікту. Зокрема, сторони можуть примиритися, у тому числі шляхом медіації, на будь-якій стадії судового процесу (і це є її безумовною перевагою). Результат домовленості сторін може бути оформлений мировою угодою (ч. 7 ст. 49 ЦПК України); під час розгляду справи по суті суд сприяє примиренню сторін (ч. 5 ст. 211 ЦПК України); передбачено певне стимулювання до примирення у вигляді можливості повернення частини сплаченого судового збору. Так, зокрема, згідно з ч. 1, 2 ст. 142 ЦПК України у разі укладення мирової угоди до прийняття рішення у справі судом першої інстанції, відмови позивача від позову, визнання позову відповідачем до початку розгляду справи по суті суд у відповідній ухвалі чи рішенні у порядку, встановленому законом, вирішує питання про повернення позивачу з державного бюджету 50 відсотків судового збору, сплаченого при поданні позову, а в разі якщо домовленості про укладення мирової угоди, відмову позивача від позову або визнання позову відповідачем досягнуто сторонами за результатами проведення медіації – 60 відсотків судового збору, сплаченого при поданні позову.

У разі укладення мирової угоди, відмови від позову, визнання позову відповідачем на стадії перегляду рішення в апеляційному чи касаційному порядку суд у відповідній ухвалі у порядку, встановленому законом, вирішує питання про повернення скаржнику (заявнику) з державного бюджету 50 відсотків судового збору, сплаченого ним при поданні відповідної апеляційної чи касаційної скарги, а в разі якщо домовленості про укладення мирової угоди, відмову позивача від позову або визнання позову відповідачем досягнуто сторонами за результатами проведення медіації – 60 відсотків судового збору, сплаченого при поданні відповідної апеляційної чи касаційної скарги [2].

У підготовчому провадженні законодавець зобов'язує суд серед іншого з'ясувати, чи бажають сторони провести позасудове врегулювання спору шляхом медіації (п. 2 ч. 2 ст. 197 ЦПК України), якщо сторони виявлять бажання провести медіацію, то суд може оголосити перерву (п. 5 ч. 5 ст. 198 ЦПК України), а у разі звернення обох сторін з клопотанням про зупинення провадження у справі у зв'язку з проведенням медіації суд зобов'язаний зупинити провадження у справі на час проведення медіації, але не більше дев'яноста днів з дня постановлення судом ухвали про зупинення провадження у справі (п. 4^1 ч. 1 ст. 252, п. 3^1 ч. 1 ст. 253 ЦПК України) [2].

Які ж наслідки має проведена процедура медіації? Наступні:

– Суддя враховує положення угоди при винесенні рішення;

– Позивач може відмовитися від позову або подати заяву про залишення позову без розгляду;

– Відповідач може визнати позовні вимоги повністю або частково;

– Сторони спору можуть укласти мирову угоду та подати її на затвердження суду, якщо сторони спору не дійшли згоди в процесі медіації – суддя продовжує розгляд справи [3].

Безперечно, допоки в Україні не сформована культура мирного врегулювання спорів існує досить багато спорів, що могли би бути вирішені сторонами мирно, в тому числі й за допомогою медіації, проте вирішуються натомість в судовому порядку [4, с. 22].

Незважаючи на наявність такого сприятливого правового середовища для позасудового вирішення конфліктів в Україні самі процедури примирення в тому числі й шляхом застосування медіації на сьогодні не набули масової популярності. За даними Єдиного державного реєстру судових рішень з моменту набрання чинності Закону України «Про медіацію» (понад три з половиною роки) суди виносили ухвали про зупинення провадження у цивільних справах для вирішення конфлікту за допомогою медіації всього лише 19 разів, з яких клопотання сторін було задоволено лише 14 раз. Це справи зокрема:

про стягнення заборгованості: ухвала Переяслав-Хмельницькиого міськрайонного суду Київської області у справі № 373/509/24 від 20.05.2024 [5]; ухвала Шацького районного суду Волинської області у справі № 170/48/24 від 25.10.2024 [6]; ухвала Селидівського міського суду Донецької області у справі № 242/5771/21 від 07.07.2023 [7]; ухвала Франківського районного суду м. Львова у справі № 465/6094/23 від 19.12.2023 [8]; ухвала Печерського районного суду м. Києва у справі №№ 757/29628/22-ц від 26.10.2023 [9]; ухвала Ніжинського міськрайонного суду Чернігівської області у справі №740/5192/23 від 12.10.2023 [10]; ухвала Київського районного суду м. Харкова у справі № 953/6594/22 від 20.02.2023 [11];

про розірвання шлюбу: ухвала Переяслав-Хмельницького міськрайонного суду Київської області у справі № 373/903/24 від 18.06.2024 [12];

про відібрання дитини у матері: ухвала Переяслав-Хмельницького міськрайонного суду Київської області у справі № 373/233/24 від 21.05.2024 [13];

про визнання права власності на майно: ухвала Шацького районного суду Волинської області у справі № 170/48/24 від 25.10.2024 [14];

про поділ майна подружжя: ухвала Жовківського районного суду Львівської області у справі № 444/2986/22 від 08.05.2023 [15]; ухвала Христинівського районного суду Черкаської області у справі № 705/3026/17 від 12.03.2024 [16];

про визнання незаконним та скасування рішення, скасування державної реєстрації та усунення перешкод у користуванні майном: ухвала Галицького районного суду м. Львова у справі № 461/1675/22 від 29.03.2023 року [17];

про визначення місця проживання малолітніх дітей: ухвала Жовківського районного суду Львівської області у справі № 444/3138/22 від 08 травня 2023 року [18].

При цьому, як свідчить статистика, найбільша кількість спроб вирішення конфліктів за допомогою медіації у судовому провадженні в цивільних справах припадає на наступні категорії спорів: спори, про стягнення заборгованості, спори про захист права власності та спори які виникають із сімейних відносин.

Безумовно, медіація є необхідною у врегулюванні тих конфліктів, у яких вкрай важливо зберігати і розвивати майбутні дружні партнерські відносини. Це зокрема, можуть бути, не лише договірні відносини, а й позадоговірні, скажімо, відносини з відшкодування шкоди, спадкові, сімейні, у яких сторонам завжди важливо не лише зберігати та підтримувати в майбутньому дружні відносини, а і дбати про власну репутацію.

Варто зауважити, що державою було здійснено певні кроки у напрямку розширення можливостей позасудового врегулювання спорів в тому числі і цивільних. Так у Стратегії розвитку системи правосуддя на конституційного судочинства на 2021–2023 роки, затвердженій Указом Президента України від 11 червня 2021 року № 231/2021 у п. 4.1.5. Щодо розвитку альтернативного (позасудового) та досудового врегулювання спорів було передбачено встановлення для окремих, визначених законом, категорій справ обов'язкового досудового порядку врегулювання спорів з використанням медіації та інших практик; а також запровадження та розвиток інституту медіації. Фактично, було визнано необхідність розвитку медіації в контексті забезпечення доступу до правосуддя, підвищення інвестиційної привабливості України і зняття соціальної напруги в суспільстві. Однак, зазначена Стратегія через низку причин була виконана лише частково [19]. У новій Стратегії розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2024–2029 роки (яка поки не є представлена у повній редакції) серед іншого заплановане укрупнення мережі місцевих судів, з метою приведення її у відповідність до нового адміністративного устрою. План укрупнення поки не представлений, але зменшення кількості судів неодмінно призведе до погіршення територіальної доступності правосуддя для населення [20] і перенавантаження судів, тривалі терміни розгляду справ тощо.

Саме тому, наразі видається доцільним для окремих категорій справ, а особливо тих, у яких важливим є збереження дружніх відносин та репутації сторін, передбачити обов'язковий порядок досудового врегулювання спорів з використанням медіації або ж проведення інформаційно-оціночних зустрічей сторін конфлікту з медіатором. Для прикладу, як це має місце в Італії, де з 2011 року було запроваджено обов'язкову медіацію у всіх спорах щодо речових прав (відстань між будівлями, сервітути тощо); поділ майна; спадкування; шлюбних договорів; договорів оренди; безоплатного надання в користування (на підставі нотаріально посвідченого акту); оренди виробничих установ; договорів страхування, банківських і фінансових договорів. Спори, що виникають у зв'язку з кондомініуму і відшкодування збитків водного сполучення та на дорозі, також віднесені до цієї групи [21, с. 117–118]. Чи, наприклад, у Польщі існують вимоги законодавства щодо обов'язкового направлення трудових спорів на процедуру медіації, і лише потім у разі негативного результату вони можуть стати предметом судового розгляду [22].

Цікавим у даному напрямку є досвід Німеччини, де федеральні землі наділено правом самостійно запроваджувати законодавчі механізми, які передбачають обов'язкові процедури альтернативного врегулювання спорів, участь в яких є обов'язковою передумовою судовому розгляду. Якщо позивач ігнорує вимогу обов'язкового альтернативного врегулювання спору, суд відхиляє позов як передчасний**.** При цьому федеральний законодавець навмисно не деталізував процедури, оскільки мав на меті заохотити різні альтернативні підходи до її реалізаці. На сьогодні обов'язкова медіація в Німеччині запроваджена в окремих землях. У разі якщо сторони її не провели, то суд позовну заяву у даній справі визнає неприйнятною.

Так, у Баварії, Бранденбурзі, Гессені, Саарській землі та Шлезвіг-Гольштейні медіація обов'язкова у спорах на суму до 600–750 євро (дрібні справи). У Нижній Саксонії обов'язкова медіація застосовується лише у спорах щодо сусідства, наклепу та претензій відповідно до розділу 3 Загального закону про рівне поводження. У Саксонії-Анхальт використовується обов'язкова медіація у спорах між сусідами [4, с. 16].

Аналізуючи перспективи подальшого розвитку медіації, у необхідності не лише запровадження обов'язкової медіації у деяких категоріях справ (сімейні, трудові, спадкові), досить чітко та предметно висловився Є. Синельников, закцентувавши увагу також і на потребі поширення інформації про процедуру медіації, її сміливе доречне застосування; залучення суддів у відставці, звільнених суддів як медіаторів або представників судової системи, під контролем яких може бути здійснена присудова медіація; створення спеціальних приміщень для проведення медіації тощо [3].

Сьогодні на порталі «Судова влада України» існує розділ щодо медіації. Наразі там є інформація про те, що таке медіація, хто такий медіатор та як його знайти, як медіація загалом співвідноситься з судовим розглядом тощо. Однак, цього не достатньо. Тому для більш ефективного та продуктивного залучення сторін до врегулювання конфлікту логічним і таким, що однозначно потребує запозичення вважаємо досвіду Італії, у якій запроваджено проведення обов'язкових інформаційно-оціночних зустрічей сторін конфлікту із медіатором, перед зверненням до суду, що додатково інформує усіх учасників конфлікту про можливість врегулювання їхнього спору за допомогою медіації.

Так, зокрема, перша інформаційна зустріч із медіатором є обов'язковим кроком перед тим, як розпочати судовий процес у цивільних та господарських спорах щодо таких питань: відносини орендодавця та орендаря; добровільне об'єднання власників житла; спільна власність на землю; речові права; розподіл майна; спадкове правонаступництво; сімейні угоди; позики; оренда; шкода, пов'язана з медичною відповідальністю та відповідальністю у сфері охорони здоров'я; наклеп у пресі або інших засобах реклами; страхування; банківські контракти; фінансові договори; суперечки з сусідами; трасти та нерухомість; сімейний бізнес [4, с. 14].

Аналізуючи перешкоди на шляху розвитку інституту медіації в Україні, не можливо не погодитися також із думкою Є. Є. Синельникова, який звертає увагу на недостатньо активну роль в інформуванні та пропонуванні медіації представниками правничих професій та судом та недостатній рівень обізнаності деяких суддів про медіативні процедури, війну та недостатню співпрацю суду з організаціями медіаторів, відсутність достатньої

кількості кваліфікованих медіаторів у деяких регіонах [3] доцільним видається додати ще й те, що на сьогодні в Україні єдиного реєстру медіаторів, як от Єдиного реєстру адвокатів України, куди вносяться відомості про всіх адвокатів України – немає. Зазначена обставина, на наше переконання, значно ускладнює стороні, яка виявила цікавість до врегулювання спору шляхом медіації, підшукати медіатора-фахівця з відповідною кваліфікацією. Наразі в Україні функціонує кілька реєстрів різних організацій медіаторів. Це, зокрема, Реєстр медіаторів – членів Національної асоціації медіаторів України (22 медіатори), Реєстр Української академії медіаторів – 69 медіаторів (включаються лише випускники Академії), Реєстр медіаторів, які залучаються центрами з надання безоплатної правничої допомоги – 134 медіатори, реєстр платформи Mediation Help – близько 130 медіаторів з них, у цивільних справах надають допомогу – 112. Така практика існування кількох реєстрів медіаторів, зазвичай спеціалізованих, де при цьому ведення реєстрів здійснюють ті суб'єкти, які безпосередньо пов'язані з медіацією (суди, об'єднання медіаторів тощо) передбачена законодавством багатьох країн, які входять до складу Європейського Союзу (Литва, Німеччина, Польща, Чехія) [23, с. 177–181], однак, більш дієвим вбачається запозичення досвіду Нідерландів чи Болгарії, щодо створення єдиного реєстру медіаторів країни, існування якого, на наше переконання, матиме ряд переваг.

По-перше, це значно легітимізує інститут медіації в очах клієнтів-споживачів та збільшить довіру до медіаторів, які будуть внесені до єдиного реєстру, а не реєстрів різних організацій, законність створення і функціонування яких сторонам потрібно ще додатково перевіряти.

По-друге, матиме позитивний вплив на якість надання послуг медіатора, адже, в єдиному реєстрі можна буде відобразити відомості про відповідальність за порушення правил професійної етики, наприклад, за аналогом відповідальності адвокатів – виключення з реєстру за вчинення проступку тощо, а також відобразити спеціалізацію, форми співпраці конкретного медіатора з клієнтом тощо, що дозволить споживачу послуг медіації обрати фахівця максимально відповідно до своїх потреб та очікувань.

По-третє, існування єдиного реєстру медіаторів дозволить державі підсумувати кількість медіаторів, які працюють в Україні, та оперативно реагувати на потребу впровадження додаткових правових стимулів та заохочень для здобуття громадянами кваліфікації медіатора.

Висновки. В Україні інститут медіації у цивільних справах тільки набирає свого розвитку та поширення завдяки ряду переваг у порівняні із судовим розглядом, зокрема таких як: економія коштів та часу на врегулювання конфлікту, збереження довготривалих здорових партнерських відносин, збереження репутації тощо. Однак, як показують дослідження, на сьогодні використання медіації серед громадян як одного із способів позасудового врегулювання конфлікту є порівняно низьким. Вказане свідчить про необхідність розширення обізнаності населення про можливості застосування процедури, альтернативної судовому розгляду, її переваги та недоліки.

З урахуванням позитивного досвіду країн Європейського Союзу таких як Італія, Німеччина, Польща в Україні видається доцільним для окремих категорій цивільних справ в передбачити обов'язковий порядок досудового врегулювання спорів з використанням медіації, а також впровадити обов'язкові інформаційно-оціночні зустрічі сторін конфлікту із медіатором, як один із способів інформування суспільства про медіацію. Запровадження зазначених заходів, на наше переконання, дозволило б безумовно розвантажити надмірно перевантажену вітчизняну судову систему, що своїм наслідком мало б безперечний позитивний вплив і на швидкість та якість розгляду інших судових справ, у яких сторони не можуть врегулювати конфлікт шляхом медіації як зокрема, так і на ефективність системи правосуддя загалом.

Існування в Україні множинності реєстрів медіаторів ускладнює пошук кваліфікованого фахівця, що знижує довіру до інституту медіації загалом. Створення єдиного державного реєстру медіаторів за аналогією з Єдиним реєстром адвокатів України та запозиченням досвіду Болгарії значно легітимізує інститут медіації**,** підвищить його прозорість, дозволить відображати відомості про спеціалізацію та відповідальність медіаторів, а також забезпечить державі можливість моніторингу та стимулювання розвитку професії медіатора в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 № 1875-IX: станом на 03.06.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text. (дата звернення: 03.06.205).

2. Цивільний процесуальний кодекс України: Кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV: станом на на 03.06.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення: 03.06.205).

3. Синельников Є. Деякі аспекти медіації. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_aspekti_mediacii.pdf

4. Медіація у цивільних та господарських справах. Проєкт. Вересень 2021. / Берт Маан, Ремко ван Рі, Луїза Романадзе, Світлана Сергєєва, Юрій Сергєєв. URL: https://www.pravojustice.eu/storage/app/uploads/public/615/5ac/7a6/6155ac7a6e5a3765926585.pdf

5. Ухвала Переяслав-Хмельницького міськрайонного суду Київської області у справі № 373/509/24 від 20.05.2024. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119129793. (дата звернення: 02.06.2025).

6. Ухвала Шацького районного суду Волинської області у справі № 170/48/24 від 25.10.2024. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/122574812. (дата звернення: 02.06.2025).

7. Ухвала Селидівського міського суду Донецької області у справі № 242/5771/21 від 07.07.2023. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/112035900. (дата звернення: 02.06.2025).

8. Ухвала Франківського районного суду м. Львова у справі № 465/6094/23 від 19.12.2023. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/115786702. (дата звернення: 02.06.2025).

9. Ухвала Печерського районного суду м. Києва у справі №№ 757/29628/22-ц від 26.10.2023. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/115848060. (дата звернення: 02.06.2025).

10. Ухвала Ніжинського міськрайонного суду Чернігівської області у справі №740/5192/23 від 12.10.2023 . URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/114131783. (дата звернення: 02.06.2025).

11. Ухвала Київського районного суду м. Харкова у справі № 953/6594/22 від 20.02.2023. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109124243. (дата звернення: 02.06.2025).

12. Ухвала Переяслав-Хмельницького міськрайонного суду Київської області у справі №373/903/24 від 18.06.2024. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119839299. (дата звернення: 02.06.2025).

13. Ухвала Переяслав-Хмельницького міськрайонного суду Київської області у справі № 373/233/24 від 21.05. 2024. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119198463. (дата звернення: 02.06.2025).

14. Ухвала Шацького районного суду Волинської області у справі № 170/48/24 від 25.10.2024. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/122574812. (дата звернення: 02.06.2025).

15. Ухвала Жовківського районного суду Львівської області у справі № 444/2986/22 від 08.05.2023. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110759850. (дата звернення: 02.06.2025).

16. Ухвала Христинівського районного суду Черкаської області у справі № 705/3026/17 від 12.03.2024. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117588887. (дата звернення: 02.06.2025).
17. Ухвала Галицького районного суду м. Львова у справі № 461/1675/22 від 29.03.2023 року URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109889518. (дата звернення: 02.06.2025).
18. Ухвала Жовківського районного суду Львівської області у справі № 444/3138/22 від 08 травня 2023 року URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110759848. (дата звернення: 02.06.2025).
19. Хрипун В. *Нова стратегія судової реформи: що влада планує зробити з правосуддям до 2029 року*. Конституційний процес в Україні: політико-правові аспекти. 2024. № 9. URL: https://nbuviap.gov.ua/images/informaciyni_vidanya/konst_pr/2024/konst_pr_2024_9.pdf
20. Охріменко В., Смалюк Р. *Мировое судочинство: як і навіщо це може працювати в Україні?* Конституційний процес в Україні: політико-правові аспекти. 2024. № 9. URL: https://nbuviap.gov.ua/images/informaciyni_vidanya/konst_pr/2024/konst_pr_2024_9.pdf
21. Любченко Я. *Альтернативні способи вирішення правових спорів: теоретико-правовий аспект*: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2018. 249 с.
22. Поліщук М. *Становлення медіації як альтернативного способу вирішення спорів : досвід Польщі*. *Науковий* вісник Ужгородського національного університету. 2013. Серія ПРАВО. Випуск 23. Частина І. Том 1. URL: https://surl.li/lxnuae
23. Медіація у професійній діяльності юриста : підручник / за ред. Н. Крестовської та Л. Романадзе. Одеса : Екологія, 2019. 456 с.

УДК 347.9
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/15

ВИКОНАВЧЕ ПРОВАДЖЕННЯ ЩОДО ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

ENFORCEMENT PROCEEDINGS INVOLVING MILITARY PERSONNEL

Меленчук В.І., приватний виконавець виконавчого округу Львівської області, аспірант
Навчально-науковий інститут права та правоохоронної діяльності Львівського державного університету внутрішніх справ

Стаття присвячена аналізу процедури примусового виконання судових рішень та рішень інших юрисдикційних органів відносно фізичних осіб боржників, які стали на захист Батьківщини в умовах дії режиму воєнного стану. Зважаючи на унікальний статус військовослужбовців, що зумовлений виконанням останніми конституційного обов'язку із захисту Вітчизни, що передбачає певні привілеї та гарантії, в статті порушено проблему невідповідності чинного законодавства у сфері виконавчого провадження до статусу боржників – військовослужбовців, важливості їхній ролі та умовам несення військової служби.

В статті висвітлено проблему арешту банківських рахунків боржників – військовослужбовців, на які зараховується грошове забезпечення із військової частини. Проаналізовано діюче законодавче регулювання та виявлено його прогалини та колізії. На основі виявлених недоліків у чинному законодавстві, що регулює сферу виконавчого провадження, запропоновано зміни та доповнення до аналізованих норм.

Обгрунтовується необхідність диференційованого підходу до застосування заходів примусового виконання залежно від категорії стягнення та стягувача як сторони виконавчого провадження.

Пропонується встановити, що арешт коштів боржника – військовослужбовця застосовується лише в межах виконавчих проваджень, де стягувачами виступають фізичні особи, або коли має місце стягнення коштів, що пов'язано з відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням. В цих випадках, окрім звернення стягнення на дохід боржника рекомендується застосовувати всі закріплені законодавцем заходи примусового виконання.

В статті наведено аргументи на користь того, що у всіх інших випадках (де стягувачами не є фізичні особи, або коли не йдеться про стягнення коштів, що пов'язано з відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням) слід обмежуватися лише зверненням стягнення на дохід боржника – військовослужбовця, без реалізації будь-якого належного йому майна, однак з можливістю винесення постанови про арешт майна.

На підставі проведеного дослідження, для усунення виявлених законодавчих прогалин та забезпечення рівності в інтересах сторін виконавчого провадження, у статті пропонується власна редакція норми Закону України «Про виконавче провадження», якою слід доповнити Розділ XIII «Прикінцеві та перехідні положення».

Ключові слова: виконавче провадження, арешт коштів, військовослужбовець, воєнний стан, грошове забезпечення військовослужбовця, боржник і стягувач, виконавчі документи, державний / приватний виконавець, звернення стягнення, звернення стягнення на безготівкові кошти боржника, примусове виконання рішень судів та інших юрисдикційних органів, суд, цифровізація і штучний інтелект, заходи примусового виконання.

The article is devoted to the analysis of the procedure for the enforcement of court decisions and decisions of other jurisdictional bodies in relation to individual debtors who defended the Motherland under martial law. Given the unique status of military personnel, which is due to the latter's fulfillment of the constitutional duty to defend the Fatherland, which provides for certain privileges and guarantees, the article raises the issue of the inconsistency of the current legislation in the field of enforcement proceedings with the status of debtors – military personnel, the importance of their role and the conditions of military service.

The article highlights the problem of arresting bank accounts of debtors – military personnel, to which monetary support from the military unit is credited. The current legislative regulation is analyzed and its gaps and conflicts are identified. Based on the identified shortcomings in the current legislation regulating the sphere of enforcement proceedings, amendments and additions to the analyzed norms are proposed.

The need for a differentiated approach to the application of enforcement measures is justified, depending on the category of collection and the collector as a party to the enforcement proceedings.

It is proposed to establish that the seizure of the debtor's funds – a military serviceman – is applied only within the framework of enforcement proceedings, where the collectors are individuals, or when the collection of funds takes place, which is related to the compensation of damage caused by a criminal offense. In these cases, in addition to levying a fine on the debtor's income, it is recommended to apply all enforcement measures established by the legislator.

The article provides arguments in favor of the fact that in all other cases (where the collectors are not individuals, or when it is not a question of collecting funds related to compensation for damage caused by a criminal offense) should be limited only to levying a levy on the income of the debtor – a military serviceman, without selling any property belonging to him, but with the possibility of issuing a decree on the seizure of property.

Based on the research conducted, in order to eliminate the identified legislative gaps and ensure equality in the interests of the parties to enforcement proceedings, the article proposes its own version of the norm of the Law of Ukraine «On Enforcement Proceedings», which should be supplemented with Section XIII «Final and Transitional Provisions».

Key words: enforcement proceedings, seizure of funds, military personnel, martial law, military personnel remuneration, debtor and enforcement creditor, enforcement documents, state / private enforcement officer, foreclosure, foreclosure on the debtor's non-cash funds, enforcement of court and other jurisdictional bodies decisions, court, digitalization and artificial intelligence, measures of enforcement.

Постановка проблеми. З початку повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України тисячі громадян нашої держави стали на захист Батьківщини, та отримали особливий статус військовослужбовця. З набуттям вказаного статусу, на громадянина накладається низка обмежень і покладаються надзвичайні ризики, які можуть полягати аж до загрози їхньому життю та здоров'ю. В контексті цього, чинне законодавство України, яке регулює площину виконавчого провадження не повною мірою враховує зазначені обставини та ризики, які отримує військовослужбовець одночасно зі своїм статусом.

Проблема знаходить своє відображення в тому, що попри свій статус та перебування в зоні бойових дій чи на службі в умовах режиму воєнного стану, боржники продовжують нести свої зобов'язання на загальних підставах, тобто до них застосовуються всі види виконавчих дій, аналогічно як до осіб, які не являються військовослужбовцями, однак за наявності таких особливих обставин, має існувати інший, превілейований та законодавчо

закріплений порядок здійснення виконавчого провадження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема виконання рішень щодо військовослужбовців виявляє зростаючий інтерес як з боку практиків, так і з боку науковців. Окремі аспекти виконавчого провадження в умовах воєнного стану розглядалися різними науковцями, однак ці дослідження стосуються лише загальних правил і не розглядають специфіку здійснення виконавчого провадження щодо військовослужбовців. Відтак комплексних наукових досліджень, які стосуються захищеного статусу військовослужбовців – боржників у виконавчих провадженнях немає, таким чином існує прогалина в науково-правовій думці, яка потребує нових грунтовних досліджень вказаної проблематики.

Постановка завдання. Чинне законодавство у сфері виконавчого провадження містить низку прогалин, які гостро виявляються у випадках стягнення виконавцями боргів із військовослужбовців в умовах повномасштабної війни. Попри те, що захисники Батьківщини мають особливий статус діюче законодавство дозволяє, зокрема накладати арешт на банківські рахунки боржників, в тому числі й ті, на які надходить грошове забезпечення із військової частини, що є їхнім єдиним джерелом доходу. З метою забезпечення соціального захисту військовослужбовців та водночас збереження можливості виконання судових рішень та рішень інших юрисдикційних органів необхідно повністю заборонити арешт рахунків вказаних осіб та обмежитися лише максимально допустимим відсотком стягнення із доходу військовослужбовців.

Виклад основного матеріалу. З початку повномасштабного вторгнення російської федерації в Україну кардинальних змін зазнали багато людських життів громадян нашої держави, частина з яких змушена була стати на захист Вітчизни, вступивши до лав Збройних Сил України та інших військових формувань. З моменту видачі наказу про зарахування до особового складу військової частини або ж мобілізаційного розпорядження, такі громадяни набувають статусу військовослужбовця, який пов'язаний із специфічними правами та обов'язками, а також обмеженнями, які випливають із умов несення такої служби.

В контексті цього, з одного боку, необхідно забезпечити реалізацію виконання рішень та захистити права стягувачів, а з іншого – не допустити надмірного обтяження військовослужбовців, які ризикують своїм життям і здоров'ям на фронті.

Однією із найбільш дискусійних проблем залишається арешт банківських рахунків військовослужбовців, на які зараховується грошове забезпечення від військових частин.

З цього приводу, А.М. Авторгов зазначив, що абсолютно адекватним способом врегулювання ситуації, було би законодавче обмеження заходів примусового виконання рішень при виконанні рішень майнового характеру відносно військовослужбовців, виключно зверненням стягнення на заробітну плату та інші доходи, без застосування інших заходів примусового виконання до закінчення строку, на який було введено воєнний стан. У цьому разі був би дотриманий справедливий баланс між інтересами суспільства і вимогами захисту приватних інтересів стягувачів та боржників – військовослужбовців [1].

Слід відмітити, що норма статті 68 Закону України «Про виконавче провадження» від 02 червня 2016 року №1404-VIII (далі – Закон №1404-VIII) [2] встановлює, що стягнення на заробітну плату, пенсію, стипендію та інші доходи боржника звертається у разі відсутності в боржника коштів/електронних грошей, що знаходяться на рахунках у банках чи інших фінансових установах, небанківських надавачах платіжних послуг, електронних гаманцях в емітентах електронних грошей, відсутності чи недостатності майна боржника для покриття в повному обсязі належних до стягнення сум, а також у разі виконання рішень про стягнення періодичних платежів. За іншими виконавчими документами виконавець має право звернути стягнення на заробітну плату, пенсію, стипендію та інші доходи боржника без застосування заходів примусового звернення стягнення на майно боржника – за письмовою заявою стягувача або за виконавчими документами, сума стягнення за якими не перевищує п'яти мінімальних розмірів заробітної плати.

З аналізу вказаної статті, очевидно, що виконавець виносить постанову про звернення стягнення на заробітну плату, пенсію, стипендію та інші доходи боржника лише у трьох випадках: 1) коли у боржника відсутні кошти (електронні гроші) на рахунках чи відсутнє майно, або коштів чи майна недостатньо для повного фактичного виконання рішення; 2) за письмовою заявою стягувача; 3) за виконавчими документами сума стягнення за якими не перевищує п'яти мінімальних розмірів заробітної плати (станом на 1 січня 2025 року сума стягнення має перевищувати 40 000,00 грн.).

Саме тому, для реалізації наукової думки А.М. Авторгова, необхідно внести зміни до чинного законодавства, що дозволить приватним та державним виконавцям виносити постанову про звернення стягнення на заробітну плату, пенсію, стипендію та інші доходи боржника – військовослужбовця без обмежень, встановлених у ст. 68 Закону №1404-VIII [2].

В контексті цього, враховуючи важкі обставини, що оточують військовослужбовців, частково погоджуємося із позицією А.М. Авторгова про те, що в процесі примусового виконання рішень судів чи інших юрисдикційних органів, де боржниками виступають громадяни України, які стали на захист Вітчизни слід обмежуватися зверненням стягнення на заробітну плату та інші доходи військовослужбовця.

Проте, серед стягувачів у виконавчих провадженнях вміщується різна категорія суб'єктів, серед яких: фізичні особи, фізичні особи – підприємці, юридичні особи, комунальні підприємства, державні підприємства, органи місцевого самоврядування, держава тощо.

Стягувачами фізичними особами можуть бути різні категорії осіб, в тому числі вразливі верстви населення, як от особи з інвалідністю, особи, які відносяться до малозабезпечених сімей, багатодітні, пенсіонери, важкохворі, жінки/чоловіки, які втратити іншого з подружжя через воєнний стан тощо.

Важливо також врахувати той факт, що стягувачем також може бути військовослужбовець, який так само, як і боржник захищає країну і має право на своєчасне і повне виконання судового рішення.

В таких випадках, де стягувачами виступають вказані фізичні особи доцільно буде не обмежуватися виключно зверненням стягнення на доходи боржника – військовослужбовця у розмірі 20%, а вживати всі законодавчо дозволені виконавчі дії. Це пов'язано з тим, що кошти, які підлягають стягненню на підставі виконавчого документа на користь таких осіб є для них вкрай важливими та необхідними, чи то на лікування, чи для забезпечення базових потреб у житті.

Щодо позиції автора про невжиття інших виконавчих дій, зазначимо, що повна заборона на застосування інших заходів може призвести до навмисного ухилення боржниками-військовослужбовцями від виконання виконавчих документів, так як несвоєчасне накладення (чи не накладення) арешту на майно боржника може мати наслідком відчуження такого майна останнім.

До того ж, виконавчі провадження майнового характеру можуть стосуватися не лише стягнення коштів, а й звернення стягнення на майно. В такому разі, звертати стягнення на заробітну плату та інші доходи військовос-

лужбовця не можна, а лише звертати стягнення на майно, визначене у виконавчому документі.

Пропонуємо внести доповнення до Закону № 1404-VIII [2], а саме Розділ XIII «Прикінцеві та перехідні положення» нормою:

«Тимчасово, на період до припинення або скасування воєнного стану на території України у виконавчих провадженнях про стягнення коштів з діючих військовослужбовців, заходи примусового виконання обмежуються виключно зверненням стягнення на доходи боржника у розмірі, встановленому статтею 70 цього Закону.

Вказане положення не поширюється на випадки, коли стягувачем виступають фізичні особи, а також у разі стягнення майнової шкоди, завданої кримінальним правопорушенням».

Запропоновані зміни до чинного законодавства України в сфері виконавчого провадження дозволять не тільки захистити боржників – військовослужбовців від фінансового тиску, що може негативно вплинути на їхню боєздатність та моральний дух, а й одночасно забезпечить належний рівень виконання судових рішень, враховуючи при цьому інтереси сторін виконавчого провадження.

Висновки. Проаналізувавши та дослідивши проблеми виконавчого провадження щодо військовослужбовців, приходимо до висновку, що існує гостра потреба у переосмисленні існуючих правових механізмів. Подальший розвиток системи виконавчого провадження щодо військовослужбовців першочергово має базуватися на принципах балансу інтересів обох сторін. В контексті цього, ефективність системи виконання рішень загалом, не повинна досягатися за рахунок погіршення матеріального становища осіб, які стали на захист Батьківщини, але водночас ця система не може бути повністю паралізована. Саме тому, майбутні законодавчі зміни розглядуваної проблематики мають бути спрямовані на створення цілісного, гнучкого та одночасно ефективного правового поля, яке забезпечить повне виконання рішень й тим самим гарантуючи соціальний захист військовослужбовців, сприяючи зміцненню довіри до держави загалом, та до системи виконання рішень зокрема.

ЛІТЕРАТУРА

1. А.М. Авторгов. Виконання судових рішень: що робити, коли боржник – військовий або в полоні. URL: https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/vikonannya-sudovih-rishen-shcho-robiti-koli-borzhnik--viyskoviy-abo-v-poloni.html (дата звернення: 19.06.2025 р.).

2. Про виконавче провадження: Закон України від 02 червня 2016 року № 1404-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text (дата звернення: 19.06.2025 р.).

УДК 347.424; 336.717.3
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/16

ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ЦИВІЛЬНЕ СУДОЧИНСТВО

THE SHADOW ECONOMY AND ITS IMPACT ON CIVIL JUSTICE

Мельник О.О., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри адміністративного права інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін
Київський університет інтелектуальної власності і права

У науковій статті досліджено сутність, причини виникнення та наслідки існування тіньової економіки України.

Встановлено, що тіньова економіка – це об'єктивна складова соціально-економічної системи підприємства, яке ставить за мету отримання максимально прибутку та задоволення суспільних потреб.

Обґрунтовано основні причини виникнення тіньової економіки та її прояви, визначено наслідки тіньової економіки для економічної безпеки держави. Запропоновано шляхи подолання тіньової економіки для зміцнення економічної безпеки України, а також вплив тіньової економіки на цивільне судочинство.

Виявлено, що поширення тіньової економіки суттєво знижує ефективність і складність державної політики, а в окремих випадках унеможливлює ринкове регулювання економіки за допомогою інструментів грошово-кредитної та податкової політики.

Тіньова економіка в Україні є однією з найбільших перешкод розвитку конкурентоспроможності країни, зростання соціальних стандартів життя населення та інтеграції в європейське співтовариство. Вона є відображенням активної криміналізації економічних процесів, високої корумпованості органів державної влади та низької правової і податкової культури юридичних та фізичних осіб.

Дослідження впливу тіньової економіки на ринкові відносини розпочалося в тридцятих роках минулого століття. Попри це, проблема довгий час залишалася малодослідженою і лише на зламі 70–80-х років вченими були розроблені важливі дослідження в цьому питанні. Так, фундаментальною роботою, котра присвячена питанням тіньової економіки стала праця американського дослідника П. Гутманна, що мала назву «Підпільна економіка» й побачила світ в 1977 році. Гутманн звертав увагу на надзвичайні великі проблеми, що виникають в економіці через те, що частина бізнесу знаходиться в тіні й закликав не ігнорувати це питання світову спільноту. У другій половині 1970-х – на початку 1980-х років вчені та політики в розвинених країнах Заходу стали усвідомлювати, що реальна економічна активність вища за ту, що реєструється офіційно. Одна з перших оцінок тіньової економіки США в третину офіційного ВВП, зроблена Е. Фейгом наприкінці 70-х, викликала такий сильний резонанс, що цьому питанню було присвячене спеціальне слухання Економічного комітету Конгресу США.

Тіньова економічна діяльність відображає загальні закономірності історичного розвитку соціально-економічних систем. Наразі з проблемою тінізації економічних процесів зіштовхуються майже всі країни світу, в одних її обсяги фіксуються на рівні, що не має значного впливу на економіку, а в інших – є свідченням існування відтворювальної системи тіньових економічних відносин. На сучасному етапі в світі, зокрема і в Україні, перед вченими постає потреба щодо виділення засадничих аспектів тіньової економіки, їх значення та наслідки впливу на фінансово-економічну діяльність економічних суб'єктів та держави вцілому. Аналіз тінізації економіки в наукових розробках українських і зарубіжних дослідників дає можливість стверджувати про багатоманітність підходів у дослідженні тіньової економіки.

Доведено, що масштаби тінізації національної економіки України є загрозливими та особливо небезпечними.

Ключові слова: тіньова економіка, рівень тіньової економіки, причини тіньової економіки, наслідки тіньової економіки, детінізація, цивільне судочинство.

The scientific article examines the essence, causes of the emergence and consequences of the existence of the shadow economy of Ukraine.

It is established that the shadow economy is an objective component of the socio-economic system of an enterprise, which aims to obtain maximum profit and meet social needs.

The main causes of the emergence of the shadow economy and its manifestations are substantiated, the consequences of the shadow economy for the economic security of the state are determined. Ways of overcoming the shadow economy to strengthen the economic security of Ukraine, as well as the impact of the shadow economy on civil justice, are proposed.

It has been revealed that the expansion of the shadow economy significantly reduces the effectiveness and complexity of government policy, and in other cases makes it difficult to regulate the market economy using additional instruments penny credit and tax policies.

The shadow economy in Ukraine is one of the greatest obstacles to the development of competitiveness of the country, the growth of social standards of life of the population and integration into the European community. It is a reflection of the active criminalization of economic processes, high corruption of state authorities and low legal and tax culture of legal entities and individuals.

The study of the influence of the shadow economy on market relations began in the thirties of the last century. Nevertheless, the problem remained poorly researched and only at the turn of the 1970s and 1980s was developed important studies in this matter. Thus, the fundamental work on the shadow economy was the work of American researcher P. Gutmann, which was called «Underground Economy» and was published in 1977. Gutmann drew attention to the extraordinary major problems that arise in the economy because part of the business is in the shadow and urged not to ignore this issue in the world community. In the second half of the 1970s-early 1980s, scientists and politicians in the developed countries of the West began to be aware that real economic activity is higher than officially registered.One of the first estimates of the US shadow economy in a third of official GDP, made by E. Feigu in the late 70's, caused such a strong resonance that a special hearing of the US Congress Economic Committee was devoted to this issue.

Shadow economic activity reflects the general patterns of historical development of socio-economic systems. Currently, almost all countries of the world are faced with the problem of shadowing economic processes, and some of its volumes are fixed at a level that has no significant impact on the economy, and in others it is evidence of the existence of a reproductive system of shadow economic relations. At the present stage in the world, in particular in Ukraine, scientists have the need to distinguish the basic aspects of the shadow economy, their importance and the consequences of influencing the financial and economic activity of economic entities and the state as a whole. Analysis of the shadowing of economics in scientific developments of Ukrainian and foreign researchers makes it possible to claim the diversity of approaches in the study of the shadow economy.

It has been proven that the scale of the shadowing of the national economy of Ukraine is dangerous and especially unsafe.

Key words: shadow economy, the level of the shadow economy, causes of the shadow economy, consequences of the shadow economy, destination, civil proceedings.

Постановка проблеми. Актуальність даної теми зумовлена необхідністю забезпечення стійкого, сталого економічного зростання нашої країни та підвищення рівня життя населення, також є однією з найгостріших проблем сучасного розвитку світового ринку саме проблема тінізації економіки – основа для криміналізації, корупції, хабар-

ництва в економічній, політичній, соціальній сферах. Частково дана проблематика уже висвітлювалася, проте теоретичні питання соціально-економічних наслідків тіньової економіки, а також шляхів її детінізації потребують подальших наукових та практичних розробок.

Питання тіньової економіки та її детінізації останніми роками стають дедалі актуальнішимим в колах науковців, суспільних і політичниї діячів. Різні аспекти окресленої проблематики досліджено в працях зарубіжних і вітчизняних учених.

Ряд науковців досліджують поняття та методи оцінювання тіньової економіки. О. Дяченко [1] наводить огляд різних методів оцінювання тіньової економіки, включаючи монетарний метод, метод споживання електроенергії та метод збитковості підприємств. Дослідження проводилися в різних країнах, що дозволило отримати порівняльні дані та оцінити ефективність кожного методу. Дослідження, проведені В. Яп, Т. Сарміді, А. Шаарі, Ф. Саїд [2], показують, що тіньова економіка значно впливає на державні фінанси, зменшуючи податкові надходження та збільшуючи бюджетний дефіцит.

Для сталого розвитку економіки України та входження її до світового співтовариства суттєвою перешкодою є поширення тіньової економіки. Вона негативно впливає на всі економічні процеси, а саме сприяє скороченню в структурі бюджету податкових надходжень за рахунок розвитку та вдосконалення різних схем ухилення від сплати податків, що призводить до ускладнення виконання фінансових зобов'язань державою, до зниження рівня фінансової безпеки; зростає корупція в органах державної влади; підвищується рівень криміналізації суспільства через збільшення кількості економічних злочинів; знижуються конкурентоспроможність та інвестиційна привабливість держави; поширюється відтік вітчизняного капіталу за кордон тощо.

Щодо критичного аналізу наукових праць вітчизняних та зарубіжних, то окремі проблемні питання тіньової економіки та шляхи її подолання присвячені дослідження низки науковців, серед яких із зарубіжних фахівців, що займались вивченням тіньової економіки, можна виокремити К. Харта, Д. Блейдса, П. Гутмана, Е. де Сото, Е. Фейга, Ф. Шнайдера, Ю. Латова та інші, також серед вітчизняних вчених, які досліджували теоретико-аналітичні аспекти тінізації національної економіки та методи боротьби з цим негативним явищем, перш за все, заслуговують уваги праці таких вчених, як З. С. Варналій, І. І. Мазур, В. О. Турчинов, Я. А. Жаліла та інші.

Мета статті полягає у дослідженні та висвітленні окремих проблемних питань, стану тіньової економіки України та наданні рекомендацій щодо заходів боротьби з нею.

Виклад основного матеріалу. Термін «тіньова економіка» походить від англ. black economy, ghost economy, shadow economy. У літературі немає чіткого визначення, що таке тіньова економіка. Юристи розглядають тіньову економіку як економічну діяльність, заборонену законодавством України. Також під тіньовою економікою розуміють усю економічну діяльність, коли з різних причин не враховують офіційної статистики і, відповідно, не долучають до складу ВВП. Економісти ж виділяють три сфери тіньової економіки: неофіційна економіка – легальні види економічної діяльності, в яких відсутнє фіксоване офіційною статистикою виробництво товарів і послуг, приховання цієї діяльності від податків; фіктивна економіка – хабарництво, приписки, спекулятивні угоди й інші види шахрайства, зв'язані з одержанням і передачею грошей; підпільна економіка – усі заборонені законом види економічної діяльності.

Тіньова економіка – це складне явище, що становить сукупність неконтрольованих і нерегульованих протиправних та законних економічних відносин між суб'єктами економічної діяльності, які мають на меті незаконне (неофіційне) отримання доходу.

Згідно з точкою зору історичного підходу історію тіньової економіки в науковій літературі слід розглядати не з перших публікацій про неї, що мали місце в працях інституціоналістів в другій половині XX ст., а майже одночасно з формуванням власне економіки, як сфери людської діяльності, тобто звертаючись до перших джерел економічної думки давнини, що дійшли до нас.

Становлення тіньової економіки відбувалось у відповідності з еволюцією суспільства, а саме поява перших грошей призвела до виникнення фальшивомонетників, справляння державою податків породило природнє бажання не ділитись з державною зробленим доходом; оголошення монополій на виробництво певних видів товарів чи надання послуг спричинило появу контрабандистів; зростання бюрократичного апарату породило корупцію в органах влади.

Дослідження Київського міжнародного інституту соціології показують, що вже у 2018 р. рівень тіньової економіки України становив 47,2% від загального обігу ВВП. Найбільшу частку у структурі мали мінімізація податкового навантаження шляхом приховування доходу від бізнесу, приховування кількості працівників та виплаченої заробітної плати (заробітна плата «в конвертах»).

С. Суворова, О. Кульганік [3] підкреслюють, що зниження довіри до банківської системи через тіньові операції впливає на рівень депозитів та фінансових ресурсів, доступних для кредитування.

Проблема тіньової економіки є феноменом, що певною мірою притаманний будь-яким суспільним системам. Це діяльність, яка є ширшою за межі юрисдикції державних органів. Чинником активного розвитку тіньової економіки є, зокрема, неоголошена (офіційно не зафіксована) праця, заробітну плату за яку офіційно не фіксують для уникнення оподаткування або документування. Неоголошена праця найпоширеніша в сільському господарстві, будівництві та сфері надання комунально-побутових послуг. Крім цього, сприятливі умови для тіньової економіки створюють заходи щодо заниження доходів підприємств суб'єктами господарювання, які мають значні готівкові кошти, проте оприбутковують тільки частину своїх доходів, щоб уникнути податкового тягаря. З огляду на зазначене, з-поміж напрямів детінізації економіки пріоритетними є такі: протидія розвитку неофіційних відносин на ринку праці; удосконалення фіскальної політики; розроблення ефективної методології статистичного оцінювання тіньової економіки; оптимізація системи регулювання ринків фінансових послуг, фондового ринку тощо.

Процеси тінізації існують як невід'ємна складова економічної системи, притаманна всім державам світу. Їх основними відмінностями в тій чи іншій країні є обсяги, чинники, форми, стан соціально-правового контролю за тіньовою економікою та рівень його реалізації. У країнах із розвинутою ринковою економікою масштаби тіньового сектору незначні та не впливають великою мірою на легальний сектор.

В Україні ж поняття «детінізація економіки» набуло широкого вжитку в багатьох наукових працях та має декілька авторських підходів до його трактування. Вітчизняні науковці розглядають поняття «детінізація економіки» з двох ракурсів:

1) як систему дій держави, яка спрямована на викорінення причин тіньової економіки та/або на створення сприятливого інституційного середовища;

2) як процес зменшення обсягів тіньової економіки, внаслідок сприятливої державної політики.

Державне регулювання детінізації національної економіки є складником загального процесу державного регулювання економіки країни. Зростання рівня тіньової економіки блокує ефективне державне регулювання еко-

номіки та деформує ринкові механізми функціонування усіх видів економічної політики.

Сучасна економічна система характеризується наявністю тіньової економіки, інтенсивний розвиток якої обумовлює необхідність її концептуального і практичного аналізу. Для сталого розвитку економіки України та входження її до світового співтовариства суттєвою перешкодою є поширення тіньової економіки. Вона негативно впливає на всі економічні процеси, а саме сприяє скороченню в структурі бюджету податкових надходжень за рахунок розвитку та вдосконалення різних схем ухилення від сплати податків, що призводить до ускладнення виконання фінансових зобов'язань державою, до зниження рівня фінансової безпеки; зростає корупція в органах державної влади; підвищується рівень криміналізації суспільства через збільшення кількості економічних злочинів; знижуються конкурентоспроможність та інвестиційна привабливість держави; поширюється відтік вітчизняного капіталу за кордон тощо.

Виділивши основні елементи тіньової економіки, класифікуємо явища прояви тіньової економіки. В основу класифікацій проявів тіньової економіки можуть бути покладені як класичні ознаки, традиційно використовувані при аналізі економічних процесів і явищ, так і специфічні, характерні для даного явища. До числа класичних ознак побудови класифікації явищ тіньової економіки відносять: сектор економіки, галузева ознака, стадії суспільного відтворення та ін. До специфічних можна віднести: форми незаконного перерозподілу доходів і активів, ступінь законності видів діяльності, ставлення до легальної економіки та ін.

Зростання частки тіньової економіки створює значні перешкоди для ефективної державної політики в економічній та соціальний сферах, конкурентноспроможності товарів та продукції вітчизняних підприємств та інтеграції у міжнародний економічний простір. Тіньовий сектор економіки властивий кожній економічній системі і викорінити повністю це явище неможливо, проте заходи щодо протидії та зменшення її масштабу є негайними для попередження небезпечних наслідків для українського суспільства, особливо під час загострення військового конфлікту з Російською Федерацією, що спричинило нестабільність економіки.

З 2014 року, за даними Мінекономіки, у нас відбулася просто революційна детінізація: рівень тіньової економіки знизився з 43% ВВП 2014-го до 32% 2021 року, напередодні війни (навіть був нетривалий рекордний мінімум 2019-го – 28%). Під час пандемії рівень «тіні» збільшився на 4%. Податкова амністія, яка дуже невчасно стартувала з 2021 року, також не змогла створити сталі позитивні стимули до «відбілювання», за весь період дії воєнного стану в Україні було задекларовано лише 3,92 млрд грн до легалізації, а сума одноразового збору становила до 247 млн грн. 2023 року роздрібний офіційний торговельний оборот фізичних осіб становив 1,8 трлн грн, збільшившись із 1,4 трлн грн 2021 року на 30,5% у номінальному вираженні та на 15,4% з урахуванням інфляції. При цьому реальне зростання (за мінусом інфляції) доходів населення 2023 року в офіційному сегменті становило 3,5%. Враховуючи, що динаміка трансфертів з-за кордону за зазначений період не збільшувалася, можна суто теоретично вважати, що легалізація через торгівлю зменшила тіньовий сектор більш як на 10%.

За даними Transparency International у рейтингу індексу сприйняття корупції Україна займає 122 місце з 180 (Transparency International, 2021). А також 74 місце з 139 у індексі верховенства права за даними (World Justice Project, 2021). Щодо індексу прав власності Україна зайняла 106 з 129 за даними (Property Rights Alliance, 2021) Тому це є суттєвою детермінантою існування тіньового сектора.

Тіньова економіка, або «неформальна економіка», – це господарська діяльність, яка не обліковується і не контролюється державою, а отже, не відображається в офіційній статистиці. Вона впливає на цивільне судочинство через декілька напрямків: зменшення податкових надходжень у бюджет, що може вплинути на фінансування судової системи та соціальних програм; підвищення рівня корупції, що ускладнює справедливе правосуддя; та створення несправедливих конкурентних умов між суб'єктами господарювання, що може призвести до судових спорів.

Тіньова економіка може призводити до порушення прав працівників (неофіційні трудові відносини), власників бізнесу (відсутність захисту їхніх інтересів у разі конфліктів), а також до невідшкодованих збитків у разі шахрайських дій у тіньовому секторі, також може призвести до занепаду цивільного обороту через наявність нелегальних операцій, що не підпадають під дію законів та умов законного бізнесу.

Тіньова економіка сприяє корупції через наявність можливостей для нелегальних угод та виплат у таких сферах, як торгівля, транспорт, будівництво та інше.

Для того, щоб зменшити розвиток тіньової економіки в Україні, потрібно провести ряд заходів: зробити бізнес-клімат більш сприятливим, збільшити боротьбу з нелегальною діяльністю та корупцією, державний сектор економіки зробити більш ефективним. Подальша тінізація економічних відносин, їх вкоріненість у соціум та національну культуру зумовлює масове порушення принципу верховенства права, створює макроекономічні диспропорції та структурні деформації у суспільно-економічному розвитку, що призводить до виникнення загроз національним інтересам країни й національній безпеці в економічній сфері.

Висновки. Опрацьовуючи дану тему, варто зробити висновки, що тіньова економіка є серйозною загрозою фінансовій безпеці України та негативно впливає на всі сфери суспільного життя. Вона значно спотворює обсяги та структуру ВВП, призводить до офіційних економічних показників, спричиняє втрату податкових надходжень та спричиняє несправедливий та непрозорий розподіл національного доходу в суспільстві.

Тіньова економіка і корупція існує у всіх країнах, але їх масштаби становлять кілька відсотків від ВВП. В Україні тіньовий сектор економіки становить половину ВВП. Величина ж сектору тіньової економіки є традиційним показником ефективності державної економічної політики.

Отже, «висвітлення» тіньового сектора економіки за рахунок демократичних перетворень у суспільстві, подальшого розвитку соціально орієнтованих ринкових відносин і вдосконалення механізму господарювання є для України єдино вірним шляхом і запорукою соціально-економічного прогресу нашого суспільства.

Реалізація зазначених та інших заходів щодо подальшої детінізації економіки не лише сприятиме формуванню повноцінного ринкового середовища, розвитку економіки, легалізації капіталу, процесу демократизації економіки і суспільства в цілому, а й забезпеченню відродження та ефективного розвитку вітчизняного підприємництва.

Вирішення проблеми тіньової економіки потребує узгоджених зусиль держави. Пріоритетами в боротьбі з тіньовою економікою є стимулювання інвестиційних процесів, вдосконалення грошово-кредитної політики, використання сучасних фінансових інструментів, розвиток діджиталізації, створення сприятливих умов для розвитку бізнесу, значне зниження та вирівнювання податкового тягаря, спрощення податкової системи, посилення податкового контролю з погляду витрат виробництва, ефективного управління державним сектором економіки, посилення державного нагляду за державними коштами, позиками та іноземними інвестиціями, тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дяченко О. П. Науково-методичні засади виявлення та оцінки масштабів тіньової економічної діяльності. Інвестиції: практика та досвід. 2018. № 8. С. 60–63.
2. Yap W. W., Sarmidi T., Shaari A. H., Said F. F. Income inequality and shadow economy: a nonparametric and semiparametric analysis. Journal of Economic Studies. 2018. No. 45 (1). P. 2–13. DOI: https://doi.org/10.1108/JES-07-2016-0137.
3. Суворова С., Кульганік О. Тіньова економіка в Україні: стан та шляхи подолання. Цифрова економіка та економічна безпека. 2023. № 8 (08). С. 168–172. DOI: https://doi.org/10.32782/ dees.8-28.
4. Харазішвілі Ю.М. Світло і тінь економіки України: резерви зростання та модернізації. Економіка України. 2017. № 4. С. 22–45.
5. Васенко В.К. Тіньова економіка України та шляхи її детінізації. *Вісник* Черкаського університету. 2016. № 1. С. 15–23.
6. Ладюк О.Д. Характеристика тіньової економіки в Україні. Економіка та держава. 2017. № 8. С. 32–34.
7. Кубатко В.В. Державна політика детінізації економіки України з урахуванням економіко-екологічних факторів : дисс. … канд. екон. наук. Суми, 2019. 221 с.
8. Дивеєв-Кириленко О.Р. Тіньова економіка та її вплив на розвиток малого і середнього підприємництва в Україні. Інноваційна економіка. 2013. № 3. С. 16–20.
9. П'ясецька-Устич С.В. Теоретико-методологічні аспекти дослідження тіньових економічних відносин в умовах ринкової трансформації. Причорноморські економічні студії. 2019. Вип. 37. С. 6–12.
10. Гордійчук М.М. Тіньова економіка: позитивні та негативні ефекти. Traektoriâ Nauki = Path of Science. 2019. Vol. 5. No 3. P. 2001–2007.
11. Захарченко В.І. Теоретико-методичні підходи до аналізу процесів тінізації української економіки. Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. 2019. Вип. 53. С. 97–107.
12. Дяченко О.П. Імплементація зарубіжного досвіду щодо формування антикорупційної політики України. Інвестиції: практика та досвід. 2017. № 17. С. 17–20.
13. Жаліло Я.А. Тіньова економіка як «інституційна пастка» на шляху економічної модернізації. Економічна теорія. 2018. № 2. С. 22–40.
14. Краус Н. М. Детермінанти тіньової економіки в інноваційних умовах господарювання: монографія. Полтава: Дивосвіт, 2014. 148 с. URL: https://core.ac.uk/ download/pdf/300238899.pdf

УДК 347.2
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/17

ЦІННІ ПАПЕРИ ТА ВІРТУАЛЬНІ АКТИВИ ЯК ОБ'ЄКТИ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ: ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

SECURITIES AND VIRTUAL ASSETS AS OBJECTS OF CIVIL LAW: A COMPARATIVE STUDY

Музика Л.А., д.ю.н., професор,
професор кафедри приватного права
Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Автором розглянуто проблематику визначення належності віртуальних активів за своєю правовою природою до складу вже існуючих об'єктів цивільних прав, зокрема, цінних паперів. що є актуальною з огляду на досвід іноземних держав щодо визнання різних категорій віртуальних активів цінними паперами, а також практику використання суб'єктами цивільних правовідносин віртуальних активів в якості інвестиційного або спекулятивного інструменту.

Попри формальне розмежування законодавцем цінних паперів та цифрових речей, до складу яких, зокрема, віднесено віртуальні активи, в ЦК України, представлені в ч. 1 ст. 179[1] ознаки цифрової речі не дають достатніх підстав для чіткого правового розмежування між віртуальними активами та цінними паперами як об'єктами цивільних прав, враховуючи положення ухваленого Закону України «Про віртуальні активи».

Під час дослідження встановлено, що трансформація форми існування одного і того ж об'єкта цивільних прав та набуття ним нових, навіть технологічно новаторських характеристик, не повинна змінювати його юридичне наповнення та сутність.

Дослідження дозволило зробити висновок про те, що правова природа цінних паперів та віртуальних активів як об'єктів цивільних прав унеможливлює їх ототожнення у приватно-правовому контексті, оскільки вони відрізняються метою існування, майновими характеристиками (в контексті посвідчення грошових, майнових та немайнових прав), економічним призначенням, взаємозв'язками з емітентом (включаючи можливу відсутність взаємозв'язку його наявності або відсутності з наявністю або відсутністю зобов'язальних або корпоративних прав), особливостями їх обороту (в частині обмеження та виключення з цивільного обороту і потреби в залученні посередників), а також формою існування.

Разом з тим, отримані результати дослідження свідчать про те, що інвестиційні токени або будь-які інші різновиди віртуальних активів, які відповідають правовій природі та базовим характеристикам цінних паперів, що викладені в ЦК України та Законі про ринки капіталу, мають бути віднесені до категорії цінних паперів в контексті класифікації об'єктів цивільних прав, незалежно від технологічних особливостей їх створення, обороту або зберігання.

Ключові слова: об'єкт цивільних прав, віртуальний актив, криптоактив, криптовалюта, цінний папір, цифрова річ, гроші.

The author examines the issue of determining whether virtual assets, by their legal nature, may be classified among the already existing objects of civil rights, in particular securities. This issue is especially relevant in light of the experience of foreign jurisdictions that recognize various categories of virtual assets as securities, as well as in view of the widespread use of virtual assets by participants in civil legal relations as investment or speculative instruments.

Despite the formal distinction established by the legislator between securities and digital things – among which virtual assets are classified under the Civil Code of Ukraine – the features of a digital thing set out in Article 179¹(1) do not provide a sufficient basis for a clear legal differentiation between virtual assets and securities as objects of civil rights, especially when considered in conjunction with the provisions of the newly adopted Law of Ukraine "On Virtual Assets."

The study has revealed that a transformation in the form of existence of the same civil-law object and the acquisition by such object of new, even technologically innovative characteristics, should not alter its legal content and essence.

The research leads to the conclusion that the legal nature of securities and virtual assets as objects of civil rights precludes their identification within the framework of private law, as they differ in their purpose, proprietary characteristics (in terms of certifying monetary, proprietary, or non-proprietary rights), economic function, relationship with the issuer (including the possible absence of such a relationship or the lack of legal consequences from the issuer's presence or absence), features of circulation (in terms of restrictions or exclusion from civil turnover and the need to involve intermediaries), as well as in their form of existence.

At the same time, the results of the study indicate that investment tokens or any other forms of virtual assets that correspond to the legal nature and fundamental characteristics of securities, as set forth in the Civil Code of Ukraine and the Law on Capital Markets, should be classified as securities for the purposes of civil law, regardless of the technological features of their issuance, circulation, or storage.

Key words: object of civil rights, virtual asset, crypto-asset, cryptocurrency, security, digital thing, money.

Вступ. Еволюція цифрових технологій спричина зміну уявлення людства про форму товарів, їх економічну цінність та оборотоздатність. Особливо чітко це прослідковується на прикладі фінансових ринків: поява безготівкових та електронних грошей, а також електронних або так званих «бездокументарних» цінних паперів, які обліковуються на рахунках у фінансових установах, трансформували підходи до речей та майна як тілесних об'єктів, що існують, зберігаються та передаються суб'єктами цивільних правовідносин в матеріальній формі. Очевидно, що зміна форми вказаних об'єктів цивільних прав не змінює їх сутнісного, економічного наповнення та юридичної природи, хоча й зумовлює виникнення нових правових механізмів їх емісії, обороту та зберігання. В даному контексті на особливу увагу заслуговує позиція В.В. Посполітака, який здійснив ґрунтовне дослідження форми цінних паперів, зазначаючи, що поява «бездокументарної» форми цінних паперів, як показує історія, викликана не потребою винайдення нового фінансового інструменту, а необхідністю надання більшої мобільності вже існуючому фінансовому інструменту – паперовому цінному паперу [1, с. 53]. Слід зазначити, що подібний підхід застосовний також і до появи безготівкових та електронних грошей.

Поява віртуальних активів як об'єктів приватно-правового обороту, що існують в нематеріальній формі, стимулювала науковців та законодавців по всьому світу замислитись над їх місцем в системі об'єктів цивільних прав. Одним із фундаментальних питань, що постає в даному контексті, є визначення належності віртуальних активів за своєю правовою природою до складу вже існуючих об'єктів цивільних прав, зокрема, грошей (грошових коштів) та цінних паперів. Адже трансформація форми існування одного і того ж об'єкта цивільних прав та набуття ним нових, навіть технологічно новаторських

характеристик, не повинна змінювати його юридичне наповнення та сутність.

З огляду на те, що (і) статус грошей як об'єкта цивільних прав, передбачає визнання його законним платіжним засобом, обов'язковим до приймання за номінальною вартістю на всій території України (ч. 1 ст. 192 ЦК України) [2], (іі) досвід Німеччини, Швейцарії та США щодо визнання різних категорій віртуальних активів цінними паперами [3, с. 421–422; 4, с. 47; 5], а також (ііі) практику використання суб'єктами цивільних правовідносин віртуальних активів в якості інвестиційного або спекулятивного інструменту, найбільш перспективним видається дослідження співвідношення цінних паперів та віртуальних активів як об'єктів цивільних прав. У контексті формування наукового підходу до правової природи віртуальних активів, а також потреби в побудові комплексного нормативного регулювання їх правового режиму, дане дослідження, у межах якого застосовано як загальнонаукові, так і спеціально-правові **методи**, є **актуальним** для сучасного етапу розвитку національного цивільного законодавства.

Попри формальне розмежування законодавцем цінних паперів та цифрових речей, до складу яких, зокрема, віднесено віртуальні активи, в ЦК України [6], представлені в ч. 1 ст. 179^1 ознаки цифрової речі не дають достатніх підстав для чіткого правового розмежування між віртуальними активами та цінними паперами як об'єктами цивільних прав, враховуючи положення ухваленого Закону України «Про віртуальні активи» («Закон про віртуальні активи») [7]. Відповідно до вказаного закону, забезпечені віртуальні активи посвідчують майнові права, зокрема права вимоги на інші об'єкти цивільних прав, а емітований резидентом України забезпечений віртуальний актив, що забезпечений цінним папером або деривативним фінансовим інструментом, прирівняно до фінансового віртуального активу.

У площині наукових досліджень наявні праці українських науковців, присвячені цивільно-правової природи віртуальних активів, зокрема, Р.А. Майданика, К.Г. Некіт, Є.Ю. Савченка, І.Ю. Гулейкова, В.М. Логойди, С.О. Грицая, В.Ю. Легенька та інших. Водночас питання порівняльної характеристики віртуальних активів і цінних паперів як об'єктів цивільних прав крізь призму національного законодавства залишається недостатньо дослідженим і лише фрагментарно висвітленим у вітчизняній літературі, а тому потребує подальших наукових розвідок.

Як наслідок, правовий контекст дослідження характеризується недостатнім станом як нормативної, так і **наукової розробки**.

У статті розкрито **проблематику** співвідношення віртуальних активів та цінних паперів як об'єктів цивільних прав крізь призму українського законодавства.

Автор розглядає зазначену проблематику як у теоретичному, так і в практичному аспектах: теоретичний вимір полягає у з'ясуванні спільних та відмінних характеристик віртуальних активів і цінних паперів, а практичний – у пошуку реальних механізмів вирішення виявлених правових колізій їх співвідношення в приватно-правовому контексті. Такий підхід забезпечує отримання як теоретично обґрунтованих, так і прикладних результатів дослідження.

Метою статті є з'ясування співвідношення віртуальних активів і цінних паперів як об'єктів цивільних прав у контексті положень українського законодавства.

Виклад основного тексту.

Характеристика цінних паперів як об'єктів цивільних прав:

1. *Правова природа цінних паперів*

З метою спрощення передачі певної сукупності або ж окремих прав запроваджують низку інструментів, основним завданням яких є підвищення оборотоздатності певних грошових або майнових прав. Такими інструментами, серед інших, є цінні папери [8, с. 154].

Виникнення бездокументарних цінних паперів – нова «сходинка» у процесі еволюції торговельних відносин від реального товарообміну до об'єктивації майнових благ у фінансових інструментах, зокрема, у цінних паперах і в бездокументарних облікових записах щодо майнових прав з цінних паперів. Аналіз історії становлення цінних паперів дозволяє зробити висновок, що бездокументарна форма цінних паперів виконує ту ж саму роль спрощення і прискорення обігу матеріальних благ, що й цінний папір як такий [9, с. 60].

Тож цінні папери є певною конструкцією, яка слугує виключно інтересам обороту – вони є зручним засобом для посвідчення майнових прав та спрощення процедури їх передання іншим особам. Реальним об'єктом права власності тут виступають не самі цінні папери як річ, а майнові права, які посвідчуються цінним папером, та є фікцією речі (ідеальною річчю) [10, с. 160; 11, с. 296–297].

Відповідно до положень ч. 1 ст. 194 ЦК України, цінний папір є об'єктом цивільних прав, форма існування якого встановлюється законом, що посвідчує грошове або інше майнове право, визначає взаємовідносини емітента цінного папера (особи, яка видала цінний папір) та особи, яка має права на цінний папір, передбачає виконання зобов'язань за таким цінним папером, а також можливість передачі іншим особам прав на цінний папір та прав за цінним папером або обмеження такої можливості у випадках та порядку, передбачених законом [2].

2. *Форма існування цінних паперів*

Відповідно до положень ч. 3 ст. 8 Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» («Закон про ринки капіталу») [12], цінні папери існують в електронній (електронні цінні папери) та паперовій (паперові цінні папери) формах. При цьому, електронний цінний папір відображається у вигляді облікового запису на рахунку в цінних паперах у системі депозитарного обліку цінних паперів, а паперовий цінний папір оформлюється на матеріальному носії як документ, що містить найменування виду цінного папера, а також визначені законодавством реквізити.

Разом з тим, цінні папери за порядком їх розміщення або видачі поділяються на емісійні або неемісійні, а за формою випуску (видачі) – на пред'явника, іменні або ордерні. Іменні емісійні цінні папери існують виключно в електронній формі, а емісійні цінні папери на пред'явника та неемісійні цінні папери можуть існувати як в паперовій, так і електронній формах. Ордерні цінні папери, як різновид неемісійних цінних паперів, можуть існувати виключно в паперовій формі, крім випадків, встановлених законом (ч. 2, 4, 5 та 6 ст. 8 Закону про ринки капіталу) [12].

3. *Права, що посвідчуються цінними паперами*

Виходячи з положень ч. 1 ст. 194 ЦК України, цінні папери можуть посвідчувати грошові або майнові права.

Як правило, цінними паперами посвідчуються такі грошові права їх власників: 1) право на отримання частини прибутку АТ у вигляді дивідендів (є характерним для акції) або частини доходу від цінних паперів іноземного емітента (наприклад, за депозитарною розпискою); 2) право на повернення номінальної вартості цінного папера та доходу за таким цінним папером (наприклад, облігація, казначейське зобов'язання, ощадний сертифікат та з певними умовностями – кредитні ноти). При цьому право на отримання доходу за цінним папером може бути як безумовним, так і залежати від настання певних подій, наприклад, досягнення певних показників валового внутрішнього продукту України (державний дериватив); 3) право вимагати сплати суми, що вказана у цінному папері (наприклад, вексель) [8, с. 156].

Серед майнових прав, що можуть посвідчуватись цінним папером, виділяють: 1) право на ліквідаційну квоту,

тобто право на отримання частини майна товариства у разі його ліквідації (наприклад, за акціями); 2) право здійснення конвертації цінних паперів у акції емітента шляхом конвертації (конвертовані корпоративні облігації); 3) право власника такого цінного папера на частку в пайовому інвестиційному фонді; 4) право на придбання або продаж емітенту базового активу за ціною, у строк та на інших умовах, попередньо визначених сторонами; 5) право на отримання конкретного об'єкта (наприклад, нерухомого майна) у власність (корпоративні цільові облігації, сертифікати фондів операцій з нерухомістю) [8, с. 156].

Окрім майнових прав, окремі види цінних паперів можуть надавати їх власникам й особисті немайнові права. Зокрема, акція надає такі особисті немайнові права, як право на інформацію про діяльність акціонерного товариства, право голосу та право участі в управлінні ним (шляхом обрання чи призначення на відповідні посади) [13, с. 168, 170, 171].

4. *Взаємовідносини емітента цінного папера (особи, яка видала цінний папір) з власником цінного паперу*

Ключовим для природи цінного паперу є наявність елементу правовідносин емітента цінного папера (особи, яка видала цінний папір) та власника цінного паперу, адже саме наявність таких взаємовідносин зумовлює виникнення речових прав та прав, що виникають із зобов'язань, у відношенні до цінного паперу. Емітентом цінного папера можуть бути як суб'єкти приватного, так і публічного права, зокрема держава (наприклад, державні облігації України) або органи місцевого самоврядування (облігації місцевих позик).

Наявність статусу власника цінного папера призводить до набуття ним правового становища кредитора щодо емітента (стосовно емісійних цінних паперів) чи особи, яка видала неемісійний цінний папір. Особа, яка належним чином розмістила (видала) цінний папір, набуває статусу боржника в зобов'язальних правовідносинах, що виникли між ним і власником цінного паперу. Певну специфіку при цьому мають акції: їх власник та емітент є учасниками корпоративних, а не зобов'язальних правовідносин. Крім правовідносин, зміст яких становлять майнові права, посвідчені цінними паперами, останні є об'єктом речових правовідносин, у межах яких забезпечується передача прав на цінні папери [14, с. 75].

5. *Права на цінний папір та права за цінним папером*

Цінні папери перебувають у тісному та нерозривному зв'язку із правами, що ними посвідчені, встановлюють майнові (економічні) і немайнові правомочності їх власника, реалізація яких перебуває в залежності від його волевиявлення [15, с. 126].

Слід пам'ятати про подвійну природу цінних паперів, яка передбачає можливість вирізнення права на цінний папір як на річ (право власності, інші визначені законом речові права), і прав за цінним папером (права, що виникають із зобов'язання емітента за розміщеними ним цінними паперами (право на участь у загальних зборах акціонерів, право на отримання доходу, інші права, визначені законом та/або рішенням емітента) або із обов'язків особи, яка видала неемісійний цінний папір, за виданим нею цінним папером). Причому, одне право з необхідністю слідує за іншим. Ця взаємообумовленість має практичне значення в двох аспектах. Перший – неможливість неспівпадіння особи – власника цінного паперу з особою уповноваженою за цінним папером. Другий виражається у неможливості передачі права на цінний папір без права за цінним папером і, навпаки, права за цінним папером без права на цінний папір [1, с. 24–25; 16].

6. *Оборотоздатність цінного паперу*

Оборотоздатність цінного паперу як і будь-якої іншої речі означає можливість цінного паперу перебувати у вільному обороті, тобто вільно відчужуватися або переходити від однієї особи до іншої в порядку правонаступництва чи спадкування або іншим чином (ч. 1 ст. 178 ЦК України) [2; 14, с. 52].

Разом з тим, цінні папери мають певні особливості обігу. Так, відповідно до легального визначення поняття «обіг цінних паперів», ним визнається вчинення правочинів, пов'язаних з переходом прав на цінні папери і прав за цінними паперами, крім тих правочинів, однією із сторін яких є емітент (крім емітента депозитних сертифікатів банків) або особа, яка видала неемісійний цінний папір (п. 29) ч. 1 ст. 2 Закону про ринки капіталу).

Крім того, для обороту віртуальних активів притаманним є наявність посередників, з якими безпосередньо взаємодіє власник цінних паперів – інвестиційні фірми та депозитарні установи.

Інвестиційні фірми виступають учасниками або посередниками за правочинами щодо цінних паперів, окрім випадків визначених Закон про ринки капіталу (розміщення емітентом власних цінних паперів, викупу та продажу емітентом власних цінних паперів, вчинення правочинів з використанням неемісійних цінних паперів, внесення цінних паперів до статутного (складеного) капіталу юридичної особи, дарування цінних паперів, застави цінних паперів, а також вчинення правочинів, спрямованих на виконання, зміну та припинення такої застави тощо) [12], в той час як депозитарні установи на рахунку у цінних паперах власників ведуть облік цінних паперів, облік прав на цінні папери та обмеження таких прав [16].

Характеристика віртуальних активів як об'єктів цивільних прав:

1. Правова природа віртуальних активів

Віртуальні активи за своєю формою є інформацією, представленою у вигляді послідовності даних (чисел), які містять ідентифікатор, що забезпечує їх індивідуалізацію [17, с. 170], а за своєю сутністю – цифровим відображенням вартості або прав [18].

При цьому, під відображенням вартості мається на увазі як внутрішня вартість віртуального активу, пов'язана з його «корисними» властивостями (наприклад, майновим або зобов'язальним правом, криптографією та технологією розподіленого реєстру (DLT) або подібною технологією), так і зовнішня, невластива самій природі віртуального активу вартість, що надається віртуальному активу зацікавленими сторонами або учасниками ринку. Це означає, що вартість може бути суб'єктивною і залежати винятково від зацікавленості покупця [18].

Хоча всі віртуальні активи передаються та зберігаються виключно в електронному вигляді з використанням DLT або подібної технології, а також не емітуються та не гарантуються центральними банками чи органами державної влади, походження та економічна природа віртуальних активів сильно різниться в залежності від їх різновидів. Так, віртуальні активи можуть 1) не представляти будь-яких прав; 2) не мати внутрішньої цінності; 3) виконувати платіжні, інвестиційні або спекулятивні функції, а також надавати доступ до товару чи послуги; 4) бути речами, визначеними родовими або індивідуальними ознаками; 5) метою їх створення може виступати ідея заміни традиційних валют, фінансових послуг або фінансового ринку чи його частини, токенізація активу (кошику активів), а також надання доступу до товарів або послуг [17, с. 170–171; 18; 19, с. 5; 20, с. 10–11].

2. Форма існування віртуальних активів

Відповідно до ч.1 та ч.2 ст. 179[1] ЦК України [2], цифровою річчю, різновидом якої є віртуальний актив, визнається як благо, що створюється та існує виключно у цифровому середовищі та має майнову цінність.

Вказаний підхід підтверджується також і в тексті Закону про віртуальні активи, зокрема, в положеннях п. 1) та п. 11) ч. 1 ст. 1, де зазначено, що віртуальний актив є нематеріальним благо, що є об'єктом цивільних прав, має вартість та виражене сукупністю даних в електро-

нній формі. Існування та оборотоздатність віртуального активу забезпечується системою забезпечення обороту віртуальних активів. В свою чергу, система забезпечення обороту віртуальних активів визначена як програмний або програмно-апаратний комплекс обміну електронними даними, який забезпечує ідентифікацію та оборотоздатність віртуальних активів.

3. Права, що посвідчуються віртуальними активами

Як вже було зазначено вище, віртуальні активи можуть не посвідчувати жодних прав. Це підтверджується, зокрема, і в Законі про віртуальні активи, відповідно до положень ч. 1 та ч. 2 ст. 4 якого, віртуальні активи можуть бути незабезпеченими або забезпеченими. Незабезпечені віртуальні активи майнових прав не посвідчують. Забезпечені віртуальні активи посвідчують майнові права, зокрема права вимоги на інші об'єкти цивільних прав [7].

Слід зазначити, що першими віртуальними активами були криптовалюти, які не надавали власникам жодних грошових або майнових прав, притаманних для цінних паперів, та слугували платіжним засобом, засобом збереження вартості або спекулятивним активом. Такими криптовалютами є Bitcoin, Dogecoin, Litecoin, Bitcoin Cash, Monero тощо, загальна капіталізація яких перевищує капіталізацію всіх інших існуючих віртуальних активів [21].

Подальший розвиток ринку віртуальних активів обумовив виникнення токенів корисності, стейблкоїнів та інвестиційних токенів.

Токени корисності призначені для певної мети зазвичай як в рамках децентралізованої платформи, так і матеріального світу. Вони надають користувачам доступ до товару або ряду послуг (чи функцій), які надаються емітентом такого токена [18; 22].

Стейблкоїни були розроблені для вирішення проблем високих цінових коливань незабезпечених віртуальних активів, таких як Bitcoin та Ethereum, і їх відносно низька цінова волатильність робить стейблкоїни придатними для виконання ряду функцій, де ця властивість є необхідною [23]. Зазвичай стейблкоїни мають на меті стабілізувати свою вартість по відношенню до певної валюти, високоліквідного товару, кошику валют та/або товарів, використовуючи резерви, механізми застави або алгоритмів [18; 20, с. 7]. Ця стабільна форма збереження вартості сприяє досягненню задекларованої мети багатьох стейблкоїнів – створити засіб платежу та стати надійним і широко визнаним засобом обміну [24, с. 13]. При цьому, стейблкоїни не завжди посвідчують права: в певних випадках вони надають право на отримання активу (грошей, інших товарів), у відношенні до якого здійснюється стабілізація вартості токена або їх ринкову вартість (USDC (Circle)), проте існують випадки відсутності або обмеженості такого права (DAI (MakerDAO), Tether (USDT) тощо).

Під інвестиційними токенами зазвичай розуміють цифрові активи, які за своєю суттю відповідають визначенню цінних паперів [25, с. 12]. Інвестиційні токени зазвичай надають їх власникам права, еквівалентні тим, що надаються акціями, облігаціями, іншими формами безпайових цінних паперів або іншими обіговими цінними паперами [26, с. 35]. Вони посвідчують право власності на частку у компанії або доходах, та дають право на отримання дивідендів або виплати відсотків [27, с. 10]. В розумінні вітчизняного законодавця інвестиційні токени являють собою «оцифровані» цінні папери, які визначаються в Законі про віртуальні активи як фінансові віртуальні активи, що забезпечені цінними паперами (ч. 6 ст. 4) [7]. Варто зазначити, що капіталізація інвестиціних токенів є незначною та становить орієнтовно 2% від загальної капіталізації ринку віртуальних активів [28; 29].

Крім того, в цивільному обороті можуть існувати токенізовані речі (нерухоме майно, об'єкти колекціонування тощо). В такому випадку віртуальний актив буде посвідчувати майнові права, зокрема права вимоги на такі об'єкти цивільних прав.

Слід зазначити, що деякі віртуальні активи мають гібридну природу, поєднуючи в собі кілька характеристик, елементів або функціональних цілей – наприклад, засіб платежу, утилітарну функцію чи інвестиційне призначення [26, с. 29].

4. Взаємовідносини емітента віртуального активу з власником віртуального активу

Віртуальні активи не завжди мають централізованого емітента. Це особливо характерно для криптовалют (наприклад, Bitcoin, Litecoin), алгоритмічних або гібридних стейблкоїнів (таких як DAI, FRAX) та певних різновидів токенів корисності (зокрема Ethereum, Solana).

Частка ринкової капіталізації віртуальних активів, побудованих за принципом децентралізації, суттєво перевищує капіталізацію активів із централізованою моделлю управління [21].

Більш того, сама по собі наявність емітента автоматично не свідчить про виникнення у нього зобов'язальних або корпоративних відносин з власником віртуального активу, подібних тим, що існують на ринках капіталів у відношенні до цінних паперів, так само як і відсутність емітента не обов'язково означає відсутність у власника певного обсягу прав.

Класичні токени корисності Ethereum та Solana не мають централізованого емітента, а користувачі отримують доступ до сервісів напряму через смарт-контракти. Попри відсутність суб'єкта, якому можна пред'явити юридичну вимогу, власник такого віртуального активу фактично набуває право доступу до цифрових послуг у мережі блокчейн, що реалізується в автоматизований або напівавтоматизований спосіб.

Попри те, що стейблкоїн з найбільшою капіталізацією Tether (USDT) має централізованого емітента, власник такого віртуального активу не набуває майнового права, яке дозволяло б йому вимагати погашення цього криптоактиву шляхом обміну на долар США в емітента у співвідношенні 1:1, якщо він володіє USDT менш ніж на сто тисяч доларів США та, при цьому, пройшов встановлену процедуру верифікації [30].

5. Оборотоздатність віртуального активу

Оборотоздатність є невід'ємним атрибутом цифрових активів, що є однією з базових ознак для можливості їх класифікації в якості віртуальних активів [18]. До віртуальних активів як різновиду цифрових речей застосовуються положення про оборотоздатність, передбачені статтею 178 ЦК України [2]. Разом із тим, обіг віртуальних активів має низку специфічних особливостей. По-перше, середовищем їх обігу є технологія розподіленого реєстру або інша подібна технологія, що функціонує на основі власних правил та процедур, які є незалежними від державних інституцій і традиційних правових систем. Це формує особливий техніко-правовий режим обігу таких активів. По-друге, для відчуження віртуальних активів немає потреби залучати професійних посередників: покупець і продавець можуть забезпечувати передачу віртуальних активів безпосередньо між собою – без участі інвестиційних фірм, депозитарних установ, банків, центрального контрагента або операторів організованих ринків.

Висновки. Дослідження правової природи цінних паперів та віртуальних активів як об'єктів цивільних прав дозволяє зробити однозначний висновок про неможливість їх ототожнення у приватно-правовому контексті:

Цінні папери та віртуальні активи мають різну мету існування: цінні папери є зручним засобом для посвідчення майнових прав та спрощення процедури їх передання іншим особам, в той час як віртуальні активи є засобом (1) здійснення непідконтрольних державних органам однорангових платежів без участі посередників (криптовалюти); (2) спрощення та/або забезпечення надання

доступу до товару чи послуги (токени корисності); (3) створення засобу платежу та надійного і широко визнаного засобу обміну, зокрема в транскордонних розрахунках (стейблкоїни); (4) токенізації активів, в тому числі, цінних паперів.

На відміну від цінних паперів, віртуальні активи можуть не посвідчувати жодних майнових прав і не мати внутрішньої цінності.

Віртуальні активи можуть не мати емітента. Більш того, сама по собі наявність емітента автоматично не свідчить про виникнення у нього зобов'язальних або корпоративних відносин з власником віртуального активу, подібних тим, що існують на ринках капіталів щодо цінних паперів, так само як і відсутність емітента не обов'язково означає відсутність у власника певного обсягу прав.

Не всі категорії віртуальних активів можуть бути обмежені або виключені з цивільного обороту на підставі рішень органів державної влади. Обіг віртуальних активів не потребує участі в ньому посередників: суб'єкти цивільних правовідносин можуть забезпечити безпосередню передачу віртуальних активів без залучення фінансових інституцій.

На відміну від цінних паперів, віртуальні активи не емітуються та не гарантуються органами державної влади або органами місцевого самоврядування.

Віртуальні активи можуть існувати виключно в цифровому середовищі та лише у вигляді послідовності даних (чисел), які містять ідентифікатор, що забезпечує їх індивідуалізацію.

Разом з тим, інвестиційні токени або будь-які інші різновиди віртуальних активів, які відповідають правовій природі та базовим характеристикам цінних паперів, що викладені в ЦК України та Законі про ринки капіталу, мають бути віднесені до категорії цінних паперів в контексті класифікації об'єктів цивільних прав, незалежно від технологічних особливостей їх створення, обороту або зберігання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Посполітак В. В. Передача права власності на цінні папери та прав за цінними паперами в Україні (цивільно-правовий аспект): дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2001. 217 с.
2. Цивільний кодекс України : Кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV : станом на 9 квіт. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 07.06.2025).
3. Кулик О. І. Правове регулювання ринку віртуальних активів: досвід Швейцарської Конфедерації. *Актуальні проблеми держави і права*. 2021. № 92. С. 44–51. URL: https://doi.org/10.32837/apdp.v0i92.3260 (дата звернення: 07.06.2025).
4. Wronka C. Crypto-asset regulatory landscape: a comparative analysis of the crypto-asset regulation in the UK and Germany. *Journal of Asset Management*. 2024. URL: https://doi.org/10.1057/s41260-024-00358-z (дата звернення: 07.06.2025).
5. Godoy J. What makes a crypto asset a security in the U.S.? URL: https://www.reuters.com/business/finance/what-makes-crypto-asset-security-us-2023-06-07/ (дата звернення: 07.06.2025).
6. Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо розширення кола об'єктів цивільних прав: Закон України від 10.08.2023 № 3320-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3320-20#Text (дата звернення: 07.06.2025).
7. Про віртуальні активи: Закон України від 17.02.2022 № 2074-IX: станом на 15 листоп. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text (дата звернення: 07.06.2025).
8. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар. Т. 2: Об'єкти. Правочини. Представництво. Строки та терміни. Позовна давність. Особисті немайнові права фізичної особи / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: ЕКУС, 2021. 784 с. (Серія «Коментарі та аналітика»).
9. Трофименко Д. С. Бездокументарні цінні папери як об'єкт цивільного права: thesis. 2018. URL: http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/14082 (дата звернення: 08.06.2025).
10. Шимон С. Право власності на бездокументарні цінні папери з погляду сучасних концепцій власності. *Правове регулювання економіки*. 2018. № 17. С. 158–169. URL: https://ir.kneu.edu.ua/items/d5652013-8b46-47b4-9b13-2f311a3a35d7 (дата звернення: 08.06.2025).
11. Шимон С. І. Теорія майнових прав як об'єктів цивільних правовідносин: монографія. К.: Юрінком Інтер, 2014. 664 с.
12. Про цінні папери та фондовий ринок: Закон України від 23.02.2006 № 3480-IV: станом на 23 січ. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15#Text (дата звернення: 08.06.2025).
13. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). Т. 4: Об'єкти. Правочини. Представництво. Строки / За ред. проф. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Серія «Коментарі та аналітика». Х.: ФО-П Колісник А. А., 2010. 768 с.
14. Модельні правила речевого права. За ред. професора Р. А. Майданика. Тернопіль: Підручники і посібники, 2025. 304 с.
15. Саванець Л. М. Перехід прав за бездокументарними цінними паперами: цивільно-правовий аспект: дис. … канд. юрид. наук. Львів, 2013. 207 с.
16. Про депозитарну систему України: Закон України від 06.07.2012 № 5178-VI: станом на 1 січ. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5178-17#Text (дата звернення: 08.06.2025).
17. Савченко Є. Ю. Правовий режим власності на віртуальні активи. *New Ukrainian Law*. 2025. № 6. С. 165–181. URL: https://doi.org/10.51989/nul.2024.6.24 (дата звернення: 08.06.2025).
18. Regulation (EU) 2023/1114 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2023 on markets in crypto-assets, and amending Regulations (EU) No 1093/2010 and (EU) No 1095/2010 and Directives 2013/36/EU and (EU) 2019/1937. *Official Journal of the European Union*. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02023R1114-20240109 (дата звернення: 08.06.2025).
19. Van der Linden T., Shirazi T. Markets in crypto-assets regulation: Does it provide legal certainty and increase adoption of crypto-assets? *Financial Innovation*. 2023. Т. 9, № 1. URL: https://doi.org/10.1186/s40854-022-00432-8 (дата звернення: 08.06.2025).
20. European Banking Authority. Report with advice for the European Commission on crypto-assets. 2019. 30 p. URL: https://www.eba.europa.eu/publications-and-media/press-releases/eba-reports-crypto-assets (дата звернення: 08.06.2025).
21. Cryptocurrency Prices, Charts And Market Capitalizations | CoinMarketCap. *CoinMarketCap*. URL: https://coinmarketcap.com/ (дата звернення: 09.06.2025).
22. Academy B. Utility Token | Binance Academy. *Binance Academy*. URL: https://academy.binance.com/en/glossary/utility-token (дата звернення: 09.06.2025).
23. Stablecoins' role in crypto and beyond: functions, risks and policy / M. Adachi та ін. 2022. URL: https://www.ecb.europa.eu/press/financial-stability-publications/macroprudential-bulletin/html/ecb.mpbu202207_2~836f682ed7.en.html (дата звернення: 09.06.2025).
24. Regulating the Crypto Ecosystem: The Case of Stablecoins and Arrangements / P. Bains та ін. 2022. 43 с. URL: https://www.imf.org/en/Publications/fintech-notes/Issues/2022/09/26/Regulating-the-Crypto-Ecosystem-The-Case-of-Stablecoins-and-Arrangements-523724 (дата звернення: 09.06.2025).
25. Гавва В. Інвестиційні токени як інструменти фінансового ринку. *Вчені записки*. 2023. № 33. С. 8–20. URL: https://doi.org/10.33111/vz_kneu.33.23.04.01.005.011 (дата звернення: 09.06.2025).
26. European Securities and Markets Authority. Guidelines on the conditions and criteria for the qualification of cryptoassets as financial instruments. 2024. 49 с. URL: https://www.esma.europa.eu/sites/default/files/2024-12/ESMA75453128700-1323_Final_Report_Guidelines_on_the_conditions_and_criteria_for_the_qualification_of_CAs_as_FIs.pdf (дата звернення: 09.06.2025).

27. Макалюк І. В., Фалько М. О., Захаров Н. В. Токенізація цінних паперів: особливості та перспективи для України. *Ефективна економіка*. 2023. № 1. URL: https://doi.org/10.32702/2307-2105.2023.1.34 (дата звернення: 09.06.2025).
28. Crypto Market Cap Charts – TVL, Altcoins – TradingView. *TradingView*. URL: https://www.tradingview.com/markets/cryptocurrencies/global-charts/ (дата звернення: 09.06.2025).
29. Total Security Token Market Cap and Volume. *Security Token Market – Home Page*. URL: https://stomarket.com/ (дата звернення: 09.06.2025).
30. Tether International, S.A. de C.V. Tether. *https://tether.to/ru/redeem-tethers-to-fiat-currency/*. URL: https://tether.to/ru/redeem-tethers-to-fiat-currency/ (дата звернення: 09.06.2025).

УДК 347.2
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/18

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДОВІРЧОЇ ВЛАСНОСТІ ЯК СПОСОБУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКОНАННЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

CERTAIN ASPECTS OF LEGAL REGULATION OF TRUST PROPERTY AS A WAY OF ENSURING THE FULFILLMENT OF OBLIGATIONS

Яримович У.В., к.ю.н.,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Львівський національний університет імені Івана Франка

В статті досліджуються окремі аспекти правового регулювання відносин довірчої власності як способу забезпечення виконання зобов'язань. На підставі аналізу норм чинного законодавства України про право власності та інші речові права, а також довірчу власність зокрема, зроблено висновок про те, що положення параграфа 8 глави 49 Цивільного кодексу України не узгоджуються із загальними положеннями книги третьої, а також з окремими нормами, якими регулюються відносини з управління майном.

В статті обґрунтовується теза, що законодавчий підхід до врегулювання відносин довірчої власності є непослідовним і несистемним, що породжує неоднозначність підходів до розуміння цього правового інституту в цілому. Зокрема, право довірчої власності як спосіб забезпечення виконання зобов'язань трактується законодавцем як різновид права власності, водночас у разі встановлення довірчої власності за договором управління майном те саме право визначається як речове право на майно, похідне від права власності. Окрім того, у першому випадку класичне право власності довірчого засновника припиняється, у другому ж – продовжує існувати паралельно з правом довірчого власника.

В статті також приділена увага підставам звернення стягнення на об'єкт довірчої власності, зокрема, обґрунтуванню обов'язку довірчого власника звернути стягнення на такий об'єкт і питанню доцільності його встановлення. Аналізуються також способи захисту прав довірчого засновника у разі їх порушення довірчим власником. Зокрема, пропонується в такому випадку застосовувати не речовоправові, а зобов'язальні способи захисту.

У підсумку зроблений висновок, що правове регулювання відносин довірчої власності як способу забезпечення виконання зобов'язань потребує системного перегляду та взаємоузгодження відповідних норм з положеннями Цивільного кодексу України про управління майном, а також із загальними положеннями його книги третьої про право власності та інші речові права.

Ключові слова: довірча власність, забезпечення виконання зобов'язання, довірчий власник, довірчий засновник, боржник, кредитор.

The paper deals with certain aspects of legal regulation of the trust property relations as a way of ensuring the fulfillment of obligations. Based on the analysis of norms of the current legislation of Ukraine on the right of ownership and other property rights, and the trust property in particular, it was concluded that the provisions of paragraph 8 of Chapter 49 of the Civil Code of Ukraine are not consistent with general provisions of the Book Three, as well as with separate norms regulating relations on property management.

The paper substantiates the thesis that the legislative approach to regulating trust property relations is inconsistent and not systemic, which creates ambiguity in approaches to understanding this legal institution as a whole. In particular, the right of trust property as a way of ensuring the fulfillment of obligations is interpreted by the legislator as a type of right of ownership, while in the case of establishing trust property under a property management agreement, the same right is defined as a property right derived from the right of ownership. In addition, in the first case, the classic right of ownership of the trust founder is terminated, while in the second case, it continues to exist in parallel with the right of the trust owner.

The paper also pays attention to the grounds for imposing a foreclosure on an object of trust property, in particular, the substantiation of the obligation of the trust owner to impose a foreclosure on such object and the issue of the expediency of its establishment. Means of protecting the rights of the trust founder in the event of their violation by the trust owner are also analyzed. In particular, it is proposed to apply in this case not property-law, but obligatory methods of protection.

As a result, the conclusion is made that the legal regulation of trust property relations as a way of ensuring the fulfillment of obligations requires a systemic review and harmonization of relevant norms with the provisions of the Civil Code of Ukraine on property management, as well as with the general provisions of its third book on right of ownership and other property rights.

Key words: trust property, ensuring the fulfillment of obligations, trust owner, trust founder, debtor, creditor.

Довірча власність відома цивільному праву України давно, але як спосіб забезпечення виконання зобов'язань вона була закріплена у вітчизняному законодавстві лише у 2019 році. Відтоді цей інститут неодноразово піддавався науковим дослідженням, зазнаючи при цьому чималої кількості критичних оцінок. Однак навіть попри внесені окремі зміни до відповідних положень Цивільного кодексу України (далі по тексту – ЦК України), спрямовані на часткове удосконалення відносно нового для України правового явища, довірча власність не знайшла практичного застосування як спосіб забезпечення виконання зобов'язань. Пояснюється це, перш за все, тим, що такий механізм забезпечення ставить довірчого засновника у вкрай непевне становище. Крім того, правове регулювання відносин довірчої власності залишається недосконалим і породжує низку питань, на які законодавець не дає відповідей.

Так, ЦК України у ч. 1 ст. 597[1] «Право довірчої власності як спосіб забезпечення виконання зобов'язання за кредитним договором» передбачає: «За договором про встановлення довірчої власності одна сторона (довірчий засновник) передає майно другій стороні (довірчому власнику) на праві довірчої власності для забезпечення зобов'язання боржника за кредитним договором, договором позики» [1]. Вже в першій нормі параграфу 8 глави 49 ЦК України прослідковується непослідовність законодавця, адже з назви статті можна зробити висновок, що правом довірчої власності забезпечується лише кредитне зобов'язання. Водночас, судячи з її змісту, такий спосіб забезпечення виконання зобов'язання встановлюється також і за договором позики.

Відповідно до положень ЦК України право довірчої власності є різновидом права власності (ч. 2 ст. 316, ч. 2 ст. 597[1]) [1]. Однак кредитор, який отримав майно у довірчу власність (довірчий власник), не має права користуватися ним (597[4] ЦК України), а також самостійно відчужувати таке майно, крім як для звернення стягнення на нього, а також викупу його для суспільних потреб у порядку, встановленому законом (ч. 2 ст. 597[1] ЦК України) [1]. Таке істотне обмеження правомочностей

власника свідчить на користь того, що право довірчої власності є обмеженим речовим правом, якими є права на чуже майно, але не право власності. І хоч законодавство містить також інші приклади обмеження правомочності власника на розпорядження майном, наприклад, з метою забезпечення виконання договору довічного утримання (догляду) до смерті відчужувача (ст. 754 ЦК України) [1], проте у випадку з довірчою власністю підхід законодавця є знову непослідовним. Так, в ч. 1 ст. 4 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» право довірчої власності як спосіб забезпечення виконання зобов'язань передбачене як однопорядкове на рівні з правом власності (п. 1) [2]. Водночас право довірчої власності на отриманий в управління об'єкт віднесене цим Законом до речових прав на майно, похідних від права власності (п. 2 ч. 1 ст. 4) [2]. Не зрозуміло, чому у двох випадках виникнення права довірчої власності законодавець заклав різний підхід до його правової природи, адже в ч. 2 ст. 316 ЦК України таке розмежування не простежується: «Особливим видом права власності є право довірчої власності, яке виникає внаслідок закону або договору» [1]. На непослідовність законодавця у цьому питанні вже зверталась увага в цивілістичній літературі: «…Не може одне й те саме право тлумачитися водночас і як право власності, і як обмежене речове право, похідне від права власності [3, с. 30]».

Окрім наведеного, варто також звернути увагу на те, що у разі виникнення в управителя права довірчої власності за договором управління майном ЦК України не передбачає припинення права власності установника управління на переданий в управління об'єкт (гл. 70) [1]. З цього випливає, що право довірчої власності може існувати поряд з класичним правом власності, залишаючись його різновидом відповідно до ст. 316 ЦК України. Водночас ч. 3 ст. 597^1 ЦК України фіксує правило, за яким з моменту встановлення довірчої власності як способу забезпечення виконання зобов'язання право власності особи, яка передала своє майно у довірчу власність, припиняється [1]. Така ситуація породжує своєрідний правовий вакуум, оскільки право власності, припинившись у довірчого засновника, не виникає ні в кого натомість. У кредитора є лише право довірчої власності. З юридичної точки зору до моменту звернення стягнення на об'єкт довірчої власності або ж його передання у власність довірчому засновнику після належного виконання забезпеченого зобов'язання боржником майно фактично залишається безхазяйним.

Привертає увагу також підхід законодавця до підстав звернення стягнення на об'єкт довірчої власності. Так, ЦК України передбачає випадки, коли довірчий власник має право звернути стягнення на об'єкт довірчої власності, а також випадки, коли довірчий власник має обов'язок звернути стягнення на такий об'єкт.

Зокрема, довірчий власник має право звернути стягнення на об'єкт довірчої власності в таких випадках:

1) у разі прострочення виконання боржником основного зобов'язання більш, ніж на 20 календарних днів;

2) у разі прострочення боржником виконання частини основного зобов'язання на більш, ніж 30 календарних днів;

3) з інших підстав, встановлених договором, яким встановлена довірча власність або на підставі якого виникло основне зобов'язання;

4) у разі порушення боржником зобов'язань, зазначених у договорі про встановлення довірчої власності (крім основного зобов'язання), довірчий власник має право прийняти рішення про необхідність дострокового виконання основного зобов'язання та повідомити про таке рішення боржника. Якщо боржник не виконує рішення довірчого власника про дострокове виконання основного зобов'язання протягом 30 календарних днів з моменту отримання такого повідомлення (якщо інший строк не встановлено договором), довірчий власник має право звернути стягнення на об'єкт довірчої власності;

5) у разі порушення користувачем обов'язків щодо збереження чи користування об'єктом довірчої власності, якщо це визначено як підстава для звернення стягнення на об'єкт довірчої власності у договорі, яким встановлена довірча власність або на підставі якого виникло основне зобов'язання [1].

Довірчий власник зобов'язаний звернути стягнення на об'єкт довірчої власності в таких випадках:

1) у разі державної реєстрації рішення про припинення юридичної особи – боржника за основним зобов'язанням або самого ж довірчого власника;

2) у разі прийняття судом постанови про визнання боржника за основним зобов'язанням або довірчого власника банкрутом та відкриття ліквідаційної процедури;

3) у разі смерті боржника за основним зобов'язанням, визнання його недієздатним або померлим [1].

Нині це єдиний спосіб забезпечення виконання зобов'язань, який передбачає не право кредитора звернути стягнення на об'єкт, а саме обов'язок. У зв'язку з цим виникає логічне питання, чому Цивільний кодекс встановлює обов'язок довірчого власника звертати стягнення, якщо метою забезпечення виконання зобов'язань є охорона інтересів кредитора, а отже скористатись забезпечувальною функцією того чи іншого способу забезпечення – це його право. Видається, що в даній ситуації цей обов'язок імовірно спрямований на забезпечення інтересів інших осіб, зокрема, інших кредиторів боржника або довірчого власника у разі їх припинення, смерті чи оголошення померлим боржника або визнання його недієздатним. Крім того, можливо, законодавець таким чином прагне уникнути правової невизначеності, адже, наприклад, у разі ліквідації довірчого власника можливість відновити класичне право власності на об'єкт втрачається.

В будь-якому разі яким би не було обґрунтування даної норми, вона видається недосконалою. Так, наприклад, у разі смерті боржника і як наслідок обов'язкового звернення стягнення на об'єкт довірчої власності його спадкоємці втрачають можливість виконати основне зобов'язання за спадкодавця і отримати право власності на майно, передане ним у довірчу власність. У разі визнання божника недієздатним можливість вчинити відповідні дії від його імені втрачає опікун.

Натомість допускається лише придбання об'єкта довірчої власності в порядку реалізації переважного права у процесі звернення стягнення за ч. 1–2 ст. 597^8 ЦК України [1]. Частина 2 ст. 597^7 ЦК України передбачає, що відповідні повідомлення у разі смерті боржника за основним зобов'язанням, визнання його недієздатним або померлим надсилаються відповідно опікуну, спадкоємцям довірчого засновника, виконавцю заповіту або особі, яка управляє спадщиною [1]. Очевидно, що придбання об'єкта за ціною, встановленою довірчим власником, може бути більш обтяжливим, ніж виконання забезпеченого зобов'язання, особливо зважаючи на те, що погашення кредиту відбувається у вигляді періодичних платежів, а грошова сума в розмірі мінімальної ціни продажу об'єкта довірчої власності, повідомленої довірчим власником, вноситься повністю на депозит нотаріуса (ч. 2 ст. 597^8 ЦК України) [1].

У випадку реорганізації боржника чи довірчого власника Цивільний кодекс взагалі унеможливлює правонаступництво у відносинах за договором про встановлення довірчої власності. У юридичних осіб-правонаступників боржника навіть переважне право на придбання об'єкта довірчої власності в процесі звернення на нього стягнення не виникає, оскільки ЦК України не поширює вимогу про надсилання відповідних повідомлень на ці випадки. Зважаючи на наведене, видається, що обов'язкове звер-

нення стягнення на об'єкт довірчої власності певною мірою обмежує права як самого боржника за основним зобов'язанням, так і його правонаступників.

Позитивним моментом є те, що Цивільний кодекс України дозволяє уникнути цього обов'язку, адже ч. 1 ст. 597[7] ЦК України допускає можливість передбачати в договорі про встановлення довірчої власності відсутність обов'язку звертати стягнення на об'єкт довірчої власності у вказаних випадках [1]. Хоча за такого підходу мета його законодавчого встановлення залишається взагалі незрозумілою.

Частина 1 ст. 597[11] ЦК України передбачає загальне правило, за яким протягом п'яти робочих днів з дня припинення (у тому числі у зв'язку з його повним виконанням) основного зобов'язання довірчий власник зобов'язаний передати право власності на об'єкт довірчої власності довірчому засновнику [1]. Цікавим є те, що таке передання оформляється актом приймання-передачі (ч. 2 ст. 597[11] ЦК України), проте сам довірчий власник класичного права власності не має, тому не зовсім зрозуміло, яким чином він його може передати. Якщо ж незважаючи на повне виконання боржником свого зобов'язання, довірчий власник ухиляється від укладення та нотаріального посвідчення акта приймання-передачі, боржник або інша особа, яка має право на отримання права власності на об'єкт довірчої власності, має право звернутися до суду з позовом про визнання свого права власності на об'єкт довірчої власності або до нотаріуса за вчиненням виконавчого напису про витребування об'єкта довірчої власності у довірчого власника (ч. 3 ст. 597[11] ЦК України) [1]. Запропоновані законодавцем способи захисту прав боржника також викликають запитання.

По-перше, з вимогою про визнання права власності може звернутись саме власник майна, якщо це право оспорюється або не визнається іншою особою, а також у разі втрати ним документа, який засвідчує його право власності (ст. 392 ЦК України) [1]. Натомість відповідно до ч. 3 ст. 597[1] ЦК України з моменту встановлення довірчої власності право власності особи, яка передала своє майно у довірчу власність, припиняється, а отже підстави для його визнання відсутні.

По-друге, незрозумілим є механізм витребування об'єкта довірчої власності у довірчого власника шляхом вчинення виконавчого напису нотаріуса, адже порушення стосується не лише титульного володіння, а права власності в цілому.

По-третє, зважаючи на те, що право довірчої власності виникає на підставі договору між довірчим засновником і довірчим власником, спосіб захисту прав довірчого засновника повинен бути зобов'язально-правовим. В даному випадку найбільш обґрунтованим і ефективним способом захисту видається примусове виконання в натурі договірного обов'язку передати право власності на об'єкт довірчої власності довірчому засновнику і підписати відповідний акт приймання-передачі. Щодо цього слушно зауважує А. Рябчинська: «Довірчий засновник (боржник) має право вимоги до довірчого власника щодо повернення переданого йому з метою забезпечення речово-правового титулу внаслідок повного виконання зобов'язання через фідуціарну природу правовідносин довірчої забезпечувальної власності» [4, с. 217].

Підсумовуючи наведене, варто зробити висновок, що правове регулювання відносин довірчої власності як способу забезпечення виконання зобов'язань потребує перегляду, а його удосконалення повинно базуватись на системному підході, який би передбачав взаємоузгодження відповідних норм з положеннями Цивільного кодексу України про управління майном, а також із загальними положеннями його книги третьої про право власності та інші речові права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний кодекс України № № 435-IV від 16.01.2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text
2. Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» № 1952-IV від 01.07.2004 р. (в редакції Закону № 834-VIII від 26.11.2015). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#top
3. Некіт К. Г. Довірча власність як спосіб забезпечення виконання зобов'язань за цивільним законодавством України: оцінювання ризиків. Репозитарій НУ «ОЮА». Випуск 35. С. 28–34. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/86ab3c9d-a4d5-4022-9586-8adbe199fcc4/content
4. Рябчинська А. Право довірчої власності як спосіб забезпечення виконання зобов'язання: поняття та юридична природа. *Юридичний вісник*. 2020. № 5. С. 213–219. URL: http://yurvisnyk.in.ua/v5_2020/29.pdf

УДК 347.789 (477):336.59
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/19

СПІВРОЗМІРНІСТЬ ЯК КРИТЕРІЙ ВИЗНАЧЕННЯ РОЗМІРУ КОМПЕНСАЦІЇ ЗА ПОРУШЕННЯ АВТОРСЬКИХ ЧИ СУМІЖНИХ ПРАВ

PROPORTIONALITY AS A CRITERION FOR DETERMINING THE AMOUNT OF COMPENSATION FOR INFRINGEMENT OF COPYRIGHT OR RELATED RIGHTS

Яркіна Н.Є., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри цивільного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Розглянута у статті проблематика пов'язана з неодноразовою зміною законодавчих підходів до поняття компенсації за порушення авторських або суміжних прав, а також до критеріїв її розрахунку. Розуміння природи згадуваної компенсації та всіх її законодавчих трансформацій важливе не лише з точки зору теоретичного аналізу. Воно має практичне значення, адже компенсація є найбільш затребуваним способом судового захисту, а для її розрахунку застосовується норма права, яка діяла на момент вчинення правопорушення. Закон України «Про авторське право і суміжні права» визначив два можливих способа розрахунку компенсації, а також передбачив, що її розмір має бути ефективним, співрозмірним і стримуючим, спрямовуватися на відновлення порушених прав. Компенсація має застосовуватися таким чином, щоб уникнути створення перешкод законній діяльності користувача і водночас забезпечити захист від зловживань з його боку. Вона є мірою цивільно-правової відповідальності, а тому не має бути ані покаранням для порушника, ані причиною зупинки його законної діяльності через непомірний фінансовий тягар. Саме тому «співрозмірність» компенсації є її важливою ознакою, яка потребує окремого дослідження, спрямованого на формування усталених підходів правозастосування у цій сфері. В рамках цієї статті розглянуто питання: сутність критерію співрозмірності компенсації; його вплив на процес доведення розміру компенсації; застосування цього критерію щодо різних способів розрахунку компенсації. Зроблено висновки про те, що категорія «співрозмірність» стосовно компенсації, яка визначається у кратному розмірі до прожиткового мінімуму для працездатних осіб, має розумітися як «справедлива» компенсація з урахуванням об'єктивних обставин порушення та його негативних наслідків. Якщо ж компенсація заявляється у розмірі подвоєної чи потроєної винагороди, яка була б сплачена за надання дозволу на використання об'єкта, то встановлення співрозмірності означає доведення розміру упущеної вигоди. Остання має мати реальний, передбачуваний, очікуваний та еквівалентний характер. Компенсація правоволодільцю, незалежно від способу її розрахунку, має відповідати компенсаційній функції цивільно-правової відповідальності і виключати збагачення потерпілої особи за рахунок компенсаційних виплат.

Ключові слова: судовий захист авторських і суміжних прав, компенсація за порушення авторських або суміжних прав, співрозмірність компенсації.

The issues examined in the article are related to the repeated changes in legislative approaches to the concept of compensation for infringement of copyright or related rights, as well as to the criteria for its calculation. Understanding the nature of the compensation in question and all its legislative transformations is important not only from the standpoint of theoretical analysis. It also has practical significance, since compensation is the most commonly invoked remedy in court, and the rule of law applied to its calculation is the one in force at the time the infringement occurred. The Law of Ukraine "On Copyright and Related Rights" defined two possible methods for calculating compensation and also provided that its amount must be effective, proportionate, and deterrent, and aimed at restoring the violated rights. Compensation must be applied in such a way as to avoid creating obstacles to the lawful activities of the user while at the same time ensuring protection against abuses on their part. It is a measure of civil liability and therefore must be neither a punishment for the infringer nor a cause of suspension of their lawful activity due to an excessive financial burden. For this reason, the "proportionality requirement" is an important principle that requires separate study aimed at forming established law-enforcement approaches in this area. Within the framework of this article, the following questions are considered: the essence of the proportionality requirement for compensation; its impact on the process of establishing the quantum of compensation; and the application of this requirement to different methods of calculating compensation. Conclusions are drawn that the category of "proportionality," with respect to compensation determined as a multiple of the subsistence minimum for working-age persons, should be understood as "fair" compensation taking into account the objective circumstances of the infringement and its negative consequences. If compensation is claimed in the amount of double or triple the fee that would have been paid for the authorization to use the work, then establishing proportionality means demonstrating the amount of lost profits. The latter must be real, foreseeable, expected, and equivalent in nature. Compensation to the rights-holder, regardless of the method of calculation, must fulfill the compensatory function of civil liability and preclude any unjust enrichment of the claimant.

Key words: judicial protection of copyright and related rights, compensation for infringement of copyright or related rights, proportionality requirement of compensation.

Постановка проблеми. В сфері захисту авторських і суміжних прав найбільш затребуваним способом судового захисту є вимога про виплату компенсації за порушення відповідних прав. Нормативне положення про виплату компенсації замість відшкодування збитків чи стягнення прибутків вперше була передбачена Законом України «Про авторське право і суміжні права» (в редакції закону від 23 грудня 1993 р.), в якому її межі встановлювалися від 10 до 50 000 мінімальних заробітних плат [1, ст. 44]. З того часу фахівці обґрунтовано оцінювали роль цієї альтернативної санкції як можливість для позивача уникнути складнощів доведення розміру упущеної вигоди. Тому цей спосіб захисту вважався найзручнішим у справах відповідної категорії. В процесі тривалого застосування вказаних положень було напрацьовано підходи до кола тих об'єктивних критеріїв, які слід враховувати для визначення розміру компенсації. До таких віднесено орієнтовний розмір завданої шкоди, тривалість та обсяг порушень; розмір доходу, отриманого унаслідок правопорушення; кількість осіб, право яких порушено; наміри відповідача; можливість відновлення попереднього стану та необхідні для цього зусилля тощо [2, п. 42]. Позивачі, бажаючи спростити процес обґрунтування вимог, просили стягнути з порушника компенсацію у мінімальному розмірі за кожний вид порушення.

Проблематика застосування зазначеної компенсації змінилася після прийняття Закону України «Про ефективне управління майновими правами правовласників у сфері авторського права і (або) суміжних прав» [3], яким було встановлено інші засади її розрахунку. Нові норми регламентували компенсацію як таку, що визначається судом як паушальна сума на базі таких елементів, як подвоєна, а у разі умисного порушення – як потроєна сума винагороди або комісійні платежі, які були б сплачені, якби порушник звернувся із заявою про надання дозволу на використання оспорюваного авторського права

або суміжних прав замість відшкодування збитків або стягнення доходу. Зміни у регулюванні інституту компенсації викликали різні оцінки науковців і практиків. Частина з них сприйняли їх як позитивні з точки зору гармонізації законодавства України із положеннями Директиви 2004/48/ЄС Європейського парламенту і Ради ЄС про забезпечення прав на інтелектуальну власність [4]; відзначали таку їх перевагу як принаймні відносну кореляцію між розміром присудженої судом компенсації і понесеними правоволодільцем у зв'язку із порушенням його прав майновими втратами [5, с. 390]. Також вказувалось на доцільність існування саме обрахункового (оціночного) підходу до стягнення компенсації, оскільки це відповідає меті цивільно-правової відповідальності [6, с. 169]. Натомість інші фахівці, акцентуючи на практичній площині питання, прогнозували появу суттєвих перешкод для позивача у захисті його прав, можливе затягування судового розгляду та збільшення витрат на нього через необхідність встановлення ціни використання об'єкту для вирахування розміру компенсації [7]. З нашого погляду, означені новели призвели до неоднозначного їх розуміння, а також неоднакового застосування у судовій практиці в частині встановлення розміру компенсації, про що відзначалося в інших публікаціях [8].

Чергове оновлення нормативної дефініції «компенсація» відбулось з прийняттям закону України «Про авторське право і суміжні права» від 1 грудня 2022 р. (далі – Закон № 2811-IX) [9]. Відповідно до положень статті 55 цього закону роль компенсації, як альтернативної санкції, що заявляється на розсуд суб'єкта замість відшкодування збитків або стягнення доходу від порушення, була збережена. При цьому законодавець повернувся до раніше скасованого підходу можливого розрахунку компенсації у межах від мінімально до максимально кратного розміру (від 2 до 200 прожиткових мінімумів для працездатних осіб). Водночас новий закон також залишив можливість стягнення компенсації у вигляді фіксованої подвоєної, а в разі умисного порушення – потроєної суми винагороди, яка була б сплачена за надання дозволу на використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав, з приводу якого виник спір. Встановивши два підходи до розрахунку компенсації, законодавець визначив ті критерії, які мають допомогти розрахувати його розмір відносно конкретного випадку порушення. За приписами пункту четвертого частини третьої ст. 55 Закону № 2811-IX розмір компенсації має бути ефективним, співрозмірним і стримуючим, а також спрямовуватися на відновлення порушених прав та застосовуватися таким чином, щоб уникнути створення перешкод законній діяльності користувача і водночас забезпечити захист від зловживань користувача. Ця норма свідчить про те, що передбачена компенсація може розглядатися лише як міра цивільно-правової відповідальності, спрямована на відновлення порушеного права і компенсацію правоволодільцю понесених втрат від порушення. Відповідно вона не має бути ані покаранням для порушника, ані причиною зупинки його законної діяльності через непомірний фінансовий тягар у вигляді компенсаційних виплат. Саме тому «співрозмірність» компенсації є її важливою ознакою, яка потребує окремого дослідження, спрямованого на формування усталених підходів правозастосування у цій сфері.

Метою статті є дослідити категорію «співрозмірна», «співмірна» компенсація на основі аналізу наукових підходів та судової практики, визначити її характеристику, встановити особливості розуміння «співрозмірності» в залежності від способу обрахунку компенсації, запропонувати власне бачення практичного застосування законодавчих положень щодо відповідного способу захисту авторських та (або) суміжних прав.

Стан дослідження. Значна увага до проблематики інституту компенсації в авторському праві приділена у дослідженнях К. Зерова [6; 10], І. Коваль [11], І. Якубівського [5; 12], А. Штефан [13], в яких розкриваються підходи до розуміння правової природи компенсації, умов її виплати, надається правова оцінка законодавчим змінам в її регулюванні. Питання практичного застосування компенсації в ході судового захисту прав розглянуто у працях П. Калениченка [7], О. Мисенка [14], І. Томарова [15], Н. Яркіної [8], Я. Ярошевської [16].

Зокрема І.Є. Якубівським зазначалось, що чинним законодавством закріплена комбінована модель, яка допускає можливість стягнення компенсації як за «американською», так і за «європейською» моделлю. «Американська» модель застосовує принцип «виделки», встановлюючи мінімальний і максимальний розміри компенсації, «європейська» – базується на так званому «гіпотетичному роялті», тобто величині винагороди, яку би мав отримати правоволоділець у разі укладення з ним відповідного договору на використання об'єкта [12, с. 346]. К. Зеров відмічає, що такий комплексний підхід відповідає європейським стандартам і сприятиме покращенню рівня захисту авторського і суміжних прав, з одного боку надаючи суб'єктам право обрати форму компенсації, а з іншого – встановлюючи низку запобіжників проти зловживань [10].

Фундаментальні засади пропорційності у сучасному праворозумінні досліджено Р. Майдаником [17], застосування принципу справедливості в процесі захисту прав було розкрито в роботі І. Зайцевої-Калаур [18], окремі аспекти співмірності відшкодування, зокрема при вирішенні трудових спорів, проаналізовано М. Шумило [19].

Виклад основного матеріалу. Співрозмірність зазвичай сприймають як вимогу, якій має відповідати будь-яка компенсація за порушення авторських чи суміжних прав [14; 16], тобто незалежно від способу її розрахунку. Водночас розуміння цієї вимоги дещо різниться. Так А. Штефан зазначає, що для суб'єктів авторського права і/або суміжних прав встановлено диференційований підхід, який дозволяє їм обирати на власний розсуд той варіант обчислення суми компенсації, який видається їм більш доцільним. Аналізуючи нові положення законодавства, науковиця зауважує, що вони мають сприяти всебічному вивченню судом обставин порушення та перешкоджати стягненню необґрунтованих сум компенсації, непропорційних обсягам заподіяної шкоди [13, с. 115]. Отже підкреслюється важливість встановлення пропорційності між компенсацією та заподіяною шкодою.

В сфері правозастосування існують більш категоричні оцінки вказаного критерію. Зокрема відмічалося, що вимоги співрозмірності наслідкам порушення авторського права та наявності вини порушника стосуються як оціночної, так і штрафної компенсації; співрозмірність означає, що для визначення розміру компенсації, суду необхідно буде встановити розмір втрат позивача від порушення його прав відповідачем; а чинний закон передбачає можливість застосування компенсації лише при визначенні судом розміру збитків [14].

Протилежний підхід мав місце у судовій практиці. Розглядаючи справу про стягнення компенсації за порушення авторського права у розмірі, кратному до прожиткового мінімуму для працездатних осіб, суд дійшов висновку, що визначений позивачкою розмір компенсації не є співрозмірним із порушеним правом і зменшив компенсацію. При цьому суд не взяв до уваги доводи відповідача щодо розміру реальних збитків, завданих позивачці, зазначивши, що позивачка, звертаючись до суду, обрала в якості способу захисту саме компенсацію, а не відшкодування збитків [20].

Неоднозначне розуміння критерію співрозмірності компенсації породжує питання, вирішення яких матиме практичні наслідки. Вони стосуються того, як саме критерій співрозмірності має впливати на процес доведення позивачем розміру компенсації, чи залежить тлумачення

критерію «співрозмірність» від способу розрахунку заявленої компенсації, чим має керуватися суд при зменшенні суми компенсації, яка підлягає стягненню з порушника.

Слово «співмірний» за лексичним тлумаченням означає, що визначуване і визначаюче поняття мають бути рівні обсягом [21, с. 518]. В правовій доктрині категорія «співрозмірність» часто сприймається в контексті понять відповідності, пропорційності, балансу інтересів. Так Р. Майданик, досліджуючи принцип пропорційності, зазначав, що сучасне праворозуміння засноване на ідеях співробітництва і досягнення балансу протилежних інтересів, тобто процесу співмірювання протилежних інтересів і забезпечення їх балансу на засадах партнерства, підвищення соціальної ефективності правових норм за допомогою надійних правових інститутів [17, с. 75–76].

Встановлюючи співрозмірність між компенсацією, як санкцією за порушення, та наслідками такого порушення у вигляді майнових втрат, необхідно порівнювати об'єктивні характеристики, зокрема їхній обсяг, що найчастіше вимірюється у грошовому еквіваленті. В цьому контексті важливо підкреслити, що, на відміну від положень частини другої ст. 623 Цивільного кодексу України [22], які вимагають доведення розміру збитків, Закон № 2811-IX не вказує на необхідність встановлення і доведення розміру майнових втрат, якщо компенсація визначається у кратному розмірі до прожиткового мінімуму для працездатних осіб. В законі відсутні приписи, які б зобов'язували встановлювати еквівалентність такої компенсації майновим втратам правоволодільця від порушення. Натомість, відповідно до вимог частини третьої ст. 55 Закону № 2811-IX, необхідно враховувати тривалість та систематичність порушення; обсяг порушення (зокрема з урахуванням території його поширення); сферу господарювання; наміри порушника; вину та її форми, а також інші об'єктивні обставини. Оцінка зазначених обставин має допомогти досягнути необхідної співрозмірності, що буде відбивати необхідний баланс між обсягом порушення та спричиненими ним наслідками та обсягом майнової санкції за таке порушення. Видається, що категорія «співрозмірність» стосовно компенсації, яка визначається у кратному розмірі до прожиткового мінімуму для працездатних осіб, має розумітися не у сенсі «еквівалентної» (тобто рівноцінної, рівнозначної), а у сенсі «справедливої» компенсації.

Науково-правові дослідження категорії справедливості нерідко спираються на праці античних часів, зокрема Аристотеля, який серед визначальних понять, яке характеризує справедливість, називав «співрозмірність». Філософ виокремлював розподільчу справедливість, а саме застосування різної міри до різних явищ залежно від їхніх конкретних характеристик [23, с. 89–90]. Правознавці підкреслюють, що в сучасних правових підходах сутність справедливості, як засади цивільного законодавства, визначається схожим чином: дотримуючись справедливості, суддя повинен вирішити справу так, щоб задовольнити інтереси кожного з учасників цивільного обігу, керуючись правилом «кожному своє». Визначаючи обсяг справедливості в правовій сфері, варто враховувати три елементи: міру відплати, міру вимоги, правомірність оцінки [23, с. 94–95].

Відомо, що у цивільному праві оцінка поняття «справедливість» відбувається через призму розуміння принципу справедливості, добросовісності і розумності, закріпленого у ст. 3 Цивільного кодексу України [22]. Засади справедливості є основою для здійснення правосуддя, а також дають підстави для розширення свободи суддівського розсуду при вирішенні спору. Як зауважила І.В. Зайцева-Калаур, на етапі захисту прав змістовне навантаження принципу справедливості виражатиметься в недопустимості безпідставного збагачення під час визначення розміру та задоволення майнових вимог заявника [18, с. 48].

В сфері правозастосування фахівці також наголошують на необхідності оперувати категорією справедливості, а не удаватися до простого порівняння кількісних показників. Так, І. Томаров вважає хибним підхід, коли суди вказують на неспіврозмірність компенсації за порушення (навіть заявленої у мінімальному розмірі) та доходу, отриманого порушником від реалізації контрафактного товару, як на підставу звільнення від відповідальності. На його думку, якби суди взяли до уваги вартість створення твору та витрати на його популяризацію і порівняли їх з доходами магазину, який торгує контрафактними товарами, тоді співрозмірність стала б очевидною, так само як і справедливість такого розміру компенсації [15].

В судовій практиці спостерігається підхід, коли принцип співрозмірності компенсації судом застосовується, проте детально не пояснюється [24]. З цієї причини звернемося до правових позицій Великої Палати Верховного Суду, в яких було акцентовано на проблемі застосування принципу співмірності у трудових правовідносинах у справі про стягнення з роботодавця відшкодування за затримку розрахунку при звільненні працівника. Відзначалося, що у цій справі судом було застосовано цивілістичний підхід оцінки компенсаторного характеру майнової відповідальності у трудових відносинах [19]. Саме тому вважаємо, що зроблені судом висновки можуть бути корисними і при застосуванні інших видів компенсації, які належать до цивільно-правової відповідальності. Зокрема Велика Палата Верховного Суду вказала на те, що з метою захисту інтересів постраждалої сторони законодавець може встановлювати правила, спрямовані на те, щоб така сторона не була позбавлена компенсації своїх майнових втрат. Такі правила мають на меті компенсацію за рахунок правопорушника у певному заздалегідь визначеному розмірі (встановленому законом або договором) майнових втрат у спрощеному, порівняно зі стягненням збитків, порядку. Така спрощеність полягає в тому, що кредитор (постраждала сторона) не повинен доводити розмір його втрат, на відміну від доведення розміру збитків. Ухвалюючи рішення Велика Палата Верховного Суду застосувала принцип співмірності і зменшила суму відшкодування працівникові за несвоєчасний розрахунок при його звільненні, вказавши на очевидну неспівмірність заявлених до стягнення сум середнього заробітку зі встановленим розміром заборгованості, характером цієї заборгованості, діями позивача та відповідача. При цьому було зауважено, що визначений судом розмір відповідальності не відображає дійсного розміру майнових втрат позивача, пов`язаних із затримкою розрахунку при звільненні, а є лише орієнтовною оцінкою тих втрат, які розумно можна було би передбачити з урахуванням статистичних усереднених показників [25].

Отже видається, що співмірне відшкодування в розумінні Великої Палати Верховного Суду не є еквівалентним доведеному розміру майнових втрат, а відбиває орієнтовну їхню оцінку, іншими словами, їхній обсяг.

Судова практика, яка наразі складається у справах щодо захисту авторських і суміжних прав, свідчить про те, що суди оцінюють співрозмірність компенсації, заявленої у кратному розмірі до прожиткового мінімуму, спираючись на принцип справедливості, добросовісності і розумності, передбачений ст. 3 Цивільного кодексу України [22]. Так, у справі № 910/11011/23 [26] позивач просив суд стягнути з відповідача на його користь компенсацію за порушення майнових авторських прав, що становить п'ятдесят прожиткових мінімумів для працездатних осіб, помножених на шість примірників придбаного товару (що, на думку позивача, відповідає кількості встановлених фактів порушення прав автора). При визначенні розміру компенсації суд врахував, що протягом майже трьох років відповідачем здійснено продаж лише десяти примірників товару, з яких шість придбані самим позивачем з метою

підготовки матеріалів даного позову; на момент подачі позову відповідач припинив порушення авторських прав та видалив інформацію щодо продажу спірних товарів зі свого сайту. Відповідно до вимог пункту 6 частини першої статті 3 ЦК України суд дійшов висновку, що ефективний та справедливий розмір компенсації, що підлягає стягненню з відповідача, становить 15 прожиткових мінімумів для працездатних осіб. Отже, зменшуючи розмір відшкодування суд оцінив обсяг порушення, вартість контрафактних товарів, поведінку порушника з метою припинення подальшого порушення прав та з урахуванням засад справедливості встановив співрозмірне відшкодування, проте його еквівалентність не встановлювалась.

Як вже зазначалося раніше, крім описаного способу розрахунку компенсації Закон № 2811-IX передбачає також можливість її альтернативного визначення у вигляді фіксованої подвоєної, а в разі умисного порушення – потроєної суми винагороди, яка була б сплачена за надання дозволу на використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав, з приводу якого виник спір. При виборі позивачем саме такого способу розрахунку заявленої компенсації на нього покладатиметься обов'язок довести розмір тієї «винагороди, яка була б сплачена за надання дозволу», отже, по-суті, довести розмір збитків (упущеної вигоди), який може бути подвоєний чи потроєний відповідно до наведеної норми. Згідно з частиною 2 ст. 22 ЦК України [22] упущеною вигодою є доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене.

Розгляд судом таких вимог потребуватиме застосування стандартів, встановлених Директивою № 2004/48/ЄС Європейського парламенту і Ради ЄС [4]. У пункті 26 Преамбули зазначається, що з метою компенсації збитків, завданих внаслідок порушення, вчиненого порушником, який займаючись такою діяльністю завідомо знав чи мав знати, що це призведе до такого порушення, розмір компенсації збитків, присудженої правовласнику, повинен враховувати всі відповідні аспекти, такі як втрата доходів правовласником або несправедливі прибутки, отримані порушником, а також будь-яка моральна шкода, завдана правовласнику. Як альтернатива для випадків, коли важко визначити розмір фактично заподіяної шкоди, сума збитків може бути отримана з таких елементів, як роялті або гонорари, які були б належними, якби порушник звернувся за дозволом на використання відповідного об'єкта. Мета полягає не в тому, щоб запровадити обов'язок нести штрафні санкції, але дозволити компенсацію на основі об'єктивного критерію з урахуванням втрат, понесених правовласником, в тому числі витрат на ідентифікацію та дослідження.

Правові позиції Верховного Суду підтверджують, що задоволення вимог про стягнення упущеної вигоди можливе лише за умови доведеності її розміру. Приміром, у справі № 910/3022/22 [27] про стягнення збитків за порушення прав інтелектуальної власності на торговельну марку вимоги позивача обґрунтовувались розрахунком суми доходів (прибутку) за весь період неправомірного використання торговельної марки, які позивач міг би одержати у разі укладання відповідачем ліцензійного договору про виплату ліцензійних платежів (роялті). З приводу доведеності вказаних вимог суд зазначив, що неодержаний дохід (упущена вигода) – це розрахункова величина втрат очікуваного приросту в майні, що базується на доказах, які підтверджують реальну можливість отримання потерпілим певних грошових сум, якби учасник відносин не допустив правопорушення; у вигляді упущеної вигоди відшкодовуються тільки ті збитки у розмірі доходів, які б могли бути реально отримані за звичайних обставин (мають реальний, передбачуваний та очікуваний характер); вимоги про відшкодування збитків у вигляді упущеної вигоди мають бути належним чином обґрунтовані, підтверджені конкретними підрахунками і доказами про реальну можливість отримання позивачем відповідних доходів, але не отриманих через винні дії відповідача. При цьому висновки апеляційної інстанції про обґрунтованість розміру упущеної вигоди, підтвердженої результатами економічної експертизи у сфері інтелектуальної власності, колегія суддів Верховного Суду оцінила як передчасні, адже вказані розрахунки збитків є суто теоретичними, побудованими лише на можливих очікуваннях отримання певного доходу, а також не підтверджені відповідними первісними бухгалтерськими документами; водночас ні фактичних даних про наявність у позивача ліцензійних договорів, ані даних про вартість нематеріального активу позивач не надав, а суд, відповідно, не перевірив.

Верховний Суд також наголосив, що визначаючи розмір збитків у вигляді упущеної вигоди, необхідно враховувати, що відшкодування передусім має виконувати компенсаційну функцію, яка виходить з неприпустимості збагачення потерпілої сторони та визначає своїм завданням компенсацію кредитору дійсних негативних наслідків порушення його прав. Відновлення майнового стану кредитора за рахунок боржника має здійснюватися з розрахунку еквівалентності, співмірності між собою відшкодування та збитків.

Отже, спираючись на доктринальні підходи визначення упущеної вигоди та правові позиції найвищого суду, слід зробити висновок, що застосування компенсації у формі «кратної винагороди, яка була б сплачена за надання дозволу на використання», потребуватиме чіткого розрахунку збитків (упущеної вигоди), а категорія «співрозмірності компенсації» має в такому випадку розумітися як доведений розмір понесених майнових втрат від порушення. Оскільки закон № 2811-IX передбачає стягнення цієї винагороди у кратному розмірі (подвоєному, а в разі умисного порушення потроєному), то процесуальні складнощі застосування цієї форми компенсації також будуть пов'язані з потребою встановлення форми вини порушника, відсутністю нормативного визначення форм вини та дією принципу презумпції вини в цивільному праві. Тож практиці доведеться напрацьовувати підходи щодо вирішення цих правових питань, спираючись на цивільно-правову доктрину.

Висновки. «Співрозмірність» є важливою ознакою компенсації, яка має забезпечити відновлення порушеного права, відшкодування правоволодільцю понесених втрат і водночас запобігти створенню перешкод законній діяльності користувача. Встановлюючи співрозмірність між компенсацією, як санкцією за порушення, та наслідками такого порушення у вигляді майнових втрат, необхідно порівнювати об'єктивні характеристики, зокрема їхній обсяг.

Категорія «співрозмірність» стосовно компенсації, яка визначається у кратному розмірі до прожиткового мінімуму для працездатних осіб, має розумітися не у сенсі «еквівалентної» (рівноцінної, рівнозначної), а у сенсі «справедливої» компенсації. При її оцінці враховуються тривалість та систематичність порушення; обсяг порушення та його наслідки; сфера господарювання; наміри порушника; вина та її форми, інші об'єктивні обставини.

Якщо ж компенсація заявляється у вигляді фіксованої подвоєної, а в разі умисного порушення – потроєної суми винагороди, яка була б сплачена за надання дозволу на використання об'єкта, встановлення співрозмірності означає доведення розміру упущеної вигоди, що має реальний, передбачуваний, очікуваний та еквівалентний характер. Співрозмірність компенсації в такому разі має розумітися як еквівалентна втратам виплата.

Компенсація правоволодільцю, незалежно від способу її розрахунку, має відповідати компенсаційній функції цивільно-правової відповідальності і виключати збагачення потерпілої сторони за рахунок компенсаційних виплат.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 23 грудня 1993 р. № 3792-XII / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12/ed19931223#Text (дата звернення: 16.06.2025).
2. Про застосування судами норм законодавства у справах про захист авторського права і суміжних прав : Постанова Пленуму Верхового суду України від 04 червня 2010 р. № 5 / Верховний Суд України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-10#Text (дата звернення: 16.06.2025).
3. Про ефективне управління майновими правами правовласників у сфері авторського права і (або) суміжних прав : Закон України від 15 травня 2018 р. № 2415-VIII. / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2415-19#Text (дата звернення: 16.06.2025).
4. On the enforcement of intellectual property rights : DIRECTIVE 2004/48/EC OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 29 April 2004. *Official Journal of the European Union.* URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32004L0048 (дата звернення: 16.06.2025).
5. Якубівський І.Є. Проблеми набуття, здійснення та захисту майнових прав інтелектуальної власності в Україні: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.03. Львів, 2019. 520 с.
6. Зеров К.О. Особливості захисту авторських прав на твори, розміщені в мережі інтернет: монографія. Київ: Інтерсервіс, 2018. 220 с.
7. Калениченко П. Компенсація за порушення авторського права: кінець чи початок? *LIGA.net.* 2018. 14 серпня. URL: https://blog.liga.net/user/pkalenichenko/article/30756 (дата звернення: 16.06.2025).
8. Яркіна Н.Є. До проблем застосування «оновленої» компенсації за порушення авторських і (або) суміжних прав (на основі аналізу судової практики). *Теорія і практика правознавства*. Том 2, № 18 (2020). URL: http://tlaw.nlu.edu.ua/article/view/214896 (дата звернення: 16.06.2025).
9. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 01 грудня 2022 р. № 2811-IX / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#n855 (дата звернення: 16.06.2025).
10. Зеров К. Компенсація як спосіб захисту авторського права і (або) суміжних прав за новим законом України «Про авторське право і суміжні права». *Право* : веб-сайт. 2022. 6 грудня. URL: https://pravo.ua/kompensatsiia-iak-sposib-zakhystu-avtorskoho-prava-i-abo-sumizhnykh-prav-za-novym-zakonom-ukrainy-pro-avtorske-pravo-i-sumizhni-prava/ (дата звернення: 16.06.2025).
11. Коваль І. Виплата компенсації за неправомірне використання об'єкта інтелектуальної власності: правова природа й умови застосування. *Теорія і практика інтелектальної власності*. 2015. № 6. С. 70–77.
12. Якубівський І.Є. Цивільно-правова відповідальність за порушення прав інтелектуальної власності. *Сучасні проблеми цивільно-правової відповідальності:* матеріали XXIII наук.-практ. конф., присвяч. 103-й річниці з дня народження доктора юридичних наук, професора, член-кореспондента АН УРСР, ректора Харківського юридичного інституту (1962–1987 рр.) В. П. Маслова (Харків, 7 лютого 2025 р.). Харків. 2025. С. 343–348.
13. Штефан А. С. Новели законодавства щодо компенсації за порушення авторського і суміжних прав. *Удосконалення законодавства та механізму реалізації захисту прав інтелектуальної власності в умовах післявоєнного відновлення України*: збірник наукових праць за матеріалами V Міжнародної наук.-практ. інтернет-конф. (Київ, 23–24 березня 2023 р.). Київ: Науководослідний інститут інтелектуальної власності НАПрН України, 2023. С. 114–116.
14. Мисенко О. Компенсація за порушення авторського права у новому законі. *LIGA.net :* веб-сайт. 2023. 23 квітня. URL: https://blog.liga.net/user/amyisenko/article/50264 (дата звернення: 16.06.2025).
15. Томаров І. Малозначимість порушення як підстава для звільнення від відповідальності. *Legal Shift :* веб-сайт. 2015. 22 квітня. URL: http://www.legalshift.com.ua/?p=164 (дата звернення: 16.06.2025).
16. Ярошевська Я. Розвиток судової IP-практики в умовах війни. *Юридична Газета online.* 2024. 25 квітня. URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/zahist-intelektualnoyi-vlasnosti-avtorske-pravo/rozvitok-sudovoyi-ippraktiki-v-umovah-viyni.html (дата звернення: 16.06.2025).
17. Майданик Р. А. Розвиток приватного права України : монографія. Київ: Алерта, 2016. 226 с.
18. Зайцева-Калаур І.В. Принцип справедливості в механізмі правового регулювання договірних та деліктних зобов'язань. *Право і суспільство*. 2017. №4. С. 45–49.
19. Шумило М. Застосування принципу співмірності при вирішенні трудових спорів. *Судова влада України :* веб-сайт. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/913223/ (дата звернення: 16.06.2025).
20. Рішення Вінницького міського суду Вінницької області у справі № 127/19930/23 від 07 листопада 2023 року. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : веб-сайт. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/114860169 (дата звернення: 16.06.2025).
21. Словник української мови: в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда; , Ін-т мовознавств АН УРСР. Київ: Наук. думка, 1970–1980. Т. 9. 916 с.
22. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 16.06.2025).
23. Басай О.В. Справедливість як фундаментальна категорія цивільного права України. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 4 (109). С. 87–98.
24. Постанова Вінницького апеляційного суду у справі № 127/19930/23 від 28 лютого 2024 року. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : веб-сайт. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117409217 (дата звернення: 16.06.2025).
25. Постанова Великої Палати Верховного Суду у справі № 761/9584/15-ц від 26 червня 2019 року. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : веб-сайт. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/87952206 (дата звернення: 16.06.2025).
26. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 11 липня 2024 р., судова справа № 910/11011/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/120368503 (дата звернення: 16.06.2025).
27. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду у справі № 910/3022/22 від 17 вересня 2024 р. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : веб-сайт. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/121921985 (дата звернення: 16.06.2025).

РОЗДІЛ 4
ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 347.77
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/20

РОЛЬ ГОСПОДАРСЬКИХ СУДІВ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРОЦЕДУР БАНКРУТСТВА В УКРАЇНІ

THE ROLE OF COMMERCIAL COURTS IN ENSURING THE EFFICIENCY OF BANKRUPTCY PROCEDURES IN UKRAINE

Копитова О.С., д.ю.н.,
доцент кафедри економіко-правових дисциплін
Навчально-науковий інститут права і психології Національної академії внутрішніх справ,
старший дослідник, суддя у відставці

Шелепа А.А., науковий співробітник науково-дослідної лабораторії
з проблем державотворення та правозастосування
Навчально-науковий інститут права і психології Національної академії внутрішніх справ,
суддя у відставці

Актуальність дослідження зумовлена нагальною потребою вдосконалення процедур банкрутства в умовах економічної нестабільності та збільшення кількості справ про неплатоспроможність. Господарські суди відіграють ключову роль не лише у формальному застосуванні законодавства, а й у формуванні єдиної правозастосовної практики, що сприяє зміцненню правової визначеності та довіри до судової системи. Суттєвими викликами залишаються завантаженість судів, неоднозначне тлумачення окремих норм Кодексу України з процедур банкрутства, а також недостатній рівень комунікації між учасниками процедури. За результатами наукового дослідження запропоновано класифікацію повноважень суду з врахуванням положень Господарського процесуального кодексу України та Кодексу України з процедур банкрутства. Визначено, що роль суду у провадженні справ про банкрутство є фундаментальною та багатогранною, охоплюючи всі етапи – від відкриття справи до ліквідації боржника. Проаналізовано, що господарські суди, відповідно до чинного законодавства, наділені повноваженнями розглядати як основну справу про банкрутство, так і супутні майнові спори, що дозволяє досягти єдності провадження та уникнути фрагментації судового процесу. Таким чином, стаття спрямована на виявлення чинників, що впливають на ефективність розгляду відповідних справ, та класифікацію повноважень суду при розгляді справ про банкрутство. Методологічну основу дослідження становлять системний, формально-правовий та порівняльно-правовий методи, які дозволяють комплексно оцінити діяльність суду у процедурах банкрутства. У роботі охарактеризовано позитивні тенденції в судовій практиці, зокрема зростання спеціалізації суддів, та визначено напрямки для подальшого розвитку правозастосування в межах процедур неплатоспроможності. Теоретичне значення полягає у поглибленні наукового розуміння повноважень господарських судів у сфері банкрутства. Практичне значення наукового дослідження полягає у формуванні орієнтирів для подальшого вдосконалення ролі суду в процедурі банкрутства.

Ключові слова: господарські суди, банкрутство, неплатоспроможність, судова практика, боржник, кредитор, захист прав кредитора, задоволення вимог кредиторів, санація, ліквідація, економічна стабільність.

Relevance of the study is determined by the urgent need to improve bankruptcy procedures amid economic instability and an increasing number of insolvency cases. Commercial courts play a key role not only in the formal application of legislation but also in the formation of a unified law enforcement practice, which contributes to strengthening legal certainty and trust in the judicial system. Significant challenges remain, including court overload, ambiguous interpretation of certain provisions of the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures, as well as insufficient communication among participants in the procedure.

Based on the results of the scientific research, a classification of court powers has been proposed, taking into account the provisions of the Commercial Procedural Code of Ukraine and the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures. It has been established that the role of the court in bankruptcy proceedings is fundamental and multifaceted, covering all stages – from the opening of a case to the liquidation of the debtor's assets. It is analyzed that commercial courts, in accordance with current legislation, are empowered to consider both the main insolvency case and related property disputes, which enables achieving procedural unity and avoiding fragmentation of the judicial process.

Thus, the article aims to identify factors influencing the efficiency of case consideration and to classify the court's powers in bankruptcy proceedings. The methodological basis of the study includes systemic, formal-legal, and comparative-legal methods, which allow for a comprehensive evaluation of judicial activity in bankruptcy procedures. The study characterizes positive trends in judicial practice, in particular the increase in judges' specialization, and defines directions for further development of law enforcement within insolvency procedures.

Theoretical significance lies in deepening the scientific understanding of the powers of commercial courts in the field of bankruptcy. The practical significance of the scientific research consists in forming guidelines for further improvement of the court's role in bankruptcy procedures.

Key words: commercial courts, bankruptcy, insolvency, judicial practice, debtor, creditor, protection of creditor's rights, satisfaction of creditors' claims, liquidation, economic stability.

Постановка проблеми. У сучасних умовах трансформації економіки України, що супроводжується фінансовою нестабільністю, високим рівнем корпоративної заборгованості та потребою у справедливому перерозподілі активів неплатоспроможних суб'єктів господарювання, особливого значення набуває ефективність процедур банкрутства. Кодекс України з процедур банкрутства, що набув чинності у 2019 році, започаткував низку системних змін, спрямованих на вдосконалення правового механізму ліквідації або відновлення платоспроможності боржників. Забезпечення прав та інтересів всіх учасників процедури банкрутства є пріоритетним завданням господарських судів, які сьогодні є ключовим елементом у системі правосуддя України, здатним гарантувати справедливий

і збалансований розгляд справ про банкрутство. В умовах складності та багатогранності процедур банкрутства суди покликані забезпечувати рівні умови для кредиторів, незалежно від їх виду та розміру кредиторських вимог, боржників, арбітражних керуючих та інших зацікавлених осіб, що передбачає активну роль у запобіганні зловживанням процесуальними правами, зменшенні ризиків шахрайства та недобросовісної поведінки.

Разом із тим, на практиці спостерігається низка проблем, пов'язаних із неуніфікованою судовою практикою, надмірним навантаженням на суддів та процесуальними зловживаннями з боку учасників провадження, що в непоодиноких випадках призводить до затягуванням розгляду справ, Ці фактори істотно знижують ефективність реалізації процедур банкрутства, поглиблюючи ризики для економічної стабільності та правової визначеності в державі.

Таким чином, дослідження ролі господарських судів у забезпеченні ефективного функціонування системи банкрутства є надзвичайно актуальним як з теоретичної точки зору, так і з практичної. Забезпечення належного судового контролю за процедурами банкрутства сприяє підвищенню довіри до правової системи та стабільності економічних відносин. Водночас, запровадження механізмів ефективного провадження у сфері банкрутства є необхідною умовою для розвитку інвестиційного клімату та підтримки підприємницької ініціативи в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичну базу дослідження становлять праці вітчизняних науковців у сфері господарського, господарського процесуального права та корпоративного права. Серед українських науковців, у коло наукових інтересів яких входять вказані питання, варто відзначити О.М. Бірюкова, О.М. Борєйко, О.В. Дзеру, В.С. Щербину, Р.А. Майданика, І.В. Спасибо-Фатєєву, С.В. Жукова, Б.М. Полякова, які зробили вагомий внесок у розробку концепції правового регулювання банкрутства, функціональної ролі суду в господарському процесі, а також у формування підходів до балансування інтересів сторін у процедурі неплатоспроможності

Метою статті є визначення ролі господарських судів у забезпеченні ефективності процедур банкрутства в Україні, аналіз їх повноважень та функцій у межах чинного законодавства.

Виклад основного матеріалу. Єдиним органом в Україні, наділеним повноваженнями щодо розгляду справ про банкрутство, є господарський суд, який відіграє центральну роль у забезпеченні балансу між публічними та приватними інтересами в межах процедур банкрутства. Судова інституція, реалізуючи свої повноваження, зобов'язана гарантувати дотримання принципів законності, правової визначеності, пропорційності, черговості та справедливості при задоволенні вимог кредиторів, забезпечуючи основну мету інституту банкрутства – збереження життєздатних господарських одиниць і створення умов для відновлення їх платоспроможності поряд зі справедливим задоволенням вимог кредиторів. Як слушно зазначає О.В. Щербанюк, завдання суду полягає у пошуку оптимального співвідношення між суспільними потребами, інтересами держави та правами конкретного суб'єкта господарювання – юридичної чи фізичної особи, що перебуває у стані неплатоспроможності. При цьому суд повинен діяти таким чином, аби не допустити домінування публічного інтересу до ступеня повного ігнорування приватного, водночас не допускаючи і надмірного пріоритету останнього за рахунок суспільної чи державної необхідності [1, с. 66].

Згідно з пунктом 8 частини 1 статті 20 ГПК України господарські суди розглядають справи у спорах, що виникають у зв'язку із здійсненням господарської діяльності (крім справ, передбачених частиною другою цієї статті), та інші справи у визначених законом випадках, зокрема, справи про банкрутство (неплатоспроможність) та справи у спорах з майновими вимогами до боржника, стосовно якого відкрито провадження у справі про банкрутство (неплатоспроможність), у тому числі справи у спорах про визнання недійсними будь-яких правочинів (договорів), укладених боржником; стягнення заробітної плати; поновлення на роботі посадових та службових осіб боржника [2]. Відповідно до частини 9 статті 30 Господарського процесуального кодексу України, справи, передбачені пунктами 8 та 9 частини першої статті 20 цього Кодексу, розглядаються господарським судом за місцем знаходження боржника. Згідно з частинами 1 і 2 статті 7 Кодексу України з процедур банкрутства, спори, в яких стороною є боржник, розглядаються господарським судом з урахуванням правил Господарського процесуального кодексу України та особливостей, визначених цією статтею. Господарський суд, який розглядає справу про банкрутство, у межах цієї справи вирішує всі майнові спори, в яких стороною виступає боржник, а також спори щодо його майна, спори про визнання недійсними результатів аукціонів, будь-яких правочинів, укладених боржником, спори про повернення або витребування майна боржника чи відшкодування його вартості, спори про стягнення заробітної плати, поновлення на роботі посадових і службових осіб боржника та інші вимоги, що пред'являються до боржника. Крім того, відповідно до частини 3 статті 7 Кодексу України з процедур банкрутства, матеріали справ щодо майнових спорів, у яких стороною є боржник, і провадження за якими було відкрито до початку провадження у справі про банкрутство, направляються до господарського суду, який веде справу про банкрутство, для розгляду по суті в межах цієї справи.

На підставі наведених норм Господарського процесуального кодексу України та Кодексу України з процедур банкрутства можна запропонувати логічну класифікацію видів повноважень господарського суду у справах про банкрутство, поділивши їх за характером процесуальної діяльності та предметом спору:

1. Процесуальні повноваження (загальні): відкриття провадження у справі про банкрутство; залучення учасників до провадження (арбітражного керуючого, кредиторів, боржника тощо); здійснення судового контролю за перебігом процедур банкрутства (розпорядження майном, санації, ліквідації); затвердження або відхилення планів санації; затвердження звіту ліквідатора та припинення провадження у справі про банкрутство, тощо.

2. Матеріально-правові (юрисдикційні) повноваження. Це повноваження щодо розгляду спеціальних категорій спорів, які виникають у межах справи про банкрутство:

а) спори (майнові), в яких стороною виступає боржник, а також спори щодо його майна: вимоги поточних кредиторів до боржника щодо погашення заборгованості; витребування або повернення майна боржника, яке перебуває у третіх осіб незаконно; відшкодування вартості майна боржника, тощо;

б) спори щодо правочинів боржника: визнання недійсними договорів (правочинів), укладених боржником; спори щодо визнання недійсними результатів аукціонів, пов'язаних з продажем майна;

в) трудові спори: стягнення заробітної плати працівниками боржника; поновлення на роботі посадових та службових осіб боржника.

3. Координаційні повноваження: прийняття на розгляд та концентрація в межах основної справи про банкрутство матеріалів інших судових справ щодо боржника, відкритих до порушення провадження у справі про банкрутство (ч. 3 ст. 7 КУПБ); забезпечення єдності провадження, що виключає паралельний розгляд майнових спорів в інших судових органах.

Класифікація повноважень господарського суду у справах про банкрутство дозволяє систематизувати його функції як судового органу, який не лише здійснює про-

цесуальне провадження, але й виконує низку специфічних юрисдикційних функцій, пов'язаних із фінансовими, майновими та трудовими аспектами правовідносин боржника. Така класифікація також допомагає оцінити комплексність і глибину втручання суду в економічну долю суб'єкта господарювання у кризовому стані.

Оцінюючи повноваження господарського суду в процедурах банкрутства, важливо розуміти, що вони реалізуються не ізольовано, а в межах певних функціональних напрямів, які визначають зміст та характер судової діяльності. Повноваження є інструментами реалізації функцій, тому для повного усвідомлення ролі господарського суду у справах про неплатоспроможність доцільно перейти до аналізу його функціонального призначення. Такий підхід дозволяє вийти за межі формального переліку компетенцій і осмислити глибину правового впливу суду на перебіг і результати процедур банкрутства. У науковій літературі відсутній єдиний підхід щодо визначення кількісного складу функцій судової влади, зокрема господарських судів. Одні науковці розглядають судову функцію як єдину й основну – здійснення правосуддя, що відображає природу судової діяльності. Інші науковці, поряд із зазначеною основною функцією, виокремлюють також низку супутніх або похідних функцій, серед яких називають регулятивну, охоронну, організаційну, профілактичну (виховну) тощо. Так, на думку Н.В. Іванюти, діяльність господарського суду охоплює три ключові функціональні напрями: насамперед, функцію здійснення правосуддя, яка є фундаментальною та виокремлює суд як особливий орган у системі державної влади, і реалізується через розгляд і вирішення спорів у межах встановленої компетенції; по-друге, функцію відтворення, що полягає у здатності судової системи забезпечувати безперервність та стабільність здійснення правосуддя через ефективну взаємодію між інстанціями та ухвалення судових актів високої якості; по-третє, організаційну функцію, яка виявляється у впорядкованій, процесуально визначеній діяльності суду щодо забезпечення належного розгляду справ, включаючи процесуальну дисципліну, регламентацію судового провадження та дотримання процедурних гарантій. Такий багатофункціональний підхід до розуміння природи господарського суду дозволяє комплексно охопити всі аспекти його діяльності, як формально-юридичні, так і інституційно-організаційні [3, с. 165].

Роль суду у провадженні справ про банкрутство є фундаментальною та багатогранною, охоплюючи всі етапи – від відкриття справи до ліквідації боржника. На стадії відкриття провадження у справі про банкрутство суд перевіряє наявність формальних і матеріально-правових підстав для відкриття провадження, визначає обсяг і характер заборгованості, встановлює, чи є вона безспірною, підтвердженою документально та такою, що підлягає стягненню. На цій стадії суд ухвалює рішення про відкриття провадження, вводить мораторій на задоволення вимог кредиторів і призначає арбітражного керуючого (розпорядника майна), який буде здійснювати управління активами боржника до наступного етапу [4].

На стадії розпорядження майном, суд контролює дії арбітражного керуючого, затверджує реєстр вимог кредиторів, розглядає заяви про включення до нього, вирішує спори щодо правочинів боржника, вживає заходів щодо витребування або повернення майна, що вибуло з володіння боржника з порушенням закону. Суд також здійснює процесуальну перевірку правомірності поведінки учасників справи, захищає інтереси дрібних або забезпечених кредиторів, розглядає клопотання про санацію або укладення мирової угоди [5, с. 9].

На стадії санації (фінансового оздоровлення), родь суду зосереджується на схваленні плану санації, який подається учасниками процедури, та на подальшому контролі за його виконанням. Суд слідкує за тим, щоб заходи з відновлення платоспроможності не порушували прав кредиторів і відповідали критеріям реалістичності, економічної доцільності та правової безпеки. У випадку невиконання плану санації суд має право змінити процедуру або визнати її неуспішною й перейти до ліквідаційної стадії.

На стадії ліквідації, господарський суд визначає строк, протягом якого ліквідатор зобов'язаний здійснити ліквідацію боржника, ухвалює рішення про порядок задоволення вимог кредиторів, контролює продаж майна боржника, розглядає спори щодо розподілу активів, а також діє як арбітр при вирішенні конфліктів між учасниками процедури. Суд також заслуховує звіт ліквідатора та затверджує його дії [6].

На завершальній стадії процедури суд ухвалює рішення про закриття провадження у справі про банкрутство, виносить ухвалу про завершення ліквідаційної процедури та закриття провадження у справі про банкрутство, здійснює правову оцінку виконаних дій арбітражного керуючого, ухвалює рішення щодо подальшого статусу боржника або вживає заходів щодо реєстраційного обліку змін.

Таким чином, на кожній стадії провадження господарський суд виступає не лише як процесуальний арбітр, а як гарантія правової визначеності, справедливості, рівноваги інтересів та ефективного функціонування інституту банкрутства.

На сьогоднішній день, в Україні створено базові інституційні та процесуальні засади для ефективного розгляду справ про банкрутство, зокрема через ухвалення Кодексу України з процедур банкрутства, який забезпечив систематизацію та уніфікацію процедур, а також визначив суд як центрального суб'єкта, відповідального за контроль процесу. Господарські суди, відповідно до чинного законодавства, наділені повноваженнями розглядати як основну справу про неплатоспроможність, так і супутні майнові спори, що дозволяє досягти єдності провадження та уникнути фрагментації судового процесу. Застосування електронного правосуддя, включаючи подання документів через електронні сервіси та участь у засіданнях в режимі відеоконференцій, створює передумови для підвищення прозорості та оперативності розгляду. Однак, наявність технічних збоїв, обмежений функціонал та недостатня адаптованість судів до цифрових інструментів свідчать про потребу в суттєвому вдосконаленні цієї системи. У практиці господарських судів спостерігається обмежене використання механізмів досудового врегулювання, попри те, що інститут медіації у справах про банкрутство є поширеним і результативним у країнах з розвиненою правовою системою, де він дозволяє уникнути затяжних конфліктів і досягати компромісних рішень без надмірного процесуального навантаження [7, с. 170]. Арбітражні керуючі залишаються однією з ключових фігур у процедурі, але відсутність постійної перепідготовки, слабкий інструментарій державного контролю за їхньою діяльністю створюють ризики неефективності або навіть зловживань, що вимагає запозичення європейських стандартів підготовки та оцінки якості їхньої роботи [8].

Крім того, для підвищення ефективності процедур банкрутства в Україні варто зосередитися на впровадженні сучасних підходів, які вже довели свою результативність у міжнародній практиці. Передусім, необхідно налагодити системний моніторинг, що передбачає регулярний збір статистики щодо тривалості процедур, рівня задоволення вимог кредиторів і подальшого функціонування підприємств після завершення процедур. Такий підхід дозволить бачити реальну картину, робити висновки та вчасно реагувати на проблемні питання в процесі банкрутства.

Цифровізація має стати не просто додатковим інструментом, а основою для підвищення прозорості та ефективності всіх етапів процедур. Інтегровані електронні реє-

стри, синхронізовані з майновими та фінансовими базами, відкриють доступ до важливої інформації як для держави, так і для громадськості, забезпечивши належний контроль і зменшивши простір для зловживань.

Не менш важливим є розвиток механізмів альтернативного врегулювання спорів, які допоможуть уникнути зайвих судових витрат і пришвидшити досягнення згоди між сторонами. А використання міжнародних індикаторів, таких як стандарти Світового банку чи OECD, дозволить оцінювати українську систему на глобальному рівні, виявляти її сильні та слабкі сторони, а також запозичувати позитивний досвід [9, с. 45].

Такі заходи, на нашу думку, створить передумови для перетворення банкрутства з формальної процедури на ефективний механізм відновлення економічної життєздатності бізнесу.

Висновки. Господарські суди є ключовим елементом у забезпеченні ефективності процедур банкрутства в Україні, виступаючи головним інструментом реалізації правових механізмів, спрямованих на відновлення платоспроможності боржника або ж на максимальне задоволення вимог кредиторів у разі неплатоспроможності. Ефективність функціонування судів у цій сфері безпосередньо впливає на динаміку відновлення економічної стабільності як окремих підприємств, так і економіки країни в цілому. Важливим є те, що господарські суди забезпечують баланс інтересів усіх учасників процесу банкрутства, здійснюючи контроль за законністю та справедливістю прийнятих рішень, а також за дотриманням строків і процесуальних норм, що знижує ризики зловживань і затягування процесу. Сьогодні, виклики, пов'язані із завантаженістю судів, неоднозначністю тлумачення окремих положень Кодексу України з процедур банкрутства, а також недостатньою координацією між судами та іншими учасниками процедури, залишаються суттєвими перешкодами для досягнення максимальної ефективності. Попри ці виклики, спостерігається поступове вдосконалення судової практики, що полягає у більш послідовному застосуванні норм Кодексу України з процедур банкрутства, підвищенні якості судових рішень та зростанні рівня спеціалізації суддів у справах про неплатоспроможність. Таким чином, роль господарських судів полягає не лише у формальному застосуванні норм права, але й у формуванні ефективної правової культури, яка б сприяла швидкому та справедливому вирішенню спорів, пов'язаних з банкрутством, підтримуючи економічну стабільність та розвиток бізнес-середовища в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Щербанюк О. В. Роль органів правосуддя в забезпеченні балансу приватних та публічних інтересів. *Науковий вісник Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича.* Серія «Правознавство». 2013. Вип. 714. С. 65–69.

2. Господарський процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1992, № 6, ст. 56. 6 листопада 1991 року № 1798-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#n1636

3. Іванюта Н. В. Методологічний аналіз діяльності господарського суду. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 1. С. 162–166.

4. Нові правила відкриття провадження про банкрутство: ласкаво просимо? URL: https://equity.law/press-center/publications/877.html

5. Підгородецька А. Реформування системи неплатоспроможності: антикорупційна спрямованість Кодексу України з процедур банкрутства. *Застосування норм Кодексу України з процедур банкрутства. Збірка наукових статей* / За загальною редакцією д.ю.н., судді Верховного Суду С. В. Жукова. К.: Алерта, 2019. 216 с.

6. Собяніна О.В. Ліквідаційна процедура в процесі банкрутства юридичної особи. URL: https://consultant.net.ua/consultant-article/3864

7. Васьковський О. Судові процедури у справах щодо платоспроможності та банкрутства юридичних осіб: сутність. *Право України*. 2021. № 7. С. 169–187.

8. Як працює система арбітражних керуючих у Франції. URL: https://borgexpert.com/borh-review/ohliad-rynkiv/iak-pratsiuie-systema-arbitrazhnykh-keruiuchykh-u-frantsii#google_vignette

9. Булижин І.В. Правове регулювання процедур банкрутства у країнах Європейського Союзу. *Приватне та публічне право*. 2017. № 4. С. 44–47.

УДК 346.9
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/21

ЗМІСТ ТА МЕЖІ ДІЇ ПРИНЦИПУ «NON REFORMATIO IN PEIUS» У ГОСПОДАРСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

THE CONTENT AND LIMITS OF THE NON REFORMATIO IN PEIUS PRINCIPLE IN COMMERCIAL PROCEEDINGS OF UKRAINE

Озадовський І.Л., аспірант кафедри економічного права та економічного судочинства
Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті здійснено наукове дослідження змісту та меж дії принципу «non reformatio in peius» у господарському судочинстві України, який, попри відсутність прямого закріплення в процесуальному законі, широко застосовується в практиці господарських судів. Автор критично оцінює існуючий підхід Верховного Суду до формулювання визначення принципу «non reformatio in peius» у спосіб, за якого «особа, яка оскаржує судове рішення, не може потрапити в гірше становище, порівняно із тим, що така особа досягнула в попередній інстанції в результаті своєї ж скарги», зазначаючи, що таке визначення, у випадку буквального прочитання, обмежує дію згаданого принципу стадією касаційного оскарження (у позовному провадженні) і, до того ж не дозволяє суду касаційної інстанції змінити оскаржене рішення шляхом погіршення становища одного скаржника за касаційною скаргою іншого. Запропоноване Касаційним господарським судом тлумачення, за якого «скарга» означає, зокрема «позов», повністю зазначену проблему не усуває. До того ж, таке прочитання визначення позбавляє відповідача захисту, який принцип «non reformatio in peius» надає в суді апеляційної інстанції, що Касаційний господарський суд помилково визнав правильним. Ураховуючи існуючу практику Касаційного цивільного суду, Великої Палати Верховного Суду, національну та зарубіжну доктрину, запропоновано уточнити, що принцип «non reformatio in peius» означає, що особа, яка оскаржує судове рішення, не може потрапити в гірше становище, порівняно із тим, що така особа досягнула в попередній інстанції, у результаті своєї ж скарги. Обґрунтовано, що дія принципу «non reformatio in peius» підлягає застосуванню на стадіях апеляційного та касаційного оскарження судових рішень, а також нового розгляду справи в результаті такого оскарження. Виснувано, що згаданий принцип не може обмежувати повноваження суду, коли виникають обставини, які законом прирівняні до нововиявлених чи виключних. Автор доводить, що аналізований принцип не обмежує суд у праві надання власної правової оцінки обставинам справи, зокрема й шляхом зміни мотивувальної частини оскарженого рішення, однак обмежує в праві зміни викладу встановлених фактів та обставин справи на шкоду скаржника.

Ключові слова: принцип правової визначеності, апеляційна скарга, касаційна скарга, апеляційне оскарження, касаційне оскарження, новий розгляд, судова практика, нововиявлені обставини, виключні обставини.

The article presents a scholarly analysis of the content and limits of the non reformatio in peius principle in the context of commercial proceedings in Ukraine. Although this principle is not explicitly codified in the procedural legislation, it is widely applied in the practice of commercial courts. The author critically assesses the current approach of the Supreme Court to defining the non reformatio in peius principle in such a way that «a person who appeals a court decision may not be placed in a worse position than that which, as a result of their own appeal, they achieved in the lower instance». It is argued that, when interpreted literally, this definition limits the application of the principle to the cassation stage (in action proceedings) and also prevents the court from modifying the appealed decision in a way that worsens the position of one appellant based on the cassation appeal filed by the other. The interpretation proposed by the Commercial Cassation Court, whereby the term «appeal» includes, inter alia, a «statement of claim», does not fully resolve the problem. Moreover, such an interpretation deprives the defendant of the protection afforded by the non reformatio in peius principle at the appellate stage – a position the Commercial Cassation Court has mistakenly accepted as correct. Taking into account the case law of the Civil Cassation Court, the Grand Chamber of the Supreme Court, as well as national and foreign doctrine, the article proposes a revised definition of the principle: a person who appeals a court decision, as a result of their own appeal, may not be placed in a worse position than the one they achieved in the lower court. It is substantiated that the principle applies not only at the appellate and cassation stages but also during the retrial following the annulment of a court decision as a result of such an appeal. It is concluded that the aforementioned principle may not restrict the court's powers in situations where circumstances arise that are legally classified as newly discovered or exceptional. Furthermore, the author argues that the non reformatio in peius principle does not constrain the court's right to provide its own legal assessment of the case, including through changes to the reasoning of the challenged decision, but it does limit the court's ability to revise the established facts and circumstances of the case in a way that would be detrimental to the appellant.

Key words: principle of legal certainty, appeal, cassation appeal, appeal proceedings, cassation proceedings, retrial, judicial practice, newly-discovered circumstances, exceptional circumstances.

Постановка проблеми. Незважаючи на те, що Господарським процесуальним кодексом України не передбачений принцип «non reformatio in peius» (заборони повороту до гіршого) [1, с. 156], останніми роками він активно застосовується в практиці господарських судів. Раніше нами було з'ясовано, що принцип «non reformatio in peius», як прояв загальноправового принципу недопустимості змін до гіршого та, у такий спосіб, елемент принципу правової визначеності, діє безпосередньо на підставі положень частини першої статті 8 у її взаємозв'язку з пунктом восьмим частини другої статті 129 та статтею 55 Конституції України [2, с. 57–58]. Утім такий висновок не дає відповіді на низку питань, пов'язаних як зі змістом принципу «non reformatio in peius», так і з межами його дії. Визначення принципу «non reformatio in peius», яке використовується Верховним Судом, у випадку буквального прочитання обмежує застосування вказаного принципу касаційною стадією і, до того ж, не дозволяє суду касаційної інстанції змінити оскаржене рішення шляхом погіршення становища одного скаржника за касаційною скаргою іншого, що, на перший погляд, видається абсурдним. Водночас окрема правозастосовна практика Касаційного господарського суду дає підстави вважати, що в суді апеляційної інстанції відповідач-апелянт – на відміну від позивача-апелянта – не може розраховувати на захист від погіршення свого становища внаслідок перегляду справи за власною скаргою [1, с. 158], що не є має логічного обґрунтування і не узгоджується з протилежною судовою практикою Касаційного цивільного суду та Великої Палати Верховного Суду. Своєю чергою межі дії принципу «non reformatio in peius» залишаються малодослідженими.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Реалізація принципу «non reformatio in peius» в господарському судочинстві України отримала не багато уваги з боку вітчизняних науковців. Ключовою працею в цьому напрямку досліджень є стаття Андронова І.В. (2024) «Застосування принципу «non reformatio in peius» в цивільному та господарському процесах», яка зосереджується на визначенні змісту та меж дії принципу «non reformatio in peius». Водночас, попри свій ґрунтовний характер, праця

Андронова І.В. не виправляє недоліки запропонованого Верховним Судом визначення принципу «non reformatio in peius», а також не надає відповіді на питання, чи зберігається заборона на погіршення становище скаржника в разі передачі справи на новий розгляд. Окрім того, слід звернути увагу на нашу статтю (2025) «Принцип «non reformatio in peius» в господарському судочинстві України», яка присвячена з'ясуванню того, чи є правова підстава для застосування принципу «non reformatio in peius» в господарському судочинстві України. У правовій науці багатьох іноземних держав принципу «non reformatio in peius» присвячено багато досліджень. Окремо варто виділити праці іспанця Хосе Марії Руїса Морено (José María Ruiz Moreno) та хорватки Невени Альїнович (Nevena Aljinović) і Івани Білушич (Ivana Bilušić). Разом із тим, ураховуючи різні галузі права, у яких здійснювалося дослідження, а також відмінне нормативно-правове регулювання між країнами, праці зазначених авторів прямо не вирішують проблем, що зумовили це дослідження.

Постановка завдань дослідження. З урахуванням викладеного слід сформувати визначення принципу «non reformatio in peius» на основі його змісту та встановити межі дії зазначеного принципу в господарському судочинстві України.

Виклад основного матеріалу. Принцип «non reformatio in peius» (заборони повороту до гіршого) почав послідовно застосовуватись у вітчизняному цивільному та господарському судочинстві з 2023 року. Верховний Суд дав зазначеному принципу наступне визначення: «особа, яка оскаржує судове рішення, не може потрапити в гірше становище, порівняно із тим, що така особа досягнула в попередній інстанції в результаті своєї ж скарги» [1, с. 156].

Буквальний аналіз викладеного вказує на те, що суб'єктом правового захисту принципу «non reformatio in peius» є особа, яка оскаржує судове рішення і в попередній інстанції досягла певного становища в результаті подання скарги; а змістом – заборона перегляду рішення не на користь скаржника. Із цього, своєю чергою, випливає, що, по-перше, принцип «non reformatio in peius» в позовному провадженні застосовується лише на касаційній стадії, оскільки саме тут попередньою є інстанція, у якій розглядалася скарга, а по-друге, – що особа, подавши скаргу, отримує гарантію від погіршення її процесуального становища навіть тоді, коли з скаргою звернулися також інші учасники справи.

Однак таке розуміння визначення принципу «non reformatio in peius» є абсурдним щонайменше тому, що не дозволяє суду касаційної інстанції змінити оскаржене рішення шляхом погіршення становища одного скаржника за касаційною скаргою іншого. Наприклад, якщо позивач просить суд касаційної інстанції збільшити розмір заборгованості, присудженої до стягнення, а відповідач – зменшити, то суд не матиме змоги змінити оскаржене рішення у відповідній частині. Зрозуміло, що такий підхід до розуміння принципу «non reformatio in peius» на практиці не застосовується судами.

Касаційний господарський суд у постанові від 22.05.2024 у справі № 910/12778/22, п. 5.17, інтерпретуючи визначення принципу «non reformatio in peius», звернувся до розширювального тлумачення, вказавши що під *скаргою* може розумітися *позов*, таким чином, допустивши можливість застосування принципу на стадії апеляційного перегляду судових рішень. Разом із тим таке тлумачення приводить до висновку, до якого власне і дійшов Касаційний господарський суд у п. 5.21 зазначеної постанови, а саме, що «ні в цивільному процесі, ні в господарському процесі неможливо застосовувати […] «non reformatio in peius» на користь особи, яка не зверталася з позовом до суду за захистом порушених прав» [3]. На хибність такої думки звернув увагу Андронов І.В., зауваживши, що таке обмеження прав відповідача ставить його у нерівне правове становище порівняно з позивачем [1, с. 158], із чим варто погодитися, зокрема, у силу того, що не існує жодної причини, чому вигодонабувачами принципу правової визначеності, складовою якого є принцип «non reformatio in peius», не може особа, яка не ініціювала позов.

Більше того, такий підхід не використовується і зарубіжними дослідникам. Наприклад, Х. Морено зазначає, що заборона зміни оскарженого рішення на шкоду єдиному скаржнику означає, що скаржник не може зазнати жодної шкоди виключно внаслідок подання власної скарги, не роблячи при цьому вказівки на його процесуальний статус [4, с. 4]. Окрім того, Касаційний цивільний суд, а також Велика Палата Верховного Суду послідовно дотримується позиції, згідно з якою дія принципу «non reformatio in peius» захищає також особу, яка не зверталася до суду попередньої інстанції зі скаргою.

Так, у постанові від 31.01.2024 у справі № 183/7850/22 Касаційний цивільний суд застосував принцип «non reformatio in peius» на користь позивачів-касаторів, які не були скаржниками (апелянтами) у суді попередньої інстанції [5], тобто не є особами, які досягли захищеного становища в результаті своєї ж скарги. При цьому суд зауважив, що «позивачі не можуть потрапити в гірше становище, порівняно із тим, що такі особи досягнули в попередній інстанції» [5]. Таким чином, Касаційний цивільний суд відкинув *досягнення у попередній інстанції певного становища в результаті подання скарги* як умову для застосування принципу «non reformatio in peius».

Зрештою Велика Палата Верховного Суду у постанові від 12.06.2024 у справі № 756/11081/20 у п. 83 зазначила, що «суд апеляційної інстанції не може вийти і за межі доводів апеляційної скарги, погіршивши при цьому становище заявника (відповідача, який подав апеляційну скаргу). Зазначене узгоджується з принципом заборони повороту до гіршого (non reformatio in peius)». При цьому вживане Верховним Судом визначення принципу «non reformatio in peius» Велика Палата не міняла [6].

Також варто зауважити, що пропозиція Касаційного господарського суду тлумачити позов як скаргу не змінює факт того, що запропоноване Верховним Судом визначення принципу «non reformatio in peius» не дозволяє суду касаційної інстанції змінити оскаржене рішення шляхом погіршення становища одного скаржника за касаційною скаргою іншого, на що зверталася увага вище.

Вирішення зазначеної проблеми насправді досить просте: сенс запропонованого Верховним Судом визначення принципу «non reformatio in peius» залежить від правильності розставлення розділових знаків. Так, якщо принцип «non reformatio in peius» визначити як *правило, відповідно до якого особа, яка оскаржує судове рішення, не може потрапити в гірше становище, порівняно із тим, що така особа досягнула в попередній інстанції, у результаті своєї ж скарги* – то суб'єктом правового захисту буде вважатися особа, яка оскаржує судове рішення, а змістом – заборона на зміну судового рішення за результатом розгляду скарги не на користь заявника. Саме таке визначення принципу «non reformatio in peius» є логічним, відповідає змісту, який у нього вкладає Велика Палата Верховного Суду, національні та зарубіжні науковці.

Факт того, що принцип «non reformatio in peius» не врегульований положеннями Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК), породжує дискусію не лише щодо формулювання визначення згаданого принципу, а й щодо меж його застосування. Очевидно, що принцип «non reformatio in peius» підлягає застосуванню на стадії апеляційного та касаційного оскарження судових рішень [1, с. 157]. Однак актуальними залишаються питання щодо того, (1) чи зберігається заборона на погіршення становище скаржника, якщо суд повертає справу на

новий розгляд; (2) чи заборона на погіршення становище скаржника обмежує повноваження суду у викладенні мотивів свого рішення.

Погляди іноземних правників на збереження заборони повороту до гіршого під час нового розгляду цивільних справ різняться. Одні звертають увагу на те, що це суперечило б самій суті процесу першої інстанції, адже повторний розгляд провадиться відповідно до загальних правил з усіма відповідними наслідками. Інші вважають, що суд першої інстанції при повторному розгляді справи повинен бути пов'язаний принципом «non reformatio in peius», оскільки в протилежному випадку реалізація згаданого принципу буде зведена до формальності, а кількість випадків повернення справи на новий розгляд зросте [7, с. 53–54].

Ми вважаємо, що заборона на погіршення становище скаржника зберігає свою силу навіть у разі повернення справи на новий розгляд. Подібне нормативно-правове регулювання характерне, зокрема, для кримінального процесу Німеччини та Австрії і може бути обґрунтоване з доктринальної точки зору тим, що «повторний розгляд є наслідком апеляції, і сторона повинна бути впевнена, що не погіршить свою ситуацію не лише в процедурі оскарження, але й на процесуальних стадіях після того, як апеляція була прийнята» [8, с. 492, 496, 500].

У національній правовій системі такий висновок випливає з того, що принцип «non reformatio in peius» ґрунтується на положеннях Конституції України, гарантуючи забезпечує прогнозованість (передбачуваність), стабільність і послідовність під час реалізації права на оскарження судових рішень [2, с. 57–58]. Це узгоджується з принципом автономного тлумачення Конституції України, відповідно до якого остання «не повинна тлумачитися згідно з актом, який має нижчу юридичну силу» [9, с. 147]. Оскільки Конституція України не передбачає можливості направлення справи на новий розгляд як наслідок апеляційного чи касаційного провадження, такий новий розгляд не може використовуватися для обходу принципу «non reformatio in peius».

Водночас слід зауважити про існування винятків із цього правила. У будь-якому випадку принцип «non reformatio in peius» не може обмежувати повноваження суду, коли виникають обставини, які законом прирівняні до нововиявлених чи виключних, оскільки їх наявність надає учасникам справи право просити про перегляд судового рішення. Відповідно, відмова суду враховувати виникнення таких обставин під час нового розгляду справи суперечитиме принципу процесуальної економії, адже породжуватися окреме провадження з перегляду судового рішення.

При цьому, на нашу думку, принцип «non reformatio in peius» не має розглядатися як такий, що обмежує суд у праві надання власної правової оцінки обставинам справи, зокрема й шляхом зміни мотивувальної частини оскарженого рішення, адже доводи скаржника мають розглядатися виключно скрізь призму чинного законодавства. Уявимо собі ситуацію, коли апелянт оскаржує судове рішення в справі про стягнення штрафних санкцій за договором, стверджуючи, що суд першої інстанції присудив меншу суму, ніж належить, і суд апеляційної інстанції вбачає обґрунтованість доводів апелянта в цій частині, однак приходить до висновку про неукладеність договору. Вважаємо, що в таких випадках суд апеляційної інстанції не може прийняти рішення про стягнення більшої суми штрафних санкцій і, керуючись ч. 4 ст. 269 ГПК, має вказати на неукладеність договору, однак зобов'язаний при цьому залишити рішення суду першої інстанції у частині задоволених позовних вимог без змін через заборону на погіршення становища скаржника. Протилежне тлумачення змісту принципу «non reformatio in peius», за якого суд позбавлений права надавати власну правову оцінку обставинам справи, призвело б до ситуації, за якої він був би змушений присудити апелянту те, на що той не має права за законом.

Верховний Суд, здається, притримується подібної позиції. Так, у постанові від 31.01.2024 у справі № 183/7850/22 він відмовився задовольняти вимогу скаржника про скасування постанови суду апеляційної інстанції та залишення в силі рішення суду першої інстанції, яким було передбачено для стягнення більший розмір інфляційних витрат, оскільки позивач узагалі не мав права на їх стягнення в силу того, що сума боргу була виражена в іноземній валюті, однак, пославшись на принцип «non reformatio in peius», залишив в силі постанову суду апеляційної інстанції у частині присуджених до стягнення інфляційних витрат [5].

Зазначена ситуація принципово відрізняється від тої, коли суд апеляційної інстанції не змінює незаконне рішення на шкоду скаржнику, оскільки в тому випадку суд зберігає status quo, про перегляд якого ніхто не просить, зберігаючи стабільність правовідносин. У ситуаціях описаних вище, навпаки, суд просять змінити status quo, а правовідносини в частині суми штрафних санкцій/інфляційних витрат, яку просить достягнути скаржник, залишаються спірними.

Принагідно варто зауважити, що таке тлумачення розуміння принципу «non reformatio in peius» не призведе до погіршення становища скаржника в силу того, що правова оцінка, надана судом певному факту при розгляді іншої справи, не є обов'язковою для господарського суду (ч. 7 ст. 75 ГПК) [10].

Водночас, на наше переконання, принцип «non reformatio in peius» обмежує суд у праві зміни викладу встановлених фактів та обставин справи на шкоду скаржника. Така різниця в підходах пояснюється тим, що, по-перше, на відмінну від правильного застосування норм права [11], обов'язок доведення обставин справи перш за все покладається на учасників справи (ч. 3 ст. 13 ГПК) [10], а не на суд. По-друге, обставини, встановлені рішенням суду, що набрало законної сили, як правило, не доказуються при розгляді іншої справи, у якій беруть участь ті самі особи або особа, стосовно якої встановлено ці обставини (ч. 4 ст. 75 ГПК, ч. 4 ст. 82 ЦПК, ч. 4 ст. 78 КАСУ) [10, 12, 13], а тому зміна викладу фактів та обставин справи може погіршити становища скаржника в іншому судовому процесу. Негативний ефект преюдиції частково компенсується тим, що відповідні факти та обставини можуть бути спростовані в межах іншого процесу, однак не виключається повністю, адже заінтересований учасник справи має довести, що встановлені обставини у справі повинні підлягати повторному встановленню та доказуванню у межах цієї справи [14].

Висновки дослідження. Принцип «non reformatio in peius» полягає в правилі, відповідно до якого особа, яка оскаржує судове рішення, не може потрапити в гірше становище, порівняно із тим, що така особа досягнула в попередній інстанції, у результаті своєї ж скарги. Дія вказаного принципу в господарському судочинстві України підлягає застосуванню на стадіях апеляційного та касаційного оскарження судових рішень, а також нового розгляду справи в результаті такого оскарження. При цьому під час нового розгляду справи принцип «non reformatio in peius» не може обмежувати повноваження суду, коли виникають обставини, які законом прирівняні до нововиявлених чи виключних. Загалом принцип «non reformatio in peius» не обмежує суд у праві надання власної правової оцінки обставинам справи, зокрема й шляхом зміни мотивувальної частини оскарженого рішення, однак обмежує у праві зміни викладу встановлених фактів та обставин справи на шкоду скаржника.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андронов І. В. Застосування принципу «non reformatio in peius» в цивільному та господарському процесах. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 11. С. 155–158. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-11/34 (дата звернення: 16.02.2025).

2. Озадовський І. Принцип “non reformatio in peius” в господарському судочинстві України. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2025. № 1. С. 50–59. URL: https://doi.org/10.32782/2408-9257-2025-1-9 (дата звернення: 26.06.2025).

3. Постанова Верховного Суду від 22.05.2024 у справі № 910/12778/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119486377 (дата звернення: 31.08.2024).

4. Moreno J. M. R. Un intento de aclaración conceptual en el orden jurisdiccional civil: la interdicción de reforma en perjuicio del recurrente. *Revista digital facultad de derecho*. 2010. No. 3. URL: https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=4125941 (date of access: 16.02.2025).

5. Постанова Верховного Суду від 31.01.2024 р. у справі № 183/7850/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116840099 (дата звернення: 31.08.2024).

6. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12.06.2024 у справі № 756/11081/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119776617 (дата звернення: 01.09.2024).

7. Maciejevskio J. Principas non reformationis in peius civiliniame procese : Magistro darbas. Vilnius, 2009. 78 p. URL: https://epublications.vu.lt/object/elaba:1999790/ (date of access: 26.06.2025).

8. Aljinović N., Bilušić I. The prohibition of reformatio in peius in criminal procedure. Hrvatski ljetopis za kaznene znanosti i praksu. 2023. Vol. 30, no. 2. P. 491–514. URL: https://doi.org/10.54070/hljk.30.2.10 (date of access: 16.02.2025).

9. Ємчук Л. В. Поняття та засади офіційного тлумачення прав і свобод людини та громадянина. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. / Голов. ред. В. В. Завальнюк ; Відп. за вип. М. В. Афанасьєва. Одеса, 2015. С. 146–150. URL: http://hdl.handle.net/11300/8763 (дата звернення: 05.06.2025).

10. Господарський процесуальний кодекс України : Кодекс України від 06.11.1991 № 1798-XII : станом на 9 квіт. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text (дата звернення: 29.05.2025).

11. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 15.06.2021 у справі № 904/5726/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/98524308 (дата звернення: 09.06.2025).

12. Цивільний процесуальний кодекс України : Кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV : станом на 19 лип. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення: 30.08.2024).

13. Кодекс адміністративного судочинства України : Кодекс України від 06.07.2005 № 2747-IV : станом на 19 лип. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text (дата звернення: 30.08.2024).

14. Постанова Верховного Суду від 30.08.2022 у справі № 904/1427/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106079070 (дата звернення: 08.06.2025).

УДК 346+347
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/22

НАБУТТЯ СПІЛЬНИХ МАЙНОВИХ ПРАВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ У СФЕРІ ГОСПОДАРЮВАННЯ

ACQUISITION OF JOINT INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS IN BUSINESS DOMAIN

Пєтухова Н.О., аспірантка кафедри цивільного права і процесу
Донецький національний університет імені Василя Стуса

Випадки, коли майнове право інтелектуальної власності належить декільком особам, стають все частішими. Це пояснюється зорієнтованістю наукових досліджень сучасності на високі технології, які, в свою чергу, демонструють унікальність, засновану на специфічній ідеї, втіленій в життя можливостями людського інтелекту. Подібні розробки несуть в собі особливу цінність, оскільки сприяють покращенню якості людського життя у різних напрямках: від розваг та дозвілля до медичних та космічних галузевих проривів. Для задоволення глобальних потреб суспільства не обійтися без участі великих виробничих одиниць – юридичних осіб, які на основі своєї матеріальної бази, стабільної роботи та спроможності інвестувати в науку можуть це забезпечити. В умовах ринкової економіки переважну роль у цьому відіграють недержавні господарюючі суб'єкти. А це означає, що в серці взаємодії між господарюючими суб'єктами лежать відносини фізичних осіб-учасників товариств, засновників, їх працівників тощо.

У статті досліджені підстави набуття спільних майнових прав інтелектуальної власності в контексті господарської діяльності, зокрема, досліджені положення чинного законодавства, які підлягають до застосування при визначенні підстав набуття майнових прав інтелектуальної власності, де хоча б один із суб'єктів правовідносин є господарюючим суб'єктом, а також практичні аспекти реалізації таких прав. Проаналізовано законодавчі норми, що стосуються регулювання діяльності господарюючого суб'єкта із залученням об'єктів інтелектуальної власності на предмет їх наповненості та відповідності сучасним тенденціям розвитку бізнесу.

За результатами проведеного дослідження запропоновано класифікацію підстав набуття спільних майнових прав інтелектуальної власності у сфері господарювання, сформульовано рекомендації по удосконаленню норм чинного законодавства з метою ефективного регулювання окреслених відносин.

Ключові слова: інтелектуальна власність, майнові права, спільні права, юридична особа, корпоративне право, договір, товариство, сфера господарювання.

Cases of intellectual property rights belonging to several persons are becoming more and more frequent. This may be explained by a focus of contemporary scientific research on high-end technologies, which, in turn, demonstrate uniqueness based on a specific idea brought into being using the potential of human intellect. Such developments are of particular value, as they contribute to advancement of human life in various areas ranging from entertainment and leisure to medical and space breakthroughs. To meet the global needs, the society cannot achieve significant progress without the involvement of sizable production units, which are legal entities able to ensure the progress based on their physical infrastructure, sustainability, and scientific investment potential. Non-state business entities play a predominant role in the competitive environment. That means that the relations between individuals, such as shareholders, founders, employees and other players is the core of interaction between economic entities.

The article covers the grounds for acquiring joint intellectual property rights in the context of economic activity, in particular, the provisions of current legislation that define the specifics of entitlement of the intellectual property rights in cases where at least one of the subjects of legal relations is a business entity, as well as practical aspects of implementation of such rights. I have analyzed legislative norms related to regulation of activities of legal entities involving intellectual property for their completeness and compliance with modern business trends.

Having analyzed the study findings, I proposed to systemize the grounds for acquiring joint intellectual property rights in the economic field, and formulated recommendations for improving current statutory provisions for effective regulation of the above relations.

Key words: intellectual property, property rights, joint rights, legal entity, corporate law, contract, partnership, economic sphere.

Постановка проблеми. Правовий режим спільних прав інтелектуальної власності у порівнянні з режимом одноосібного володіння є значно складнішим і потребує більшої уваги з позиції законодавства для зрозумілого визначення можливих правових моделей спільного володіння правами, їх реалізації і захисту. Зрозуміло, що з одноосібним власником прав значно простіше комунікувати у питаннях використання та розпорядження відповідним правом, оскільки немає потреби встановлювати компромісний варіант домовленості між усіма співвласниками. З цієї позиції спільне володіння правами як для зовнішніх контактів, так і всередині групи співвласників, створює додаткові труднощі, адже при наявності в особи розпоряджувальної правомочності – ставить правовласника в залежність від волевиявлення іншого співвласника. Така обставина, очевидно, ускладнює оборот майнових прав інтелектуальної власності. З огляду на зазначене, важливою є потреба у дослідженні правової природи спільних майнових прав та регулятивних процедур щодо їх набуття, передання, обігу, захисту з метою доопрацювання відповідних положень і удосконалення законодавства.

На законодавчому рівні не врегульовано підстав набуття майнових прав інтелектуальної власності, в тому числі у сфері господарювання. Норми Цивільного кодексу України [1] є надто загальними в цій частині. А факт скасування Господарського кодексу України [2] послугував негативним фактором у питанні наповненості спеціальної нормативно-правової бази, яка регулює особливості реалізації прав інтелектуальної власності у сфері господарських відносин.

Аналіз публікацій та досліджень. Проблематика підстав спільного набуття майнових прав інтелектуальної власності малодосліджена. Зазначене питання стало предметом вивчення таких науковців як Н. Яркіна, О. Тверезенко, В. Крат та інших. У контексті підстав набуття спільних майнових прав за участю господарюючого суб'єкта дослідження провів Я. Демченко [3]. Однак робота останнього є одним з нечисленних прикладів аналізу зазначеної проблематики. Тож доводиться констатувати недостатність досліджень у цьому напрямку, хоча потреба в доповненні норм законодавства на сьогодні назріла і потребує вирішення.

Метою статті є розробка пропозицій удосконалення правових норм щодо підстав набуття спільних майнових прав інтелектуальної власності у сфері господарювання.

Виклад основного матеріалу. Із скасуванням Господарського кодексу України Цивільний кодекс України (далі – ЦК України) став одним з основних джерел права, своєрідним «маяком» у регулюванні господарських правовідносин інтелектуальної власності.

Застосування норм ЦК України до господарських відносин в контексті їх співвідношення з ГК України нео-

дноразово було предметом аналізу вченими. Наприклад, О.Н. Онищенко зазначав, що комплексна галузь господарського права за допомогою низки власних господарсько-правових механізмів досить ефективно регулює господарські відносини та при цьому застосовує юридичні механізми інших правових галузей, у т.ч. цивільного [4, с. 129]. При цьому застосування до регулювання господарських відносин цивільно-правових механізмів і засобів обумовлюється подібністю та пріоритетністю приватно-правових складових галузей господарського та цивільного права й, відповідно, відсутністю необхідності у дублюванні в господарському законодавстві механізмів та засобів регулювання, ідентичних цивільним, адже є досить очевидним те, що більш раціонально не дублювати норми законодавства в різних галузевих актах, а застосовувати механізми запозичення, подібні до аналогії права та закону [3, с. 130].

На думку Г.В. Смолина, цивільне право регулює переважно відносини у сфері приватно-підприємницького обміну, а господарське – у сфері організації і здійснення виробництва, розподілу і обміну для задоволення суспільних потреб [5, с. 4].

Як вбачається із зазначеного, норми ЦК України сприймаються як такі, що спрямовані насамперед на врегулювання тих господарських відносин, які за суб'єктним складом не виходять за межі приватних, не досягають рівня загальнодержавної значущості, й відповідно – вкрай рідко застосовуються до упорядкування справ середнього та великого підприємництва.

Така позиція підкріплювалася й тим, що господарське право розуміється як система господарсько-правових норм, які регулюють відносини у сфері суспільного виробництва, спрямовані на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт або надання послуг вартісного характеру або керівництва такою діяльністю із застосуванням різних методів правового регулювання, з метою задоволення суспільних потреб і одержання прибутку [6, с. 20].

На сьогодні такі акценти втрачають свою «яскравість», оскільки регулятивні важелі переходять до ЦК України. Тому звернемося насамперед до положень ЦК України.

Відповідно до статті 1 ЦК України, цивільним законодавством регулюються особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників. У частині 2 цієї статті вказано про окремі категорії майнових відносин (податкові, бюджетні, на основі владного підпорядкування тощо), до яких цивільне законодавство не застосовується. Господарські відносини до таких виключень не приєднано. Разом з тим, такі відносини в своєму серці мають майнову складову, тому норми ЦК України загалом застосовуються у господарських відносинах. Про це вказано також у ст. 9 ЦК України, що прочитується, зокрема, з самої назви статті: «Застосування Цивільного кодексу України до врегулювання відносин у сферах господарювання, використання природних ресурсів, охорони довкілля, а також до трудових та сімейних відносин». У частині 2 статті вказано, що законом можуть бути передбачені особливості регулювання майнових відносин у сфері господарювання, звідки можна зробити висновок, що майнові відносини у сфері господарювання врегульовані насамперед нормами ЦК України, що комплексно доповнюються нормами інших законів. Тому звертаючись до джерел права, які вказують на можливі підстави набуття тих чи інших прав, звертаємо увагу на ст. 11 ЦК України, де визначено, що підставами виникнення цивільних прав та обов'язків, зокрема, є: 1) договори та інші правочини; 2) створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності; 3) завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі; 4) інші юридичні факти. До цього додано доповнення, що цивільні права можуть виникати безпосередньо з актів цивільного законодавства, в тому числі – рішення суду; у зв'язку з настанням чи ненастанням певної події. Однак з конструкції статті вбачається, що перелік підстав не є виключним.

Очевидно, що майнові права інтелектуальної власності не можуть з'явитися без створення самого об`єкта інтелектуальної власності. Тому факт створення об`єкта інтелектуальної власності є обов'язковою передумовою виникнення майнових прав інтелектуальної власності в подальшому.

У нормах ЦК України суб'єктами майнових прав інтелектуальної власності зазначені, зокрема, автори, винахідники (ст.ст. 463, 473, 483, 486 ЦК України). У юридичній літературі такі суб'єкти позначаються як первинні, а фізичні та юридичні особи (в тому числі держава в особі її органів), які набули права інтелектуальної власності за законом або договором, відносяться до вторинних [7, с. 9, 11].

Н. М. Мироненко робить висновок, що до первинних суб'єктів права інтелектуальної власності слід віднести авторів (творців) творів, а також результатів науково-технічної творчості, оскільки саме його інтелектуальний, творчий потенціал є тим джерелом, з якого народжується об`єкт права інтелектуальної власності. Також первинним суб'єктом може бути юридична особа, яка набуває такого статусу внаслідок реєстрації об'єкта права інтелектуальної власності, наприклад, комерційного найменування. Вторинним суб'єктом права інтелектуальної власності є інша (не автор/творець) фізична особа (здебільше, зареєстрована як підприємець) та юридична особа, до яких на підставі договору або закону переходять повністю або частково майнові права інтелектуальної власності [8, с. 16–17].

Для вторинних суб'єктів прав – осіб, які не брали участі у створенні об'єкта інтелектуальної власності, майнові права переходять у зв'язку з настанням певних обставин, які зумовлюють настання юридичних фактів, або ж на підставі домовленості, що втілюється у договорі чи іншому правочині. Для першого випадку волевиявлення передавача та/або набувача майнових прав не завжди є обов'язковим. Натомість для другого випадку завжди має бути з обох сторін – передавача та набувача – бажання встановлення таких правовідносин, коли на певних умовах відбувається втрата (повна або часткова, строкова або безстрокова) майнових прав однією стороною, та набуття їх у відповідному обсязі та на відповідний строк протилежною стороною. Тобто, спостерігається рух майнових прав по шляху від одного суб`єкта до іншого, який не обмежений кількістю можливих переходів прав, а у випадку певних майнових прав, строк дії на які може продовжуватися, – також на необмежений час.

У частині створення об'єктів права промислової власності слід звернути увагу на ту обставину, що факт створення таких об'єктів не завжди є достатньою умовою для наділення творця майновими правами на нього. Так, майнові права на винаходи, корисні моделі, промислові зразки виникають після їх реєстрації (як наслідок – видається патент або свідоцтво). А можливість самої реєстрації залежить від того, чи не був попередньо отриманий іншою особою патент на аналогічний об`єкт. При наявності вже оформленого майнового права на тотожний об`єкт, винахідник, який фактично є творцем, не отримує патенту, а отже і не набуває майнових прав. Тому першість у винахідницькій діяльності відіграє визначальну роль у формуванні позитивних юридичних наслідків для творця.

Отже, з огляду на позиції вчених, які виокремлюють первинних та вторинних суб'єкти прав інтелектуальної власності, можна визначити підстави набуття майнових прав інтелектуальної власності за критерієм їх суб'єкта як первинні та вторинні підстави.

Проте, для коректної систематизації слід визначитись, чи достатньо самого лише створення об'єкта для набуття прав, або це має поєднуватися з його використанням. Так, первинною підставою для набуття майнових прав інтелектуальної власності щодо окремих об'єктів, на думку О.В. Басая, є їх використання [9, с. 386]. Зокрема ним зазначається про комерційне найменування [9, с. 387]. Така думка підкріплюється нормою ч. 2 ст. 489 ЦК України, що є цілком обґрунтованим з огляду на призначення комерційного найменування, необхідність здійснювати діяльність, що популяризує його (адже в іншому разі такий об'єкт не наповнюється значущістю), суттєву відмінність процесу створення такого об'єкту інтелектуальної власності у порівнянні з трудомістким процесом інших, наприклад, високотехнологічних новітніх розробок.

У нормах чинного законодавства такий розподіл не застосовується, однак якщо проаналізувати ті підстави набуття майнових прав, що на сьогодні є визначеними, то їх умовно можна розділити саме таким чином. Отже, підстави набуття майнових прав інтелектуальної власності можна класифікувати в залежності від суб`єкта, для характеристики якого враховується черговість набуття майнових прав. Такий чинник є визначальним для встановлення виду суб`єкта, а останній є визначальним для встановлення виду підстав – первинних та вторинних. Визначальним у цій класифікації є саме суб'єкт права, оцінюючи який, встановлюється відповідна підстава набуття прав.

Створення об'єкта інтелектуальної власності завжди продукує первинну підставу для автора твору. Поруч з категорією авторів стоять замовники об'єктів інтелектуальної власності – особи, чия ініціатива та матеріальна спроможність, в сукупності з організаторськими можливостями, є обов'язковою умовою для створення об'єкта інтелектуальної власності. Така категорія осіб також набуває майнові права на підставі факту створення об'єкту. Проте у такій ситуації існують розбіжності науковців щодо первинності підстав набуття прав.

За змістом статей 429, 430 ЦК України мовиться про належність спільних майнових прав на об'єкт, що був створений працівником на замовлення роботодавця у зв'язку з виконанням трудового договору та на замовлення творцем та замовником. Тобто, роботодавець або замовник, якими було ініційовано та організовано створення об'єкта майнових прав (тобто має місце опосередкована участь) за змістом чинного законодавства є первинними суб'єктами, хоча фактично не їх, а іншої особи, інтелектуальними зусиллями створено відповідний об'єкт. Момент виникнення майнових прав як у творця, так і в роботодавця або замовника, згідно смислу правових норм, співпадають, і пов'язується з виконаною дією по створенню об'єкта інтелектуальної власності та документальною фіксацією завершення відповідної роботи. У вказаних випадках йдеться саме про створення об'єкта як підставу набуття прав на нього. Примітно, що Н. Мироненко відносить роботодавця або замовника до категорії вторинних суб'єктів набуття майнових прав інтелектуальної власності, вказуючи про правонаступництво [8, с. 17]. Протилежна позиція висловлюється О.В. Басаєм, який вказує про належність майнових прав замовникові, роботодавцеві у зв`язку зі створенням твору [9, с. 385–386], а не через їх передання від автора/винахідника. Висновок з такого твердження полягає в тому, що роботодавець/замовник є первинними суб'єктами, що фактично відповідає існуючій на сьогодні позиції законодавця, але з поправкою на те, що первинним суб`єктом у такому випадку також є автор, тобто першовласників одразу існує двоє. Вторинні підстави завжди вказують на вже існуючий рух майнових прав та наявність попередніх правовласників, які передали (передають) свої права іншій особі. При цьому попередній власник повністю втрачає права назавжди (передає їх за правочином).

У господарській сфері суб'єктами майнових прав інтелектуальної власності, які мають можливість впровадити їх у виробництво, є господарські товариства, виробничі кооперативи, прості товариства, фізичні особи-підприємці тощо. Середній та великий бізнес в силу виробничих потужностей має ширші можливості комерціалізації майнових прав інтелектуальної власності і перетворення їх на інновації. Якщо ж говорити про високотехнологічні інноваційні розробки, то малий та мікробізнес майже позбавлені можливості впровадити їх у виробництво через брак матеріальних можливостей та трудових ресурсів, адже такі розробки потребують доступу до фахівців надвисоких інтелектуальних здібностей. Тому перспектива розвитку інтелектуальної сфери у виробництві належить передусім компаніям зі значним статутним капіталом, наявністю різноманітних бізнесових зв'язків, активною ініціативою, та фінансовими можливостями витримувати ризикованість проєктів, де ставка зроблена на інтелектуальну складову.

Юридичні особи набувають майнових прав від осіб, які є авторами об'єктів інтелектуальної власності, на підставі правочину з повним переданням прав, або на підставі ліцензії, й у такому разі мають місце вторинні підстави набуття майнових прав. Первинні підстави набуття майнових прав для юридичних осіб обмежуються випадками створення об'єкта інтелектуальної власності на замовлення чи на підставі трудового договору.

Для господарюючих суб'єктів менших за обсягом виробництв можливим залишається набуття майнового права інтелектуальної власності у зв'язку з їх створенням засновником бізнесу та подальшим включенням такого права до майна господарюючого суб'єкта.

З огляду на те, що створення об'єкта інтелектуальної власності можливе лише людиною, а не юридичною особою, це пояснює неможливість набуття господарюючим суб'єктом майнового права на тих первісних підставах, що притаманні для особи-автора, тобто у зв'язку зі створенням об'єкта. Тож, господарюючі суб'єкти переважно на вторинних підставах набувають майнових прав інтелектуальної власності.

Такий засіб індивідуалізації як комерційне найменування, з огляду на його призначення, створюється переважно на етапі започаткування товариства, реєстрації фізичної особи-підприємця. У процесі виробничої діяльності господарюючий суб`єкт також має можливість змінити комерційне найменування. Таким чином, для комерційного найменування первинною підставою виникнення майнових прав може бути його використання .

Ситуації, коли майнові права інтелектуальної власності належать кільком особам, виникають дедалі частіше. До категорії осіб, які спільно володіють правами, також відносяться й господарюючі суб'єкти. Множинність суб'єктів майнових прав відносно одного майнового права інтелектуальної власності виникає на підставі об'єктивних обставин, які виражаються в існуванні юридичних фактів. Спільність відповідних прав як встановлений факт може виникати через певний час після створення об'єкта права інтелектуальної власності і характеризуватися тим, що коло суб'єктів, які є співволодільцями права, розширилося, а майнове право перейшло до категорії належного декільком особам – спільного права. Також все частіше на етапі створення об'єкта інтелектуальної власності залучається колектив авторів-винахідників, об'єднаних за ініціативою організатора-замовника для створення об'єкта інтелектуальної власності.

Чинне законодавство у ст. 428 ЦК України закріплює загальне правило спільного володіння майновим правом інтелектуальної власності. При цьому в нормах вказаного Кодексу відсутні спеціальні правила, якими визначається режим спільного володіння майновими правами, якщо усі або один із суб'єктів є господарюючою одини-

цею. Й хоча підстави набуття спільного володіння майновими права інтелектуальної власності не є визначальним фактором, що впливає в подальшому на особливості взаємодії співвласників між собою або з третіми особами під час реалізації таких прав, відсутність переліку таких підстав породжує невизначеність щодо встановлення власне природи виникнення відповідного права та можливості віднесення його до спільних прав. Такий недолік законодавчої бази зумовлює численні дискусії серед науковців та формування неоднорідної практики розгляду судових справ, коли за зразок беруться регулятивні норми режиму спільної (сумісної чи часткової) власності та переносяться по аналогії на правовідносини спільних майнових прав інтелектуальної власності. При цьому, зміст ЦК України розділяє відповідні регулятивні конструкції, зазначаючи про них в різних Книгах Кодексу, однак відсутність чіткої вказівки на особливості здійснення спільних майнових прав на об`єкт інтелектуальної власності сприяє зверненню до норм, які регулюють відносини речового права.

У законодавстві відсутня норма, яка прямо вказує на неподільність майнових прав інтелектуальної власності, так само як і норма про можливість виділення часток у праві. Висновок про неподільність майнового права ґрунтується на аналізі правової природи майнових прав інтелектуальної власності. Майнові права інтелектуальної власності слід сприймати як цілісну субстанцію, тобто невіддільність одне від одного права на використання об'єкта права інтелектуальної власності, права дозволяти використання об'єкта права інтелектуальної власності, права перешкоджати неправомірному використанню об'єкта права інтелектуальної власності, в тому числі забороняти таке використання, інших прав. Тобто, роздроблення комплексу таких правомочностей на відокремлені групи (частки від прав) між різними суб'єктами неможливе, оскільки в протилежному випадку не уникнути обмеження можливості правовласників реалізовувати свої майнові права. Так, К. Зеров звертає увагу, що «українським законодавством не передбачено можливості розпорядження відсотками на права (скажімо, відчуження 36% від виключного права на заборону використання твору). Співвласники прав можуть домовитися лише про розподіл доходу від комерціалізації прав у певних відсотках, а не відсотками у праві» [10]. Також про неподільність прав на винахід вказує і поняття формули винаходу, як сукупності його відмінних ознак, які лише разом визначають обсяг його правової охорони.

Законодавче закріплення принципу цілісності права (неможливості поділу на частки, можливості існування виключно спільного безчасткового володіння) може усунути неоднозначні тлумачення та численні дискусії з цього приводу. Однак вирішення також потребує супутнє питання щодо того, чи можуть співволодільці майнових прав інтелектуальної власності за домовленістю шляхом укладення договору визначити частки в такому праві. Адже принцип свободи договору дозволяє це зробити, віддаючи на розсуд його сторін право визначати хто і як має право діяти. Суттєвим при цьому є не допустити порушення осіб, які не входять у коло сторін договору. Проте, в контексті дотримання прав учасників договору визначальною є лише їх воля.

Режим спільної власності речових об'єктів й притаманні для визначення такого режиму чинники та правила слугують калькою інтерпретованих підходів для правовідносин з множинністю суб'єктів відносно майнових прав інтелектуальної власності, що є помилковим підходом. У нормах закону не передбачено механізму здійснення спільного володіння майновими правами інтелектуальної власності, проте очевидно, що загальні положення Кодексу щодо спільних прав на майнові права інтелектуальної власності застосовуються до усіх правовідносин зі спільними правами не залежно від підстав виникнення таких прав.

У ст. 422 ЦК України зазначається про підстави виникнення (набуття) права інтелектуальної власності, однак без чіткого переліку, а з відсиланням до інших норм права. Так, у кодексі вказано, що право інтелектуальної власності виникає (набувається) з підстав, встановлених цим Кодексом, іншим законом чи договором. У взаємозв'язку з положеннями ст. 11 ЦК України, такими підстави є: створення об'єкта інтелектуальної власності, договори та інші правочини, інші юридичні факти.

Таким чином, підстави виникнення майнових прав інтелектуальної власності містяться насамперед в ЦК України, однак їх перелік не є конкретизованим і вичерпним.

Я. Демченко, аналізуючи підстави виникнення майнових прав інтелектуальної власності, конкретизує ці підстави наступним чином: підставою набуття авторських прав є факт створення об'єкту інтелектуальної власності; на винахід, корисну модель, промисловий зразок – факт отримання патенту; комерційне найменування – перше його використання; на торговельну марку та компонування інтегральної мікросхеми – отримання свідоцтва; на комерційні таємниці – поєднання юридичного факту створення і фіксації на матеріальному носієві інформації, яка є секретною та здійснення заходів по збереженню секретності. Далі він зазначає, що у незалежності від об'єкта прав інтелектуальної власності – це договір про передачу права на об'єкт, договір застави майнових прав на об'єкт інтелектуальної власності, рішення суду, спадкування. Також для правовідносин, де наявний господарюючий суб'єкт, виділяються такі підстави: у господарського об'єднання на торговельну марку – реєстрація знака, ліцензійний договір, а у споріднених компаній – юридичний факт укладення ліцензійного договору; у юридичної чи фізичної особи, у якої працює працівник – факт закріплення трудових відносин; при створенні об'єкта на замовлення – факт отримання замовником спільних прав на створений автором об'єкт; у юридичної особи-підприємця – факт внесення майнових прав як вклад до статутного капіталу. При цьому такі підстави поділяються на первинні та похідні [3, с. 147–149].

З такої класифікації вбачається, що категорія юридичних фактів поглинає категорію договорів та правочинів, оскільки останні за умови завершення процедури оформлення прав на їх підставі (ліцензійний договір, передання прав на підставі правочину, внесення до статутного капіталу) виступають юридичними фактами. Щодо ліцензійних договорів, то слід вказати, що вони, як підстава набуття майнових прав господарюючими суб`єктами, є чи не найпоширенішою підставою. Проте, в результаті укладення таких договорів спільність прав на майнові права інтелектуальної власності не породжується; ліцензіат при цьому зберігає свою повну автономію у будь-якого роду питаннях реалізації майнових прав – у випадку видачі невиключної ліцензії, або ж – у випадку виключної ліцензії, – згодом, по завершенню строку дії договору, повертає собі увесь обсяг правомочностей. При цьому співіснування ліцензіата та ліцензіата в контексті договору не набуває характерних ознак спільного володіння, а саме – необхідності узгоджувати свої дії.

О. Тверезенко, ґрунтовно досліджуючи підстави виникнення майнових прав інтелектуальної власності, дійшла висновку про необхідність викладення ст. 422 ЦК України у такій редакції: «Підставами виникнення (набуття) права інтелектуальної власності є:

1) створення об'єкта авторського права;

2) перше здійснення виконання, вироблення фонограми чи відеограми, перше здійснення передачі (програми) організації мовлення;

3) отримання патенту на винахід, корисну модель, промисловий зразок, свідоцтва на торговельну марку, географічне зазначення, компонування інтегральної мікросхеми;

4) визнання торговельної марки добре відомою в Україні;

5) визнання пропозиції, яка містить технологічне (технічне) або організаційне рішення раціоналізаторською;

6) перше використання комерційного найменування;

7) правомірне визначення інформації комерційною таємницею;

8) встановлення невідомих раніше об'єктивно існуючих закономірностей, властивостей та явищ матеріального світу, які вносять докорінні зміни у рівень наукового пізнання;

9) створення об'єкта права інтелектуальної власності у зв'язку з виконанням трудового договору;

10) створення об'єкта права інтелектуальної власності у зв'язку з виконанням договору про створення за замовленням та використанням об'єкта права інтелектуальної власності;

11) договори щодо розпоряджання майновими правами інтелектуальної власності;

12) внесення майнових прав інтелектуальної власності в якості вкладу до статутного капіталу такої юридичної особи;

13) рішення суду;

14) спадкування майнових прав інтелектуальної власності;

15) інші юридичні факти» [11, с. 82].

Як бачимо, запропонований перелік є досить об'ємним у порівнянні з формулюванням чинних статей ЦК України. З огляду на те, що ЦК України є базовим законодавчим актом, від положень якого відштовхується законодавець при розробці спеціальних законів, які, в свою чергу, мають давати уточнюючу інформацію, узгоджену з нормами ЦК України, Запропонований перелік видається хаотичним та не конкретизованим. У п. 7 йдеться про правомірність, як обов'язкову умову набуття права. Проте, такий чинник може бути перевірений, лише якщо хтось порушує процедуру встановлення такої правомірності, що можливо у судовому порядку. При відсутності висловлених сумнівів у правомірності, остання презюмується, а при наявності – визначальним стає судове рішення, що відсилає до п. 13. З огляду на вказане, п. 7 не відображає окремої підстави набуття прав. Неузгодженість вбачається між п. 10 та п. 11, оскільки останній поглинає в собі попередній. Загалом, підстави, зазначені у п. 9-12 охоплюються поняттям "вчинення правочину", згідно якого набуваються майнові права, оскільки вказані дії мають за основу договірні відносини. Тому такий перелік є недоречним.

Говорячи про підстави виникнення спільних майнових прав інтелектуальної власності слід визнати, що до них можуть бути застосовані більшість з наведених підстав, при цьому визначальною є наявність волевиявлення декількох суб'єктів по відношенню до майнових прав щодо одного об'єкта. Виключенням є право на комерційне найменування.

Н. Яркіна також зазначає, що положення спеціального законодавства допускають виникнення спільних прав практично щодо всіх об'єктів інтелектуальної власності (за винятком комерційного найменування, призначення якого полягає в тому, щоб індивідуалізувати особу і не допустити змішування суб'єктів у певній сфері діяльності). Науковиця виділяє такі підстави виникнення спільних прав інтелектуальної власності:

1) спільна творча праця зі створення об'єкта інтелектуальної власності, обов'язковим критерієм якої є особисті творчі зусилля кожного зі створювачів;

2) набуття спільно декількома особами майнових прав за договором про розпоряджання майновими інтелектуальними правами (глава 75 ЦК);

3) спільна подача заявки і одержання патенту правонаступниками винахідника, автора промислового зразка, автора сорту, автора топографії ІМС чи роботодавця;

4) створення службових об'єктів, а також об'єктів на замовлення призводить до виникнення спільних прав для працівника, який створив об'єкт, і юридичної або фізичної особи, де або у якої він працює (ст. 429 ЦК), та для створювача і замовника створеного об'єкта (ст. 430 ЦК) за відсутності домовленості про будь-який інший розподіл прав;

5) набуття майнових інтелектуальних прав на підставі спадкування декількома спадкоємцями [12, с. 146–148].

Запропоноване Н. Яркіною коло підстав відображає найбільш типові випадки виникнення спільних прав у сфері інтелектуальної власності, які стосуються спільних особистих немайнових і майнових прав. Однак, нею не зазначена така підстава, як набуття прав одним з подружжя під час шлюбу.

У цьому зв'язку слід навести слова судді Верховного Суду В. Крата, який під час круглого столу «Майно та майнові права інтелектуальної власності» зазначив, що судова практика з питання спільності прав склалася таким чином, що є дві категорії справ: ті, що стосуються сфери подружжя, і ті, що стосуються інших сфер (зокрема, спадкування, інших випадків множинності суб'єктів прав на інтелектуальну власність) [13].

Вбачається, що науковці вказують про загальні підстави набуття прав інтелектуальної власності, без прив'язки до особливостей суб'єкта права, оскільки основна увага зосереджується на тому, за яких обставин виникає спільність прав саме щодо майнових прав інтелектуальної власності.

Визначальною умовою первісного виникнення спільних майнових прав ІВ є спільна для двох чи декількох осіб підстава, а саме – той юридичний факт, учасниками якого вони одночасно і спільно виступали. В іншому разі права, хоча і можуть бути тотожними за своїм об'єктом і змістом, але спільними не є [12, с. 146].

З огляду на те, що у даному дослідженні одним із суб'єктів спільних прав є господарюючий суб'єкт, то за рахунок такого чинника, що визначає суб'єктний склад учасників правовідносин, перелік підстав звужується.

Так, спільна творча праця декількох фізичних осіб по створенню об'єкта права інтелектуальної власності породжує виникнення особистих немайнових і майнових авторських прав у кожної особи, формуючи співавторство. Тому господарюючий суб'єкт, який зареєстрований як юридична особа, не може бути одним з співавторів. Результати творчості можуть бути задіяні у господарській діяльності, однак лише в результаті отримання господарюючим суб'єктом майнових прав від автора на підставі правочину. Тому авторство не є підставою набуття майнових прав інтелектуальної власності для господарюючого суб'єкта – юридичної особи. Натомість спільна діяльність фізичних осіб з метою розробки в комерційних цілях об'єкта інтелектуальної власності можлива у межах діяльності простого товариства, що передбачено нормами ст. 1130 ЦК України. У такому разі спільна діяльність базується на договірних засадах між авторами-винахідниками. При цьому форма взаємодії таких осіб ґрунтується саме на підставі попередньої домовленості, яка передбачає встановлення правил між суб'єктами спільного права. Отже, оскільки така діяльність передбачає існування договору між учасниками простого товариства, які є його сторонами, то первинною підставою набуття спільних прав факт спільного створення об'єкта інтелектуальної власності, й формально спільність прав підтверджує правочин – договір про спільну діяльність, у якому, зокрема, зазначається про координацію спільних дій учасників або ведення їхніх спільних справ (ст. 1131 ЦК України).

Спільні права, як було вказано вище, можуть набуватись на підставі спадкування. До кола спадкоємців може входити господарюючий суб'єкт – юридична особа або фізична особа-підприємець. Спадкуванням є перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців) (ст. 1216 ЦК України); до складу спадщини включаються, зокрема, майнові права та обов'язки спадкодавця (ст. 1218 ЦК України). Набуття майнових прав інтелектуальної власності на підставі спадкування є похідним способом, оскільки первинно вони були закріплені за автором (винахідником) або особою, яка була вторинним суб'єктом прав, набувши попередньо майнові права відповідній законній підставі. Спадкодавцем може бути лише фізична особа. Спадкоємцем – будь який суб'єкт права. Якщо спадкування здійснюється на підставі закону, то у коло спадкоємців може входити фізична особа, яка також є фізичною особою-підприємцем (або декілька фізичних осіб-підприємців), а до спадкової маси – майнові права на об'єкт інтелектуальної власності, що вже використовуються у підприємницькій діяльності спадкодавця, або можуть бути використані у такій діяльності в силу свого прямого призначення, а тому становить інтерес більш як для однієї особи. Якщо ж був складений заповіт, то може виявитися, що поряд з спадкоємцем за заповітом – фізичною особою-підприємцем, є юридична особа та/або особи, які мають право на обов`язкову частку у спадщині, а це означає – що потенційних власників одного об'єкта є декілька.

Таким чином спадкування також в рідкісних випадках може породжувати множинність суб'єктів, серед яких є господарюючий суб'єкт, на майнові права інтелектуальної власності.

Набуття спільних прав на майнові права інтелектуальної власності подружжям пов'язане з набуттям та документальним оформленням на ім'я одного або обох з подружжя відповідних прав. Тобто підставою набуття спільних прав виступає правочин, але з огляду на особливий режим майна, набутого у шлюбі, у певних випадках виникає спільність прав. Останнє не є безумовним, а потребує врахування певних чинників, які існували на момент набуття прав; роду об'єкта інтелектуальної власності, майнові права на який були набуті одним з подружжя; особливостей господарської діяльності подружжя. Питання співавторства у контексті цієї статті не розглядається, оскільки врегульовується іншими нормами ЦК України, а тому тут йдеться лише щодо об'єктів, які не були створені подружжям. Загалом, можна узагальнити, що спільність прав подружжя на майнові права інтелектуальної власності є похідним від правочину, укладеного за час існування шлюбу, тому загалом ця ситуація охоплюється підставою набуття прав за правочином.

Таким чином, авторство як підстава набуття спільних майнових прав господарюючим суб'єктом (якщо такий суб'єкт є юридичною особою) виключається.

Фізична особа-підприємець діє без створення юридичної особи. Доречно звертають увагу І. Коваль та І. Атаманчук на те, що особливість участі фізичної особи у господарських відносинах пов'язана з тим, що після державної реєстрації як ФОП така особа поєднує два правові статуси: 1) як фізична особа – носій особистих немайнових і майнових прав, 2) як фізична особа-підприємець – учасник господарських відносин. При цьому, підприємці можуть використовувати у своїй діяльності більшість об'єктів інтелектуальної власності, виступаючи під час цього безпосередньо творцями цих об'єктів або лише суб'єктами майнових прав. Фізична особа-підприємець може бути одним з авторів об'єкта інтелектуальної власності, який залучений у виробництво. Тоді авторство є підставою набуття спільних майнових прав для фізичної особи- підприємця та іншої особи (яка, до речі, також може бути підприємцем). Процес спільного здійснення майнових прав у такому випадку буде найоптимальнишим при наявності договору між співавторами про порядок використання майнових прав, міру правомочності розпорядження ними, а також положення щодо можливості розподілу прибутку підприємця (якщо так – то положення, які визначають формулу розподілу) або ж положення, які констатують можливість використання прав на власний розсуд без обов'язку здійснювати виплати іншому співавтору [14, с. 243].

Спадкування є вкрай рідкісною обставиною для відповідного набуття прав; набуття прав за час шлюбу є фактично виникненням спільних прав на підставі правочину, але у такому випадку беруться до уваги додаткові чинники: особливості оформлення майнового права інтелектуальної власності (чи зазначено у підтверджуючих права документах обох з подружжя), об'єкт інтелектуальної власності, відносно якого виникає право (чи є він тим, правовий режим відносно якого допускає спільність прав), а також потребують оцінці загальні чинники, що визначають спільність майна подружжя (момент набуття, джерело доходів, спільна праця тощо).

Як бачимо, для сфери господарювання перелік підстав набуття спільних майнових прав є вужчим, у порівнянні з тими підставами, які існують для суб'єктів права загалом.

Глава 75 ЦК України містить норми щодо розпорядження майновими правами інтелектуальної власності. Зокрема у ст. 1107 ЦК України наведено перелік видів правочинів щодо розпорядження правами інтелектуальної власності: ліцензія, ліцензійний договір, договір про створення на замовлення і використання об'єкта права інтелектуальної власності, договір про передання виключних майнових прав інтелектуальної власності, інший правочин щодо розпорядження майновими правами інтелектуальної власності.

Набуття декількома особами майнових прав інтелектуальної власності на підставі правочину може передбачати особливості щодо обсягу правомочностей кожного з набувачів. Так само як і договір між співвласниками майнових прав, фіксуючи домовленості між ними, відіграє вирішальну роль у встановленні внутрішніх правовідносин між власниками. Це відображає диспозитивний принцип договірних відносин, віддаючи на розсуд сторін договору можливість самостійно врегульовувати взаємовідносини. Зміст домовленостей між співвласниками не зазнає регулювання нормами чинного законодавства, оскільки останнім не передбачено відповідних вимог. З однієї сторони, це позивний аспект, який не обмежує волю суб'єктів у виборі способу поведінки. З іншої сторони, складність взаємовідносин з множинністю суб'єктів полягає у невизначеності порядку дій, а тому зручно було б мати зразок примірних положень, на основі яких, або з корегуванням яких правовласники встановили свої правила взаємодії. Так, правовласники вільні у виборі різних моделей взаємодії, проте необхідність слідувати закону, боязкість встановити правила, що в силу закону можуть в подальшому визнаватися нікчемними, є суттєвим гальмуючим чинником.

Сам режим спільного володіння на відміну від одноосібного володіння правами є значно складнішим з позиції регулювання. Так, співвласники повинні знаходити консенсус при здійсненні своїх прав, що подекуди є вкрай складним. Необхідність вираження єдиної волі співвласників щодо долі майнового права інтелектуальної власності потребує проходження складнішої процедури з формування змісту такої волі. Адже у будь-якому випадку необхідною є домовленість декількох осіб, чого буває складно досягти з причини пріоритетного відстоювання власних інтересів кожним із співвласників, або ж наявності протистояння однієї частини співвласників іншій та блокування інтересів меншості.

Статтею 429 ЦК України визначено спільність майнових прав інтелектуальної власності на об'єкт, створений у зв'язку з виконанням трудового договору (контракту), працівника, який створив цей об'єкт, та юридичної або фізичної особи, де або у якої він працює, якщо інше не встановлено цим Кодексом або договором. Аналогічно у ст. 430 ЦК України спільність прав закріплена за творцем об'єкта інтелектуальної власності та замовником спільно, якщо інше не встановлено договором або законом. Зі змісту вказаних норм слідує, що відсутність договору або прямої вказівки закону щодо деяких особливих випадків, свідчить про існування спільних прав. На власний розсуд творець об'єкту інтелектуальної власності та особа, яка ініціювала та забезпечила процес його створення, можуть у договорі визначити одноосібного власника таких прав. Очевидно, що в контексті мети створення відповідного об'єкта, такою особою виступатиме роботодавець/замовник. Хоча не виключено протилежного. Таким чином за допомогою договірної конструкції врегульовуються внутрішні правовідносини між спів володільцями права.

Доцільність законодавчого закріплення за особами автором-винахідником та роботодавцем/замовником спільних майнових прав є суперечливою, оскільки незрозумілою є необхідність наділяти майновим правом творця об'єкта інтелектуальної власності, якщо природа подібної діяльності передбачає інтелектуальну працю для потреб роботодавця й за винагороду. Позиція роботодавця/замовника, згідно норми закону, є хиткою з точки зору захисту його інтересів як особи, яка переслідуючи певну мету, вчиняє дії з пошуку та організації діяльності особи, здатної задовольнити запит на новітній інтелектуальний продукт, однак в подальшому опиняється в ситуації залежності від волі особи, яка по суті є виконавцем замовлення.

За змістом ч. 2 ст. 14 Закону України «Про авторське право і суміжні права» [15], майнові права на службовий твір переходять до роботодавця з моменту створення службового твору у повному складі, якщо інше не передбачено цим Законом, трудовим договором (контрактом) або іншим договором щодо майнових прав на службовий твір, укладеним між працівником (автором) і роботодавцем. У ч. 2 ст. 15 цього Закону вказано, що майнові права на твір, створений за замовленням, переходять до замовника з моменту створення твору у повному складі, якщо інше не передбачено договором замовлення. Таким чином, норми спеціального закону встановлюють пріоритет роботодавця та замовника на отримання майнових прав. Їх автор може такі права отримати, якщо це наперед передбачено у договорі.Аналогічний підхід вбачається у положеннях ст. 9 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» [16], де вказано, що право на реєстрацію службового винаходу (корисної моделі) має роботодавець винахідника, якщо інше не передбачено договором.

Вбачається, що між положеннями ЦК України та спеціальними наведеними законами існує колізія щодо порядку набуття майнових прав роботодавцем та замовником. А тому доцільно внести зміни у ст.ст. 429, 430 ЦК України, де прописати, що майнові права інтелеатуальної власності на об`єкт, створений у зв`язку з виконанням трудових обов`язків або на замовлення належать роботодавцю чи замовнику, відповідно. І лише при наявності договору з автором-виконавцем, такі права можуть також набуватися останнім. Тобто спільність майнових прав виникатиме лише тоді, коли у договорі погоджено набуття майнових прав також автором. Якщо відповідного договору немає – роботодавець/замовник є одноосібним власником майнових прав.

Здійснення спільних майнових прав повинно відбуватися спільно. Поняття «здійснення» включає правомочності користування, розпорядження та захисту права. Хоча правомочність роботодавця/замовника з використання майнового права є можливою не озираючись на позицію іншого співвласника, правомочність вільного самостійного розпорядження майновими права інтелектуальної власності є обмеженою позицією іншого спів володільця. Це пояснюється тим, що для розпорядження правом має бути воля усіх співвласників. Згідно ч. 2 ст. 28 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» «Взаємовідносини при використанні винаходу (корисної моделі), володільцями патенту на який є кілька осіб, визначаються договором між ними. У разі відсутності такого договору кожний володілець патенту може використовувати винахід (корисну модель) за своїм розсудом, але жоден з них не має права давати дозвіл (видавати ліцензію) на використання винаходу (корисної моделі) та передавати права на винахід (корисну модель) іншій особі без згоди інших володільців патенту».

З указаного слідує, що існують два підходи регулювання відносин співвласників подібних відносин – на загальній основі (згідно норм закону), та на договірних засадах (у відповідності до положень договору).

Спільна подача заявки і одержання патенту також передбачає виникнення спільних майнових прав інтелектуальної власності, оскільки має місце формування множинності осіб ще на етапі формальної фіксації та оформлення права. Так, випадки наявності спільних прав, що засвідчені одним патентом, де вказано кілька осіб-правовласників, є досить поширеними.

Висновки. Таким чином, можна виснувати, що приналежність суб'єкта права до категорії осіб, яка провадить господарську діяльність, є тією особливістю, яка впливає на визначення підстав набуття майнових прав. Тому такий перелік підстав є вужчим у порівнянні з підставами набуття майнових прав фізичними особами.

Відповідні підстави можна розділити на дві групи – первинні та вторинні підстави. Для господарюючих суб'єктів набуття спільних прав переважно відбувається на вторинній основі, оскільки договірний порядок отримання майнового права на комерційній основі є звичним способом отримати їх у власність. Також імовірним є отримання майнових прав у спадок, що, однак, є дуже рідкісним.

До первинних підстав слід віднести: набуття майнових прав учасниками простого товариства під час колективного створення об'єкта інтелектуальної власності в межах діяльності простого товариства; набуття майнових прав роботодавцем і працівником в результаті створення об'єкта інтелектуальної власності працівником; набуття майнових прав замовником і автором в результаті створення виконавцем замовлення по створенню об'єкта інтелектуальної власності; спільне подання заявки на отримання патенту/свідоцтва на винахід, корисну модель, промисловий зразок.

Особливим випадком є набуття майнових прав інтелектуальної власності на первинній підставі фізичною особою-підприємцем, який є автором об'єкта інтелектуальної власності, що використовується в господарській діяльності. Якщо такий об'єкт створений у співавторстві з іншою особою, то доцільним є узгодити у договорі порядок його використання в господарській діяльності.

Вказані первинні та вторинні підстави в сукупності формують перелік підстав набуття господарюючими суб'єктами спільних майнових прав інтелектуальної власності. Він не є вичерпним, оскільки у динамічному вирі розвитку економіки на глобальному рівні не можливо передбачити усі варіанти відносин при співпраці осіб, в тому числі – колективній.

У положення ст.ст. 429, 430 ЦК України необхідно внести зміни, якими передбачити, що майнові права інтелектуальної власності на об'єкт, створений у зв'язку з виконанням трудових обов'язків або на замовлення належать роботодавцю чи замовнику, відповідно. Майнові права інтелектуальної власності можуть також набуватися працівником/виконавцем замовлення (автором), якщо це погоджено у договорі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. №№ 40-44. Ст. 356.
2. Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб. Закон України**.** URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20#Text
3. Демченко Я.О. Підстави виникнення майнових прав інтелектуальної власності. *Право.ua*. 2017. № 2. С. 145–152. URL: http:/ /nbuv.gov.ua/UJRN/pravo_2017_2_25.
4. Онищенко О. М. Юридична природа галузі господарського права та перспективи її розвитку. *Правова держава.* 2016. № 24. С.126–133.
5. Смолин Г.В. До питання співвідношення цивільного і господарського права. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*.2009. № 2. С. 1–7.
6. Смолин Г. В., Туркот О. А., Хомко Л. В. Господарське право України. Загальна частина: підручник / за заг. ред. Г. В. Смолина. Львів: ЛьвДУВС. 2017. 484 с.
7. Методичні рекомендації щодо реагування дільничними офіцерами поліції на адміністративні правопорушення, передбачені статтею 51-2 КУпАП: наук.-метод. рекомен. / С.О. Шатрава, О.Л. Зайцев, О.В. Піхурець, О.М. Галкіна, Л.С. Кацалап, Д.Є. Денищук, О.В. Погорілець Харків: Харк. нац. ун-т внутр. справ. 2020. 44 с.
8. Мироненко Н. Поняття суб'єктів права інтелектуальної власності та критерії їх класифікації. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2009. № 2. С. 11–24.
9. Басай О. В. Первинні підстави виникнення прав інтелектуальної власності . *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2012. Т. 12. С. 383–391. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nponyua_2012_12_40.
10. Зеров К. Специфіка договорів в авторському праві в огляді законодавчих положень. Захід Вищої школи адвокатури НААУ з підвищення кваліфікації адвокатів на тему «Договори в авторському праві: загальні положення (з урахуванням нового закону «Про авторське право і суміжні права»)». URL: https://www.hsa.org.ua/blog/specifika-dogovoriv-v-avtorskomu-pravi-v-ogliadi-zakonodavcix-polozen.
11. Тверезенко О. Підстави виникнення (набуття) майнових прав інтелектуальної власності. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2019. № 4. С. 76–85.
12. Яркіна Н. Спільні права інтелектуальної власності: їх виникнення та здійснення. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 4. С. 145–155. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapny_2010_4_15.
13. Обговорення від 10.01.2025 під час Круглого столу «Майно та майнові права інтелектуальної власності». URL: https:// supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1734867/
14. Коваль І. Ф. і Атаманчук І. В. Щодо розмежування правового статусу суб'єкта прав інтелектуальної власності і підприємця. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2024. № 1. С. 241–250.
15. Про авторські і суміжні права.Закон Украïн: Закон України в редакції від 15.11.2024 № 4017-IX. *Відомості Верховної Ради*. 2023. № 57. ст. 166.
16. Про охорону прав на винаходи і корисні моделі: Закон України від 15 грудня 1993 року. № 3687-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1994. № 7. ст. 32.

РОЗДІЛ 5
ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.3
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/23

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА З ПИТАНЬ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ДЕЯКИХ КАТЕГОРІЙ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

STATE POLICY ON SOCIAL PROTECTION OF CERTAIN CATEGORIES OF THE POPULATION OF UKRAINE

Горбачова К.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри приватного та соціального права
Сумський національний аграрний університет

В статті проведено аналіз державної політики з питань соціального захисту деяких категорій населення України. Зазначено, що держава є основним гарантом забезпечення прав й свобод людини і громадянина. Визначено найбільш вразливі категорії населення, серед яких внутрішньо переміщені особи, діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, люди з інвалідністю, люди похилого віку, сім'ї полонених, загиблих та зниклих безвісті військових та інші категорії. Досліджено сутність поняття соціального захисту та державної політика й об'єднано терміни в одне ціле. Зауважено про важливість діяльності Міністерства соціальної політики України з питань впровадження державної політики та її подальшої реалізації. Проведено аналіз нормативно-правової бази у сфері соціального захисту населення, а саме визначено Конституцію України із закріпленими правами й свободами кожного громадянина. Детально досліджено статус внутрішньо переміщених осіб, біженців з території України, дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування осіб з інвалідністю. Проаналізовано наступні нормативно-правові акти, а саме закони України «Про соціальні послуги», «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні». Здійснено статистичне дослідження кількості внутрішньо переміщених осіб, біженців з України, дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування та осіб з інвалідністю. Підкреслено про досягнення значних успіхів у сфері соціальної політики захисту населення за роки Незалежності України. Виявлено проблематику у сфері державної політики соціального захисту населення, серед яких виділено застосування застарілих методів й підходів до вирішення потреб населення. Акцентовано увагу на необхідності імплементації законодавства Європейського Союзу до законодавства України. Запропоновано трансформування цифрового простору соціальної сфери, підвищення обізнаності у громадян стосовно їх прав та можливої допомоги, заохочення соціальних працівників в органах місцевого самоврядування до вирішення проблем та задоволення потреб громадян, підвищення рівня довіри до державних органів.

Ключові слова: соціальний захист, внутрішньо переміщена особа, особа з інвалідністю, біженець, дитина-сирота, дитина, позбавлена батьківського піклування.

The article analyzes state policy on social protection of certain categories of the population. At the beginning of the study, it was noted that the state is the main guarantor of ensuring the rights and freedoms of people. The most vulnerable categories of citizens are mentioned, including internally displaced persons, orphans, children deprived of parental care, people with disabilities, the elderly, families of prisoners of war, dead and missing military personnel, and other categories. The essence of the concept of social protection and the essence of the concept of state policy were determined and these terms were combined into one whole. The importance of the activities of the Ministry of Social Policy of Ukraine in the field of implementing state policy and its further implementation was noted. An analysis of the regulatory and legal framework in the field of social protection of the population was conducted. The basis of the regulatory and legal framework was determined by the Constitution of Ukraine with the enshrined rights and freedoms of every citizen. The status of internally displaced persons, refugees from the territory of Ukraine, orphans, children deprived of parental care, and persons with disabilities was carefully studied. The following regulatory legal acts were analyzed: the Law of Ukraine «On Social Services», the Law of Ukraine «On Ensuring the Rights and Freedoms of Internally Displaced Persons», the Law of Ukraine «On Ensuring the Organizational and Legal Conditions for Social Protection of Orphans and Children Deprived of Parental Care», the Law of Ukraine «On the Fundamentals of Social Protection of Persons with Disabilities in Ukraine». A statistical study of the number of internally displaced persons, refugees from Ukraine, orphans, children deprived of parental care and persons with disabilities was carried out. Significant successes in the field of social policy for the protection of the population over the years of Ukraine's Independence were emphasized. Problems in the field of state policy for social protection of the population were identified, among which the use of outdated methods and approaches to addressing the needs of the population was highlighted. Attention was focused on the need to implement European Union legislation into Ukrainian legislation. It is proposed to transform the digital space of the social sphere, increase awareness among citizens about their rights and possible assistance, encourage social workers in local government bodies to solve problems and meet the needs of citizens, and increase the level of trust in state bodies.

Key words: social protection, internally displaced person, person with disability, refugee, orphan, child deprived of parental care, Ministry of Social Policy.

Вступ. Основним гарантом забезпечення прав та свобод людини і громадянина у кожній цивілізованій країні є держава. Такий підхід носить безальтернативний характер і поширює власну дію на всі сфери суспільних відносин, регламентовані санкціонованими нормами права. Не є винятком і питання соціального захисту щодо якої її уповноважені суб'єкти розробляють, легалізують та удосконалюють відповідні механізми.

З-поміж численного переліку питань соціального спрямування на сучасному етапі особливої уваги заслуговує захисту деяких категорій населення України, які, є соціально вразливими в умовах сьогодення. Представники таких груп, з огляду на їх об'єктивні потреби, потребують додаткових засобів для забезпечення сприятливих умов життєдіяльності.

Постановка проблеми. Ефективність і результативність формування та стійкої підтримки відповідних умов релевантна рівнем й темпами реалізації управлінських заходів, у тому числі належним реагуванням на будь-які подразники. Такі кроки прийнято іменувати державною

політикою, що провадиться від імені держави в особі компетентних публічних інституцій. Іншими словами, держава займаючи винятково відповідальне становище у відносинах із населенням та будучи залежним від останніх, має стійко задовольняти гарантовані соціальні й інші запити використовуючи певний інструментарій.

Однак, у зв'язку з анексією Автономної Республіки Крим, тимчасовою окупацією територій Донецької та Луганської областей та повномасштабним російським вторгненням в 2022 р. істотно зросла кількість груп таких осіб. У результаті чого, відчутно посилилось навантаження на державу, що сформувало певні виклики та ризики для ефективності політики останньої. Зокрема, деякі механізми виявились функціонально та ресурсно неадаптованими до типу нових потреб і кількості реципієнтів зазначеної підтримки, відповідно. Найбільш вразливими категоріями стали: ветерани війни та члени їх сімей, військовополонені й їх сім'ї, у тому числі загиблих і зниклих безвісті військових, внутрішньо переміщені особи (далі – ВПО), діти-сироти, діти, які позбавлені батьківського піклування, особи з інвалідністю та деякі інші. Лише перерахована кількість категорій осіб дає підстави вести мову необхідність збалансованої державної політики у предметній сфері. Ураховуючи наведені й інші істотні фактори можна стверджувати, що на сучасному етапі окреслена проблематика вимагає дослідницької уваги.

Стан наукової розробки. Окремі аспекти щодо реалізації державної політики з питань соціального захисту деяких категорій населення України перебували у полі зору таких вчених, як І. Грень, С. Урба, Т. Кравченко, Т. Павлюк, І. Юрчишин та ін. У той же час, з огляду на виклики сьогодення та різного походження наслідки осяжного минулого, вказане питання заслуговує на увагу, вимагаючи подальшої розробки.

Мета дослідження. Метою представленого дослідження є аналіз правових механізмів за допомогою яких провадиться державна політика з питань соціального захисту деяких категорій населення України. За підсумками такої розробки будуть виявлені нагальні проблемні питання, що вартують уваги з позиції невідкладного удосконалення.

Виклад основного матеріалу. Зосереджуючись на висвітленні й аналізі відповідних механізмів, що визначні нормами права та закріплені у юридичних актах перш за все стило зупинимося на понятійно-категоріальному апараті. Так, С. Урба соціальний захист визначає як комплексну система соціальних й економічних прав та гарантій, що закріплюються державою і реалізуються її соціальною політикою через механізми забезпечення належного рівня життя, що достатній для відтворення та розвитку особистості [1]. На думку Т. Грень ним є система суспільно-економічних заходів, спрямованих на матеріальне забезпечення населення від соціальних ризиків (хвороба, інвалідність, старість, втрата годувальника, безробіття, нещасний випадок на виробництві тощо) [2, с. 81]. Ураховуючи ці й інші авторитетні міркування слід висловити своє міркування щодо змісту і суті такої дефініції. Пропонується під соціальним захистом є комплексом заходів, які затверджені державою й реалізуються державними органами, органами місцевого самоврядування та іншими організаціями задля успішного подолання вразливої ситуації певних категорій населення. Серед основних категорій вразливості можемо також додати сучасні виклики нашої держави, а саме нестабільна безпекова ситуація, яка проявляється в загрозах здоров'ю та життю для громадян країни, особливо для військовослужбовців і військовополонених, фінансова скрута, матеріальні ризики тощо.

Ще однією основою дослідження є власне державна політика у сфері соціального захисту. Під зазначеним терміном К. Денисенко розуміє систему/комплекс різноманітних заходів, насамперед організаційного змісту, які спрямовані на добробут та життєзабезпечення громадян. Крім цього, на його думку, таке поняття включає управлінський компонент, а саме діяльність держави та її інститутів у формуванні та реалізації зазначеного [3, с. 98]. На основі розуміння соціального захисту та визнаних теоретико-методологічних підходів державної політики пропонується наступне визначення центральної категорії: державна політика з питань соціального захисту – комплекс заходів, розроблених і затверджених державою, на основі мотивованих суспільних запитів та реалізованих уповноваженими суб'єктами, шляхом застосунку відповідних правових механізмів для успішного подолання вразливої ситуації певних категорій населення. Державна політика у сфері соціального захисту, на нашу думку, також є одним із головних напрямів цілісної державної політики в країні загалом та є одним з найважливіших чинників забезпечення життєдіяльності населення. Сучасний процес трансформації державної політики у сфері соціального захисту випливає також на суспільний устрій, що удосконалює за певними критеріями й індикаторами таку практику в державі.

Ст. 1 Конституції України зазначено, що Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава. Окрім того, кожна інша норма, закріплена в Конституції України, прямо вказує на соціальний напрям держави по відношенню до своїх громадян та інших осіб, які перебувають на території України.

Також ст. 46 Основного Закону закріплено наступне: «громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках передбачених законом». У ст. 47 також вказується про те, що громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону [4]. Виходячи з вищезазначеного, приходимо до висновку, що соціальний захист закріплений державою на законодавчому рівні і є однією з основних демократичних основ в суспільстві. Конституція України закладає базис для соціального захисту людей, які перебувають на території держави.

Ключовими напрямами соціального забезпечення та соціальної допомоги в України є матеріальне забезпечення економічно вразливого населення (ветерани війни та члени їх сімей, військовополонені й їх сім'ї, у тому числі загиблих і зниклих безвісті військових, внутрішньо переміщені особи (далі – ВПО), діти-сироти, діти, які позбавлені батьківського піклування, особи з інвалідністю та деякі інші) та соціальна допомога незахищеним категоріям населення. Основним органом у сфері соціального захисту є саме Міністерство соціальної політики України (далі – Мінсоцполітики).

Діяльність Мінсоцполітики регламентована Положенням про Міністерство соціальної політики України затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 17 червня 2015 р. № 423. Основним завданням Мінсоцполітики, відповідно є забезпечення формування та реалізації державної політики в різних сферах соціального захисту (соціального та пенсійного страхування; волонтерської діяльності; захисту ветеранів війни; захисту постраждалих осіб внаслідок Чорнобильської катастрофи; дітей війни та жертв політичних репресій; гуманітарної допомоги; перерахунку пенсій у солідарній системі тощо) [5].

Органом який реалізовує державну політику соціального захисту населення через Мінсоцполітики є Національна соціальна сервісна служба України. Провідними функціями установи є такі вектори: забезпечення соціального захисту населення і прав дітей; надання соціаль-

ної підтримки населенню; координація дій органів влади і органів місцевого самоврядування.

Місцеві державні (військові) адміністрації, структурні підрозділи соціального захисту населення та інші органи місцевого самоврядування, в своїй діяльності корегуються Методичними рекомендаціями з розроблення положень про структурні підрозділи з питань соціального захисту населення місцевих державних адміністрацій, затвердженими Наказом Міністерства соціальної політики України від 31 липня 2023 року № 263-Н [6].

Перейдемо до аналізу інших нормативно-правових актів у сфері соціального захисту населення. Саме у них містяться норми, що формують відповідні правові механізми для реалізації цих заходів. Так, одним із загальних нормативних актів даної категорії є Закон України «Про соціальні послуги», в якому закріплена основа термінологія даної тематики. Цікавим є визначення складних життєвих обставин людини та їх чинників.

Так, в п. 15 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про соціальні послуги» під складними життєвими обставинами зазначаються обставини, що негативно впливають на життя, стан здоров'я та розвиток особи, функціонування сім'ї, які особа/сім'я не може подолати самостійно. Під чинниками, що можуть зумовити складні життєві обставини розуміють наступні: похилий вік; часткова або повна втрата рухової активності, пам'яті; невиліковні хвороби, хвороби, що потребують тривалого лікування; психічні та поведінкові розлади, у тому числі внаслідок вживання психоактивних речовин; інвалідність; бездомність; безробіття і т.д. Стаття 9 цього ж Закону визначаються основні напрями державної політики у сфері надання соціальних послуг, серед яких: 1) визначення правових засад профілактики потрапляння осіб/сімей у складні життєві обставини, подолання або мінімізації негативних наслідків таких обставин; 2) управління системою надання соціальних послуг; 3) створення умов для формування та розвитку ринку соціальних послуг; 4) розроблення та виконання державних та місцевих цільових програм; 5) визначення переліку соціальних послуг; 6) організація надання соціальних послуг; 7) здійснення науково-методичного, інформаційного, кадрового забезпечення системи надання соціальних послуг; 8) забезпечення дотримання державних стандартів соціальних послуг; 9) залучення громадських об'єднань, благодійних та релігійних організацій до участі в реалізації державної політики у сфері надання соціальних послуг; 10) закупівля соціальних послуг загальнонаціонального значення за рахунок коштів державного бюджету через спеціально уповноважену організацію для закупівлі соціальних послуг [7]. Окрім того, важливу роль у визначенні державної політики у сфері соціального захисту займає Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики». В ч. 1 ст. 8 Закону серед основних засад внутрішньої політики в соціальній сфері на території нашої держави зазначено саме забезпечення гарантованих Конституцією України прав і свобод громадян на основі впровадження європейських стандартів соціального захисту, підвищення якості соціальних послуг, а також безліч інших гарантій від держави стосовно поліпшення життєдіяльності кожного окремого громадянина й нашого суспільства в цілому [8].

Можемо стверджувати про те, що всі інші нормативно-правові акти у сфері соціального захисту та надання соціальних послуг є похідними від Закону України «Про соціальні послуги» та Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», саме вони є підгрунтям законодавчої бази в цій структурі. Положення вищезазначених законів визначають загальну державну політику та правила надання соціальних послуг. Дуже важливим аспектом є закріплення чинників складних життєвих обставин, з яких саме формуються соціальні статуси вразливих людей, положення про соціальний захист яких закріплені в наступних нормативних актах котрі ми розглянемо далі.

Одним із важливих соціальних статусів сьогодення є статус внутрішньо переміщених осіб (далі – ВПО), який набув неабиякої важливості саме з початком антитерористичної операції на Сході країни та з початку повномасштабного вторгнення. Результатом цієї потреби стало прийняття Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб». Відповідно до положень цього Закону ВПО є громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру [9].

З моменту прийняття вищезазначеного Закону й на сьогоднішній день, державою була розроблена кропітка політична програма стосовно соціального захисту ВПО, починаючи від надання фінансових коштів для соціалізації цієї категорії осіб, закінчуючи наданням тимчасового житла для даних громадян. Державна політика в цій сфері успішно реалізовується кожного дня, забезпечуючи громадян усім можливим для подальшого існування, але така допомога не може порівнятися з втраченим майном й забезпечити стабільний психологічний стан, а також задовільнити усі потреби кожної ВПО.

Відповідно до статистики, яка ведеться інформаційно-обчислювальним центром Мінсоцполітики України, станом на 11 грудня 2024 р. кількість офіційно зареєстрованих ВПО становить 4 633 299 осіб, серед яких 1 861 107 (40,17%) чоловіків, 2 772 192 (59,83%) жінок, окрім того серед них 894 715 (19,53%) дітей. За віковим значенням, більш за все зареєстровано ВПО осіб дорослого віку від 61 до 70 року – 729 657 (15,75%) осіб та від 31 до 40 років – 647 202 (13,97%) особи. За обліком більш за все зареєстровано ВПО в наступних регіонах: Донецькій області – 527 735 (11,39%) осіб, Харківській області – 518 597 (11,19%) осіб, Дніпропетровській області – 453 225 (9,78%) осіб, в м. Київ – 417 837 (9,02%) осіб [10].

Окремо можна також виділити категорію біженців з України, які були вимушені виїхати до інших країн. Політика захисту даної категорії встановлюється окремо в кожній країні відповідно до законодавства країни в яку вони переїхали. Так, відповідно до статистичних даних Міжнародної організації з міграції ООН – понад 6,5 мільйонів українців мешкають за межами країни як біженці [11].

Ще однією вразливою категорією, яка потребує постійної підтримки від держави та належного соціального захисту є діти-сиріти та діти, позбавлені батьківського піклування. Державна політика у сфері соціального захисту цих категорій закріплена в Законі України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування». Відповідно до цього Закону дитина-сирота – дитина, в якої померли чи загинули батьки, а діти, позбавлені батьківського піклування – діти, які залишилися без піклування батьків у зв'язку з позбавленням їх батьківських прав, відібранням у батьків без позбавлення батьківських прав, визнанням батьків безвісно відсутніми або недієздатними, оголошенням їх померлими, відбуванням покарання в місцях позбавлення волі та перебуванням їх під вартою на час слідства, розшуком їх органами Національної поліції, пов'язаним з відсутністю відомостей про їх місцезнаходження, тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки [12].

Держава повністю бере на себе відповідальність за опіку цих категорій дітей. За життєдіяльністю дітей обов'язково здійснюється моніторинг місцевими службами у справах дітей, самих дітей передають на виховання до дитячих будинків, дитячих будинків сімейного типу, під опіку та піклування до сімей. Державою виділяються кошти на існування даних дітей, їхнє харчування, проживання, на медичні, соціальні та юридичні послуги їхнього супроводу.

Згідно із даними Державної служби України у справах дітей, станом на 20 листопада 2024 р. в Україні зареєстровано 62780 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, з них 58700 перебувають в сімейних формах виховання (опіка, піклування, прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу) [13].

Сучасна українська державна політика у сфері соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування направлена переважно на влаштування дітей до дитячих будинків сімейного типу та у прийомні сім'ї. Бачимо, що відбувається значний перехід від дитячих будинків загальних форм до створення більш сімейної середи для кожної обездоленої дитини.

Перейдемо до аналізу наступної вразливої категорії, а саме осіб з інвалідністю. Соціальна політика стосовно їхнього захисту закріплена в Законі України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні». Статтею 2 Закону вказано, що особою з інвалідністю є особа зі стійким розладом функцій організму, що при взаємодії із зовнішнім середовищем може призводити до обмеження її життєдіяльності, внаслідок чого держава зобов'язана створити умови для реалізації нею прав нарівні з іншими громадянами та забезпечити її соціальний захист [14].

Важливим моральним аспектом даного Закону є те, що він підкреслює рівність осіб з інвалідністю з іншими громадянами та не виокремлює їх до іншої категорії громадян, а лише забезпечує їх додатковими соціальними послугами для підтримання матеріального, морального благополуччя. Державна політика соціального захисту осіб з інвалідністю направлена на виявлення та усунення перепон і бар'єрів, які перешкоджають забезпечення прав і задоволенню їхніх потреб.

За різними статистичними даними, станом на грудень 2024 року – загальна кількість осіб з інвалідністю в Україні становить приблизно 3 млн. людей. Остання, найбільш вірна інформація була надана Державною службою статистики в Україні станом на 1 січня 2022 р., на той час це 2 725 826 людей з інвалідністю, з них 162 214 дітей з інвалідністю у віці до 18 років [15].

Актуальним питанням сучасного суспільства є соціальний захист ветеранів війни та членів їх сімей, членів сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, членів сімей загиблих (померлих) Захисників та Захисниць України. Нормативно закріплена державна політика у сфері соціального захисту цієї категорії осіб в Законі України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту». Відповідно до ст. 1-1 Закону – державна політика у сфері соціального захисту ветеранів війни та членів їх сімей, членів сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, членів сімей загиблих (померлих) Захисників та Захисниць України формується та реалізується на принципах соціальної справедливості під час встановлення обсягу пільг та гарантій, комплексності під час формування та реалізації заходів адаптації ветеранів війни до мирного життя, належного фінансового забезпечення передбачених законом пільг та гарантій зазначеній категорії громадян, відкритості та рівного доступу до інформації про державні пільги та гарантії, механізми їх реалізації, доступу до реалізації права на отримання всіх пільг та гарантій, прозорості та підзвітності діяльності органів державної влади, їх посадових осіб у сфері соціального захисту ветеранів війни та членів їх сімей, членів сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, членів сімей загиблих (померлих) Захисників та Захисниць України [16].

Відповідно до статистичних даних, зазначених заступником міністра у справах ветеранів України Р. Приходьком, станом на 25 липня 2024 року в Україні офіційно зареєстровано 1 мільйон 300 тисяч ветеранів, приблизно 80% з яких є мобілізованими людьми [17].

Отже, були проаналізовані найбільші, по кількості осіб, соціально вразливі категорії громадян, даний. Як бачимо, державна політика стосовно кожної з вищезазначених категорій чітко визначена та закріплена чинними нормативно-правовими актами України. Більшість потреб вразливих категорій врахована та успішно реалізовується на практиці, але все ще існують прогалини як в самому законодавстві так і державній політиці, а саме інституціях, порядках надання та обсягах охоплення громадян.

Сучасні реалії підтверджують, що Україна, як і багато інших країн, стикається з низкою викликів, серед яких воєнні дії, демографічні зміни, уповільнення економічного зростання, міграція, трансформація структури зайнятості та поява її нових форм, зростання безробіття та нестабільність доходів серед представників середнього класу. Усі ці чинники наголошують на необхідності модернізації процесів надання соціальних послуг та впровадження нових моделей соціальної підтримки.

Останніми роками здійснено низку заходів щодо реформування системи соціальних послуг, проте їх ефективність залишається недостатньою. Зокрема, вони не мали значного впливу на систему в цілому та не призвели до очікуваного підвищення рівня соціального захисту осіб і сімей із дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах і потребують допомоги.

Як вважає І. Смирнова Стратегія соціально-економічного розвитку України чітко декларує європейський вибір держави, що передбачає створення умов для набуття членства в Європейському Союзі шляхом масштабного впровадження загальноєвропейських норм і стандартів до законодавства та системи державного управління [18, с. 203].

Також, на шляху розвитку України, до європейського рівня життя, необхідно забезпечити достатній рівень соціального захисту населення. Україна обрала шлях орієнтації на європейські норми законодавства, а отже, зобов'язалась покращити соціальну захищеність громадян, створюючи вищий рівень життя в країні. Впровадження таких реформ дозволить стабілізувати економіку, що позитивно вплине на нашу державу [19].

На нашу думку, діючі законодавчі акти України в сфері соціального захисту характеризуються несистемністю, непрозорістю та непослідовністю. Наприклад, у багатьох нормативних документах досі застосовуються застарілі методи й підходи, які втратили актуальність. Водночас є і позитивні зміни – впровадження сучасних європейських моделей і підходів у систему соціального захисту населення.

Висновки. Таким чином, можна зробити висновок, що державна політика у сфері соціального захисту охоплює більшість соціально вразливих категорій населення. Розроблено та діє багато нормативно-правових актів, які закріплюють державну політику в різних сферах соціального захисту й успішно реалізуються затверджені в них положенням органами державної влади та органами місцевого самоврядування.

Серед нагальних питань розвитку та усунення проблематичних питань соціального захисту в Україні виникає потреба успішної імплементації європейських моделей і підходів у систему соціального захисту населення. Також є можливість трансформації цифрового простору соціальної сфери. Успішними напрямами розвитку сфери соціального захисту в Україні може стати підвищення обізнаності

у громадян стосовно їх прав та можливої допомоги, заохочення соціальних працівників в органах місцевого самоврядування до вирішення проблем та задоволення потреб громадян, підвищення рівня довіри до державних органів. Не може успішно існувати сфера соціального захисту без належного фінансування, тому й існує також необхідність реформування системи податків та здійснення додаткових заходів стосовно наповнення дохідної частини державного бюджету.

Доводиться констатувати про те, що всі вищезазначені процеси також ускладнюються воєнними діями в країні, й направленістю коштів на більш важливі потреби, задля збереження державності нашої країни. Тому, поки що сфера соціального захисту та державна політика її регулювання розвиваються в своєму темпі, а отже існує необхідність розробки державних стратегій на більш пізніші роки, які б охоплювали покращення всієї сфери соціального захисту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Урба С. І. Державна політика соціального захисту населення в системі економічної безпеки України. Економіка та суспільство. 2023. Вип. 53. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-53-37
2. Грень Т.Я. Особливості реалізації політики соціального захисту територій в умовах війни. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Публічне управління та адміністрування. 2022. Том 33 (72) № 6. С. 80–84.
3. Денисенко К. Державна політика у сфері соціального захисту: аналіз понятійно-категоріального апарату. Ефективність державного управління. 2017. Вип. 2 (51). С. 95–101.
4. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / *Верховна Рада України*. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
5. Про затвердження Положення про Міністерство соціальної політики України : Постанова Кабінету міністрів України від 17 червня 2015 р. № 423 / *Урядовий кур'єр* від 15.07.2015 р. № 126.
6. Методичні рекомендації з розроблення положень про структурні підрозділи з питань соціального захисту населення місцевих державних адміністрацій : Наказ Міністерства соціальної політики України від 31 липня 2023 року № 263-Н. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0263739-23#Text
7. Про соціальні послуги : Закон України від 17 січня 2019 р. № 2671-VIII / *Верховна Рада України*. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 18. Ст. 73.
8. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики : Закон України від 1 липня 2010 р. № 2411-VI / *Верховна Рада України*. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 40. Ст. 527.
9. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20 жовтня 2010 р. № 1706-VII / *Верховна Рада України*. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 1. Ст. 1.
10. Офіційний вебсайт Інформаційно-обчислювального центру Мінсоцполітики України. URL: https://www.ioc.gov.ua/analytics/dashboard-vpo
11. Офіційний вебсайт Міжнародної організації з міграції ООН. URL: https://www.iom.int/news/millions-assisted-millions-more-still-need-two-years-ukraine-war-says-iom
12. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : Закон України від 13 січня 2005 року № 2342-IV / *Верховна Рада України*. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 6. Ст. 147.
13. Офіційний вебсайт Кабінету Міністрів України. Державна служба України у справах дітей. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/587-tysiach-ditei-syrit-i-ditei-pozbavlenykh-batkivskoho-pikluvannia-vlashtovani-do-simeinykh-form-vykhovannia-tse-935-vid-zahalnoi-kilkosti
14. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні : Закон України від 21 березня 1991 року № 875-XII / *Верховна Рада України*. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 21. Ст. 252.
15. Офіційний вебсайт Державної служби статистики України. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/
16. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту : Закон України від 22 жовтня 1993 року № 3551-XII / *Верховна Рада України*. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 45. Ст. 425.
17. Офіційний вебсайт «Суспільне. Новини». URL: https://suspilne.media/798951-v-ukraini-1-miljon-300-tisac-veteraniv-ak-ih-pidtrimuut/
18. Смирнова І.І., Лихошва О.Ю., Рак Н.В., Горієва Л.А. Соціальний захист населення на сучасному етапі: стан і проблеми в Україні. Економічний вісник Донбасу. 2021. № 2(64). С. 201–208.
19. Павлюк Т. І., Юрчик І. Б. Система соціального захисту найбільш вразливих верств населення в Україні Економіка та суспільство. 2022. Вип. 39. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-39-63

УДК 349.2:796.071
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/24

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРАВОВІ ЗАСОБИ ЗАХИСТУ ТРУДОВИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ ПРОФЕСІЙНИХ СПОРТСМЕНІВ

REGARDING THE LEGAL MEANS OF PROTECTING THE LABOR RIGHTS AND INTERESTS OF PROFESSIONAL ATHLETES

Сільченко С.О., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри трудового права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Статтю присвячено дослідженню актуальних питань правового захисту прав і законних інтересів професійних спортсменів, пов'язаних з використанням їх праці. Відзначається, що правова регламентація суспільних відносин, пов'язаних з формами трудової діяльності у професійному спорті не обмежується виключно нормами трудового права. І хоча законодавством закріплено пріоритет застосування трудового права до регламентації відносин між спортсменом і спортивним клубом чи федерацією, не виключені й інші види договорів, які опосередковують професійні спортивні відносини, зокрема цивільно-правові та господарські.

Залежно від вибору моделі договірного регулювання відносин професійного спортсмена щодо його участі у змаганнях його праця може мати як форму найманої, так і самостійної, по суті підприємницької діяльності. Ця обставина суттєво впливає на форми правового захисту прав і законних інтересів спортсмена.

Відзначається, що у разі виникнення трудових відносин за участю професійних спортсменів, способами захисту трудових прав та інтересів професійного спортсмена можуть бути: звернення до державних органів, що здійснюють нагляд і контроль у сфері зайнятості та використання найманої праці; вирішення індивідуальних трудових спорів судами або з використанням медіації; вирішення колективних трудових спорів (конфліктів) у порядку, передбаченому Законом України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів).

Піддається критиці позиція деяких науковців про те, що спортивні спори не можуть бути розглянуті у судовому порядку будь-якої юрисдикції. Повністю виключати можливість вирішення трудових спорів за участю професійних спортсменів судами не можна. Якщо на рівні відповідної спортивної федерації не створено спортивного арбітражу, наділеного компетенцію вирішувати спори, звернення до суду залишається єдиною можливістю захисту працівником порушеного права.

Також звертається увага на колективні форми захисту трудових прав професійних спортсменів, пов'язаних зі створенням професійних спілок, що представляють інтереси працівників у соціальному діалозі з клубами та федераціями.

Ключові слова: професійний спортсмен, праця, трудові права, правовий захист, суд.

This article is dedicated to examining current issues regarding the legal protection of the rights and legitimate interests of professional athletes in connection with the use of their labor. It notes that the legal regulation of social relations involving forms of labor activity in professional sports is not limited solely to labor law norms. Although legislation gives priority to labor law in governing the relationships between athletes and sports clubs or federations, other types of contracts are also possible in professional sports relations – particularly civil and commercial agreements.

Depending on the chosen model of contractual regulation concerning a professional athlete's participation in competitions, their labor can take the form of either employment or independent, essentially entrepreneurial, activity. This circumstance significantly affects the forms of legal protection available for the athlete's rights and interests.

The article highlights that in the case of labor relations involving professional athletes, possible methods of protecting their labor rights and interests include: appealing to state authorities responsible for oversight and control in the field of employment and use of hired labor; resolving individual labor disputes through the courts or via mediation; and resolving collective labor disputes (conflicts) in accordance with the Law of Ukraine «On the Procedure for Resolving Collective Labor Disputes (Conflicts).»

The view held by some scholars that sports disputes cannot be considered in courts of any jurisdiction is criticized. It is not acceptable to completely exclude the possibility of resolving labor disputes involving professional athletes through the courts. If a sports arbitration body authorized to resolve such disputes has not been established by the relevant sports federation, then going to court remains the only means for an employee to protect their violated rights.

The article also draws attention to collective forms of labor rights protection for professional athletes, particularly the establishment of trade unions that represent the interests of workers in social dialogue with clubs and federations.

Key words: professional athlete, labor, labor rights, legal protection, court.

Постановка проблеми. У сучасному світі спорт став невід'ємною частиною життя майже кожної людини. Хтось веде здоровий спосіб життя, поєднуючи його із заняттями фізичними вправами. Для декого спорт – це завзяте вболівання за улюблену футбольну команду в барі. Інший тренується в спортивному клубі та захищає честь школи чи компанії в аматорських спортивних змаганнях. А для когось спорт є справою життя, заняттям, яке не лише дозволяє реалізувати свої можливості, а й стає джерелом доходів. Як справедливо зазначає Я. Я. Мельник, сфера спорту – це перш за все соціальна сфера, обумовлена природою та фізіологічно-соціальними властивостями людини. Проявляється вона насамперед в силу феномену природнього права, яке зумовлене природо-правовими можливостями людини об'єднати результати змагань та культури у «піках» фізіологічного, психологічного та соціального буття людини. Такі особливості постають як певний «позитивний згусток» волі та можливостей людини, її віри та вироблення семіотичної моделі культури, демократичних засад розвитку суспільства, вміння доводити перемоги не війною, горем, зброєю та кривавими розправами над суперником, а, виключно зусиллями за рахунок внутрішніх сил та резервів. Генетично, в такому процесі людина постає як апогей гармонії із природою, а спортсмени та їх колективи – як дипломати суспільних відносин здорової нації [1, с. 9].

Серед різноманіття видів спорту особливе місце займає професійний, що втілює не лише суто спортивні чесноти та цінності, але й перетворився в успішний сегмент бізнесу й реалізації здатності людини до праці, що орієнтована на результат. Окрім суто спортивних, йому притаманні такі риси, як: по-перше, видовищність спортивних змагань, яка випливає з низки специфічних властивостей, характерних і для спорту загалом, проте саме у професійному спорті ці властивості відіграють найбільш помітну роль. В основі професійного спорту лежить організація та продаж продукту, покликаного привертати увагу глядачів, спонсорів, телебачення. По-друге, спрямованість професійного спорту на розвиток тієї невеликої кількості видів спорту, які можуть принести значні при-

бутки або як мінімум покрити всі витрати власними доходами. По-третє, наявність у кожному виді професійного спорту так званих «особливих» спортсменів, топ-зірок, які привертають найбільшу увагу глядачів і суспільства. По-четверте, для професійного спортсмена заняття професійним спортом є основним видом діяльності, який приносить спортсмену відповідний заробіток. По-п'яте, наявність достатньо ефективної та постійно прогресуючої системи соціального захисту спортсменів. По-шосте, в основі спортивних змагань завжди лежить жорстка конкуренція, без якої професійний спорт втрачає свою привабливість для глядачів, спонсорів і телебачення, яка забезпечує певну стабільність складів команд, а також передбачає в окремих видах спорту компенсацію одним клубам за перехід їхніх гравців до складу інших команд [2, с. 30, 31].

Очевидно, що ключовим суб'єктом у царині професійного спорту є спортсмен-професіонал, наділений певними правами і обов'язками, що формують його правовий статус. Як суб'єкт права він стає учасником різноманітних правових відносин, пов'язаних із участю у змаганнях, залученням спонсорів, працею у клубі чи трансфері з одного клубу до іншого, організацією тренувань, медичним супроводом та підтримкою спортивної форми тощо. Тому забезпечення дотримання та захисту прав професійних спортсменів набуває неабиякого значення. Не дивно, що в одному з основоположних міжнародно-правових документів, що заклав основи регламентації відносин у сфері фізичної культури і спорту, а саме – Міжнародній хартії фізичного виховання, фізичної культури та спорту від 21.11.1078 р. визначено, що кожен роботодавець, який провадить діяльність у сфері фізичного виховання, фізичної активності та спорту або у суміжних галузях, повинен приділяти належну увагу психологічному та фізичному здоров'ю своїх співробітників, у тому числі професійних спортсменів. Необхідно забезпечити дотримання міжнародних конвенцій з питань праці та основних прав людини, зокрема недопущення дитячої праці та торгівлі людьми [3]. У свою чергу, відповідно до п. 2 ст. 14 Переглянутої Європейської спортивної хартії люди, які професійно займаються спортом, повинні мати відповідний соціальний статус, етичні гарантії проти будь-яких форм експлуатації та можливість реалізувати економічні та соціальні права [4].

Метою дослідження є здійснення наукового аналізу арсеналу правових засобів захисту трудових прав та інтересів професійних спортсменів.

Досягнення цієї мети передбачає реалізацію наступних завдань: з'ясувати можливі правові засоби захисту прав та інтересів професійних спортсменів, визначити критерії, що впливають на правовий статус професійного спортсмена як носія суб'єктивних прав та інтересів, пов'язаних з використанням його праці, дослідити існуючі в Україні та за кордоном правові інститути та відповідні установи, діяльність яких спрямована на забезпечення захисту трудових права та інтересів професійних спортсменів, зокрема щодо вирішення спорів за їх участю.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Правовий статус професійного спортсмена як суб'єкта соціально-правових відносин, пов'язаних з його працею у сфері спорту протягом останніх десятиліть постійно перебуває у центрі науковців-правників, соціологів, психологів, фахівців спортивної науки. Більшість дослідників правового регулювання сфери професійного спорту наголошують на її недостатній правовій регламентації. При цьому окремі вчені дотримуються позицій про регулювання відносин щодо використання праці професійних спортсменів нормами цивільного права (О. Омельчук, О. Суха, М. Ткалич та ін.), інші наголошують на необхідності їхньої регламентації нормами трудового права (Л. Величко, О. Кампі, М. Козіна, А. Полянський, Є. Пушкарьов, О. Шевченко та ін.). Також слід відзначити комплексні дослідження господарських, адміністративних, юрисдикційних аспектів спортивної діяльності, яким приділяли увагу І. Давидова, А. Гніздовська, Н. Зозуля, Н. Кірєєва, А. Куліш). Окремо слід виділити фундаментальну працю «Забезпечення соціальних прав у спорті», підготовлену колективом науковців Київського національного університету імені Тараса Шевченка під керівництвом М. І. Іншина та Я. Я. Мельника.

Виклад основного матеріалу. Правова система як цілісний і живий організм перебуває у постійному русі та розвитку. Змінюється суспільство, трансформується економіка, з'являються нові напрямки людської діяльності, що, у свою чергу, зумовлює потребу постійного розвитку та удосконалення правового регулювання суспільних відносин. Цей процес зачіпає практично усі сторони життя, зокрема, і спорт. У літературі відзначається, що наразі відбувається активний розвиток спортивного права як окремої та самостійної галузі права, що є складовою частиною загальної правової системи. Така тенденція пояснюється тим, що спортивна індустрія приваблює значні інвестиційні потоки та дедалі більше впливає на більшість сфер суспільного життя [5, с. 13]

Чинний Закон України «Про фізичну культуру і спорт» [6] закріплює правові, організаційні, економічні та соціальні засади діяльності у сфері фізичної культури і спорту. Відзначаючи вагому роль цього акту слід визнати, що він недостатньо регулює питання використання праці спортсменів, а також захисту їх прав та законних інтересів. З урахуванням того, що Кодекс законів про працю України не містить жодних норм, присвячених регламентації відповідної сфери зайнятості, слід констатувати недостатню увагу законодавця до сфери професійного спорту.

Очевидно, що захист трудових прав та інтересів професійних спортсменів залежить від того, яким чином урегульовано їх діяльність у сфері спорту і як вона організована. Законом України «Про фізичну культуру і спорт» визначено, що спортсменом є фізична особа, яка систематично займається певним видом (видами) спорту та бере участь у спортивних змаганнях (абз. 22 ст. 1). Така діяльність може бути як аматорською, так і професійною.

Відповідно до ст. 38 зазначеного Закону професійним спортом є комерційний напрям діяльності у спорті, пов'язаний з підготовкою та проведенням видовищних спортивних змагань та заходів на високому організаційному рівні з метою отримання прибутку. Діяльність у професійному спорті спортсменів, тренерів та інших фахівців, яка полягає у підготовці та участі у спортивних змаганнях серед спортсменів-професіоналів і є основним джерелом їх доходів, провадиться відповідно до цього Закону, Кодексу законів про працю України та інших нормативно-правових актів, а також статутних та регламентних документів відповідних суб'єктів сфери фізичної культури і спорту та міжнародних спортивних організацій. Спортсмен набуває статусу спортсмена-професіонала з моменту укладення контракту з відповідними суб'єктами сфери фізичної культури і спорту про участь у змаганнях серед спортсменів-професіоналів.

Оскільки в Законі України «Про фізичну культуру і спорт» наголошується на комерційному характері професійного спорту, спираючись на положення чинного законодавства, можна зробити висновок, що по своїй суті він є господарською, підприємницькою діяльністю. Використання цих категорій в законодавстві України пов'язується з відповідною метою (одержання прибутку). Зокрема, за ст. 42 Господарського кодексу України підприємництво – це самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку [7]. Відповідно до абз. 2 ст. 2 Закону України «Про особливості регулювання діяльності юридичних

осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» господарська діяльність, що здійснюється з метою одержання прибутку, є підприємництвом [8].

Серед науковців, які проводили розвідки щодо сутності професійного спорту, переважає підхід до його сприйняття саме як підприємницької діяльності. На думку Ю. Рєпкіної, професійний спорт – це комерційна (підприємницька) діяльність із задоволення інтересів професійних спортивних організацій, спортсменів, що обрали спорт своєю професією, і глядачів, з метою отримання прибутку [9, с. 14]. О. Туряниця визначає професійний спорт як комерційний напрям діяльності у сфері спорту, пов'язаний із підготовкою (організацією) та проведенням видовищних спортивних заходів за участі професійних спортсменів з метою отримання прибутку та досягнення високих спортивних результатів [10, с. 31].

Як у будь-якій господарській діяльності, у професійному спорті можуть діяти юридичні (підприємницькі та непідприємницькі товариства, установи) і фізичні особи. Саме тому положення ч. 2 ст. 38 Закону України «Про фізичну культуру і спорт», що стосуються інструментів регулювання діяльності професійних спортсменів, дають підстави для висновку про широкий спектр можливостей договірного врегулювання відносин спортсмена – професіонала, набуття ним відповідного статусу. Більше того, в літературі послідовно наголошується на невизначеності правової природи контракту, про який вказується у ст. 38 Закону України «Про фізичну культуру і спорт» [11, с. 13].

У національному законодавстві існує пріоритет застосування трудового права до регламентації відносин між спортсменом і спортивним клубом чи федерацією. Як наголошує О. Омельчук, у більшості випадків трудові контракти укладаються паралельно із цивільно-правовими договорами, з огляду на те, що професійні спортивні відносини – це в першу чергу товарно-грошові відносини. В індивідуальних видах професійного спорту (наприклад, тенісі, боксі, велоспорті тощо) спортсмени-професіонали, з однієї сторони, і організатори професійних спортивних змагань, з іншої, регулюють свої відносин за допомогою цивільно-правових договорів (найчастіше, це договори про надання послуг або договори, коли спортсмен професіонал сам виступає у якості замовника (роботодавця), укладаючи договори з тренерами, менеджерами. В ігрових видах спорту також можливе застосування і цивільно-правових договорів для регулювання відносин за участю професійних спортсменів [12, с. 20].

Під час цього дослідження за допомогою таких інформаційно-пошукових систем, як: YouControl (https://youcontrol.com.ua/), Опендатабот (https://opendatabot.ua/), LIGA360 (https://pro.ligazakon.net/) було проаналізовано профілі деяких професійних спортсменів, клубів та спортивних федерацій. Цей пошук дав можливість констатувати використання різноманітних форм для організації професійної спортивної діяльності. Наприклад, боксер Олександр Усик є фізичною особою – підприємцем. Шаблістка Ольга Харлан очолює Громадську організацію «Академія фехтування Ольги Харлан». Гімнаст Олег Верняєв очолює ГО «Спортивний клуб Школа спортивної гімнастики Олега Верняєва». Артем Довбик є футболістом італійського клубу «Рома», а в Україні є фізичною особою – підприємцем та займається діяльністю, опосередковано пов'язаною зі спортом.

Тому наявність у професійного спортсмена відповідного правового статусу, що залежить від обраної ним форми врегулювання відносин, пов'язаних із змаганнями у професійному спорті, безпосередньо зумовлює можливість використання тих чи інших правових засобів захисту його прав і законних інтересів.

Слід зазначити, що категорія захисту трудових прав та інтересів працівників традиційно розглядається у широкому та вузькому значеннях. Широке сприйняття захисту по суті охоплює увесь спектр прояву захисної функції трудового права, яку виконує держава. Це відбувається передусім шляхом нормативно-правового регулювання, за допомогою якого відбувається як регламентація відповідних суспільних відносин, так і їх захисту. Натомість у вузькому сенсі захист трудових прав та інтересів працівників передбачає забезпечення їх дотримання з боку інших осіб, попередженням та профілактикою їх порушень, здійсненням відновлення порушених прав, притягнення правопорушників до юридичної відповідальності.

При цьому право на захист трудових прав та інтересів працівника наука трудового права розглядає у матеріально-правовому і процесуальному аспектах. Перший включає можливість вчинення захисних дій правомочною особою, звернених до правопорушника (самозахист). У трудовому праві відомі такі форми самозахисту, як відмова він виконання наказу про незаконне переведення, невихід на роботу, відсторонення. Право на захист у процесуальному значенні передбачає можливість звернення особи за захистом своїх прав до юрисдикційних органів, наприклад, до органів з розгляду трудових спорів, органів з нагляду і контролю за додержанням законодавства про працю.

Ураховуючи різноманітність форм договірного регулювання відносин за участю професійних спортсменів (господарські, трудові, корпоративні), можливо дійти висновку про широкий спектр засобів захисту трудових та інших прав, пов'язаних із заняттям спортсменами професійним спортом.

Так, у разі укладення професійними спортсменами контрактів, передбачених ст. 21 КЗпП України (встановлення трудових відносин), належними способами захисту їх трудових прав та інтересів є:

– звернення до державних органів, що здійснюють нагляд і контроль у сфері зайнятості та використання найманої праці (Державна служба України з питань праці та Державна податкова служба України, їх територіальні органи);

– розгляд і вирішення індивідуальних трудових спорів судами або з використанням медіації;

– вирішення колективних трудових спорів (конфліктів) у порядку, передбаченому Законом України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів).

Що стосується юрисдиційних форм захисту, то варто звернути увагу на ту обставину, що відповідно до ч. 9 ст. 45 Закону України «Про фізичну культуру і спорт» вирішення спорів, що виникають між суб'єктами у сфері фізичної культури і спорту, здійснюється відповідно до закону постійно діючим спортивним третейським судом. Спираючись на цю норму, Г. Гніздовська та Н. Кирєєва констатують, що однією з особливостей спортивних спорів є те, що вони не можуть бути розглянуті у судовому порядку будь-якої юрисдикції [13, с. 4].

Слід відзначити, що вирішення спорів суб'єктами спортивного арбітражу або третейськими має позитивну оцінку. Так, на думку М. Саннікової, до переваг спортивного арбітражу слід віднести оперативність; незалежність від виконавчої влади, а тим більше, від будь-яких корпоративних інтересів; конфіденційність; швидкість процедури, що передбачає, зокрема, можливість негайного винесення вироку на прохання сторін спору; відсутність можливості винесення часткового рішення; професійна компетентність [14, с. 64, 65]. Втім, наразі в Україні лише створюється єдиний спортивний арбітражний орган. А відповідний досвід арбітражного вирішення спорів мають деякі спортивні федерації, наприклад, Українська федерація футболу створила Палату з вирішення спорів Української асоціації футболу.

На міжнародній арені існують відомі арбітражні органи, які займаються різними аспектами спортивних

правовідносин, зокрема контрактними спорами, допінговими справами тощо. Це Всесвітнє антидопінгове агентство (ВАДА), Міжнародна рада з питань спортивного арбітражу (ICAS, Спортивний арбітражний суд (CAS) тощо.

Вважаємо, що повністю виключати можливість вирішення трудових спорів за участю професійних спортсменів судами не можна. Якщо на рівні відповідної спортивної федерації не створено спортивного арбітражу або іншої інституції, діяльність якої полягатиме у вирішенні суперечок між спортсменами та їх роботодавцями, звернення до суду залишається єдиною можливістю захисту працівником порушеного права. Тому, вирішуючи питання про відкриття провадження у такій справі, суд, зважаючи на приписи ч. 9 ст. 45 Закону України «Про фізичну культуру і спорт» вирішення спорів, має перевірити – чи створено належний спортивний арбітраж, наділений компетенцією вирішувати відповідний спір. За відсутності такого трудовий спір підлягатиме вирішенню по суті.

Окремо слід наголосити на тому, що спортсмени – професіонали відповідно до ст. 36 Конституції України, Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» можуть створювати професійні спілки з метою здійснення представництва та захисту трудових, соціально-економічних прав та інтересів членів профспілки. В Україні такі організації створюються і активно приймають участь у соціальному діалозі, а також вживають різноманітних заходів для захисту інтересів спортсменів. Для прикладу можна назвати Всеукраїнську профспілку спортсменів, Всеукраїнську профспілку захисників України, спортсменів та працівників сфер. Також створюються галузеві профспілки, наприклад, у сфері футболу діє Всеукраїнська професійна спілка «Футбол України», Всеукраїнська асоціація футболістів – професіоналів, які є підписантами Галузевої угоди у сфері професійного футболу на 2017–2022 роки.

До речі, досвід багатьох країн доводить дієвість такої самоорганізації спортсменів, оскільки профспілки здатні використовувати різні засоби з метою захисту прав спортсменів, наприклад, страйки (локаути), які проводилися в НХЛ в сезонах 1991/92, 1994/95, 2012/13 років, загрози та проведення страйків футболістів в Іспанії у 2022 та 2024 році тощо.

Висновки. Різноманітність форм договірного регулювання відносин щодо використання праці професійних спортсменів дозволяє використовувати для захисту їх прав та інтересів увесь спектр правових засобів. І хоча нормативно-правове регулювання трудових правовідносин у професійному спорті має обмежений характер, такі працівники мають право звертатися до державних органів, що здійснюють нагляд і контроль у сфері зайнятості та використання найманої праці; вирішувати у спортивному арбітражі або в суді індивідуальні трудові спори; приймати участь у вирішенні колективних трудових спорів (конфліктів); створювати професійні спілки для здійснення представництва та захисту трудових, соціально-економічних прав та інтересів членів профспілки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мельник Я. Я., Мельник Я. Я. Спорт як соціальний феномен права: безпековий аспект. *Забезпечення соціальних прав у спорті*: монографія / за заг. ред. М. І. Іншина та Я. Я. Мельника. Київ. Вид-во «Освіта України», 2021. С. 9–19.
2. Туряниця О. О. «Професійний спорт» як конституційно-правова категорія. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право.* 2020. Вип. 60. С. 29–32.
3. Міжнародна хартія фізичного виховання, фізичної культури та спорту, ухв. Генеральною конференцією ЮНЕСКО 21.11.1978 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_350#Text (дата звернення 10.06.2026 р.).
4. Переглянута Європейська спортивна хартія: Рекомендація CM/Rec(2021)5 Ухвалена Комітетом міністрів 13 жовтня 2021 року на 1414-му засіданні заступників міністрів. URL: https://mms.gov.ua/storage/ app/sites/16/Mizhnarodna_dijalnist/Spivrobitnuctvo%20z%20radoy%20EU/PREMS%20039224%20UKR%202584%20Revised%20European%20Sports%20Charter.pdf. (дата звернення 10.06.2026 р.).
5. Kyselova Olena. Peculiarities of labour relations with professional athletes. *Lex Sportvita.* 2022. Вип. 2. С. 13–19.
6. Про фізичну культуру і спорт: Закон України від 24.12.1993 р. № 3808-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3808-12 (дата звернення 27.06.2025 р.).
7. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text. (дата звернення 27.06.2025 р.).
8. Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб: Закон України від 09.01.2025 р. № 4196-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20#n175 (дата звернення 27.06.2025 р.).
9. Рєпкіна Ю. Адміністративно-правові основи регулювання фізичної культури і спорту : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2010. 19 с.
10. Туряниця О. О. «Професійний спорт» як конституційно-правова категорія. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2020. Вип. 60. С. 29–32.
11. Гніздовська Г. М., Гречко Ю. Л. Деякі проблеми захисту трудових прав спортсменів-професіоналів у національних судах. *Lex Sportvita.* 2023. Вип. 1. С. 12–18.
12. Омельчук О. С. Проблеми врегулювання правовідносин в сфері професійного спорту в період пандемії. *Lex Sportvita.* 2021. Вип. 1. С. 18–24.
13. Гніздовська Г. М., Киреєва Н. С. Проблемні питання розгляду спортивних спорів в національних судах. *Lex Sportvita.* 2022. Вип. 2. С. 3–7.
14. Саннікова М. Організаційно-правові умови створення спортивного арбітражу в Україні. *Слобожанський науковоспортивний вісник*. 2019. № 2(70). С. 64–68.

РОЗДІЛ 6
ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК 619:615.07:34(477)
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/25

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ТА ПРАВОВІ АСПЕКТИ ОБІГУ ВЕТЕРИНАРНИХ ПРЕПАРАТІВ В УКРАЇНІ

ORGANIZATIONAL AND LEGAL ASPECTS OF THE CIRCULATION OF VETERINARY MEDICINES IN UKRAINE

Бегас В.Л., к.вет.н., доцент,
доцент кафедри ветеринарної епідеміології
Поліський національний університет

Рибачук Ж.В., к.вет.н., доцент,
доцент кафедри ветеринарної епідеміології
Поліський національний університет

У статті висвітлено ключові аспекти нормативно-правового регулювання обігу ветеринарних лікарських засобів в Україні в умовах адаптації законодавства до стандартів Європейського Союзу. Актуальність теми зумовлена необхідністю забезпечення епізоотичного благополуччя, продовольчої безпеки та ефективного контролю за якістю і безпечністю ветеринарних препаратів. Особливу увагу приділено впливу Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, яка стала стимулом до глибокої трансформації у сфері ветеринарної медицини, зокрема гармонізації технічних регламентів, процедур ліцензування, реєстрації та фармаконагляду.

Проаналізовано положення оновленого Закону України «Про ветеринарну медицину» (2021 р.), який регламентує вимоги до обігу ветеринарних препаратів: від виробництва і зберігання до реалізації та контролю за застосуванням, включно з запровадженням електронних рецептів, системи обліку антимікробних засобів, а також заборон на їх безконтрольне або необґрунтоване профілактичне використання. Розглянуто питання переходу до безстрокової державної реєстрації, охорони даних реєстраційного досьє, процедур клінічних випробувань, утилізації непридатних препаратів, особливостей обігу наркотичних речовин, а також вимог до кваліфікації персоналу. Відмічено наявність окремої законодавчої бази для наркотичних препаратів, психотропних речовин і прекурсорів, а також набагато жорсткіших умов обліку та обігу даних препаратів.

Зазначено, що нове законодавство істотно розширює коло суб'єктів, що підлягають ліцензуванню, охоплюючи не лише виробництво, а й імпорт, оптову та роздрібну торгівлю. Підкреслено важливість подальшого вдосконалення механізмів постреєстраційного моніторингу, забезпечення належної взаємодії між регуляторними органами, а також розвитку професійної компетентності операторів ринку. Реформування у сфері ветеринарної медицини розглядається як необхідна умова ефективної інтеграції України до єдиного європейського ринку ветеринарних препаратів. За останні роки законодавча база, яка стосується ветеринарних препаратів досить суттєво оновилась і продовжує рухатись в даному напрямку.

Ключові слова: ветеринарні препарати, ветеринарні лікарські засоби, належна виробнича практика, державна реєстрація, діючі речовини, фармакологічний нагляд.

The article highlights key aspects of the regulatory and legal regulation of the circulation of veterinary medicines in Ukraine in the context of adapting legislation to European Union standards. The relevance of the topic is due to the need to ensure epizootic well-being, food security and effective control over the quality and safety of veterinary medicines. Particular attention is paid to the impact of the Association Agreement between Ukraine and the EU, which has become an incentive for a deep transformation in the field of veterinary medicine, in particular the harmonization of technical regulations, licensing, registration and pharmacovigilance procedures. The provisions of the updated Law of Ukraine "On Veterinary Medicine" (2021) are analyzed, which regulates the requirements for the circulation of veterinary medicines: from production and storage to sales and control over use, including the introduction of electronic prescriptions, a system for accounting for antimicrobials, as well as prohibitions on their uncontrolled or unjustified preventive use. The issues of transition to indefinite state registration, protection of registration dossier data, clinical trial procedures, disposal of unsuitable drugs, features of drug trafficking, and requirements for personnel qualifications were considered. The existence of a separate legislative framework for narcotic drugs, psychotropic substances, and precursors was noted, as well as much stricter conditions for accounting and trafficking of these drugs. It was noted that the new legislation significantly expands the range of entities subject to licensing, covering not only production, but also import, wholesale, and retail trade. The importance of further improving post-registration monitoring mechanisms, ensuring proper interaction between regulatory authorities, and developing the professional competence of market operators was emphasized. Reform in the field of veterinary medicine is considered a necessary condition for the effective integration of Ukraine into the single European market for veterinary drugs. In recent years, the legislative framework relating to veterinary drugs has been significantly updated and continues to move in this direction.

Key words: veterinary drugs, veterinary medicinal products, good manufacturing practice, state registration, active substances, pharmacological supervision.

Актуальність проблеми. Ринок ветеринарних препаратів в Україні має велике значення для забезпечення здоров'я тварин, продовольчої безпеки та санітарно-епідемічного благополуччя населення. Регулювання обігу ветеринарних лікарських засобів здійснюється комплексом законодавчих і підзаконних актів, спрямованих на впровадження європейських стандартів якості та безпеки.

Укладання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, зокрема створення зони вільної торгівлі, стало ключовим стимулом для модернізації національного законодавства у сфері обігу ветеринарних препаратів. Реформування регуляторної бази орієнтоване на забезпечення високих стандартів якості та безпечності таких засобів як для тварин, так і для людей. Було повер-

нуто ліцензування виробництва ветеринарних препаратів та запроваджено правила належної виробничої практики (GMP) [1]. Виробники повинні мати відповідні дозволи та сертифікати, а також забезпечувати фармаконагляд за своєю продукцією.

Такі заходи, необхідні для підтримання і розвитку торговельних відносин України з ЄС, разом з тим матимуть набагато більші наслідки не лише для вітчизняного ринку ветеринарних лікарських засобів, але й для захисту здоров'я людей та тварин в загальному [15, с. 508].

Об'єктом дослідження є оббіг ветеринарних лікарських засобів. **Предметом** – норми вітчизняного права щодо ветеринарних лікарських засобів. **Метою роботи** було проаналізувати нормативно-правове регулювання сфери обігу ветеринарних лікарських засобів, з'ясувати сучасний стан його адаптації до норм ЄС.

Результати дослідження. Базовим законодавчим актом, який регулює сферу ветеринарних препаратів, є ЗУ «Про ветеринарну медицину» від 4 лютого 2021 року № 1206-IX [20], який був суттєво оновлений відповідно до попереднього ЗУ від 25 червня 1992 року № 2498-XII [19]. Закон 2021 року деталізує вимоги до реєстрації, виробництва, реалізації, зберігання та контролю якості ветеринарних лікарських засобів. Він також передбачає створення та функціонування Національної установи з ветеринарних препаратів та кормових добавок (Постанова КМУ від 17 березня 2023 року № 235) [2].

ЗУ «Про ветеринарну медицину» дає чітке визначення щодо ветеринарних препаратів – «ветеринарні лікарські засоби, ветеринарні імунобіологічні засоби, антисептики, дезінфектанти, інсекто-акарициди, дератизациди, діагностикуми із заявленими властивостями лікування чи профілактики хвороб тварин або які можуть застосовуватися тваринам з метою відновлення, коригування чи зміни фізіологічних функцій, виявляючи фармакологічну, імунологічну чи метаболічну дію, або встановлення діагнозу чи евтаназії тварин» [19]. В оновленій версії цього закону [20] визначення описує субстанцію чи їх комбінацію з заявленою властивістю, також до переліку додані біоциди.

В будь-якому випадку це доволі широкий перелік засобів різноманітного призначення, станом на 26.06.25 в Державний реєстр ветеринарних препаратів внесено 1437 ветеринарних препаратів та 492 ветеринарний імунобіологічний препарат. Встановлені правила реалізації, транспортування та зберігання ветеринарних препаратів [13, 14]. Важливим нововведенням є затвердження «Вимог до належної практики реалізації діючих речовин» [3], що дає змогу уникнути зловживань в цій сфері.

ЗУ «Про ветеринарну медицину» передбачає можливість оформлення ветеринарних рецептів і супровідних документів у цифровому форматі, викладених в наказі Мінагрополітики і продовольства України від 29.09.2022 № 752 «Форми та правила видачі ветеринарних рецептів» [12, розд. 2 п. 2]. Такий підхід відповідає глобальним тенденціям у сфері протидії антибіотикорезистентності. Згідно з нормативними приписами, забороняється: регулярне застосування антибіотиків; використання антибіотиків як засобу компенсації неналежних санітарних умов, неправильного утримання або недостатнього догляду за тваринами; використання антибіотиків для стимулювання росту чи підвищення продуктивності тварин; застосування цих препаратів з профілактичною метою, а також їх рекламування.

Законодавчі зміни суттєво ускладнюють процедуру державної реєстрації антимікробних препаратів, що є обов'язковою умовою їх легального обігу. У процесі прийняття рішення щодо державної реєстрації протимікробного ветеринарного препарату Держпродспоживслужба планує покладати на заявника зобов'язання щодо проведення постреєстраційних досліджень з метою підтвердження позитивного співвідношення між потенційною користю та можливими ризиками використання лікарського засобу у ветеринарній практиці [20]. Законодавство також встановлює, що реалізація антимікробних препаратів дозволяється виключно за рецептом, який повинен бути належно обґрунтований і чинний протягом п'яти календарних днів. Ветеринарні фахівці, які здійснюють застосування таких засобів, зобов'язані щоквартально подавати звітність до Держпродспоживслужби щодо обсягів використаних ними протимікробних препаратів [6]. Застосування антимікробних ветеринарних засобів у продуктивних тварин дозволяється лише за умови попереднього визначення чутливості збудника інфекції до відповідних препаратів з урахуванням існуючої резистентності до діючих речовин. Крім того, рецептурні ветеринарні лікарські засоби для продуктивних тварин можуть застосовуватись виключно ліцензованими ветеринарними лікарями.

Розбудовується система фармакологічного нагляду за ветеринарними лікарськими засобами згідно з яким, оператори ринку зобов'язані повідомляти Держпродспоживслужбу про побічні реакції препаратів та вести систематичний моніторинг їх безпеки. Для цього вже сформована законодавча база [4, 5, 8].

Затверджені також вимоги до кваліфікації спеціалістів, відповідальних за виробництво та імпорт лікарських засобів, наказ Мінагрополітики від 20.07.2023 № 1397 [7].

Аналогічно до підходів, що застосовуються у сфері охорони здоров'я людини, нове ветеринарне законодавство передбачає запровадження спеціального режиму правової охорони даних, поданих у реєстраційному досьє на референтний ветеринарний лікарський засіб. Згідно з цим режимом, протягом визначеного строку забороняється використання зазначеної інформації з метою державної реєстрації генеричних препаратів. Тривалість періоду ексклюзивності відповідає європейським нормам, що набули чинності в Європейському Союзі з 2022 року, і становить від 10 до 18 років – залежно від категорії ветеринарного засобу та виду тварин, для яких він призначений. Водночас передбачено перехідні положення: для препаратів, зареєстрованих протягом перших п'яти років дії Закону, термін захисту зменшується удвічі [20]. Варто зазначити, що в Україні до цього часу аналогічний механізм застосовувався виключно у сфері обігу лікарських засобів для людини, де строк охорони становив 5 або, у деяких випадках, 6 років. Таким чином, протягом вказаного періоду референтний препарат зберігає статус ексклюзивного на національному ринку. Зазначений тип правового захисту не пов'язаний із патентною охороною і не регулюється законодавством у сфері інтелектуальної власності.

Слід зазначити, що для ветеринарних препаратів, призначених для продуктивних тварин, висувають цілий ряд обмежень і умов. Це пояснюється збільшеною увагою до якості і безпечності продукції, яку від них отримують. Зокрема не дозволяється застосовувати медичні препарати таким тваринам, їх можна застосовувати лише в виключних випадках непродуктивним при відсутності аналогічних зареєстрованих у ветеринарній медицині.

Процедура державної реєстрації ветеринарного лікарського засобу, призначеного для використання у продуктивних тварин, можлива лише за умови попереднього встановлення допустимих рівнів залишкових кількостей активних фармацевтичних інгредієнтів, що входять до складу такого засобу [20]. Обов'язковою умовою допуску препарату до реєстрації є проведення клінічних випробувань, ініційованих заявником. Відповідно до оновленого закону, реалізація таких досліджень на території України дозволяється лише за наявності відповідного дозволу, виданого Держпродспоживслужбою. Термін розгляду заяви на отримання дозволу не перевищує 30 календарних днів з моменту її подання. Проведення клінічних дослі-

джень має здійснюватися з дотриманням міжнародно визнаних принципів належної клінічної практики, встановлених у межах рекомендацій VICH (Міжнародного співробітництва з гармонізації технічних вимог до реєстрації ветеринарних лікарських засобів).

Відповідно до положень чинного ЗУ № 2498-XII, державна реєстрація ветеринарних лікарських засобів здійснюється на обмежений строк – п'ять років, після чого необхідне проходження процедури повторної реєстрації [19]. Натомість новим законом передбачено впровадження безстрокової реєстрації ветеринарних препаратів, що відповідає правовій моделі, прийнятій у Європейському Союзі. Водночас така норма не має зворотної дії: препарати, зареєстровані згідно з чинною нормативною базою, не набувають автоматично статусу безстроково зареєстрованих із моменту набуття чинності новим Законом. Для них передбачено перехідний період тривалістю п'ять років з моменту набуття чинності новим актом (що еквівалентно семирічному строку з дати його офіційного оприлюднення). Цей термін надається виробникам і дистриб'юторам для приведення реєстраційної документації у відповідність до нових вимог. Передбачається спрощена процедура оновлення досьє: необхідно лише внести відсутні дані, що передбачені вимогами нового законодавчого регулювання [20].

Згідно з новим законодавством у сфері обігу ветеринарних лікарських засобів, здійснення імпорту, оптової та роздрібної торгівлі такими препаратами допускається виключно за наявності відповідної ліцензії [20]. На відміну від чинної нормативно-правової бази, яка передбачає ліцензування лише виробничої діяльності у цій сфері, новий Закон суттєво розширює перелік видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню. Зокрема, обов'язковим стає отримання ліцензій для здійснення: імпорту ветеринарних лікарських засобів, їх оптового та роздрібного продажу. Водночас експорт препаратів дозволяється за наявності ліцензії на виробництво або ліцензії на оптову реалізацію. Крім того, суб'єкти господарювання, які отримали ліцензію на виробництво або імпорт, мають право здійснювати оптову реалізацію без необхідності оформлення додаткової ліцензії на цей вид діяльності.

Прийняті «Правила виробництва, обігу та застосування (використання) лікувальних кормів, проміжних продуктів для виробництва лікувальних кормів» (Наказ від 26.01.2023 № 69) [10].

Невідповідні або прострочені ветеринарні препарати підлягають вилученню з обігу згідно з Наказом Мінагрополітики від 25.10.2022 № 826 [11]. Встановлено чіткі вимоги до процедури утилізації та знищення таких засобів, що запобігає їх потраплянню в обіг або довкілля.

В ЗУ «Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин» передбачено юридичну відповідальність за порушення вимог ветеринарного законодавства, зокрема, реалізація ветеринарних лікарських засобів без державної реєстрації тягне за собою штраф у розмірі 30 мінімальних заробітних плат. Подання недостовірних відомостей у процесі державної реєстрації препарату, якщо це може становити загрозу життю чи здоров'ю людей або тварин, карається штрафом у розмірі 50 мінімальних заробітних плат. Крім того, недотримання вимог щодо фіксації та збереження інформації про побічні реакції на ветеринарні препарати передбачає відповідальність у вигляді штрафу в розмірі 20 мінімальних заробітних плат.

Законодавчо встановлюється обов'язок власників реєстраційних посвідчень на ветеринарні лікарські засоби здійснювати щорічну оплату на рахунок уповноваженої Національної установи України з ветеринарних препаратів у межах фінансування постреєстраційного моніторингу. Розмір відповідного платежу визначено на рівні однієї мінімальної заробітної плати за кожен зареєстрований препарат. Хоча закон не містить прямої вказівки на функціональний обов'язок зазначеної установи здійснювати постреєстраційний нагляд, факт запровадження плати за таку діяльність опосередковано свідчить про наявність відповідної компетенції та зобов'язання з боку державної інституції щодо забезпечення належного контролю за безпекою та ефективністю ветеринарних засобів після їх державної реєстрації [20].

Процедура розрахунку вартості послуг з наукової оцінки ветеринарних лікарських засобів, визначена наказом Мінагрополітики від 14.03.2023 № 459 [9]. Дана процедура проводиться під час реєстрації ветеринарних препаратів.

Обіг наркотичних препаратів, психотропних речовин і прекурсорів в ветеринарній медицині регулюються окремим законодавством. В першу чергу це ЗУ «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори» [18, ст. 23], де вказано, що у ветеринарній медицині вказані засоби використовуються згідно з «Переліком наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, що використовуються у ветеринарній медицині» [17]. Крім того є «Порядок використання наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів у ветеринарній медицині» [16], де вказано, що ветеринарні заклади, які ведуть таку діяльність повинні бути відповідним чином обладнанні і крім ліцензії на ветеринарну практику мати окрему ліцензію, яку видає Державна служба України з лікарських засобів та контролю за наркотиками. Препарати мають зберігатися та обліковуватися згідно з суворими вимогами, аналогічними до використання в закладах охорони здоров'я (опечатані сейфи, журнали обліку, щоквартальні звіти тощо).

Висновок. Нормативно-правове регулювання обігу ветеринарних лікарських засобів в Україні перебуває на етапі активного реформування у відповідності до зобов'язань, визначених Угодою про асоціацію з Європейським Союзом. Прийняття оновленого Закону України «Про ветеринарну медицину» сприяло імплементації ключових європейських принципів, таких як забезпечення належної виробничої та дистриб'юторської практики, фармаконагляду, правової охорони даних реєстраційного досьє, а також контролю за обігом антимікробних засобів.

Важливими новаціями стали запровадження безстрокової реєстрації препаратів, розширення ліцензування на всі етапи обігу, цифровізація ветеринарних рецептів, а також впровадження вимог щодо утилізації непридатних засобів. Законодавчі вимоги до обігу наркотичних засобів у ветеринарії передбачають окрему систему контролю, ліцензування та звітності, що є необхідним заходом для запобігання зловживанням.

Водночас забезпечення ефективного державного нагляду за якістю, безпечністю та ефективністю ветеринарних лікарських засобів потребує подальшого удосконалення механізмів постреєстраційного моніторингу, взаємодії між регуляторними органами, а також формування професійної спроможності суб'єктів господарювання, які провадять діяльність у цій сфері.

Таким чином, адаптація українського законодавства до стандартів ЄС у сфері обігу ветеринарних лікарських засобів є не лише кроком до поглиблення євроінтеграції, а й необхідною умовою для забезпечення епізоотичного благополуччя, продовольчої безпеки та охорони здоров'я людей і тварин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про затвердження Положення про основні вимоги до виробництва ветеринарних препаратів та Правил належної виробничої практики ветеринарних препаратів : Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 10.11.2017 № 606. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0106-18#Text (дата звернення: 24.04.2025)

2. Про затвердження Положення про Національну установу України з ветеринарних препаратів та кормових добавок : Постанова Кабінету Міністрів України від 17 березня 2023 р. № 235. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/235-2023-%D0%BF#n9 (дата звернення: 24.04.2025)

3. Про затвердження Вимог належної практики реалізації діючих речовин ветеринарних препаратів : Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 20.10.2023 № 1843. Введення в дію відбудеться 01.09.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z2176-23#Text (дата звернення: 24.04.2025)

4. Вимоги належної практики фармакологічного нагляду щодо ветеринарних лікарських засобів : Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 20 липня 2023 року № 1397. Введення в дію відбудеться 01.09.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1427-23#Text (дата звернення: 24.04.2025)

5. Порядок здійснення ветеринарного фармакологічного нагляду : Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 20 липня 2023 року № 1397. Введення в дію відбудеться 01.09.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1425-23#Text (дата звернення: 27.04.2025)

6. Порядок надання інформації про обсяги реалізації ветеринарного лікарського засобу : Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 20 липня 2023 року № 1397. Введення в дію відбудеться 01.09.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1424-23#n15 (дата звернення: 27.04.2025)

7. Вимоги до кваліфікації кваліфікованої особи, відповідальної за виробництво та імпорт ветеринарних лікарських засобів : Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 20 липня 2023 року № 1397. Введення в дію відбудеться 01.09.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1424-23#n15 (дата звернення: 27.04.2025)

8. Вимоги до форми та змісту опису корпоративної системи фармакологічного нагляду щодо кожного ветеринарного лікарського засобу, що вводиться в обіг : Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 20 липня 2023 року № 1397. Введення в дію відбудеться 01.09.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1426-23#n4 (дата звернення: 27.04.2025)

9. Про затвердження Методики розрахунку вартості послуг з наукової оцінки ветеринарних лікарських засобів : Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 14 березня 2023 року № 459. Введення в дію відбудеться 01.09.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0775-23#Text (дата звернення: 27.04.2025)

10. Про затвердження Правил виробництва, обігу та застосування (використання) лікувальних кормів і проміжних продуктів для виробництва лікувальних кормів : Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 26 січня 2023 року № 69. Введення в дію відбудеться 01.09.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0433-23#Text (дата звернення: 27.04.2025)

11. Про затвердження Порядку вилучення з обігу, утилізації або знищення ветеринарних лікарських засобів, що не відповідають вимогам законодавства про ветеринарну медицину та благополуччя тварин або термін придатності яких закінчився : Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 25.10.2022 № 826. Введення в дію відбудеться 01.09.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1607-22#Text (дата звернення: 27.04.2025)

12. Про затвердження Форми та правил видачі ветеринарних рецептів : Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 29.09.2022 № 752. Введення в дію відбудеться 01.09.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1452-22#Text (дата звернення: 27.04.2025)

13. Про затвердження Правил транспортування та зберігання ветеринарних препаратів, субстанцій, готових кормів, кормових добавок та засобів ветеринарної медицини у ветеринарних аптеках, їх структурних підрозділах, на базах, складах тощо : Наказ Міністерства аграрної політики України № 44 від 13.08.2002 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0719-02#Text (дата звернення: 28.04.2025).

14. Про затвердження Правил реалізації ветеринарних медикаментів і препаратів : Наказ Міністерства аграрної політики України № 37 від 23.07.2001 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0786-01#top (дата звернення: 28.04.2025).

15. Березовська І. А. Реформування українського законодавства щодо виробництва ветеринарних препаратів у світлі асоціації України з ЄС. *Наук.-техн. бюл. Держ. н.-д. контрол. ін-ту вет. препаратів та корм. добавок і Ін-ту біології тварин*. 2017. Вип. 18, № 2. С. 503–510.

16. Про затвердження Порядку використання наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів у ветеринарній медицині : Постанова Кабінету Міністрів України від 9 квітня 2008 р. № 334. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/334-2008-%D0%BF#Text (дата звернення: 30.06.2025)

17. Про затвердження переліку психотропних речовин і прекурсорів, що використовуються у ветеринарній медицині : Постанова Кабінету Міністрів України від 6 липня 2011 р. № 721. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/721-2011-%D0%BF#Text (дата звернення: 30.06.2025)

18. Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори : Закон України від 15.02.1995. № 60/95-ВР. Дата оновлення: 16.08.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/60/95-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 30.06.2025).

19. Про ветеринарну медицину : Закон України від 25.06.1992. № 2498-XII. Дата оновлення: 18.01.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2498-12#top (дата звернення: 10.02.2025).

20. Про ветеринарну медицину : Закон України від 04.02.2021. № 1206-IX. Дата оновлення: 18.01.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1206-20#Text (дата звернення: 10.02.2025).

УДК 349.41:349.6
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/26

ВІДШКОДУВАННЯ ВТРАТ ЛІСОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА ЯК ЕЛЕМЕНТ ЕКОНОМІКО-ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ У ГАЛУЗІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН

COMPENSATION FOR FORESTRY PRODUCTION LOSSES AS AN ELEMENT OF AN ECONOMIC AND LEGAL MECHANISM IN THE FIELD OF LAND RELATIONS

Одинцова В.І., аспірантка кафедри земельного та аграрного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Проблематика відшкодування втрат лісогосподарського виробництва як елементу економіко-правового механізму в галузі земельних відносин є надзвичайно актуальною. У статті аналізуються зміни в законодавстві, що стосуються відшкодування втрат лісогосподарського виробництва, зокрема, правові приписи щодо відшкодування втрат сільськогосподарського призначення, які втратили чинність згідно з Законом України № 2698-IX від 19.10.2022 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відновлення системи оформлення прав оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення та удосконалення законодавства щодо охорони земель», у зв'язку з цим стає актуальною проблема, що стосується питання долі втрати лісогосподарського виробництва, що підкреслює особливу цінність земель лісогосподарського призначення. Розглядаються правові засади відшкодування втрат, передбачені Земельним кодексом України, та багатогранність цієї категорії, яка може виступати як елемент економічного стимулювання, позитивної відповідальності, складник системи оподаткування, засіб охорони земель та публічно-правова гарантія.

У статті детально розглядаються підстави для відшкодування втрат лісогосподарського виробництва, такі як неможливість використання земель за цільовим призначенням у зв'язку з їх вилученням, обмеженням прав власників або погіршенням якісного стану. Особлива увага приділяється оновленому Порядку визначення втрат лісогосподарського виробництва, що включає чітке визначення кола осіб, які мають компенсувати втрати, порядок розрахунку розміру втрат, а також запровадження банківської гарантії як забезпечення виконання зобов'язань.

Також досліджено зміст статті 208 Земельного кодексу України, яка встановлює вичерпний перелік випадків звільнення від відшкодування втрат лісогосподарського виробництва, та використання коштів, що надходять від їх відшкодування, виключно на освоєння земель для лісорозведення, поліпшення угідь, охорону земель, викуп самозалісених ділянок, інвентаризацію земель та нормативну грошову оцінку. Зроблено висновок про публічно-правову природу відшкодування втрат та запропоновано замінити термін «відшкодування» на «компенсація» для більшої термінологічної коректності.

Ключові слова: втрати лісогосподарського виробництва, економіко-правовий механізм у галузі земельних відносин, економічне стимулювання раціонального використання, охорони та відновлення земель, відшкодування втрат лісогосподарського виробництва, звільнення від втрат, використання коштів, які надходять в порядку відшкодування втрат.

The issue of compensation for losses of forestry production as an element of the economic and legal mechanism in the field of land relations is extremely relevant. The article analyzes the changes in the legislation relating to compensation for forestry production losses, in particular, the legal provisions on compensation for agricultural losses which have been repealed by Law of Ukraine No. 2698-IX of 19.10.2022. "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Restoring the System of Registration of Lease Rights to Agricultural Land Plots and Improving Legislation on Land Protection", in this regard, the issue of the fate of forestry production losses becomes relevant, which emphasizes the special value of forestry lands. The author examines the legal framework for compensation for losses provided for by the Land Code of Ukraine and the versatility of this category, which can act as an element of economic incentives, positive responsibility, a component of the taxation system, a means of land protection and a public law guarantee.

The article thoroughly discusses the grounds for compensation for losses in forestry production, such as the impossibility of using lands for their intended purpose due to their withdrawal, restriction of owners' rights, or deterioration of quality. Special attention is paid to the updated Procedure for determining losses in forestry production, which includes a clear definition of the persons who must compensate for losses, the procedure for calculating the amount of losses, and the introduction of a bank guarantee as security for fulfilling obligations.

The content of Article 208 of the Land Code of Ukraine, which establishes an exhaustive list of cases for exemption from compensation for losses in forestry production, and the use of funds received from their compensation exclusively for land reclamation for afforestation, improvement of lands, land protection, redemption of self-forested plots, land inventory, and normative monetary valuation, are also explored. A conclusion is drawn about the public-legal nature of loss compensation, and it is proposed to replace the term «reimbursement» with «compensation» for greater terminological accuracy.

Key words: losses of forestry production, economic and legal mechanism in the field of land relations, economic stimulation of rational use, protection and restoration of lands, compensation for losses of forestry production, exemption from losses, use of funds received in the order of compensation for losses.

Демократизація українського суспільства, розбудова в Україні соціально-орієнтованої ринкової економіки та проведення масштабних земельної й аграрної реформ зумовили необхідність докорінних змін у правовій регламентації земельних відносин. Ці зміни торкнулися не тільки підвищення значущості заходів економічного стимулювання раціонального використання, охорони та відновлення земель, а й в оновленні методів прямого адміністративного впливу на суб'єктів земельних правовідносин.

Загальні засади економіко-правового механізму у галузі земельних відносин визначені правовими приписами розділу X Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» та глави 35 Земельного кодексу України.

Відомо, що серед основних складових економічно-правового механізму використання, відтворення та охорони земель прийнято відносити: плату за землю; засоби економічного стимулювання раціонального використання, відтворення та охорони земель; запровадження платних управлінських послуг у сфері земельних відносин; засоби, спрямовані на розподіл та витрачання коштів для забезпечення раціонального використання, відтворення та охорони земель; відшкодування втрат лісогосподарського виробництва. Одну із визначальних ролей у названому механізмі відіграє його остання складова. Зазначимо, що до недавніх пір закон унормовував паралельно і відшкодування втрат сільськогосподарського виробництва. Проте у зв'язку з прийняттям Закону України № 2698-IX від 19.10.2022 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відновлення системи оформлення прав оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення та удосконалення законодавства щодо охорони земель» відшко-

дування втрат сільськогосподарського виробництва було відмінено [1].

Правовий інститут відшкодування втрат передбачений чинним законодавством лише стосовно земель лісогосподарського призначення. Це свідчить фактично про офіційне визнання особливої цінності названих земель та потреб їх посиленої правової охорони. Стаття 23 Земельного кодексу України в редакції Закону України № 2321-IX від 20.06.2022 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо збереження лісів», яка закріплює приорітет земель сільськогосподарського призначення, теж зазнала суттєвих змін. Зокрема, вона встановлює, що землі, придатні для потреб сільського господарства (крім самозалісених земель), повинні надаватися насамперед для таких цілей: 1) ведення сільського господарства; 2) ведення лісового господарства; 3) створення територій та об'єктів природно-заповідного фонду [5].

Наведений підхід законодавця стосовно можливості вилучати земельні ділянки із сільськогосподарського використання без матеріального відшкодування понесених втрат сільськогосподарського виробництва критично сприймається представниками земельно-правової доктрини [2].

Відшкодування втрат визнавалося і визнається самостійним елементом економіко-правового механізму у галузі земельних відносин правове регулювання якого останнім часом зазнало суттєвих змін. Відповідні норми потребують дослідження та аналізу з урахуванням запитів судової практики.

Правові засади відшкодування втрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва були предметом спеціальної уваги Н.О. Мельник [8], В.О. Костенко, а також представників еколого-правової науки: Н.Р. Малишевої, С.В. Кузнецової, В.В. Костицького та ін., які досліджували економіко-правовий механізм зебезпечення охорони навколишнього природного середовища. Проте дослідження проблем, пов'язаних з відшкодуванням втрат лісогосподарського виробництва поки що бракує.

Правова регламентація відносин щодо відшкодування втрат лісогосподарського призначення здійснюється нормами глави 36 Земельного кодексу України.

Правова категорія «відшкодування втрат лісогосподарського виробництва» як елемент економіко-правового механізму багатогранна. Н.О. Мельник доходить висновку, що відшкодування втрат можна розглядати в декількох аспектах: 1) як елемент економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель; 2) як різновид позитивної (перспективної) відповідальності; 3) як складник, що підлягає включенню до системи оподаткування; 4) як засіб охорони земель сільськогосподарського і лісогосподарського призначення; 5) як публічно-правову гарантію соціальної спрямованості [8, с. 50]. Економіко-правове забезпечення використання та охорони земель розглядається в літературі як діяльність уповноважених органів, державно-приватне партнерство, система передбачених та нормативно закріплених засобів, способів та прийомів, завдяки яким, без застосування примусу з боку держави, власники та користувачі земельних ділянок спонукаються до необхідних дій [9, с. 8]. Правова категорія "відшкодування втрат лісогосподарського виробництва" має безпосереднє відношення практично до інших складових цього механізму. Достатньо зазначити, що вона виступає і як засіб економічного стимулювання раціонального використання, відновлення та охорони земель, коли йдеться про звільнення від відшкодування втрат відповідно до статті 208 Земельного кодексу України, і як засіб, спрямований на розподіл та використання коштів, що надходять у порядку відшкодування втрат згідно зі статтею 209 Земельного кодексу України, і як елемент плати за землю (стаття 206 Земельного кодексу України). Окрім того відшкодування втрат лісогосподарського виробництва розглядається статтею 164 Земельного кодексу України в якості землеохоронного засобу, коли йдеться про захист лісових земель та чагарників від необґрунтованого їх вилучення для інших потреб, тобто реалізація цього заходу спрямована фактично на збереження площі земель лісогосподарського призначення. Натомість відшкодування втрат лісогосподарського виробництва займає самостійне місце у складі економіко-правового механізму у галузі земельних відносин.

Легальне визначення втрат лісогосподарського виробництва містить частина 1 статті 207 Земельного кодексу України, згідно з якою втрати лісогосподарського виробництва включають втрати лісових земель та чагарників, тобто земель, зайнятих чагарниками, а також втрати, завдані обмеженням у землекористуванні та погіршенням якості даних земель [5]. Цілком очевидно, втратами закон вважає переведення земель лісогосподарського призначення до складу інших категорій земель України. Окрім того, до втрат лісогосподарського виробництва закон відносить втрати, завдані обмеженням у використанні лісових земель та чагарників та погіршенням якісного стану даних земель. Отже у випадку, коли землі лісогосподарського призначення перестають виконувати функцію основного засобу виробництва в лісовому господарстві, тобто має місце зміна цільового призначення цих земель, виникає питання щодо відшкодування відповідних втрат.

В земельно-правовій доктрині втратами вважають грошове вираження витрат, які у разі виведення земель із складу лісових угідь необхідні для залучення до лісогосподарського виробництва компенсуючих площ або відповідного поліпшення якості існуючих лісових угідь [3, с. 301].

Інститут відшкодування витрат, будучи вагомим економічним важелем забезпечення пріоритетності земель лісогосподарського призначення по відношенню до інших видів використання, виступає одним із заходів, спрямованих на збереження кількісних і якісних характеристик земель лісогосподарського призначення, тобто земель, що використовуються в якості засобу виробництва в лісовому господарстві. Сутність відшкодування втрат фактично полягає в компенсації за умовними нормативами державі витрат, зумовлених необхідністю залучення в лісогосподарське виробництво нових земель, замість тих, які використовуються не за цільовим призначенням, або тих, що потребують поліпшення. Його законодавче закріплення створює ситуацію, коли зацікавлені фізичні і юридичні особи змушені підбирати і розглядати варіанти отримання земельних ділянок, не пов'язаних із виведенням із обігу лісових угідь.

Основним завданням правового інституту відшкодування втрат лісогосподарського виробництва є забезпечення раціонального використання і охорони цих земель, а також компенсація суспільству негативних наслідків соціально-економічного та екологічного характеру внаслідок скорочення площ використовуваних земель або погіршення їх якісного стану та пов'язаних з цим втрат у довкілевій сфері, тобто в навколишньому природному середовищі.

До втрат лісогосподарського виробництва стаття 207 Земельного кодексу України відносить втрати лісових земель та чагарників, точніше земель, зайнятих чагарниками [5]. При цьому з урахуванням поділу земель лісогосподарського призначення на лісові та нелісові, об'єктом правовідносин, які формуються у зв'язку із відшкодуванням втрат, є лише частина цих земель – лісові землі, тобто землі, на яких розташовані лісові ділянки, в тому числі зайняті чагарниками з визначеними межами, виділені відповідно до Лісового кодексу України для ведення лісового господарства та використання лісових ресурсів без вилучення їх у землекористувача або власника землі (стаття 1; стаття 5 Лісового кодексу України).

Серед підстав відшкодування втрат лісогосподарського виробництва стаття 207 Земельного кодексу виокремлює наступні:

а) неможливість використання за цільовим призначенням як основного засобу виробництва у лісовому господарстві лісових земель та чагарників у зв'язку із їх вилученням (викупом) для потреб, не пов'язаних із лісогосподарським виробництвом, а також внаслідок використання для будівництва, розміщення і експлуатації об'єктів нафтогазовидобування, облаштування родовища та надрокористування для геологічного вивчення, у тому числі дослідно-промислової розробки, корисних копалин з подальшим видобуванням корисних копалин (промислової розробки родовищ) загальнодержавного та місцевого значення та (або) видобування корисних копалин загальнодержавного та місцевого значення та для будівництва і розміщення споруд/об'єктів, пов'язаних із зазначеним видом діяльності;

б) неможливість використання лісових земель і чагарників у повному обсязі внаслідок обмежень прав власників земельних ділянок та землекористувачів відповідно до приписів глави 18 Земельного кодексу України;

в) неможливість використання вказаних земель та чагарників за цільовим призначенням в результаті погіршення їх якісного стану, спричиненого діяльністю громадян, юридичних осіб, органів місцевого самоврядування або держави [5].

Змінений та оновлений Порядок визначення втрат лісогосподарського виробництва, які підлягають відшкодуванню, містить низку новел, що спрямовані на підвищення ефективності самого механізму відшкодування втрат. По-перше, законодавство чітко визначає коло осіб, які мають компенсувати втрати лісогосподарського виробництва. До таких осіб відносяться юридичні та фізичні особи, в інтересах яких здійснюється зміна цільового призначення земельних ділянок лісогосподарського призначення. Вони мають відшкодувати втрати в шестимісячний термін з моменту затвердження у встановленому порядку проекту землеустрою щодо відведення їм земельних ділянок. По-друге, розрахунок розміру втрат лісогосподарського виробництва (у випадках, передбачених законом), будучи невід'ємною складовою проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки, проводиться суб'єктом господарювання, який є виконавцем відповідних робіт із землеустрою. По-третє, у випадку, коли проект землеустрою щодо відведення земельної ділянки не розробляється, розрахунок розміру втрат складається та підписується до внесення відомостей до Державного земельного кадастру виконавцем на замовлення заінтересованої юридичної або фізичної особи. По-четверте, після підписання виконавцем розрахунку розміру втрат лісогосподарського виробництва юридична або фізична особа в п'ятиденний строк надсилає примірник розрахунку розміру втрат лісогосподарського виробництва на офіційну електронну адресу територіального органу Державного земельного кадастру за місцем розташування земельної ділянки. Нарешті, по-п'яте, для забезпечення виконання зобов'язання з відшкодування втрат законодавство вводить правило щодо видачі гарантії банком, іншою фінансовою установою або страховою організацією. Сутність цього елемента правового механізму відшкодування втрат лісогосподарського виробництва полягає в наступному [6].

Серед основних видів забезпечення виконання зобов'язань Цивільний кодекс України виокремлює в тому числі гарантію. Названа цивільно-правова категорія використовується в якості складника правового механізму відшкодування втрат лісогосподарського виробництва. Відповідно до статті 560 Цивільного кодексу України за гарантією банк, інша фінансова установа, страхова організація (гарант) гарантує перед кредитором (бенефіціаром) виконання боржником (принципалом) свого обов'язку. В механізмі забезпечення виконання зобов'язань банківська або фінансова гарантія використовується в якості спеціального елемента.

Суб'єктний склад учасників відносин, пов'язаних з гарантією, окреслений статтею 560 Цивільного кодексу України, охоплює: гаранта (банк, інша фінансова установа або страхова організація); кредитора, тобто бенефіціара та боржника (принципала). В даному випадку боржником виступає особа, яка зобов'язана відшкодовувати втрати лісогосподарського виробництва у встановлений строк та у розмірі, визначеному відповідними правовими нормами Цивільного кодексу України [7].

Видача гарантії, будучи одностороннім правочином, створює зобов'язання лише для гаранта. При цьому видачі гарантії передує укладення договору між гарантом та боржником про надання фінансових послуг з видачі гарантії. Згідно з цим договором гарант отримує від боржника винагороду в розмірі передбаченому договором. Сутність гарантійного зобов'язання полягає в тому, що гарант відповідає перед кредитором за порушення основного зобов'язання боржником. Таке гарантійне зобов'язання носить самостійний, автономний характер по відношенню до основного зобов'язання – здійснити відшкодування втрат лісогосподарського виробництва.

Підкреслимо, що окремої уваги заслуговує зміст статті 208 Земельного кодексу України, яка містить вичерпний перелік випадків звільнення від відшкодування втрат лісогосподарського виробництва. Фактично названа норма спрямована на економічне стимулювання раціонального використання та охорони земель і відповідні положення мають бути закріплені в статті 205 Земельного кодексу України. Оскільки підстави для звільнення від відшкодування втрат закріплені в Земельному кодексі України, то цілком очевидно, що додаткового рішення органів державної влади або місцевого самоврядування про звільнення не потрібно.

Частина 2 статті 208 Земельного кодексу України встановлює, що здійснення внутрігосподарського будівництва сільськогосподарськими або лісогосподарськими підприємствами, організаціями, установами, а також громадянами без зміни цільового призначення земельних ділянок провадиться без відшкодування втрат лісогосподарського виробництва.

Законодавча новела, закріплена частиною 3 статтею 208 Земельного кодексу України, передбачає, що у разі зміни цільового призначення земельної ділянки лісогосподарського призначення у випадках, для яких цим Кодексом передбачено звільнення від відшкодування втрат лісогосподарського виробництва, протягом п'яти років зміна цільового призначення такої земельної ділянки для інших цілей допускається за умови відшкодування втрат лісогосподарського виробництва, від відшкодування яких був звільнений землевласник (землекористувач), крім зміни цільового призначення земельних ділянок, відчужених для суспільних потреб або з мотивів суспільної необхідності. Положення цієї частини поширюються також на випадки зміни цільового призначення земельних ділянок, утворених внаслідок поділу, об'єднання земельних ділянок лісогосподарського призначення, цільове призначення яких було змінено із звільненням від відшкодування втрат лісогосподарського виробництва [5].

Використання коштів, які надходять у порядку відшкодування втрат лісогосподарського виробництва, унормовано статтею 209 Земельного кодексу України в редакції Закону України № 2698-IX від 19.10.2022 р.

Основні положення цього закону зводяться до наступного. Втрати лісогосподарського виробництва, зумовлені вилученням лісових земель та чагарників, підлягають відшкодуванню і зараховуються до відповідних бюджетів у порядку, визначеному Бюджетним кодексом України. Це

означає, що закон в імперативному порядку вимагає відшкодування втрат, зумовлених лише вилученням лісових земель та чагарників. Натомість слід мати на увазі, що із змісту стаття 207 Земельного кодексу України випливають і інші підстави, зокрема відшкодування втрат, спричинених обмеженням землекористування, погіршенням якісного стану лісових земель та чагарників, вилученням із господарського обігу, то вони законодавцем не згадуються. Водночас в юридичній літературі слушно підкреслюється, що відсутність прямої вказівки на ці підстави у статті 209 Земельного кодексу України зовсім не означає, що в разі настання названих юридичних фактів компенсація втрат лісогосподарського виробництва не може здійснюватися [4, с. 603].

Використання коштів, що надходять у порядку відшкодування втрат лісогосподарського виробництва, здійснюється за правилами, встановленими частинами 2 статті 209 Земельного кодексу України. Відповідно до названої норми кошти, що надходять у порядку відшкодування втрат лісогосподарського виробництва, використовуються на освоєння земель для лісорозведення, у тому числі на здійснення лісовпорядкування, поліпшення відповідних угідь, охорону земель відповідно до розроблених програм та проектів землеустрою, а також на викуп самозалісених ділянок приватної форми власності з метою ведення лісового господарства, проведення інвентаризації земель, проведення нормативної грошової оцінки земель. Використання зазначених коштів на інші цілі забороняється [5]. Якщо такі кошти використовуються на інші цілі, Бюджетний кодекс України передбачає негативні наслідки для відповідних суб'єктів.

Відшкодування втрат лісогосподарського виробництва будучи елементом економіко-правового механізму використання та охорони земель, спрямоване перш за все на забезпечення стимулювання охорони земель і водночас опосередковано на їх раціональне використання, враховуючи те, що охорона і використання земель нерозривно пов'язані між собою.

Відшкодування втрат має публічно-правову природу оскільки здійснюється незалежно від того, кому належать відповідні землі (державі, територіальній громаді, чи перебувають у приватній власності).

З урахуванням суттєвих відмінностей, втрат від збитків було б доцільним і коректним внести до законодавства термінологічні зміни: замість терміна «відшкодування» втрат лісогосподарського виробництва застосовувати термін «компенсація» таких втрат. Відшкодовуватися мають збитки або шкода, як це передбачено в цивільно-правовій сфері, а втрати повинні компенсуватися.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України №2698-IX від 19.10.2022р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відновлення системи оформлення прав оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення та удосконалення законодавства щодо охорони земель». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2698-20#n39 (дата звернення 05.06.2025).

2. Коломійцева Д.М. Правове регулювання використання та охорони земель сільськогосподарського призначення: проблема ціннісних орієнтирів / Пріоритетні напрями розвитку аграрного, земельного та екологічного права в сучасних умовах. Матеріали круглого столу, присвяченого 100-річчю від дня народження д.ю.н., проф., чл.-кор. НАПрН Шестова В.С. Харків. «Право». 2024. С. 192–196.

3. Мірошниченко А.М. Земельне право України: Підручник. – 3-те видання, доповнене і перероблене. Київ: Алерта. 2013. 512 с.

4. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України / За ред. В.М. Кравчука. – К.: Істина. 2007. 632 с.

5. Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text (дата звернення: 05.06.2025).

6. Порядок визначення втрат лісогосподарського виробництва затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 09.06.2023р. № 588. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/588-2023-%D0%BF#Text (дата звернення: 05.06.2025).

7. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 05.06.2025).

8. Мельник Н.О. Правові засади відшкодування втрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва: монографія / Н.О. Мельник. – Харків: Право. 2016. 184 с.

9. Костенко В.О. Економіко-правове забезпечення використання та охорони земель. Автореферат дисертації канд. юрид. наук. Харків. 2015.

УДК 349.6
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/27

ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ЗЕМЕЛЬ, НА ЯКИХ РОЗТАШОВАНІ ОБ'ЄКТИ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ: СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ

LEGAL REGIME OF LANDS HOSTING ARCHAEOLOGICAL HERITAGE SITES: CURRENT CHALLENGES AND SOLUTIONS

Рим О.М., д.ю.н., професор,
професор кафедри соціального права
Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті розглянуто особливості правового режиму земель, на яких розташовані об'єкти археологічної спадщини, з позиції системного аналізу законодавства, судової практики та міжнародних зобов'язань України. Підкреслено ключові проблеми, що зумовлюють низький рівень правової визначеності та ефективності охорони таких об'єктів, насамперед відсутність належно оформленої облікової документації. Проаналізовано, що стратегія формалізації статусу пам'яток шляхом занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток, не супроводжується впровадженням належних механізмів реалізації режиму охорони, особливо у сфері землеустрою. У зв'язку з цим констатовано необхідність інституційного оновлення системи обліку, зокрема для археологічних об'єктів.

Наголошено, що археологічні пам'ятки нерозривно пов'язані із земельними ділянками, а отже, охоронний статус не може бути ефективним без чіткого визначення меж та спеціального режиму використання відповідних територій. Аргументовано, що першочерговим кроком має стати встановлення правового статусу об'єкта археологічної спадщини через розроблення повного пакета облікової документації, включно з технічною документацією із землеустрою. Окреслено, що статус пам'ятки поширює обмеження господарської діяльності не лише на саму пам'ятку, а й на прилеглі земельні ділянки.

Окремо проаналізовано доцільність використання інструмента земельного сервітуту як правового механізму превентивної охорони у разі відсутності оформленої облікової документації. Пропонується нормативне закріплення сервітуту як тимчасового заходу забезпечення охорони археологічної спадщини.

Ключові слова: культурна спадщина, об'єкти археологічної спадщини, охоронювана археологічна територія, територія пам'ятки, земельна ділянка, земельні правовідносини, земельний сервітут, охорона земель.

The article addresses the specific features of the legal regime of lands hosting archaeological heritage sites through systematically analyzing Ukrainian legislation, judicial practice, and international obligations. Key problems leading to low legal certainty and ineffective protection of such sites are highlighted, primarily the lack of properly prepared and approved registration documentation. It is analyzed that the strategy of formalizing the status of heritage sites by including them in the State Register of Immovable Heritage Sites is not accompanied by adequate mechanisms for implementing protection regimes, particularly in land management. In this regard, the need for institutional reform of the heritage registration system, especially for archaeological sites, is recognized.

It is emphasized that archaeological sites are inseparably linked to land plots. Therefore, their protected status cannot be effective without clearly delineating boundaries and establishing a special land use regime. It is argued that the initial step must be the legal recognition of the status of archaeological heritage sites by developing a comprehensive set of registration documents, including technical land management documentation. It is outlined that the status of a heritage site imposes restrictions on economic activities not only within the site itself, but also on the adjacent land plots.

Special attention is given to analyzing the land easement instrument as a legal mechanism of preventive protection in cases where official documentation is lacking. It is proposed that land easement be legally enshrined as a temporary measure to ensure archaeological heritage protection.

Key words: cultural heritage, archaeological heritage sites, protected area of a heritage site, heritage site territory, land plot, land legal relations, land easement, land protection.

Вступ. Збереження рухомих і нерухомих пам'яток, що мають унікальне історичне значення, є пріоритетом сучасної внутрішньої політики України, адже правове регулювання та охорона об'єктів культурної спадщини досі залишаються одними з найбільш уразливих напрямів публічно-правових відносин. Попри ухвалення спеціального законодавства, численні випадки практичної бездіяльності органів державної влади свідчать про системну неспроможність забезпечити реалізацію навіть базових норм. Це спричиняє як нормативні прогалини, так і управлінську непослідовність, що суттєво ускладнює ефективне правове регулювання використання земельних ділянок, на яких розташовані об'єкти культурної спадщини.

Особливої уваги потребує ситуація у сфері археології, де зазначені проблеми постають максимально гостро. Тут втрата об'єктів часто є невідворотною, оскільки археологічні пам'ятки, на відміну від архітектурних, зазвичай не можуть бути реконструйовані або повторно відкриті після знищення.

У цьому контексті важливо звернутися до міжнародного досвіду та нормативно-правових актів, що формують загальні правові основи у сфері охорони культурної спадщини. Адже, як слушно зауважує Т. В. Мазур, удосконалення правової охорони культурної спадщини в нашій державі повинно відбуватися з урахуванням розвитку міжнародного права та кращих світових практик [22, с. 23–24].

Визначальну роль у становленні сучасної концепції охорони відіграли численні міжнародні хартії, конвенції та рекомендації, що окреслюють принципи збереження, реставрації та інтеграції об'єктів спадщини в урбаністичне середовище [11]. Одним із ключових документів є Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини, ухвалена ЮНЕСКО у 1972 році, яка заклала основи міжнародного співробітництва у відповідній сфері [27]. Її положення доповнюються Рекомендацією ЮНЕСКО про охорону культурної та природної спадщини на національному рівні (1972) [29] та Рекомендацією про збереження культурних цінностей, яким загрожує небезпека (1968) [28], що акцентують увагу на відповідальності держав за формування внутрішньої політики охорони спадщини. Окрема увага міжнародної спільноти зосереджена на археологічній спадщині, що підтверджується положеннями переглянутої Європейської конвенції про охорону археологічної спадщини (1992), згідно з якою держави зобов'язані забезпечувати фахове дослідження, облік і просторове планування таких об'єктів [12]. У сукупності ці документи становлять цілісну міжнародну правову рамку, яка не лише визначає понятійно-ціннісні підходи до спадщини, а й пропонує практичні

орієнтири для її ефективного збереження, популяризації та інтеграції в сучасне життя.

Національне законодавство України, своєю чергою, закріплює важливі засади охорони культурної спадщини, формуючи нормативну базу для її збереження, використання та правового регулювання. Охорона культурної спадщини в Україні гарантована ч. 4 і 5 ст. 54 Конституції України та деталізується Законом України «Про охорону культурної спадщини» як система правових, організаційних і соціально-економічних заходів щодо її збереження та використання [3]. Особливості правового регулювання археологічної спадщини встановлюються спеціальним Законом України «Про охорону археологічної спадщини» [4], а загальні засади правового режиму земель історико-культурного призначення визначені Земельним кодексом України у Главі 10 [6].

Утім, навіть за наявності загальнонаціонального законодавства, державна політика у сфері охорони культурної спадщини залишається фрагментарною та декларативною. Ба більше, нехтування питаннями охорони культурної спадщини та бездіяльність уповноважених органів завдають шкоди міжнародному іміджу нашої держави, ставлячи під сумнів її спроможність виконувати взяті на себе зобов'язання.

Протягом понад тридцяти років держава веде безперервний процес формального внесення та уточнення об'єктів культурної спадщини, що відображено в низці постанов Кабінету Міністрів України (далі – КМУ), ухвалених з метою затвердження, оновлення та конкретизації відповідних реєстрів.

Першим із таких актів була Постанова КМУ від 26 липня 2001 р. № 878, якою затверджено Список історичних населених місць України [13]. Згодом, Постановою КМУ від 27 грудня 2001 р. № 1761, було вперше здійснено занесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України (далі – Реєстру), створеного відповідно до положень Закону України «Про охорону культурної спадщини» [14]. У подальшому процес державної реєстрації об'єктів тривав, зокрема шляхом ухвалення Постанов КМУ від 3 вересня 2009 р. № 928 [15], від 10 жовтня 2012 р. № 929 [16], від 21 серпня 2019 р. № 763 [17], від 20 січня 2023 р. № 49 [18] та від 22 листопада 2024 р. № 1327 [19].

Попри формальне внесення об'єктів до Реєстру, значна їх частина так і не отримала належної облікової документації. У цьому контексті особливо важливо наголосити, що Верховний Суд неодноразово висловлював правову позицію, згідно з якою факт перебування об'єкта в державному реєстрі (зокрема, у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно або Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань) сам по собі не є достатнім і не свідчить автоматично про виникнення відповідних прав. Ключове значення у таких випадках має наявність і зміст правовстановлюючих документів, які підтверджують набуття права відповідно до вимог чинного законодавства.

Щодо об'єктів археологічної спадщини такими документами є облікова документація, що включає акт обстеження об'єкта, паспорт об'єкта культурної спадщини, науково-проєктну документацію з визначення меж території пам'ятки та режиму її використання, а також проєкти встановлення охоронних зон. Саме ці документи дозволяють чітко ідентифікувати об'єкт, визначити його фізичні, історико-культурні та просторові характеристики, і тим самим підвищити рівень його правового захисту, зокрема шляхом внесення відповідної інформації до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, Державного земельного кадастру та містобудівного кадастру.

Стратегія формалізації статусу пам'яток, що реалізується через поетапне занесення об'єктів до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, не супроводжується належним механізмом реалізації режиму охорони, зокрема, у сфері землеустрою. Це особливо критично у випадку археологічної спадщини, яка без чітко визначених меж та відповідних охоронних зон лишається вразливою до знищення.

Виклад основного матеріалу. Якщо держава прагне забезпечити належний захист об'єкта культурної спадщини, насамперед вона повинна його ідентифікувати та індивідуально визначити. Об'єкт охорони не може залишатися абстрактним та має бути наділений чіткими ознаками, які, з одного боку, дають підстави для визнання його таким, що підлягає захисту, а з іншого дозволяють поінформувати заінтересованих осіб про встановлений правовий режим. У цьому контексті треба зауважити, що національні експерти справедливо наголошують, що «недосконаліть обліку об'єктів культурної спадщини перешкоджає їх презентації також і у міжнародних інформаційних базах і популяризації за кордоном, що сприяло б збільшенню туристичного потенціалу України» [26]. Це підтверджує нагальну потребу в інституційному оновленні системи обліку, зокрема щодо археологічних пам'яток.

Згідно зі ст. 1 Закону України «Про охорону культурної спадщини», пам'ятка культурної спадщини – це об'єкт, занесений до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Перед тим, як отримати статус пам'ятки на об'єкт культурної спадщини укладається відповідна облікова документація у результаті здійснення науково-дослідних, пошукових заходів з метою визначення наявності та культурної цінності об'єкта. До 2013 року ці процедури регламентувались Інструкцією, затвердженою наказом Мінкультури срср № 203 від 13.05.1986 [25], а з 2013 року Порядком обліку об'єктів культурної спадщини, затвердженого наказом Міністерства культури України від 11 березня 2013 року № 158 (сьогодні у редакції наказу Міністерства культури та інформаційної політики України від 01 березня 2024 року) [24]. Таким чином, правове регулювання у сфері охорони культурної спадщини, встановлює, що виявлення об'єктів культурної спадщини та укладення відповідної облікової документації є першим етапом у процедурі державної реєстрації об'єктів культурної спадщини та набуття об'єктом культурної спадщини статусу пам'ятки.

Наступний етап – занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. До 2019 року відповідні процедури регулювались Порядком визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, затвердженого постановою КМУ від 27.12.2001 № 1760 [20]. Сьогодні ж чинним є Порядок визначення категорій пам'яток, що затверджений постановою КМУ від 22.05.2019 № 452 [21].

Згідно з цими актами на кожний об'єкт культурної спадщини, що пропонується відповідним органом охорони культурної спадщини для занесення до Реєстру, складається облікова документація, яка підлягає постійному зберіганню в цьому органі. Облікова документація на об'єкт культурної спадщини включає облікову картку, його паспорт, коротку історичну довідку, акт технічного стану, довідку про майнову цінність об'єкта. Відсутність паспорта у пам'ятки фактично нівелює її правовий статус, створюючи парадоксальну ситуацію, коли об'єкт перебуває в Державному реєстрі культурної спадщини без належного юридичного оформлення. Така неврегульованість зумовлює правову колізію, що підриває легітимність самого Реєстру.

Державний реєстр нерухомих пам'яток України відповідно до Закону України «Про національну інфраструктуру геопросторових даних» [5] має містити геопросторові дані, метадані та сервіси, доступ до яких забезпечується через мережу Інтернет. Його створення у форматі від-

критих даних і оголошене очікування, що вже з 1 січня 2024 року цей Реєстр стане доступним не лише для службовців, а й для всіх громадян, розглядалось як важливий крок до підвищення прозорості у сфері охорони культурної спадщини [9; 10]. Такий інструмент дійсно міг би значно розширити можливості суспільного контролю, сприяти формуванню сучасної інтегрованої системи обліку, узгодженої з містобудівними, земельними та кадастровими інформаційними базами. Відкритий доступ до Реєстру дозволив би не лише забезпечити належну поінформованість землекористувачів, забудовників і органів місцевого самоврядування, а й створив би юридичні передумови для визначеності меж об'єктів та зменшення кількості правопорушень у сфері охорони археологічної спадщини.

Очікувалося, що Реєстр включатиме такі важливі відомості, як геопросторові межі пам'яток та їхніх охоронних зон; інформацію про статус охорони, вид пам'ятки та її категорію (національного або місцевого значення); посилання на облікову документацію; дані про охоронні договори, технічні обстеження та режим використання земельної ділянки. Проте станом на сьогодні відкритими залишаються лише мінімальні відомості, зокрема назва пам'ятки, охоронний номер, тип, місцезнаходження та реквізити акту про її внесення до Реєстру. Зауважимо, що така інформація вже давно доступна через інші джерела, зокрема на офіційному веб-сайті Верховної Ради України, що слугує єдиною базою нормативно-правових актів. Відтак, потреба термінового формування відкритого реєстру та включення до нього вже загальнодоступної інформації на практиці звелася до питання зручного її розміщення в одному місці. Водночас залишається невирішеним питання включення до Реєстру відомостей про характерні властивості об'єкта, які становлять його історико-культурну цінність. Їхня відсутність у Реєстрі нівелює його потенційну цінність як фахового та правового інструмента, оскільки без належного відображення змісту предмета охорони неможливо повноцінно встановити правовий режим використання території.

Відповідно до ч. 1 ст. 14-1 Закону України «Про охорону культурної спадщини», територія пам'ятки – це площа, історично і топографічно пов'язана з її розвитком, для якої встановлюється спеціальний режим використання. Межі та режими території пам'ятки національного значення визначаються науково-проєктною документацією, що затверджується уповноваженим центральним органом виконавчої влади. Контур пам'ятки або координати її географічного центру фіксуються в межах технічної документації із землеустрою, яка також є складовою частиною облікової документації.

План пам'ятки археології є обов'язковим елементом облікової документації. Він містить відомості про межі пам'ятки, її просторові характеристики та предмет охорони й ґрунтується на результатах археологічних або науково-проєктних досліджень. Відсутність такого плану, як і паспорта пам'ятки, унеможливлює внесення точних даних до Державного земельного кадастру, що, своєю чергою, створює правову невизначеність щодо режиму використання земельної ділянки, на якій розташовано об'єкт археологічної спадщини. Належна ідентифікація території пам'ятки археології, оформлена відповідною обліковою документацією, є необхідною передумовою для подальшого встановлення зон охорони.

У цьому контексті доцільно звернутися до положень Закону України «Про Державний земельний кадастр», який встановлює обов'язкове внесення до Кадастру відомостей про режимоутворюючі об'єкти, зокрема пам'ятки культурної спадщини та пов'язані з ними території. Згідно зі статтею 14 цього Закону, до моменту внесення до Кадастру координат поворотних точок меж територій пам'яток культурної спадщини, до реєстру включаються такі відомості про обмеження у використанні земель: опис режимоутворюючого об'єкта – контури, назви та характеристики, що зумовлюють встановлення обмежень, а також відстань від його контуру, на яку поширюється відповідне обмеження. Ці відомості вносяться до Кадастру на підставі документації з землеустрою (стаття 21 Закону України «Про Державний земельний кадастр»).

Чинне законодавство, зокрема стаття 54-1 Земельного кодексу України, наголошує: режим використання земель у межах територій пам'яток культурної спадщини поширюється на всі земельні ділянки, розташовані в межах таких територій, незалежно від їх цільового призначення. Засадничим актом правового регулювання в цій сфері є Закон України «Про охорону культурної спадщини». Межі територій, на які поширюються відповідні обмеження, визначаються відповідно до цього Закону і мають бути зафіксовані в документації із землеустрою, містобудівній та науково-проєктній документації у сфері охорони культурної спадщини. Лише після цього відомості про відповідні обмеження у використанні земель вносяться до Державного земельного кадастру. Отже, лише наявність повної та належно затвердженої облікової документації на пам'ятку культурної спадщини забезпечує юридичну визначеність, внесення відповідних даних до Кадастру та, як наслідок, ефективну правову охорону об'єкта археологічної спадщини.

У випадку пам'яток археології треба особливо наголосити на їхньому нерозривному зв'язку із земельною ділянкою, на якій вони розташовані. Велика Палата Верховного Суду у постанові від 12 березня 2024 року у справі № 927/1206/21 підкреслила, що археологічні пам'ятки зазвичай містяться безпосередньо в глибині земної поверхні, а отже, правовий режим земельної ділянки, на якій розташована така пам'ятка, не може відрізнятися від правового режиму самої пам'ятки [2]. Це означає, що першочерговим кроком має бути встановлення правового статусу об'єкта археологічної спадщини, оформленого шляхом розроблення повного пакета облікової документації, включаючи технічну документацію із землеустрою. Адже статус пам'ятки накладає суворі обмеження не тільки на територію самої пам'ятки, а й на використання ділянок навколо неї [1, с.1].

Утім, за відсутності належним чином оформленої облікової документації, державні органи нерідко намагаються підмінити її історико-архітектурними опорними планами (далі – ІАОП). Водночас, відповідно до положень ДБН Б.2.2-3:2021, ІАОП має виключно містобудівне призначення, не є результатом дослідження конкретної пам'ятки та не підлягає державному обліку у сфері охорони культурної спадщини. Тому ІАОП не може вважатися джерелом достовірної правової інформації щодо меж або правового режиму земельної ділянки, на якій розташована археологічна пам'ятка.

Питання правового режиму земель, на яких розташовані об'єкти археологічної спадщини, безпосередньо пов'язане з наявністю достовірних просторових даних у Державному земельному кадастрі. Як наголошують науковці під час професійних дискусій, станом на сьогодні Кадастр не містить повної інформації про такі обмеження [30]. Це створює серйозні ризики для проектувальників, які не мають змоги враховувати охоронні зони при плануванні забудови чи здійсненні господарської діяльності.

Актуальність проблеми зумовлена масштабами. Терени України настільки багаті на об'єкти археологічної спадщини, що, мабуть, немає жодної громади, на території якої не було б тих чи інших решток життєдіяльності давньої людини [1, с. 1]. Наразі землі історико-культурного призначення в Україні охоплюють понад 40 тис. гектарів, на яких розміщено близько 140 тис. пам'яток культурної спадщини, що перебувають на державному обліку [30]. Хоча чинне законодавство передбачає встановлення охоронних зон на підставі облікової документації, на практиці

межі таких зон у більшості випадків не відображаються у земельному кадастрі. Попри те, що охоронні зони не завжди належать до категорії земель історико-культурного призначення, їхнє існування має вирішальне значення для забезпечення просторового захисту об'єктів спадщини.

Встановлення правового режиму земельної ділянки можливе лише за умови проведення інвентаризації пам'яток, розроблення і затвердження відповідної науково-проєктної документації із визначення меж, їх подальшого внесення до Державного земельного кадастру та реєстрації відповідних обмежень. Доцільно також підкреслити, що для підвищення ефективності адміністративно-правової охорони пам'яток культурної спадщини необхідне вдосконалення нормативно-правового регулювання з переглядом законодавства та встановленням правил, що ґрунтуються на одноманітному розумінні культурної спадщини [23, с. 437–439].

Ухвалення Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо планування використання земель» заклало правові передумови для часткового вирішення зазначених проблем [7]. Зокрема, проектні рішення комплексних планів просторового розвитку територій тепер мають включати інформацію про межі, правові режими використання земель, а також про об'єкти історико-культурного призначення. У складі таких рішень також мають бути визначені заходи зі збереження та охорони нерухомих пам'яток культурної спадщини.

Крім того, 28 квітня 2021 року було ухвалено Закон України № 1423-IX «Про внесення змін до Земельного кодексу України та інших законодавчих актів щодо удосконалення системи управління та дерегуляції у сфері земельних відносин»), яким було, зокрема, окреслено особливості встановлення обмежень у використанні земель у межах територій пам'яток культурної спадщини та охоронюваної археологічної території [8]. Згідно з його положеннями, межі та режими використання територій пам'яток мають визначатися на основі науково-проєктної документації, підготовленої за результатами професійних досліджень.

Науково-проєктна документація у сфері охорони культурної спадщини, згідно з чинними вимогами, має містити просторові дані, метадані та інші елементи, необхідні для її подальшої інтеграції до державних кадастрових та містобудівних інформаційних систем. Втім, без узгодження систем обліку пам'яток та систем просторових даних, охорона культурної спадщини й надалі залишатиметься декларативною, не забезпечуючи ані належного правового режиму, ані реального фізичного захисту об'єктів.

Недотримання процедурних обов'язків органами влади щодо ідентифікації, обліку та реєстрації пам'яток не лише знижує ефективність охорони культурної спадщини, а й створює ризики для законних інтересів суб'єктів права. Як відомо, принцип «належного урядування», який послідовно підтримується в рішеннях Європейського суду з прав людини (наприклад, у Рішенні від 20.01.2012 у справі «Рисовський проти України», заява № 29979/04) [32], визначає, що «державні органи повинні діяти вчасно та в належний і якомога послідовніший спосіб», особливо у справах, що впливають на основоположні права людини. Відсутність дій або спроб перекласти відповідальність за «помилкове» невиконання обов'язків на добросовісних осіб є порушенням цього принципу, і ризик такої помилки має покладатися на саму державу.

Брак інформації про об'єкти культурної спадщини та їх фактичний стан унеможливлює повноцінне врахування пам'яткоохоронних обмежень у земельному та містобудівному кадастрах, при плануванні та забудові територій. Це, своєю чергою, негативно впливає на розвиток історичних частин міст, ефективну охорону культурної спадщини та використання її економічного потенціалу для сталого розвитку держави. У випадках, коли територія пам'ятки фактично використовується особами, які володіють суміжними або навіть охопленими охороною земельними ділянками, доречно розглядати можливість застосування земельного сервітуту як заходу тимчасового врегулювання правового режиму користування.

Відповідно до ст. 98 Земельного кодексу України, земельний сервітут – це право обмеженого користування чужою земельною ділянкою [6]. В умовах, коли виготовлення повного пакета облікової документації блокується або затягується через бездіяльність уповноважених органів, сервітут може виконувати функцію превентивної охорони, що дозволяє реалізувати мінімально необхідний, але юридично обґрунтований режим доступу до об'єкта археологічної спадщини. Тобто, такий може встановлюватися, зокрема, з метою охорони об'єктів культурної спадщини, збереження відповідного режиму їх використання або забезпечення доступу для проведення робіт із догляду, консервації чи моніторингу стану пам'ятки.

З огляду на те, що охорона культурної спадщини є обов'язком держави та об'єктом публічного інтересу, доцільно закріпити у спеціальному законодавстві окрему правову підставу для імперативного встановлення земельного сервітуту на користь держави, органу охорони культурної спадщини або уповноваженого наукового/охоронного закладу. Земельний кодекс України закріплює таку можливість, адже відповідно до ч. 1 ст. 100 сервітут може бути встановлений не тільки договором, але й законом та рішенням суду [6]. Це особливо актуально у випадках, коли об'єкт розташований на землях приватної або комунальної власності, а належні охоронні заходи неможливо здійснити без доступу до відповідної території.

Наведений підхід відповідає загальним засадам пропорційного обмеження права власності в інтересах суспільства та узгоджується з практикою Європейського суду з прав людини щодо допустимості обмеження права власності для досягнення легітимної мети – захисту культурної спадщини (див., зокрема, рішення у справі Beyeler v. Italy (2000) [31].

У випадках, коли статус об'єкта охорони ще не оформлено повною мірою, земельний сервітут може діяти як первинний механізм охорони, що забезпечує базовий рівень захисту території; можливість інспекції, догляду, консерваційних заходів; правову визначеність для сторін, у т.ч. власника земельної ділянки; до моменту завершення процедур з виготовлення паспорта пам'ятки, затвердження меж території та внесення відомостей до кадастрових реєстрів. Водночас застосування такого механізму не повинно розглядатися як альтернатива повноцінному обліку, а лише як тимчасовий захід для стабілізації ситуації в умовах правової та адміністративної невизначеності.

Показовим у цьому контексті є приклад Сполучених Штатів Америки, де широко застосовуються природоохоронні сервітути (conservation easements), зокрема для охорони природних ландшафтів, екологічних систем і об'єктів культурної спадщини. Такі сервітути здебільшого мають постійний характер і спрямовані на забезпечення довготривалого або безстрокового збереження природних та культурних цінностей [33]. Це відповідає американській системі приватної ініціативи з участі власників у добровільному збереженні спадщини на умовах сталого податкового стимулювання.

Водночас українські реалії, зумовлені інституційною неспроможністю держави вчасно оформити облікову документацію та внести охоронну інформацію до кадастрів, вимагають гнучкішого підходу, а саме застосування тимчасового земельного сервітуту як проміжного етапу процесу забезпечення доступу і охорони до моменту повноцінного оформлення статусу пам'ятки. Таким чином, хоча природоохоронні сервітути у США й слугують взірцем приватно-правового механізму захисту публічного інтер-

есу, в Україні їх концепція може бути адаптована в модифікованій формі, а саме з урахуванням тимчасового характеру, публічного примусу та охоронної мети.

Висновки. Державна політика сьогодні, на жаль, не гарантує належної реалізації охоронного статусу пам'яток в Україні. Попри наявність реєстрації, охоронних номерів і законодавчих підстав, більшість об'єктів археологічної спадщини залишаються без базової облікової документації, що фактично позбавляє їх правового захисту. Це свідчить про системну адміністративну бездіяльність і порушення принципу правової визначеності.

Відсутність науково-проектної документації у сфері охорони культурної спадщини, меж пам'яток, планів територій, технічної документації із землеустрою та належного внесення даних до відповідних кадастрів та реєстрів створює правову невизначеність як для органів охорони, так і для землекористувачів, забудовників, територіальних громад. Археологічна спадщина, яка невід'ємно пов'язана із земельною ділянкою, не може бути збережена без визначення просторових параметрів і режимів її використання.

У цьому контексті, як захід оперативного реагування, доцільно розглянути нормативне закріплення земельного сервітуту як правового інструмента охорони археологічної спадщини. За відсутності належно оформленого охоронного статусу він може стати первинним механізмом, що забезпечить доступ, інспекцію, догляд чи консервацію пам'ятки. Такий підхід відповідає публічному інтересу та практиці Європейського суду з прав людини, згідно з якою державне втручання у право власності в інтересах охорони культурних цінностей є допустимим за умови дотримання належної правової процедури, прозорості та справедливого балансу між публічними і приватними інтересами.

Наразі основними кроками до відновлення правової визначеності мають стати виготовлення облікової документації, визначення меж пам'яток і зон охорони, внесення відповідної інформації до Державного земельного кадастру, містобудівного кадастру та відкритого Реєстру пам'яток. Лише за умов чіткої нормативної політики, належного фінансування, кадрової спроможності та цифрової інтеграції облікових систем можна забезпечити дієвий правовий режим охорони спадщини.

Відсутність охоронної документації – це не лише загроза для збереження культурних цінностей, а й суттєвий ризик для прав землекористувачів та інвесторів. Формальна наявність пам'ятки без реального правового наповнення перетворює її на «лінію на карті без змісту в праві». Відтак, лише скоординовані дії органів державної влади різних рівнів здатні забезпечити виконання зобов'язань у сфері охорони спадщини, інтеграцію просторового планування з кадастровими реєстрами та правову визначеність у використанні земель історико-культурного призначення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Археологічна спадщина і ОТГ: Методичні рекомендації щодо охорони та використання археологічної спадщини / укладачі: В. Бітковський, В. Собчук, О. Пробийголова. Київ: Спілка археологів України, 2021. За підтримки Українського культурного фонду. 15 с.
2. Велика Палата Верховного Суду: Постанова від 12.03.2024 у справі № 927/1206/21. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/117757951 (дата звернення: 08.06.2025).
3. *Верховна Рада України*: Закон України «Про охорону культурної спадщини» від 08.06.2000 № 1805-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text (дата звернення: 08.06.2025).
4. *Верховна Рада України*: Закон України «Про охорону археологічної спадщини» від 18.03.2004 № 1626-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1626-15#Text (дата звернення: 08.06.2025).
5. *Верховна Рада України*: Закон України «Про національну інфраструктуру геопросторових даних» від 13.04.2020 № 554-IX URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/554-20 (дата звернення: 08.06.2025).
6. *Верховна Рада України*: Земельний кодекс України від 25.10.2001 № 2768-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text (дата звернення: 08.06.2025).
7. *Верховна Рада України*: Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо планування використання земель» від 17.06.2020 № 711-IX URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/711-20#Text (дата звернення: 08.06.2025).
8. *Верховна Рада України*: Закон України «Про внесення змін до Земельного кодексу України та інших законодавчих актів щодо удосконалення системи управління та дерегуляції у сфері земельних відносин» від 28.04.2021 № 1423-IX URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1423-20#Text (дата звернення: 08.06.2025).
9. В Україні запрацює Державний реєстр нерухомих пам'яток. Юридична газета. 29.11.2023. URL: https://yur-gazeta.com/golovna/v-ukrayini-zapracyue-derzhavniy-reestr-neruhomih-pamyatok.html (дата звернення: 08.06.2025).
10. Гарлач П. Мінкульт презентував систему обліку нерухомої культурної спадщини, до неї вже внесли понад 105 тисяч об'єктів. Суспільне. Культура. 17.04.2024. URL: https://suspilne.media/culture/725809-minkult-prezentuvav-sistemu-obliku-neruhomoi-kulturnoi-spadsini-do-nei-vze-vnesli-dani-sodo-105-532-obektiv/ (дата звернення: 08.06.2025).
11. Документи щодо пам'яткоохоронної діяльності. URL: http://kyiv-heritage.com/sites/default/files/%D0%94%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B8%20%E2%84%96%201-14.pdf (дата звернення: 08.06.2025).
12. Європейська конвенція про охорону археологічної спадщини (переглянута) (ETS № 143), Валлетта, 16.01.1992. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_150#Text (дата звернення: 08.06.2025).
13. Кабінет Міністрів України. Постанова від 26.07.2001 № 878 «Про затвердження Списку історичних населених місць України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/878-2001-%D0%BF#Text (дата звернення: 08.06.2025).
14. Кабінет Міністрів України. Постанова від 27.12.2001 № 1761 «Про занесення пам'яток історії, монументального мистецтва та археології національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» (втратила чинність). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1761-2001-%D0%BF#Text (дата звернення: 08.06.2025).
15. Кабінет Міністрів України. Постанова від 03.09.2009 № 928 «Про занесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/928-2009-%D0%BF#Text (дата звернення: 08.06.2025).
16. Кабінет Міністрів України. Постанова від 10.10.2012 № 929 «Про внесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/929-2012-%D0%BF#Text (дата звернення: 08.06.2025).
17. Кабінет Міністрів України. Постанова від 21.08.2019 № 763 «Про внесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/763-2019-%D0%BF#Text (дата звернення: 08.06.2025).
18. Кабінет Міністрів України. Постанова від 20.01.2023 № 49 «Про внесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/49-2023-%D0%BF#Text (дата звернення: 08.06.2025).
19. Кабінет Міністрів України. Постанова від 22.11.2024 № 1327 «Про зміну категорії пам'ятки культурної спадщини». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1327-2024-%D0%BF#Text (дата звернення: 08.06.2025).

20. Кабінет Міністрів України. Постанова від 27.12.2001 № 1760 про затвердження Порядку визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України (втратила чинність). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1760-2001-%D0%BF#Text (дата звернення: 08.06.2025).

21. Кабінет Міністрів України. Постанова від 22.05.2019 № 452 про затвердження Порядку визначення категорій пам'яток. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/452-2019-%D0%BF#n25 (дата звернення: 08.06.2025).

22. Мазур Т. В. Охорона культурної спадщини в Україні: історико- й теоретико-правове дослідження: дис. … д-ра юрид. наук: спец.: 12.00.01. Київ, 2021. 423 с.

23. Малець М.Р. Пам'ятки культурної спадщини як об'єкт адміністративно-правової охорони. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 10. С. 436–439. DOI: 10.32782/2524-0374/2022-10/107.

24. Міністерство культури України: Наказ від 11.03.2013 № 158 про затвердження Порядку обліку об'єктів культурної спадщини (сьогодні у редакції наказу Міністерства культури та інформаційної політики України від 01.04..2024 № 158). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0528-13#Text (дата звернення: 08.06.2025).

25. Мінкультури срср: наказ № 203 від 13.05.1986 про затвердження Інструкції про порядок обліку, забезпечення схоронності, утримання, використання та реставрації нерухомих пам'яток історії та культури. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/158353___528652 (дата звернення: 08.06.2025).

26. Національний інститут стратегічних досліджень. Інституційні та правові проблеми збереження культурної спадщини. 19.04.2019. URL: https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/instituciyni-ta-pravovi-problemi-zberezhennya-kulturnoi (дата звернення: 08.06.2025).

27. ЮНЕСКО. Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини. 16.11.1972. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089/card2#Card (дата звернення: 08.06.2025).

28. ЮНЕСКО. Рекомендація про збереження культурних цінностей, яким загрожує небезпека внаслідок проведення громадських чи приватних робіт. 19.11.1968. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_723#Text (дата звернення: 08.06.2025).

29. ЮНЕСКО. Рекомендація про охорону на національному рівні культурної та природної спадщини. 16.11.1972. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_724#Text (дата звернення: 08.06.2025).

30. Як землеустрій пов'язаний із охороною культурної спадщини? Публікації за наслідками роботи Всеукраїнського науково-практичного семінару «Проблеми внесення до Державного земельного кадастру відомостей про обмеження у використанні земель під та навколо об'єктів культурної спадщини». 01.12.2020. URL: https://nubip.edu.ua/node/84371 (дата звернення: 08.06.2025).

31. Beyeler v. Italy, no. 33202/96, ECHR 2000-I, Judgment of 5 January 2000, European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-58832%22]} (date of access: 08.06.2025).

32. Rysovskyy v. Ukraine, no. 29979/04, Judgment of 20 January 2012, European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-107088%22]} (date of access: 08.06.2025).

33. Gattuso D. J. Conservation Easements: The Good, the Bad, and the Ugly. URL: http://www.nationalcenter.org/NPA569.html) (date of access: 08.06.2025).

РОЗДІЛ 7
АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 341.231.14:342.7:004.738.5
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/28

ПРОБЛЕМА ДЕРЖАВНОГО КОНТРОЛЮ ТА ЦЕНЗУРИ В ІНТЕРНЕТІ

THE PROBLEM OF STATE CONTROL AND CENSORSHIP ON THE INTERNET

Єфімова К.І., студентка ІІ курсу
Навчально-науковий інститут інформаційних технологій
Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця

Лисяк О.І., к.ю.н.,
доцент кафедри правового регулювання економіки
Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця

У статті досліджується актуальна та багатогранна проблема державного контролю та цензури в Інтернеті з точки зору міжнародного права. У сучасному цифровому світі мережа Інтернет стала основною платформою для обміну інформацією, вираження думок та поширення ідей. Проте з розвитком цифрових технологій все більше держав вдаються до механізмів контролю за інформаційними потоками, обґрунтовуючи це необхідністю захисту національної безпеки, боротьби з дезінформацією, тероризмом та іншими загрозами.

У статті проаналізовано основні міжнародно-правові документи, які гарантують свободу слова та доступ до інформації, включаючи Загальну декларацію прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, а також резолюції Ради ООН з прав людини. Розглянуто конкретні приклади деяких країн з авторитарною формою правління, де обмеження цифрових прав мають системний і контрольований характер, а державна цензура в цих країнах є інструментом збереження політичного режиму та контролю за інформаційним простором.

Особливу увагу приділено юридичним колізіям, що виникають у зв'язку із застосуванням національного законодавства, яке суперечить нормам міжнародного права. Оцінено вплив цензури на реалізацію основоположних прав людини, зокрема права на свободу вираження поглядів, доступ до інформації та приватність.

Також наголошено на необхідності міжнародного діалогу та співпраці для формування єдиних стандартів у сфері цифрових прав, що дозволили б забезпечити баланс між державними інтересами та правами громадян. Підкреслено важливість участі міжнародних організацій, зокрема ООН та Ради Європи, у процесі моніторингу та реагування на випадки неправомірного обмеження свободи в Інтернеті.

Ключові слова: державний контроль, цензура, Інтернет, міжнародне право, свобода слова, цифрові права, права людини, доступ до інформації, національна безпека, конфлікт норм.

The article examines the current and multifaceted problem of state control and censorship on the Internet from the point of view of international law. In the modern digital world, the Internet has become the main platform for exchanging information, expressing opinions and disseminating ideas. However, with the development of digital technologies, more and more states are resorting to mechanisms for controlling information flows, justifying this by the need to protect national security, combat disinformation, terrorism and other threats.

The article analyzes the main international legal documents that guarantee freedom of speech and access to information, including the Universal Declaration of Human Rights, the International Covenant on Civil and Political Rights, as well as resolutions of the UN Human Rights Council. It examines specific examples of some countries with an authoritarian form of government, where restrictions on digital rights are systemic and controlled, and state censorship in these countries is a tool for maintaining the political regime and controlling the information space.

Particular attention is paid to legal conflicts arising from the application of national legislation that contradicts the norms of international law. The impact of censorship on the implementation of fundamental human rights, in particular the rights to freedom of expression, access to information and privacy, is assessed.

The need for international dialogue and cooperation to form uniform standards in the field of digital rights, which would ensure a balance between state interests and citizens' rights, is also emphasized. The importance of the participation of international organizations, in particular the UN and the Council of Europe, in the process of monitoring and responding to cases of unlawful restrictions on freedom on the Internet is emphasized.

Key words: state control, censorship, Internet, international law, freedom of speech, digital rights, human rights, access to information, national security, conflict of norms.

Інтернет змінив все. Те, що колись здавалося науковою фантастикою – миттєве спілкування через континенти, доступ до будь-якої інформації одним натисканням – тепер наша буденність. Але разом з цими можливостями прийшли і нові виклики.

Держави по всьому світу намагаються взяти під контроль цифровий простір. Для глибшого розуміння сучасної проблеми варто звернутися до історичних передумов.

На початку розвитку Інтернету в 1990-х роках цей новий простір сприймався як зона безмежної свободи, де користувачі могли безперешкодно обмінюватися інформацією. Проте поступова інституціоналізація Інтернету спричинила необхідність створення регулятивних механізмів. Уряди почали запроваджувати закони, спрямовані на боротьбу з протиправною діяльністю, наприклад, дитячою експлуатацією чи кіберзлочинністю. Однак, зі зростанням впливу Інтернету як соціального і політичного інструменту, ці регуляторні заходи набули нових форм і стали використовуватись як засіб контролю громадської думки. Знаковими стали такі події, як скандал WikiLeaks 2010 року та розкриття Едвардом Сноуденом у 2013 році програм масового стеження з боку Національної безпекової агенції США. Постає питання: як відстежувати небезпечний контент, не перетворюючись на Великого Брата? Як боротися з кіберзлочинцями, не порушуючи приватність звичайних користувачів?

Уявіть собі: ви відправляєте повідомлення, а десь на іншому кінці кабелю система моніторингу аналізує кожне ваше слово. Знайомі з цим? Заходите на улюблений сайт, а там замість новин – сіра заглушка з написом «Доступ обмежено». І все це нібито заради нашого ж добра.

Тут і виникає головне питання – де та золота середина? Як зробити Інтернет безпечним, але не перетворити його на суцільну систему заборон? Бо одна справа – боротися з реальними загрозами, і зовсім інша – замикати користувачів у цифровій клітці. Кожна країна по-своєму намагається навести лад в мережі. У різних країнах обмеження цифрових прав реалізуються по-різному: від розгортання мережевих екранів і систем контентної фільтрації до повного блокування доступу до Інтернету. Але чи дійсно це працює? І яку ціну ми платимо за таку «безпеку»? Саме про це й поговоримо далі. Розберемося, як влада різних країн намагається приборкати цей цифровий дикий захід, і що це означає для нас з вами. Бо Інтернет давно перестав бути просто набором сайтів – це наше вікно у світ, наш спосіб жити, працювати і спілкуватися. І те, як ми зараз розставимо пріоритети між контролем і свободою, визначить, яким буде це вікно завтра – прозорим чи з ґратами.

Відповідно до досліджень Freedom House «уряди щонайменше 41 країни вдавалися до блокування вебсайтів із політичним, суспільним та релігійним контентом протягом 2023–2024 років. Ще більшим занепокоєнням є факт, що понад 4,8 мільярди людей відчули на собі вплив інтернет-цензури тільки у 2024 році. Ці дані наочно демонструють масштаб проблеми державного контролю в кіберпросторі та його вплив на базові права людини. У світі, де цифрові технології стали невід'ємною складовою нашого існування, питання балансу між державним контролем та особистою свободою в інтернеті стає особливо нагальним. З одного боку, держави мають бажання захистити своїх громадян від кіберзагроз та протизаконного контенту» [1].

З іншого – надмірний контроль може призвести до порушення основоположних прав людини: свободи слова, доступу до інформації та права на приватність.

Метою цього дослідження є всебічний аналіз сучасних підходів до державного контролю та цензури в інтернеті, оцінка їхнього впливу на права людини, а також пошук оптимальних шляхів досягнення балансу між забезпеченням безпеки та збереженням свобод у цифровому середовищі. Особливу увагу зосереджено на вивченні міжнародного досвіду та формулюванні практичних рекомендацій щодо захисту прав користувачів в умовах посиленого державного нагляду.

У межах дослідження розглянуто такі ключові аспекти:

– форми та методи державного контролю в інтернеті, зокрема застосування систем фільтрації, блокування й моніторингу контенту;

– вплив цензури на свободу вираження поглядів і доступ до інформації в різних країнах світу;

– міжнародно-правові механізми захисту прав людини в цифровому середовищі;

– практичні підходи до досягнення балансу між гарантуванням національної безпеки та забезпеченням цифрових прав користувачів.

Безпека в кіберпросторі стосується захисту інформаційних систем та даних від несанкціонованого доступу, використання, розкриття, порушення, модифікації або знищення. У контексті державного контролю, безпека часто використовується як обґрунтування для впровадження обмежувальних заходів.

«Міжнародно-правова база захисту прав людини в кіберпросторі базується на кількох ключових документах: Загальна декларація прав людини, особливо статті 12 та 19, що стосуються права на приватність та свободу вираження поглядів; Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, який захищає право на приватне життя та свободу інформації; Цифрова хартія принципів безпеки Всесвітнього економічного форуму, що встановлює стандарти захисту прав людини в цифрову епоху» [2].

Сучасні міжнародні стандарти визнають, що права людини, які захищаються офлайн, повинні також захищатися онлайн. Згідно з останніми дослідженнями «механізми захисту прав людини все частіше використовуються для формування поведінки держав у питаннях кібербезпеки та боротьби з кіберзлочинністю» [3].

Важливим аспектом є те, що «цифрові права розглядаються як продовження традиційних прав людини в цифровому просторі. Це включає наступні права: право на доступ до інтернету, право на цифрову приватність, право на захист персональних даних, свободу висловлювання думок онлайн та право на забуття в цифровому просторі».

У сучасну епоху стрімкого розвитку цифрових технологій спостерігається дедалі виразніша тенденція до посилення державного контролю над інтернет-простором. Уже на початку 2024 року в низці країн світу було запроваджено нові обмеження, що відчутно позначилися на правах та свободах користувачів. До таких заходів належать блокування вебресурсів, моніторинг онлайн-активності громадян, а в окремих випадках – повне відключення доступу до мережі інтернет у певних регіонах. Подібні дії не лише обмежують доступ до інформації, але й створюють атмосферу страху, яка стримує людей від вільного вираження думок та участі в публічних дискусіях.

Фільтрація контенту в інтернеті набула системного характеру: веб-сайти блокуються, окремі матеріали підлягають видаленню, а функціонування соціальних мереж супроводжується численними обмеженнями. Сучасні методи державного контролю над інтернетом базуються на використанні високотехнологічних інструментів. Одним із найбільш поширених механізмів є глибокий аналіз пакетів (Deep Packet Inspection, DPI). Ця технологія дозволяє державним органам не лише блокувати доступ до певних сайтів, але й аналізувати вміст кожного переданого пакету даних у мережі. Інший поширений інструмент – це алгоритми штучного інтелекту, які здатні в реальному часі аналізувати великі обсяги даних та визначати «небажаний» контент. Ці технології активно використовуються у авторитарних країнах для фільтрації соціальних мереж і моніторингу користувацьких повідомлень.

Наприклад, «у Китайській Народній Республіці функціонує система «Великий китайський файрвол», яка блокує доступ до понад 8 тисяч іноземних онлайн-платформ, зокрема Google, Facebook та YouTube. У межах цієї системи здійснюється масштабне спостереження за користувачами: використовуються технології розпізнавання облич, аналізується онлайн-активність, а також збираються дані щодо комунікації, зокрема особистих повідомлень і розмов. Такий рівень цифрового нагляду фактично створює умови повного контролю над інформаційною поведінкою громадян» [4].

У певних випадках держави вдаються до повного блокування інтернету або VPN-сервісів, що суттєво обмежує цифрові свободи громадян. Через такі заходи все більше людей утримуються від вільного висловлення думок, уникаючи обговорення політичних тем з метою уникнення негативних наслідків. Доступ до інформації значно звужується, а можливість пошуку альтернативних джерел новин часто є вкрай обмеженою або взагалі відсутня.

Одним із ключових аспектів, що потребує уваги, є вплив державного контролю в інтернеті на суспільство. Обмеження доступу до інформації негативно позначається на рівні освіченості та доступі до наукових джерел. Наприклад, блокування незалежних новинних сайтів і платформ у деяких країнах призвело до створення так званих «інформаційних бульбашок», які значно звужують світогляд громадян. Окрім того, психологічні наслідки, зокрема постійне відчуття стеження, формують у гро-

мадян стан тривожності і самоцензури. Люди уникають висловлювати свої думки, побоюючись репресій з боку влади. Це створює небезпечний прецедент пригнічення свободи слова, основи демократичного суспільства. До всього цього додаються ще й маніпуляції та пропаганда, які ще більше заплутують ситуацію і створюють такі собі «інформаційні бульбашки», лояльні до влади.

Окремо варто згадати про приватність. У багатьох країнах громадяни живуть під постійним наглядом, і їхнє право на особисте життя просто ігнорується. Збір особистих даних фізичної особи без її згоди стає все більш поширеною практикою. В деяких державах вже впроваджують системи соціального рейтингу, які не просто обмежують права, а фактично утримують суспільство під тотальним контролем.

За різними дослідженнями «більше ніж у 60 країнах світу вже є різні форми інтернет-цензури. Найбільш жорсткі заходи можна побачити в таких країнах, як Китай, Іран та Росія. Через це інтернет починає ділитися на окремі, локальні шматки, де доступ до інформації залежить від осередку проживання людини. Виходить такий собі роздроблений цифровий світ, який вже дуже далекий від ідеалів свободи в інтернеті» [5].

Хоча авторитарні режими активно впроваджують заходи цифрового контролю, демократичні країни демонструють зразкові моделі регулювання інтернету. Наприклад, У Швеції діють закони, що гарантують відкритий доступ до інформації, Естонія реалізує програму електронного урядування, яка забезпечує прозорість і безпеку без надмірного втручання в приватне життя користувачів. Варто зазначити, що Європейський Союз запровадив Загальний регламент захисту даних (GDPR), який захищає права громадян на приватність у цифровому просторі.

Сучасний світ зіткнувся з безпрецедентним викликом – посиленням контролю над цифровим простором. Те, що ще десять років тому вважалося вигадкою антиутопічного роману, нині стало суворою реальністю для мільярдів людей у всьому світі. Згідно з даними Freedom House за 2024–2025 роки, спостерігається вкрай тривожна тенденція: понад 4,2 мільярда осіб у світі зазнали різноманітних форм інтернет-цензури. За цими цифрами криються реальні людські історії – історії тих, хто втратив доступ до об'єктивної інформації, можливість вільно спілкуватися з однодумцями та відверто висловлювати власні погляди без страху перед наслідками.

Беззаперечним лідером у сфері цифрового контролю продовжує залишатися Китай. Їхній сумнозвісний «Великий китайський файрвол» вже давно переріс рамки простої системи блокування небажаних веб-сайтів. Сьогодні це надзвичайно складний, багаторівневий технологічний організм, який безперервно вдосконалюється та еволюціонує, адаптуючись до нових викликів та обходячи спроби обходу. Китайська влада створила безпрецедентну за масштабом і глибиною систему цифрового нагляду, що охоплює всі аспекти онлайн-діяльності громадян – від звичайних покупок в інтернет-магазинах до коментарів у соціальних мережах, які можуть трактуватися як «небажані» чи «неправильні». Проте, мабуть, найбільш тривожним аспектом є те, що розроблена Китаєм модель цифрової цензури стає дедалі привабливішою для інших країн, які прагнуть посилити контроль над інформаційним простором. Кричущим прикладом є М'янма, де після трагічного військового перевороту була впроваджена система цифрового контролю, яка своєю жорстокістю та тотальністю вражає навіть на тлі вже усталеного китайського досвіду. Військовий режим у М'янмі не просто блокує доступ до популярних соціальних мереж, таких як Facebook чи Twitter – він фактично створює середовище всеосяжного цифрового контролю, де кожен онлайн-клік, кожне повідомлення чи лайк може стати приводом для жорсткого переслідування та репресій з боку влади.

Не відстає у цьому питанні й Іран, який після хвилі масових протестів у 2022–2024 роках також значно посилив контроль над цифровим простором країни. Влада Ірану демонструє майстерне поєднання технічних обмежень із законодавчим тиском, створюючи для своїх громадян атмосферу постійного страху перед можливими наслідками їхньої онлайн-активності. Особливо показовим є те, як іранська влада навчилася використовувати технічні можливості для маніпулювання швидкістю інтернет-з'єднання – навмисно сповільнюючи його до такого рівня, що користування соціальними мережами та іншими онлайн-платформами стає надзвичайно складним, а часом і практично неможливим, ефективно обмежуючи таким чином свободу вираження думок.

Росія, у свою чергу, продовжує наполегливо розвивати та вдосконалювати концепцію так званого «суверенного інтернету». Важливо розуміти, що це вже давно не просто черговий технічний проект, а амбітна державна спроба створити повністю ізольований та контрольований національний цифровий простір, незалежний від глобальної мережі. Російська влада не шкодує величезних фінансових та інтелектуальних ресурсів на розробку та впровадження передових технологій глибокого аналізу пакетів (DPI). Ці технології дозволяють не лише оперативно блокувати небажані для влади інтернет-ресурси, але й здійснювати детальний аналіз трафіку, виявляючи та фільтруючи конкретні повідомлення, окремі фрагменти контенту та навіть метадані в режимі реального часу. У цій тривожній ситуації технологічний прогрес, який за своєю суттю мав би сприяти розширенню свободи інформації та полегшенню доступу до знань, парадоксальним чином перетворюється на потужний інструмент посилення державного контролю над суспільством.

Штучний інтелект, який ще донедавна сприймався як технологія майбутнього, вже сьогодні активно застосовується для автоматизації процесів цензури. Сучасні системи машинного навчання здатні обробляти величезні обсяги даних – мільйони повідомлень, зображень і відеозаписів щосекунди – і виявляти так званий «небажаний» контент із швидкістю та точністю, що значно перевищує можливості людських модераторів.

Окрему увагу в контексті посилення цифрової цензури привертає те, як кардинально змінюється сама її природа та методи. Якщо раніше цензура зводилася переважно до простого блокування певного веб-контенту, то сьогодні ми дедалі частіше стикаємося з надзвичайно витонченими та складними маніпуляціями інформаційним простором. Держави, що прагнуть контролювати думки своїх громадян, навчилися створювати лише ілюзію свободи слова та доступу до інформації, водночас ефективно формуючи домінуючі наративи, поширюючи вигідну їм пропаганду та значно обмежуючи доступ до альтернативних точок зору та незалежних джерел інформації. За даними Statista, на сьогоднішній день лише близько 18% світового населення мають змогу користуватися інтернетом по-справжньому вільно – це вражаюча цифра, яка змушує серйозно замислитись над майбутнім цифрової свободи та демократії в глобальному масштабі.

Проте ситуація не є абсолютно безнадійною. Європейський Союз, попри наявні внутрішні суперечності та недоліки, зумів створити ефективну систему захисту персональних даних своїх громадян – Загальний регламент про захист даних (GDPR), який фактично став світовим стандартом у цій важливій сфері.

У світі існують країни, які демонструють, що знаходження розумного балансу між забезпеченням національної безпеки та захистом фундаментальних свобод у цифровому просторі є цілком можливим. Естонія наочно показала всьому світу, що цифрова держава може бути одночасно високоефективною та вільною, забезпечуючи своїм громадянам широкий спектр онлайн-послуг без надмірного державного контролю. Естонська модель електро-

нного урядування є яскравим прикладом того, як сучасні технології можуть служити інтересам громадян, а не бути інструментом їхнього тотального контролю.

Однак найважливіше питання все ж залишається відкритим: як саме знайти цей такий необхідний баланс між питаннями безпеки та захистом свободи в епоху всеосяжної цифровізації? Держави цілком справедливо висловлюють занепокоєння щодо зростаючих загроз у сфері кібербезпеки, необхідності ефективної боротьби з міжнародним тероризмом та захисту критично важливої інфраструктури від потенційних кібератак. Але чи виправдовують ці безперечно важливі цілі тотальний контроль над цифровим життям власних громадян?

Результати досліджень, проведених IEEE та іншими авторитетними організаціями, чітко показують, що ця проблема є значно складнішою та багатограннішою, ніж може здаватися на перший погляд. Наприклад, технології шифрування, які є ключовим інструментом для захисту приватності звичайних користувачів в інтернеті, потенційно можуть використовуватися і злочинними елементами для приховування своєї незаконної діяльності. Анонімність в мережі, яка є життєво важливою для забезпечення безпеки та захисту дисидентів у країнах з авторитарними режимами, водночас може стати зручним прикриттям для різноманітних кібер-злочинців. Де ж саме проходить ця тонка, але надзвичайно важлива межа? Як захистити суспільство від реальних загроз, не перетворивши його при цьому на величезну цифрову в'язницю, де кожен крок контролюється державою?

Досвід останніх років переконливо свідчить про те, що вирішення цієї надзвичайно складної проблеми потребує комплексного та зваженого підходу.

Недостатньо лише впровадження передових технічних рішень; необхідна розробка нових, ефективних правових механізмів, узгодження міжнародних стандартів у сфері цифрових прав людини та, що є, мабуть, найважливішим, активна та свідома участь громадянського суспільства у цьому процесі. Ми не маємо права дозволити, щоб стрімкий технологічний прогрес став інструментом для обмеження фундаментальних свобод та демократичних цінностей, за які боролися попередні покоління.

Що ж можна зробити вже сьогодні, щоб запобігти такому негативному сценарію?

По-перше, існує нагальна потреба у розвитку та підтримці незалежних систем моніторингу цензури в інтернеті. Громадські організації, правозахисні ініціативи та незалежні дослідники повинні мати реальну можливість ефективно відстежувати та документувати всі випадки необґрунтованих обмежень свободи слова та доступу до інформації в цифровому просторі.

По-друге, надзвичайно важливо активно підтримувати розробку та впровадження технологій, які надійно захищають приватність користувачів в інтернеті – починаючи від потужних та простих у використанні систем шифрування і закінчуючи ефективними інструментами для обходу цензури, які дозволяють отримувати доступ до заблокованої інформації.

Особливу та надзвичайно важливу роль у цьому складному процесі мають відігравати освітні ініціативи, спрямовані на підвищення рівня цифрової грамотності населення. У сучасному світі вміння користуватися комп'ютером вже давно перестало бути єдиним критерієм цифрової грамотності. Сьогодні це насамперед глибоке розуміння своїх прав та обов'язків у цифровому просторі, вміння ефективно захищати свою особисту інформацію та приватність від стороннього втручання, а також навички критичного оцінювання інформації, яку ми щодня споживаємо з мережі. Лише освічене та свідоме суспільство здатне ефективно протистояти будь-яким спробам обмеження цифрових свобод та маніпулювання громадською думкою.

Захист цифрових прав потребує активної участі кожного з нас. Користувачі повинні бути обізнаними у питаннях приватності та безпеки, використовувати надійні інструменти, такі як VPN або Tor. Громадські організації мають продовжувати моніторинг випадків цензури, а міжнародні інституції – розробляти ефективні правові механізми.

Майбутнє глобальної мережі Інтернет безпосередньо залежить від тих рішень та кроків, які суспільство повинно прийняти. Чи залишиться інтернет простором безмежної свободи, інновацій та всебічного розвитку для кожної людини, чи ж поступово перетвориться на потужний інструмент тотального контролю, маніпуляцій та придушення інакомислення? Відповідь на це фундаментальне питання залежить не лише від дій влади та великих технологічних компаній, але й від активної громадянської позиції кожного з нас.

Суспільство зобов'язане зберегти та захистити той унікальний дух свободи, відкритості та рівності, який свого часу зробив інтернет справді революційним явищем в історії людства. Світовій спільноті вкрай необхідно виробити нові, прогресивні та справедливі підходи до регулювання цифрового простору, які б у повній мірі враховували як нагальні потреби безпеки, так і непорушні фундаментальні права та свободи кожної людини. Це надзвичайно складне, але водночас життєво важливе завдання, адже саме від його успішного вирішення залежить те, яким буде наше цифрове майбутнє.

ЛІТЕРАТУРА

1. Freedom House. Internet Freedom in the Americas Declined in 2024. Звіт про зниження свободи інтернету в країнах Америки у 2024 році, включаючи арешти та насильство проти онлайн-активістів. https://freedomhouse.org/article/fotn-2024-americas-release

2. World Economic Forum. Global Charter of Principles for Digital Safety 2023. Хартія принципів цифрової безпеки, що пропонує рамки для захисту користувачів в онлайн-середовищі. https://www3.weforum.org/docs/WEF_Global_Charter_of_Principles_for_Digital_Safety_2023.pdf

3. Equality Now. A Universal Declaration on Digital Rights: Your questions answered. Обговорення необхідності універсальної декларації цифрових прав для захисту прав людини в цифрову епоху. https://equalitynow.org/news_and_insights/a-universal-declaration-on-digital-rights-your-questions-answered/

4. Surfshark. Internet shutdowns in 2024: global overview. Дослідження про обмеження інтернету у 2024 році, включаючи нові та поточні обмеження в різних країнах. https://surfshark.com/research/study/internet-shutdowns-2024

5. Comparitech. Internet Censorship: A Map of Restrictions by Country. Інтерактивна карта, що показує рівень інтернет-цензури в різних країнах світу за різними критеріями. https://www.comparitech.com/blog/vpn-privacy/internet-censorship-map/

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/29

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОТИДІЇ ДЕЗІНФОРМАЦІЇ

INTERNATIONAL EXPERIENCE IN ADMINISTRATIVE AND LEGAL SUPPORT FOR COUNTERING DISINFORMATION

Кравчук В.Л., викладач кафедри кримінального права та процесу
Західноукраїнський національний університет

У статті зазначено, що в сучасному світі дезінформація стала одним із найсерйозніших викликів для держав, міжнародних організацій та суспільства загалом. Швидкий розвиток інформаційних технологій, зокрема соціальних мереж і цифрових платформ, значно спростив поширення маніпулятивного контенту. Досліджено, що дезінформація використовується як інструмент інформаційної війни, політичного впливу, економічного тиску та соціальної дестабілізації. Це створює серйозні загрози для національної безпеки, політичної стабільності та демократичних процесів. Встановлено, що у відповідь на ці виклики різні країни світу розробляють власні підходи до адміністративно-правового забезпечення протидії дезінформації. Зокрема, європейські держави активно впроваджують нормативно-правові акти, спрямовані на регулювання діяльності цифрових платформ, боротьбу з фейковими новинами та підвищення рівня медіаграмотності населення. Разом з тим, попри значну увагу до проблеми дезінформації, ефективність адміністративно-правових заходів у різних країнах залишається неоднозначною. Серед основних труднощів виокремлено: баланс між боротьбою з маніпуляціями та захистом свободи слова, відсутність універсальних стандартів і механізмів ідентифікації дезінформації, а також необхідність міжнародної співпраці у цій сфері. Зроблено висновок про те, що найефективніший підхід до боротьби з дезінформацією включає поєднання адміністративно-правових заходів, саморегулювання медіаплатформ, підвищення рівня медіаграмотності населення та використання сучасних технологій, зокрема штучного інтелекту, для виявлення неправдивого контенту. Вивчення міжнародного досвіду надалі дозволить визначити оптимальні шляхи вдосконалення національних стратегій протидії дезінформації та підвищить ефективність адміністративно-правового регулювання цієї сфери.

Ключові слова: дезінформація, адміністративно-правове забезпечення, протидія, міжнародний досвід, держава.

The article notes that in today's world, disinformation has become one of the most serious challenges for states, international organisations and society as a whole. The rapid development of information technology, in particular social media and digital platforms, has greatly simplified the spread of manipulative content. It has been shown that disinformation is used as a tool of information warfare, political influence, economic pressure and social destabilisation. This poses serious threats to national security, political stability and democratic processes. It is established that in response to these challenges, different countries of the world are developing their own approaches to administrative and legal support for countering disinformation. In particular, European countries are actively implementing regulations aimed at regulating the activities of digital platforms, combating fake news and increasing the level of media literacy of the population. At the same time, despite the considerable attention paid to the problem of disinformation, the effectiveness of administrative and legal measures in different countries remains ambiguous. The main difficulties include the balance between combating manipulation and protecting freedom of speech, the lack of universal standards and mechanisms for identifying disinformation, and the need for international cooperation in this area. It is concluded that the most effective approach to combating disinformation includes a combination of administrative and legal measures, self-regulation of media platforms, raising the level of media literacy of the population, and the use of modern technologies, including artificial intelligence, to identify false content. Studying international experience will further help identify the best ways to improve national strategies for countering disinformation and increase the effectiveness of administrative and legal regulation in this area.

Key words: disinformation, administrative and legal support, counteraction, international experience, state.

Постановка проблеми. У сучасному глобалізованому світі, де технології інформаційних комунікацій розвиваються з неймовірною швидкістю, проблема дезінформації набуває загрозливого масштабу. Дезінформація – це свідоме поширення неправдивої, спотвореної або маніпулятивної інформації з метою вплинути на суспільну думку, прийняття рішень чи створення хаосу в інформаційному просторі. Вона може приймати різні форми, включаючи фейкові новини, маніпулятивні повідомлення в соціальних мережах, фальсифікацію фактів та інші методи, що сприяють дестабілізації суспільства.

Зростаюча потужність цифрових технологій і глобальна доступність інтернету сприяють швидкому розповсюдженню дезінформації. Так, соціальні медіа та інші онлайн-платформи стають основними каналами для її розповсюдження, а відсутність належного контролю або механізмів верифікації інформації лише погіршує ситуацію. У свою чергу, це підриває довіру до традиційних медіа, державних інститутів та системи правосуддя, а також загрожує національній безпеці, стабільності політичних режимів і міжнародним відносинам.

Проблема дезінформації є надзвичайно складною й багатогранною, оскільки вона стосується різних аспектів суспільного життя: політики, економіки, культури та навіть безпеки. Для держав важливо не лише реагувати на наслідки дезінформації, але й запобігати її поширенню. Одним із найважливіших напрямків боротьби з цим явищем є адміністративно-правове забезпечення, яке дозволяє розробити чіткі механізми контролю та відповідальності за порушення у сфері інформаційної безпеки.

Однак існує багато труднощів при впровадженні ефективних правових норм, спрямованих на боротьбу з дезінформацією. Однією з основних проблем є баланс між забезпеченням свободи слова та необхідністю захисту від шкідливої дезінформації. Зокрема, регулювання цієї сфери потребує чітких правових визначень щодо того, що саме вважається дезінформацією, хто несе відповідальність за її поширення, а також, які санкції повинні застосовуватися до порушників.

Крім того, міжнародний характер інформаційних загроз вимагає інтегрованих підходів до вирішення цієї проблеми. Багато країн стикаються з транснаціональними кампаніями дезінформації, що проводяться через різні платформи, часто з використанням автоматизованих систем (ботів) або інших технологій. У такому контексті співпраця між країнами, міжнародними організаціями та платформами цифрових технологій є необхідною умовою для ефективної боротьби з дезінформацією.

Таким чином, проблема дезінформації є складною і багатошаровою, що вимагає комплексного підходу для її вирішення. Адміністративно-правові заходи мають стати основою для формування ефективної системи протидії цьому явищу. Враховуючи досвід різних країн, що розробляють і застосовують відповідні законодавчі ініціативи,

важливо дослідити успішні практики та механізми, які можуть бути адаптовані в рамках національних правових систем для ефективної боротьби з дезінформацією.

Окремі питання адміністративно-правового забезпечення протидії дезінформації досліджували такі вчені, як: Ю. Бойко, О. Гринь, А. Зуйковська, А. Крупнова, В. Ліпкан, А. Мурашко, В. Мушенок, Н. Прямухіна, В. Рубан, С. Феденько, В. Шемаєв та інші.

Метою статті є аналіз міжнародного досвіду адміністративно-правового забезпечення протидії дезінформації, а також окреслення можливостей його застосування в Україні.

Європейський Союз, як одна з найбільших інтеграційних спільнот, активно працює над створенням і впровадженням ефективних механізмів захисту цифрових інфраструктур, боротьби з кіберзагрозами та забезпеченням безпеки даних своїх громадян і організацій. Оскільки кіберзагрози набирають глобальних масштабів, ЄС ставить на перший план необхідність розвитку єдиного підходу до інформаційної безпеки, що дозволяє не тільки захистити внутрішній ринок, але й підтримати стабільність у міжнародних відносинах.

Так, загалом в ЄС були створені певні правила щодо боротьби з дезінформацією, до виконання яких структурам, що працюють над інформацією, можна долучитися добровільно. Підписанти зобов'язалися вжити заходів у кількох ділянках, а саме: 1. Посилення співпраці з фактчекерами. Покращення співпраці з громадськими організаціями та конкретними особами, які працюють над розвінчуванням дезінформації та освітою громадян у цій сфері. 2. Забезпечення прозорості політичної реклами. Підписанти зобов'язані запровадити ефективні заходи прозорості, щоб користувачі легко розпізнавали політичну рекламу за допомогою більш помітного маркування, зобов'язання розкривати спонсора і витрати на рекламу. 3. Розширення прав та можливостей користувачів. Користувачі мають бути захищені від різних видів дезінформації завдяки вдосконаленим інструментам для розпізнавання, розуміння та позначки дезінформації, доступу до перевірених та авторитетних джерел, ініціатив щодо підвищення медіаграмотності. Зокрема, мають бути впровадженні безпечні методи проєктування для обмеження поширення дезінформації та забезпечення більшої прозорості їх рекомендаційних систем, адаптуючи їх для обмеження поширення дезінформації. 4. Демонетизація поширення дезінформації. Полягає в позбавленні фінансового стимулу для усіх поширювачів дезінформації. Підписанти мають вжити заходів, для того щоб уникнути розміщення реклами поряд із дезінформацією, та поширення реклами, що містить дезінформацію. 5. Надання дослідникам кращого доступу до даних. Підтримка проєктів з досліджень дезінформації, надання кваліфікованим дослідникам повного доступу до потрібних їм відомостей [1, с. 157].

Разом з тим, незважаючи на те, що у державах-членах Європейського Союзу досить активізувалися процеси розроблення правових механізмів, спрямованих на протидію поширенню фейкових повідомлень та дезінформації, та значна кількість країн-учасниць вже вживає заходів щодо нормативно-правового врегулювання питань відповідальності за розповсюдження дезінфамаційних матеріалів у медійному просторі, поширення фейкових новин через різноманітні канали комунікацій набирає обертів.

Як слушно зазначає Маляренко В. І. «сьогодні дезінформація поширюється в «індустріальних масштабах», і значний внесок в це робить Росія. Тактика дезінформації постійно урізноманітнюється. Невипадково держава-агресор на постійній основі здійснює через свої або лояльні до РФ інформаційні ресурси заходи з дискредитації діяльності органів державної влади, а також проведення антиукраїнських інформаційних акцій. За таких умов висвітлення кращих практик зарубіжного досвіду у сфері боротьби з фейками та дезінформацією є актуальним та своєчасним в сучасних умовах» [2, с. 21–22].

До цього ж, варто зазначити, що рф систематично використовує інформаційні маніпуляції як елемент дестабілізації внутрішньополітичної ситуації в європейських державах, посилення розколу в суспільствах та підриву довіри до демократичних інституцій. Масштабна кампанія з поширення дезінформації, спрямована як на зовнішню аудиторію, так і на внутрішнє населення, є частиною ширшої стратегії інформаційного впливу. У зв'язку з цим посилення правових, інституційних і технологічних механізмів для виявлення, стримування та протидії фейковим матеріалам є необхідною умовою забезпечення інформаційної безпеки держав та збереження демократичних цінностей.

Балтійські країни, Литва, Латвія та Естонія, демонструють послідовну та системну практику протидії зовнішньому втручанню у внутрішньополітичні процеси, зокрема у контексті дезінформаційних кампаній, які переважно надходять з боку Російської Федерації. На національному рівні ці держави впровадили ефективні стратегії інформаційної безпеки, створили спеціалізовані підрозділи у структурах безпеки, які моніторять інформаційний простір, виявляють фейки та оперативно реагують на спроби маніпуляції громадською думкою.

Так, У Литві діє громадська організація «Debunk.org», яка використовує штучний інтелект та аналіз контенту для виявлення та спростування дезінформації. В Естонії функціонує «Cyber Defense League» – добровільна організація, що об'єднує фахівців з інформаційних технологій для обміну інформацією про загрози та участі в міжнародних кібероборонних заходах.

Уряди цих держав значну увагу приділяють медіаграмотності населення, зокрема через освітні ініціативи та підтримку незалежних засобів масової інформації. Балтійські країни також активно співпрацюють із структурами ЄС та НАТО в обміні досвідом і координації заходів протидії інформаційним загрозам. Така модель забезпечує високий рівень стійкості до деструктивного зовнішнього впливу та може бути прикладом для інших європейських країн.

У жовтні 2023 року Литва, Латвія, Польща, Румунія та Україна підписали Спільну декларацію про співпрацю в боротьбі з дезінформацією та багатовимірною пропагандою. Декларація передбачає, що «сторони надаватимуть взаємну підтримку заходів у сфері діяльності з аналізу та стримування поширення багатовимірної дезінформації на національному, регіональному і міжнародному рівнях. Країни мають намір ініціювати заходи для спільного навчання громадян з виявлення, реагування та запобігання дезінформації, а також налагоджувати співпрацю між європейськими і національними платформами фактчекінгу» [3].

У листопаді 2018 року Національна асамблея Франції ухвалила закони для боротьби з інформаційними маніпуляціями, що наділили національний регулятор широкими повноваженнями щодо припинення поширення програм без рішення суду, якщо є підозра, що вони впливають на суспільство під дією іноземних держав. Положення цих законів також поширюються на російські пропагандистські телеканали, які ведуть мовлення на території Франції. Вища аудіовізуальна рада Франції (національний регулятор) на період виборчої кампанії наділена повноваженнями призупиняти або відкликати ліцензії мовників, які перебувають під іноземним впливом, якщо буде встановлено, що відповідні медіа поширюють недостовірну інформацію. У свою чергу, інтернет-платформи та соціальні мережі під час виборів зобов'язані оприлюднювати дані про рекламодавців, а також суми, сплачені за розміщення інформаційного контенту. Окремо передбачено

прискорену судову процедуру щодо припинення масового поширення неправдивих новин у період виборчого процесу.

Аналізуючи міжнародний досвід протидії дезінформації, неможливо оминути увагою нормативно-правову базу Сполучених Штатів Америки. США стали однією з перших країн, що розпочала правове регулювання інформації у соціальних мережах. Законодавчу основу до свободи слова та преси становить Перша поправка до Конституції США, яка гарантує громадянам право на вільне висловлення думок без надмірного втручання з боку держави. Водночас американське законодавство також містить положення, що встановлюють певні обмеження з метою забезпечення балансу між свободою вираження та захистом суспільних інтересів.

Важливу функцію у регулюванні шкідливого контенту виконує законодавство, орієнтоване на забезпечення безпеки дітей в цифровому просторі (Communications Decency Act (CDA) та Children's Online Privacy Protection Act (COPPA)). Ці нормативно-правові акти дозволяють онлайн-платформам видаляти небезпечні матеріали, забезпечуючи при цьому конфіденційність особистої інформації неповнолітніх. До того ж, серед важливих законодавчих ініціатив у США є Закон про прозорість інтернет-реклами (Honest Ads Act), норми якого зобов'язують «соціальні медіа компанії розкривати інформацію про рекламодавців політичної реклами» [4, с. 177].

Вагому роль у правовому регулюванні діяльності соціальних мереж відіграє розділ 230 Закону про гідність комунікацій (Section 230 of the Communications Decency Act) [5], що звільняє платформи від юридичної відповідальності за контент, опублікований користувачами. Цей розділ надає соціальним мережам право модерації контенту, однак через можливий вплив на свободу вираження поглядів і питання відповідальності цифрових платформ він продовжує бути предметом активних дискусій.

Висновки. Досвід різних країн свідчить, що найефективніший підхід до боротьби з дезінформацією включає поєднання адміністративно-правових заходів, саморегулювання медіаплатформ, підвищення рівня медіаграмотності населення та використання сучасних технологій, зокрема штучного інтелекту, для виявлення неправдивого контенту. Вивчення міжнародного досвіду дозволяє визначити оптимальні шляхи вдосконалення національних стратегій протидії дезінформації та підвищення ефективності адміністративно-правового регулювання цієї сфери.

ЛІТЕРАТУРА

1. Смотрич Д., Іванов Н. Правові аспекти боротьби з дезінформацією в Європейському Союзі: уроки для України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки»*. 2023. № 4 (40). С. 155–161.

2. Маляренко В. І. Кращі практики зарубіжного досвіду боротьби з фейками та дезінформацією. *Інформація і право.* 2021. № 3 (38). С. 21–27.

3. Медіарегулятори Латвії, Литви, Польщі, Румунії та України підписали Декларацію про співпрацю і взаємну підтримку в боротьбі з дезінформацією. URL: https://poland.mfa.gov.ua/news/mediaregulyatori-latviyi-litvi-polshchi-rumuniyi- ta-ukrayini-pidpisali-deklaraciyu-pro-spivpracyu-i-vzayemnu-pidtrimku-v-borotbi-z-dezinformaciyeyu.

4. Ткаченко О. С. та ін. Правові засади поширення інформаційних впливів в соціальних мережах. *Кібербезпека: освіта, наука, техніка*. 2024. № 2 (26). С. 170–188.

5. Department of justice's review of section 230 of the communications decency act of 1996. (б. д.). Department of Justice | Homepage | United States Department of Justice. URL: https://www.justice.gov/archives/ag/department-justice-s-review-section-230-communications-decency-act-1996.

УДК 347.73:336.22
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/30

ДО ПИТАННЯ ФІНАНСОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ФІЗИЧНИХ ОСІБ – ПЛАТНИКІВ ПОДАТКІВ

ON THE ISSUE OF FINANCIAL RESPONSIBILITY OF INDIVIDUALS – TAXPAYERS

Мащенко О.В., д.ю.н., професор,
перший проректор з науково-педагогічної та наукової роботи
Класичний приватний університет

Макух О.В., д.ю.н., доцент,
професор кафедри цивільного, адміністративного та фінансового права
Класичний приватний університет

У статті розглядається сутність фінансової відповідальності у податковому праві України (зокрема її виникнення по відношенню до фізичних осіб платників податків), акцентуючи увагу на її нерозривному зв'язку з поняттям вини. Автори аналізують існуючі наукові підходи до визначення фінансової відповідальності, підкреслюючи її роль як форми державно-владного примусу, що застосовується уповноваженими органами за порушення фінансово-правових норм.

Особлива увага приділяється відсутності прямого визначення поняття «вина» у Податковому кодексі України та необхідності звернення до норм Кримінального кодексу для його тлумачення, що свідчить про міжгалузевий взаємозв'язок. Розглядаються форми вини – умисел (прямий та непрямий) та необережність, а також роль ступеня вини у визначенні тяжкості правопорушення та розміру санкцій у разі вчинення фізичною особою – платником податків.

У статті висвітлюються позитивні зміни у податковому законодавстві, зокрема покладання обов'язку доведення вини платника податків на контролюючі органи та запровадження поняття «умисно вчинених правопорушень». Водночас, наголошується, що науковці аналізують вплив низького рівня правової культури та правового нігілізму в українському суспільстві на ненавмисні податкові правопорушення.

На підставі проведеного аналізу, запропоновано доповнити Податковий кодекс України чітким визначенням поняття «вина», адаптованим до податкових правовідносин, а також внести зміни до статті 112-1 ПК України, додавши підпункт 112-1.1.4, який передбачатиме пом'якшення відповідальності у разі доведення платником податків, що правопорушення вчинене за необережністю. Ці пропозиції спрямовані на забезпечення більшої справедливості у застосуванні фінансових санкцій та підвищення довіри до податкової системи.

Ключові слова: фінансова відповідальність, податкове правопорушення, вина, умисел, податковий обов'язок, фінансові санкції, платник податків, фізична особа.

The article examines the essence of financial liability in the tax law of Ukraine (in particular, its occurrence in relation to individual taxpayers), focusing on its inextricable link with the concept of guilt. The authors analyze existing scientific approaches to the definition of financial liability, emphasizing its role as a form of state and government coercion applied by authorized bodies for violation of financial and legal norms.

Particular attention is paid to the lack of a direct definition of the concept of «fault» in the Tax Code of Ukraine and the need to refer to the norms of the Criminal Code for its interpretation, which indicates an inter-branch relationship. The forms of fault are considered – intent (direct and indirect) and negligence, as well as the role of the degree of fault in determining the severity of the offense and the amount of sanctions in the event of a violation by an individual taxpayer.

The article highlights positive changes in tax legislation, in particular, placing the burden of proving the taxpayer's guilt on regulatory authorities and introducing the concept of «intentional offenses». At the same time, it is emphasized that scientists analyze the impact of the low level of legal culture and legal nihilism in Ukrainian society on unintentional tax offenses.

Based on the analysis, it is proposed to supplement the Tax Code of Ukraine with a clear definition of the concept of «fault», adapted to tax legal relations, as well as to amend Article 112-1 of the Tax Code of Ukraine by adding subparagraph 112-1.1.4, which will provide for mitigation of liability in the event that the taxpayer proves that the offense was committed through negligence. These proposals are aimed at ensuring greater fairness in the application of financial sanctions and increasing trust in the tax system.

Key words: financial responsibility, tax offense, guilt, intent, tax liability, financial sanctions, taxpayer, individual.

Постановка завдання. Ефективне функціонування податкової системи сучасної держави неможливе без дієвого механізму фінансової відповідальності, що виступає ключовим елементом забезпечення фіскальної дисципліни та стабільності бюджетних надходжень. У правовій доктрині фінансова відповідальність визначається як обов'язок особи, яка вчинила податкове правопорушення, зазнати майнових позбавлень у формі фінансових санкцій, що застосовуються контролюючими органами відповідно до закону. При цьому, однією з основоположних умов її виникнення є наявність вини у діянні правопорушника, що є фундаментальним принципом юридичної відповідальності, закріпленим, зокрема, у статті 62 Конституції України.

Попри значне значення інституту вини, Податковий кодекс України, на відміну від Кримінального кодексу, досі не містить його чіткого та всеосяжного визначення, покладаючись на загальноправові засади психологічної теорії вини, яка розглядає її як психічне ставлення особи до вчинюваного діяння та його наслідків, виражене у формі умислу або необережності. Ця методологічна прогалина, а також запроваджений у 2020 році обов'язок доведення вини платника податків контролюючими органами, актуалізують необхідність глибокого осмислення концепції вини в податковому праві.

Особливий інтерес викликає аналіз необережної форми вини у контексті податкових правопорушень. Нерідко порушення податкового законодавства (наприклад, несвоєчасна сплата грошового зобов'язання чи неподання у встановлені строки відомостей про зміну облікових даних) не є результатом прямого умислу на заподіяння шкоди державним інтересам. Натомість, вони можуть бути зумовлені протиправною недбалістю, відсутністю належної обачності, а подекуди – низьким рівнем правової культури та елементарним незнанням норм законодавства. Визнаючи, що кримінальне законодавство диференціює відповідальність залежно від форми вини, встановлюючи менш суворі покарання за злочини, вчинені з необережності, виникає нагальна потреба імплементації аналогічного підходу до сфери фінансової відповідальності.

У зв'язку з цим, дана наукова стаття присвячена дослідженню спірних питань застосування інституту вини у податкових правопорушеннях, аналізу співвідношення умисної та необережної форм вини, а також обґрунту-

ванню необхідності внесення законодавчих змін, що дозволять диференціювати фінансову відповідальність залежно від ступеня вини платника податків. Такий підхід забезпечить не лише справедливість у правозастосовній практиці, а й сприятиме підвищенню правової свідомості та культури в українському суспільстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багато видатних фахівців у галузі фінансового права присвятили свої наукові дослідження визначенню сутності та змісту податкових правопорушень та відповідальності за їх вчинення, зокрема: Ю.О. Аністратенко, О.М. Бандурка, З.М. Будько, Д.В. Вінницький, Л.К. Воронова, Р.А. Гаврилюк, О.П. Гетьманець, А.Й. Іванський, Л.М. Касьяненко, М.П. Кучерявенко, В.К. Колпаков, Н.Ю. Онищук, О.П. Орлюк, Толкачов та інші.

Продовжують залишатися в авангарді наукових дискусій питання фінансової відповідальності у податковій сфері, зокрема її сутнісні характеристики та умови притягнення. Особливої актуальності ці питання набули після імплементації законодавчих змін до Податкового кодексу України у січні 2020 року, які змінили парадигму доведення вини платника податків, поклавши цей обов'язок на контролюючі органи. До того ж, сучасна наукова доктрина підтримує фундаментальне розуміння фінансової відповідальності як одного з різновидів юридичної відповідальності, що передбачає майнові обмеження для суб'єкта, який вчинив податкове правопорушення, шляхом застосування фінансових санкцій у встановленому законом порядку. У цьому контексті, дефініція, запропонована О.В. Гуровим, яка визначає фінансову відповідальність як форму реалізації державно-владного примусу, що виникає внаслідок порушення фінансово-правових норм, зберігає свою концептуальну цінність. Водночас, О.О. Дудоров та М.І. Хавронюк акцентують на важливості психологічної теорії вини (умисел, необережність) для податкових правопорушень, наголошуючи на її зв'язку з кримінальним правом. Тому існує консенсус щодо необхідності диференціації відповідальності залежно від форми вини, адже за необережні дії покарання має бути менш суворим. Це підтримується ідеями В.Я. Тація, В.П. Пшонки та В.І. Борисова, які підкреслюють значення ступеня вини.

Значна увага приділяється також впливу низького рівня податкової культури платника податків та правового нігілізму (дослідження С. Ланіна та інших) за вчинення податкових правопорушень з необережності. Проте, на сьогодні відкритим залишається питання щодо пом'якшення відповідальності за необережні дії, що має забезпечити справедливість та ефективністіь податкової системи.

Виклад основного матеріалу. Фінансова відповідальність – є одним з різновидів юридичної відповідальності. У наукових колах було надано багато визначень поняттю цього виду відповідальності. Зокрема, як обов'язку особи, що вчинила податкове правопорушення, перетерпіти позбавлення майнового характеру через застосування контролюючими органами фінансових санкцій у порядку, встановленому законом про податки і збори [1, с. 9].

О.В. Гуров вважає, що фінансова відповідальність є формою реалізації державно-владного примусу, що виникає у разі порушення приписів фінансово-правових норм і полягає у застосуванні спеціально уповноваженими державними органами до правопорушника передбачених законом санкцій [2, с. 376]. Тобто особливою умовою для її виникнення – є порушення фінансово-правових норм, зокрема норм, що визначені у Податковому кодексі України, які стосуються своєчасності та повноти виконання податкового обов'язку, зокрема фізичною особою.

Особа може бути притягнута до фінансової відповідальності за вчинення податкового правопорушення лише за умови наявності в її діянні (дії або бездіяльності) вини (п. 112.1, ст. 112 ПК України [3]).

У ст. 62 Конституції України закріплено принцип відповідно до якого особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду [4].

Нажаль Податковому кодексі України не надає визначення поняття вини у податковому правопорушенні, це поняття відображено у Кримінальному кодексі України, де вказано, що виною є психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності [5]. Це ще раз підтверджує думку науковців з приводу того, що фінансово відповідальність знаходиться у системному зв'язку зі всіма видами юридичної відповідальності, зокрема з кримінальною.

На думку О.О., Дудорова та М.І. Хавронюка: „вітчизняний законодавець сприймає психологічну теорію вини, згідно з якою для її обґрунтування треба встановити, що особа, яка порушила кримінально-правову заборону, мала певне психічне ставлення до вчиненого діяння та його наслідків [6, с. 186].

На думку науковців: «Вина – завжди є соціальною категорією. Ця властивість знаходить свій прояв у негативному або зневажливому ставленні особи, яка вчинила злочин, до тих соціальних благ, інтересів, цінностей, що охороняються законом» [5, с. 74].

Вольовий момент змісту вини означає усвідомлене спрямування розумових і фізичних зусиль на досягнення певної мети чи на утримання від дій [7, с. 250].

Ст. 24, 25 Кримінального кодексу України вказують на те, що вина може бути у формі умислу або ж необережності. В свою чергу, умисел поділяється на прямий та непрямий, що залежить від того чи усвідомлювала особа суспільно небезпечний характер свого діяння та чи передбачала та бажала настання суспільно небезпечних наслідків за результатами вчиненого нею діяння.

Як зазначають О.О., Дудоров та М.І. Хавронюк: «Вольовий момент обох видів умислу полягає у позитивному (у формі бажання або свідомого припущення) ставленні до суспільно небезпечних наслідків, а вольовий момент обох видів необережності – у негативному ставленні до суспільно небезпечних наслідків, настання яких винний намагається уникнути або взагалі не передбачає» [6, с. 188].

Велике значення для вдосконалення інституту фінансової відповідальності мало прийняття у січні 2020 року ЗУ «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо вдосконалення адміністрування податків, усунення технічних та логічних неузгодженостей у податковому законодавстві» [8] відповідно до якого обов'язок доведення вини платника податків у вчиненні правопорушенні (тобто, що платник податків мав можливість для дотримання правил та норм, встановлених податковим законодавством, але не вжив достатніх заходів щодо їх дотримання) покладено на контролюючи органи.

Вжиті платником податків заходи щодо дотримання правил та норм податкового законодавства вважаються достатніми, якщо контролюючий орган не доведе, що, вчиняючи певні дії або допускаючи бездіяльність, за які передбачена відповідальність, платник податків діяв нерозумно, недобросовісно та без належної обачності (п. 112.2, ст. 112 ПК України [3]).

Як вказують В.Я. Тацій, В.П. Пшонка, В.І. Борисов: «Ступінь вини – завершальний елемент поняття вини. Це завжди оціночна, кількісна категорія, яка визначається сукупністю об'єктивних обставин, особливостями психічного ставлення особи до об'єктивних обставин злочину, мотивом та метою його вчинення. Вона значною мірою визначає тяжкість вчиненого діяння. Ступінь вини має важливе практичне значення, тому що реалізація кримінальної відповідальності і призначення конкретного пока-

рання багато в чому залежать від того, з прямим чи непрямим умислом вчинено злочин, який вид необережності допустила особа і в чому це проявилося» [5, с. 74]. З цього ми робимо висновок, що принциповим моментом для призначення покарання – є ступінь види платника податку, яка буде залежати від того з яким умислом було вчинено правопорушення чи вчинене у формі необережності.

Так, фізична особа, що не має статусу самозайнятої особи (тобто не є підприємцем або ж тим, хто провадить незалежну професійну діяльність) може бути притягнута до відповідальності за такі скоєні правопорушення, як: «Відчуження майна, що перебуває в податковій заставі, без згоди контролюючого органу» (ст. 116), «Порушення встановленого порядку взяття на облік (реєстрації) у контролюючих органах» (ст. 117) та «Порушення правил сплати (перерахування) грошового зобов'язання» (ст. 124). Більша кількість правопорушень, зазвичай можуть бути вчиненні фізичною особою – підприємцем в процесі здійснення ним господарської діяльності. Так, це може бути: порушення строків реєстрації податкових чи акцизних накладних; порушення правил застосування спрощеної системи оподаткування; порушення правил нарахування, утримання та сплати податків у джерела виплати, зокрема й єдиного податку.

Аналізуючи види правопорушень, можна відмітити, що деякі з них можуть бути вчинені з непрямим умислом, тобто, коли платник податків усвідомлював суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), та передбачав ті суспільно небезпечні наслідки, до яких ці діянні можуть призвести, але не бажав, чи свідомо не припускав їх настання, – хоча мав передбачати.

Так, якщо платник податків вчинив правопорушення визначене у п. 124.1, ст. 124 ПК України та несвоєчасно сплатив суму грошового зобов'язання, скоріш за все, він не мав умислу спричинити втрати державному або ж місцевому бюджету з-за несвоєчасності сплати, хоча мав про це здогадуватися. Тобто у нього не було прямого умислу на настання цих негативних наслідків.

Або ж, якщо фізична особа несвоєчасно повідомила контролюючий орган про зміну місця проживання, що є правопорушенням відповідно до п. 117.1, ст. 117 ПК України. Адже, відповідно до п. 45.1, ст. 45 ПК України місце проживання фізичної особи, за яким вона береться на облік як платник податків у контролюючому органі – є її податковою адресою.

Так, обов'язок з обчислення суми податку на нерухоме майно відмінне від земельної ділянки з об'єкта житлової нерухомості, який перебуває у власності фізичної особи, покладається на контролюючий орган за місцем її податкової адреси (пп. 266.7.1, п. 266.7, ст. 266 ПК України). Також, саме на контролюючі органи покладено обов'язок обчислення транспортного податку та плати за землю.

Контролюючий орган зобов'язаний надіслати платникові податку – фізичній особі податкове повідомлення-рішення про сплату суми податку на нерухоме майно (транспортного податку, плати за землю) з детальним розрахунком та вказанням платіжих реквізитів для сплати податку до 1 липня року, що настає за базовим податковим (звітним) періодом (роком) (пп. 266.7.2, п. 266.7, ст. 266; пп. 267.6.2, п. 267.6, ст. 267; п. 286.5, ст. 286 ПК України).

І це податкове повідомлення-рішення про сплату суми податку буде вважатися врученим належним чином, якщо воно особисто вручене платникові податків або ж надіслано рекомендованим листом з повідомленням про вручення за податковою адресою платника (п. 42.2, п. 42.5, ст. 42 ПК України).

Відповідно до п. 70.7, ст. 70 ПК України фізичні особи – платники податків зобов'язані подавати контролюючим органам відомості про зміну даних, які вносяться до облікової картки протягом місяця з дня виникнення таких змін шляхом подання відповідної заяви [3]. Відповідно до пп. 70.2.4, п. 70.2, ст. 70 ПК України місце проживання – є тією інформацією, яка вноситься до облікової картки фізичної особи – платника податків, бо саме місце проживання фізичної особи платника податків – є його податковою адресою.

І якщо платник податків не виявив бажання та не подав заяву про отримувати документи через електронний кабінет, то листування з ним буде здійснюватися шляхом надіслання листів з повідомленням про вручення за податковою адресою (п. 42.5, ст. 42 ПК України).

Стосовно цього виду правопорушення (п. 117.1. Неподання у строки заяв про зміну місцезнаходження чи внесення інших змін до своїх облікових даних) можна сказати, що воно вчинене у формі необережності, зокрема протиправної недбалості. Тобто особа змінила місце проживання, яке є її податковою адресою, але вона не подумала про те, що це так важливо повідомити про це своєчасно контролюючий орган, або ж взагалі потрібно повідомляти про це. Причин може бути багато, і дуже часто це стосується незнання норм законодавства. Причиною цього є низький рівень правової культури українського суспільства.

Правова культура припускає відповідні знання людьми певних положень чинного законодавства, порядку його реалізації, уміння користуватися цими знаннями під час застосування норм права, їх виконання. Розрізняють правову культуру суспільства загалом і правову культуру особистості. Притому, чим більше освічених у правовому аспекті особистостей є у суспільстві, тим вищою буде правова культура цього суспільства [9, с. 319].

Низький рівень правової культури є однією з причин появу правового нігілізму у суспільстві. Серед інших причин можна вважати: економічна та політична нестабільність, зміна ідеології та духовних цінностей після розпаду Радянського Союзу, поява нових прошарків населення, зловживання владою вищими посадовими особами держави, гальмування і не завершення реформ, і як наслідок – юридичне невігластво, відставання, правова невихованість населення, відсутність правових знань, досвіду правової діяльності та відповідних навичок, неможливість формування чіткої життєвої позиції [10, с. 27].

На думку С. Ланіна: «Соціальна напруга, економічні негаразди, розпад колись єдиного життєвого простору, дезінтеграція, конфронтація гілок влади, морально-психологічна нестійкість суспільства постійно відтворюють і помножують правовий нігілізм» [11].

До того ж, динамічність законодавства, його нестабільність (що як раз то спостерігається у податковому законодавстві), саме й впливає на ігнорування прийнятих законів, невиконання та відсутність поваги до них – що уособлює собою сприятливі умови породження явища правового нігілізму [12, с. 496]. До цих умов, можна віднести й збільшення правопорушень у податковій сфері.

На думку науковців: «Правовий нігілізм – є деформаційним станом правосвідомості особи, групи осіб, суспільства, який характеризується усвідомленим ігноруванням принципів і норм права, вимог закону, цінності прав людини, зневажливим ставленням до правових традицій. Небезпечна сутність правового нігілізму полягає також у тому, що він сам по собі не містить злочинного умислу, але може бути основою для його виникнення та є однією з основних причин поширення злочинності» [13, с. 236].

Адже, фізична особа, може, й не мала прямого умислу на вчинення правопорушення, вона, навіть, могла не здогадуватися про те, що мала подати заяву до контролюючих органів про зміну облікових даних з причини низької правової свідомості. Велика кількість платників податків не вивчає правові норми, зокрема ті, що встановлюють їх права та обов'язки як платників податків.

До того ж, говорячи про протиправну недбалість вона могла і не уявляти про настання суспільно небезпечних

наслідків своєї бездіяльності (як то: неподання у строки заяв про змін до своїх облікових даних).

Протиправна недбалість – є формою вини, що виникає, коли людина не передбачає настання суспільно небезпечних наслідків своїх дій, хоча повинна була і могла їх передбачити. На відміну від умисної вини, де присутній чіткий намір чи свідоме допущення шкідливих результатів, при недбалості вольовий момент спрямованості на наслідки відсутній. Вона визначається через два взаємопов'язані критерії. Об'єктивний критерій полягає в тому, що особа зобов'язана була передбачити ці наслідки, і такий обов'язок може прямо випливати із Закону, наприклад, із норм Податкового кодексу України, або ж із службових інструкцій, професійних стандартів та загальноприйнятих правил безпеки, які вимагають від кожного діяти з розумною обачністю. Суб'єктивний критерій виявляється в тому, що особа реально могла передбачити настання суспільно небезпечних наслідків, враховуючи її особистісні якості: наявні знання, освіту, професійний та життєвий досвід, а також кваліфікацію. Тобто, якщо людина мала достатній рівень знань чи досвіду, щоб усвідомити потенційну загрозу, але не зробила цього, її дії можуть бути кваліфіковані як протиправна недбалість. Це підкреслює, що закон вимагає не лише формального дотримання правил, а й активної, відповідальної та обачної поведінки, спрямованої на запобігання шкоді.

Проте, наслідками такого правопорушення можуть бути: надсилання контролюючими органами податкового повідомлення-рішення про сплату податку на нерухоме майно відмінне від земельної ділянки, плати за землю чи транспортного податку за старою податковою адресою платника податків. І як наслідок – невиконання чи несвоєчасне виконання платником податків свого податкового обов'язку зі сплати цих податків, що впливає на фінансову складову місцевого бюджету. Тобто місцевий бюджет не отримав чи отримав значно пізніше грошові кошти.

Аналізуючи принципи призначення покарання у Кримінальному кодексі України, можна побачити, що за злочини, які вчинені за необережністю, як то: Ст. 119 «Вбивство через необережність», Ст. 128 «Необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження», Ст. 196 «Необережне знищення або пошкодження майна», Ст. 412 «Необережне знищення або пошкодження військового майна» та ін., – передбачено менш суворе покарання, ніж за злочини, що вчинені з прямим умислом.

У Податковому кодексі України з'явилися норми, які надають визначення поняття «умисно вчинених правопорушень», якими вважаються діяння, стосовно яких існують доведені контролюючим органом обставини, що свідчать, що платник податків удавано, цілеспрямовано створив умови, які не можуть мати іншої мети, крім як невиконання або неналежне виконання вимог, установлених податковим законодавством (п. 109.1, ст. 109 ПК України [3]). Тобто контролюючи органи мають довести вину платника податків, та те що він діяв нерозумно, недбало, недобросовісно та без належної обачності. Але ж, знов таки, якщо ми кажемо про недбалість та необачність, то може мати місце протиправна недбалість з боку платника податків.

Законодавець вніс зміну до Податкового кодексу України де серед кваліфікаційних ознак за вчинені правопорушення визнано – діяння вчинені умисно за які передбачено значно вищі штрафні санкції.

До того ж, у ПК України з'явилися статті, які визначають: «Обставинами, що звільняють від фінансової відповідальності за вчинення податкових правопорушень та порушення іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи» (п. 112.8, ст. 112 ПК України) та «Обставини, що пом'якшують відповідальність особи» (ст. 112-1 ПК України).

Порядок доведення обставин, за яких особа може бути притягнута до фінансової відповідальності за вчинене податкове правопорушення, в межах судового провадження визначається процесуальним законодавством (п. 112.7, ст. 112 ПК України). Проте, якщо платником податків в процесі досудового розслідування буде доведено, що ним вчинено правопорушення за необережністю (ненавмисно вчинив помилку під час складання податкової звітності, та як наслідок, занизив розмір грошового зобов'язання, яке має перерахувати до бюджету; ненавмисно перерахував на інший рахунок у банківській установі, що призвело до несвоєчасності виконання податкового обов'язку, тощо), то слід розглянути питання про застосування менш суворої фінансової відповідальності за правопорушення вчинені за необережності. Доцільно додати до п. 112-1.1, ст. 112-1, пп. 112-1.1.4, який викласти у такій редакції:

Стаття 112-1. Обставини, що пом'якшують відповідальність особи

112-1.1.4 доведення платником податків, що правопорушення вчинене за необережністю.

Висновки. Аналіз представленого матеріалу, що детально розкриває сутність фінансової відповідальності у податковому праві та її нерозривний зв'язок з поняттям вини, дозволяє зробити комплексні висновки.

По-перше, незважаючи на чітке закріплення принципу вини як передумови для притягнення до фінансової відповідальності у Податковому кодексі України, відсутність безпосереднього визначення поняття «вина» в цьому законодавчому акті створює значну прогалину. Необхідність звернення до Кримінального кодексу України для трактування «вини» як психічного ставлення особи до вчинюваного діяння свідчить про системний взаємозв'язок юридичних галузей, але водночас підкреслює потребу у специфічній адаптації цього поняття саме для податкових правовідносин. Це дозволило б уникнути двозначностей та забезпечити більш точне застосування норм.

По-друге, ключове значення має вольовий момент вини, що визначає усвідомлене спрямування розумових і фізичних зусиль особи. Він дозволяє розрізняти форми вини: прямий та непрямий умисел, а також необережність. Ступінь вини, яка є оціночною категорією, відіграє вирішальну роль у визначенні тяжкості податкового правопорушення та, відповідно, розміру застосовуваних фінансових санкцій. Логічним і справедливим є застосування менш суворих покарань за правопорушення, вчинені з необережності, порівняно з тими, що були скоєні умисно, що відповідає загальним принципам юридичної відповідальності.

По-третє, важливі зміни у податковому законодавстві, зокрема перекладання обов'язку доведення вини платника податків на контролюючі органи, є позитивним кроком у напрямку захисту прав платників. Це вимагає від фіскальних органів обґрунтованого доведення того, що платник податків діяв нерозумно, недобросовісно та без належної обачності. Запровадження поняття «умисно вчинених правопорушень» та диференціація штрафних санкцій залежно від форми вини посилює цей справедливий підхід.

По-четверте, низький рівень правової культури українського суспільства та як наслідок, поширений правовий нігілізм, є значною причиною ненавмисних податкових правопорушень. Незнання або нерозуміння норм законодавства, особливо в умовах його постійної динаміки та нестабільності, часто призводить до того, що платники податків, не маючи прямого умислу, допускають порушення. Ця обставина підкреслює необхідність підвищення рівня правової обізнаності серед населення.

З урахуванням вищезазначеного, вкрай доцільним є доповнення Податкового кодексу України чітким визначенням поняття «вина», спеціально адаптованим до

податкових правовідносин. Крім того, з метою забезпечення принципу справедливості та диференціації відповідальності, пропонується внести зміни до статті 112-1 ПК України («Обставини, що пом'якшують відповідальність особи»), додавши новий підпункт 112-1.1.4, який передбачатиме пом'якшення відповідальності у разі доведення платником податків, що правопорушення вчинене за необережністю. Таке нововведення сприятиме більш об'єктивному та справедливому застосуванню фінансових санкцій, що, у свою чергу, зміцнить довіру до податкової системи та сприятиме підвищенню загального рівня правової культури в суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Будько З.М. Фінансово-правова відповідальність за вчинення податкових правопорушень : Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.07 / З.М. Будько ; Нац. акад. держ. податк. служби України. Ірпінь, 2005. 18 с.
2. Гуров О.В. Фінансово-правова відповідальність у сфері оподаткування доходів фізичних осіб : *Держава і право*. 2012. Вип. 56. С. 372-377. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/64489/70-Gurov.pdf?sequence=1
3. Податковий кодекс України (зі змінами та доповненнями) : Закон від 02 грудня 2010 р. № 2755-VI / *Верховна Рада України*. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17.
4. Конституція України: Закон від 28 червня 1996 р., №254к/96-ВР. / *Верховна Рада України*. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/ laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80.
5. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. – 5-те вид., допов. – Х. : Право, 2013. ISBN 978-966-458-427-9 Т. 1 : Загальна частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. – 2013. – 376 с. URL: file:///H:/Закони/Кодексы/Кримінільний%20кодекс%20коментар.pdf
6. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: Навчальний посібник / За заг. ред. М.І. Хавронюка. К.: Ваіте, 2014. 944 с. URL: file:///H:/%D0%9A%D0%BD%D0%B8%D0%B3%D0%B8/%D0%94%D1%83%D0%B4%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B2(%D0%9A%D1%80%D0%B8%D0%BC%D1%96%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B5%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE).pdf
7. Семенових О.С. Суб'єктивна сторона кримінального правопорушення, передбаченого ст. 210 КК України, та ознаки складу, що її характеризують: теоретико-прикладний аспект. *Вісник* кримінологічної асоціації України. 2023. №1(28). С. 247–258. URL: https://vca.univd.edu.ua/index.php/vca/article /download/97/90/96
8. Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо вдосконалення адміністрування податків, усунення технічних та логічних неузгодженостей у податковому законодавстві: Закон від 16 січня 2020 р., № 466-IX / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/466-20#n1155
9. Шай Р. Я. Правова культура як умова культивування принципу верховенства права в українському суспільстві. *Вісник* Національного університету «Львівська політехніка». Серія: *Юридичні науки*: зб. наук. пр. 2016. № 850. С. 317–320. URL: https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/aug/5749/vnulpurn201685049.pdf
10. Третяк С. Правове забезпечення правової культури населення як умова створення основ громадянського суспільства: *Право України*. 2005. № 4. С. 26–28.
11. Ланін С. Правовий нігілізм українського суспільства: причини виникнення та форми прояву на сучасному етапі: XVIII Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД» URL: http://oldconf.neasmo.org.ua/node/1495
12. Матат А.В. Удосконалення рівня правової культури суспільства як дієвий принцип розвитку правової системи України: Альманах права. 2012. http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/63979/108-Matat.pdf?sequence=1
13. Шитий С., Бондаренко А. Причини правового нігілізму та шляхи його подолання в Україні: *Підприємництво, господарство і право*. 2017. №2. URL: http://www.pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/2/46.pdf

УДК 342.9 (477)
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/31

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСОБИ ТА ЦИФРОВІ ІНСТРУМЕНТИ ЗДІЙСНЕННЯ ЕЛЕКТРОННОГО УРЯДУВАННЯ

ADMINISTRATIVE MEANS AND DIGITAL TOOLS FOR THE IMPLEMENTATION OF ELECTRONIC GOVERNANCE

Серебро М.В., к.ю.н., доцент,
докторант
Ужгородський національний університет

Наукова публікація присвячена дослідженню цифрових інструментів та адміністративно-правових засобів здійснення електронного урядування.

Зазначається, що електронне урядування включає в себе дві складові: технічну та юридичну. Технічна сторона пов'язана із використанням інформаційних технологій, розвиток та використання яких забезпечуються технічними нормами, вимогами щодо: сумісності програмного забезпечення, захисту інформації, проходження ідентифікації, правил обробки та збереження інформації тощо. Натомість юридична сторона передбачає законодавчу та адміністративно-правову регламентацію порядку використання інформаційних технологій, захист персональних даних і прав користувачів цифрових послуг та власників цифрових продуктів, юридичну відповідальність за несанкціоноване втручання в роботу інформаційно-комунікаційних систем, поширення вірусів та спаму тощо.

Підкреслено важливість використання інструментального підходу (теорії правових засобів) до розуміння сутності електронного урядування. Інструментальний підхід (теорія правових засобів) дозволяє розглядати право та систему органів публічної адміністрації в умовах становлення інформаційного суспільства як сукупність дієвих засобів реалізації та захисту прав і свобод людини за допомогою цифрових інструментів, механізмів взаємодії фізичних та юридичних осіб з органами публічної адміністрації в цифровому форматі, способів участі громадян у здійсненні електронної демократії, форм та прийомів здійснення громадськими організаціями та окремими громадськими активістами громадського контролю за діяльністю органів публічної адміністрації з використанням цифрових інструментів тощо.

Сформульовано висновок про необхідність детального адміністративно-правового регулювання використання цифрових інструментів, інформаційних технологій в діяльності органів публічної адміністрації, що буде відповідати змісту закріпленого в Конституції України спеціально-дозвільного принципу правового регулювання.

Ключові слова: електронне урядування, цифрові інструменти, адміністративно-правові засоби, публічна адміністрація, правове регулювання, цифровий контент, цифрові послуги, інформаційні технології, цифровізація, штучний інтелект.

The scientific publication is devoted to the study of digital tools and administrative and legal means of implementing e-government.

It is noted that e-government includes two components: technical and legal. The technical side is associated with the use of information technologies, the development and use of which is associated with technical regulations, requirements for: software compatibility, information protection, identification, rules for processing and storing information, etc. In turn, the legal side provides for legislative and administrative regulation of the procedure for using information technologies, protection of the rights of users of digital services and owners of digital products, legal liability for unauthorized interference in the operation of information and communication systems, the spread of viruses and spam, etc.

The importance of using an instrumental approach (theory of legal means) to understanding the essence of e-governance is emphasized. The instrumental approach (theory of legal means) allows us to consider the law and system of public administration bodies in the context of the formation of an information society as a set of effective means of implementing and protecting human rights and freedoms using digital tools, mechanisms for interaction between individuals and legal entities with public administration bodies in a digital format, methods of citizen participation in the implementation of e-democracy, forms and methods of public organizations and individual public activists exercising public control over the activities of public administration bodies using digital tools, etc.

A conclusion is formulated on the need for detailed administrative and legal regulation of the use of digital tools, information technologies in the activities of public administration bodies, which will correspond to the content of the special permissive principle of legal regulation enshrined in the Constitution of Ukraine (only what is directly provided for by law is permitted).

Key words: electronic governance, digital tools, administrative and legal means, public administration, legal regulation, digital content, digital services, information technologies, digitalization, artificial intelligence.

Актуальність теми. Розвиток електронного урядування призводить до трансформації всієї системи публічного управління. Органи публічної адміністрації створюють змістовні та функціональні веб-ресурси, які дозволяють надавати більшу частину адміністративних послуг в режимі онлайн. Цифровізація дозволила значно покращити комунікацію між різними гілками та рівнями влади, а також між громадянами та суб'єктами владних повноважень.

Інформаційні технології проникають у всі сфери суспільного життя, надаючи людині широкий спектр цифрових інструментів удосконалення суспільних відносин. Цифрові інструменти, які використовують органи публічної адміністрації, повинні мати належне правове оформлення, адже згідно із ст. 19 Конституції України, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Таким чином, дослідження цифрових інструментів та адміністративно-правових засобів здійснення електронного урядування має як теоретичне, так і практичне значення для удосконалення чинного національного законодавства та юридичної практики.

Різні аспекти правового регулювання використання та розвитку інформаційних технологій природно знаходяться в центрі уваги науковців. Так, із останніх наукових праць слід виділити роботи В. Антонюка, М. Бабик, Д. Біленької, О. Берназюка, Д. Бондара, О. Гунбіної, Т. Ковальової, О. Комарова, А. Краковської, Н. Литвин, І. Лопушинського, К. Оксютенка, А. Омельченка, Р. Стефанчука, І. Тищенкової.

На окрему увагу в контексті теми дослідження заслуговують наукові праці, присвячені визначенню поняття та класифікації правових засобів. Серед них варто виділити наукові публікації О. Ганзенка «Теорія правових засобів у контексті інструментальної теорії права» [1], А. Денисової «Правові засоби: поняття та види» [2], М. Лошицького «Адміністративно-правові засоби в механізмі охорони навколишнього середовища» [3], О. Олійник «Адміністративно-правові засоби забезпечення інформаційної безпеки» [4],

О. Онуфрієнка «Правові засоби у контексті інструментальної теорії права» [5].

Проте, питання використання цифрових інструментів та адміністративно-правових засобів для здійснення електронного урядування потребує окремого всебічного дослідження з огляду на теоретичну та практичну значимість даної теми.

Постановка завдання. Метою наукової публікації є дослідження цифрових інструментів та адміністративно-правових засобів здійснення електронного урядування.

Методологія даної публікації включає філософські (закони та прийоми діалектики: єдності та боротьби протилежностей, переходу кількісних змін у якісні, прийом «заперечення заперечення», принципи об'єктивності та історизму), загальнонаукові (системний та структурно-функціональний методи, прийоми логіки: аналіз, синтез, дедукція та індукція) та спеціально-юридичні методи дослідження (формально-юридичний метод як похідний від аксіоматичного методу дослідження, метод юридичного моделювання). Крім того, в процесі дослідження використовуються такі загальновідомі наукові підходи як інструментальний, синергетичний, цивілізаційний, антропоцентричний та телеологічний.

Результати дослідження. Теорія правових засобів, яку ще називають інструментальною теорією права, набирає все більшої популярності, адже використовує універсальні правові категорії та дозволяє поглянути на право з точки зору практичного користувача, який ставить перед собою конкретні приватні або публічні цілі.

Інструментальну теорію права у вітчизняній юридичній науці розвинули теоретики права. Так, О. Онуфрієнко визначає правові засоби як систему субстанціональних та діяльнісних правових явищ, за допомогою яких конкретні суб'єкти правовідносин досягають приватних та публічних цілей [5, с. 14–15].

Попри максимальну лаконічність такого визначення правових засобів, воно є достатньо містким та включає в себе ключові складові елементи (категорії) інструментальної теорії права.

А. Денисова визначає правові засоби як правові явища, які відображені в інструментах (постановах) та діях (технологіях), за допомогою яких задовольняються інтереси суб'єктів права, забезпечується досягнення особистих та публічних цілей [2, с. 191–192].

В наведеному визначені також відображені статичні та динамічні правові засоби, тобто правові інструменти, які використовують учасники правовідносин для досягнення публічної або приватної мети.

Крім того, А. Денісова виділяє наступні ознаки правових засобів: правові засоби є основними інструментами суб'єктів права для забезпечення особистих та публічних інтересів, досягнення поставлених цілей; правові засоби відображають соціальну, інструментальну та особистісну цінності права; правові засоби визначають, певним чином поєднуючись, галузеві правові режими; правові засоби є основними елементами правового впливу, механізму правового регулювання; правові засоби є спеціальними та загальними засобами, які забезпечують дію правової системи загалом; правові засоби призводять до юридичних наслідків; правові засоби забезпечують ефективність правового регулювання завдяки постійному взаємозв'язку один з одним; правові засоби забезпечуються та підтримуються державою [2, с. 190–191].

Наведені ознаки підкреслюють універсальність правових засобів, а також демонструють переваги інструментальної теорії права. Такий підхід до правозуміння дозволяє бачити у праві реальний юридичний інструментарій досягнення поставлених цілей. Особа сприймає право не як імперативно нав'язану державою систему заборон, зобов'язань та дозволів, а як систему дієвих правових засобів (інструментів) реалізації інтересів як самої особи, так і інтересів певної соціальної групи, громадянського суспільства та держави в цілому.

До субстанціональних правових засобів (засобів-постанов, інструментів) А. Денисова відносить зобов'язання, дозволи, заборони, заохочення, пільги, норми права, принципи права тощо, а до дієвих (засобів-дій, технологій) – акти реалізації права, акти застосування права, акти тлумачення права і всі процеси юридичної діяльності [2, с. 191–192].

За результатами такої класифікації розкриваються статичний та динамічний аспекти механізму правового регулювання.

Узагальнюючи проведену класифікацію правових засобів А. Денисова поділяє їх на правові стимули та правові обмеження. Правовий стимул, на її думку, є засобом формування у суб'єкта необхідної законослухняної поведінки шляхом створення необхідних умов щодо задоволення суб'єктивних інтересів завдяки виконанню правових приписів. Водночас правові обмеження є правовим засобом стримування особи від вчинення протиправного діяння, що створює умови для задоволення інтересів уповноважених суб'єктів владних повноважень і суспільних інтересів в охороні й захисті [2, с. 191–192].

В цілому слід погодитись із таким підходом. Так, щодо адміністративно-правового регулювання використання інформаційних технологій у сфері публічного управління суб'єкти владних повноважень використовують як правові обмеження, так і правові стимули. Так, до правових обмежень слід віднести заборону нецільового використання цифрових інструментів, технічних засобів в процесі здійснення повсякденної діяльності, заборону використання посадовими особами певних інформаційних ресурсів та месенджерів (наприклад, блокування російського сегменту Інтернет, заборона «Телеграм» для держслужбовців). Водночас до правових стимулів слід віднести преміювання співробітників, які своєчасно сформували електронні звіти, забезпечення можливості (включаючи правову регламентацію) дистанційної роботи завдяки інтернет-технологіям тощо.

Розвиваючи теорію правових засобів, О. Ганзенко зазначає, що правові засоби є ключовою категорією інструментальної теорії права. Правові засоби, на його думку, є системою правових форм, методів, способів і прийомів досягнення приватних чи публічних цілей суб'єктами правовідносин. Такий інструментальний підхід до розуміння права, на думку О. Ганзенка, надає можливість сприймати правову матерію не стільки як сукупність затверджених державою імперативних заборон, зобов'язань і дозволів, а більшою мірою як систему реальних правових інструментів задоволення потреб, реалізації інтересів особи, суспільства та держави в цілому [1, с. 36–37].

В цілому слід погодитись із таким підходом, адже право створено і функціонує не як самоціль, а як дієвий регулятор суспільних відносин.

Правові засоби класифікуються за різними критеріями, включаючи і галузеву приналежність.

Адміністративно-правові засоби є різновидом правових засобів і відрізняються від інших особливим порядком реалізації (застосування), адже мають імперативний характер (є обов'язковими для всіх учасників правовідносин), застосовуються як правило суб'єктами владних повноважень органів публічної адміністрації (є актами публічного управління, адміністрування суспільних відносин), гарантуються, забезпечуються та охороняються державою, включають ряд процедурних моментів (планування застосування, документальне оформлення, звітування про виконання), їх реалізація контролюється уповноваженими органами публічної адміністрації та інститутами громадянського суспільства.

Враховуючи популярність інструментальної теорії права, вчені-адміністративісти все більше уваги приділяють категорії «адміністративно-правові засоби».

Так, О. Олійник, за результатами дослідження адміністративно-правових засобів забезпечення інформаційної безпеки, зазначає, що інформаційні засоби – це засоби державної інформаційної політики, що спрямовані на забезпечення державної внутрішньої і зовнішньої політики інформаційної безпеки, а саме: формування у населення позитивного сприйняття напрямів, заходів і цілей державної політики інформаційної безпеки; викриття внутрішніх і зовнішніх джерел негативних інформаційних та інформаційно-психологічних впливів, що застосовуються проти України та відповідна їх правова оцінка на підставі як правових норм чинного законодавства, так і норм міжнародного права; координація діяльності інформаційних підрозділів і служб усіх гілок влади щодо інформування власного населення та світової спільноти щодо державної політики у сфері забезпечення інформаційної безпеки, а також узгодження оцінок подій і процесів у цій сфері [4, с. 67–68].

В свою чергу технологічні засоби, на думку О. Олійник, це сукупність організаційних, криптографічних, організаційно-технічних, інженерно-технічних, спеціальних засобів, спрямованих на формування і ефективне функціонування правового режиму системи забезпечення інформаційної безпеки. Сукупність технологічних засобів, які доцільно застосовувати, залежить від напрямів забезпечення інформаційної безпеки, а саме: забезпечення безпеки функціонування усіх елементів (об'єктів і суб'єктів) національного інформаційного простору; забезпечення інформаційної безпеки у політичній, економічній, оборонній, державної безпеки і правопорядку, соціально-гуманітарній, науково-технологічній, екологічній, власне інформаційній сферах; створення системи охорони та технічного захисту інформації, віднесеної до державної таємниці та іншої інформації обмеженого доступу; виявлення інформаційних, інформаційно-психологічних впливів на особу, громадські і державні інституції, кібератак, застосування проти України інформаційної зброї та протидії і нейтралізації джерел внутрішніх і зовнішніх загроз [4, с. 67–68].

Окрему увагу О. Олійник приділяє також засобам кадрового забезпечення, які визначаються нею як це сукупність способів і прийомів вивчення і розстановки кадрів на посадах в органах державно-управлінської діяльності з урахуванням їх моральних якостей та професійного рівня. Система кадрового забезпечення передбачає створення ефективно діючої сукупності навчальних засобів, спеціальних програм підготовки кадрів для різного рівня державного управління та напрямів забезпечення інформаційної безпеки.

Крім того, не залишені поза увагою засоби матеріально-технічного та фінансового забезпечення, які, на думку О. Олійник, є економічними засобами створення необхідних умов формування і функціонування державної системи забезпечення інформаційної безпеки, діяльності усіх гілок влади і місцевого самоврядування, їх спеціальних підрозділів і служб, що виконують відповідні функції у цій сфері та застосування заходів, засобів і сил інформаційного протистояння з метою захисту національних інтересів [4, с. 68].

Отже, у сфері електронного урядування з метою забезпечення інформаційної безпеки активно використовуються інформаційні засоби, технологічні засоби, засоби кадрового забезпечення, засоби матеріально-технічного та фінансового забезпечення.

Все перелічені засоби отримують правову форму, юридичне оформлення, шляхом закріплення на рівні законів та підзаконних (відомчих) нормативно-правових актів, та відповідно набувають статусу адміністративно-правових засобів.

Таким чином, електронне урядування включає в себе дві складові: технічну та юридичну. Технічна сторона пов'язана із використанням інформаційних технологій, розвиток та використання яких забезпечується технічними нормами, вимогами щодо: сумісності програмного забезпечення, захисту інформації, проходження ідентифікації, правил обробки та збереження інформації тощо. Натомість юридична сторона передбачає законодавчу та адміністративно-правову регламентацію порядку використання інформаційних технологій, захист прав користувачів цифрових послуг та власників цифрових продуктів, юридичну відповідальність за несанкціоноване втручання в роботу інформаційно-комунікаційних систем, поширення вірусів та спаму тощо.

Враховуючи те, що цифровий світ у більшості випадків є оцифрованою формою реальних суспільних відносин, цифрові інструменти, а також порядок їх використання суб'єктами владних повноважень органів публічної адміністрації, потребують детальної адміністративно-правової регламентації. Це випливає із вищезгаданих положень ст. 19 Конституції України, норми якої є нормами прямої дії.

До правових засад впровадження інформаційних технологій у сферу публічного управління слід віднести закони України: «Про інформацію», «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах», «Про обов'язковий примірник документів», «Про електронні документи та електронний документообіг», «Про електронні комунікації», «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги», «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні», «Про Національну програму інформатизації», «Про цифровий контент та цифрові послуги», «Про ратифікацію Угоди між Україною та Європейським Союзом про участь України у програмі Європейського Союзу «Цифрова Європа» (2021–2027)».

До адміністративно-правових засад цифровізації публічного управління, здійснення електронного урядування слід віднести наступні підзаконні нормативно-правові акти: Засади реалізації органами виконавчої влади принципів державної політики цифрового розвитку, затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 30 січня 2019 р. № 56; Стратегію здійснення цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації системи управління державними фінансами на період до 2025 року, схвалену розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 листопада 2021 р. № 1467-р.; Стратегію цифрової трансформації соціальної сфери, схвалену розпорядженням Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2020 р. № 1353-р; Концепцію розвитку цифрових компетентностей, схвалену розпорядженням Кабінету Міністрів України від 3 березня 2021 р. № 167-р.; Концепцію розвитку штучного інтелекту в Україні», схвалену розпорядженням Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 р. № 1556-р.

Нормативною основою використання інформаційних технологій у сфері публічного управління є безпосередньо Концепція розвитку електронного урядування в Україні, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20 вересня 2017 р. № 649-р.

Так, у відповідності до положень вказаної Концепції, розвиток електронного урядування визначено одним з першочергових пріоритетів реформування системи державного управління. Також у рамках реалізації Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, Україна має забезпечити комплексний розвиток електронного урядування відповідно до європейських вимог [6].

Також в Концепції розвитку електронного урядування в Україні зазначено, що електронне урядування – це форма організації державного управління, яка сприяє підви-

щенню ефективності, відкритості та прозорості діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування з використанням інформаційно-телекомунікаційних технологій для формування нового типу держави, орієнтованої на задоволення потреб громадян [6].

Серед цифрових інструментів, які використовують органи публічної адміністрації в процесі здійснення електронного урядування слід виділити: офіційний веб-портал державних послуг «Дія»; автоматизовані інформаційно-телекомунікаційні системи (до прикладу – Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система), офіційні вебсторінки органів публічної адміністрації; соціальні мережі та месенджери; електронну пошту; мобільні застосунки; системи електронного документообігу (до прикладу – СЕД органів прокуратури); електронні державні реєстри та бази даних тощо.

Використання ключових цифрових інструментів здійснюється на підставі відповідних підзаконних (відомчих) нормативно-правових актів. Наприклад, адміністративно-правовою основою функціонування ЄРДР є Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення, затверджене наказом Генерального прокурора від 30 червня 2020 року № 298 (в редакції наказу Генерального прокурора від 17.08.2023 № 231); правовою основою функціонування ЄСІТС є Положення про порядок функціонування окремих підсистем (модулів) Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, затверджене Рішенням Вищої ради правосуддя від 17 серпня 2021 року № 1845/0/15-21.

На окрему увагу заслуговує питання адміністративно-правової регламентації використання технології штучного інтелекту в процесі здійснення публічного управління (електронного урядування).

Як зазначено на офіційному веб-порталі державних послуг «Дія», Україна – одна з лідерів Східної Європи за рівнем упровадження технологій штучного інтелекту в корпоративному секторі. Державна політика в даній сфері уже також започатковується. У грудні 2020 року Кабінет Міністрів України розпорядженням від 02.12.2020 № 1556-р затвердив Концепцію розвитку штучного інтелекту. У 2020 році Україна посідала 57 місце серед 172 країн за Індексом готовності уряду до впровадження штучного інтелекту (Government AI Readiness Index).

Алгоритми штучного інтелекту використовуються в Україні для роботи з відкритими даними судового реєстру, моніторингу стану довкілля та виявлення ризиків у публічних закупівлях [7].

Крім того, на порталі «Дія» наведено позитивні приклади використання технології штучного інтелекту в процесі здійснення публічного управління (електронного урядування) в Україні:

– WINCOURT – модуль автоматичного аналізу на платформі Суд на долоні. Він оцінює подібність судових документів, які завантажує користувач, до тих, на основі яких були вже вирішені подібні справи, та надає прогноз стосовно успішності їх розгляду. Verdictum PRO – сервіс з аналогічним функціоналом та спеціалізацією на господарському судочинстві.

– DeepGreen Ukraine – сервіс моніторингу лісових насаджень, що використовує відкриті супутникові знімки та дані Держлісагентства для виявлення незаконних вирубок.

– Платформа DOZORRO розробляє модель машинного навчання для виявлення ризикових закупівель. Зі штучним інтелектом DOZORRO громадські активісти зможуть значно швидше виявляти «зраду» в закупівлях та звертатися до контролерів та правоохоронних органів [7].

Верховна Рада України також активно використовує можливості технології штучного інтелекту. Так, керівник Департаменту ІТ Верховної Ради України зазначив, що впровадження штучного інтелекту у парламентських системах може допомогти автоматизувати рутинні процеси, покращити аналітику, оптимізувати пошук та забезпечити більш швидкий і точний аналіз законодавчих документів. Від простих рішень на базі класифікації та резюмування документів до складних задач розпізнавання голосу і відео, ці інструменти значно підвищують ефективність інформаційних систем [8].

Ключову роль у впровадженні технології штучного інтелекту в механізм електронного урядування відіграє Міністерство цифрової трансформації України.

Так, 26 червня 2024 року Мінцифри презентувало Білу книгу, яка детально описує підхід до регулювання штучного інтелекту в Україні. Завдяки вказаному документу юридичні та фізичні особи зможуть зрозуміти, як підготуватися до майбутнього законодавства у сфері штучного інтелекту та створювати продукти безпечні для громадян. Розроблений підхід враховує інтереси всіх ключових гравців – громадян, бізнесу і держави. Головна мета –захистити права українців, не зупинивши розвиток інновацій. Завдяки обраному підходу українські компанії зможуть ставати більш конкурентоспроможними та виходити на міжнародні ринки. Для органів публічної адміністрації це також можливість інтегруватися до ЄС, синхронізувавши своє законодавство у сфері штучного інтелекту з європейським [9].

Серед інструментів, які держава надасть компаніям, – загальні та секторальні рекомендації для різних сфер і аспектів використання технології штучного інтелекту: від освіти та журналістики до порад з обробки персональних даних. Крім рекомендацій, планується створити добровільні кодекси поведінки, платформу юридичної допомоги для бізнесу, регуляторну пісочницю для тестування високотехнологічних продуктів на відповідність майбутнім вимогам тощо [9].

Таким чином, органи публічної адміністрації в процесі адміністративно-правового регулювання використання інноваційних інформаційних технологій використовують методи рекомендації та заохочення, які відображені у перелічених правових засобах регулювання суспільних відносин, пов'язаних із штучним інтелектом. Особливу увагу слід звернути на термінологію, яку використовують автори вказаної Білої книги, а саме термін «інструменти» (які держава надає компаніям для різних сфер і аспектів використання технології штучного інтелекту). Фактично використовується термінологія інструментальної теорії права (теорії правових засобів).

Крім того, важливою подією у сфері адміністративно-правового регулювання розвитку та використання технології штучного інтелекту стало прийняття розпорядження Кабінету Міністрів України від 9 травня 2025 р. № 457-р, яким затверджено План заходів з реалізації Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні на 2025–2026 роки [10].

Вказаним Планом, зокрема, передбачено: розроблення та подання Кабінетові Міністрів України законопроекту щодо правового врегулювання у сфері розвитку штучного інтелекту; розроблення рекомендацій з кібербезпеки, які передбачатимуть пропозиції щодо використання технологій штучного інтелекту, зокрема стосовно захисту моделей машинного навчання від несанкціонованого втручання в роботу; проведення оцінки стану захищеності інформаційно-комунікаційних систем, які використовують штучний інтелект для виявлення та протидії кіберзагрозам; розроблення методичних рекомендацій щодо використання технологій штучного інтелекту у сфері вищої освіти; забезпечення використання технологій штучного інтелекту з метою виявлення випадків неправомірного втручання у діяльність електронної системи закупівель; забезпечення доступу до освіти за освітньо-професійними програмами, зокрема в галузі інформаційних технологій,

штучного інтелекту, аналізу інформації; застосування технологій штучного інтелекту для проведення державними органами аналізу, прогнозування та моделювання розвитку системи державного управління у відповідних сферах, розрахунку показників ефективності; забезпечення прийняття міжнародних стандартів у сфері розвитку штучного інтелекту як національних стандартів; забезпечення використання технологій штучного інтелекту у сфері оборони [10].

Таким чином, технологію штучного інтелекту уряд планує активно використовувати у сфері електронного урядування, що має сприяти оптимізації системи публічного управління суспільними відносинами, а також удосконаленню механізму комунікації між органами публічної адміністрації, юридичними та фізичними особами.

Висновки. Проведене дослідження цифрових інструментів та адміністративно-правових засобів здійснення електронного урядування дозволяє сформулювати висновок про те, що у вказаній сфері суспільних відносин доцільно використовувати інструментальний підхід до розуміння права та сутності електронного урядування. Інструментальний підхід (теорія правових засобів) дозволяє розглядати право та систему органів публічної адміністрації в умовах становлення інформаційного суспільства як сукупність дієвих засобів реалізації та захисту прав і свобод людини за допомогою цифрових інструментів, механізмів взаємодії фізичних та юридичних осіб з органами публічної адміністрації в цифровому форматі, способів участі громадян у здійсненні електронної демократії, форм та прийомів (правових засобів) здійснення громадськими організаціями та окремими громадськими активістами громадського контролю за діяльністю органів публічної адміністрації з використанням цифрових інструментів тощо.

Враховуючи положення ст. 19 Конституції України, існує необхідність детального адміністративно-правового регулювання використання інноваційних цифрових інструментів, інформаційних технологій в діяльності органів публічної адміністрації, що буде відповідати змісту закріпленого у вказаній статті Конституції України спеціально-дозвільного принципу правового регулювання (дозволено лише те, що прямо перебачено законом).

Зокрема, детальної адміністративно-правової регламентації потребує порядок використання технології штучного інтелекту в процесі здійснення електронного урядування.

Перспективність подальшого дослідження даної тематики обумовлена необхідністю дослідження досвіду провідних зарубіжних країн у сфері адміністративно-правової регламентації використання інформаційних технологій в процесі здійснення публічного управління (електронного урядування), а також виокремлення позитивного досвіду, який доцільно імплементувати в національне законодавство та юридичну практику.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ганзенко О.О. Теорія правових засобів у контексті інструментальної теорії права. *Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових праць. Юридичні науки.* 2016 № 3. С. 36–42.
2. Денисова А. Правові засоби: поняття та види. *Право України.* 2010. № 7. С. 190–195.
3. Лошицький М.В. Адміністративно-правові засоби в механізмі охорони навколишнього середовища. *Митна справа.* 2015. № 1 (97). С. 79–85.
4. Олійник О.В. Адміністративно-правові засоби забезпечення інформаційної безпеки. *Юридичний вісник.* 2015. № 1 (34). С. 65–69.
5. Онуфрієнко О.В. Правові засоби у контексті інструментальної теорії права: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 «теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень»; Національний ун-т внутрішніх справ. Х., 2004. 18 с.
6. Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 20 вересня 2017 р. № 649-р. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/250287124 (дата звернення: 14.04.2025).
7. Як штучний інтелект використовується у сфері відкритих даних? Портал «Дія». URL: https://diia.data.gov.ua/info-center/aiod (дата звернення: 15.04.2025).
8. У Верховній Раді вирішили запровадити штучний інтелект. *Судово-юридична газета в Україні.* 2 грудня 2024. URL: https://sud.ua/uk/news/ukraine/317109-v-verkhovnoy-rade-reshili-vvesti-iskusstvennyy-intellekt (дата звернення: 16.04.2025).
9. Регулювання штучного інтелекту в Україні: Мінцифри презентує Білу книгу. Міністерство цифрової трансформації України. 26 червня 2024 року. Урядовий портал: єдиний веб-портал органів виконавчої влади України. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/rehuliuvannia-shtuchnoho-intelektu-v-ukraini-mintsyfry-prezentuie-bilu-knyhu (дата звернення: 15.04.2025).
10. Про затвердження плану заходів з реалізації Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні на 2025-2026 роки: розпорядження Кабінету Міністрів України від 9 травня 2025 р. № 457-р. Дата оновлення: 09.05.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/457-2025-р#Text (дата звернення: 10.05.2025).

УДК 342.9:35.07(045)
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/32

АДМІНІСТРАТИВНИЙ ОРГАН. DURA LEX, SED LEX

ADMINISTRATIVE BODY. DURA LEX, SED LEX

Фелик В.І., д.ю.н., професор, заслужений юрист України,
ректор
Київський університет інтелектуальної власності та права

Галунько В.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри адміністративного права, інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін
Київський університет інтелектуальної власності та права,
голова
ГО «Академія адміністративно-правових наук»

Шишка Р.Б., д.ю.н., професор,
професор кафедри адміністративного права, інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін
Київський університет інтелектуальної власності та права

Воробей П.А., д.ю.н., професор,
професор кафедри кримінального права, процесу та криміналістики
Київський університет інтелектуальної власності та права

Фелик О.В., д.філос. у гал. право,
докторант
Київський університет інтелектуальної власності та права

У статті проведено науковий і формально-догматичний аналіз правової природи та місця і ролі законодавчої категорії «адміністративний орган» у сучасному адміністративному праві України. Висвітлено її співвідношення з іншими спорідненими поняттями, зокрема «суб'єкт публічного адміністрування», «суб'єкт владних повноважень» і «публічна адміністрація». Акцентовано на важливості розмежування між доктринальними й нормативно-правовими термінами задля уникнення плутанини в навчальному процесі та правозастосовній практиці. Продемонстровано, що саме «адміністративний орган» є законодавчо визначеною, узагальненою категорією для позначення суб'єкта, який виконує виконавчі функції в адміністративному праві, поряд із категорією «суб'єкт владних повноважень», що використовується в адміністративному судочинстві (адміністративному процесі). Зроблено спробу концептуалізувати категорію «адміністративний орган» як базову для української моделі публічного адміністрування в цілому. Обґрунтовано необхідність її домінування в освітньому та правозастосовному дискурсі. Зазначено, як законодавець через Закон України «Про адміністративну процедуру» сформував чітке визначення поняття «адміністративний орган», яке охоплює органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, їх посадових осіб і суб'єктів делегованих повноважень. Доведено, що таке визначення є результатом гармонізації європейських підходів і втілює принципи правової визначеності, відкритості та підзвітності. Проаналізовано його відповідність положенням Конституції України, зокрема статтям 5 і 6, які закріплюють принцип поділу державної влади. Охарактеризовано доктринальні позиції вітчизняних і зарубіжних учених, які використовують різні терміни для опису суб'єктів виконавчих функцій. Підкреслено, що в європейських правових системах, зокрема в Іспанії, термін «публічна адміністрація» є конституційно визнаним. В Україні ж він не має нормативного закріплення в Основному Законі, а тому не може вважатися базовим для національної правової системи. Аргументовано, що використання саме законодавчо визначеної категорії «адміністративний орган» забезпечує цілісність і структурну єдність публічного адміністрування. Розкрито роль поняття «адміністративний орган» у формуванні освітніх програм з адміністративного права. Наголошено на необхідності забезпечення єдності навчального матеріалу, термінологічної точності та відповідності чинному законодавству України. Акцентовано увагу на ризики, пов'язані з використанням у навчальному процесі неоднозначних або неформалізованих понять, що ускладнює засвоєння матеріалу здобувачами освіти. Підкреслено, що категорія «адміністративний орган» має стати основною у змісті освітніх компонентів з адміністративного права України. Висловлено заклик до наукової спільноти зосередити зусилля на поглибленому аналізі цієї категорії, з'ясуванні місця в сучасній системі адміністративного права. Запропоновано винесення відповідного дискурсу на платформу професійного обговорення у межах діяльності фахових об'єднань, зокрема ГО «Академія адміністративно-процесуальних наук». Актуалізовано тезу про завершення періоду термінологічної розпорошеності й необхідність уніфікації адміністративно-правової термінології на основі чинного адміністративного законодавства.

Ключові слова: Академія адміністративно-правових наук, адміністративне право, адміністративна процедура, адміністративне судочинство, адміністративний процес, освітня компонента, орган місцевого самоврядування, орган виконавчої влади, посадова особа, правова природа, правова система, правозастосовна практика, публічна адміністрація, суб'єкт владних повноважень, суб'єкт публічного адміністрування, термінологія, навчальний процес, законодавство.

The article provides a scientific and formal-dogmatic analysis of the legal nature, place, and role of the legislative category "administrative body" in modern administrative law of Ukraine. The authors emphasize the importance of distinguishing between doctrinal and statutory terms in order to avoid confusion in the educational process and law-enforcement practice. It is demonstrated that "administrative body" is statutorily defined and generalized category to denote an entity exercising executive functions in administrative law along with the category "power entity" used in administrative proceedings (administrative procedure). The authors attempted to conceptualize the category of "administrative body" as a basic one for the Ukrainian model of public administration in general. It is substantiated the need for its dominance in the educational and law enforcement discourse. The article notes that the legislator enshrined a clear definition of "administrative body", involving executive authorities, local self-government bodies, their officials and delegated authorities, in the Law of Ukraine "On Administrative Procedure". It is proved that such a definition is an outcome of harmonization of European approaches and represents the principles of legal certainty, openness and accountability. The authors analyze its compliance with the provisions of the Constitution of Ukraine, in particular, Articles 5 and 6, which enshrine the principle of separation of state power. It is characterized the doctrinal positions of domestic and foreign scholars who use different terms to describe executive authorities. The fact that the term "public administration" is constitutionally defined in European legal systems, including Spain, is highlighted. In Ukraine, it is not enshrined in the Basic Law, and therefore cannot be considered basic for the national legal system. It is argued

that the use of the statutorily defined category “administrative body” ensures the integrity and structural unity of public administration. The article elucidates the role of the concept of “administrative body” in the formation of educational programs on administrative law. The authors emphasize the need to ensure the conformity of the training materials, terminological accuracy, and compliance with the current legislation of Ukraine. The risks associated with the use of ambiguous or unformalized concepts in the educational process, which complicate the learning process for students, are highlighted. The category of “administrative body” should become the main one in the content of educational components on administrative law of Ukraine. There is a need for the scientific community to focus its efforts on an in-depth analysis of the relevant category and clarify its place in th e modern system of administrative law. It is proposed to bring the specific discourse to the platform of professional discussion within professional associations, in particular, the NGO “Academy of Administrative and Legal Sciences”. The authors actualize the thesis about the termination of terminological dispersion and the need to unify administrative law terminology in line with current administrative legislation.

Key words: Academy of Administrative and Legal Sciences, administrative law, administrative procedure, administrative legal proceedings, administrative process, educational component, local self-government body, executive body, official, legal nature, legal system, law enforcement practice, public administration, power entity, public administration entity, terminology, educational process, legislation.

Вступ. Адміністративне право України в сучасних умовах об’єктивно потребує єдиної категорійної системи, що формувалася десятиліттями та характеризується певною досконалістю. У цьому контексті категорія «адміністративний орган», що закріплена у Законі України «Про адміністративну процедуру», постає як опора правова формула, що забезпечує узгодженість нормативно-правової системи. Використання саме цієї категорії дозволяє уникнути багатозначності й плутанини при ідентифікації суб’єктів виконавчих функцій. Крім того, це надає можливість для подальшого систематизації адміністративного законодавства. Тому подальший розвиток теорії та практики адміністративного права має базуватися на чіткому законодавчому підґрунті, яке є спільною основою для науки, освіти і правозастосування.

Системна підготовка здобувачів юридичної освіти вимагає викладу навчального матеріалу на підставі усталених, законодавчо визначених понять. Застосування терміну «адміністративний орган» у підручниках і посібниках дозволяє забезпечити послідовність і зрозумілість як для студентів, так і при правозастосуванні. Саме цей термін узгоджується з чинними нормативно-правовими актами та відображає природу публічного адміністрування в Україні. Використання різних синонімів («публічна адміністрація», «суб’єкт публічного адміністрування» тощо) доцільне переважно у доктринальній площині.

Сучасна галузь адміністративного права в Україні досягла високого ступеня розвитку, що засвідчує наявність шести основних нормативно-правових актів. Серед них провідну роль відіграють: Закон України «Про адміністративну процедуру», «Про адміністративні послуги», «Про запобігання корупції», «Про правотворчу діяльність» (в аспекті підзаконної правотворчості), Кодекс України про адміністративні правопорушення та Кодекс адміністративного судочинства України. Саме в цих актах зосереджено переважну більшість норм, які формують структуру й зміст адміністративного права України. Така законодавча база свідчить, що адміністративне право вийшло з тіні радянської моделі «підпорядкування» й трансформувалося у самостійну сучасну галузь права. Особливу роль у цьому відіграє законодавчо усталена категорія «адміністративний орган», що об’єднує всі суб’єкти виконавчої діяльності та стало ключовим у праворозумінні.

Попри значні досягнення адміністративного законодавства, в Україні досі не створено умов для повноцінної реалізації норм адміністративного права в практиці. Провідною з причин цього є суттєві вади відсутність реальної незалежності деяких суддів та значний їх не комплект. Як наслідок приватні особи стикаються з затягуванням розгляду справ А в деяких випадках з несправедливими рішеннями. Це призводить до зниження рівня довіри до публічної влади та адміністративного судочинства загалом. Тиск політичних чинників і недоброчесна вразливість окремих суддів посилюють вказану проблему.

В цілому теорія адміністративного права України в окремих аспектах не лише відповідає європейським стандартам, а й інституційно демонструє переваги. Йдеться передусім про Закон України «Про адміністративну процедуру», який встановив механізми взаємодії між адміністративним органом і приватною особою. У його нормах реалізовано принципи сервісної держави, прозорості, відкритості та правової визначеності. Такий підхід є яскравим прикладом правової інновації, що відповідає європейським цінностям та водночас враховує український досвід. Більше того, цей Закон в окремих положеннях випереджає аналогічні норми країн ЄС за структурною логікою, юридичною чіткістю та захистом інтересів особи. Саме тому категорія «адміністративний орган» повинна сприйматися системоутворюючим елементом новітньої моделі європейського адміністративного права в українському виконанні.

У сучасних умовах повномасштабної війни з російським агресором адміністративне право набуває ще однієї ключової функції – забезпечення обороноздатності держави. Через механізми адміністративного регулювання реалізуються мобілізаційні заходи, розподіл ресурсів, управління оборонною інфраструктурою та забезпечення функціонування територіальної оборони. Адміністративні органи відіграють у цьому вирішальну роль, адже саме вони забезпечують пряму реалізацію рішень публічної влади в умовах надзвичайних ситуацій. Від прозорості та ефективності їхньої функціональності залежить забезпечення Збройних Сил України всім необхідним для перемоги. Отже, адміністративне право стає не лише галуззю правового регулювання, а й засобом виживання держави у період воєнної загрози. Зміцнення правової моделі адміністративного органу в цій площині – запорука цілісності української державності.

Огляд, останніх досліджень. Неможливо знайти вченого у галузі адміністративного права, який би тією чи іншою мірою не торкався проблеми суб’єкта права, що здійснює виконавчі функції. Категорії «публічна адміністрація», «суб’єкт публічного адміністрування», «суб’єкт владних повноважень» та «орган державної влади» в умовах сьогодення логічно поєднуються і перетинаються з поняттям «адміністративний орган», які пронизують всі наукові та освітні праці. Відповідно, вважаємо доцільним окреслити коло широке українських та зарубіжних науковців, які тією чи іншою мірою зробили внесок у розвиток зазначених інститутів: В. Авер’янов, О. Бабіков, О. Бабікова, О. Біла, Т. Білоус-Осінь, І. Биков, М. Бєлікова, А. Бериславська, А. Берлач, В. Бевзенко, Ш.-Ж. Боннен, А. Васіна, О. Васюк, М. Вільгушинський, Ю. Ващенко, П. Воробей, В. Галунько, Ю. Георгієвський, Л. Головій, І. Гриценко, О. Гулак, Д. Гуріна, Ю. Даниленко, Н. Деревянко, В. Діхтієвський, П. Діхтієвський, А. Замрига, О. Зима, А. Івановська, І. Казанчук, Т. Карабін, В. Карелін, Б. Коваленко, Л. Коваленко, І. Ковальчук, М. Ковальчук, Т. Коломоєць, А. Комзюк, Р. Корнута, І. Коропатнік, І. Костенко, Т. Кравцова, О. Кравченко, М. Кравченко, Г. Крайник, А. Кривенко, О. Кривенко, О. Крупицький, І. Кудерська, Н. Кудерська, С. Кузніченко, О. Кузьменко, В. Кузьмишин, Р. Куйбіда, В. Курило, А. Лазарев, Ю. Лазоренко, Н. Литвин, Ю. Лісогор, Д. Луценко, Л. Малюга, О. Маркова, Т. Мацелик, О. Мельник, Р. Мельник, О. Мілієнко, М. Міхровська, І. Міщук, В. Молінський, К. Мудрицька,

Р. Миронюк, А. Нашинець-Наумова, М. Новікова, С. Овчарук, Ю. Ольшевська, П. Ольшевський, О. Омельченко, І. Орловська, В. Пашинський, С. Пєтков, М. Пихтін, І. Підберезних, О. Піддубний, Л. Попова, С. Попова, О. Правоторова, Д. Приймаченко, А. Продан, О. Проневич, О. Радишевська, В. Роллер, К. Рудой, О. Салманова, М. Санчес Морон, О. Синявська, О. Ситников, О. Соловйова, Н. Стасюк, В. Стеценко, С. Стеценко, С. Стецюк, О. Стрельченко, А. Тарасюк, В. Тимощук, А. Цьоменко, К. Чепкова, Р. Чепурний, М. Чмай, В. Чорна, О. Шарук, С. Шатрава, О. Шкуропацький, А. Школик, Б. Шлоєр, А. Ярош та ін.

Зазначені та інші вчені розкрили засади, правовий статус і компетенцію (повноваження) в цілому або в окремих секторах суб'єктів права, які виконують виконавчі функції. Їхні дослідження стали вагомим внеском у розвиток доктрини та правозастосовної практики адміністративного права, збагативши її концептуальні основи та термінологічний апарат. Завдяки зусиллям цієї поважної когорти науковців було закладено теоретичний фундамент для формування сучасної моделі публічного адміністрування в Україні. Проте навіть така вражаюча кількість фундаментальних напрацювань не охопила в повному обсязі всіх аспектів місця і ролі адміністративного органу як ключового суб'єкта виконавчих функцій. Особливо гостро ця прогалина відчувається в системі освітніх компонентів і науково-методичного забезпечення навчальної дисципліни «Адміністративне право України», де досі бракує цілісного категоріального викладу цього поняття. Саме тому постає нагальна потреба у подальшому, більш системному дослідженні цієї правової конструкції адміністративного права нового покоління.

Виклад основних положень. Сучасне адміністративне право України не лише охопило практично всю правову матерію суспільства, а й досягло значного рівня досконалості у забезпеченні публічного порядку, належного функціонування публічної влади та реалізації прав і свобод громадян. Якщо перший із цих критеріїв – всеохопність – є об'єктивною властивістю, то другий – якість і ефективність – є безперечною заслугою щонайменше трьох поколінь науковців у галузі адміністративного права, які працювали протягом усього періоду Незалежності України.

Важливим етапом у цьому поступі стала адміністративна реформа, започаткована наприкінці XX – на початку XXI століття. Вона була не лише ідеєю великих правників-державників свого часу [1], а й отримала інституційну легалізацію через відповідний Указ Президента України [18]. Завдяки системним зусиллям тисяч українських учених-адміністративістів вдалося сформувати науково обґрунтовану, правову модель публічного адміністрування, що започатковано на принципах правової демократичної держави, європейських стандартах доброчесності та відкритості.

Звертаючись до витоків адміністративного права слід зазначити що у свій час Шарль Жал Боннен доводив, що сутністю публічного адміністрування є те що вона походить від уряду, проте не ототожнюється з ним. Уряд виконує спрямовуючу, наглядову та наказову функцію, тоді як публічне адміністрування реалізує пряму і місцеву виконавчу владу. Він виступає як активна публічна воля, а публічне адміністрування – *як інституційно організоване виконання цієї волі* (курсив наш). Публічне адміністрування є пасивним за своєю природою щодо ініціативи, але активним за виконанням, отримуючи імпульс і напрям дій виключно від уряду. Адміністративна дія в цьому сенсі є застосуванням законів до осіб, майна та подій, що мають суспільне або приватне значення. Влада адміністрації є похідною, а не самостійною, вона втілює публічну політику, не формуючи її. Публічне адміністрування не засноване на концепції (не має самостійної волі), воно є знаряддям реалізації рішень, ухвалених на рівні урядової влади. *Через систему проміжних органів воно* (підкреслено нами) передається урядовий імпульс до всіх частин державного механізму, забезпечуючи його ефективну дію Такі проміжні органи мислитель називає «спеціальними адміністраціями», що «є гілками публічного адміністрування, і мають лише один власний і визначений напрям» швидкісної дії, точного нагляду. До таких спеціальних адміністрацій у Франції в 1812 році вчений відносив: адміністрацію податків, військову адміністрацію, морську адміністрацію, адміністрацію мануфактур і торгівлі, лісове відомство, відділ мостів і доріг, гірничий відділ, відомство державної власності та поліцію [8].

Тим самим, Ш.-Ж. Боннен публічне адміністрування формує як статичний за своєю природою інститут, який утверджує стан готовності до виконання законів, наглядової та наказової діяльності. Похідні від цього стану уряд та підпорядкована йому адміністрації здійснюють активні адміністративні дію щодо застосуванням законів до осіб, майна та подій, що мають суспільне значення в податковій**,** військовій морській, торгівлі та промисловості, лісовій сферах, інфраструктури, управління державною власністю та поліцією.

Іншими словами публічне адміністрування та адміністрація є органічно поєднаною. Вони не можуть існувати один без одного. Публічне адміністрування забезпечує стан інституційної готовності до виконавчі діяльності. Адміністрація безпосередня здійснює виконавчу функцію щодо її реалізації на практиці в різних сферах суспільного життя.

Отже, хибною є, на наш погляд, точка зору тих вчених які вважають що адміністрація (публічна адміністрація), має подвійний юридичну природу: інституційну та функціональну. Ми не тільки розділяємо підходи класика та засновника адміністративного права Ш.-Ж. Боннен стосовно виключної функціональної природи адміністрації, а вважаємо, що такий підхід не втратив своєї актуальності в умовах сьогодення.

На сучасному етапі розвитку адміністративне право України стало одним із найбільш розвинутих правових інститутів, здатних адекватно реагувати на виклики воєнного часу, забезпечувати баланс публічного інтересу та приватних прав, а також слугувати надійною основою для реформ у суміжних галузях публічного права.

Ми є прихильниками концепції людиноцентристської сервісної теорії адміністративного права, відповідно до якої суб'єкти публічної адміністрації мають усі правові та організаційні інструменти для максимально повного забезпечення прав, свобод і законних інтересів приватних осіб, а також реалізації публічного інтересу держави. Такий підхід забезпечує ефективну взаємодію між державою та суспільством і є ключовим для утвердження правової держави. Свідченням довіри до адміністративно-правових підходів стало обрання до Верховної Ради України цілої низки відомих вчених-правників, що, безсумнівно, позитивно вплинуло на розробки й прийняття сучасного адміністративного законодавства.

Наразі можна стверджувати, що органи публічної адміністрації забезпечені всім необхідним арсеналом правових норм, закріплених у таких законах України, як основних джерелах адміністративного права: «Про адміністративну процедуру», «Про адміністративні послуги», «Про запобігання корупції», «Про правотворчу діяльність» (у частині, що стосується підзаконної нормотворчості), Кодекс України про адміністративні правопорушення (який, попри спадкоємність від попередніх епох, зазнав понад чотириста змін і доповнень, а також рішень Конституційного Суду України, завдяки чому нині бодай у мінімальному обсязі відповідає сучасним вимогам), а також Кодекс адміністративного судочинства України [4].

Базовим серед них, є Закон України «Про адміністративну процедуру», який уперше системно на законодав-

чому рівні утвердив норми інструментарію адміністративного права, що врегулюють адміністративно-правові відносини між адміністративними органами та приватними особами [16] та практично розв'язав тривалу дискусію щодо розуміння правового процесу та правової процедури. Наприкінці XX століття автори адміністративної реформи в Україні мріяли про ухвалення «Адміністративно-процедурного кодексу», який би кодифікував відповідну сферу. І хоча такий кодекс так і не був прийнятий, ухвалення вказаного Закону від 17 лютого 2022 року № 2073-IX у формі первинного нормативно-правового акту високої дії стало вагомим результатом завершення адміністративної реформи взірця 1998 року. Саме завдяки його нормі в Україні були легалізовані основні засади демократичного адміністративного права, що відповідає європейським стандартам і в окремих аспектах навіть перевершують їх.

Водночас, залишається невирішеним питання забезпечення реальної незалежності та доброчесності суддів, зокрема адміністративної юрисдикції. Судова система в Україні залишається вразливою до політичного впливу, що підриває її незалежність і неупередженість. За результатами соціологічного дослідження Центру Разумкова (лютий–березень 2025 року), судова гілка влади в Україні демонструє один із найнижчих рівнів довіри серед усіх державних інституцій. Недовіру до судів висловили понад 72% громадян, тоді як лише 14,4% опитаних заявили про довіру. Баланс довіри-недовіри становить -58,5%, що свідчить про глибоку кризу легітимності судової системи в очах суспільства [13]. Залежність частини суддів від вищої виконавчої влади (або місцевих «еліт») реалізується через неформальні важелі контролю та породжує системну упередженість у прийнятті рішень. Корумпованість і політична лояльність перетворюють деяких судів з інституції справедливості на інструмент впливу. Без забезпечення реальної суддівської незалежності будь-які спроби відбудови держави будуть нежиттєздатними [7]. Це питання є болючим і складним. Додатковим негативним чинником є те, що адміністративні суди фізично не укомплектованні суддями. Це негативно впливає на справедливість та ефективність відновлення прав та законних інтересів приватних осіб порушених суб'єктами владних повноважень, на дотримання розумних строків розгляду справ. Однак ця проблема виходить за межі предмета адміністративного права. Вона переважно зумовлена політичною складовою ситуацією в Україні. У більшості випадків проблеми адміністративного судочинства стикаються з відсутність політичної волі у представників правлячої еліти. Тривожним є те, що політичні лідери не вчаться на помилках своїх попередників і щоразу стикаються з одними й тими самими наслідками – несправедливими переслідуваннями після втрати влади «інструментом» в яких є не доброчесні або заангажовані судді.

Переходячи до позитивної реалізації кращих доктрин адміністративного права слід підкреслити що, в умовах сьогодення стало звичним, що десятки тисяч центрів надання адміністративних послуг функціонують за принципом «єдиного вікна» практично в кожній територіальній громаді. Такі громади з'явилися як результат впровадження найкращих теоретичних досягнень вітчизняного та європейського адміністративного права в процесі децентралізації публічного адміністрування в Україні. У межах цієї реформи територіальні громади – сільські, селищні та міські ради – отримали потужний інструмент розвитку, а саме право самостійно розпоряджатися місцевими бюджетами, а також відповідальність перед мешканцями громади за прийняті рішення.

Однак навіть у цих умовах, не вдалося повністю уникнути зловживань з боку суб'єктів владних повноважень. Практично завдяки ефективному адміністративному законодавству ліквідований адміністративний тиск був заміщений кримінально-процесуальним впливом. «Лібералізація» норм Кримінального процесуального кодексу України щодо підстав для відкриття кримінальних проваджень зумовила ситуацію, коли недоброчесні посадові особи окремих правоохоронних органів ініціюють кримінальні провадження за формальними або сумнівними підставами. На переконання вчених у галузі кримінального процесу в Україні спостерігається практика відкриття кримінальних проваджень без достатніх фактичних підстав, що нерідко використовується як засіб тиску на бізнес, адвокатуру або опозицію. Такі дії порушують принципи правової визначеності, недоторканності приватного життя та права на справедливий суд, гарантовані міжнародним правом [2]. Ці тенденції неможливо ігнорувати в адміністративному праві, адже вони значною мірою нівелювали досягнення вітчизняного адміністративного права та системи законодавства щодо мінімізації адміністративного тиску на приватних осіб. Подібна практика становить серйозну загрозу для українського бізнесу та правової безпеки приватних осіб. Хоча вона й виходить за межі предмета нашого наукового аналізу, а також теорії та практики адміністративного права загалом.

Повертаючись до здобутків теорії та практики адміністративного права в межах нашого наукового аналізу, слід відзначити надзвичайну важливість прийняття Закону України «Про адміністративну процедуру». Це рішення є неординарною, довгоочікуваною й водночас перезрілою подією, яка знаменує собою істотний прорив у розвитку сучасного українського адміністративного законодавства. Закон став визначним досягненням як Верховної Ради України поточного скликання, так і фахової спільноти науковців у галузі адміністративного права та процесу. Останні десятиліття підтверджували необхідність його ухвалення. Передусім щодо предмету нашого наукового аналізу звертаємо увагу на підпункт 1 пункту 1 статті 2 Закону України від 17 лютого 2022 року № 2073-IX, відповідно до якого адміністративний орган – це орган виконавчої влади, орган влади Автономної Республіки Крим, орган місцевого самоврядування, їх посадова особа, інший суб'єкт, який відповідно до закону уповноважений здійснювати функції публічної адміністрації [16].

Це визначення, на наш погляд, варто розглядати як зразок чіткої правової формули, яка відображає виважений законодавчий опис суб'єкта, що виконує функції виконавчої влади. Вдало обрані юридичні конструкції забезпечують системне охоплення всіх організаційно-правових форм суб'єктів публічного адміністрування. Водночас категорійна чіткість цього визначення відповідає сучасним підходам до структурування адміністративно-правових норм і слугує концептуальним орієнтиром для подальшого розвитку правозастосовної практики.

Одночасно слід підкреслити, що Закон України від 17 лютого 2022 року № 2073-IX, хоча й має статус первинного нормативно-правового акту високі дії у сфері адміністративного права, був ухвалений останнім. Це означає, що до моменту його прийняття не існувало правового вакууму. Протягом десятиліть незалежності України було прийнято значну кількість нормативно-правових актів, у яких ті чи інші суб'єкти, що здійснюють виконавчі функції, отримували свій категорійний опис. Таким чином, Закон № 2073-IX не започатковує, а має однією з своїх місій забезпечити гармонізацію та концептуальне узагальнення попередніх підходів до визначення змісту адміністративно-правового статусу та категорійної назви суб'єктів права які здійснюють виконавчі функції.

Звернемося до найбільш вживаних у теорії і практиці адміністративного права законодавчих визначень суб'єктів адміністративного права які здійснюють виконавчі функції: Згідно із законом про адміністративні послуги Центр надання адміністративних послуг є спеціально створеним постійно діючим робочим органом або структурним

підрозділом органу місцевого самоврядування чи місцевої державної адміністрації, що забезпечує організацію та надання адміністративних послуг у межах визначеного переліку. Центри функціонують як фронт-офіси для взаємодії з громадянами та бізнесом, спрощуючи доступ до публічних сервісів. Вони утворюються на рівні міст, селищ, сіл, а також районних та міських державних адміністрацій, у тому числі шляхом міжмуніципального співробітництва. Організаційна структура центрів включає адміністраторів, а також, у виняткових випадках, представників органів – суб'єктів надання послуг. Рішення про утворення центру, затвердження регламенту та переліку послуг ухвалюється органом-засновником. Адміністратор центру надання адміністративних послуг – це посадова особа органу, який утворив центр, що забезпечує прийом, обробку, супровід і результативну взаємодію з суб'єктами надання послуг. Він виконує функції з інформування громадян, прийому документів, передачі їх виконавцям та видачі результатів у визначені строки. Адміністратор має право використовувати власну печатку (штамп) для засвідчення копій та витягів, пов'язаних з наданням послуг. До його повноважень також належить контроль за дотриманням термінів, організація міжвідомчої взаємодії та ініціювання заходів реагування на порушення. У визначених законом випадках адміністратор може складати протоколи про адміністративні правопорушення та розглядати справи. Деякі функції адміністратора можуть бути передані старості за рішенням відповідного органу [15].

Отже, згідно законодавчої системної конструкції норми Закону України «Про адміністративні послуги» працюють у тандемі з нормами Закону України «Про адміністративну процедуру». Відповідно не виникає сумніву що центри надання адміністративних послуг та їх адміністратори є адміністративними органами як за буквою так і за сутністю закону.

На підставі аналізу положень норм Закону України «Про правотворчу діяльність» систематизуємо учасників підзаконної правотворчої діяльності за чотирма базовими категоріями: По-перше. суб'єкти правотворчої діяльності – це органи та посадові особи, наділені Конституцією України або законом повноваженнями на прийняття (видання) підзаконних нормативно-правових актів. Вони забезпечують реалізацію законів через нормативну деталізацію в межах своєї компетенції. У межах публічного адміністрування ці суб'єкти є адміністративними органами, тобто органами виконавчої влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами та іншими суб'єктами, які уповноважені здійснювати функції публічної адміністрації. До них належать: деякі повноваження Президента України, який видає укази з найвищою юридичною силою серед підзаконних нормативно-правових актів; Кабінет Міністрів України, який приймає постанови та розпорядження нормативного характеру; міністерства України, що видають накази, положення, інструкції у межах своєї компетенції; інші центральні органи виконавчої влади –державні служби, агенції та інспекції; органи місцевого самоврядування, які приймають рішення, регламенти, інструкції щодо виконання делегованих повноважень; голови місцевих військових адміністрацій і керівники їхніх структурних підрозділів, які видають розпорядження з питань реалізації державної політики на місцях; Рада міністрів АР Крим та міністерства АРК, що видають акти в межах автономних повноважень. По-друге, суб'єкти правотворчої ініціативи – це органи або посадові особи, які мають право ініціювати розгляд проекту підзаконного нормативно-правового акта суб'єктом правотворчої діяльності. Їхнє право ґрунтується на положеннях Конституції України, Закону «Про правотворчу діяльність» та інших законів. У сфері публічного адміністрування такими ініціаторами зазвичай є адміністративні органи, які ініціюють розроблення положень, інструкцій, процедур. Зокрема, до них належать: Кабінет Міністрів України; міністерства та інші ЦОВВ; голови військових адміністрацій; виконавчі комітети місцевих рад. Ці суб'єкти ініціюють, наприклад, проєкти порядків надання послуг, регламентів адміністрування, делегованих процедур.

По-третє, суб'єкти забезпечення правотворчої діяльності – це особи або органи, які здійснюють науковий, юридичний, технічний, експертний супровід розроблення підзаконних актів. Вони не є владними суб'єктами, однак їхня діяльність має важливе значення для легітимності, якості та узгодженості правових норм. До таких суб'єктів належать: юридичні департаменти міністерств і державних адміністрацій; науково-дослідні установи та заклади освіти державної та комунальної форми власності; аналітичні центри та дорадчі органи; експертні ради при ЦОВВ. Їхня участь особливо актуальна при розробленні типових адміністративних регламентів, положень про ЦНАПи, галузевих порядків або процедур надання адміністративних послуг. По-четверте, заінтересовані особи – це фізичні та юридичні особи, інтереси яких можуть бути порушені або реалізовані через прийняття підзаконного нормативно-правового акта. Вони не мають владних повноважень, однак мають право ініціювати підготовку проекту акта перед суб'єктом правотворчої ініціативи, подавати пропозиції, брати участь у публічних консультаціях та обговореннях. До кола зацікавлених можуть ходити не тільки приватні особи однак і суб'єкти що реалізують функції публічної адміністрації зокрема: громадські об'єднання, профспілки, релігійні та благодійні організації; органи самоорганізації населення, асоціації органів місцевого самоврядування; неприбуткові товариства, бізнес-об'єднання, роботодавці, саморегулівні організації. Їхня участь сприяє врахуванню інтересів суспільства у сфері публічного адміністрування та підвищує легітимність підзаконних актів [21].

І хоча безпосередньо норми Закону «Про адміністративну процедуру» не розповсюджується на підзаконну нормативно-правову діяльність. Проте ми бачимо із вище наведеного матеріалу що усі суб'єкти підзаконної правотворчої діяльності є або класичними (наприклад Кабінет Міністрів України), або частково наприклад інститут Президента України адміністративними органами за змістом. Це ж саме стосується суб'єктів правотворчої ініціативи та суб'єкті забезпечення правотворчої діяльності. Частково це можна розповсюдити на заінтересованих осіб. Саме тих з них які здійснюють делеговані функції публічної адміністрації.

Отже практично усі суб'єкти підзаконної правотворчості за аналогію закону є такими що мають ознаки адміністративного органу категорійне визначення змісту якого наведено в Законі України «Про адміністративну процедуру.

Спеціально уповноваженими суб'єктами у сфері протидії корупції відповідно до частини першої статті 1 Закону України «Про запобігання корупції» № 1700-VII визнаються органи, які безпосередньо реалізують антикорупційну політику, у тому числі через здійснення адміністративної юрисдикції та інших форм публічно-владної діяльності. До адміністративних органів аналогії розуміння Закону України «Про адміністративну процедуру» належать: Національне агентство з питань запобігання корупції як центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом (ст. 11 Закону № 1700-VII), що координує політику запобігання корупції; Національне антикорупційне бюро України як центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом, на який покладається попередження, виявлення, припинення корупційних та інших правопорушень, віднесених до його підслідності, а також запобігання вчиненню нових; Національна поліція України, яка виконує функції запобігання та протидії

корупційним правопорушенням у межах адміністративної діяльності. Окрім зазначених адміністративних органів, функції у сфері протидії корупції здійснюють також інші суб'єкти, які не належать до адміністративних органів. Це, зокрема, органи прокуратури України, що відповідно до Закону України «Про прокуратуру» здійснюють процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, підтримують публічне обвинувачення в суді та представляють інтереси держави у справах, пов'язаних із корупцією [19]. Хоча їхня діяльність має окремі риси публічного адміністрування, оскільки пов'язана з реалізацією примусових повноважень від імені держави, однак такі органи належать до системи правосуддя. Також не дивлячись на те, що Національне антикорупційне бюро України є центральним органом виконавчої влади із спеціальним статусом [22], за межі категорійного опису адміністративного органу виходить його діяльність, коли детективи здійснюють розслідування та розкриття кримінальних правопорушень. Така діяльність відноситься до галузі кримінального права.

Отже, з урахуванням законодавчо визначеного статусу Національного агентства з питань запобігання корупції, Національної поліції України та Національного антикорупційного бюро України (за винятком його діяльності щодо розслідування та розкриття кримінальних правопорушень), ці спеціально уповноважені суб'єкти у сфері протидії корупції доцільно віднести до адміністративних органів у розумінні аналогії норми Закону України «Про адміністративну процедуру». Так як вони мають стабільну організаційну структуру, здійснюють владні виконавчі функції публічної адміністрації, діють на підставі закону та приймають підзаконні нормативно-правові та адміністративні акти у сфері публічно-правових відносин.

Крім того, суб'єкти, на яких поширюється дія Закону № 1700-VII, поділяються на категорії: особи, уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування; прирівняні до них особи; особи у приватному секторі, які виконують адміністративні функції; кандидати на виборні посади. Виділяючи серед цієї системи саме адміністративні органи, слід зазначити, що з їх переліку необхідно виключити осіб, які належать до судової та законодавчої гілок влади, а також тих, хто не здійснює виконавчих функцій публічної адміністрації. Відтак, за аналогією до норми Закону України «Про адміністративну процедуру» щодо визначення адміністративного органу та відповідно до законодавчого підходу, до суб'єктів, на яких поширюється дія Закону України «Про запобігання корупції» і які мають ознаки адміністративних органів, слід відносити осіб, уповноважених на виконання виконавчих функцій (прямо встановлених або делегованих законом). До таких суб'єктів належать: Президент України (виключно під час здійснення виконавчих, а не політичних чи інших функцій); члени Кабінету Міністрів України; посадові особи міністерств та інших центральних органів виконавчої влади; посадові особи Рахункової палати, Центральної виборчої комісії, Державної судової адміністрації України; Служби безпеки України, Державного бюро розслідувань, Бюро економічної безпеки України; органів місцевого самоврядування (сільські, селищні, міські голови, депутати місцевих рад, посадові особи органів місцевого самоврядування); колегіальні органи публічного адміністрування (Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку, наглядові ради державних банків, Пенсійного фонду, Фонду розвитку підприємництва, Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти тощо); інші суб'єкти, які виконують виконавчі функції – посадові особи Збройних Сил України, Державної прикордонної служби, спеціальних служб; приватні виконавці; члени громадських рад, конкурсних комісій, представники наукових державних і комунальних установ [19].

Незважаючи на те, що з погляду формального підходу за аналогією закону зазначені вище суб'єкти адміністративного права мають ознаки адміністративних органів, проте у правовідносинах щодо запобігання корупції вони виступають об'єктами адміністративно-правового впливу. У таких адміністративно-правових відносинах вони не наділені владними повноваженнями, зокрема не здійснюють виконавчих функцій. Вони є зобов'язаними як перед спеціально уповноваженими суб'єктами у сфері протидії корупції, так і перед суб'єктами громадянського суспільства та народом України. Відповідно, у такому статусі їх недоцільно відносити до жодної з категорій суб'єктів владних повноважень, у тому числі до адміністративних органів.

Звертаючись до норм кодексу України про адміністративні правопорушення слід відзначити що, в ньому визначені особи, які мають право складати протоколи та/або розглядати справи про адміністративні правопорушення (на підставі статті 255 і розділу III КУпАП). Взявши за основу критерії виділення змісту адміністративного органу в законі України про адміністративну процедуру можна узагальнити що, органи виконавчої влади становлять найчисельнішу групу суб'єктів, які реалізують повноваження як щодо складання протоколів про адміністративні правопорушення, так і щодо розгляду відповідних проваджень. До них належать Національна поліція, Державна прикордонна служба, центральні органи виконавчої влади у сферах міграції, цивільного захисту, транспорту (залізничного, морського, внутрішнього водного, автомобільного, електротранспорту, цивільної авіації), праці, охорони культурної спадщини, енергетики, екології, ветеринарної медицини, карантину рослин, геології, лісового й мисливського господарства, земельних відносин, метрології, контролю за цінами, захисту прав споживачів і контролю лікарських засобів. Важливе місце посідають органи фінансового контролю, податкові органи, а також новоутворені органи спеціального призначення – Бюро економічної безпеки, Державне бюро розслідувань, Національне антикорупційне бюро України та Національне агентство з питань запобігання корупції. Органи влади Автономної Республіки Крим, хоча прямо не передбачені у КУпАП як окремі суб'єкти розгляду справ чи складання протоколів, можуть реалізовувати відповідні повноваження через власні виконавчі органи. Зокрема, це можливо шляхом делегування функцій у межах адміністративно-територіального устрою, насамперед через виконавчі комітети місцевих рад або інші уповноважені інспекції. Органи місцевого самоврядування мають право як складати протоколи, так і розглядати адміністративні справи через створені в їх структурі виконавчі органи. До таких органів належать адміністративні комісії при міських, сільських і селищних радах, виконавчі комітети відповідних рад, органи опіки та піклування, а також уповноважені особи місцевих державних адміністрацій. Ці органи, як правило, відають порушеннями, що стосуються комунальної, благоустроєвої, соціальної та земельної сфер [11].

Посадові особи органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування також мають індивідуальне право на складання протоколів, а в окремих випадках – на розгляд адміністративних справ. До них належать інспектори з паркування, державні інспектори з охорони праці, земельного нагляду, санітарного контролю, охорони навколишнього середовища, капітани суден, начальники залізничних станцій, лісничі, мисливствознавці, голови та члени виборчих комісій, командири військових частин, судові розпорядники, приватні виконавці. Їх повноваження виникають із посадового статусу та законодавчо визначених функцій. Інші суб'єкти публічної адміністрації утворюють окрему категорію органів, які не належать до класичної системи виконавчої влади, однак наділені правом брати участь

у провадженнях у справах про адміністративні правопорушення. До них належать Національний банк України, Фонд гарантування вкладів фізичних осіб, Фонд соціального страхування, Пенсійний фонд, а також національні комісії з питань зв'язку, цінних паперів, енергетики. Окрему групу складають інституції з наглядово-захисною функцією — Уповноважений із захисту державної мови, освітній омбудсмен, орган суспільного нагляду за аудиторською діяльністю, представники Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, громадські інспектори з питань охорони довкілля та використання земель. Їх повноваження базуються на спеціальному законодавстві й реалізуються у межах визначених законом сфер [11].

Отже, переважна більшість публічних осіб, які мають право складати протоколи та/або розглядати справи про адміністративні правопорушення згідно з норми Кодексу України про адміністративні правопорушення можна об'єднати під загальною назвою – адміністративні органи.

Звертаючись до загальних джерел права України слід зазначити що, згідно з Закону України «Про державну службу», державний службовець – це громадянин України, який займає посаду державної служби, отримує заробітну плату з бюджету, виконує публічні завдання та дотримується принципів державної служби (зокрема, законності, відкритості, доброчесності, політичної неупередженості) [17]. Посадова особа місцевого самоврядування – це громадянин України, який працює в органах місцевого самоврядування на професійній основі, має посадові повноваження щодо здійснення організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій і одержує заробітну плату за рахунок місцевого бюджету. Така особа забезпечує здійснення у реалізації права територіальної громади на місцеве самоврядування та у виконанні окремих повноважень органів виконавчої влади, делегованих законом [20].

Отже, індивідуальний владний суб'єкт публічного права характеризується як громадянин України, наділений офіційними повноваженнями від імені держави або територіальної громади. Така особа працює на професійній постійній основі, займає посаду в системі органів публічного адміністрування, виконує організаційно-розпорядчі або консультативно-дорадчі функції. Вона діє в межах і на підставі закону, реалізуючи публічні завдання, визначені нормативно-правовими актами. Індивідуальний суб'єкт публічного права підзвітний, відповідальний та діє згідно з принципами відкритості, доброчесності, законності та неупередженості. Він отримує оплату праці з бюджету відповідного рівня – державного або місцевого. У цьому контексті державні службовці та посадові особи органів місцевого самоврядування є типовими прикладами таких суб'єктів, які, за нашими переконаннями, становлять собою індивідуальні адміністративні органи, оскільки самостійно ухвалюють індивідуальні адміністративні акти, діючи як носії владних повноважень у сфері публічного адміністрування.

Визначаючи статус спеціальних владних суб'єктів, які виконують виконавчі функції треба зазначити що в податковому праві правовий статус посадової особи контролюючого органу визначається як правове становище державного службовця, що здійснює службову діяльність у сфері реалізації податкової, митної та фінансової політики. Така особа повинна відповідати встановленим кваліфікаційним вимогам, мати відповідну освіту і проходити процедуру призначення відповідно до законодавства про державну службу. На посадову особу покладаються обов'язки, передбачені Податковим та Митним кодексами України, а також іншими законами. Їй гарантується соціальний захист, зокрема право на пенсійне забезпечення та відшкодування шкоди у разі загибелі або ушкодження здоров'я під час виконання службових обов'язків. Посадова особа контролюючого органу має спеціальне звання, службове посвідчення, форму та знаки розрізнення, визначені Кабінетом Міністрів України [14]. В митній справі використовується категорія митний орган в розумінні того, що це центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну митну політику, митниці та митні пости [12].

Отже, спеціальний владний суб'єкт адміністративного права – це посадова особа, яка реалізує визначені функції у сфері податкової, митної або фінансової політики держави. Такі особи наділені спеціальними повноваженнями щодо здійснення контролю, нагляду, дозвільних або реєстраційних дій, установлених галузевим законодавством. Наприклад, посадова особа контролюючого органу має службове посвідчення, спеціальне звання, формений одяг і відповідні відзнаки. Вона зобов'язана відповідати кваліфікаційним вимогам, проходити призначення згідно із Законом України «Про державну службу» та діяти в межах Податкового і Митного кодексів України. До таких суб'єктів належать посадові особи митних органів, які входять до структури центрального органу виконавчої влади, що реалізує митну політику. Їм надаються соціальні гарантії, зокрема право на пенсію та захист у разі шкоди, пов'язаної зі службовими обов'язками.

Здійснюючи формально-догматичний аналіз назви та змісту формування законодавцем владного суб'єкта адміністративного права які здійснюють виконавчі функції можна прийти до висновку що такий суб'єкт у переважній більшості випадків може бути описаний категорію адміністративний орган що слушно сформоване в Законі України «Про адміністративну процедуру» використовуєш її прямо чи за правилом аналогії закону.

Наші дослідження було б неповним як би ми не звернулися до доктринального розуміння цієї проблематики у вітчизняній та європейської літератури з адміністративного права. На переконання Р. Мельника у сучасному адміністративно-правовому дискурсі суб'єктом адміністративного права, що здійснює виконавчі функції, визнається той учасник публічних правовідносин, який уповноважений реалізовувати функції публічної адміністрації шляхом прийняття владних рішень, здійснення організаційно-розпорядчих дій та надання адміністративних послуг у межах компетенції, визначеної нормативно-правовими актами. При цьому важливою методологічною орієнтацією є відхід від виключно інституційного підходу на користь функціонального аналізу. Згідно з таким підходом, вирішальним для кваліфікації суб'єкта як суб'єкта публічного адміністрування є не лише його юридичний статус чи ієрархічне місце в системі органів влади, а насамперед ті функції, які він фактично реалізує у сфері публічного адміністрування. У підручнику «Загальне адміністративне право» вчений обґрунтовує, що до суб'єктів публічного адміністрування належать не тільки органи виконавчої влади, а й інші органи державної влади, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування, а також суб'єкти делегованих повноважень. Ми підкреслюємо що з таким підходом практично дублюється визначення змісту адміністративного органу виписане в Законі України «Про адміністративну процедуру». Водночас далі в додатку вчений акцентує увагу на допустимості синонімічного вживання термінів «суб'єкт публічного адміністрування» поряд із поняттями «адміністративний орган», «публічна адміністрація», «суб'єкти владних повноважень» [9, с. 44–45].

Іншими словами за запропоновано чотири тотожні категорії що позначають суб'єкта права який здійснює виконавчі функції. На наш погляд такий підхід є кроком вперед і має право на існування в науці адміністративного права. Хоча не можна не підкреслити, що категорії адміністративний орган та суб'єкти владних повноважень мають різну юридичну природу. Перший притаманний адміністративному праву, а другий забезпечує потреби адміністративного судочинства (кримінального процесу). Що стосується категорій «публічна адміністрація»

та «суб'єкт публічного адміністрації» тут зазначені категорії визначення відображають історично природу адміністративного права вживаються в законодавстві багатьох європейських країн [5; 6]. І такий підхід є виправданим для них. Наприклад, стаття 103 Конституції Іспанії прямо зазначає що: «Публічна адміністрація (la administración pública) служить об'єктивно загальним інтересам і діє відповідно до принципів ефективності, ієрархії, децентралізації, деконцентрації та координації, з повним підпорядкуванням закону та праву. Органи Державної адміністрації створюються, регулюються та координуються відповідно до закону. Закон регулюватиме статус державних службовців, доступ до державної служби відповідно до принципів заслуг і здатності, особливості здійснення їхнього права на об'єднання в профспілки, систему несумісностей та гарантії неупередженості при виконанні ними своїх функцій» [3]. Іншими словами категорія «публічна адміністрація» в Іспанії є конституційною. Відповідно не виникає ніякого сумніву що вона використовується для лаконічної назви суб'єкта права, що виконує виконавчі функції.

Такої категорії в Конституції України немає. Імовірність внесення її до Основного Закону є вкрай низькою. Це зумовлено тим, що статті 5 і 6 Конституції України які встановлюють, що народ здійснює владу безпосередньо та через органи державної влади і органи місцевого самоврядування, а державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Органи законодавчої, виконавчої та судової влади реалізують свої повноваження у межах, визначених Конституцією, та відповідно до законів України, містяться у розділі І «Загальні засади». Їхнє змінення можливе лише за спеціальною – ускладненою – процедурою. Відповідно до статті 156 Конституції України, законопроєкт про внесення змін до розділу І «Загальні засади», розділу ІІІ «Вибори. Референдум» та розділу ХІІІ «Внесення змін до Конституції України» подається до Верховної Ради України Президентом України або не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України і, за умови його схвалення не менш як двома третинами від конституційного складу парламенту, підлягає обов'язковому затвердженню на всеукраїнському референдумі, який призначається Президентом України [10].

Однак проблема полягає не лише в тому, що здійснення таких змін надзвичайно складне з правового погляду. Маємо справу також із глибокими етичними обмеженнями. Як науковці у галузі адміністративного права, ми не можемо й не повинні ініціювати внесення змін або доповнень до норм Конституції України, оскільки це виходить за межі нашої наукової компетенції. Ми зобов'язані виходити з чинних положень Основного Закону України, інтерпретуючи їх коректно, виважено, й, за необхідності, можемо пропонувати деталізацію відповідних норм в актах діючого законодавства. При цьому такі деталізації ні за формою, ні за змістом не повинні суперечити Конституції України – її норми мають абсолютний пріоритет у правовій системі.

Висновки. У цьому контексті зразковим прикладом правової деталізації без порушення конституційного балансу став Закон України «Про адміністративну процедуру», зокрема який виважено конкретизує окремі положення статей 5 і 6 Конституції України. Закон не суперечить їхній природі та духу, а навпаки – посилює та деталізує їх. Саме тому спільнота науковців-адміністративістів має припинити безплідні дискусії щодо обмеження вживання категорії «адміністративний орган». Адже, як слушно зазначали в античному Римі: Dura lex, sed lex – суворий закон, але він закон.

Аргументи вельмишановних учених, які підкреслюють, що категорія «публічна адміністрація» відображає інституційне наповнення правової матерії адміністративного права, а «адміністративний орган» – функціональне, в першій складовій ми відкидаємо, посилаючись на класичний підхід Шарля-Жана Бодена, який чітко й однозначно зазначав, що саме публічне адміністрування є інституційним явищем, а уряд та його гілки виконують виключно функції публічного адміністрування.

У законодавстві України тепер чітко виписано правову конструкцію для позначення суб'єкта права, що реалізує виконавчі функції – це «адміністративний орган», термін, прямо визначений у Законі «Про адміністративну процедуру». Саме цю категорію необхідно послідовно використовувати при формуванні освітнього компонента з адміністративного права в навчальних програмах, підручниках і посібниках.

У сфері наукових досліджень із теорії адміністративного права, звісно, зберігається можливість і доцільність застосування усталених доктринальних понять, таких як «публічна адміністрація» або «суб'єкт публічного адміністрування», оскільки ці терміни концептуально охоплюють різноманітні форми публічної виконавчої діяльності

Разом із тим, важливо не створювати плутанини для здобувачів освіти та практикуючих юристів. У підручниках і посібниках слід використовувати саме термін «адміністративний орган». При цьому необхідна пояснювати відмінності між законодавчими та доктринальними термінами. Для потреб адміністративного судочинства (адміністративного процесу), ключовим є термін, закріплений у Кодексі адміністративного судочинства України – «суб'єкт владних повноважень», який охоплює всіх учасників публічних правовідносин, що наділені публічною владою.

На завершення варто підкреслити, що на необхідності правового узгодження акцентують також перехідні норми Закону України «Про адміністративну процедуру», якими покладено обов'язок на Кабінет Міністрів України забезпечити гармонізацію національного законодавства шляхом приведення у відповідність чинних законів до положень цього базового нормативно-правового акту високої дії [16].

Незважаючи на категоричність викладених міркувань, автори не претендують на істину в останній інстанції. Навпаки, ми щиро закликаємо наукову спільноту до подальших відкритих, фахових дискусій із цього питання. Зокрема, окреслені концептуальні позиції будуть винесені на розгляд і обговорення загальних зборів ГО «Академія адміністративно-процесуальних наук», що заплановані на грудень 2025 року.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авер'янов В. Нова доктрина українського адміністративного права: концептуальні позиції. *Право України*. 2006. № 5. С. 11–17. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SENMK/Averianov11.pdf.

2. Babikov O., Omelchenko O., Fedorenko I., Hurina D., Babikova O. Limits of Human Rights Restrictions in Criminal Proceedings under Martial Law in Ukraine. Cadernos de Dereito Actual. 2025. No. 27. Pp. 1–16. URL: https://www.cadernosdedereitoactual.es/ojs/index.php/cadernos/article/view/546.

3. Constitución Española. Cortes Generales. «BOE» núm. 311, de 29 de diciembre de 1978. Legislación consolidada. URL: https://www.boe.es/buscar/pdf/1978/BOE-A-1978-31229-consolidado.pdf.

4. Галунько В. В. Закони України, які є основними джерелами адміністративного права України. Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики: матеріали круглого столу, присвяченого пам'яті д.ю.н., професора, заслуженого працівника народної освіти України В. К. Матвійчука (Київ, 22 листопада 2024 року) / упор. П. А. Воробей. Київ: ДП «Експрес-об'ява», 2024. С. 44–45. URL: https://www.ssaals.com.ua/wp-content/uploads/Makhmurova-Kruhlyy-stil.pdf

5. Miguel Sanchez Moron. Derecho Administrativo. Madrid: Tecnos, 2013. 966 p. Упорядкував на українську мову: В. Галунько. Академія адміністративно-правових наук. 2025. URL: https://www.ssaals.com.ua/pravo/mihel-sanches-moron-administratyvne-pravo-madryd-teknos-2013-966-s-uporiadnyk-na-ukrainsku-movu-v-halunko/10082/

6. Prawo administracyjne. Część ogólna / red. nauk. Marek Chmaj. Wyd. II. Warszawa: Wyższa Szkoła Handlu i Prawa im. Ryszarda Łazarskiego, 2007. 314 s. Упорядкував на українську мову: В. Галунько. Академія адміністративно-правових наук. 2025. URL: https://www.ssaals.com.ua/pravo/prawo-administracyjne-czesc-ogolna-red-nauk-marek-chmaj-wyd-ii-popr-warszawa-wyzsza-szkola-handlu-i-prawa-im-ryszarda-lazarskiego-2007-314-s-isbn-978-83-886909-9-0-uporiadkuvannia-v-halunkoi/10088/

7. Vasiuk O. Judicial reform must be at the heart of Ukraine's postwar recovery. UkraineAlert. Atlantic Council. 29 May 2025. URL: https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/ukraines-judicial-reform-must-be-at-the-heart-of-post-war-recovery/

8. Боннен Шарль-Жан. Про публічне адміністрування. Принципи публічного адміністрування / упоряд. В. Галунько, Р. Шишка. Париж: Renaudière, 1812. URL: https://books.google.be/books?id=_B1EAAAAcAAJ

9. Загальне адміністративне право: підручник / за заг. ред. Р. С. Мельника. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2023. 690 с.

10. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр.

11. Кодекс України про адміністративні правопорушення (статті 213–330): Закон України від 7 грудня 1984 року № 8073-X. *Законодавство України*. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/80732-10 (дата звернення: 02.06.2025).

12. Митний кодекс України: Закон України від 13 березня 2012 року № 4495-VI. *Верховна Рада України*. 2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17.

13. Оцінка ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до виборів під час війни, віра в перемогу (лютий–березень 2025 р.). Разумков Центр. 2025. URL: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovera-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-hromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-vyboriv-pid-chas-viiny-vira-v-peremohu-liutyi-berezen-2025r

14. Податковий кодекс України. *Законодавство України*. 2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text.

15. Про адміністративні послуги: Закон України від 6 вересня 2012 року № 5203-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 32. Ст. 409. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5203-17.

16. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17 лютого 2022 року № 2073-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 15. Ст. 50. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20.

17. Про державну службу: Закон України від 10 грудня 2015 року № 889-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 4. Ст. 43. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19

18. Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні: Указ Президента України від 22 липня 1998 року № 810/98. Офіційне інтернет-представництво Президента України. 2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/810/98.

19. Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 49. Ст. 2056. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18.

20. Про службу в органах місцевого самоврядування: Закон України від 7 червня 2001 року № 2493-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 33. Ст. 175. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2493-14.

21. Про правотворчу діяльність: Закон України від 20 грудня 2023 року № 3495-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 93. Ст. 364. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3495-20.

22. Про Національне антикорупційне бюро України: Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1698-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 47. Ст. 2051. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/33

СТРОКИ ДАВНОСТІ У ФІНАНСОВІЙ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

LIMITATION PERIODS IN FINANCIAL RESPONSIBILITY IN UKRAINE

Шумейко І.П., д.філос. в гал. право,
докторант кафедри конституційного та адміністративного права
Запорізький національний університет

Статтю присвячено строкам давності у фінансовій відповідальності в Україні. Питання давності притягнення до фінансової відповідальності регулюється неоднаково. В більш ніж половині законів України про фінансову відповідальність строк давності не передбачено. Такий висновок зроблено з огляду на: а) пряму вказівку законодавця про те, що строки давності не застосовуються; б) непоширення правового режиму адміністративно-господарської санкції (з притаманними їй строками давності) на окремі фінансові санкції, поряд з відсутністю спеціальної норми, яка б встановлювала строк давності. Відсутність строку давності у значній кількості законодавчих актів про фінансову відповідальність є негативним явищем, що не сприяє правовій визначеності, та не є співмірним зі ступенем тяжкості правопорушень, за які передбачена фінансова відповідальність. Загальний строк давності у фінансовій відповідальності застосовується лише до тих штрафів, які є адміністративно-господарськими санкціями, і становить 6 місяців з дня виявлення правопорушення та 1 рік з дня його вчинення. Спеціальні строки давності встановлені в діапазоні від 3 місяців до 5 років та можуть обчислюватися з моментів виявлення порушення, виявлення наслідків порушення, вчинення (скоєння) порушення, закінчення вчинення триваючого порушення, виникнення підстави для пред'явлення вимоги чи інших моментів у часі. Найбільш вживаною є конструкція подвійного строку – як з моменту виявлення правопорушення, так і з моменту його вчинення. Визначення поняття моменту виявлення правопорушення найчастіше не врегульовано законами і залежить від правозастосовчої практики.

Ключові слова: адміністративно-господарські санкції, відсутність строку давності, загальний строк давності, момент виявлення правопорушення, момент вчинення правопорушення, початок перебігу строку давності, спеціальний строк давності, фінансова відповідальність.

The article focuses on the statute of limitations in financial liability in Ukraine. The issue of the limitation period for bringing to financial responsibility is regulated unequally. More than half of the laws of Ukraine on financial responsibility do not provide for a limitation period. This conclusion is based on: a) a direct indication by the legislator that no limitation periods apply; b) the failure to extend the legal regime of administrative-economic sanctions (with their inherent limitation periods) to certain financial sanctions, along with the absence of a special rule establishing a limitation period. The absence of a statute of limitations in a significant number of financial responsibility laws is a negative phenomenon that does not contribute to legal certainty and is not proportionate to the gravity of the offences for which financial responsibility is provided. The general statute of limitations for financial responsibility applies only to fines that are administrative-economic sanctions and is 6 months from the date of discovery of the offence and 1 year from the date of its commission. Special statutes of limitations range from 3 months to 5 years and may be calculated from the moment the violation is discovered, the consequences of the violation are discovered, the violation is committed, the continuing violation ends, the grounds for the claim arise, or other points in time. The most commonly used construction is a double limitation period – both from the moment the offence is discovered and from the moment it is committed. The definition of the concept of the moment of detection of an offence is often not regulated by law and depends on law enforcement practice.

Key words: absence of a limitation period, administrative-economic sanctions, commencement of the limitation period, financial responsibility, general limitation period, moment of commission of an offence, moment of detection of an offence, special limitation period.

Актуальність проблеми. Найменш дослідженим видом публічно-правової відповідальності в Україні є фінансова відповідальність, яка водночас є і найменш систематизованим видом відповідальності. Наслідком відсутності достатнього рівня її систематизації є відсутність єдності з питання можливості чи неможливості застосування строку давності притягнення до відповідальності. Наявність строку давності є важливим елементом правового регулювання юридичної відповідальності, покликаним гарантувати як правову визначеність, так і належний мотиваційний ефект юридичної відповідальності, а крім того, це спонукає суб'єктів владних повноважень до своєчасного і оперативного реагування на виявлені правопорушення. З огляду на відсутність комплексного наукового дослідження інституту давності притягнення до фінансової відповідальності в Україні, обрана тема є актуальною та потребує детального наукового опрацювання.

Метою статті є дослідити законодавчі акти України про фінансову відповідальність на предмет наявності чи відсутності давності притягнення до відповідальності; обґрунтувати необхідність запровадження строків давності у тих випадках, коли вони не встановлені; охарактеризувати тривалість і момент початку відліку строків давності у фінансовій відповідальності.

Строки давності у фінансовій відповідальності (в широкому значенні поняття цього виду відповідальності) не були об'єктом комплексного наукового дослідження. На цей час інститут давності в цьому виді юридичної відповідальності досліджувався лише в частині окремих законодавчих актів, якими ця відповідальність встановлена, передусім в частині податкового законодавства. До прикладу, у статті Д.О. Гетманцева розкрито особливості строків давності під час нарахування та стягнення штрафних санкцій і пені у податковому законодавстві [1, с. 43]. Крім того, інститут давності частково досліджувався також у працях, основною темою яких була окрема сфера застосування фінансової відповідальності поза межами податкових відносин: так, О.О. Кравчук, надаючи у своїй статті критичну оцінку положенням ст. 265 КЗпП України, вказує, що відсутність строку давності щодо правопорушень, передбачених цією статтею, є порушенням принципу правової визначеності, і створює загрозу непропорційного втручання держави в господарську діяльність; науковець пропонує визначити, з метою запобігання необґрунтованих порушень прав роботодавців, строк давності за вказаними правопорушеннями не більше трьох років [2, с. 125].

Інститут давності притягнення до юридичної відповідальності є спільним для різних видів відповідальності. Найкраще цей правовий інститут досліджено в галузі кримінального права. З огляду на те, що встановлення давності має спільну мету в усіх видах публічно-правової відповідальності, та з огляду на брак доктринальних джерел в частині строку давності у фінансовій відповідальності, вважаємо за доцільне навести точку зору В.В. Довганич, яка зазначає такі причини існування строків давності: 1) втрата суспільної небезпеки правопорушенням; 2) втрата суспільної

небезпеки винною особою; 3) недоцільність (а в окремих випадках, і неможливість) переслідування особи, що виникає через значний проміжок часу, який проходить від скоєння діяння [3, с. 560]. І хоча цей висновок було зроблено в кримінально-правовому дослідженні, він є релевантним по відношенню до фінансової відповідальності, адже правопорушення, за які передбачено фінансову відповідальність, теж втрачають свої негативні наслідки з плином часу, так само як і мотиваційний потенціал фінансової відповідальності суттєво знижується в разі її несвоєчасного застосування.

Як відомо, фінансова відповідальність в Україні, серед усіх видів юридичної відповідальності, має найменший рівень систематизації. Тому для формування комплексного уявлення про інститут давності притягнення до фінансової відповідальності слід дослідити значну кількість законодавчих актів, якими врегульовано підстави і порядок притягнення до фінансової відповідальності. В ході дослідження було проаналізовано зміст 65 законів України, які регулюють фінансову відповідальність. Виявлено відсутність однакового підходу до строків давності у цьому виді юридичної відповідальності. Зокрема, в 33 законах України (51% від усього масиву законів) строки давності взагалі не передбачені. Способи законодавчого закріплення **відсутності строку давності** в тій чи іншій сфері можуть бути різними, зокрема:

1) пряма вказівка законодавця на те, що строки давності не застосовуються (ч. 6 ст. 25 Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування», ч. 4 ст. 38 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття», ч. 2 ст. 10 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» і ч. 15 ст. 106 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»);

2) вказівка в спеціальному законодавчому акті про непоширення правового режиму адміністративно-господарських санкцій на конкретну штрафну санкцію, що поєднана з відсутністю спеціальної норми, яка б встановлювала строк давності (абзац третій ч. 3 ст. 24-1 Закону України «Про рекламу», абзац перший ч. 9 ст. 53 Закону України «Про зайнятість населення», ч. 3 ст. 265 КЗпП України);

3) вказівка в загальному законодавчому акті про непоширення норми, яка встановлює строк давності, на конкретний вид адміністративно-господарської санкції, що поєднана з відсутністю в спеціальному законодавчому акті норми, яка б встановлювала строк давності: абзац третій ч. 3 ст. 15 Закону України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» (далі – Закон № 4196-IX) встановлює, що дія цієї статті не поширюється на адміністративно-господарські санкції, передбачені законами України «Про державний ринковий нагляд і контроль нехарчової продукції» та «Про загальну безпечність нехарчової продукції» [4], і при цьому в згаданих щойно законодавчих актах положення про строки давності відсутні;

4) невизначеність у законодавчому акті щодо того, чи є встановлена ним штрафна санкція «адміністративно-господарською санкцією», поєднана з відсутністю норми, яка б встановлювала строк давності. Такий спосіб закріплення відсутності строку давності є найпоширенішим та має місце в 24 законах України про фінансову відповідальність. Разом з тим, подібна невизначеність сприяє неоднаковому трактуванню положень закону та виникненню публічно-правових спорів, тому такого способу законодавчого закріплення відсутності строку давності слід уникати з метою більшого рівня передбачуваності застосування правових норм про фінансову відповідальність.

В свою чергу, в 32 законах України про фінансову відповідальність строк давності передбачено в один із наступних способів його закріплення:

1) **загальний** – шляхом посилання на те, що штраф є адміністративно-господарською санкцією, якщо при цьому норма ч. 3 ст. 15 Закону № 4196-IX не містить винятку про непоширення її положень на певну сферу суспільних відносин (ст. 20 Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні», ч. 2 ст. 6 Закону України «Про обмеження обігу пластикових пакетів на території України», ч. 6 ст. 15-1 Закону України «Про кінематографію», ст. 126 і ч. 3 ст. 127 Закону України «Про електронні комунікації», ч. 2 ст. 10 Закону України «Про гастрольні заходи в Україні», ст. 74 Закону України «Про внутрішній водний транспорт», ч. 24 ст. 28-1 Закону України «Про видавничу справу», ч. 1 ст. 60 Закону України «Про автомобільний транспорт»). В цих випадках найчастіше в спеціальних законах не закріплено конкретний строк давності, в одному випадку – продубльовано норму про загальний строк давності. У всіх цих випадках діятиме загальний для всіх адміністративно-господарських санкцій строк давності, встановлений абзацом першим ч. 3 ст. 15 Закону № 4196-IX – протягом *шести місяців з дня виявлення порушення, але не більш як через один рік з дня його вчинення* [4];

2) **спеціальний** – шляхом закріплення на рівні спеціальних законодавчих актів строків давності: а) відмінних від загального строку давності, або б) тотожних загальному строку давності, але при цьому штрафна санкція не належить до адміністративно-господарської санкції. У більшості випадків такі строки встановлені законами України, і в 2 випадках – підзаконними актами.

Результати аналізу законодавства свідчать про варіативність у визначенні тривалості строків давності залежно від сфери суспільних відносин. Зокрема, було встановлено такі строки давності:

– строк, тотожний загальному строку давності, але який застосовується для накладення штрафів, що не є адміністративно-господарськими санкціями – протягом шести місяців з дня виявлення порушення, але не пізніше як через один рік з дня його вчинення (абзац третій ч. 5 ст. 25 Закону України «Про побічні продукти тваринного походження, не призначені для споживання людиною», абзац четвертий ч. 2 ст. 14 Закону України «Про забезпечення прозорості у видобувних галузях», ч. 2 ст. 66 Закону України «Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин», ч. 5, 6 ст. 14 Закону України «Про альтернативні види палива») [5; 6; 7; 8];

– протягом шести місяців з дня виявлення порушення, але не пізніше ніж через три роки з дня його вчинення (ч. 3 ст. 122 Закону України «Про страхування», абзац третій ч. 5 ст. 33 Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб», ч. 3 ст. 84 Закону України «Про платіжні послуги», абзац перший ч. 1 ст. 48 Закону України «Про кредитні спілки», ч. 3 ст. 32 Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення», ч. 11 ст. 2 Закону України «Про відповідальність за правопорушення у сфері містобудівної діяльності», ч. 2 ст. 15 Закону України «Про валюту і валютні операції», п. 12 Положення про застосування Національним банком України коригувальних заходів, заходів раннього втручання, заходів впливу у сфері державного регулювання діяльності на ринках небанківських фінансових послуг, затвердженого Постановою Правління Національного банку України від 25.12.2023 № 183) [9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16];

– «протягом шести місяців з дня виявлення правопорушення, але не пізніш як через три роки з дня його виявлення» (імовірно помилка законодавця, оскільки малося

на увазі «три роки з дня його вчинення») (ч. 3 ст. 21 Закону України «Про особливості забезпечення громадського порядку та громадської безпеки у зв'язку з підготовкою та проведенням футбольних матчів») [17];

– протягом одного року з дня виявлення порушення, але не пізніше трьох років з дня його вчинення (п. 3 Порядку притягнення до відповідальності та порядок визначення розмірів штрафів за порушення у сфері державної реєстрації юридичних осіб, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 13 вересня 2023 року № 3258/5) [18];

– один рік з дня вчинення порушення (ч. 2 ст. 107 Закону України «Про медіа») [19];

– 1095 дня (2555 дня – у разі проведення перевірки відповідно до статей 39 і 39-2, застосування вимог пункту 141.4 статті 141 Податкового кодексу, далі – ПК України), що настає за останнім днем граничного строку подання податкової декларації, звіту про використання доходів (прибутків) неприбуткової організації, визначеної пунктом 133.4 статті 133 ПК України, та/або граничного строку сплати грошових зобов'язань, нарахованих контролюючим органом, а якщо така податкова декларація була надана пізніше, – за днем її фактичного подання (п. 113.1 ст. 113, п. 102.1 ст. 102 ПК України) [20];

– три роки з дня вчинення порушення, а в разі триваючого порушення – з дня закінчення вчинення порушення (ст. 28-1 Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції») [21];

– диференційовані строки: п'ять років (а за певні правопорушення – три роки) з дня вчинення порушення, а в разі триваючого порушення – з дня закінчення вчинення порушення (ч. 1 ст. 42 Закону України «Про захист економічної конкуренції») [22];

– виявлення правопорушення через п'ять або більше років після його скоєння (у разі триваючого порушення – його припинення) або виявлення його наслідків (абзац другий ч. 6 ст. 59 Закону України «Про ринок природного газу», абзац другий ч. 6 ст. 77 Закону України «Про ринок електричної енергії») [23; 24].

Особливим випадком є строки давності, які формально не встановлені як такі, але фактично існують через судовий порядок стягнення штрафів як заходів фінансової відповідальності. Так, у відповідності до абзацу другого ч. 2 ст. 14 Закону України «Про державні лотереї в Україні», застосування санкцій, зазначених в абзаці першому частини другої цієї статті, здійснюється за рішенням суду, ухваленим за позовом органів Національної поліції та/або податкових органів [25]. Згадана вище норма не встановлює положень щодо строку давності застосування фінансової санкції. Разом з тим, у відповідності до абзацу другого ч. 2 ст. 122 КАС України, для звернення до адміністративного суду суб'єкта владних повноважень встановлюється тримісячний строк, який, якщо не встановлено інше, обчислюється з дня виникнення підстав, що дають суб'єкту владних повноважень право на пред'явлення визначених законом вимог [26]. У наведеному вище випадку застосування фінансової санкції, строк звернення до адміністративного суду, передбачений ч. 2 ст. 122 КАС України, фактично одночасно виступає і строком давності застосування заходу фінансової відповідальності, оскільки застосування цього конкретного заходу в цьому конкретному випадку в позасудовому порядку є неможливим.

Таким чином, мінімальний строк давності притягнення до фінансової відповідальності (якщо така давність існує) становить 3 місяці, а максимальний – 5 років; конкретна тривалість залежить від сфери суспільних відносин, в яких застосовується фінансова санкція. В свою чергу, момент початку відліку строку давності залежить від конкретного законодавчого акта, і може бути:

1) моментом виявлення порушення;

2) моментом виявлення наслідків порушення;

3) моментом вчинення (скоєння) порушення;

4) моментом, до якого закон прирівнює момент виявлення порушення (настання строку подання звітності чи сплати зобов'язання, момент фактичного подання звітності);

5) моментом закінчення вчинення триваючого порушення;

6) моментом виникнення підстави для пред'явлення вимоги.

Найчастіше вживаною є правова конструкція подвійного строку – «протягом (проміжок часу № 1) з моменту виявлення правопорушення, але не пізніше (проміжок часу № 2) з моменту його вчинення». При цьому проміжок часу № 1 є завжди меншим ніж проміжок часу № 2. Строк, що обчислюється з моменту вчинення правопорушення, є присічним, і після його спливу факт виявлення правопорушення не перериває і не відновлює перебіг строку. Так само і після спливу строку з моменту виявлення правопорушення, притягнення до фінансової відповідальності є неможливим навіть незважаючи на існування залишку строку, який обчислюється з моменту вчинення правопорушення.

Складним з точки зору правозастосовчої практики є тлумачення поняття моменту виявлення правопорушення. Законодавчі акти, як правило, не розкривають значення цього терміну. Винятками є, зокрема, норма абзацу другого ч. 1 ст. 48 Закону України «Про кредитні спілки», яка встановлює, що днем виявлення порушення є день складення Регулятором документа, в якому зафіксовано обставини, що можуть бути підставою для застосування заходу впливу або заходу раннього втручання [12], а також норма ч. 2 ст. 15 Закону України «Про валюту і валютні операції», яка передбачає, що днем виявлення порушення є день складення Національним банком України документа, в якому зафіксовано виявлене ним порушення валютного законодавства [15]. Отже, практикою законодавця в тих випадках, коли він вважав за можливе розкрити значення терміну «момент виявлення правопорушення», є прив'язка цього моменту до дати складення документа, в якому фіксуються обставини вчиненого правопорушення.

Разом з тим, такий підхід є дискусійним, оскільки складенню такого документа завжди передує отримання суб'єктом владних повноважень інформації про вчинене правопорушення (наприклад, отримання звернення громадянина чи листа іншого суб'єкта владних повноважень, отримання інформації з державних реєстрів і баз даних, отримання інформації з публічних джерел, виявлення правопорушення під час застосування планового заходу державного контролю тощо). Тому більш виваженим було б обчислення моменту виявлення правопорушення з дати отримання суб'єктом владних повноважень інформації про правопорушення, і лише в разі якщо дату отримання такої інформації встановити не виявляється можливим – то до моменту виявлення правопорушення слід прирівнювати дату складання суб'єктом владних повноважень першого документа, в якому зафіксовані ознаки правопорушення.

Не може вважатися обґрунтованою і повна відмова законодавця від встановлення строку давності, що, як вже встановлено, має місце у понад половині законів України про фінансову відповідальність. Такий підхід є порушенням принципу правової визначеності, який є невід'ємною складовою принципу верховенства права. Притягнення до відповідальності зі спливом значного часу після виявлення, вчинення, припинення правопорушення – порушує права особи, яка притягається до відповідальності, оскільки з часом втрачаються докази, які ця особа може представити в обґрунтування обраної стратегії захисту. Крім того, фінансова відповідальність в значній кількості випадків застосовується саме до юри-

дичних осіб, для яких є характерною зміна керівника і засновників, тому в разі пізнього притягнення до фінансової відповідальності, можуть зазнати опосередкованих негативних наслідків особи, які взагалі не були причетні до вчинення правопорушення. Також варто відзначити, що фінансова відповідальність має грошовий характер, а отже на неї впливають інфляційні процеси, тому санкція, застосована зі значним зволіканням, може вже не мати достатнього впливу на правопорушника. При цьому жодне правопорушення, за яке передбачена фінансова відповідальність, не може вважатися настільки суспільно небезпечним, щоб не обмежувати можливість застосування заходів відповідальності будь-яким строком. Отже, особам, до яких може бути застосована фінансова відповідальність, має бути гарантована можливість правомірного уникнення фінансової відповідальності в разі, якщо після вчинення правопорушення (закінчення вчинення триваючого правопорушення) минув значний проміжок часу. Тому існує потреба у впровадженні інституту давності притягнення до відповідальності у всіх законодавчих актах, якими закріплена фінансова відповідальність в Україні.

Висновки. Питання давності притягнення до фінансової відповідальності регулюється неоднаково. В більш ніж половині законів України про фінансову відповідальність строк давності не передбачено. Такий висновок зроблено з огляду на: а) пряму вказівку законодавця про те, що строки давності не застосовуються; б) непоширення правового режиму адміністративно-господарської санкції (з притаманними їй строками давності) на окремі фінансові санкції, поряд з відсутністю спеціальної норми, яка б встановлювала строк давності. Відсутність строку давності у значній кількості законодавчих актів про фінансову відповідальність є негативним явищем, що не сприяє правовій визначеності, та не є співмірним зі ступенем тяжкості правопорушень, за які передбачена фінансова відповідальність.

Загальний строк давності у фінансовій відповідальності застосовується лише до тих штрафів, які є адміністративно-господарськими санкціями, і становить 6 місяців з дня виявлення правопорушення та 1 рік з дня його вчинення. Спеціальні строки давності встановлені в діапазоні від 3 місяців до 5 років та можуть обчислюватися з моментів виявлення порушення, виявлення наслідків порушення, вчинення (скоєння) порушення, закінчення вчинення триваючого порушення, виникнення підстави для пред'явлення вимоги чи інших моментів у часі. Найбільш вживаною є конструкція подвійного строку – як з моменту виявлення правопорушення, так і з моменту його вчинення. Визначення поняття моменту виявлення правопорушення найчастіше не врегульовано законами і залежить від правозастосовчої практики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гетманцев Д.О. До питання про особливості строків давності для застосування й стягнення штрафів та пені в податкових правовідносинах. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2014. Серія Право. Випуск 29. Том 2. С. 39–43. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/27913/1/%D0%94%D0%9E%20%D0%9F%D0%98%D0%A2%D0%90%D0%9D%D0%9D%D0%AF%20%D0%9F%D0%A0%D0%9E%20%D0%9E%D0%A1%D0%9E%D0%91%D0%9B%D0%98%D0%92%D0%9E%D0%A1%D0%A2%D0%86%20%D0%A1%D0%A2%D0%A0%D0%9E%D0%9A%D0%86%D0%92%20%D0%94%D0%90%D0%92%D0%9D%D0%9E%D0%A1%D0%A2%D0%86%20%D0%94%D0%9B%D0%AF%20%D0%97%D0%90%D0%A1%D0%A2%D0%9E%D0%A1%D0%A3%D0%92%D0%90%D0%9D%D0%9D%D0%AF.pdf.
2. Кравчук О.О. Нова відповідальність за порушення трудового законодавства – непропорційне втручання держави у бізнес. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2018. Випуск 2 (38). С. 119–127. URL: http://socio-journal.kpi.kiev.ua/archive/2018/2/20.pdf.
3. Довганич В.В. Особливості обчислення строків давності звільнення особи від кримінальної відповідальності. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2022. № 5. С. 559–563. DOI: 10.32782/2524-0374/2022-5/134. URL: http://lsej.org.ua/5_2022/134.pdf.
4. Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб: Закон України від 9 січня 2025 року № 4196-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20#Text.
5. Про побічні продукти тваринного походження, не призначені для споживання людиною: Закон України від 7 квітня 2015 року № 287-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287-19#Text.
6. Про забезпечення прозорості у видобувних галузях: Закон України від 18 вересня 2018 року № 2545-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2545-19#Text.
7. Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин: Закон України від 18 травня 2017 року № 2042-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2042-19#Text.
8. Про альтернативні види палива: Закон України від 14 січня 2000 року № 1391-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1391-14#Text.
9. Про страхування: Закон України від 18 листопада 2021 року № 1909-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1909-20#n2183.
10. Про систему гарантування вкладів фізичних осіб: Закон України від 23 лютого 2012 року № 4452-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4452-17#Text.
11. Про платіжні послуги: Закон України від 30 червня 2021 року № 1591-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1591-20#Text.
12. Про кредитні спілки: Закон України від 14 липня 2023 року № 3254-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3254-20#n1363.
13. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення: Закон України від 6 грудня 2019 року № 361-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text.
14. Про відповідальність за правопорушення у сфері містобудівної діяльності: Закон України від 14 жовтня 1994 року № 208/94-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/208/94-%D0%B2%D1%80#Text.
15. Про валюту і валютні операції: Закон України від 21 червня 2018 року № 2473-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2473-19#Text.
16. Про затвердження Положення про застосування Національним банком України коригувальних заходів, заходів раннього втручання, заходів впливу у сфері державного регулювання діяльності на ринках небанківських фінансових послуг: постанова Правління Національного банку України від 25 грудня 2023 року № 183. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0183500-23#Text.
17. Про особливості забезпечення громадського порядку та громадської безпеки у зв'язку з підготовкою та проведенням футбольних матчів: Закон України від 8 липня 2011 року № 3673-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3673-17#Text.
18. Про затвердження Порядку притягнення до відповідальності та порядку визначення розмірів штрафів за порушення у сфері державної реєстрації юридичних осіб: наказ Міністерства юстиції України від 13 вересня 2023 року № 3258/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1614-23#Text.
19. Про медіа: Закон України від 13 грудня 2022 року № 2849-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text.
20. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 року № 2755-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#n1031.
21. Про захист від недобросовісної конкуренції: Закон України від 11 січня 2001 року № 2210-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/236/96-%D0%B2%D1%80#Text.

22. Про захист економічної конкуренції: Закон України від 7 червня 1996 року № 236/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2210-14#n468.
23. Про ринок природного газу: Закон України від 9 квітня 2015 року № 329-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/329-19#Text.
24. Про ринок електричної енергії: Закон України від 13 квітня 2017 року № 2019-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2019-19#Text.
25. Про державні лотереї в Україні: Закон України від 6 вересня 2012 року № 5204-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5204-17#Text.
26. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року № 2747-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text.

РОЗДІЛ 8
КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.241
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/34

ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ ЗА СУКУПНІСТЮ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ТА СУКУПНІСТЮ ВИРОКІВ У ПРАКТИЦІ ВЕРХОВНОГО СУДУ (ЧАСТИНА IV)

DETERMINATION OF PUNISHMENT ACCORDING TO THE SET OF CRIMINAL OFFENSES AND THE SET OF SENTENCES IN THE PRACTICE OF THE SUPREME COURT (PART IV)

Волинець Р.А., адвокат, д.ю.н., професор,
професор кафедри кримінально-правової політики та кримінального права
Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

За час своєї роботи Верховним Судом було сформовано судову практику з питань призначення покарань за сукупністю кримінальних правопорушень та сукупністю вироків, яка була предметом, у тому числі, і наших публікацій. Ця стаття не є виключенням. Вона також висвітлює зазначені питання в зв'язку з ухваленням Верховним Судом нових рішень, не охоплених нашими попередніми публікаціями.

Першим у статті проаналізовано рішення Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 10 лютого 2025 року в справі № 229/207/24, в якому було сформульовано висновок щодо застосування положень статті 80 КК України, статей 537, 539 КПК України, коли закінчилися встановлені в статті 80 КК України строки давності виконання обвинувального вироку та, відповідно, є підстави для звільнення засудженого від відбування призначеного йому цим вироком покарання.

Далі проаналізовано постанову колегії суддів Касаційного кримінального суду від 03 квітня 2025 року в справі № 438/2053/23. У цій постанові Суд дійшов кількох висновків.

Спочатку Судом було вирішено питання виключення кількох епізодів крадіжки в зв'язку з декриміналізацією викрадення майна, вартість якого не перевищує двох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, та вплив такої декриміналізації на алгоритм призначення покарання за сукупністю злочинів та сукупністю вироків.

Далі Судом було розглянуто питання, коли на підставі статті 71 КК України до призначеного покарання повністю або частково приєднується невідбута частина покарання за попереднім вироком. Було визначено момент, з якого треба визначати невідбуту частину покарання, якщо особі за вчинення нового кримінального правопорушення було обрано запобіжний захід у виді тримання під вартою. Також було визначено момент, з якого треба визначати невідбуту частину покарання, якщо такий захід не обирався.

Ключові слова: призначення покарання, сукупність кримінальних правопорушень, сукупність вироків, закінчення строків давності, повторність кримінальних правопорушень, невідбута частина покарання.

During its work, the Supreme Court has developed a case law on the imposition of penalties for a set of criminal offenses and a set of sentences, which has been the subject of, among other things, our publications. This article is no exception. It also highlights these issues in connection with the adoption of new decisions by the Supreme Court that were not covered by our previous publications.

The article first analyzes the decision of the Joint Chamber of the Cassation Criminal Court of the Supreme Court of February 10, 2025 in case No. 229/207/24, in which a conclusion was formulated on the application of the provisions of Article 80 of the Criminal Code of Ukraine, Articles 537, 539 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, when the statute of limitations for the execution of a guilty verdict established in Article 80 of the Criminal Code of Ukraine has expired and, accordingly, there are grounds for releasing the convicted person from serving the sentence imposed on him by this verdict.

The following is an analysis of the resolution of the panel of judges of the Criminal Court of Cassation dated April 3, 2025 in case No. 438/2053/23. In this resolution, the Court reached several conclusions.

Initially, the Court resolved the issue of excluding several episodes of theft in connection with the decriminalization of theft of property, the value of which does not exceed two non-taxable minimum incomes of citizens, and the impact of such decriminalization on the algorithm for imposing punishment based on the totality of crimes and the totality of sentences.

The Court then considered the issue of when, on the basis of Article 71 of the Criminal Code of Ukraine, the unserved part of the sentence under a previous sentence is fully or partially added to the imposed sentence. The point from which the unserved part of the sentence should be determined was determined if a person was chosen as a preventive measure in the form of detention for committing a new criminal offense. The point from which the unserved part of the sentence should be determined if such a measure was not chosen was also determined.

Key words: sentencing, totality of criminal offenses, totality of sentences, expiration of statute of limitations, recidivism of criminal offenses, unserved part of sentence.

Постановка проблеми. Одним з напрямків, в якому Верховний Суд забезпечує сталість та єдність судової практики в порядку та спосіб, визначені процесуальним законом, виступає призначення покарань, у тому числі, за сукупністю злочинів та сукупністю кримінальних правопорушень.

Вирішуючи різні правові питання призначення покарань за сукупність кримінальних правопорушень (ст. 70 Кримінального кодексу України; далі – КК) та сукупністю вироків (ст. 71 КК) Верховний Суд ухвалив ряд постанов з висновками щодо застосування норм права у подібних правовідносинах, сформувавши таким чином судову практику у відповідній сфері, яка протягом останніх років виступає предметом нашого дослідження [1, с. 224–229; 2, с. 432–436; 3, с. 284–288].

Перша публікація присвячена аналізу висновків Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду. У другій публікації проаналізовано як постанови Об'єднаної палати так і постанови колегій суддів цього касаційного суду, що містять висно-

вки щодо застосування норм права в подібних правовідносинах. Третя публікація також присвячена постановам Об'єднаної палати, що містять висновки щодо застосування норм права в подібних правовідносинах, а також постанові колегії суддів цього Суду, в якій імпліцитно міститься правова позиції щодо призначення покарання за сукупністю кримінальних правопорушень та сукупністю вироків.

Метою статті є подальший аналіз правових позицій щодо призначення покарань за сукупністю кримінальних правопорушень або сукупністю вироків, вплив на призначення покарань за сукупністю кримінальних правопорушень або сукупністю вироків інших кримінально правових та кримінальних процесуальних інститутів, що були сформульовані в судовій практиці Верховного Суду за останній рік.

Виклад основного матеріалу дослідження. Питанням призначення покарань за сукупністю кримінальних правопорушень та сукупністю вироків, що не були проаналізовані в попередніх публікаціях, приділено увагу в постанові Об'єднаної палати та постанові колегії суддів Касаційного кримінального суду. Проаналізуємо ці постанови в хронологічному порядку.

Отже, перше рішення Верховного Суду, що буде проаналізовано в цій статті, це **постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду від 10.02.2025 року (справа № 229/207/24)**.

Відповідно до **висновку** щодо правозастосування положень ст. 80 КК, статей 537, 539 кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК), сформульованого в цьому рішенні, закінчення встановлених у частинах 1, 2 ст. 80 КК строків давності виконання обвинувального вироку є підставою для звільнення засудженого від відбування призначеного йому цим вироком покарання, з врахуванням положень частин третьої та четвертої цієї статті.

Покарання, строк давності виконання якого сплив відповідно до положень ст. 80 КК, не може бути приєднано до покарання, призначеного за новим вироком, при вирішенні питання про призначення покарання за сукупністю вироків відповідно до ст. 71 КК.

Суд у конкретному кримінальному провадженні може прийняти рішення щодо звільнення особи від відбування покарання в зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку, за наявності для цього підстав, передбачених ст. 80 КК, не лише в порядку статей 537, 539 КПК, а й за наслідками розгляду справи, про що має бути зазначено в резолютивній частині рішення [5].

За обставинами цієї справи вироком міського суду ОСОБА_10 (раніше судимого вироком міського суду від 27.09.2021 року за ч. 1 ст. 190 КК до 200 годин громадських робіт) засуджено: за ч. 4 ст. 185 КК до покарання у виді позбавлення волі на строк 5 років; за ч. 1 ст. 309 КК до покарання у виді обмеження волі на строк 1 рік. На підставі ч. 1 ст. 70 КК за сукупністю кримінальних правопорушень, шляхом поглинення менш суворого покарання більш суворим, підсудному визначено покарання у виді позбавлення волі на строк 5 років. На підставі частин 1, 4 ст. 71 КК за сукупністю вироків, шляхом часткового приєднання до покарання за цим вироком невідбутої частини покарання за вироком міського суду від 27.09.2021 року у виді 166 годин громадських робіт, остаточно призначено покарання у виді позбавлення волі на строк 5 років 10 днів.

Апеляційний суд своєю ухвалою задовольнив апеляційну скаргу прокурора та змінив вирок міського суду. Зі вступної частини вироку було виключено посилання на судимість обвинуваченого за вироком міського суду від 27.09.2021 року. Виключено з інкримінованого ОСОБА_10 обвинувачення за ч. 4 ст. 185 КК кваліфікуючу ознаку – «вчинення повторно». Виключено з мотивувальної та резолютивної частин вироку посилання на призначення обвинуваченому остаточного покарання на підставі ст. 71 КК. Постановлено вважати ОСОБА_10 засудженим за ч. 4 ст. 185 КК до покарання у виді позбавлення волі на строк 5 років; за ч. 1 ст. 309 КК до покарання у виді позбавлення волі на строк 1 рік. На підставі ч. 1 ст. 70 КК за сукупністю кримінальних правопорушень, шляхом поглинення менш суворого покарання більш суворим, остаточно призначено покарання у виді позбавлення волі на строк 5 років. В іншій частині вирок залишено без зміни.

Відмовляючи в задоволенні касаційної скарги прокурора та залишаючи вирок апеляційного суду без змін Верховний Суд зазначив, що за результатом розгляду апеляційної скарги прокурора апеляційний суд встановив, що вироком міського суду від 27.09.2021 року ОСОБА_10 був засуджений за ч. 1 ст. 190 КК до покарання у виді 200 годин громадських робіт. З огляду на положення ст. 80 КК апеляційний суд вказав, що дворічний строк давності виконання вказаного вироку суду з дня набрання ним чинності 27.10.2021 року сплив 27.10.2023 року. Також суд зазначив, що кримінальні правопорушення у цьому провадженні вчинені 20.11.2023 року та 17.01.2024 року, тобто після спливу дворічного строку давності виконання попереднього вироку міського суду від 27.09.2021 року. При цьому апеляційний суд встановив, що перебіг давності виконання цього вироку з підстав, передбачених ч. 4 ст. 80 КК, не переривався. Крім того, в матеріалах провадження відсутні дані про те, що перебіг давності виконання вказаного обвинувального вироку щодо ОСОБА_10 зупинявся. З огляду на викладене, суд апеляційної інстанції дійшов до обґрунтованого висновку про те, що строки давності виконання обвинувального вироку міського суду від 27.09.2021 року щодо ОСОБА_10 закінчились, та визнав його таким, що відповідно до ч. 2 ст. 90, п. 2-1 ч. 1 ст. 89 КК не має судимості [5].

Відобразимо схематично як мають діяти суди в подібних ситуаціях під час призначення покарання за сукупністю вироків відповідно до висновку, сформульованому в цьому рішенні (рис. 1).

Як можна бачити, в цьому рішенні питання призначення покарання за сукупністю вироків залежало від вирішення питання звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку та процесуального порядку застосування такого звільнення.

Наступним рішенням Верховного Суду, яке присвячене питанню призначення покарання за сукупністю кримінальних правопорушень та сукупністю вироків, є **постанова Касаційного кримінального суду від 03.04.2025 року (справа № 438/2053/23)**.

У цьому рішенні Суд дійшов кількох висновків відповідно до яких:

– виключення кількох епізодів крадіжки в зв'язку з декриміналізацією викрадення майна, вартість якого не перевищує 2 НМДГ, може вплинути на алгоритм призначення покарання за сукупністю злочинів та сукупністю вироків;

– на підставі ст. 71 КК до призначеного покарання повністю або частково приєднується саме невідбута частина покарання за попереднім вироком. При визначенні покарання за правилами ст. 71 цього Кодексу суди повинні точно встановлювати невідбуту частину покарання. При вчиненні нового злочину особою, яка відбувала покарання у виді позбавлення волі, його невідбутою частиною треба вважати строк, який залишився на момент обрання запобіжного заходу у виді тримання під вартою за новий злочин, а якщо такий захід не обирався – то строк, який залишився після постановлення останнього за часом вироку [4].

За обставинами цієї справи вироком міського суду від 01.07.2024 року ОСОБА_7 засуджено до покарання

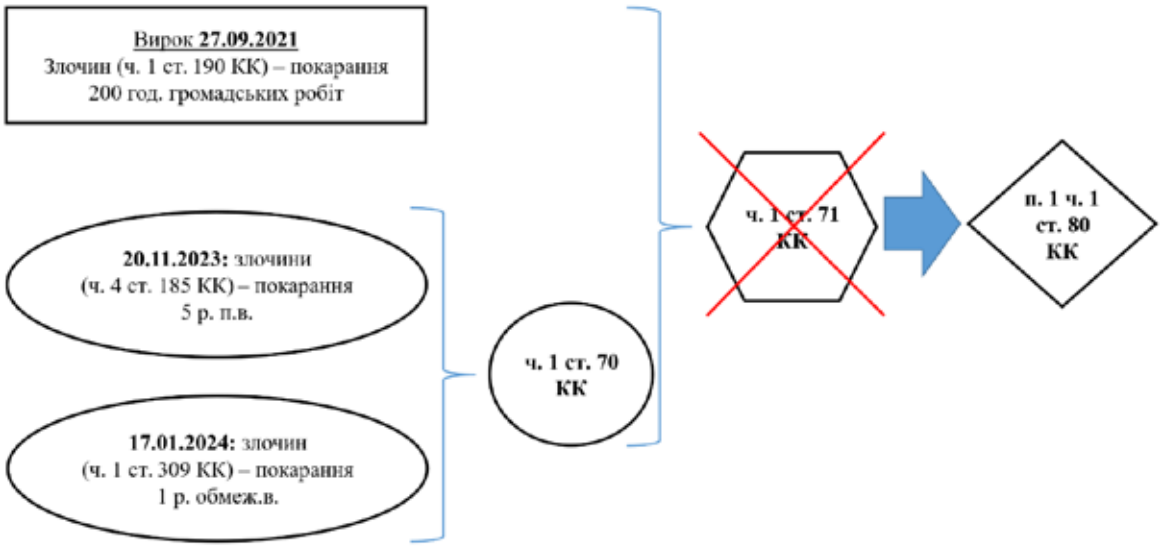

Рис. 1.

у виді позбавлення волі за ч. 2 ст. 309 КК – на строк 1 рік, за ч. 4 ст. 185 КК – на строк 6 років. На підставі ч. 1 ст. 70 КК призначено покарання у виді позбавлення волі на строк 6 років. На підставі ст. 71 КК за сукупністю вироків до цього покарання частково приєднано невідбуту частину покарання за вироком міськрайонного суду від 31.08.2023 року та остаточно обвинуваченому призначено покарання у виді позбавлення волі на строк 7 років 3 місяці. Ухвалою апеляційного суду від 19.12.2024 року вирок суду першої інстанції змінено. У частині засудження ОСОБА_7 за епізодами від 30.10, 31.10, 01.11 та 03.11.2023 років за ч. 4 ст. 185 КК кримінальне провадження закрито у зв'язку з декриміналізацією викрадення майна, вартість якого не перевищує 2 НМДГ, відповідно до ст. 5 КК, п. 4-1 ч. 1 ст. 284 КПК. У решті вирок залишено без зміни.

Змінюючи ухвалу апеляційного суду Верховний Суд, зокрема, зазначив, що апеляційний суд не звернув уваги на те, що внаслідок цього істотно зменшився обсяг обвинувачення, оскільки з п'яти епізодів крадіжки (08.08, 30.10, 31.10, 01.11, 03.11.2023) внаслідок декриміналізації було залишено один епізод (08.08.2023), а також на те, що у цьому випадку змінюється алгоритм призначення покарання.

Згідно матеріалів кримінального провадження, ОСОБА_7 вчинив викрадення електричного кабелю 08.08.2023 року, тобто до постановлення вироку міськрайонного суду 31.08.2023 року щодо нього, а зберігання наркотичного засобу – 16.10.2023 року, тобто після постановлення вказаного вироку. Тому покарання засудженому слід було призначати як за сукупністю вироків, так і за сукупністю злочинів за таким алгоритмом:

– спочатку призначити покарання за вчинення злочину, передбаченого ч. 4 ст. 185 КК. Потім на підставі ч. 4 ст. 70 КК шляхом поглинення менш суворого покарання більш суворим або шляхом повного чи часткового складання призначених покарань призначити покарання із врахуванням вироку міськрайонного суду від 31.08.2023 року;

– після цього призначити покарання за ч. 2 ст. 309 КК. І вже потім на підставі ст. 71 цього Кодексу до цього покарання повністю або частково приєднати невідбуту частину покарання за попереднім вироком [4].

Відобразимо схематично як мають діяти суди в подібних ситуаціях відповідно до висновків цього рішення (рис. 2).

Отже, декриміналізація декількох злочинів вплинула на порядок призначення покарання за сукупністю кримінальних правопорушень та сукупністю вироків. Як можна бачити до декриміналізації кількох злочинів, передбачених ч. 4 ст. 185 КК, судом першої інстанції було застосовано порядок призначення покарань за сукупністю злочинів та сукупністю вироків, сформульований в постанові Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду від 08.02.2021 року у справі № 390/235/19[1]. Якщо б якийсь з епізодів злочинів, вчинених після постановлення вироку від 31.08.2023 року, не було декриміналізовано в зв'язку з достатнім розміром предмету викраденого для притягнення до кримінальної відповідальності, алгоритм призначення покарання, застосований судом першої інстанції, не було би змінено.

Однак у цьому випадку в зв'язку з декриміналізацією кількох злочинів, вчинених після постановлення попереднього вироку, виникла необхідність застосовування іншого порядку застосування покарань за сукупністю кримінальних правопорушень та сукупністю вироків.

Як зазначив Касаційний кримінальний суд в аналізованій нами постанові такий порядок призначення покарання за наявності сукупності злочинів та сукупності вироків відповідає висновку Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду, наведеному в постанові від 25.06.2018 року (справа № 511/37/16-к)[2].

На перший погляд доволі зрозуміла правова ситуація. Однак ні суд апеляційної інстанції під час апеляційного перегляду вироку місцевого суду, ні прокурор, під час касаційного оскарження ухвали апеляційного суду, не звернули уваги на ці обставини. Лише положення ч. 2 ст. 433 КПК

[1] Відповідно до висновку, сформульованого в цій постанові, якщо в діях особи має місце повторність кримінальних правопорушень, передбачена ч. 1 ст. 32 КК, і ця особа засуджується за вчинення кількох тотожних кримінальних правопорушень, які кваліфікуються за однією статтею або частиною статті Особливої частини КК, і при цьому одне або кілька з них були вчинені до ухвалення попереднього вироку, а ще одне або декілька – після його ухвалення, то спеціальні правила ч. 4 ст. 70 КК не застосовуються. У такому випадку суд кваліфікує зазначені кримінальні правопорушення за однією статтею або частиною статті Особливої частини КК та призначає покарання, передбачене її санкцією, а остаточне покарання визначається за правилами ст. 71 КК за сукупністю вироків [6].

[2] Нагадаємо, що відповідно до висновку, сформульованому в цій постанові, «коли після постановлення вироку у справі буде встановлено, що засуджений винен ще в кількох злочинах, одні з яких вчинено до, а інші – після постановлення першого вироку, покарання за останнім за часом вироком призначається із застосуванням як ст. 70, так і ст. 71 КК: спочатку – за правилами ч. 1 ст. 70 КК за сукупністю злочинів, вчинених до постановлення першого вироку; після цього – за правилами ч. 4 ст. 70 КК, потім – за сукупністю злочинів, вчинених після постановлення першого вироку; і остаточно – за сукупністю вироків відповідно до ч. 1 ст. 71 цього Кодексу...» [7].

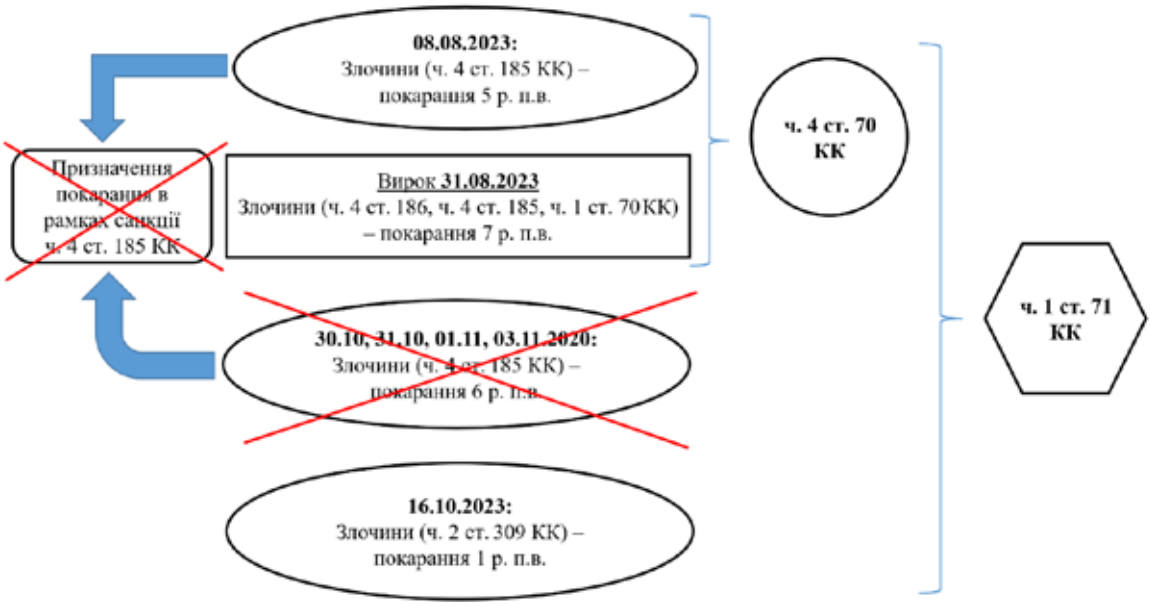

Рис. 2.

відповідно до яких суд касаційної інстанції вправі вийти за межі касаційних вимог, якщо цим не погіршується становище засудженого, виправданого чи особи, стосовно якої вирішувалося питання про застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру, дали можливість колегії судді Касаційного кримінального суду вийти за межі касаційної скарги та ухвалити рішення на користь засудженого.

Як було зазначено на початку аналізу цієї постанови Касаційного кримінального суду, це не єдиний висновок, якого дійшов Суд, переглядаючи в касаційному порядку це кримінальне провадження.

Касаційний кримінальний суд зазначив, що як убачається з матеріалів кримінального провадження, ОСОБА_7 був взятий під варту 08.11.2023 року на виконання вироку міськрайонного суду від 31.08.2023 року. У кримінальному провадженні, за яким ОСОБА_7 засуджено вироком міського суду від 01.07.2024 року, запобіжний захід йому не обирався. Тому час з моменту взяття під варту і до моменту ухвалення вироку судом першої інстанції є часом відбування покарання за попереднім вироком. Таким чином, до призначеного за цим останнім вироком покарання на підставі ст. 71 КК слід частково приєднати невідбуту частину покарання за попереднім вироком [4].

Відобразити схематично як мають діяти суд в подібних ситуаціях відповідно до положень цього рішення (рис. 3).

Як можна бачити в цьому рішенні питання призначення покарання за сукупністю кримінальних правопорушень залежало від часу вчинення тотожних епізодів злочинної діяльності, відповідальність за вчинення яких була

Рис. 3.

передбачена однією частиною статті Особливої частини КК, відносно попереднього вироку та декриміналізації ряду цих епізодів.

Висновки. Подальший аналіз рішень Верховного Суду, які присвячені питанням призначення покарань за сукупністю кримінальних правопорушень та сукупністю вироків, що не були предметом наших попередніх досліджень, свідчить про те, що Судом було врегульовано переважну більшість правових ситуацій, які можуть виникнути в цьому питанні. Верховний Суд і надалі демонструє незмінну правову позицію в питаннях призначення покарань за сукупністю кримінальних правопорушень та сукупністю вироків, сформульовану в своїх постановах.

Разом із цим на процес призначення покарань за сукупністю кримінальних правопорушень та сукупністю вироків впливають інші кримінально-правові інститути такі, як звільнення від покарання та його відбування (ст. 75 КК), повторність кримінальних правопорушень (ч. 1 ст. 32 КК), звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку (ст. 80 КК), декриміналізація кримінального правопорушення та зворотна дія закону про кримінальну відповідальність у часі (ст. 5 КК).

Як показує аналіз рішень Верховного Суду, необхідність застосування цих інститутів під час судового розгляду в суді першої, апеляційної та касаційної інстанцій, а також на стадії виконання вироку може суттєво вплинути на порядок призначення покарань за сукупністю кримінальних правопорушень та сукупністю вироків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Волинець Р. А. Аналіз висновків Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду щодо призначення покарання за сукупністю кримінальних правопорушень та сукупністю вироків. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 7. С. 224–229.

2. Волинець Р. А. Призначення покарання за сукупністю кримінальних правопорушень та сукупністю вироків у практиці Верховного Суду (частина II). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 6. С. 432–436.

3. Волинець Р. А. Призначення покарання за сукупністю кримінальних правопорушень та сукупністю вироків у практиці Верховного Суду (частина III). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 9. С. 284–288.

4. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 03.04.2025 у справі № 438/2053/23 / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126486042 (дата звернення: 14.05.2025).

5. Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 10.02.2025 у справі № 229/207/24 / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125191980 (дата звернення: 21.02.2025).

6. Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 08.02.2021 у справі № 390/235/19 / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/94974219 (дата звернення: 15.05.2021).

7. Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 25.06.2018 у справі № 511/37/16-к / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/75042896 (дата звернення: 02.05.2021).

УДК 341.4+343.2
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/35

ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ПРИРОДИ ІНСТИТУТУ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВИХ КОМАНДИРІВ, ІНШИХ ОСІБ, ЯКІ ФАКТИЧНО ДІЮТЬ ЯК ВІЙСЬКОВІ КОМАНДИРИ, ТА ІНШИХ НАЧАЛЬНИКІВ (КОМАНДНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ)

ISSUES OF A LEGAL NATURE OF THE INSTITUTE OF CRIMINAL RESPONSIBILITY OF MILITARY COMMANDERS, OTHER PERSONS EFFECTIVELY ACTING AS MILITARY COMMANDERS, AND OTHER SUPERIORS (COMMAND RESPONSIBILITY)

Задоя К.П., к.ю.н., доцент,
професор кафедри кримінально-правової політики та кримінального права
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті розглядаються проблеми юридичної природи інституту кримінальної відповідальності військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників (інституту командної відповідальності), закріпленого у статті 31-1 Кримінального кодексу України. Зазначена норма була запроваджена у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду і ґрунтується на положеннях його статті 28. Увага приділяється спростуванню поширених хибних уявлень про юридичну природу інституту командної відповідальності за міжнародним та українським кримінальним правом. Зокрема, є помилковими твердження про те, що стаття 31-1 Кримінального кодексу України суперечить статті 61 Конституції України та принципу індивідуальної відповідальності, про ототожнення командної відповідальності з круговою порукою, про те, що інститут командної відповідальності охоплює відповідальність начальника за віддання наказу, про те, що стаття 31-1 Кримінального кодексу України передбачає відповідальність за кримінальні правопорушення *sui generis*, про те, що інститут командної відповідальності є проявом причетності до кримінального правопорушення. Автор доводить, що кримінальна відповідальність начальників за статтею 31-1 Кримінального кодексу України має в своїй основі не просто відносини влади та підпорядкування між начальником та підлеглим, а бездіяльність начальника, яка до того ж мала характер каузального «внеску» в кримінальне правопорушення підлеглого. Інститут командної відповідальності не охоплює відповідальності за віддання наказу. Таке діяння згідно з міжнародним і національним правом є проявом співучасті в кримінальному правопорушенні. Наголошується на тому, що інститут командної відповідальності є своєрідним «гібридом» співучасті в кримінальному правопорушенні та причетності до кримінального правопорушення. Автор критично оцінює зауваження окремих науковців щодо недоцільного розміщення статті 31-1 у розділі VI Загальної частини Кримінального кодексу України та наводить аргументи на користь такого законодавчого рішення.

Ключові слова: командна відповідальність, кримінальне право, міжнародне кримінальне право, співучасть у кримінальному правопорушенні, причетність до кримінального правопорушення, начальник, воєнні злочини, злочини проти людяності, геноцид, злочин агресії.

The article examines the legal nature of criminal liability of military commanders, other persons effectively acting as military commanders, and other superiors (the institution of command responsibility) enshrined in Article 31-1 of the Criminal Code of Ukraine. This provision was introduced in accordance with the ratification of the Rome Statute of the International Criminal Court and is based on the provisions of Article 28 thereof. Attention is paid to refuting common misconceptions about the legal nature of command responsibility under international and Ukrainian criminal law. In particular, it is incorrect to assert that Article 31-1 of the Criminal Code of Ukraine contradicts Article 61 of the Constitution of Ukraine and the principle of individual responsibility, that command responsibility is equivalent to mutual responsibility, that the institution of command responsibility covers the responsibility of a superior for giving an order, that Article 31-1 of the Criminal Code of Ukraine provides responsibility for criminal offenses *sui generis*, and that the institution of command responsibility is a manifestation of engagement in a criminal offense. The author argues that the criminal liability of superiors under Article 31-1 of the Criminal Code of Ukraine is based not simply on the relationship of authority and subordination between a superior and a subordinate, but on the failure of the superior to act, which also constituted a causal "contribution" to the criminal offense committed by the subordinate. The institution of command responsibility does not cover responsibility for giving orders. According to international and national law, such an act is a manifestation of complicity in a criminal offense. It is emphasized that the institution of command responsibility is a kind of "hybrid" of complicity in a criminal offense and engagement in a criminal offense. The author critically assesses the comments of some scholars regarding the inappropriateness of placing Article 31-1 in Section VI of the General Part of the Criminal Code of Ukraine and provides arguments in favor of this legislative decision.

Key words: command responsibility, criminal law, international criminal law, complicity in a criminal offense, engagement in a criminal offense, superior, war crimes, crimes against humanity, genocide, crime of aggression.

Вступ. Непересічною новелою кримінального законодавства України стало доповнення Кримінального кодексу України (далі – КК України) статтею 31-1 «Кримінальна відповідальність військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників» (Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього» від 9 жовтня 2024 року № 4012-IX). Ця стаття представляє в кримінальному законодавстві України інститут *командної відповідальності*, сучасним вираженням якого за міжнародним кримінальним правом є стаття 28 Римського статуту Міжнародного кримінального суду від 1998 року (далі – РС) [1]. Інститут командної відповідальності передбачає, що військові командири, інші особи, які фактично діють як військові командири, та інші начальники підлягають відповідальності за незапобігання, неприпинення вчинення кримінального правопорушення (далі – к. пр.) підлеглим та за неповідомлення про таке к. пр. компетентного органу. Таким чином, вказаний інститут істотно розширює підстави кримінальної відповідальності за так звані злочини за міжнародним правом (геноцид, злочини проти людяності, воєнні злочини, злочин агресії) порівняно з підставами кримінальної відповідальності за «загальнокримінальні» к. пр.[1].

Основна частина. На жаль, український кримінально-правовий дискурс щодо інституту командної відповідальності взагалі та щодо статті 31-1 КК України зокрема переповнений судженнями та критичними зауваженнями, які відверто спотворюють природу вказаного інституту. Мета цієї статті полягає в тому, щоб розвіяти хибні, а подекуди явно упереджені судження стосовно зазначеного інституту міжнародного та національного кримінального права.

[1] Предметно інститут кримінальної відповідальності військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників характеризується в інших моїх публікаціях [2, с. 678–692; 3].

Чи порушує стаття 31-1 КК України ч. 2 ст. 61 Конституції України? Під час розгляду у стінах парламенту Закон України № 4012-IX Головне науково-експертне [4] та Головне юридичне управління ВРУ [5] вказали у своїх зауваженнях, що стаття 31-1 КК України суперечить ч. 2 ст. 61 Конституції України («Юридична відповідальність особи має індивідуальний характер»), інтерпретуючи це конституційне положення як таке, що закріплює принцип *індивідуальної (особистої) відповідальності*. Насправді ці зауваження суперечать як правовому змісту ч. 2 ст. 61 Основного Закону, так і природі інституту командної відповідальності. По-перше, в рішенні в справі про призначення судом більш м'якого покарання № 15-рп/2004 від 2 листопада 2004 року Конституційний Суд України (далі – КСУ) [6] витлумачив ч. 2 ст. 61 Конституції України як положення, що закріплює не принцип індивідуальної (особистої) відповідальності, а принцип *індивідуалізації юридичної відповідальності*, який вимагає індивідуального підходу до обставин вчинення конкретного правопорушення при накладенні на винного відповідальності за вчинення правопорушення. Зокрема, на це вказують такі позиції КСУ: а) «на реалізацію принципу, встановленого частиною другою статті 61 Конституції України, згідно з яким юридична відповідальність особи має індивідуальний характер, спрямовані положення статті 65 [КК України]»; б) «суди не в змозі реалізувати положення частини другої статті 61 Конституції України» щодо таких осіб й тому ч. 1 ст. 69 КК України в первинній редакції суперечить з-поміж іншого суперечить «принципу індивідуалізації юридичної відповідальності». По-друге, порушення принципу індивідуальної (особистої) відповідальності наявне тоді, коли на особу покладається відповідальність за *«чуже»* діяння. Втім, ні з погляду міжнародного права, ні з погляду статті 31-1 КК України інститут командної відповідальності не передбачає подібного. Військові командири, інші особи, які фактично діють як військові командири, та інші начальники підлягають відповідальності не просто тому, що особа, яка перебувала під їх фактичним (-ою) командуванням (владою) та контролем, вчинила к. пр., а тому, що вони зробили *«свій»* каузальний *«внесок»* в діяння підлеглого [2, с. 678–692; 3]. Якщо вважати, що стаття 31-1 КК України несумісна з ч. 2 ст. 61 Конституції України, то так само несумісними з нею мали б вважатися й положення статті 29 КК України про відповідальність організатора, підбурювача та пособника. Втім, з приводу останнього в українській академічній та практичній юриспруденції немає навіть натяку на дискусії.

Чи є командна відповідальність проявом «кругової поруки»? Про такий характер командної відповідальності послідовно стверджує у своїх публікаціях І. Чугуніков [7, с. 217; 8, с. 352]. Втім, підстав для таких категоричних висновків немає. Ця архаїчна модель юридичної відповідальності, що практикувалося стародавнім та середньовічним кримінальним правом, передбачає, що одна людина зазнає відповідальності у зв'язку з діянням іншої людини лише тому, що вона пов'язана з останньою певними сталими зв'язками (відносинами), зокрема належністю до однієї родини, громади чи іншого колективу. Командна відповідальність і за міжнародним правом, і за статтею 31-1 КК України не є відповідальністю військового командира, особи, що фактично діє як військовий командир, чи іншого начальника лише (виключно) у зв'язку з тим, що вони мають владу та контроль над іншою людиною, яка скоїла один зі злочинів за міжнародним правом. Суб'єкти командної відповідальності відповідальні за «свою» бездіяльність, що водночас є каузальним «внеском» у к. пр. підлеглого. Таким чином, командна відповідальність у жодному разі не є відповідальністю особи у зв'язку з тим, що вона просто перебуває у відносинах влади та підпорядкування з іншою особою.

Чи є командна відповідальність відповідальністю за к. пр. sui generis? У статті 31-1 КК України інститут командної відповідальності набув вигляду *спеціальних (додаткових)* підстав кримінальної відповідальності за к. пр., відповідальність за які передбачена в Особливій частині КК України, а не вигляду к. пр. *sui generis* (к. пр. окремого виду). По-перше, на це вказує те, що стаття 31-1 розміщена в Загальній частині КК України. По-друге, і найголовніше, згідно з частиною третьою цієї статті військовий командир або інша особа, яка фактично діє як військовий командир, інший начальник у випадках, передбачених частинами першою і другою цієї статті, підлягає кримінальній відповідальності *згідно з відповідною частиною цієї статті та статтею (частиною статті) Особливої частини цього Кодексу,* що передбачає кримінальну відповідальність за злочин, вчинений підлеглою особою. Подібним чином командна відповідальність унормована й в статті 28 РС. Як зазначила Палата досудового провадження II Міжнародного кримінального суду (далі – МКС), «стаття 28 Статуту відображає іншу форму кримінальної відповідальності, ніж та, що передбачена статтею 25(3)(a) Статуту, в тому сенсі, що начальник може бути притягнутий до відповідальності за заборонену поведінку своїх підлеглих за невиконання свого обов'язку запобігти або припинити їхню протиправну поведінку або передати справу до компетентних органів» [9]. У зв'язку з цим відверто видають бажане за дійсне ті автори, які характеризують положення статті 31-1 КК України так, буцімто в них ідеться про к. пр. окремих видів. Наприклад, В.М. Киричко пише, що «за конструкцією об'єктивної сторони злочини, передбачені ч. ч. 1 і 2 ст. 31-1 КК, є матеріальними і вважаються закінченими з моменту вчинення підлеглою особою хоча б одного із злочинів, передбачених статтями 437–439, 442, 442-1 КК» [10, с. 22].

Чи є командна відповідальність відповідальністю військового командира або іншої особи, яка фактично діє як військовий командир, чи іншого начальника за віддання наказу? На жаль, окремі українські автори демонструють певне нерозуміння юридичної природи командної відповідальності, стверджуючи, що «кримінальна відповідальність командирів за віддання злочинних наказів про порушення законів і звичаїв війни у контексті війни Росії проти України ґрунтується на конструкції командної відповідальності (command responsibility), що міститься у джерелах МГП, зокрема у п. 2 ст. 86 Додаткового протоколу І, ст. 28 Римського статуту» [11, с. 120–121]. Насправді ж ні в статті 86(2) Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, від 1977 року (далі – ДП І) [11], ні в статті 28 РС відповідальність за *віддання наказів* про вчинення злочинів за міжнародним правом взагалі не згадується[2]. І в цьому немає нічого дивного, оскільки з погляду міжнародного права, як і з погляду українського кримінального законодавства, віддання «результативного» наказу про вчинення злочину (к. пр.) розглядається як прояв співучасті у такому злочині (к. пр.). Командна відповідальність, однак, не є відповідальністю за співучасть у злочині (к. пр.). Якщо в поведінці військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників є ознаки співучасті в к. пр., скоєному підлеглими, така поведінка має кваліфікуватися за правилами статей 26-31 КК України, а не за правилами статті 31-1 КК України.

Чи є командна відповідальність проявом причетності до к. пр.? Не меншим чином не праві й ті українські автори,

[2] Про відповідальність за віддання наказу йдеться в інших джерелах міжнародного гуманітарного права, зокрема відповідальність за віддання наказу про вчинення серйозних порушень міжнародного гуманітарного права згадується в текстах Женевських конвенцій про захист жертв війни від 1949 року. У тексті РС відповідальність за відання наказу про вчинення злочинів за міжнародним правом згадується в статті 25(3)(b).

які характеризують передбачений статтею 31-1 КК України інститут відповідальності військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників як прояв причетності до к. пр. [10, с. 15; 13, с. 95–96]. Насправді з погляду українського законодавства та української кримінально-правової доктрини вказаний інститут є «гібридом» співучасті в к. пр. та причетності до нього. Від співучасті в к. пр. відповідальність військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників різниться тим, що для неї нехарактерний *двосторонній суб'єктивний зв'язок (змова, домовленість)* між спільниками [2, с. 583], обов'язковість якого випливає із законодавчого визначення співучасті у к. пр. в статті 26 КК України. З іншого боку, відповідальність військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників не може бути охоплена поняттям причетності в к. пр., оскільки для причетності до к. пр. нехарактерний *причиновий зв'язок* між предикатним к. пр. та к. пр., в якому виражається причетність [2, с. 663], а у випадку з відповідальністю військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників причиновий зв'язок є обов'язковим елементом підстав відповідальності вказаних суб'єктів [2, с. 686–687; 3, с. 222]. Крім того, те, що відповідальність військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників характеризується елементом *необережної* вини [2, с. 688–692; 3, с. 222–224], одночасно різнить її й від співучасті у к. пр., й від причетності до нього, оскільки в обох цих ситуаціях ідеться про відповідальність особи виключно за умови, якщо її ставлення до власної поведінки має умисний характер [2, с. 581, 663].

З огляду на специфіку юридичної природи інституту командної відповідальності, звісно, можна не погоджуватися з рішенням парламенту розмістити статтю 31-1 у розділі VI Загальної частини КК України *«Співучасть у кримінальному правопорушенні»*, але є явним перебільшенням називати це «грубим порушенням системності КК», як це роблять деякі автори [10, с. 18], оскільки у ч.ч. 6 та 7 ст. 27 КК України від моменту набрання цим Кодексом чинності вже й так ішлося про прояви поведінки, що не є співучастю в к. пр., зокрема про приховування к. пр. та неповідомлення про нього як прояви причетності до к. пр. У світлі того, що командній відповідальності, як і співучасті у к. пр., властивий каузальний елемент, розміщення статті 31-1 КК України в розділі VI Загальної частини КК України виглядає значно логічнішим, ніж згадка в ч.ч. 6 та 7 ст. 27 КК України про прояви причетності до к. пр., для якої каузальний елемент нехарактерний.

Висновки. Інститут командної відповідальності й у тому вигляді, в якому він закріплений в статті 28 РС, і в тому вигляді, в якому він представлений в статті 31-1 КК України, відверто не «вписується» в законодавчі та доктринальні «шаблони», які десятиліттями утверджувалися в українському кримінальному праві. Втім, це навряд чи виправдовує судження про цей правовий інститут, які істотно викривляють його юридичну природу. Підсумовуючи, зазначу, що інститут відповідальності військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників за статтею 31-1 КК України: а) не порушує принцип індивідуальної (особистої) відповідальності; б) не є проявом «кругової поруки»; в) не є відповідальністю за к. пр. *sui generis*; г) не є відповідальністю за віддання наказу; ґ) не є проявом причетності до к. пр.

ЛІТЕРАТУРА

1. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 1998 року. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення 29.05.2025 року).
2. Кримінальне право. Загальна частина (Українсько-європейські студії): підручник: у 2 книгах / за ред. О. О. Дудорова, А. А. Стрижевської. Книга 1. Вступ до кримінального права України. Вчення про кримінальне правопорушення. Київ: Норма права, 2025. 824 с.
3. Задоя К.П. Загальна характеристика інституту кримінальної відповідальності військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників за кримінальним правом України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 5. С. 218–225. URL: http://www.lsej.org.ua/5_2025/50.pdf (дата звернення 30.06.2025 року).
4. Науково-експертний висновок Головного науково-експертного управління ВРУ на проект Закону про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього реєстр. № 11484 від 15 серпня 2024 р. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України.* URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/2492878 (дата звернення 29.05.2025 року).
5. Зауваження Головного юридичного управління до проекту Закону про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього реєстр. № 11484 від 15 серпня 2024 р. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України.* URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/2562186 (дата звернення 29.05.2025 року).
6. Рішення Конституційного Суду України в справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) № 15-рп/2004 від 2 листопада 2004 року. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text.
7. Чугуніков І.І. Форми участі декількох суб'єктів у вчиненні кримінального правопорушення: тенденції розвитку. *Актуальні питання юриспруденції.* 2022. Вип. 4(37). С. 212–218.
8. Чугуніков І.І. Кримінальна відповідальність військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників: проблемні питання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 4. С. 347–352. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2025/83.pdf (дата звернення 15.06.2025 року).
9. Рішення Палати досудового провадження II МКС згідно зі статтею 67(1)(7)(a) та (b) Римського статуту від 15 червня 2009 р. ICC-01/05-01/08-424 у справі *Prosecutor v. Jean-Pierre Bemba Gombo.* URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/CourtRecords/CR2009_04528.PDF (дата звернення 15.06.2025 року).
10. Киричко В.М. Імплементація положень Римського статуту міжнародного кримінального суду до Кримінального кодексу України: результати і перспективи. *Вісник асоціації кримінального права України*. 2024. № 22. Том 2. С. 1–52. URL: http://vakp.nlu.edu.ua/article/view/315947 (дата звернення 29.05.2025 року).
11. Андрусяк Г., Кваша О. Кримінальна відповідальність командирів за віддання злочинних наказів про порушення законів і звичаїв війни у контексті війни Росії проти України. *Слово національної школи суддів України*. 2023. Вип. 3 (44) С. 110–125.
12. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, від 1977 року. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення 29.05.2025 року).
13. Тютюгін В.І., Суходубова І.В. Питання стабільності кримінального законодавства України в роботах академіка В.Я. Тація та їх вирішення у чинному кримінальному законодавстві. *Наукова спадщина професора В.Я. Тація і актуальні проблеми кримінального права: матеріали всеукр. наук.-практ. конф., що відбулася 21 січня 2025 року / [редкол. Ю.А. Пономаренко (голова) та ін.]*. Харків: Право. 2025. С. 86–99.

УДК 343.236
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/36

МЕХАНІЗМИ ПРОТИДІЇ ВТЯГНЕННЮ У ТЕРОРИСТИЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ТА ПРАВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

MECHANISMS FOR COUNTERACTING INVOLVEMENT IN TERRORIST ACTIVITIES: COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF UKRAINIAN AND EU LEGISLATION

Клімова В.В., аспірантка кафедри кримінально-правової політики
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті досліджуються правові та інституційні механізми протидії втягненню осіб у терористичну діяльність у законодавстві України та Європейського Союзу. Акцент зроблено на важливості запобігання радикалізації як на ранніх етапах, так і під час виявлення ознак залучення до терористичних угруповань. Особливу увагу приділено аналізу кримінально-правових підходів до визначення та криміналізації дій, що спрямовані на вербування, підбурювання або інше сприяння залученню осіб до участі у терористичній діяльності чи вчиненні терористичних актів.

У межах дослідження здійснено порівняльно-правовий аналіз положень Кримінального кодексу України та Директиви (ЄС) 2017/541 про боротьбу з тероризмом, що дозволило виявити ключові відмінності у змістовному та концептуальному підході до правового регулювання цього явища. Зокрема, право Європейського Союзу орієнтоване на превентивність, раннє виявлення ризиків та усунення умов, що сприяють радикалізації, включаючи освітні, соціальні та медіаінструменти. Натомість українське законодавство має переважно реактивний характер, активізуючись переважно після фіксації факту вчинення злочину, що ускладнює вчасне виявлення та нейтралізацію загроз.

Наголошено на необхідності оновлення національної правової бази із врахуванням сучасних викликів, спричинених гібридними загрозами та транснаціональним характером тероризму. Окремо розглядаються питання розширення профілактичних заходів, застосування мультидисциплінарного підходу, активізації співпраці між органами державної влади, громадянським суспільством та правоохоронною системою. У підсумку запропоновано низку рекомендацій щодо гармонізації українського кримінального законодавства з європейськими стандартами, впровадження ефективних програм реінтеграції осіб з груп ризику, а також посилення інституційної спроможності держави у сфері забезпечення національної безпеки.

Ключові слова: втягнення у терористичну діяльність, радикалізація, тероризм, кримінальне право, Європейський Союз, превенція, профілактика.

The article explores the legal and institutional mechanisms for countering the involvement of individuals in terrorist activities within the legislation of Ukraine and the European Union. Emphasis is placed on the importance of preventing radicalization both at early stages and during the identification of signs of involvement in terrorist groups. Particular attention is given to the analysis of criminal law approaches to the definition and criminalization of actions aimed at recruitment, incitement, or other facilitation of involving individuals in participation in terrorist activities or the commission of terrorist acts.

The study conducts a comparative legal analysis of the provisions of the Criminal Code of Ukraine and Directive (EU) 2017/541 on combating terrorism, which reveals significant differences in the conceptual and substantive approaches to the legal regulation of this phenomenon. Specifically, the legal framework of the European Union focuses on prevention, early identification of risks, and the elimination of conditions conducive to radicalization, including educational, social, and media tools. In contrast, Ukrainian legislation is predominantly reactive, becoming effective primarily after the commission of an offense has been recorded, which complicates timely detection and neutralization of threats.

The article highlights the necessity of updating the national legal framework in light of current challenges posed by hybrid threats and the transnational nature of terrorism. It also addresses the expansion of preventive measures, the application of a multidisciplinary approach, and the enhancement of cooperation among public authorities, civil society, and the law enforcement system. In conclusion, the article offers a set of recommendations aimed at harmonizing Ukraine's criminal legislation with European standards, implementing effective reintegration programs for individuals at risk, and strengthening the institutional capacity of the state in ensuring national security.

Key words: involvement in terrorist activities, radicalization, terrorism, criminal law, European Union, prevention, deradicalization.

Вступ. У теперішніх умовах зростання гібридних конфліктів, загрози терористичних актів та глобальної безпекової нестабільності, зокрема з врахуванням збройної агресії рф проти України, питання протидії втягненню осіб у терористичну діяльність стає все більш пріоритетним. Втягнення в терористичну організацію є соціально-правовим явищем, що в свою чергу охоплює комплексну роботу з підбурювання, інформування, фінансування та використання різних методів для маніпулювання суспільством.

З врахуванням різноманітності форм та методів здійснення терористичної діяльності вкрай важливим є формування та впровадження ефективних механізмів її запобігання, виявлення, реагування та припинення ще на ранніх стадіях. У цьому контексті особливо важливим постає аналіз порівняльно-правового досвіду, зокрема практики Європейського Союзу, де питанню залучення осіб до терористичної діяльності приділяється системна увага, а законодавчі та практичні механізми вирізняються комплексністю та цілісністю.

Вітчизняне законодавство передбачає кримінальну відповідальність за втягнення осіб у терористичну діяльність, зокрема в межах положень статті 258-1 Кримінального кодексу України (надалі – КК України). Однак судова практика свідчить про наявність низки труднощів у кваліфікації діяння, доведенні складу правопорушення, а також у забезпеченні ефективної координації між правоохоронними органами, що зумовлює потребу у вдосконаленні нормативно-правових актів з урахуванням європейських стандартів. Право Європейського Союзу, зокрема Директива (ЄС) 2017/541 про боротьбу з тероризмом, пропонує розширене бачення боротьби з тероризмом, включно із правовою кваліфікацією підготовчих дій, пропаганди, участі в тренуваннях, а також фінансування та вербування.

Метою статті є здійснення порівняльно-правового аналізу механізмів протидії втягненню у терористичну діяльність у законодавстві України та Європейського Союзу з метою визначення напрямів гармонізації національного права.

Таким чином, аналіз законодавства України та Європейського Союзу у сфері протидії втягненню в терористичну діяльність є необхідним не лише для урізноманітнення теоретичних підходів щодо попередження терористичних загроз, але й для формування практичних рекомендацій щодо вдосконалення національної право-

вої системи з урахуванням міжнародних норм у сфері боротьби з тероризмом.

Виклад основного матеріалу. Поняття «втягнення у терористичну діяльність» є складним за змістом і може змінюватися залежно від обставин, оскільки охоплює різні форми впливу та залучення до терористичних дій. Склад кримінального правопорушення у статті 258-1 КК України передбачає відповідальність за втягнення особи у вчинення терористичного акту або примушування до вчинення терористичного акту з використанням обману, шантажу, уразливого стану особи, або із застосуванням чи погрозою застосування насильства [1]. Однак в той же час законодавець не визначає зміст терміну «втягнення», що в подальшому викликає труднощі в судовій практиці. З врахуванням відсутності єдиного підходу до цього в юридичній доктрині та практичному застосуванні виникли різні тлумачення цього поняття, зокрема як:

– як форма сприяння тероризму, тобто участь у його організації чи забезпеченні;

– як психологічне або ідеологічне впливання на особу з метою схилити її до вчинення терористичних дій;

– як процес вербування, що включає системну діяльність із залучення осіб до участі у терористичному середовищі.

У відповідності з документами міжнародних організацій, «втягнення» охоплює більш ширше значення, а саме процес поступового впливу на переконання особи, яка з часом буде здатна на вчинення терористичного акту задля досягнення переконливої цілі. Саме томі міжнародне право не обмежується лише кримінально-правовим реагуванням, а пропонує мультидисциплінарний підхід, який охоплює також освіту, соціальну політику, інформаційний простір та інші сфери для комплексної протидії.

Право Європейського Союзу, зокрема Директива (ЄС) 2017/541 Європейського Парламенту та Ради від 15 березня 2017 року про боротьбу з тероризмом, також не визначає «втягнення» як окреме поняття, але містить низку статей, які фактично охоплюють це явище. Зокрема, криміналізуються провокація до вчинення терористичного злочину (стаття 5), вербування до тероризму (стаття 6), забезпечення підготовки до тероризму (стаття 7), проходження підготовки до тероризму (стаття 8), а також пересування з терористичною метою (стаття 9). Як бачимо, законодавство ЄС деталізує різні форми залучення до терористичної діяльності, що надає можливість ефективніше протидіяти вказаному правопорушенню.

Також варто зауважити, що в міжнародному праві головний акцент зосереджується не на вчинення самого терористичного акту, а на перших етапах втягнення в терористичну діяльність, що мають в більшості ідеологічний, інформаційний або соціальний сенс. Такий підхід є ефективним превентивним механізмом, що дозволяє виявити загрозу до моменту вчинення злочинних діянь [8].

На противагу цьому, законодавство України здебільшого спрямоване безпосередньо на вже підготовлених чи завершальних діях [2]. Це в свою чергу створює прогалини в системі протидії тероризму, оскільки початкові етапи до вчинення терористичного акту залишаються поза увагою. З огляду на процес гармонізації вітчизняного законодавства із нормами міжнародного права доцільним та важливим є розширення норм КК України для криміналізації різних форм втягнення у вчинення терористичного акту з врахування активного інформаційного впливу та інших дій на перших етапах.

Європейський Союз, зіткнувшись із вчинення масштабних терористичних актів протягом останніх 20 років, суттєво переглянув підходи до протидії терористичній діяльності. Правова політика Європейського Союзу орієнтована насамперед на профілактику терористичних загроз – шляхом раннього виявлення потенційної загрози, а також запобігання як втягненню осіб у терористичну діяльність, так і безпосередньому вчиненню терористичних актів. У цьому контексті проблема втягнення розглядається не лише як склад кримінального правопорушення, але й як комплексне соціальне явище, що потребує узгоджених дій на перетині кількох сфер – безпеки, освіти, комунікацій і соціальної політики.

Ключовим актом права Європейського Союзу у цій сфері є Директива (ЄС) 2017/541 Європейського Парламенту та Ради про боротьбу з тероризмом [4]. Вона зобов'язує держави-члени встановити кримінальну відповідальність за низку форм участі у терористичній діяльності, навіть за відсутності її фактичної реалізації. До таких форм як ми вже згадували вище належать: публічне підбурювання до вчинення терористичного злочину, вербування з метою тероризму, навчання для терористичних цілей, подорожі з терористичною метою тощо. Перелічені дії є підготовчими і тягнуть за собою кримінальну відповідальність незалежно від фактичного вчинення терористичного акту. На моє переконання, це показує наявну превентивний аспект норм європейського законодавства у сфері протидії тероризму.

Окрім того, варто звернути увагу на прийняту у 2005 році «Стратегію ЄС з боротьби з тероризмом», пріоритетами якої визначено: 1) запобігання приєднанню до терористичних організацій й появі нових поколінь терористів; 2) захист громадян та критичної інфраструктури від терактів; 3) переслідування терористів та перешкоджання їм у плануванні, подорожах, комунікаціях, доступі до фінансів та ресурсів; 4) надання скоординованої відповідь для мінімізації наслідків терактів.

Крім нормативного забезпечення, Європейський Союз розробив інституційно-координаційний механізм, спрямований на виявлення та попередження тероризму. Провідну роль у цьому процесі відіграють ЄВРОПОЛ (Європейське поліцейське управління) та ЄВРОЮСТ (Європейська організація з питань юстиції).

Протягом останнього десятиліття Європейський Союз поступово сформував багаторівневу систему боротьби з тероризмом, яка охоплює як кримінально-правові засоби, так і організаційні та інформаційно-превентивні механізми. Зокрема, на базі ЄВРОПОЛУ з 2016 році функціонує Європейський контртерористичний центр, одним із ключових елементів яких є Група інтернет-досліджень, яка активно співпрацює не лише з органами влади країнчленів ЄС, а й з міжнародними партнерами та приватними компаніями. Її діяльність зосереджена на моніторингу інтернет-простору з метою виявлення і блокування контенту, що може мати радикалізуючий або терористичний характер [7].

У межах спільної безпекової політики в ЄС пріоритетними напрямами визначено: боротьбу з радикалізацією та терористичними мережами, протидію організованій злочинності та захист від кіберзагроз. Наприклад, у січні 2016 року було прийнято План дій щодо припинення фінансування тероризму, що передбачає як замороження активів, так і посилення контролю над обігом готівки.

Окремі держави ЄС реалізовують власні ініціативи. Велика Британія ще у 2015 році ухвалила Закон «Про безпеку та протидію тероризму», що значно розширив повноваження поліції, запровадив обмеження щодо доступу до екстремістських сайтів, а також зобов'язав школи, лікарні та місцеві органи влади брати участь у профілактиці радикалізації. Крім того, було ухвалено рішення про збільшення фінансування відповідних служб [6].

Внаслідок терактів у 2015 році, Франція оновила законодавство – зокрема, дозволила нічні обшуки, посилила контроль за онлайн-активністю, передбачила можливість довічного ув'язнення без права дострокового звільнення та криміналізувала створення терористичних сайтів навіть за межами країни.

У Німеччині в тому ж році було запроваджено нові механізми протидії: посилено обмін інформацією між спецслужбами, введено вимогу реєстрації передплаченого мобільного зв'язку, а також розширено повноваження Федеральної розвідувальної служби. Увага також приділялася кібербезпеці й агентурній роботі.

Польща ухвалила антитерористичний закон, який дозволяє продовжене затримання підозрюваних осіб, дає можливість невідкладної депортації іноземців, що становлять загрозу, та забезпечує правоохоронним органам розширений доступ до баз даних і персональної інформації. Важливою стала вимога щодо обов'язкової реєстрації SIM-карт, що стало відповіддю на зростання загроз з боку анонімного мобільного зв'язку.

Досвід країн ЄС показує гнучкість у використанні інформаційних технологій як у терористичних, так і в антитерористичних цілях. З одного боку, визнано загрозу, яку становить інтернет-вербування, з іншого – ЄС активно співпрацює з цифровими платформами задля видалення терористичного контенту.

Варта зауважити, що в праві ЄС сформовано принцип балансу між безпекою та правами людини, що випливає з положень Хартії основних прав ЄС та практики Європейського суду з прав людини. Навіть у боротьбі з тероризмом держави зобов'язані дотримуватись принципу пропорційності, права на свободу слова, приватність, свободу совісті. Це накладає додаткові стандарти правового регулювання, яких, наприклад, не завжди дотримується українська практика через відсутність незалежних механізмів контролю за правоохоронними органами [5].

У державах-членах ЄС заходи з протидії втягненню осіб у терористичну діяльність ґрунтуються переважно на превентивному підході. Вони охоплюють широкий набір профілактичних інструментів, передбачають тісну координацію між інституціями на рівні всього Союзу, а також базуються на принципах гуманітарного та соціального впливу, зокрема в частині реінтеграції осіб, які перебували під впливом радикальних ідеологій. Така система дозволяє знижувати рівень радикалізації не лише шляхом традиційного кримінального переслідування, але й завдяки комплексній роботі з першопричинами цього явища – соціальною відчуженістю, упередженим ставленням, впливом пропаганди та поширенням дезінформації.

У цьому контексті напрацьовані європейські підходи можуть бути особливо корисними для України. Вони демонструють ефективність моделі, яка поєднує покарання за терористичну діяльність із попередженням її розвитку на початкових етапах. Для української правової системи це означає необхідність поступового переходу від переважно репресивної моделі до більш збалансованої, здатної своєчасно реагувати на загрози радикалізації ще до моменту, коли вони набудуть незворотного характеру [3].

Висновки. Отже, порівняльний аналіз українського та європейського підходів до протидії втягненню у терористичну діяльність дозволяє виокремити кілька ключових висновків. Насамперед, українське законодавство вже містить базові правові механізми для реагування на терористичні загрози, однак основний акцент у ньому все ще зроблено на покаранні за вже вчинені злочини або підготовчі дії. Натомість превентивна складова, яка є центральною у правовій політиці Європейського Союзу, поки що не має достатнього розвитку в українській практиці.

Крім того, чинна модель національної безпеки не забезпечує належної міжвідомчої взаємодії: у сфері запобігання радикалізації практично відсутній системний підхід, що охоплював би не лише правоохоронні структури, а й освітні, соціальні та медичні інституції. Поза увагою залишаються й ті, хто вже відійшов від радикальних ідеологій – механізми реінтеграції на сьогодні практично відсутні.

Окремим викликом залишається інформаційна складова. Якщо у країнах ЄС активно використовуються інструменти формування контрнаративів, розвиток цифрової стійкості населення та співпраця з технологічними компаніями, то в Україні боротьба з терористичним контентом зводиться здебільшого до блокування ворожих ресурсів.

Не менш важливою є проблема балансу між безпековими потребами та дотриманням прав людини. Європейська практика переконливо демонструє, що навіть у найскладніших обставинах держава зобов'язана дотримуватись принципів пропорційності, законності та прозорості. Для України це питання залишається відкритим і потребує подальшого інституційного опрацювання.

З огляду на вказане, доцільним є впровадження низки практичних змін:

1. Розширити положення КК України, чітко визначивши окремі склади злочинів, пов'язаних із вербуванням, підбурюванням, навчанням для терористичних цілей, фінансуванням тощо – подібно до стандартів, закріплених у Директиві ЄС 2017/541.

2. Розробити державну стратегію запобігання радикалізації, засновану на мультисекторальному підході, з активною участю закладів освіти, охорони здоров'я та громадських ініціатив.

3. Запровадити ефективні програми реінтеграції для осіб, які залишили радикалізоване середовище, з акцентом на психологічну підтримку, професійну підготовку та соціальну адаптацію.

4. Налагодити постійну взаємодію з онлайн-платформами для оперативного моніторингу терористичного контенту та просування альтернативних наративів, які протидіють екстремізму.

5. Посилити правові гарантії у сфері дотримання прав людини – зокрема, шляхом створення незалежних наглядових механізмів за діяльністю спеціальних служб і забезпечення ефективного судового контролю за застосуванням обмежувальних заходів.

Впровадження зазначених кроків створить підґрунтя для побудови в Україні ефективної системи попередження терористичних загроз, посилить стійкість суспільства до радикальних впливів та дозволить забезпечити відповідність правового поля країни міжнародним стандартам у сфері безпеки й прав людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 25.04.2025).

2. Про боротьбу з тероризмом : Закон України від 20 берез. 2003 р. № 638-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15#Text (дата звернення: 25.04.2025).

3. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 груд. 2019 року «Про Стратегію боротьби з тероризмом» : Указ Президента України від 05 берез. 2020 р. № 53/2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/53/2020#Text (дата звернення: 25.04.2025).

4. Directive (EU) 2017/541 of the European Parliament and of the Council of 15 March 2017 on combating terrorism and replacing Council Framework Decision 2002/475/JHA and amending Council Decision 2005/671/JHA // *Official Journal of the European Union*. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32017L0541 (дата звернення: 25.04.2025).

5. Charter of Fundamental Rights of the European Union (2012/C 326/02) // *Official Journal of the European Union*. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12012P/TXT (дата звернення: 25.04.2025).

6. Bjelopera J. P. Sifting Domestic Terrorism from Hate Crime and Homegrown Violent Extremism. 2017. URL: https://fas.org/sgp/crs/terror /IN10299.pdf (дата звернення: 25.12.2021).
7. Neumann P. R., Smith M. L. R. *The Strategy of Terrorism: How it works, and why it fails*. London : Routledge, 2009. 140 p.
8. Hobsbawm E. *Globalization, democracy and terrorism*. London : Little Brown, 2007. 184 p.

УДК 343.211
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/37

СУЧАСНИЙ СТАН ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ПРАВООХОРОННОГО ОРГАНУ

CURRENT STATE AND METHODOLOGY OF RESEARCH ON LEGAL PROTECTION OF PROFESSIONAL ACTIVITY OF LAW ENFORCEMENT OFFICERS

Юрків М.Т., ад'юнкт кафедри кримінального права і кримінології
Інститут з підготовки фахівців для підрозділів Національної поліції Львівського державного університету внутрішніх справ

Стаття присвячена аналізу сучасного стану та методології дослідження правової охорони професійної діяльності працівників правоохоронних органів. У дослідженні наголошується на важливості належного правового забезпечення діяльності працівників правоохоронний органів, що є ключовим елементом у забезпеченні ефективного функціонування системи правопорядку. Охорона професійної діяльності працівників правоохоронного органу здійснюється з метою забезпечення безпеки, захисту прав та законних інтересів самих працівників, а також для підтримки ефективності та безперебійності виконання ними службових обов'язків. Зростання рівня злочинності, загроза для життя та здоров'я працівників правоохоронних органів, а також високі вимоги до виконання ними службових обов'язків вимагають розробки ефективної нормативно-правової бази, яка забезпечувала б їх захист.

У статті акцентується увага на низці проблем, зокрема недостатньому рівні правового захисту працівників правоохоронних органів, нечіткості правових процедур щодо протидії посяганням на їхню діяльність, а також браку методологічної бази для дослідження цієї тематики. Зазначено, що ці фактори створюють загрози для ефективності виконання службових обов'язків і негативно впливають на авторитет правоохоронної системи.

Автор висвітлює наукові підходи, спрямовані на вдосконалення кримінального законодавства, включаючи уточнення категорій потерпілих осіб, розширення їхнього кола за рахунок включення іноземних працівників правоохоронних органів, а також уточнення термінології. Пропонується заміна терміна «втручання в діяльність» на «втручання у здійснення повноважень», що більш точно відображає специфіку професійної діяльності правоохоронців.

Методологія дослідження охоплює аналіз сучасного законодавчого регулювання, оцінку ефективності наявних норм, а також розробку практичних рекомендацій щодо вдосконалення правової охорони діяльності правоохоронних органів. Особливу увагу приділено впливу протиправних дій на ефективність роботи правоохоронців, їхній морально-психологічний стан і суспільний авторитет.

Результати дослідження можуть бути використані для розробки законодавчих ініціатив та підвищення ефективності системи правопорядку.

Ключові слова: правоохоронні органи, правоохоронна діяльність, професійна діяльність, повноваження, держава, захист, відповідальність.

The article analyzes the current state and methodology of research on legal protection of professional activities of law enforcement officers. The study emphasizes the importance of proper legal support for law enforcement officers' activities, which is a key element in ensuring the effective functioning of the law and order system. The protection of the professional activities of law enforcement officers is carried out to ensure the safety, protection of the rights and legitimate interests of the officers themselves, as well as to maintain the efficiency and continuity of their official duties. The rising crime rate, the threat to the life and health of law enforcement officers, and the high demands on their duties require the development of an effective legal framework which would ensure their protection.

The article focuses on a number of issues, in particular, the insufficient level of legal protection of law enforcement officers, the unclear legal procedures for countering encroachments on their activities, and the lack of a methodological framework for researching this topic. It is noted that these factors pose threats to the efficiency of performance of official duties and negatively affect the authority of the law enforcement system.

The author highlights the scientific approaches aimed at improving criminal legislation, including clarifying the categories of victims, expanding their circle to include foreign law enforcement officers, and clarifying the terminology. The author suggests replacing the term "interference with activities" with "interference with the exercise of powers", which more accurately reflects the specifics of law enforcement officers' professional activities.

The research methodology includes an analysis of the current legislative regulation, an assessment of the effectiveness of the existing rules, and the development of practical recommendations for improving the legal protection of law enforcement agencies. Particular attention is paid to the impact of unlawful actions on the effectiveness of law enforcement officers, their moral and psychological state and public authority.

The results of the study can be used to develop legislative initiatives and improve the efficiency of the law enforcement system.

Key words: law enforcement agencies, law enforcement activity, professional activity, powers, state, protection, responsibility.

Постановка проблеми. Правова охорона професійної діяльності працівників правоохоронних органів є важливим елементом забезпечення ефективного функціонування системи правопорядку. Зростання рівня злочинності, небезпека для життя і здоров'я правоохоронців, а також вимоги до їх професійної діяльності створюють потребу в належній правовій базі, яка забезпечувала б захист їхніх прав та створювала умови для ефективного виконання службових обов'язків.

Попри наявність нормативно-правових актів, що регламентують діяльність правоохоронців, існує низка проблем, пов'язаних із недостатнім рівнем правового захисту цих працівників, нечіткістю процедур притягнення до відповідальності за посягання на їхню діяльність, а також недостатньою методологічною базою досліджень у цій сфері. Це призводить до виникнення труднощів у реалізації механізмів захисту працівників правоохоронних органів і створює загрози для їхньої професійної діяльності.

Зважаючи на це, методологічне дослідження правової охорони професійної діяльності працівників правоохоронних органів є необхідним для удосконалення правового регулювання, зокрема розробки чітких критеріїв та ефективних механізмів забезпечення прав і гарантій працівників. У цьому контексті важливо оцінити сучасний стан законодавчого забезпечення, проаналізувати наявні проблеми та запропонувати науково обґрунтовані шляхи їх вирішення, що сприятиме підвищенню ефективності системи правопорядку в цілому.

Мета дослідження охоплює аналіз сучасного стану правової охорони професійної діяльності працівників правоохоронних органів, визначення ключових проблем і прогалин у чинному законодавстві, а також розробку обґрунтованих підходів та рекомендацій щодо вдоскона-

лення правового регулювання та методології дослідження у цій сфері.

Стан опрацювання проблематики. Теоретичні та практичні аспекти кримінально-правової охорони працівників правоохоронних органів стали предметом численних наукових досліджень. Серед основних дослідників у цій галузі можна виокремити таких вчених як Є. М. Блажівський, А. С. Габуда, В. А. Горбунова, С. В. Єрмолаєва-Задорожня, В. І. Осадчий, М. В. Сийплокі, А. М. Удода, А. О. Цховребова та ін. Наукові здобутки цих авторів виявили основні напрямки та потреби у вдосконаленні законодавства та практики його застосування, але потребують подальшого розвитку та більш глибокого досліджень у цьому напрямку.

Виклад основного матеріалу. Поліцейські регулярно стикаються з погрозами від різних керівників про ініціювання кримінальних справ проти них за нібито перевищення службових повноважень під час законних затримань осіб, які обґрунтовано підозрюються у порушенні закону, особливо коли використовуються кайданки. Часто затримані оскаржують дії правоохоронців у судах, де в більшості випадків їхні скарги задовольняють, а на основі цього проти поліцейських відкривають кримінальне провадження за ч. 2 ст. 365 Кримінального кодексу України, обвинувачуючи їх у зловживанні службовими повноваженнями, пов'язаному із застосуванням спецзасобів чи насилля [1]. Ситуація вже настільки загострилася, що останні років 10 багато поліцейських з остраху перед потенційними покараннями уникають використання кайданок, не кажучи вже про зброю.

На сьогоднішній день суспільна психологія та рівень громадської правосвідомості такі, що деякі дії, наприклад групові випадки порушення порядку, часто розглядаються як соціально прийнятні та ефективні методи тиску на владу для досягнення законних управлінських рішень. Водночас насильство проти співробітників Національної поліції та військовослужбовців Національної гвардії України, які підтримують порядок під час подібних акцій, іноді також вважається суспільством прийнятною поведінкою. Таке ставлення є неприпустимим та становить загрозу [2, с. 115].

Справедливості заради мусимо зауважити, що дійсно, іноді вчинки деяких співробітників правоохоронних служб можуть спонукати громадян до активного опору і відмови визнавати їх як осіб з владними уповноваженнями, а іноді це ставлення відображає загальну неповагу до держави, а отже, і до самих себе. Активні верстви населення, які часто перешкоджають належному виконанню обов'язків співробітниками правоохоронних органів, добре обізнані зі своїми правами та вимагають їх негайної реалізації, але будь-яке нагадування про їхні обов'язки зазвичай викликає агресію.

З урахуванням вище наведеного ми повністю приєднуємось до думки А. С. Осадчої, яка стверджує, що першочерговим аспектом удосконалення діяльності правоохоронних органів є покращення їхнього кримінально-правового захисту [3, с. 3].

Варто особливо відзначити докторську дисертацію В. І. Осадчого під назвою «Проблеми кримінально-правового захисту правоохоронної діяльності», яка була захищена у 2004 році [4]. Вона представляє собою глибоке наукове дослідження, що охоплює аналіз кримінально-правового захисту правоохоронної діяльності. В роботі детально розглянуто характеристики правоохоронної діяльності як об'єкта кримінальних правопорушень, проведено систематичний аналіз складів кримінальних правопорушень, що стосуються цієї діяльності. Автором вмотивовано необхідність створення окремого інституту в Особливій частині кримінального права, присвяченому правопорушенням проти правоохоронної діяльності, та сформульовані рекомендації щодо поліпшення діючого кримінального законодавства.

Тим не менш, з того моменту пройшло понад двадцять років. Протягом цього часу відбулися численні зміни політичного, соціально-економічного та іншого характеру.

У 2020 році М. В. Сийплокі захистив докторську дисертацію під назвою «Кримінально-правовий захист охоронної діяльності в Україні» [5]. У даній роботі він пропонує визначення охоронної діяльності як спеціалізованого напряму господарської чи правоохоронної діяльності, який включає комплекс правових, організаційних, економічних, технологічних і фізичних заходів. Ці заходи здійснюються уповноваженими суб'єктами з метою охорони життя та здоров'я фізичних осіб, їх майна, майна юридичних осіб або держави від незаконних втручань, визначених законодавством та підзаконними актами, а також цивільно-правовими угодами. Автор детально аналізує це питання, обґрунтовуючи свій вибір визначення та аргументуючи свою позицію.

І. І. Давидович у своєму дослідженні під назвою «Кримінально-правова охорона представників влади і громадськості, які охороняють правопорядок» [6], аналізує основні склади кримінальних правопорушень, які законодавець регламентує статтями 342, 343, 345, 347–349, 350, 352 КК України, виокремлюючи чотири обов'язкові аспекти їхньої юридичної структури:

1) потерпілий – це представник влади або член його сім'ї;

2) сутність діяння – атака на особисту безпеку або майно потерпілого, зазвичай через використання фізичного чи психічного насилля;

3) прямий зв'язок між атакою та професійною чи громадською роллю потерпілого;

4) умисний характер посягання.

І. І. Давидович робить висновок, що законодавець повинен чітко формулювати ці характеристики в законі, використовуючи уніфіковану термінологію для забезпечення єдності правозастосування.

Є. М. Блажівський в своїй дисертації «Кримінальна відповідальність за втручання в діяльність за кримінальним правом України» [7] аргументував, що в українському кримінальному кодексі вживання фрази «втручання в діяльність» має декілька специфічних особливостей. Зокрема, вона використовується для опису протиправних дій, спрямованих проти осіб, що діють від імені держави, вказує на активні та умисні дії суб'єкта. Є.М. Блажівський критикує застосування терміну «вплив (незаконний вплив)» у чинному КК України для опису таких дій, аргументуючи, що це поняття є ширшим і не точно відображає суть «втручання в діяльність». Також він висловлює пропозицію замінити в кримінальному законодавстві формулювання «втручання в діяльність» на «втручання у здійснення повноважень», розуміючи під цим умисні незаконні дії, що перешкоджають або значно ускладнюють виконання особами їхніх службових обов'язків.

Погоджуємось, що аргументи на користь заміни формулювання заслуговують на підтримку. Термін «втручання у здійснення повноважень» точно передає характер роботи співробітників правоохоронних органів.

Додатково, в ч. 3 ст. 345 КК України розглядається можливість включення такого кваліфікуючого чинника, як зґвалтування або інше насильницьке сексуальне діяння відносно працівників правоохоронних органів, їхніх родичів або членів сім'ї в контексті виконання службових обов'язків. На переконання вище згаданого автора, ці види правопорушень вимагають окремої кримінально-правової оцінки, оскільки їх вчинення може бути пов'язане із професійною діяльністю працівника. Внесення вищезазначених об'єктивних характеристик до складу кримінального правопорушення у ст. 345 КК України забезпечить послідовність у кримінально-правовому захисті та сприятиме його розширенню у сфері правоохоронної діяльності.

Д. Ю. Гуренко у своїй докторській дисертації «Кримінальна відповідальність за посягання на життя працівника правоохоронного органу» [8] дослідив роль кримінально-правової норми, що захищає життя працівників правоохоронних органів і інших осіб, зайнятих у правоохоронній діяльності, в рамках кримінально-правового захисту. Аналізував еволюцію вітчизняного законодавства, що стосується захисту життя цих осіб, і провів порівняльний аналіз з попередніми нормами та аналогічними законодавствами інших країн. У дисертації встановлено як об'єктивні, так і суб'єктивні ознаки кримінального правопорушення, визначеного ст. 348 КК України, окреслено невідповідності в цій статті та запропоновано рекомендації щодо усунення цих недоліків.

А. С. Габуда у своїй дисертації «Кримінально-правова характеристика складу опору особам, які мають владні повноваження» [9] беручи за основу Концепцією реформування кримінальної юстиції України, висловлював підтримку ідеї, що опір без насильства (ч. 1, ч. 2 ст. 342 КК України) слід класифікувати як правопорушення легкої тяжкості та вважати його кримінальним проступком. Також він стверджував, що опір, який супроводжується насильством чи погрозами насильства, повинен бути визнаний основною формою цього правопорушення. Аргументував необхідність визначення особи, яка досягла чотирнадцяти років, як суб'єкта насильницького опору.

На нашу думку, не варто автоматично кваліфікувати будь-яке посягання як атаку на професійну діяльність працівника правоохоронного органу, також і зниження віку кримінальної відповідальності за опір до 14 років може здається надто радикальним. Чи дійсно підліток такого віку може усвідомити власний опір особі, що представляє органи державної влади, та розуміти суспільну небезпеку своїх дій?

У своїй дисертації «Кримінальна відповідальність за знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу» В. А. Горбунова аналізує потерпілих за ст. 347 КК та пропонує вдосконалення цієї норми, враховуючи декілька аспектів [10]. Перш за все, вона радить визначати «працівника правоохоронного органу» на основі функціональних обов'язків, визначених законодавством, а не лише за належністю до номінальних списків органів. Також автока вказує, що під потерпілих можуть підпадати не тільки українці, але й іноземні громадяни. Далі, термін «близькі родичі» має бути визначений ширше, залучаючи положення з інших галузей законодавства. Нарешті, В. А. Горбунова пропонує замінити у статті 347 КК критерій «близький родич» на «близька особа», що розширює захист та покращує реагування на спроби впливу на правоохоронців через шкоду, завдану майновим інтересам їхніх близьких.

Дисертація А. О. Цховребова присвячена актуальному питанню кримінальної відповідальності за втручання в діяльність правоохоронців. У роботі аналізується, що в структурі об'єктивної сторони цього кримінального правопорушення елементи «втручання в діяльність» та «вплив на працівника» визначаються як суспільно небезпечне діяння та спосіб його вчинення [11, с. 21]. Автор пропонує ускладнити правопорушення, поєднуючи ст. 342 КК і ст. 345 КК, де ознаки останньої статті виступають як кваліфікуючі (особливо кваліфікуючі) для уніфікованої категорії правопорушення.

Дослідження С. В. Єрмолаєвої-Задорожної «Кримінологічна характеристика перешкоджання службовій діяльності працівників правоохоронних органів та його запобігання» є вагомим внеском у науку. Авторка всебічно аналізує явище перешкоджання діяльності правоохоронців, розкриває причини його появи та розвитку і пропонує ефективні методи запобігання. Значна увага в роботі приділяється аналізу різних форм незаконного втручання в роботу правоохоронців, які включають зловживання впливом, використання погроз або насильства, активний опір працівникам, а також злісну непокору установам виконання покарань. У дослідженні були отримані значущі як теоретичні, так і практичні висновки про вплив перешкоджання професійній діяльності правоохоронців, що призводить до фізичної, матеріальної та морально-психологічної шкоди. Фінансові наслідки такого перешкоджання виявляються у державних витратах, пов'язаних із виплатами за час непрацездатності, компенсаціями за втрату працездатності, витратами на медичне обслуговування, лікування та реабілітацію правоохоронців, а також у забезпеченні їх пенсіями.

Морально-психологічні наслідки для працівників правоохоронних органів можна описати як професійну деструкцію, яка має форму негативних впливів робочого стресу. Ці наслідки з часом приводять до змін в структурі та змісті професійної діяльності та особистісних змін правоохоронців. Визначено, що ці наслідки знижують активність і ініціативність правоохоронців, негативно впливають на ефективність протидії злочинності, сприяють накопиченню нерозкритих кримінальних справ, шкодять діловій репутації правоохоронної системи і знижують престиж професії [12, с. 3, 25].

Переконані, що запропоновані висновки можуть бути використані під час реформування кримінального законодавства для визначення меж криміналізації певних суспільно небезпечних діянь.

Особлива увага у наукових розробках приділяється доктринальному тлумаченню кримінального законодавства, яке викладається у коментарях до Кримінального кодексу України і має визнану значимість. З. А. Загиней вносить пропозицію щодо формулювання статті 349 Кримінального кодексу України, зокрема першого абзацу першої частини, який має бути перефразований наступним чином: «1. Захоплення або утримання як заручника представника влади, працівника правоохоронного органу або їх близьких з метою змусити державну або іншу установу, підприємство, організацію чи службову особу здійснити або утриматися від здійснення будь-яких дій як умови для звільнення заручника» [13].

Таким чином, все вище викладене підтверджує, що сучасна наукова діяльність, спрямована на вивчення кримінально-правової охорони професійної діяльності правоохоронних органів і активно розвивається в цьому напрямку. Більшість досліджень зосереджені на аналізі конкретних кримінальних правопорушень, які регулюються розділом XV КК України. Цей розділ охоплює кримінальні правопорушення проти авторитету державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських об'єднань, а також кримінальні правопорушення проти журналістів. В науковому дискурсі існують різні підходи до визначення суті, характеру та ступеню суспільної небезпеки цих кримінальних правопорушень. Також обговорюються питання змісту правоохоронної діяльності, межі криміналізації, пеналізації та основні напрями кримінально-правової політики у сфері охорони діяльності правоохоронних органів.

Припущення про можливість зміни напрямів кримінально-правової політики у сфері криміналізації та пеналізації діянь, що загрожують правоохоронній діяльності, можна вважати концептуальними. Ці пропозиції включають перегляд принципу автоматичного збільшення жорсткості кримінальних санкцій за посягання на правоохоронців та їх діяльність. Також пропонується розширити коло осіб, що можуть бути визнані потерпілими від таких діянь, зокрема, до цієї категорії можуть бути включені іноземні працівники правоохоронних органів, які виконують свої обов'язки на території України в рамках відряджень або міжнародної співпраці.

Висновки. Отже, наукові розробки останніх років зосереджуються на вивченні об'єктивних і суб'єктивних

ознак кримінальних правопорушень, спрямованих на посягання на професійну діяльність працівників, аналізі складів кримінальних правопорушень і визначенні ефективних підходів до криміналізації та пеналізації суспільно небезпечних діянь. Пропонуються вдосконалення законодавства через уточнення категорій потерпілих осіб, розширення їхнього кола за рахунок іноземних працівників правоохоронних органів, а також вдосконалення термінології, наприклад, шляхом заміни терміну «втручання в діяльність» на «втручання у здійснення повноважень».

Методологічні підходи включають аналіз сучасних викликів у правоохоронній сфері, визначення ефективних способів запобігання злочинним проявам і розробку рекомендацій щодо покращення законодавства. Особливу увагу приділено питанням впливу протиправних дій на ефективність роботи правоохоронців, їхній психологічний стан, а також на авторитет правоохоронної системи.

З огляду нинішні виклики, важливим є запровадження комплексного підходу до вдосконалення правової охорони правоохоронної діяльності, що включає розробку науково обґрунтованих законодавчих змін, які враховуватимуть як потреби суспільства, так і правоохоронців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2001, № 25-26, ст. 131.
2. Шаблистий В. В. Удосконалення кримінально-правового забезпечення поліцейської діяльності в Україні. *Вісник кримінального судочинства*. 2016. № 3. С. 112–115.
3. Осадча А. С. Спеціальний суб'єкт злочину: генезис, функції, проблеми кваліфікації: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2015. 24 с.
4. Осадчий В. І. Проблеми кримінально-правового захисту правоохоронної діяльності: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. К., 2004. 469 с.
5. Сийплокі М. В. Кримінально-правовий захист охоронної діяльності в Україні: автореф. дис... д-ра юрид. наук. Х., 2020. 36 с.
6. Давидович І.І. Кримінально-правова охорона представників влади і громадськості, які охороняють правопорядок: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. К., 2007. 20 с.
7. Блажівський Є. М. Кримінальна відповідальність за втручання в діяльність за кримінальним правом України: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2010. 234 с.
8. Гуренко Д. Ю. Кримінальна відповідальність за посягання на життя працівника правоохоронного органу: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2011. 20 с.
9. Габуда А. С. Кримінально-правова характеристика складу опору особам, наділеним владними повноваженнями: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2012. 21 с.
10. Горбунова В. А. Кримінальна відповідальність за знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу: автореф. дис. … канд. Юрид. Наук. Харків, 2012. 20 с.
11. Цховребов А. О. Кримінальна відповідальність за втручання в діяльність працівника правоохоронного органу: дис. … канд. Юрид. Наук: 12.00.08. Дніпро, 2017. 226 с.
12. Єрмолаєва-Задорожна С. В. Кримінологічна характеристика перешкоджання службовій діяльності працівників правоохоронних органів та його запобігання: дис. … канд. Юрид. Наук: 12.00.08. Харків. 2018. 217 с.
13. Загиней З. А. Герменевтика кримінального закону України: дис. … докт. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2016. 636 с.

РОЗДІЛ 9
КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/38

АНАЛІЗ СУЧАСНОЇ ПРАКТИКИ ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В СФЕРІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

ANALYSIS OF THE CURRENT PRACTICE OF USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE FIELD OF CRIMINAL PROCEDURE

Бабаєва О.В., к.ю.н.,
доцент кафедри кримінального процесу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Горбенко Д.А., студентка ІІІ курсу бакалаврату факультету права та економічної безпеки
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Рябоконь К.І., студентка ІІІ курсу бакалаврату факультету права та економічної безпеки
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена висвітленню однієї з актуальних теоретико-прикладних проблем кримінального процесуального права, пов'язаних із використанням технологій штучного інтелекту (далі – ШІ). У роботі розглянуто можливості застосування інтелектуальних систем, зокрема у сферах аналізу великих масивів даних, формування аналітичних висновків, прогнозування правопорушень, а також оптимізації процесуальних рішень. Зазначається, що на тлі активної цифровізації суспільства правоохоронні органи України ініціювали впровадження інноваційних технологій у сферу кримінального судочинства. Використання ШІ має значний потенціал для підвищення ефективності та оперативності розслідування, зменшення навантаження, покращення аналітичної роботи. Водночас із позитивними тенденціями існують значні ризики, серед яких – можливі порушення прав людини, зниження процесуальної автономії та небезпека технократичного підходу до кримінального провадження. Особливу увагу приділено необхідності чіткого визначення правових та етичних меж використання алгоритмічних технологій у кримінальному процесі. Застосування ШІ має супроводжуватися запровадженням прозорих і чітких процедур перевірки, контролю й апеляції алгоритмічних рішень. Важливим є і забезпечення збереження балансу між ефективністю та дотриманням основоположних прав і свобод учасників процесу.

У контексті дослідження підкреслюється міжнародний досвід, зокрема практики таких країн, як Сполучені Штати Америки, Велика Британія та Іспанія, Японія, які вже запровадили низку інноваційних технологій на базі ШІ в кримінальне правосуддя. Досвід цих країн підтверджує, що грамотне впровадження технологій ШІ може суттєво підвищити ефективність розслідувань, однак вимагає чіткого нормативного регулювання та етичного контролю. Наголошено на важливості розробки спеціального законодавчого регулювання алгоритмізації кримінального процесу, орієнтованого як на правові стандарти Європейського Союзу, так і на особливості національної правової системи України. Лише комплексний підхід, що поєднуватиме технологічний прогрес із принципами верховенства права, справедливості та поваги до прав людини, дозволить ефективно інтегрувати інструменти ШІ в практику досудового розслідування.

Ключові слова: цифрова трансформація, кримінальний процес, штучний інтелект, алгоритмізація, цифрові технології, процесуальні гарантії, автоматизація, міжнародний досвід.

The article is devoted to highlighting one of the current theoretical and applied issues of criminal procedural law related to the use of artificial intelligence (hereinafter – AI) technologies. The article examines the possibilities of applying intelligent systems, in particular, in the areas of analysis of large data sets, formation of analytical conclusions, prediction of offenses, and optimization of procedural decisions. It is noted that against the background of active digitalization of society, law enforcement agencies of Ukraine have initiated the introduction of innovative technologies in the field of criminal justice. The use of AI has significant potential to increase the efficiency and effectiveness of investigations, reduce the workload, and improve analytical work. At the same time, along with positive trends, there are significant risks, including possible human rights violations, reduced procedural autonomy, and the danger of a technocratic approach to criminal proceedings. Particular attention is paid to the need to clearly define the legal and ethical limits of the use of algorithmic technologies in criminal proceedings. The use of AI should be accompanied by the introduction of transparent and clear procedures for verification, control and appeal of algorithmic decisions. It is also important to ensure that the balance between efficiency and respect for the fundamental rights and freedoms of participants in the process is maintained.

The study emphasizes international experience, in particular the practices of countries such as the United States of America, the United Kingdom, Spain, and Japan, which have already introduced a number of innovative AI-based technologies in criminal justice. The experience of these countries confirms that the competent implementation of AI technologies can significantly increase the efficiency of investigations, but requires clear regulatory regulation and ethical control. The author emphasizes the importance of developing a special legislative regulation of algorithmization of criminal proceedings, which is oriented both to the legal standards of the European Union and to the peculiarities of the national legal system of Ukraine. Only a comprehensive approach that combines technological progress with the principles of the rule of law, justice and respect for human rights will allow for the effective integration of AI tools into the practice of pre-trial investigation.

Key words: digital transformation, criminal procedure, artificial intelligence, algorithmization, digital technologies, procedural guarantees, automation, international experience.

Постановка проблеми. Характерною рисою сучасного етапу розвитку цивілізації є масштабна інтеграція високих технологій у ключові сфери суспільного життя. Стрімкий розвиток інформаційних технологій трансформує підходи до організації, управління та оцінки соціально значущих процесів, не виключаючи й таких сфер, як кримінальне судочинство. Відповідно, виникає нагальна потреба в осмисленні потенціалу новітніх технологій

у межах правової системи, особливо у зв'язку з необхідністю забезпечення ефективності, об'єктивності та неупередженості розслідування. В умовах стрімкого розвитку цифрових технологій та зростання обсягів інформації, яку необхідно опрацювати в межах кримінального провадження, виникає об'єктивна необхідність у підвищенні ефективності та точності процесуальних дій за рахунок інтелектуальної автоматизації. На цьому тлі особливої актуальності набуває впровадження технологій ШІ. Актуальність дослідження алгоритмізації кримінального процесу з використанням ШІ обумовлена необхідністю адаптації кримінального процесуального механізму до викликів цифрової епохи. Йдеться не лише про підвищення технологічної ефективності кримінального провадження, а й про забезпечення балансу між досягненням правосуддя та дотриманням фундаментальних прав і свобод людини. Сучасна правова наука має активно включатися в осмислення цих трансформацій, адже впровадження алгоритмічних рішень у сферу кримінального переслідування створює як нові можливості, так і потенційні ризики з огляду на стандарти справедливого судочинства.

Метою статті є дослідження можливостей алгоритмізації кримінального процесу із застосуванням технологій ШІ, а також визначення правових, технічних та етичних аспектів впровадження таких інновацій у кримінальне провадження з урахуванням забезпечення прав людини, принципів верховенства права та процесуальних гарантій.

Аналіз літератури. Проблеми ШІ стали об'єктом дослідження низки науковців, таких як Бабаєва О., Баганець О., Бєлов Д., Бєлова М., Білоус В., Бірюков В., Верхогляд-Герасименко О., Гончаренко В., Демура М., Журавель В., Капліна О., Карпов Н., Клепка Д., Крицька І., Меденцев А. М., Орлов Ю., Погорецький М., Туманянц А., Храпенко О. О., Черевко К. О., Шепітько М., однак питання використання ШІ в кримінальному судочинстві не може бути повністю вивченим і потребує свого постійного наукового дослідження.

Виклад основного матеріалу. У XXI столітті цифрові технології стрімко трансформують усі сфери суспільного життя, і правосуддя не є винятком. Одним із ключових напрямів цієї трансформації стає впровадження інтелектуальних систем у сферу кримінального судочинства. Як слушно зазначив американський футуролог Рей Курцвейл: «У майбутньому технології настільки зіллються з нашим життям, що межа між людиною і машиною зникне» [1, с. 652]. ШІ відкриває нову епоху, в якій інновації стають запорукою конкурентоспроможності, ефективності та прогресу [2]. Успішна інтеграція ШІ в діяльність органів правосуддя вже сьогодні є перевагою тих, хто здатен оперативно адаптуватися до викликів цифрової епохи.

В умовах глобальної діджиталізації застосування ШІ перестає бути винятком і поступово перетворюється на необхідну складову функціонування ефективної правової системи. Завдяки автоматизації стандартних операцій, машинному навчанню та аналітичним алгоритмам юридичні фахівці отримують змогу зосередитися на складних, інтелектуальних аспектах своєї професії [3, с. 383]. Крім того, ШІ сприяє підвищенню якості правозастосовної діяльності, зменшенню ризиків помилок, а також удосконаленню системи забезпечення безпеки [4].

Національні правові системи різних країн поступово інтегрують технології ШІ для оптимізації рутинних процесів, аналізу великих масивів даних, прогнозування ризиків і налагодження ефективної взаємодії між суб'єктами кримінального провадження. Така тенденція вимагає ґрунтовного аналізу практичних аспектів використання ШІ: його можливостей, обмежень, а також правових і етичних викликів, що постають у процесі цифровізації правосуддя.

У цьому контексті особливої значущості набуває виважене впровадження ШІ в кримінальне провадження – з дотриманням принципів правової визначеності, а також процесуальної форми, передбаченої Кримінальним процесуальним кодексом України. Лише за таких умов інновації можуть справді служити інтересам правосуддя, сприяючи його відкритості, ефективності та справедливості.

Як справедливо зазначають Капліна О., Туманянц А., Крицька І. та Верхогляд-Герасименко О. застосування систем ШІ у сфері кримінального провадження може певним чином впливати на реалізацію та дотримання основних прав і свобод людини і громадянина, зокрема тих, що гарантовані Європейською конвенцією з прав людини та Міжнародним пактом про громадянські і політичні права [5, с. 149].

Усвідомлення цієї потреби відображається і на міжнародному рівні, де в правозастосовній практиці простежується стійка тенденція до активного впровадження інноваційних технологій у сферу кримінального провадження. Особливо помітним є використання ШІ на стадії досудового розслідування, коли правоохоронні органи вже володіють інформацією про вчинене кримінальне правопорушення і стикаються з необхідністю оперативної обробки значних обсягів даних [6, с. 450]. Застосування таких технологічних рішень у ряді країн стало ефективним інструментом оптимізації слідчих дій, підвищення точності аналізу доказової інформації та забезпечення належного рівня процесуальної економії. Наприклад, в боротьбі зі злочинністю особливо ефективно зарекомендували себе такі інструменти, як британський Connect, що є інтегрованою IT-платформою, котра об'єднує інформацію про злочини, розслідування та оперативні дані в єдину мережу на основі бази POLE (осіб, об'єктів, локацій та подій). Такий підхід дає змогу встановлювати логічні зв'язки між елементами справи, візуалізувати їх і забезпечувати повний доступ до актуальної інформації для слідчих, аналітиків та оперативних працівників. Функціонал системи дозволяє виконувати складні аналітичні операції, зокрема аналіз фінансових транзакцій, виявлення підозрілих зв'язків і моделювання подій – у лічені хвилини замість тижнів ручної роботи [7]. Важливою перевагою є також віддалений доступ у режимі реального часу. Таким чином Connect виступає не лише як база даних, а як потужний інструмент алгоритмізації досудового розслідування, що поєднує технології Big Data, аналітику та алгоритмічне прогнозування [8, с. 555]. Це свідчить про трансформацію кримінального процесу в бік цифрово-орієнтованої моделі, де ШІ відіграє ключову роль. Крім того, у даному контексті варто зазначити про Міжнародну базу даних, зображень і відео про сексуальну експлуатацію дітей (ICSE Database) та систему розпізнавання облич Інтерполу (IFRS). Остання поєднує аналітичну та оперативно-розшукову функції, забезпечуючи ефективний обмін інформацією між спеціалізованими підрозділами 179 країн, що робить її унікальною глобальною кримінальною базою даних. Завдяки біометричному програмному забезпеченню, вона здатна ідентифікувати чи верифікувати особу шляхом аналізу рис та контурів обличчя. З моменту запуску наприкінці 2016 року за її допомогою вдалося встановити особи майже 1500 терористів, злочинців, утікачів і зниклих безвісти [9].

Система ICSE, використовуючи технології комп'ютерного зору, цифрової обробки зображень та аудіо аналізу, для миттєвого порівняння нових матеріалів з наявною базою даних, дозволяє виявляти збіги між злочинами, жертвами та місцем подій, навіть якщо правопорушення було вчинене за кордоном або зображення містять лише непрямі подібності – наприклад, характерні предмети інтер'єру чи звукові фони. У результаті система ICSE є складовою частиною глобальної алгоритмізованої інфраструктури, у якій центральне місце посідає обробка великих обсягів візуальних даних. Її використання сприяє не лише автоматизації встановлення обставин справи, але

й істотно посилює міжнародну взаємодію правоохоронних органів, що має особливе значення у справах з транскордонним елементом [10].

У контексті застосування ШІ в кримінальному процесуальному праві, також варто звернутись до досвіду Сполучених Штатів, які є одними з лідерів у впровадженні цієї технології в правову сферу. Особливо це стосується використання алгоритмів для прийняття рішень щодо запобіжних заходів. Одним із прикладів є алгоритм, розроблений командою дослідників Стенфордського університету (Stanford Computational Policy Lab), який допомагає суддям ухвалювати рішення про обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою чи застави. Аналізуючи приблизно 100 000 процесуальних документів, таких як судові ухвали, рішення та протоколи, дослідники виявили суттєві відмінності в підходах різних суддів до обрання застави. Так, деякі судді ухвалювали рішення про застосування застави у 90% справ, тоді як інші судді в аналогічних ситуаціях застосовували заставу лише в 50% випадків [11].

Це свідчить про значну варіативність у судовій практиці та вказує на наявність суб'єктивності або непослідовності у прийнятті рішень. Цей приклад підкреслює потенціал ШІ в уніфікації судової практики та зменшенні впливу людського фактора на ухвалення процесуальних рішень. Використання алгоритмів для прийняття рішень щодо запобіжних заходів може не лише допомогти стандартизувати судові процеси, а й забезпечити більшу послідовність у прийнятті рішень, знижуючи ризики упередженості чи дискримінації в судовому процесі.

Проте використання ШІ на різних етапах кримінального процесу викликає численні етичні, юридичні та технологічні питання. Незважаючи на безперечні переваги ШІ у швидкості обробки даних, автоматизації завдань та покращенні ефективності розслідувань, застосування цієї технології у сфері кримінального правосуддя не є однозначним. Так, згідно з останніми розробками в Японії, країна активізує роботу над впровадженням регуляцій для управління технологіями ШІ в рамках своєї стратегії досудового розслідування. Наприкінці 2024 року Японія випустила новий проміжний звіт, який засвідчує зміну підходу до регулювання ШІ. Як зазначає Хірокі Хабука, Японія надає перевагу використанню існуючих секторних законів замість запровадження нових загальних актів, що спеціально регулюють ШІ [12, с. 2]. Такий підхід базується на принципі технологічної нейтральності та передбачає, що державні органи повинні здійснювати моніторинг ризиків, тоді як підприємства залишають за собою право на добровільні ініціативи щодо їх пом'якшення. У цьому контексті показовим є схвалення Кабінетом Міністрів Японії 28 лютого 2025 року законопроєкту про сприяння дослідженню, розробці та використанню технологій, пов'язаних зі ШІ (人工知能関連技術の研究開発及 び活用の推進に関する法律案 японською). Цей законопроєкт має узагальнений характер і не передбачає жорстких зобов'язань для бізнесу чи громадян, натомість акцент робиться на принципах співпраці між урядом, підприємствами та суспільством. Стаття 16 законопроекту уповноважує уряд збирати інформацію про поточні тенденції розвитку ШІ, аналізувати випадки порушення прав громадян унаслідок зловживання такими технологіями та вживати відповідних заходів – зокрема, надавати рекомендації, консультації чи інформацію суб'єктам, що працюють у сфері ШІ [13, с. 1]. Особливої уваги заслуговує можливість уряду публічно розкривати імена розробників і користувачів ШІ, які істотно порушили права громадян. Хоча проєкт не передбачає чітких санкцій, він допускає застосування так званого підходу «name and shame», що може мати суттєві репутаційні наслідки. На відміну від більш жорстких і детальних положень Акта ЄС про ШІ, японська модель характеризується м'яким і високо рівневим підходом, що має зберегти інноваційний потенціал національної індустрії. Водночас уряд Японії наголошує на необхідності контролю за використанням іноземних ШІ-моделей, таких як китайська DeepSeek, особливо в контексті національної безпеки. Стратегічна гнучкість, яку демонструє Японія, дозволяє ефективно адаптуватися до нових викликів, не стримуючи при цьому розвиток технологій та їх інтеграцію в роботу правоохоронних органів [12].

Іспанія є прикладом країни, де ШІ активно застосовувався в рамках кримінального розслідування. Зокрема, алгоритм VeriPol, розроблений дослідниками з Мадридського університету Карла III та Університету Кардіффа, був впроваджений Національною поліцією Іспанії у 2018 році для виявлення неправдивих заяв до поліції. Оцінка алгоритму вказувала на його високу точність, яка перевищувала 90%. Однак у жовтні 2024 року, після шести років використання, Національна поліція Іспанії відмовилася від подальшого застосування VeriPol через відсутність юридичної сили отриманих результатів у судовому процесі. Це рішення співпало з набуттям чинності Регламенту Європейського Союзу щодо ШІ , який класифікує подібні системи як «високоризикові», вимагаючи до них підвищених вимог щодо прозорості та верифікації. Аналітичний звіт науковців Університету Валенсії вказав на суттєві недоліки алгоритму VeriPol, зокрема на відсутність відкритої інформації про принципи його функціонування, що порушує основні вимоги до правової визначеності та змагальності сторін. Досвід використання VeriPol в Іспанії демонструє як переваги, так і ризики алгоритмізації кримінального процесу. З одного боку, використання природної обробки мови та статистичних моделей дозволяє значно скоротити час на аналіз заяв і підвищити ефективність розслідування. З іншого боку, проблема не прозорості алгоритмів, обмежена валідність результатів і потенційна упередженість алгоритмів ставлять під сумнів правомірність отриманих доказів та дотримання процесуальних прав осіб. Цей випадок підкреслює необхідність ретельного нормативного регулювання застосування ШІ в кримінальному процесі, яке забезпечить дотримання принципів відкритості, верифікації результатів та підзвітності в рамках правової системи. Таким чином, цей приклад демонструє, як важливо для держави не тільки активно впроваджувати технології ШІ в правову сферу, а й належно регулювати їх використання. Іспанський досвід підкреслює необхідність у правовій визначеності щодо застосування таких систем, оскільки недостатня прозорість і відсутність чітких стандартів можуть призвести до серйозних порушень прав громадян та недовіри до системи правосуддя [14].

В Україні, де використання ШІ у сфері кримінальної юстиції вже розпочалося, важливо вивчити міжнародний досвід і забезпечити належне правове регулювання, щоб уникнути подібних проблем і гарантувати справедливість та прозорість правових процесів. Україна активно інтегрує технології ШІ в роботу правоохоронних органів, зокрема в сфері кримінального правосуддя – під час розслідування воєнних злочинів та у процесі застосування системи «Кассандра» в діяльності органів пробації [5, с. 152]. Підсистема «Кассандра» – це модуль Єдиного реєстру засуджених та осіб, узятих під варту, створений за підтримки проєктів ЄС «Pravo-Justice» та EDGE. Вона розроблена для комплексного аналізу даних щодо обвинувачених і засуджених з метою прогнозування ризику повторного вчинення кримінальних правопорушень [15].

Система обробляє значні масиви структурованої інформації, зокрема: кримінальну історію, соціально-економічний стан, рівень освіти, житлові умови, наявність залежностей та характер соціальних зв'язків. На основі цих даних «Кассандра» автоматично розраховує індивідуальний ризиковий бал і визначає відповідну категорію

ризику: низьку, середню, високу або дуже високу. Розрахунки базуються на алгоритмах машинного навчання, натренованих на історичних даних пробації та пенітенціарної системи. Очікується, що у подальшому система зможе враховувати не лише відповіді на стандартизовані запитання, а й увесь доступний обсяг інформації про особу [15].

«Кассандра» має прикладне значення на всіх стадіях кримінального провадження, зокрема під час підготовки досудової доповіді. За допомогою ШІ органи пробації отримують об'єктивні характеристики підозрюваного або обвинуваченого, що сприяє формуванню обґрунтованої позиції суду щодо виду покарання чи запобіжного заходу. Як зазначив Міністр юстиції України Денис Малюська, система автоматизує процес оцінки: працівник пробації вводить дані, а алгоритм самостійно визначає рівень ризику рецидиву . Для пробаційних органів «Кассандра» виступає ключовим інструментом у плануванні наглядових і соціально-виховних заходів. Враховуючи індивідуальні ризики, такі як залежність, безробіття або низький освітній рівень, система дозволяє обрати відповідні програми реабілітації та корекції поведінки. Водночас забезпечується оперативний електронний обмін інформацією між установами виконання покарань і пробаційними службами, що підвищує ефективність запобігання повторним правопорушенням [16, с. 4].

У сфері ресоціалізації «Кассандра» сприяє впровадженню європейських стандартів індивідуального підходу. На підставі аналізу причин вчинення злочину та особистісних особливостей формується персоналізована програма виправлення з урахуванням виявлених чинників. Наявність єдиного реєстру та зазначеної підсистеми дає змогу вперше здійснювати системний облік рецидивів і проводити порівняльний аналіз, що істотно покращує ефективність ресоціалізації. У підсумку «Кассандра» є інноваційним інструментом української кримінальної юстиції, який завдяки використанню ШІ та аналітичних технологій сприяє прийняттю науково обґрунтованих рішень, підвищує ефективність пробаційної діяльності та створює умови для індивідуалізованого, превентивного підходу до осіб, які вчинили злочини .

Як справедливо зауважив Голова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду Олександр Марчук, технології ШІ вже знаходять практичне застосування в діяльності правоохоронних органів. Зокрема, йдеться про використання спеціалізованих програм розпізнавання обличчя та голосу особи з метою ідентифікації учасників кримінального провадження, а також про застосування технологічних рішень на базі ШІ при розслідуванні воєнних злочинів, що потребують обробки великого обсягу доказової інформації. Високої точності таких систем вдається досягти завдяки використанню біометричних індексів, що враховують унікальні параметри обличчя [17].

Крім того, наприклад, у місті Києві за ініціативи Київської міської ради встановлено понад 6 тисяч камер відеоспостереження, оснащених системами розпізнавання облич. Особливої уваги заслуговує те, що слідчі органи мають доступ до відповідних баз даних, що нерідко відіграє ключову роль у виявленні, попередженні та подальшому розслідуванні кримінальних правопорушень, а також у встановленні місця перебування осіб, які перебувають у розшуку. Подібне впровадження суттєво оптимізує роботу правоохоронців, значно скорочуючи час, необхідний для пошуку та обробки інформації [18, с. 128]. У той же час, стан нормативного регулювання використання технологій ШІ в Україні характеризується фрагментарністю та відсутністю комплексного законодавчого врегулювання. Використання ШІ відбувається без належної законодавчої основи, що створює загрозу порушення основоположних прав людини, включаючи право на повагу до приватного життя, право на справедливий судовий розгляд і право на захист. У цьому контексті постає нагальна потреба у розробленні спеціального нормативно-правового забезпечення, яке б детально регламентувало умови, межі та процедури застосування технологій ШІ в межах кримінального процесу. З огляду на викладене, необхідно розробити та закріпити на нормативному рівні етичні засади застосування ШІ в кримінальному провадженні. Зокрема, має бути передбачене дотримання принципів прозорості роботи алгоритмів, забезпечення справедливості та недискримінаційності результатів, захисту приватного життя особи й запобігання зловживанням технологічними можливостями [5, с. 149]. Одночасно необхідно створити цілісні правові рамки, що регулюватимуть процес збору, обробки, зберігання та використання доказової інформації, здобутої за допомогою технологій ШІ. Має бути встановлений чіткий порядок прийняття рішень на основі алгоритмічного аналізу, запроваджено механізми незалежної перевірки таких рішень та передбачено процедурні гарантії права на їх оскарження. Важливим напрямом державної політики має стати стимулювання наукових досліджень та інновацій у сфері застосування ШІ для досудового розслідування. Це передбачає підтримку прикладних досліджень, створення лабораторій і науково-дослідних центрів, налагодження партнерства між державними установами, академічними інституціями та приватним сектором. Необхідною складовою є також організація системної підготовки та підвищення кваліфікації працівників правоохоронних органів, адвокатів і суддів з питань застосування технологій ШІ. Доцільним є розроблення спеціалізованих освітніх курсів, проведення навчальних семінарів, обміну досвідом і впровадження найкращих міжнародних практик у цій сфері [20].

Також, окремої уваги потребує розвиток міжнародного співробітництва, спрямованого на обмін досвідом, вироблення загальновизнаних стандартів використання ШІ в кримінальному провадженні, а також участь у спільних наукових і практичних проектах у цій галузі. Аналізуючи стан впровадження ШІ в Україні, варто зауважити, що держава володіє значним потенціалом для його ефективного застосування у сфері правоохоронної діяльності. Втім, наразі цей потенціал реалізований лише частково. Хоча окремі елементи ШІ вже використовуються, їх впровадження не має масштабного характеру та здійснюється обмежено.

Висновок. Алгоритмізація кримінального процесу із застосуванням ШІ є важливим напрямом розвитку національного кримінального судочинства. Попри активну цифровізацію суспільного життя, правоохоронні органи вже розпочали шлях адаптації до новітніх технологічних викликів, що вимагає системного підходу до інтеграції інновацій. Використання ШІ відкриває значний потенціал для підвищення ефективності кримінального провадження, оптимізації процесу збору, аналізу та систематизації даних, а також для зниження навантаження на працівників правоохоронних органів. Водночас впровадження алгоритмічних рішень супроводжується суттєвими ризиками, насамперед щодо дотримання прав людини і основоположних гарантій справедливого судового процесу. Необхідною умовою безпечного використання ШІ є створення чітких нормативно-правових засад, які регулюватимуть його застосування, забезпечуватимуть прозорість процедур, захист персональних даних, запобігання дискримінації та ефективний контроль за алгоритмічними рішеннями. Міжнародний досвід підтверджує, що інтеграція ШІ в кримінальне провадження сприяє підвищенню якості та оперативності розслідувань. Проте ефективне впровадження цих технологій можливе лише за умови поєднання технічного вдосконалення з належною підготовкою кадрів, етичним регулюванням і демократичним контролем. Інтеграція телекомунікаційних систем і ШІ має стати ключовим чинником

модернізації кримінального процесу, що дозволить підвищити оперативність, зменшити рівень бюрократії, оптимізувати використання ресурсів і сприяти справедливому та ефективному здійсненню правосуддя в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Курцвейл, Р. Сингулярність близько: коли люди перевищать біологію / Рей Курцвейл ; пер. з англ. – Нью-Йорк : Viking Penguin, 2005. – 652 с. – *The Singularity Is Near: When Humans Transcend Biology.*
2. Бисага Ю.М., Бєлов Д.М., Заборовський В.В. Штучний інтелект та авторські і суміжні права. *Науковий* вісник УжНУ. Серія «Право». Випуск 76(2). Ч. 2. 2023. С. 299–304.
3. Храпенко О.О., Меденцев А.М. Використання штучного інтелекту у роботі судових, правоохоронних органів та адвокатури. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 5/2023. С. 382–384. URL: http://lsej.org.ua/5_2023/94.pdf (дата звернення: 13.05.2025 р.).
4. Fatima Dakalbab, Manar Abu Talib, Omnia Abu Waraga, Ali Bou Nassif, Sohail Abbas, Qassim Nasir. Artificial intelligence & crime prediction: A systematic literature review. Social Sciences & Humanities Open 6 (2022) 100342. URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2590291122000961
5. Kaplina O., Tumanyants A., Krytska I., Verhoglyad-Gerasymenko O. Application of Artificial Intelligence Systems in Criminal Procedure: Key Areas, Basic Legal Principles and Problems of Correlation with Fundamental Human Rights. Access to Justice in Eastern Europe. № 6 (3). 2023, 147–166. References : p. 165–166. DOI: 10.33327/AJEE-18-6.3-a000314. URL: https://ajee-journal.com/upload/attaches/att_1690877650.pdf
6. Бєлова М., Бєлов Д. Імплементація штучного інтелекту в досудове розслідування кримінальних справ: міжнародний досвід. Аналітично-порівняльне правознавство. 2023. № 2. С. 448–453 URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/64166/1/282310-%d0%a2%d0%b5%d0%ba%d1%81%d1%82%20%d1%81%d1%82%d0%b0%d1%82%d1%82%d1%96-650687-1-10-20230618.pdf
7. Metropolitan Police Service URL: https://www.nec.com/en/case/mps/index.html
8. Демура М., Клепка Д. Імплементація штучного інтелекту в досудове розслідування кримінальних справ: міжнародний досвід. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 5. С. 554–558. URL: http://lsej.org.ua/5_2022/133.pdf
9. Офіційна веб-сторінка Міжнародної організації кримінальної поліції – Інтерпол. URL: https://www.interpol.int/How-we-work/Databases
10. International Child Sexual Exploitation database URL: https://www.interpol.int/Crimes/Crimes-against-children/International-Child-Sexual-Exploitation-database
11. Штучний інтелект у правосудді. URL: https://cedem.org.ua/analytics/shtuchnyj-intelekt-pravosuddia/ (дата звернення: 21.04.2025)
12. Hiroki Habuka 250225_Habuka_Japan_AI_0.pdf
13. JAPAN'S INAUGURAL AI REGULATIONS: A PRO-INNOVATION APPROACH URL:https://www.cliffordchance.com/content/dam/cliffordchance/briefings/2025/03/Japan-inaugural-ai-regulations-march-2025.pdf (дата звернення: 13.04.2025)
14. Національна поліція Іспанії припиняє використовувати Veripol, свій головний штучний інтелект для виявлення неправдивих повідомлень URL: Spanish National Police stop using Veripol, its star AI for detecting false reports | Civio (дата звернення 12.05.2025)
15. Підсистема Касандра, єдиний реєстр засуджених та осіб, узятих під варту URL: https://protocol.ua/ru/ediniy_reestr_zasudgenih_ta_osib_uzyatih_pid_vartu_pidsistema_kasandra_elektronna_sistema_notariatu_ta_inshi_tsifrovi_novatsii_min_yustu/ (дата звернення 12.05.2025)
16. White Paper on Artificial Intelligence: A European Approach to Excellence and Trust COM(2020) 65 final (European Commission, 19 February 2020) accessed 30 March 2025.
17. Використання допоміжних технологій у судочинстві: презентація Висновку КРЄС у Верховному Суді URL:https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1566075/#:
18. Демура М. До питання про цифрову трансформацію кримінального провадження в умовах воєнного стану. *Науковий* вісник ДДУВС. 2022 р. Спеціальний випуск № 2. С. 374–381. DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-374-381.
19. European ethical Charter on the use of Artificial Intelligence in judicial systems and their environment Adopted at the 31st plenary meeting of the CEPEJ (Strasbourg, 3–4 December 2018) URL:https://rm.coe.int/ethical-charter-en-for-publication-4-december-2018/16808f699c
20. Черевко К. О. Штучний інтелект як інструмент протидії злочинності. *Вісник* Кримінологічної асоціації України, 28(1). 2023. С. 124–133 URL: https://vca.univd.edu.ua/index.php/vca/article/view/43/20

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/39

ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ЩОДО ЗАСТОСУВАННЯ ДО ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ ЗАХОДІВ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ХАРАКТЕРУ В СПЕЦІАЛЬНОМУ ПОРЯДКУ

PECULIARITIES OF CRIMINAL PROCEEDINGS REGARDING THE APPLICATION OF CRIMINAL LAW MEASURES TO A LEGAL ENTITY IN A SPECIAL ORDER

Бабаєва О.В., к.ю.н., доцент,
доцентка кафедри кримінального процесу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Даценко Д.О., студентка III курсу факультету права та економічної безпеки
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Прохорова Г.О., студентка III курсу факультету права та економічної безпеки
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті досліджуються особливості досудового розслідування у кримінальному провадженні щодо застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру у спеціальному порядку, які передбачені окремою главою 37-1, яка регламентує окреслене вище кримінальне провадження щодо юридичних осіб у спеціальному порядку, у розділі VI Кримінального процесуального кодексі України (далі – КПК) – «Особливі порядки кримінального провадження». Такі зміни були обумовлені процесом приєднання нашої держави до Організації економічного співробітництва та розвитку (далі – ОЕСР) і Робочої групи ОЕСР як невід'ємної її частини.

Отже, в статті аналізуються особливості правового регулювання порядку проведення досудового розслідування щодо застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру, а також строків досудового розслідування. Підкреслено важливість дотримання законодавчих вимог та забезпечення ефективного контролю за процесуальними діями на цій стадії, щоб гарантувати справедливість і законність досудового розслідування, уникнути порушень прав осіб і забезпечити належне функціонування кримінального процесу.

Під час аналізу авторами визначено, що однією з головних проблем є обмеження спеціального порядку лише відповідними статтями Кримінального кодексу України (далі – КК України). Це викликає дискусії, оскільки інші види кримінальних правопорушень, що можуть бути вчинені через юридичні особи, залишаються поза межами такого регулювання.

Акцентовано увагу на строках досудового розслідування, що є ключовою процесуальною гарантією дотримання прав та недопущення зловживання правами учасниками кримінального провадження зі сторони обвинувачення. Законодавець чітко визначив порядок обчислення строків, підстави для їх продовження та не менш важливо-наявність судового контролю за цим.

Розглянуто особливості проведення досудового розслідування щодо юридичних осіб у спеціальному порядку в європейських країнах, таких як: Чеська Республіка, Федеративна Республіка Німеччина, Франція та ін.

Авторами зроблено висновок, що питання досудового розслідування щодо юридичних осіб є важливими не тільки з огляду необхідності приведення порядку притягнення юридичних осіб до міжнародних стандартів, а й для забезпечення ефективного досудового розслідування та справедливого кримінального судочинства. Що вимагає подальшого вдосконалення в частині визначення чітких і зрозумілих механізмів, які дозволяють здійснювати ефективне розслідування щодо юридичних осіб без порушення їхніх прав та законних інтересів. Важливим є також удосконалення національного законодавства, щоб усунути прогалини та неузгодженості, що виникають у процесі застосування спеціальних норм щодо юридичних осіб.

Ключові слова: кримінальне провадження, досудове розслідування, заходи кримінально-правового характеру, провадження щодо юридичної особи, спеціальний порядок, строки досудового розслідування, судовий контроль.

The article examines the peculiarities of pre-trial investigation in criminal proceedings regarding application of criminal law measures to a legal entity in a special order, which are provided for in a separate chapter 37-1 which regulates the above-mentioned criminal proceedings against legal entities in a special order, in section VI of the Criminal Procedure Code of Ukraine (hereinafter – CPC) – «Special orders of criminal proceedings». Such changes were caused by the process of our state's accession to the Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) and the OECD Working group as an integral part of it.

Thus, the article analyzes the peculiarities of legal regulation of the procedure for conducting a pre-trial investigation regarding the application of criminal law measures to a legal entity, as well as the terms of the pre-trial investigation. The importance of compliance with legislative requirements and ensuring effective control over procedural actions at this stage in order to guarantee the fairness and legality of the pre-trial investigation, to avoid violations of human rights and to ensure the proper functioning of the criminal process is emphasized.

During the analysis, the authors determined that one of the major problems is the restriction of the special order restricted to particular articles of the Criminal Code of Ukraine (hereinafter – the CC of Ukraine). This causes discussions, since other types of criminal offenses that may be perpetrated by legal entities remain outside the scope of such regulation.

The terms of pre-trial investigation are given particular attention, which is a key procedural guarantee of observance of rights and prevention of abuse of rights by participants of criminal proceedings on the part of the prosecution. The legislator has explicitly established the procedure for calculating the terms, the grounds for their extension, and equally important, the presence of judicial control over this.

There are considered the features of pre-trial investigation of legal entities in a special procedure in European countries, such as: the Czech Republic, the Federal Republic of Germany, France, etc.

The authors conclude that the issues of pre-trial investigation against legal entities are important not only in view of the need to bring the procedure for bringing legal entities to international standards, but also to ensure effective pre-trial investigation and fair criminal justice. Which requires further improvement in terms of identifying clear and understandable mechanisms that allow for effective investigation against legal entities without violating their rights and legitimate interests. It is also important to improve national legislation in order to eliminate gaps and inconsistencies that arise in the process of applying special norms to legal entities.

Key words: criminal proceedings, pre-trial investigation, criminal law measures, proceedings against a legal entity, special order, terms of pre-trial investigation, judicial control.

Мета цієї статті полягає в аналізі нормативного регулювання порядку досудового розслідування щодо юридичних осіб у спеціальному порядку, його особливостей, строків та компаративного аналізу відповідного провадження у законодавстві інших країн.

Ступінь наукового дослідження теми. Питання особливості досудового розслідування щодо юридичної особи ставало предметом розгляду таких вчених як Козаченко О.В., Коломієць Н.В., Максименко В.М., Ющенко М.С., Ященко А.М. та інших. Проте, враховуючи новизну окресленого інституту, необхідне його ґрунтовне дослідження.

Виклад основного матеріалу. Інститут кримінальної відповідальності юридичних осіб є відносно новим явищем для українського правопорядку, який був запроваджений у Кримінальний процесуальний кодекс 2012 року, викликав появу значної кількості теоретичних і практичних проблем, що й досі не знайшли належного врегулювання.

Впровадження кримінальної відповідальності пов'язаної з юридичною особою у кримінальний процес України стало суттєвим етапом у наближенні національного законодавства до міжнародних стандартів. До 2013 року кримінальне право України базувалося виключно на принципі особистої відповідальності фізичних осіб, що створювало прогалини в боротьбі з економічною злочинністю, корупційними схемами та іншими правопорушеннями, вчиненими в інтересах юридичних осіб.

Існуючі соціальні фактори – потенціал сучасних кримінальних практик, їх постійне вдосконалення та розширення географії до трансконтинентальних масштабів, що обумовлені функціонуванням глобального багатокомпонентного механізму протидії їх проявам та виконання Україною зобов'язань у контексті європейських інтеграційних процесів зорієнтували на ухвалення Закону України (далі – ЗУ) від 23.05.2013 р. № 314-VII [1]. Ним до Загальної частини КК України було включено розділ XIV-1 «Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб», а КПК України – окремими положеннями, які мали унормувати процесуальний статус представника юридичної особи, стосовно якої відкрито кримінальне провадження. Вбачається, що ці та інші новації в перспективі допоможуть сформувати оптимальну та цілісну нормативну модель, особливий порядок кримінального провадження щодо юридичної особи задля упровадження дієвих алгоритмів реалізації, охорони та захисту прав і законних інтересів цього учасника кримінальних процесуальних правовідносин [2, с. 210].

У пояснювальній записці до зазначеного Закону наголошується, що Україна, як держава, що приєдналася до ряду міжнародних договорів, зобов'язана впроваджувати механізми притягнення юридичних осіб до відповідальності за кримінальні правопорушення, визначені в цих міжнародно-правових актах. Це є необхідним кроком для запобігання та протидії протиправній діяльності, пов'язаної із забезпеченням інтересів юридичних осіб на міжнародному рівні. Закон розроблено задля виконання рекомендацій, сформульованих міжнародними антикорупційними організаціями, зокрема Групи держав проти корупції (GRECO) та Спеціального комітету експертів Ради Європи з питань оцінки заходів боротьби з відмиванням коштів (MONEYVAL). Водночас він спрямований на реалізацію міжнародних зобов'язань України щодо впровадження інституту відповідальності юридичних осіб. Прийняття цього ЗУ дозволить Україні виконати свої міжнародні зобов'язання, а також дозволить адаптувати вітчизняну нормативну базу у сфері кримінальної-правової відповідальності юридичних осіб до міжнародних стандартів [3].

Однак перші редакції відповідних норм не містили чіткого процесуального механізму реалізації цих заходів. Через це виникали труднощі у правозастосуванні, особливо на етапі досудового розслідування.

З часом на практиці виявилися значні проблеми, зокрема: 1) відсутність чітко визначеного порядку розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із юридичними особами; 2) нечіткість правового статусу юридичної особи у кримінальному процесі; 3) складнощі з повідомленням юридичних осіб про початок кримінального провадження; 4) недостатня визначеність строків досудового розслідування щодо юридичних осіб.

З метою вирішення зазначених проблем, 04 грудня 2024 року Верховна Рада України прийняла ЗУ № 4111-IX, яким внесено зміни до КК, КПК та низки інших нормативно-правових актів з метою удосконалення правових механізмів притягнення юридичних осіб до відповідальності за підкуп іноземних посадових осіб [4]. Після чого, 9 грудня 2024 року цей закон було передано на підпис Президенту України.

Згідно з даними, наведеними у Пояснювальній записці до зазначеного законопроєкту, одним із ключових етапів на шляху вступу України до Організації економічного співробітництва та розвитку є формальне долучення до Конвенції ОЕСР щодо боротьби з підкупом іноземних посадових осіб під час здійснення міжнародних комерційних операцій. Цей міжнародний документ вважається одним із провідних антикорупційних стандартів, виконання якого сприяє просуванню України в напрямі інтеграції до Європейського Союзу. Конвенція висуває ключову вимогу щодо створення незалежного інструменту, який забезпечуватиме притягнення юридичних осіб до кримінальної відповідальності за вчинення корупційних правопорушень, що мають зв'язок із підкупом іноземних посадових осіб у контексті міжнародної діяльності.

Для забезпечення належного правового регулювання процесу притягнення юридичних осіб до кримінальної відповідальності, у згаданому Законі було внесено суттєві доповнення до КПК України. Зокрема, до його структури було включено нову Главу 37^1, яка визначає особливості провадження у кримінальних справах щодо застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру за окремою процедурою. Цей порядок стосується випадків, передбачених частиною другою статті 96^3 КК України, що охоплюють діяння, передбачені статтями 209, 369, 369^2 КК України, у зв'язку з участю посадовців іноземних держав [5].

Як слушно зауважує О. В. Козаченко, заходи, що мають кримінально-правову природу і застосовуються до юридичних осіб, становлять окрему категорію примусових заходів [6, с. 38]. Відповідно, до юридичних осіб не запроваджується кримінальна відповідальність у її класичному розумінні (у формі покарання), а реалізується форма державного реагування у вигляді спеціальних кримінально-правових заходів. Нині, правовою системою України до них віднесено конфіскацію майна, ліквідацію, штраф, а також додаткові (нефінансові) заходи кримінально-правового характеру. Водночас у законодавстві зарубіжних держав передбачений ширший перелік так званих «квазікримінальних заходів впливу». Наприклад, вони відображені в положеннях Акта «Про відповідальність колективних утворень за заборонені карні дії» Республіки Польща, Пенітенціарного кодексу Естонської Республіки, КК Республіки Молдова тощо [7, с. 46–49].

Нова Глава 37^1 КПК України також визначає специфіку процесуальної участі представника юридичної особи, щодо якої ведеться кримінальне провадження, визначає порядок проведення досудового розслідування, його строки, процедуру завершення, правила відкриття матеріалів провадження та інші питання. По суті, ці положення є трансформацією загальних положень кримінального процесу, що застосовуються до фізичних осіб, з урахуванням особливостей притягнення до відповідальності юри-

дичних осіб, що забезпечує всебічний та логічно узгоджений підхід до реалізації правосуддя в аналогічних справах.

З урахуванням змін у законодавстві, для більш поглибленого вивчення мети дослідження та конкретизації нових підходів, важливо звернутись до статей 483^3 та 483^4 КПК.

У положеннях статті 483^3 КПК України встановлено специфіку проведення досудового розслідування щодо юридичних осіб у спеціальному порядку, у межах якої передбачено застосування визначених процесуальних інструментів. Ця норма регламентує порядок ініціювання відповідного кримінального провадження з боку прокурора, передбачає можливість виділення матеріалів у самостійне кримінальне провадження, а також визначає застосування спеціального процесуального порядку у ході судового провадження.

Відповідно до змісту вказаної статті, у разі встановлення обставин, зазначених в статті 483^1 КПК України, прокурор виносить постанову про початок кримінального провадження стосовно юридичної особи, після чого здійснює внесення відповідних відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань. У тексті постанови має бути викладено стислий опис фактичних обставин діяння, яке є суспільно небезпечним і за своїми ознаками відповідає складам кримінальних правопорушень, передбачених статтями 209, 369, 369^2 КК України, що були вчинені службовими особами, визначеними частиною четвертою статті 18 цього Кодексу, унаслідок цього виникає необхідність застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового впливу за спеціальною процедурою. Крім того, постанова повинна містити зазначення часу, місця вчинення діяння та інших істотних обставин, відомих на момент її ухвалення. Важливою інновацією є встановлення обов'язку прокурора письмово повідомити юридичну особу про відкриття провадження до кінця наступного робочого дня та надати копію постанови. Це забезпечує оперативне інформування юридичної особи про початок кримінального переслідування та гарантує реалізацію її права на захист.

Сучасним законодавством в ст. 334 КПК України надано можливість виділення матеріалів кримінального провадження – це процесуальна дія, здійснювана судом, суть якої полягає у відокремленні одного провадження на два чи більше для забезпечення їхнього самостійного розгляду в судовому порядку. Зокрема, така можливість передбачена щодо юридичної особи на стадії досудового розслідування, у випадку наявності підстав визначених ч. 2 ст. 483^1 КПК. Це дозволяє уникати затягування слідства через необхідність розслідування дій фізичних осіб, що є особливо важливим у справах з комплексною корпоративною структурою.

Крім того, стаття передбачає можливість ухвалення рішення про застосування спеціального порядку щодо юридичної особи включаючи стадію судового розгляду. Якщо суд встановлює підстави для такого провадження, він може за клопотанням прокурора або з власної ініціативи винести ухвалу про його здійснення без необхідності повернення матеріалів на етап досудового розслідування.

Впровадження цієї статті має на меті значно покращити правозастосовну діяльність, надаючи процесу притягнення юридичних осіб до кримінальної відповідальності більшої системності та передбачуваності. Вона встановлює обов'язок прокурора чітко окреслювати обставини кримінального правопорушення, що підпадає під дію статей 209, 369, 369^2 КК України, та гарантує юридичним особам своєчасне отримання інформації про факт кримінального переслідування. У той же час обмеження сфери дії спеціального порядку виключно зазначеними статтями КК України може стати предметом фахової дискусії, адже інші злочини, які можуть бути здійснені через юридичних осіб, залишаються поза межами відповідного врегулювання. Це породжує загрозу вибіркового застосування правових норм і вказує на необхідність подальшої законодавчої модернізації.

Упровадження спеціального порядку здійснення кримінального провадження стосовно юридичних осіб зумовило необхідність точного нормативного визначення не лише процесуальних аспектів досудового розслідування, а й строків його проведення. До внесення змін до кримінального процесуального законодавства України питання, що стосувалося строків досудового розслідування у справах, порушених стосовно юридичних осіб, фактично залишалося поза межами правового регулювання. Така ситуація спричиняла стан правової невизначеності та відкривала можливості для зловживань з боку учасників кримінального провадження. Лише зі впровадженням статті 483^4 КПК України було закріплено окремий порядок обчислення процесуальних строків у зазначеній категорії справ, у тому числі щодо встановлення загального терміну проведення досудового розслідування та визначення підстав для його подовження.

Відповідно до змісту цієї статті, перебіг строку досудового розслідування розпочинається з дати винесення постанови про здійснення кримінального провадження щодо юридичної особи та продовжується до моменту направлення прокурором до суду процесуального документа щодо застосування кримінально-правових заходів до цієї юридичної особи у встановленому порядку. Ключовим нововведенням стало встановлення максимально допустимого строку розслідування тривалістю шість місяців. Водночас, у разі повідомлення про підозру фізичній особі в межах того самого кримінального провадження, строки досудового розслідування стосовно юридичної особи обчислюються за загальними правилами, визначеними статтею 219 КПК України. Такі правила також застосовуються при об'єднанні кількох кримінальних проваджень.

Крім того, законодавець конкретизував випадки, коли певні часові проміжки не включаються до загального строку досудового розслідування. Наприклад, період зупинення провадження не враховується, якщо після цього воно було поновлене на підставі відповідної постанови прокурора, але підлягає включенню у разі скасування цього рішення слідчим суддею. Також не зараховується час, відведений для ознайомлення сторін із матеріалами кримінального провадження, за винятком дня прийняття рішення про завершення досудового розслідування та повідомлення представника юридичної особи про надання доступу до відповідних матеріалів.

У випадках, коли справа є особливо складною і завершення досудового розслідування у межах шестимісячного строку є неможливим, слідчий за погодженням із прокурором або особисто прокурор, вправі ініціювати звернення до слідчого судді з клопотанням про продовження встановленого строку. При цьому загальна тривалість розслідування не повинна перевищувати дванадцяти місяців. Після спливу передбаченого строку проведення досудового розслідування його поновлення законодавством не передбачено, що спрямовано на недопущення штучного затягування кримінального провадження.

Відповідно до статті 483^4 КПК України, при поданні клопотання про продовження строку досудового розслідування слід забезпечити наявність повної інформації щодо юридичної особи, зазначити правову кваліфікацію інкримінованого кримінального правопорушення, навести аргументацію щодо причетності цієї юридичної особи до злочину, а також долучити докази, які підтверджують такий зв'язок. Окрім того, у клопотанні має бути чітко окреслено перелік слідчих дій, які ще належить здійснити та для реалізації яких необхідний додатковий час. До клопотання обов'язково додаються матеріали, на які посилається слідчий або прокурор, включно з копіями чи оригіналами відповідних документів, а також витяг із

Єдиного реєстру досудових розслідувань, що підтверджує наявність кримінального провадження, в межах якого ініційовано клопотання. Обов'язковим елементом також є вказівка на мінімальний строк, який, на думку сторони обвинувачення, є достатнім для завершення розслідування. Клопотання повинно бути подане не пізніше ніж за десять днів до спливу шестимісячного строку, а його розгляд слідчим суддею має бути здійснений у триденний термін з моменту надходження матеріалів.

Механізм судового контролю за процесом продовження строків розслідування виступає однією з гарантій дотримання прав юридичних осіб. У разі, якщо прокурором або слідчим не буде надано переконливих доводів щодо необхідності додаткового часу для проведення експертиз або збирання доказів, які раніше об'єктивно не могли бути виконані, слідчий суддя може прийняти рішення про відмову в задоволенні клопотання. За таких обставин, прокурор протягом п'яти днів зобов'язаний вчинити одну з дій, визначених статтею 483[10] КПК України, серед яких, зокрема, може бути ухвалення рішення про закриття кримінального провадження або звернення до суду з відповідним процесуальним документом.

Для повноти дослідження важливо розглянути, як аналогічні питання врегульовані у законодавстві європейських країн. Це дозволяє не лише краще осмислити національний підхід, а й оцінити його відповідність європейським стандартам правосуддя.

У Чеській Республіці кримінальна відповідальність юридичних осіб регулюється Законом № 418/2011 «Про кримінальну відповідальність юридичних осіб та провадження щодо них» [8]. Цей закон визначає умови, за яких юридична особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності, а також процесуальні аспекти, включаючи досудове розслідування. Досудове слідство здійснюється у порядку, визначеному КПК Чеської Республіки, з урахуванням специфіки, передбаченої вищезгаданим законом. Водночас законодавство Чеської Республіки не передбачає виділеної «спеціальної процедури» або окремої глави, аналогічної Главі 37[1] КПК України. З огляду на це, провадження щодо юридичних осіб здійснюється в межах загального кримінального процесу, що однаково застосовується до всіх суб'єктів, з мінімальними відступами, що випливають із природи юридичної особи як особливого учасника процесу.

Закон № 418/2011 не вводить жодних окремих процесуальних строків або стадій, присвячених виключно юридичним особам, а лише визначає умови кримінальної відповідальності, правоздатність таких суб'єктів і коло кримінальних правопорушень. Положення щодо слідчих дій, строків досудового провадження, участі сторін тощо залишаються у сфері дії загального КПК, без створення окремих процесуальних механізмів.

Чеська Республіка обрала більш інтегрований підхід, що забезпечує уніфікацію процесуальних стандартів, проте водночас може ускладнювати реалізацію специфічних прав, коли загальні правила орієнтовані переважно на фізичних осіб.

Отже, порівняння українського та чеського підходів засвідчує, що, незважаючи на спільну мету – забезпечення ефективного механізму кримінального переслідування юридичних осіб, – національні законодавства обрали різні шляхи її досягнення. Україна пішла шляхом процесуального розмежування й спеціалізації, тоді як Чехія зберегла єдність процесуального регулювання, обмежуючись матеріальними та функціональними особливостями.

Німеччина, подібно до Чеської Республіки, не передбачає існування окремого «спеціального порядку» кримінального провадження щодо юридичних осіб, як це встановлено у Главі 37[1] КПК України. У німецькому кримінальному процесуальному праві взагалі не розмежовується досудове провадження (Vorermittlungen) стосовно фізичних та юридичних осіб – всі процесуальні дії здійснюються в межах єдиної процедури, закріпленої в КПК Німеччини (Strafprozessordnung, StPO) [9].

Крім того, у німецькому законодавстві відсутнє поняття «досудове розслідування» у тій формі, в якій воно існує, наприклад, в Україні. 9 грудня 1974 року в Німеччині було прийнято Закон про реформу кримінального процесуального права, яким скасовано інститут судового попереднього розслідування та впроваджено нову модель підготовчого провадження у вигляді прокурорського дізнання. Прокурор у Німеччині є головною процесуальною фігурою на стадії попереднього розслідування і не лише контролює діяльність поліції, а й безпосередньо організовує й координує розслідування. Поліція в межах цього етапу виконує функції допоміжного органу, діючи згідно з вказівками прокуратури.

Таким чином, у Німеччині існує модель, де рівність суб'єктів не виокремлюється через процесуальні форми, а гарантується шляхом уніфікованого підходу до розслідування, незалежно від правового статусу об'єкта кримінального переслідування.

У Франції також відсутнє поняття «досудове або попереднє розслідування», тому такі його форми, як дізнання та попереднє слідство, сприймаються як самостійні, автономні етапи кримінального судочинства, що не об'єднуються під загальним поняттям [10, с. 586]. У Франції кримінальне провадження, як правило, стартує зі стадії «поліцейського» дізнання, яка розпочинається з моменту надходження або виявлення відомостей про вчинення протиправного діяння [11, с. 238]. Ф. Депорт і Л. Лазерг вважають, що дізнання – це комплекс дій судової поліції, що здійснюється під контролем прокурора до ухвалення рішення з метою підтвердження факту кримінально-караного діяння, збирання доказової бази та встановлення особи, яка його вчинила [12, с. 172].

Іспанія, Італія та більшість інших країн Європи у своєму процесуальному законодавстві подібні до згаданих раніше держав.

Висновок. Статті 483[3] та 483[4] КПК України відіграють важливу роль у регулюванні кримінального процесу щодо юридичних осіб, встановлюючи строки, порядок їх обчислення та забезпечуючи прозорість процедури. Їхні положення спрямовані на баланс між ефективністю розслідування та дотриманням принципу правової визначеності, запобігаючи безпідставному затягуванню кримінальних проваджень. Водночас практичне застосування цих норм потребує ретельного контролю з боку судової влади для недопущення можливих зловживань та порушень процесуальних гарантій юридичних осіб. Попри позитивний вплив на розвиток кримінального процесу, ці норми потребують подальшого вдосконалення та розширення сфери застосування для охоплення ширшого кола злочинів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб : Закон України від 23.05.2013 № 314-VII : станом на 26 квіт. 2015 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-18#Text (дата звернення: 10.04.2025).

2. Особливі порядки кримінального провадження: підручник / [О. В. Капліна, О. І. Марочкін, М. І. Демура та ін.]; за ред. О. В. Капліної; Нац.юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Харків: Право, 2024. – 366.

3. Пояснювальна записка до проекту Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб» [Електронний

ресурс] : // *Верховна Рада України* : офіц. веб-портал. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=%2046901&pf35401=262799 (дата звернення: 10.04.2025).

4. Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо вдосконалення механізмів притягнення юридичних осіб до відповідальності за підкуп посадових осіб іноземних держав : Закон України від 04.12.2024 № 4111-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4111-20#Text (дата звернення: 10.04.2025).

5. Кримінальний процесуальний кодекс України : Кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI : станом на 26 груд. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення: 10.04.2025).

6. Козаченко О. В. Архітектоніка кримінально-правового впливу: поняття, властивості та система кримінальноправових заходів. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2017. № 1 (8). С. 22–40.

7. Ященко А. М. Зарубіжний досвід законодавчої регламентації заходів кримінально-правового характеру. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2017. №3 (17). С. 43–52.

8. Zákon č. 418/2011 Sb. O trestní odpovědnosti právnických osob a řízení proti nim. URL: https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2011-418.

9. German Code of Criminal Procedure (Strafprozeßordnung – StPO). URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_stpo/englisch_stpo.html

10. Коломієць Н.В., Ющенко М.С. Особливості проведення досудового розслідування у кримінальному провадженні зарубіжних країн. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. №1. P. 583–588. URL: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.01.102

11. Максименко В.М. Початок досудового розслідування: порівняльно-правовий аспект. *Підприємство, господарство і право*. 2017. № 5. С. 236–240.

12. Михайлюк А. М., Шумило М. Є. Функціональна структура досудового розслідування у КПК Франції та України (порівняльно-правове дослідження). *Вісник* кримінального судочинства. 2018. № 1. С. 170–180.

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/40

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БАЛАНСУ ІНТЕРЕСІВ КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА ТА ГАРАНТІЙ АДВОКАТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: МЕЖІ ДОПУСТИМОГО ВТРУЧАННЯ ТА ОЦІНКА ЗДОБУТИХ ДОКАЗІВ

ENSURING THE BALANCE OF INTERESTS IN CRIMINAL JUDICIAL PROCEEDINGS AND GUARANTEES FOR LAWYER ACTIVITIES: LIMITS OF PERMISSIBLE INTERFERENCE AND ASSESSMENT OF OBTAINED EVIDENCE

Бабіков О.П., д.ю.н.,
професор кафедри кримінального права та процесу
Державний університет «Київський авіаційний інститут»,
керуючий партнер
АО «DEFENSORES»

Автором статті, на підставі аналізу практики ЄСПЛ, нормативних актів ЄС у сфері забезпечення гарантій адвокатської діяльності досліджено наявні та перспективні правові засоби у цій сфері та здійснено порівняння з механізмами, створеними для забезпечення гарантій адвокатської діяльності в Україні.

Встановлено, що дотримання гарантій адвокатської діяльності, і насамперед у сфері адвокатської таємниці, забезпечення балансу між інтересами захисту та сторони обвинувачення у сфері використання інформації та документів, які містять адвокатську таємницю, тиск на адвокатів, безпідставне проведення обшуків за місцем здійснення їх діяльності та проживання, вилучення документів та електронних засобів, що містять інформацію з адвокатських досьє, ототожнення адвоката та його клієнта, залишаються проблемними питаннями не лише для адвокатів України, а й країн ЄС.

При цьому, протягом останніх років державними органами та громадськими організаціями, правниками країн ЄС активізовано діяльність, спрямовано на розробку нових та вдосконалення чинних механізмів забезпечення гарантій адвокатської діяльності. В основу таких механізмів покладено рішення ЄСПЛ, в яких досліджувалися питання гарантій адвокатської діяльності, таємниці спілкування адвокатів з клієнтами, умови, за яких втручання у таке спілкування визнано допустимими.

Законодавство України попри наявність значної кількості декларативних норм, спрямованих на забезпечення гарантій адвокатської діяльності, є неоднозначним, суперечливим і допускає можливість істотного звуження запроваджених гарантій в інтересах сторони обвинувачення.

Потреба у захисті професії адвоката, забезпечення верховенства права, доступу до правосуддя та захисту прав людини і основоположних свобод, подолання загроз незалежній адвокатській діяльності, що можуть виражатися в нападах, погрозах, переслідуваннях, залякуваннях, неправомірних перешкоджаннях та втручання в діяльність адвоката привертає велику увагу, викликає широке обговорення та відгук у колі правників.

З урахуванням тенденцій правотворчої діяльності ЄС, практики ЄСПЛ та судової практики України визначено ключові проблеми правого регулювання у цій сфері та запропоновано шляхи їх вирішення.

Ключові слова: адвокатська таємниця, кримінальне провадження, слідчі дії, негласні слідчі (розшукові) дії, досудове розслідування, допустимість доказів, практика ЄСПЛ.

The author of the article, based on the analysis of the practice of the ECHR, EU regulations in the field of ensuring guarantees of legal activity, investigated existing and promising legal means in this area and compared them with the mechanisms created to ensure guarantees of legal activity in Ukraine.

It was established that compliance with the guarantees of legal activity, and primarily in the field of legal secrecy, ensuring a balance between the interests of the defense and the prosecution in the field of using information and documents containing legal secrecy, pressure on lawyers, groundless searches at the place of their activity and residence, seizure of documents and electronic means containing information from legal files, identification of a lawyer and his client, remain problematic issues not only for lawyers in Ukraine, but also for EU countries.

At the same time, in recent years, state bodies and public organizations, lawyers of EU countries have intensified their activities aimed at developing new and improving existing mechanisms for ensuring guarantees of legal activity. The basis of such mechanisms is the decision of the ECHR, which examined the issues of guarantees of legal practice, the secrecy of communication between lawyers and clients, and the conditions under which interference in such communication is recognized as permissible.

The legislation of Ukraine, despite the presence of a significant number of declarative norms aimed at ensuring guarantees of legal practice, is ambiguous, contradictory and allows for the possibility of a significant narrowing of the introduced guarantees in the interests of the prosecution.

The need to protect the legal profession, ensure the rule of law, access to justice and the protection of human rights and fundamental freedoms, overcome threats to independent legal practice, which may be expressed in attacks, threats, persecution, intimidation, unlawful obstruction and interference in the activities of a lawyer, attracts great attention, causes wide discussion and response among lawyers.

Taking into account the trends in EU lawmaking, the practice of the ECHR and the judicial practice of Ukraine, key problems of legal regulation in this area have been identified and ways to solve them have been proposed.

Key words: attorney-client privilege, criminal proceedings, investigative actions, covert investigative (search) actions, pre-trial investigation, admissibility of evidence, ECHR practice.

Постановка проблеми. Всупереч визнанню в країнах ЄС та України фундаментальної ролі адвокатів та їх професійних асоціацій у підтримці верховенства права, забезпеченні доступу до правосуддя та захисту прав людини і основоположних свобод, адвокати все частіше піддаються нападам, погрозам, переслідуванням і залякуванням через свою професійну діяльність, а також неправомірному перешкоджанню або втручанню у здійснення їхньої законної професійної діяльності [1].

В Україні, на сьогодні, за визначенням органів адвокатського самоврядування, порушення прав адвокатів та гарантій адвокатської діяльності, набули ознак системного характеру і такі порушення притаманні всім регіонам України [2].

На актуальність проблеми вказує й те, що посилення захисту професії адвоката і права здійснювати цю професію незалежно і без дискримінації, неправомірних перешкод або втручання, а також без нападів, погроз, переслідувань або залякувань, розроблення відповід-

ного правового механізму, здатного ефективно забезпечити такий захист, визначено основною метою Конвенції Ради Європи про захист професії адвоката CM(2024)191-add1final від 12 березня 2025 року, до якої Україна планує приєднатися.

Законодавство України в цій сфері також підлягає вдосконаленню, з використанням основних засад та механізмів, що пропонуються у згадуваній конвенції.

Метою статті є дослідження актуальних проблем у сфері забезпечення балансу інтересів кримінального судочинства та прав і свобод людини, гарантій адвокатської діяльності, визначення шляхів їх вирішення та вдосконалення вітчизняного законодавства з урахуванням основних тенденцій врегулювання аналогічних проблем в законодавстві країн ЄС.

Аналіз наукових досліджень, публікацій та виклад основного матеріалу. Дослідження питань, пов'язаних із забезпеченням гарантій адвокатської діяльності в Україні залишається актуальним, є предметом не лише наукових досліджень, а й об'єктом моніторингу міжнародних організацій, навчальних та науково-практичних заходів. В публікаціях Циганок Ю.В., Гончарова М.С. гарантії адвокатської діяльності розглянуто з урахуванням умов воєнного стану [3], Заборовським В.В. досліджувались аспекти конфіденційного спілкування адвоката зі своїм клієнтом [4], Козловим О.О. організаційно-правові засади реалізації гарантій адвокатської діяльності та питання нормативно-правового забезпечення реформування адвокатури з урахуванням досвіду ЄС. Питанням вдосконалення напрямів реформування адвокатури, взаємодії органів адвокатури з державними органами та установами та порівняння таких засад на підставі аналізу правового регулювання в ЄС та інших країнах світу, присвятив свою дисертацію Коваль О.О. [5].

В національному у законодавстві основи гарантій адвокатської діяльності сформульовано в низці статей Конституції України [6], зокрема встановлено, що засади організації та діяльності адвокатури визначаються виключно законами України (п. 14 ч. 1 ст. 92); участь адвокатів України у формуванні Вищої ради правосуддя (ч. 1 ст. 131); гарантовано незалежність адвокатури (ст. 131-2).

У ст. 23 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [7] деталізовано гарантії адвокатської діяльності, і визначено, що вони полягають насамперед в: забороні будь-якого втручання і перешкоди здійсненню адвокатської діяльності (п. 1); забороні вимагати відомості що становлять адвокатську таємницю та допиту з приводу адвокатської таємниці за відсутності відповідного дозволу особи, яка її довірила (п. 2); встановлено особливий порядок звернення до суду з клопотанням про проведення стосовно адвоката оперативно-розшукових заходів чи слідчих дій (п. 3); забороні проведення огляду, розголошення, витребування чи вилучення документів, пов'язаних зі здійсненням адвокатської діяльності (п. 4); дотримання засад рівності та змагальності (п. 5) захисту особистих прав адвокатів та членів їх сімей (п. 6); праві на забезпечення безпеки у кримінальному судочинстві (п. 7); обмежень щодо залучення до конфіденційного співробітництва (п. 8); забороні втручання у приватне спілкування адвоката з клієнтом (п. 9); забороні впливу на позицію адвоката щодо його правової позиції, висловлювань (п.п. 10, 11, 14, 15); обов'язку у разі застосування запобіжного заходу повідомляти про це відповідний орган адвокатського самоврядування (п. 12); особливого порядку повідомлення про підозру (п. 13); забороні ототожнення адвоката з клієнтом (п. 16); особливого порядку дисциплінарного провадження щодо адвоката (п. 17); особливого порядку проведення окремих слідчих дій та заходів забезпечення кримінального провадження. (ч.ч. 2 ст. 23).

Також, в ч. 3 ст. 23 вищевказаного Закону встановлено обов'язок органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб у відносинах з адвокатами зобов'язані дотримуватися вимог Конституції України та законів України, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року та протоколів до неї, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, практики Європейського суду з прав людини [8].

Положеннями ч. 1 ст. 22 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» визначено зміст та поняття «адвокатської таємниці», до якої віднесено будь-яку інформацію, що стала відома адвокату, помічнику адвоката, стажисту адвоката, особі, яка перебуває у трудових відносинах з адвокатом, про клієнта, а також питання, з яких клієнт (особа, якій відмовлено в укладенні договору про надання правничої допомоги з передбачених цим Законом підстав) звертався до адвоката, адвокатського бюро, адвокатського об'єднання, зміст порад, консультацій, роз'яснень адвоката, складені ним документи, інформація, що зберігається на електронних носіях, та інші документи і відомості, одержані адвокатом під час здійснення адвокатської діяльності [7].

Пунктом 4 ч. 1 ст. 23 вказаного Закону також встановлено заборону проведення огляду, розголошення, витребування чи вилучення документів, пов'язаних із здійсненням адвокатської діяльності.

Складові гарантій адвокатської діяльності також визначено і в КПК України: заборону захисникам без згоди підозрюваного, обвинуваченого не має права розголошувати відомості, які стали йому відомі у зв'язку з участю в кримінальному провадженні і становлять адвокатську або іншу охоронювану законом таємницю (ч. 3 ст. 47); заборону допиту як свідка захисника про обставини, які стали їм відомі у зв'язку з виконанням функцій представника чи захисника (п. 1 ч. 2 ст. 65); адвоката про відомості, які становлять адвокатську таємницю (п. 2 ч. 2 ст. 65); забороні втручання у приватне спілкування захисника з підозрюваним, обвинуваченим, засудженим та виправданим (п. ч. 5 ст. 258) забороні залучення адвоката до конфіденційного співробітництва, якщо таке співробітництво буде пов'язане з розкриттям конфіденційної інформації професійного характеру (ч. 2 ст. 275); особливого порядку кримінального провадження (п. 7 ч. 2 ст. 480, п. 1 ч. 1 ст. 481, п. 1 ч. 1 ст. 483) [9].

А в КК України встановлено відповідальність за втручання в діяльність захисника (ст. 397); за погрозу або насильство щодо захисника (ст. 398); умисне знищення або пошкодження майна захисника (ст. 399); посягання на життя захисника у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги (ст. 400).

Поряд з цим, дотримання гарантій адвокатської діяльності, і насамперед у сфері адвокатської таємниці, забезпечення балансу між інтересами захисту, адвокатів та сторони обвинувачення щодо використання інформації та документів, які містять таку таємницю, на даний час не лише залишається проблемним питанням, а й оцінюється з негативною динамікою на погіршення.

Наприклад, вилучення в адвоката мобільного телефону, інших технічних засобів та носіїв інформації, що вочевидь можуть містити інформацію, що належить до адвокатської таємниці, у тому числі і спілкування з клієнтами, підзахисними (підозрюваними, обвинуваченими, засудженими та виправданими) судами може не розглядатись як порушення гарантій адвокатської діяльності.

Наведемо низку тверджень судів у судових рішеннях, за результатами дослідження питання забезпечення гарантій адвокатської таємниці, що міститься в електронних технічних засобах.

Так, спростовуючи доводи захисту Апеляційна палата ВАКС зазначає, що «стороною захисту не надано жодних доказів зберігання у вилученому мобільному телефоні інформації, що є адвокатською таємницею, не зазначено

яка саме інформація, що міститься на вказаному мобільному телефоні є адвокатською таємницею та не вказано представництва чиїх інтересів вона стосується, сам по собі статус адвоката не може свідчити про поширення гарантій адвокатської таємниці на все майно, яке перебуває у власності чи користування такої особи» [10].

Інші позиції цього ж органу: «Гарантії адвокатської діяльності в частині охорони адвокатської таємниці не поширюються на відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення адвокатом чи за його участі» [11].

«Гарантії адвоката втрачаються у разі можливого вчинення ним кримінального правопорушення, зокрема, не у зв'язку з реалізацією ним функцій адвоката» [12].

«Адвокатська таємниця розповсюджується не на будь-яке спілкування між адвокатами, юристами щодо здійснення їх професійної діяльності, а лише на відомості, що безпосередньо стосуються обставин справи, в межах якої надається правова допомога на підставі відповідного договору» [13].

Також, цим же судом зроблено висновок щодо можливості дослідження технічних пристроїв, вилучених під час обшуку в адвоката: «оскільки дані, які містяться на вилучених технічних пристроях, можуть містити адвокатську таємницю, слідчий або прокурор можуть проводити огляд наявних на них даних виключно за участі представника ради адвокатів регіону з метою виокремлення відомостей, що становлять адвокатську таємницю та не містять обставин, що мають значення для досудового розслідування» [14].

В іншій справі, АП ВАКС зазначає, що «Заходи забезпечення захисту адвокатської таємниці, що вживаються слідчим суддею, хоча і є обґрунтованими, але вони недостатні. Тож сторона обвинувачення не може здійснювати огляд вилучених під час обшуку мобільних телефонів та планшету, а також скопійованої з них інформації, без участі підозрюваного» [15, 16].

Отже, на думку судової інстанції, інформація, що міститься в електронних пристроях адвоката (телефоні, ноутбуку, носіях інформації) може досліджуватися стороною обвинувачення.

Щобільше, протягом останніх років вища судова інстанція, ВАКС формують позицію, що докази одержані з порушенням процедури можуть визнаватися допустимими, якщо захист не доведе, що під час проведення слідчих чи процесуальних дій відбулось «істотне порушення» прав і свобод людини.

Так, у постанові ВС у справі №455/844/16-к від 17 жовтня 2023 року, суд зазначив: «Вирішуючи на підставі ч. 1 ст. 87 КПК питання щодо допустимості доказу, який отриманий з істотним порушенням фундаментальних прав чи свобод людини, суд має обґрунтувати, яке саме фундаментальне право чи свобода особи були порушені, в чому саме полягає істотність такого порушення тою мірою, що обумовлює недопустимість доказу, та за відповідності ситуації переліку критеріїв, наведених в ч. 2 ст. 87 КПК, послатись на конкретний пункт цієї норми».

Аналіз практики ВС та ВАКС, в судових рішеннях, аргументації суду щодо спростування тверджень захисту про істотні порушення процедури збору доказів, невідповідність фіксації вимогам КПК України, «безжально» відкидаються з посиланням на інтереси кримінального судочинства, суспільства і необхідністю боротьби зі злочинністю.

Поряд з цим, в ст. 8 Європейської конвенції передбачено дві ключових засади, що стосуються втручання в приватне життя та спілкування: «Кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, житла і кореспонденції.

Органи державної влади не можуть втручатися у здійснення цього права, за винятком випадків, коли це передбачено законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб»

Отже, з урахуванням практики ЄСПЛ, в якій виділено такі основні вимоги, дотримання яких надає можливість говорити що доказ є допустимим, якщо він одержаний: 1) «відповідно до закону» – тобто з дотриманням процесуальних норм (за наявності підстав, уповноваженою особою, у передбачений законом спосіб); 2) бути пов'язаним із захистом не будь-яких, а важливих суспільних відносин (Зубков та інші, згадане вище, § 129, та Аванесян проти Росії, № 41152/06, § 29, 18 вересня 2014 р., § 133; Родіонов, § 185; і Поточка та Адамчо, §§ 72-79); 3) бути «необхідним», тобто за умов досягнення балансу інтересів між правами і свободами людини та інтересами держави/кримінального судочинства (Роман Захаров, §§ 227-30).

При цьому, хоча стаття 8 Конвенції захищає конфіденційність усієї кореспонденції між особами, вона передбачає «посилений захист» обміну між адвокатами та їхніми клієнтами (Мішо проти Франції, №. 12323/11, § 118; R.E проти Сполученого Королівства, № 62498/11, 27 жовтня 2015 р.; і Дудченко проти Росії, № 37717/05, 7 листопада 2017 р.), привілейований статус надається будь-якому листуванню та обміну повідомленнями між адвокатом та його або її клієнтом, незалежно від їх мети (див., зокрема, Sérvulo & Associados – Sociedade de Advogados, RL та інші проти Португалії, № 27013/10, § 77, 3 вересня 2015 року, та Бершеда і Риболовлєв проти Монако, № 36559/19, § 74, 6 червня 2024 р.).

Навіть якщо розмови між адвокатами та їхніми клієнтами не стосуються (виходять за межі) юридичної консультації, вони все одно мають право на такий посилений захист (Мішо, згадане вище, § 117; Лоран проти Франції, № 28798/13, § 47, 24 травня 2018; і Василь Василєв, згадане вище, § 90).

Отже, будь-який доступ до інформації, що підпадає під ознаки «адвокатської таємниці» за відсутності відповідної згоди адвоката та його клієнта буде суперечити вищезазначеним гарантіям Європейської конвенції.

Поряд з втручанням в спілкування адвоката з клієнтом, науковці та органи адвокатського самоврядування визначають також низку й інших проблемних питань:

– перешкоджання адвокатській діяльності шляхом виклику адвоката Територіального центру комплектації та соціальної підтримки (далі – ТЦК та СП), його примусова мобілізація;

– вимоги до адвоката про розкриття адвокатської таємниці з погрозами вилучення усіх технічних засобів адвоката під час обшуку, що унеможливить подальше надання ним правничої допомоги;

– ототожнення адвоката з клієнтом, особливо у провадженнях про злочини проти основ національної безпеки та з політичним забарвленням;

– забороні адвокату здійснювати фіксацію слідчих дій власними технічними засобами, вилучення технічних засобів адвоката;

– перешкоджання адвокату в участі в обшуку, особливо розпочатому за відсутності дозволу слідчого судді, як невідкладного;

– неможливість надання правничої допомоги у комендантську годину через заборону пересування, обмеження кількості адвокатів, які мають відповідні перепустки та відмова у бронюванні адвокатів від призову;

– погрози життю та здоров'ю адвоката, його близьким, знищення майна, примусової мобілізації, а також притягненням його до кримінальної відповідальності шляхом «включення» до складу групи осіб, яких він захищає [17].

З метою забезпечення верховенства права, доступу до правосуддя та захисту прав людини і основополож-

них свобод, подолання загроз незалежній адвокатській діяльності, що можуть виражатися в нападах, погрозах, переслідуваннях, залякуваннях, неправомірних перешкоджаннях та втручання, 12 березня 2025 року Радою Європи ухвалено Конвенцію про захист професії адвоката, серед заходів захисту передбачено зокрема передбачено обов'язок країн учасниць забезпечити оперативне та ефективне розслідування фактів затримання адвоката та перешкоджання адвокатській діяльності, підриву незалежності та самоврядності адвокатських організацій [18].

Висновки. Довіра до професійної діяльності адвоката, можливість якісного, своєчасного та ефективного захисту або надання іншої правничої допомоги, реальне, а не декларативне забезпечення прав і свобод учасників кримінального провадження, можливе за умови неухильного дотримання засад конфіденційності, заборони втручання у спілкування адвоката з клієнтом, вилучення технічних засобів, інших носіїв інформації, що віднесена до адвокатської таємниці є ключовими умовами справедливості правосуддя.

Законодавство України попри наявність значної кількості декларативних норм, спрямованих на забезпечення гарантій адвокатської діяльності, є неоднозначним, суперечливим і допускає можливість істотного звуження запроваджених гарантій в інтересах сторони обвинувачення, у тому числі і втручання у приватне спілкування з клієнтами та доступ до матеріалів, що містять адвокатську таємницю та використання таких відомостей в кримінальному судочинстві.

В умовах воєнного стану гарантії адвокатської діяльності необхідно доповнити заходами, що унеможливлюють зловживання адміністративними засобами, спрямованими на обмеження пересування адвоката в комендантську годину для участі у слідчих та інших процесуальних діях, використання ТЦК та СП як засобів тиску на адвоката за його процесуальну позицію у справі.

За ототожнення адвоката з клієнтом, особливо коли це стосується публічних діячів або з використанням засобів масової інформації, доцільно запровадити адміністративну відповідальність.

Надати адвокатам право під час проведення слідчих (розшукових), а також інших процесуальних дій, в яких він бере участь використовувати власні технічні засоби фіксації та встановити заборону на їх вилучення чи вилучення носія інформації, на який зафіксовано перебіг таких дій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конвенція Ради Європи про захист професії адвоката від 12 березня 2025 року, Європейський комітет з правового співробітництва (CDCJ). URL: https://unba.org.ua/news/10046-konvenciya-radi-evropi-pro-zahist-profesii-advokata-tekst-ukrains-koyu.html
2. Комітет захисту гарантій адвокатської діяльності Ради адвокатів Київської області. URL: https://radako.com.ua/pro-komitet-zahistu-garantiy-advokatskoyi-diyalnosti/
3. Дотримання гарантій адвокатської діяльності в країні в умовах воєнного стану: проблеми та шляхи їх вирішення. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. Випуск № 02, 2025. С. 11177. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/04/169.pdf
4. Заборовський В.В. Конфіденційне спілкування адвоката зі своїм клієнтом як гарантія здійснення адвокатської діяльності *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія ПРАВО. Випуск № 66, 2021. С. 244. URL:https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2021/11/43.pdf
5. Коваль О.А. УДК 342.951:347.965 (477) Дисертація Адміністративно-правове забезпечення реформи адвокатури України. *Київський національний університет технологій та дизайну.* 2023. С. 202. URL: https://knutd.edu.ua/files/science/razovi-vcheni-rady/dis_Koval.pdf
6. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / *Верховна Рада України*. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1996, № 30, ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text
7. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» : Закон України від 5 липня 2012 року № 5076-VI / *Верховна Рада України*. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2013, № 27, ст.282. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17?find=1&text=адвокат#w1_10
8. Європейська конвенція з прав людини : Закон України 17 липня 1997 року №475/97-ВР / *Верховна Рада України*. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР),1997, № 40, ст.263. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
9. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 05 квітня 2001 р. № 2341-III / *Верховна Рада України*. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2001, № 25-26, ст.131. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17?find=1&text=адвокат#w1_10
10. ухвали АП ВАКС від 29.10.2019 у справі № 760/20310/19, від 30.09.2022 у справі № 991/3390/22 та від 07.02.2023 у справі № 991/6668/22, від 12.07.2023 у справі № 991/4431/23.
11. ухвала АП ВАКС від 04.03.2020 у справі № 991/1260/20 та від 04.05.2023 у справі № 991/1755/23.
12. ухвала АП ВАКС від 09.07.2020 у справі № 991/4861/20 та від 03.06.2021 у справі № 991/2446/21.
13. хвала АП ВАКС від 07.06.2023 у справі № 991/4338/23.
14. ухвала слідчого судді ВАКС від 10.06.2024 № 991/4899/24.
15. ухвала АП ВАКС від 10.07.2024 № 991/4899/24.
16. Обшук у адвоката і гарантії діяльності: про висновки АП ВАКС, які варто знати. URL: https://radako.com.ua/obshuk-u-advokata-i-garantiyi-diyalnosti-8-vysnovkiv-ap-vaks-yaki-varto-znaty/
17. Дотримання гарантій адвокатської діяльності в країні в умовах воєнного стану: проблеми та шляхи їх вирішення. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство» № 02, 2025 арк. 11177. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/04/169.pdf
18. Конвенцію про захист професії адвоката. 11-12 березня 2025 року, Європейський комітет з правового співробітництва (CDCJ). URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/publications/1522_final.pdf

УДК 343.1:343.98
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/41

ПРОАКТИВНА КРИМІНАЛІСТИКА: ВСТУП ДО ПРОБЛЕМИ

PROACTIV FORENSIC: INTRODUCTION

Біла В.Р., д.ю.н.,
доцент
Український науково-дослідний інститут спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України

Шептуховський С.Є., к.ю.н.
Український науково-дослідний інститут спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України

У статті зроблено акцент на загальновизнаній, втім мало розглянутій теорією, частині завдання криміналістики, а саме – на запобіганні та попередженні кримінальних правопорушень. Запропоновано позначати цю складову як "проактивну криміналістику". Зазначено, що вона є більшою за "експертну" або "криміналістичну" профілактику, адже виходить за межі завдань, як профілактики, так і досудового розслідування та правосуддя. Проактивне начало розглянуте як таке, що відштовхується від загроз. Останні не є фактами і самі по собі не мають наслідків, в тому числі – правових. Тому навіть ідентифіковані загрози не надають правоохоронцям підстав для масштабного упереджувального втручання; поліцейське і безпекове обмеження прав і свобод є мінімальним і, з огляду на зростання злочинності, недостатнім. Констатовано явища парадоксу безпеки, який полягає у потребі обмеження прав задля їхнього ж захисту, а також у свідомому стримуванні правоохоронних спроможностей, насамперед проактивних, у демократичних суспільствах. В якості системної юридичної основи визначення кримінальних загроз визначено Кримінальний кодекс, котрий запропоновано розглядати як одну з ефективних моделей загроз. В силу принципу здійсненності кримінального переслідування як однієї з умов криміналізації, КК України не тільки визначає зміст т.зв. позитивної кримінальної відповідальності. Він одночасно є твердженням про певний стан спроможності правоохоронної системи (в т.ч. її криміналістичної компоненти), а також ставить перед цією системою де-юре здійснене завдання із забезпечення захисту від цих загроз, містить перелік діянь, які несуть суспільну небезпеку і тому можуть бути предметом цілеспрямованої діяльності з їх відвернення. Відтак, йдеться про "здійсненність" не лише переслідування за вчинення, але і запобігання кримінальним правопорушенням. Коло суб'єктів відвернення перелічених у КК загроз є широким, охоплюючи, зокрема, т. зв. оперативні підрозділи правоохоронних інституцій, а так само – безпосередньо носіїв інтересів, охоронюваних кримінальним правом (потенційних жертв посягання). При цьому ретроактивна, "реагувальна" складова застосування КК України не протиставлена проактивній, а є її фактологічною основою, матеріалом для екстраполяцій і тенденцій. Зазначено, що "криміналістичні" та судово-експертні підрозділи наразі лишаються в межах ретроактивної парадигми, простір їх ініціативи є вузьким; завдання із забезпечення проактивно-орієнтованої діяльності вони не мають. На даний час наявне в межах "спеціального знання" суб'єкта судово-експертної і криміналістичної діяльності важливе уявлення про (виявлені злочинністю) вразливості об'єкта проактивного захисту, про прогнозовану поведінку зловмисника тощо майже ніяк не узагальнюється і тому не є частиною проактивного аналітичного начала (ILP). Запропоновано розглядати "проактивну криміналістику" як широку складову правоохоронної практики зі збільшенням ролі експертних служб органів правопорядку.

Ключові слова: кримінальні загрози, профілактика, превенція, запобігання кримінальним правопорушенням.

The article emphasizes a generally recognized yet under-theorized aspect of criminalistics – the prevention and deterrence of criminal offenses. It proposes to designate this component as «proactive criminalistics.» It is argued that this element exceeds the scope of «expert» or «forensic» prevention, as it extends beyond both preventive tasks and the functions of pretrial investigation and justice.

The proactive approach is described as one that is triggered by perceived threats. These threats are not actual facts and, by themselves, carry no consequences, including legal ones. Therefore, even identified threats do not grant law enforcement the grounds for large-scale preventive intervention; restrictions on rights and freedoms through policing and security measures remain minimal and, in light of increasing crime rates, insufficient.

The article highlights the "security paradox" – the need to restrict rights in order to protect them – as well as the conscious limitation of law enforcement powers, especially proactive ones, in democratic societies. The Criminal Code is identified as the systemic legal basis for defining criminal threats and is proposed as an effective threat-modeling tool. Due to the principle of enforceable prosecution as a condition for criminalization, the Code not only outlines the content of so-called "positive criminal liability," but also reflects the capacity of the law enforcement system (including its criminalistics component). It formally assigns the system the task of safeguarding against these threats and lists acts that pose public danger and may, therefore, be targeted through preventive efforts.

The range of actors involved in such prevention is broad – from operational units within law enforcement agencies to the direct bearers of interests protected by criminal law (i.e., potential victims of offenses). It is noted that forensic and expert subdivisions remain confined within a reactive paradigm with limited room for initiative and lack tasks related to supporting proactively oriented activity.

Although the reactive application of the Criminal Code of Ukraine is not opposed to the proactive element, it serves as its factual foundation – a source of extrapolation and trend analysis. Nonetheless, the specific knowledge possessed by forensic experts regarding criminally revealed vulnerabilities of potential targets and the projected behavior of offenders is barely generalized and thus fails to contribute to the proactive analytical framework (e.g., Intelligence-Led Policing, ILP).

The article proposes viewing proactive criminalistics as a broad element of law enforcement practice, with increased involvement from expert departments.

Key words: criminal threats, prevention, deterrence, proactive crime prevention.

Постановка наукової проблеми. Величезну увагу криміналістиці приділено саме розслідуванню вчинення та готування кримінальних правопорушень, замахів на них: збиранню і дослідження доказів, розвитку криміналістичної техніки та тактики розслідування. Однак цим її предмет не вичерпується, адже ця сфера наукової та практичної діяльності покликана розв'язувати завдання, що виникають під час роботи як із протидії кримінальним правопорушенням, так і запобігання їм [1, с. 7]. Останній напрям не здобув відчутного розвитку. Можливими є декілька пояснень цього. Так, можна припустити, що поширення криміналістики за межі дослідження ознак фактично вчинених діянь є штучним, оскільки ця сфера цілком підпорядкована досудовому розслідуванню і не може виходити далі криміналістичної профілактики конкретних правопорушень чи забезпечення дій з припинення розпочатих кримінально протиправних посягань. Або ж, можливо, відсутній соціальний запит на криміналістичне забезпечення проактивної правоохоронної діяльності. Іншим поясненням може бути те, що превентивна,

запобіжна, попереджувальна тощо[1], одним словом *проактивна криміналістика* (тут і далі *курсив наш – авт.*) фактично існує, відома під іншими найменуваннями і є повсякденною, звичайною для широкого кола суб'єктів відносин діяльністю із недопущення скоєння, із усунення передумов та умов вчинення суспільно небезпечних діянь. У такому разі проактивна криміналістика доповнює загальну і спеціальну превенцію та заходи з кримінологічного попередження, а її розвиток надає можливості для більш широкого та менш обтяжливого кримінально-правового захисту фактичних та потенційних та прийнятних суспільних відносин.

Водночас, як такий проактивний підхід визначається не усуненням наслідків, а недопущенням вчинення діянь (настання подій), які можуть такі наслідки спричиняти. Фокус криміналістики, відтак, зміщується із дослідження засобів, предметів, знарядь, потерпілих та підозрюваних убік технічного і тактичного забезпечення роботи з випередження (кримінальних) загроз. Вказане не заперечує цінності знань, post factum здобутих "реактивною" криміналістикою, але спонукає розглядати кожен випадок вчинення злочину у трьох проактивних аспектах: (1) як успішне подолання злочинцем спеціально запроваджених запобіжних заходів (а отже недостаню ефективність останніх); (2) як джерело даних про напрямки удосконалення захисту та (3) для формування прогнозу щодо об'єктів і способів подібних посягань. Однак таке використання згаданих знань наразі не є предметом цілеспрямованої, організованої роботи, зокрема, державних спеціалізованих установ. Отже, доцільним є додаткове осмислення ролі та місця криміналістики саме як проактивного інструмента, застосування якого має власні підстави, коло суб'єктів і "соціальну ціну".

У цій статті **метою** є формування наукового підґрунтя дальшого впровадження проактивної криміналістики, її виокремлення у самостійний дослідницький напрям. Досягнення поставленої мети потребує звернення до низки наукових **методів**, включно з історико правовим, догматичним, герменевтичним, порівняльно правовим, екстраполяцією та аналогією.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Поглядів, які б виносили за межі предмету криміналістики запобігання та протидію кримінальним правопорушенням, здається, не існує. Однак у порівнянні із науковим апаратом із забезпечення розслідування вже вчинених діянь, теоретичний доробок щодо криміналістичного попередження представлений значно меншою мірою. Порівняно нещодавніми прикладом відповідних робіт є публікація С. Перліна в якій розвиваються попередньо сформовані низкою науковців щодо "*експертної* профілактики злочинів" – допоміжної (щодо діяльності суб'єктів профілактики кримінальних правопорушень) ролі експертної установи, судового експерта, її співробітника, судового експерта тощо [2]. Дещо вужче питання – про забезпечення криміналістикою *спеціально спрямованого попередження* як складової методики розкриття злочинів – поставив у 2002 році В. Шевчук в рамках підходу "*криміналістична* профілактика злочинів" [3]. Ним встановлено, що завдання із попередження злочинів введено до предмета криміналістичної науки у 1925 році і отримало розвиток у 1930-х – 1960-х роках [4][2]. Сформована 1960-ті роки ідея про розробку в рамках "криміналістичної профілактики" засобів, прийомів і методик попередження злочинів у майже незмінному виді подається у сучасних джерелах [3, с. 175], як в цілому сформована теорія. Відповідними її завданнями, серед іншого, наразі вважають: "запобігання злочинам, які готуються", "припинення злочинів, які розпочалися, та ліквідація їх негативних наслідків", а також "виявлення та усунення у процесі розслідування обставин, які сприяли вчиненню та приховуванню злочинів …" [6, с. 123]. Однак ідея про попередження злочинів як частину завдань криміналістики виникла раніше, майже одночасно із її виокремленням в самостійну наукову і прикладну галузь. Зокрема, у "Підручнику наукової (технічної) поліції" Р.-А. Рейс побіжно згадує можливість використання знання щодо способу дій готельних крадіїв саме для запобігання вчиненню ними злочинів [6, с. 227]. Відзначимо, що розуміння попереджувальної ролі поліції в цілому розглядалося як таке, що не потребує додаткового обґрунтування. Так, у передмові до згаданого підручника префект паризької поліції Л. Люпін зазначає: "передусім, її [поліції] завданням є попередити правопорушення [фр. – prévenir les délits], або принаймні розшукати осіб, що їх вчинили, із тим, щоб передати їх у розпорядження правосуддя" [6, с. 5][3].

Викладення основного матеріалу дослідження. Як зазначалося, криміналісти не відмовляють своїй науці у праві на внесок до справи унеможливлення вчинення злочинів. Наприклад, закономірним продовженням проблематики використання криміналістично значущої інформації для виконання завдань зі встановлення механізму злочинної поведінки (та його особливостей, деталей) на стадіях готування, замаху на кримінальне правопорушення чи уже вчиненого кримінальне правопорушення такі вчені вважають постановку питання щодо способу, в який *планується* вчинення правопорушення; обговорюється і значення такої інформації для попередження кримінальних правопорушень [5, с. 123]. У підручниках і монографіях з криміналістики розробку ефективних методів і засобів не тільки розслідування, але і *попередження* кримінальних правопорушень віднесено до завдань криміналістичної методики [7]; усунення і попереджання причини і умов скоєння злочинів належить до критеріїв тактичних прийомів в рамках криміналістичної тактики [8, с. 268]; самі ж засоби і методи, призначені заходів розкриття та попередження злочинів визначаються як криміналістична техніка [8, с. 54; 9, с. 6]. Однак, поставивши перед криміналістикою таке завдання, її дослідники не демонструють помітного зацікавлення у розкритті саме превентивного, попереджувального її потенціалу, не кажучи про практично-орієнтовані методи, методики та зразки техніки.

Натомість жвавий і стійкій інтерес до проблеми запобігання, протидії, превенції тощо кримінально протиправної діяльності виявляють науковці в усіх інших науках кримінально-правового циклу, насамперед у кримінології (виявлення детермінант злочинності в цілому, видів злочинів та конкретних кримінальних правопорушень, вплив на причини та умови їх вчинення в рамках кримінологічного попередження), кримінальному праві, але і юридичної науки в цілому (юридична психологія, міжнародне право). Крім того, забезпечення правопорядку саме як стану захищеності від загроз злочинності в цілому і кримінальних правопорушень зокрема розглянуто в працях представників економічної теорії; прикладом є погляди нобелевського лауреата Геррі Беккмана про співвідношення шкоди, яку заподіює злочинність із суспільними витратами на роботу з їх попередження [10, с. 169–217]). Не обминають ува-

[1] Хоча слова "запобігання", "протидія", "попередження", "профілактика" та "превенція" мають очевидні відмінності і використовуються як самостійні наукові та правові категорії, для цілей дослідження проактивних аспектів криміналістики у цій статті дозволимо собі їх вжиток як дуже близьких за значенням, взаємозамінних в загальному їх розумінні як діяльності, провадження якої перешкоджає настанню події чи вчинення дії, які без такого перешкоджання мали би місце.

[2] Свідомо не вдаємося до змістовного аналізу цього доробку з тієї причини, що відповідні згадані В. Шевчуком публікації видано на території та мовою, щодо яких застосовними є етичні принципи, спрямовані на обмеження присутності у науковому просторі України елементів імперської політики [4].

[3] "Avant tout, sa mission est de prévenir les délits ou tout au moins d'en rechercher les auteurs pour les mettre à la disposition de la justice" [6, с. 5].

гою проблему попередження злочинів також соціологія і управлінські науки. Заклики "ніколи знову" саме щодо кривавих і жорстоких злочинів лунають з боку дослідників історії та політології.

Отже, перш ніж окреслити завдання криміналістики у попередженні кримінальних правопорушень, запобіганні їм, необхідно розібрати питання про соціально-юридичний зміст та правову основу такого попередження. Вказане потребує короткого занурення у проблему правоохоронної проактивності і протидії кримінальним загрозам.

Перехід від реагування на вчинені кримінальні правопорушення (реактивного підходу) до діяльності з упередження загроз їх вчинення (проактивного і предиктивного) є сталою тенденцією. Її відображають вже назви функціональних структурних ланок у правоохоронних інституціях (підрозділи превентивної діяльності, Департамент стратегічних розслідувань Національної поліції України; підрозділ управління ризиками у Бюро економічної безпеки; Управління стратегічного аналізу та оцінки ризиків Державного бюро розслідувань тощо). Такий перехід відповідає євроінтеграційним прагненням України. Ще у жовтні 1999 року на засіданні Європейської Ради в Тампере визнано, що "громадяни мають право чекати від Європейського Союзу активних дій, спрямованих на захист їх свободи та законних прав, які ставлять під загрозу серйозні форми злочинності" [11, абз. 7 преамбули]. Договором про створення ЄС передбачено можливість визначення Європейським Парламентом і Радою заходів з просування і підтримки дій Держав-членів "in the field of crime prevention"– у сфері попередження злочинів (ст. 84) [12, ст. 84]. В рішенні Ради ЄС про створення EUCPN –Європейської мережі запобігання злочинності сформульовано визначення запобігання злочинності (crime prevention): "... всі заходи, які мають на меті зменшити або іншим чином сприяти зниженню злочинності та почуттю незахищеності громадян як кількісно, так і якісно, або шляхом безпосереднього стримування злочинної діяльності, або шляхом політики та заходів, спрямованих на зменшення потенціалу злочинності та причин злочинності" [13; 14, ст. 1.3]. В Угоді про асоціацію [15] України з ЄС визначено конкретні сфери запобігання, превенції та попередження злочинності[4]. Проактивна протидія злочинності, відтак, становить частину міжнародних зобов'язань України.

Але реактивна парадигма лишається стійкою. Серед іншого, причиною є вкорінене у правову систему переважання юридичних наслідків події над загрозою як підставою для заходів примусу. Реагування на порушення має бути неодмінним і застосовуватися до кожного факту (насамперед тому, що невідворотність покарання утримуватиме *потенційних злочинців*). Упередження, зниження імовірності його вчинення – є лише бажаним. І при цьому, не завжди і не всіма. Поданий вище європейський погляд був би неповним, якщо не згадати про заборони, встановлені з метою стримування проактивності. Цими заборонами правоохоронці обмежуються у джерелах, строках і способах обробки інформації, зокрема, персональних даних, банківської таємниці. Прикладами є тривоюча дискусія в ЄС про використання поліцейськими бази біометричних даних міграційних служб, винятковий характер доступу до житла, спеціальні правила і підстави ведення безпекових обліків, відеоспостереження, моніторингу телекомунікацій та фінансової поведінки тощо.

Справді, на відміну від вчиненого діяння, можливе, вірогідне, імовірне, прогнозоване тощо правопорушення юридичним фактом не є. Воно не створює наслідків, не є дійсним. Джерелом превентивних правоохоронних повноважень, відтак, є не справжнє, а гадане, і навіть не об'єктивно можливе, а те, що сприйняте за можливе (розбіжність між реальним та усвідомленим визнана, наприклад, у нормі щодо уявної оборони від посягання – ст. 37 КК України [16]). Приводи та підстави для діяльності з випередження загроз мають характер умовиводів і не характеризуються чіткістю, притаманній даним щодо факту – де, коли, хто, як, проти кого, в який спосіб, навіщо, скільки, як вплинуло. Тому органи правопорядку обмежені у відправленні своїх повноважень, коло останніх зосереджено здебільшого в рамках реальності, а не віртуальності. Звісно, на відміну від кримінальної відповідальності чи кримінального процесуального примусу, підставою проактивної правоохоронної діяльності є не обвинувальний вирок (підстава кримінальної відповідальності, ч.ч. 1, 2 ст. 2 КК України) і навіть не дані про *виявлене* кримінальне правопорушення (ч. 1 ст. 214 КПК України, є підставою для початку досудового розслідування). Не заперечуючи можливість випереджальних дій саме в ході досудового розслідування, зазначимо, що останнє не може вмістити в себе діяльність із запобігання загрозам вчинення кримінального правопорушення в цілому. Звідси – питання про організаційно-правові форми, правові засоби, суб'єктів, строки тощо діяльності з протидії кримінальним загрозам. Загрозу, оскільки її констатовано, слід вважати наявною до тих пір, поки не буде здобуто доказів протилежного. Чи потрібне доказування умислу та вини для відвернення загрози, якщо таке відвернення не зводиться до покарання? Постановка питання про вину у невчиненому діянні неможлива; при вчиненні кримінального правопорушення з необережності відсутній і умисел. Виявлення наміру, до поки він не втілений у конкретні дії, за загальним правилом теж не є кримінальним правопорушенням; до того ж у системній діяльності з протидії загрозам неможна покладатися на те, що будь-яка особа попередньо виявлятиме свої наміри. Тож від чого слід відштовхуватися при пошуку і аналізі загроз як першого кроку проактивності? Цікаво, що саме узагальнення даних про злочини, аналіз злочинності як масового явища надає підстави для встановлення тенденцій, які визначатимуть майбутні стани у разі невжиття заходів протидії цим тенденціям. Деякі загрози, відтак, є екстраполяцією, розвитком реактивного підходу. Але окрім того існує імовірність вчинення діянь та подій, які ніколи не траплялися раніше. Ігнорувати їх повноцінна проактивна модель не повинна.

Як неважко вивести з формулювання загроз, їх зміст полягає у небажаному, але за невжиття заходів протидії – імовірному чи неодмінному стану чи події.

Закон про кримінальну відповідальність містить приклади того, що подібне невжиття становить підставу юридичної відповідальності. Так, на особу, котра має змогу усунути небезпеку для життя, в якій опинилася інша особа, покладається обов'язок з надання допомоги (залежно від відносин із потерпілим – ст. 135 або 136 КК України; подібні норми наявні у кримінальних кодексах Казахстану, Таджикистану, Узбекистану, Азербайджану, Грузії, Молдови, Литви, Польщі, Франції, Іспанії, Чехії, Китаї [17]). Джерелом наслідків визнається діяння з залишення, а не сама небезпека. Небез-

[4] Спільне запровадження … превентивної політики щодо боротьби з нелегальною міграцією, а також захисту жертв таких злочинів (п. "b" ч. 2 ст. 16) Взаємними є зобов'язання щодо: співробітництва з метою запобігання поширенню зброї масового знищення, супутніх матеріалів і засобів їхньої доставки (ст. 11), запобігання та боротьби з тероризмом (ст. 13), попередження та запобігання актам тероризму (ст. 23), запобігання та боротьби з легалізацією (відмиванням) коштів та фінансуванням тероризму (ст. 20), відводу хімічних прекурсорів, що використовуються для нелегального виробництва наркотиків та психотропних речовин (ч. 2 ст. 21), у боротьбі з кримінальною та незаконною організованою чи іншою діяльністю, а також з метою її попередження (ст. 22); запобігання шахрайству (ст. 75, пп. "b" ч. 1 ст. 76, пп. "i" ч. 2 ст. 141) і явищу корупції (ч. 4 ст. 347, ч. 1 ст. 459), зокрема корупційним діянням під час укладення державних контрактів (ч. 5 ст. 151), експорту контрафактних товарів (пп. "c" ч. 2 ст. 252) [15].

пека ця має імовірнісний характер; якби йшлося про неминучість, залишення у такому стані слід би було розглядати саме з позицій посягання на життя чи здоров'я. Обов'язок з допомоги випливає, за загальним правилом, вже з можливості її надати (ст. 136 КК України). Розглянутий приклад становить цінне джерело даних про правові засади проактивності: наявність (усвідомленої відповідальним суб'єктом) загрози іншій особі; його здатність надати допомогу, яка усуває цю загрозу; визначна роль у ланцюгу причинності відведена не небезпеці, а діянню із залишення у ній (під її впливом) іншої особи. Суспільно небезпечними визнано: створення небезпечних умов (поміщення у небезпеку); пасивну поведінку (неусунення наявної небезпеки); фізичні наслідки небезпеки для організму потерпілого. Вкрай важливим є і те що дії з проактивного усунення небезпеки, яка загрожує іншим особам, вимагаються законом від загального суб'єкта кримінальної відповідальності (ст. 136 КК України), тобто від усіх повнолітніх осудних фізичних осіб. Чи застосовується подібна логіка і до держави, до її органів чи представників? Адже зміст і спрямованість її діяльності визначають права і свободи людини та їх *гарантії*, а утвердження і *забезпечення* таких прав і свобод є головним обов'язком держави [18, ст. 3].

Превентивний елемент у законі про кримінальну відповідальність подано у ч. 1 ст. 1 КК України, яка проголошує завданням Кримінального кодексу "правове забезпечення *охорони* прав і свобод людини і громадянина, власності … *від* кримінально-протиправних *посягань*", "забезпечення миру і безпеки людства", а також "*запобігання* кримінальним *правопорушенням*". Відповідно, КПК України (ч. 1 ст. 2) захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень визначає складовою *завдання* кримінального провадження; її відокремлено від, зокрема, "забезпечення швидкого, повного та неупередженого *розслідування* і судового розгляду …". Однак вже *визначення* кримінального провадження (п. 10 ч. 1 ст. 3 КПК України) зводить останнє до досудового розслідування і судового провадження, процесуальних дій у зв'язку із *вчиненням* діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність. Отже, процесуальна форма реалізації завдання як матеріального, так і власне процесуального кримінального права в частині з захисту від кримінальних правопорушень, запобігання їм, очевидно, відсутня. Ані на досудове розслідування, ані на наступне за ним правосуддя це завдання не покладено.

Цю прогалину заповнює (втім, вочевидь, лише частково) інша процесуально-процедурна форма застосування законодавства України про кримінальну відповідальність, а саме – оперативно-розшукова діяльність. Відповідно, суб'єктами запобігання кримінальним правопорушенням є не тільки (і не стільки) органи досудового розслідування. Відповідну діяльність здійснюють інші структурні ланки правоохоронних інституцій, а саме – підрозділи, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність. Законом України "Про оперативно-розшукову діяльність" [19] для них встановлено низку виразно превентивних обов'язків (п.п. 1, 4, 5 ч. 1 ст. 7): "… вживати необхідних оперативно-розшукових заходів щодо *попередження*, своєчасного виявлення і припинення кримінальних правопорушень та *викриття причин і умов, які сприяють* вчиненню кримінальних правопорушень, здійснювати *профілактику* правопорушень"; "інформувати відповідні державні органи про відомі їм факти та дані, що свідчать *про загрозу безпеці суспільства і держави*…"; "здійснювати взаємодію … з метою швидкого і повного *попередження*, виявлення та припинення кримінальних правопорушень". Усунення загрози, а саме – захист від протиправних посягань здійснюється (спеціальними [20]) заходами безпеки [21]; зокрема, в рамках оперативно-розшукової діяльності (абз. 7 п. 1 ч. 1 ст. 6, п. 6 ч. 1 ст. 7, ч. 15 ст. 9, п. 4 ст. 10 Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність" [19]) – незалежно від того, чи відповідне посягання є предметом досудового розслідування. Механізм забезпечення безпеки тут є вочевидь проактивним. Примітно, що у ньому усунення загрози є не метою, а лише засобом забезпечення належних умов для виявлення і розслідування кримінальних правопорушень, діяльності суду і правоохоронних органів. На це чітко вказує родовий об'єкт ст. 380 КК України, розміщення кримінально-правової норми про відповідальність за невжиття заходів безпеки саме у Розділі VIII (Кримінальні правопорушення проти правосуддя) Особливої частини КК України. Істотною особливістю є застосування правообмежень здебільшого до потенційної жертви посягання; подібним є підхід під час (державної) охорони вищих посадових осіб.

Спираючись на "класичні" розділи криміналістики – криміналістичні техніку, тактику та методику, замислимось, чим можуть бути "проактивні" її складові? Які технічні, організаційні рішення – існують виключно для протидії загрозам вчинення кримінальних правопорушень? Така протидія є поширеною і давньою, набагато старшою за криміналістику, суспільною практикою, а також суттєвим аспектом розвитку техніки. Тож прикладів безліч. Охорона об'єктів, голографічний захист документів і грошових знаків, шифрування вмісту електронних повідомлень та розмежування повноважень користувачів інформаційних систем, обмеження обороту низки видів майна, які є джерелом підвищеної небезпеки тощо. Навіть грати у в'язницях є матеріальним запобіжником втечі. Помітно, що коло суб'єктів застосування перелічених організаційних і технічних рішень є більш широким, ніж органи правопорядку, не кажучи вже про їхні криміналістичні служби. Загальною правовою підставою впровадження засобів захисту від загроз (кримінальних) посягань, в цілому, є юридичне визнання суспільно небезпечними діянь, запобігання яким є метою застосування заходів і засобів. Зумовлені захистом обмеження і витрати є необхідною обороною у її найбільш широкому розумінні (з певними обмовками, які в кримінальному праві досліджуються в рамках проблеми завчасної та надмірної оборони). Також очевидно, що відповіді на потенційні загрози мають під собою уявлення – зумовлене екстраполяцією чи моделюванням – про конкретні способи дій, modi operandi, можливого порушника. Хто ж тоді є суб'єктами реалізації наступальної і діяльнісної "проактивної" складової криміналістики? Яким чином мають вони визначати необхідні для такої наступальності загрози? Виходить, що до проактивної протидії злочинності долучаються насамперед потенційні жертви. Але, на відміну від правоохоронців, у них згадані уявлення базуються здебільшого на знаннях про об'єкт захисту, але не про спосіб нападу. Правоохоронці ж збирають дані про поведінку, ресурси і наміри зловмисників, системно досліджують злочинність як явище, розвиток якого підкоряється певним закономірностям, а прояви можуть бути спрогнозовані. Частину цієї обізнаності надають експертні служби та інші суб'єкти проведення криміналістичних видів експертиз, оскільки об'єктом їх дослідження є засоби, знаряддя, предмети кримінального правопорушення, оцінка розміру та характеру шкоди. Однак, ані в експертно-криміналістичному, ані в судово-експертному режимі діяльності згадані служби, як і суб'єкти судово-експертної діяльності [22, ст. 7] – в цілому – всерйоз не розглядають як частину свого завдання запобігання і протидію *можливим* кримінальним правопорушенням. Навряд чи можна вважати їх роботу проактивною. Чи не варто

в такому разі визнати номінальний, декларативний характер цієї частини предмету криміналістики як науки і практики?

Дійсно, наявними є законодавчі обмеження щодо поводження з результатами експертизи (а саме – особистий обов'язок експерта " … не повідомляти *будь-кому*, крім особи, яка його залучила, чи суду про хід проведення експертизи та її результати" – п. 4 ч. 5 ст. 69 КПК України) та реалізації експертної ініціативи лише повідомленням про виявлені значущі для справи *факти* [22, п. 2 ч. 1 ст. 13]. Вочевидь заборони, що призводять до фрагментації інформації, стримування експертної ініціативи, слід відносити до причин відсутності цілеспрямованої діяльності з узагальнення саме ними цих результатів задля виявлення важливих для запобігання злочинам і злочинності тенденцій, типових особливостей, ефективних засобів захисту, які злочинці виявилися неспроможними подолати. Аналітичний потенціал осіб, які застосовують свої спеціальні знання для потреб кримінального судочинства (експертів, спеціалістів) обмежує свою реалізацію науковою діяльністю і обміном досвідом. Але ані згаданий потенціал, ані інституційний досвід як такі не стали частиною проактивного підходу, рушієм якого є управлінсько-аналітична концепція ILP (intelligence-led-policing). Як наслідок, реалізація ILP-підходу *консервує ретроактивну роль* криміналістики. Наприклад, в рамках оцінки Європолом кібер-загроз за "проактивною" методологією iOCTA констатовано проблему доступу провайдерів (та, слідом за ними –правоохоронців) до контенту, захищеного наскрізним зашифрованим спілкуванням (end-to-end encrypted communication, E2EE). Вирішення такої проблеми запропоновано шляхом розширення поліцейського доступу до метаданих для картографування мереж і ідентифікації підозрюваних цілей саме в рамках *розслідування* [23, с. 23–25], але не усунення технологічного відставання *запобіжної* складової правоохоронної діяльності. Наведений приклад також підводить до питання про суб'єктів і способи формулювання загроз. Зокрема, згадана і OCTA є результатом діяльності Європолу, тобто європейської агенції, яка взаємодіє із поліцейськими силами держав-членів ЄС, надає аналітичне та криміналістичне сприяння розслідуванням. Це – *майже* (бо не має повноважень з поліцейського примусу) поліцейський орган. Виходить, що і бачення кримінальних загроз, і протидію таким загрозам формують правоохоронці.

В силу обмеженості ресурсів та масовості злочинів, самостійно констатовані і оцінені правоохоронцями загрози зумовлюють встановлення пріоритетів роботи, свідомо забезпечуючи другорядні напрями за залишковим принципом; створюються передумови до вибіркового захисту і вибіркового ж правосуддя. Також, зважаючи на певну довільність у тлумаченні змісту загроз, цілком можливо обирати пріоритет не на основі ступеню серйозності загроз, а виходячи із практичної (управлінської) зручності протидії лише деяким з них.

В світлі викладеного постає питання про те, як у рамках проактивності має ідентифікуватися загроза.

Будь-яке розслідування поступово формує обізнаність правозастосовних органів та суду про підставу кримінальної відповідальності в розрізі всіх елементів складу кримінального правопорушення. На відміну від такого складу як юридичного (кримінально-правового) факту, доктрина не надає уявлення про *склад загрози*. Навіть у безпековому законодавстві [24; 25] загрози просто констатуються, іноді навіть без поділу на потенційні і реальні. Як правова підстава, така констатована загроза є презумпцією, а отже – містить фіктивний елемент. В свою чергу робота з запобігання загрозі ніяк не передбачає попереднє її доказування. Її не-актуалізація може бути результатом сукупної чи самостійної дії різних чинників. У кримінально-правовій доктрині порушено – і не вирішено остаточно – проблему множинної причинності, зумовленість одного наслідку кількома чинниками. В цілому ця проблема розглядається в рамках вчення про склад кримінального правопорушення, а саме – причинно-наслідкового зв'язку як факультативного елемента такого складу. Однак такий зв'язок має значення і в інших випадках – для оцінки правомірного вчинку, унормованого кримінальним правом (наприклад, ч. 4 ст. 258-5 КК України). У разі ж, коли відверненню (чи настанню) загрози передують (неефективні, недостатні) дії з її відвернення так само не завжди можна казати про те, що такий стався саме в наслідок дії із запобігання. Таким чином, крім ознаки т.зв. матеріального способу конструкції об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, причинно-наслідковий зв'язок також наявний між правомірним вчинком та його оцінюваним кримінальним правом результатом, та/або між імовірним вчиненням кримінального правопорушення і діянням з перешкоджання його вчиненню. Звісно, говорячи про причинно-наслідковий зв'язок слід згадати і формальний склад кримінального правопорушення: перенесення моменту закінчення кримінального правопорушення на саме протиправне діяння, а не його наслідки, також містить елемент проактивності – адже надає змогу припинити суспільно діяння раніше, ніж виникли наслідки, характер яких і визначає суспільну небезпечність діяння. Отже відсутність причинно-наслідкового зв'язку тут теж містить елемент припущення, яке виконує роль юридичного факту, тобто має місце презумпція. Далі, принцип, закладений у нормах про кримінальну відповідальність за залишення у небезпеці, ненадання допомоги, можна звести до ідеї про те, що бездіяльність, *непротидія є внеском у розвиток причинності*. Тут ланцюг причинності є довшим, він уключає джерело небезпеки, невикористання можливості з його усунення і наслідки цього неусунення; при цьому причиною таких наслідків є не сама небезпека, а попустительство щодо її настання. Водночас існує і інший напрямок причинно-наслідкового зв'язку – між загрозою і її констатацією. Звісно, фактично загрози існують не тому, що їх виявили. Але саме їх ідентифікація, усвідомлення визначає обов`язок протидіяти їх розвитку. Тут проактивний підхід повертає до аристотелівської ідеї "кінцевої причини": як і у ній майбутня подія визначає подію минулу. А саме – небажаний, неприйнятний майбутній стан актуалізації загрози (або ж навпаки, бажаний стан її відсутності, тобто власне кінцева причина) визначає рішення і дії з відвернення загрози вже зараз. У культурі є приклади критичного осмислення – із доведенням до абсурду – набрання загрозою властивостей абсолютної підстави правоохоронного втручання (наприклад [26; 27]), а так само – охарактеризовано кризу суспільства, членів якого поміщено в умови повного захисту від небезпек [28]. Незграбною проактивністю характеризується і ломброзіанський варіант антропологічної школи (у колись нероздільній зв'язці соціології, кримінології, криміналістики і біології) із його реінкарнацією у XX ст. біосоціальному [29, с. 1–6; 30] напрямку. У політиці гіпертрофовані загрози стали частиною пропаганди, зокрема – пропаганди війни, позбавивши сучасних агресорів необхідності пошуку бодай якоїсь Cosa belli. Тож і у правоохоронній роботі проактивна завзятість може набути ролі самостійного джерела проблем.

Таким чином, з одного боку – проактивна правоохоронна діяльність є необхідною, адже запобігання, недопущення вчинення кримінальних правопорушень є ідеальним способом забезпечення правопорядку, свідченням найбільшої ефективності правоохоронної функції держави; і навпаки – пасивність і непередбачливість перед лицем загрози є поведінкою неприпустимою і, за певних умов, протиправною. З іншого боку – правоохоронці мають можливість самостійно визначати, що їм вважати

загрозою. Припинення ними діяння не тільки до того, як воно стало суспільно-шкідливим, але і раніше набуття ним ознак суспільно небезпечного створює проблему перешкоджання де юре і де факто правомірним діям. Що є синонімом поліцейського свавілля. Посилене технікою і методами криміналістики, її спеціальними знаннями тощо таке перешкоджання стало би непереборним.

Вказану суперечність, вочевидь, відчувають і самі правоохоронці, принаймні, в Україні. Наприклад, надане їм право на превентивне затримання (ст. 15-1 Закону України "Про боротьбу з тероризмом" [31], ст. 615 КПК України в первинній редакції [32]) було проігноровано практикою і згодом заблоковано на підзаконному рівні [33].

Отже, розглядаючи концепцію проактивності як таку, маємо парадокс безпеки: демократична і сильна держава має захищати своїх громадян, однак міра такого захисту зворотно пропорційна рівню свобод; заходи захисту прав одночасно є заходами обмеження, знову ж, прав. Наявність цього парадоксу підтверджують діаметрально протилежні приклади зухвалих злочинів у демократичних країнах і кричущі порушення прав людини державою у тоталітарних суспільствах. Чи має це протиріччя якесь вирішення? Чи існує форма захисту від загроз, котрий не стримує руху суспільства уперед, проте надійно захищає його членів? Зрештою, чи існує правовий орієнтир і рубіж для визначення правоохоронцями способів, підстав, ступеню свого проактивного втручання?

Відповідь не очевидна. Пошук оптимального, збалансованого рішення триває. Але вже зараз можна сказати, що, на відміну від всіх інших безпекових загроз, загрози кримінальні можуть бути формалізовані і є наперед ідентифікованими на загальному рівні. Так, в усіх сучасних державах основою балансу свобод і обмежень є законодавство про кримінальну відповідальність, в більшості випадків – кодифіковане. Відомо, що поява кримінально-правової норми є (одним з) наслідків констатації факту наявності певної загрози (потенційної чи реальної) [34, с. 49]. Тому в рамках проактивного підходу кримінальні кодекси, у т.ч. КК України (передусім – його Особлива частина), мають розглядатися не інакше, як комплексна **модель загроз** суспільству. Звісно не всіх – лише таких, що їх упередження можливе правовими засобами і потребує саме їх.

Інтерпретація КК України як безпекового документа надає більш повне уявлення про механізм і дозволяє уточнити характер методу кримінально-правового регулювання. Встановлені ним заборони адресовані лише деліктоздатним суб'єктам (дієздатним фізичним особам, які досягли певного віку); такі заборони охоплюють лише те, що закон вважає небезпечним, тобто є з одного боку – є ідентифікованими загрозами, з іншого – правовою підставою для діянь із запобігання ним. Потенційність загрози – її виокремлення не на основі емпіричних даних, а лише на підставі прогнозу, ніяк не зменшує її актуальності, тому окрім заборони вже сформованих неприйнятних практик під заборону потрапляють і діяння, що можливо ніколи не вчинялися.

В такому світлі цілком конкретною стає гіпотеза як елемент структури кримінально-правової норми – це припущення про умову необхідності її застосування. Наприклад, ст. 112 КК України "Посягання на життя державного чи громадського діяча" вказує на те, що у зв'язку з їх державною чи громадською діяльністю визначеного кола осіб чіткою є загроза посягання на їхнє життя. В проактивному контексті гіпотеза є також описом кримінально-правових відносин, коло учасників яких у рамках позитивної кримінальної відповідальності є більш широким, ніж у зв'язку із вчиненням правопорушення. Так, гіпотеза ст. 289 "Незаконне заволодіння транспортним засобом" КК України надає будь-якому потенційному потерпілому право застосовувати такі правомірні засоби, які можуть перешкодити спробам такого заволодіння (а за Правилами дорожнього руху – це є навіть обов'язком: "15.12. Водій не повинен залишати транспортний засіб, не вживши всіх заходів, щоб не допустити його самовільного руху, проникнення до нього і (або) незаконного заволодіння ним" [35]). Умова застосування ст. 305 "Контрабанда наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів або фальсифікованих лікарських засобів" – пов'язана із митним контролем і забезпечує уповноважені органи не тільки правом шукати приховане від митного контролю в місцях його проходження, але і перешкоджати вчиненню транскордонних переміщень поза такими місцями.

Кримінальне право не просто констатує реальну чи потенційну (поточну чи прогнозовану) загрозу (матеріальне право), але через юрисдикцію і підслідність (процесуальне право) встановлює суб'єктів, відповідальних за її відвернення. Однак, підслідність, за визначенням, стосується лише досудового розслідування, тобто є в принципі реактивним інститутом. На проактивному щаблі вона трансформується у функціональність, компетенцію державних інституцій. Останні визначено набагато менш конкретно, що може пояснювати як конкуренцію, так і пасивність у протидії загрозам.

Правовою доктриною (П.Л. Фріс, В.О. Навроцький, О.О. Пащенко, М.І. Хавронюк та інші) вироблено правила, або ж обставини криміналізації. Їх важливо розглянути, оскільки ці правила, в світлі наведеного вище, є способом виявлення та констатації кримінальних загроз, а їх застосування є проактивною діяльністю на макрорівні. Не вдаючись до повного їх викладу, зосередимося лише на деяких:

спосіб кримінально-правового захисту не повинен бути суспільно небезпечним та/або обтяжувати суспільні відносини в більшій мірі, ніж гадане суспільно небезпечне діяння.[5] Це правило можна застосувати і на нижчі, конкретні рівні запобігання кримінальним загрозам: засіб запобігання не повинен сам по собі становити суспільну небезпеку;

боротьба із суспільно небезпечним діянням має здійснюватися за допомогою саме кримінального права, оскільки воно забезпечує захист від суспільно небезпечних діянь, який не надають інші правові засоби. Але якщо кримінальне право теж неспроможне, криміналізація недоречна. Суспільно небезпечні діяння в цьому разі лишаються такими, і межа, за якою кримінальне право не може їм протидіяти збігається із рубіжем, за яким право в цілому вже не може виконувати функцію регулятора суспільних відносин.

заборона має бути дієвою, забезпеченою всіма необхідними засобами. Можливість боротьби з діянням за допомогою кримінально-правових засобів найбільш наочно виражається через так звану "процесуальну здійсненність" переслідування. Будь-яка ознака складу кримінального правопорушення повинна бути сформульована так, щоб його вчинення могло бути виявлено і доведено [36, с. 270–271, 295]. Очевидно, що процесуальний аспект не є єдиною умовою дієвості, і тут слід говорити більш широко – про принципову можливість забезпечення невідворотності покарання за порушення відповідної заборони. Зокрема, мають бути наявними сили, засоби, ресурси для реалізації кримінально-правової заборони [36, с. 270–271, 295]. Дієвість чинних (а у разі рішення про криміналізацію – і нових) кримінально-правових норм визначається рівнем спроможності правоохоронної та судової системи. З огляду на позитивний аспект кримінальної відповідальності та охоплення завданням КК України зокрема запо-

[5] Це правило створює і міжгалузеві правові ефекти: недопустимість доказів, одержаних незаконним шляхом, у т.ч. – абсолютну заборону використання катування як методу одержання зізнання; феномен малозначності діяння, інститут приватного обвинувачення;

бігання кримінальним правопорушенням, видається вартим поставити питання про віднесення до правил (умов, обставин) криміналізації не лише переслідування, але і запобігання кримінальним правопорушенням.

Отже, рівень правоохоронної спроможності є одним критеріїв, які мають бути враховані під час криміналізації. Ця спроможність має багато складових: правове, організаційно-правове, матеріальне, технічне тощо. І, не в останню чергу, її визначає стан криміналістичного і судово-експертного забезпечення. В обох своїх проявах це забезпечення полягає у використанні спеціальних знань. Звісно, це знання має сталу тенденцію до поглиблення, удосконалення, раціоналізації. Свідченням цього є поглиблення спеціалізації – все більш складна і розгалужена класифікація судових експертиз в Україні. Судово-експертні установи надають суду і учасникам провадження дедалі більший спектр можливостей для дослідження дедалі більшого кола об'єктів; збільшується надійність і економічність криміналістичної техніки. Суспільний запит, який не був реалізований через відсутність наукових та технічних можливостей, по мірі їх розвитку задовольняється. Долається розрив між нагальними потребами і правоохоронними можливостями щодо захисту суспільних відносин. Але чи не відбувається навпаки? Чи не диктуються – без очевидної суспільної потреби – кримінально-правові заборони вже тим фактом, що їх може бути забезпечено технічно? Тобто нібито інтереси визначаються можливостями – і тільки ними? Або – ще гірше – криміналізація не зважає на такі "дрібниці", як відсутність[6] наукової і технічної основи для протидії новим видам кримінальних правопорушень?

Відштовхуючись від здійсненності кримінального переслідування розглянемо завдання кримінально-правової заборони більш широко – у проактивному, запобіжному аспекті. Кожне встановлення заборони вимагає від держави не тільки і не стільки знайти і покарати порушника, як не допустити порушення в принципі. Звісно, факт криміналізації означає, що законодавець вважає державу, насамперед – її правоохоронну систему, спроможною запобігати, попереджати, припиняти, розслідувати відповідні злочини та застосовувати кримінальне покарання до осіб, які їх вчинили. Що уключає і вимогу до системи криміналістичного і судово-експертного забезпечення.

Свідченням коректної криміналізації важливою є ефективність кримінально-правової заборони. Така ефективність має три рівні: (1) унеможливлення порушення; (2) запобігання порушенню, можливість вчинення якого не усунена; (3) припинення порушення, яке триває, і притягнення до відповідальності за порушення, запобігти якому не вдалося. Релевантними, але вочевидь не охопленими власне забороною, є відвернення, зменшення негативних наслідків порушення та кримінально-правова реституція – відновлення стану, який існував до порушення.

Відповідно до цих рівнів ключову роль для дієвості заборони відіграє спочатку виявлення та зменшення значення ролі детермінант злочинності як негативного і відносно масового суспільного явища, підвищення обізнаності та зменшення суспільної толерантності та соціальної ліні; потім – створення умов, які ускладнюють, роблять порушення заборони складним, недоцільним, менш привабливим, ніж правомірні способи задоволення потреби, а для необережних форм – запровадження технічних і організаційних заходів, які зменшують імовірність порушення заборони внаслідок людської необачності, помилки. Коли йдеться про порушення, яке вже готується або перебуває на стадії замаху, ефективність заборони досягається цілеспрямованими заходами з виявлення ознак діяння; закінчене кримінальне правопорушення виявляється через його наслідки, спричинені діянням зміни. Якщо спочатку йдеться про здебільшого кримінологічне попередження, по мірі звуження до конкретного ризику вчинення кримінального правопорушення на перший план виходить криміналістика. Адже саме її завданням є забезпечення не тільки розслідування, але і, залежно від конкретних доктринальних обґрунтувань – запобігання кримінальним правопорушенням або їх попередження. Звідси, з деякою часткою умовності і взаємоперетинання, можна розподілити сферу відповідальності – на першому рівні – кримінології, на другому – "проактивної" криміналістики, на третьому – "звичайної", "реактивної" криміналістики.

Висновки. Теорія ставить перед криміналістикою завдання не лише з допомоги у розслідуванні кримінальних правопорушень, але так само – і з запобігання і попередження їх вчиненню. Так звана проактивна діяльність має у своїй підставі дещо набагато менш конкретне, ніж юридичній факт правопорушення – загрозу, імовірнісну, непевну подію у майбутньому. Тому загроза, здавалося б, утворює значно менший обсяг повноважень для правоохоронців. В свою чергу вторинна, допоміжна роль криміналістики має порівняно вузьке коло таких повноважень як чогось, що має бути забезпечено криміналістичною технікою чи методами. Спеціалісти і експерти державних спеціалізованих установ застосовують свої спеціальні знання здебільшого пост-фактум, в реактивному процесуальному режимі, яким є кримінальне провадження. Водночас виправданість наведеного підходу заперечує концепція позитивної кримінальної відповідальності та визначення процесу криміналізації як роботи з ідентифікації загроз, протидія яким може ефективно здійснюватися засобами кримінального права. Крім позитивної відповідальності і загальної превенції, Кримінальний кодекс виконує й іншу важливу місію – він формує вичерпний перелік (кримінальних) загроз, від яких держава має захистити себе, суспільство і громадян. Вказане означає і обов'язок державних органів, бути спроможними їм протидіяти, в тому числі – криміналістичним інструментарієм.

Оскільки правила криміналізації мають враховувати фактичну здійсненність протидії суспільно-небезпечним діянням, чинником криміналізації є технологічний розвиток та інше посилення спроможностей криміналістики. Цей чинник дозволяє переносити наявні загрози і ризики до категорії таких, яким можна протиставити конкретні тактичні і технічні рішення і технології. Таке розуміння місця криміналістики не вміщується в сформовану минулому столітті у криміналістиці "теорію криміналістичної профілактики", яка номінально висувала до криміналістики вимоги сприяти органам досудового розслідування у їх роботі з запобігання під час розслідування. Не йдеться і про перебирання "проактивною криміналістикою" більш загальних і масштабних завдань з кримінологічного попередження. Ключовим для розуміння запропонованої функції криміналістики є те, що її проактивність вже наразі забезпечує вельми широке коло суб'єктів, адже уключає всі заходи ускладнення, унеможливлення чи підвищення до високого рівня імовірності викриття зловмисника. Водночас, більш широкому забезпеченню захисту правоохоронюваних інтересів посприяло би усвідомлення переваг наділення криміналістики проактивною функцією. Оскільки попри певні труднощі проактивна парадигма укорінюється, зокрема, в правоохоронну роботу, можна прогнозувати запит практики на забезпечення криміналістикою широкого кола конкретних заходів запобігання вчиненню кримінальних правопорушень.

[6] Приклад: кримінальна відповідальність за контрабанду – тобто переміщення поза митним контролем (чи з приховуванням від нього), зокрема, культурних цінностей (ст. 201 КК України). Не лише недопущення, але навіть своєчасне припинення не може наразі спиратися на криміналістичну підтримку у разі, якщо предметом такого переміщення є такі цінності в нематеріальній (цифровій) формі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Криміналістика: метод. рек. до спецкурсу / уклад. А. П. Гусак, І. В. Гончаров, О. В. Крикунов. Луцьк: Волинськ. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2022. 91 с. URL: https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/21094/3/Kryminalistyka.pdf (дата звернення 03.06.2025).
2. Перлін С. І. Значення експертної профілактики для запобігання злочинам. *Сучасні тенденції розвитку криміналістики та кримінального процесу.* Харків, 2017. С. 152–153. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/08_11_2017/pdf/69.pdf (дата звернення: 27.05.2025).
3. Шевчук В. Криміналістична профілактика злочинів та її роль у побудові методики розслідування: дискусійні проблеми. *Вісник Академії правових наук України*. № 2 (29). С. 173–180. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/4680/1/Shevchuk_173.pdf (дата звернення: 27.05.2025).
4. Рекомендації Комітету з питань етики щодо припинення (обмеження) використання джерел інформації держави-агресора в наукових публікаціях. Затверджено Комітетом з питань етики. Протокол № 36 (46) від 30.11.2023 / Національне агентства із забезпечення якості вищої освіти. URL: https://shorturl.at/aQLFz (дата звернення: 27.05.2025).
5. Томин С. В. Об'єкт та предмет профілактики кримінальних правопорушень як окремого вчення криміналістики. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2016. № 3(12). С. 123–127. URL: http://www.pjv.nuoua.od.ua/v3_2016/27.pdf (дата звернення: 27.05.2025).
6. Reiss R. A. Manuel de police scientifique (technique). Vol. I. Vols et homicides. 1911. Suisse. Imprimeries reunies s. a. Lausanne. URL: https://archive.org/details/manueldepolicesc01reis/page/57/mode/1up?view=theater (дата звернення: 27.05.2025).
7. Криміналістика : мультимедійний навчальний підручник / П. Є. Антонюк, А. О. Антощук, О. О. Вакулик та ін. *Національна академія внутрішніх справ. Кафедра криміналістики та судової медицини.* URL: https://arm.navs.edu.ua/books/criminalistics/info/lec22.html (дата звернення: 27.05.2025).
8. Маркусь В. О. Криміналістика. Навчальний посібник. Київ: Кондор, 2007. 558 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KNIGI/KONDOR1/CD/KRIMINALISTIKA2007.pdf (дата звернення: 27.05.2025).
9. Гусак А. П. Основи криміналістичної техніки: навчально методичні рекомендації до наукового компонету. Луцьк: Волинськ. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2023. 80 с. URL: https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/22694/5/Osn_krym_tekh.pdf (дата звернення: 27.05.2025).
10. Becker G. Crime and Punishment: An Economic Approach. *Journal of Political Economy*. 1968. Vol. 76. №. 2. *JSTOR*. URL: http://www.jstor.org/stable/1830482 (accessed 30 June 2025).
11. Запобігання та контроль організованої злочинності: Стратегія Європейського Союзу на початок нового тисячоліття (2000/C 124/01) : Рекомендації від 01.01.2000 / Європейський Союз. *Законодавчі і нормативні акти з банківської діяльності.* 2002. № 11. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_233#Text (дата звернення 02.06.2025).
12. Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union – Part three: Union policies and internal actions – Title V: area of freedom, security and justice – Chapter 4: Judicial cooperation in criminal matters. *Official Journal.* № 115. 09/05/2008. P. 0081. *EUR-Lex* URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/treaty/tfeu_2008/art_84/oj (accessed 30 June 2025).
13. Communication from the Commission to the Council and the European Parliament – Crime prevention in the European Union (COM/2004/0165 final). *EUR-Lex*. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52004DC0165 (accessed 30 June 2025).
14. Council Decision of 28 May 2001 setting up a European crime prevention network, *Official Journal*. № 153. 08.06.2001. P. 1. *EUR-Lex*. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dec/2001/427/oj/eng (accessed 30 June 2025).
15. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Ратифіковано із заявою Законом № 1678-VII від 16.09.2014. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 40. Ст. 2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 27.05.2025).
16. Кримінальний кодекс України. Кодекс України від 05 квітня 2001 року № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25-26. Ст. 131. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 27.05.2025).
17. Гритенко О. А. Покарання за залишення в небезпеці у законодавстві деяких зарубіжних країн та України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 11. URL: http://www.lsej.org.ua/11_2022/131.pdf (дата звернення: 23.05.2025).
18. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 23.05.2025).
19. Про оперативно-розшукову діяльність. Закон України від 18 лютого 1992 року № 2135-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 22, ст.303. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text (дата звернення 19.06.2025).
20. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів. Закон України від 23 грудня 1993 року № 3781-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 11. Ст. 50. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3781-12#Text (дата звернення 19.06.2025).
21. Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві. Закон України від 23 грудня 1993 року № 3782-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1994. № 11. Ст. 51. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3782-12#Text (дата звернення 19.06.2025).
22. Про судову експертизу : Закон України від 25 лютого 1994 року № 4038-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1994. № 28. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text (дата звернення 21.05.2025).
23. Steal, deal and repeat – How cybercriminals trade and exploit your data – Internet Organised Crime Threat Assessment. Publications Office of the European Union. Luxembourg, 2025. 26 p. *Europol.* https://www.europol.europa.eu/cms/sites/default/files/documents/Steal-deal-repeat-IOCTA_2025.pdf (дата звернення 21.05.2025).
24. Про основи національної безпеки України. Закон України від 19 червня 2003 року № 964-IV [втратив чинність на підставі Закону № 2469-VIII від 21.06.2018]. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 39 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15#Text (дата звернення 19.06.2025).
25. Стратегія національної безпеки України "Безпека людини – безпека країни". Затверджено Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020. *Урядовий кур'єр*. 2020. 16 вересня. № 179. URL: https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037 (дата звернення 19.06.2025).
26. Шеклі Р. Сторожовий птах [Watchbird]. *УкрЛіб*. URL: https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=4349 (дата звернення 19.06.2025).
27. Дік Ф. К. Звіт меншості. *Повне зібрання короткої прози.* Том 3. / з англ. пер. Є. Полякова, Г. Гнедкової ; ред. Л. Пішко. Київ : Видавництво Жупанського, 2023. 1954–1963. С. 356–397. *Чтиво.* URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Philip_Dick/Povne_zibrannia_korotkoi_prozy_Tom_3_19541963.pdf? (дата звернення: 20.06.2025).
28. Дяченко М., Дяченко С. Пандем [Pandem] ; пер. О. Негребецький. Харків : Фоліо, 2010. 411 с. *Чтиво*. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Diachenko_Maryna/Pandem/ (дата звернення: 30.06.2025)
29. Шостко О. Ю. Біологічні та психологічні теорії пояснення злочинної поведінки неповнолітніх у США. *Теорія і практика правознавства*. 2015. Вип. 1 (7). URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/17144/1/Shostko_2015-1.pdf (дата звернення: 20.06.2025).
30. Зарубіжні концепції причин злочинності : Лекція з дисципліни "Кримінологія" / Кафедра кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ. *Національна академія внутрішніх справ.* URL: https://www.navs.edu.ua/files/kafedru/kkvp/lectures/kruminolog/10.docx (дата звернення: 20.06.2025).
31. Про боротьбу з тероризмом : Закон України від 20 березня 2003 року № 638-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. № 25. Ст. 180. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15#Text (дата звернення: 20.06.2025).
32. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо особливого режиму досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції. Закон України від 12 серпня 2014 року № 1631-VII. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 39. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1631-18#Text (дата звернення: 20.06.2025).

33. Про визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства внутрішніх справ України, Генеральної прокуратури України, Служби безпеки України від 26 серпня 2014 року № 872/88/537 : наказ Міністерства внутрішніх справ України, Офісу Генерального прокурора; Служби безпеки України із 02.01.2024 № 2/1/2. *Офіційний вісник України*. 2024. 15 лютого. № 14. Ст. 941. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0079-24#n6 (дата звернення: 20.06.2025).

34. Методологія оцінювання ризиків та загроз організованої злочинності в Україні / І. М. Гриненко, А. Ю. Ковальчук, В. С. Літновський, Д. М. Прокоф'єва-Янчиленко, Б. В. Сокрут. Київ. Атіка, 2012. 252 с.

35. Правила дорожнього руху. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 10 жовтня 2001 р. № 1306. *Офіційний вісник України.* 2001. 26 жовтня. № 41. С. 35. Стаття 1852. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1306-2001-%D0%BF#Text (дата звернення: 20.06.2025).

36. Пащенко О. О. Соціальна обумовленість закону про кримінальну відповідальність : монографія. Харків : Юрайт, 2018. 446 с. URL: https://shorturl.at/UTmq3 (дата звернення: 20.06.2025).

УДК 343.13:343.14:347.94](477)
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/42

НОРМАТИВНА НЕВИЗНАЧЕНІСТЬ РЕЗУЛЬТАТІВ ЗАСТОСУВАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ СПЕЦІАЛІСТОМ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

NORMATIVE UNCERTAINTY OF THE RESULTS OF THE APPLICATION OF SPECIAL KNOWLEDGE BY A SPECIALIST IN CRIMINAL PROCEEDINGS

Дунаєвська Л.Г., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики
Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті розглядається проблема нормативної невизначеності, пов'язаної із застосуванням спеціальних знань спеціалістом у кримінальному провадженні. Акцентується увага на змінах, внесених до Кримінального процесуального кодексу України Законом України від 22 листопада 2018 року № 2617-VIII, щодо спрощеного досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень, зокрема на суттєвому розширенні переліку процесуальних джерел доказів, що використовуються у провадженнях про кримінальні проступки. Окрім традиційних процесуальних джерел доказів, визначених ст. 84 КПК України, процесуальними джерелами доказів у кримінальному провадженні про кримінальні проступки також є пояснення осіб, результати медичного освідування, висновки спеціалістів, показання технічних приладів і технічних засобів, що мають функції фото- і кінозйомки, відеозапису, чи засобів фото- і кінозйомки, відеозапису (ч. 1 ст. 298¹ КПК України), що, у свою чергу, набуло подальшого розвитку в Законі України від 9 жовтня 2024 року № 4009-IX, яким внесено зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо оптимізації діяльності спеціалістів у кримінальному провадженні.

Проаналізовано практику Верховного Суду, наведено правову позицію з постанови колегії суддів Третьої судової палати ККС ВС від 07.11.2024 у справі № 344/8350/22 (провадження № 51-1808км24), що висновок спеціаліста у розумінні ст. 298-1 КПК не є доказом у кримінальному провадженні щодо злочинів, а тому не може підтверджувати чи спростовувати передбачені ч. 1 ст. 91 КПК обставини, які підлягають доказуванню.

Розглянуто сутність спеціальних знань у кримінальному процесі та доказове значення результатів їх застосування спеціалістом у досудовому розслідуванні та під час судового розгляду. Звертається увага на нормативну невизначеність результатів застосування спеціальних знань спеціалістом у кримінальному провадженні.

Ключові слова: спеціальні знання, спеціаліст, висновок спеціаліста, висновок експерта, процесуальні джерела доказів, дослідження доказів, кримінальний проступок, кримінальне провадження.

The article addresses the issue of regulatory uncertainty related to the application of specialized knowledge by a specialist in criminal proceedings. Emphasis is placed on the amendments to the Criminal Procedure Code of Ukraine introduced by the Law of Ukraine dated November 22, 2018, No. 2617-VIII, concerning the simplified pre-trial investigation of certain categories of criminal offenses, particularly the significant expansion of the list of procedural sources of evidence used in proceedings on criminal misdemeanors. In addition to the traditional procedural sources of evidence defined in Article 84 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, such sources in proceedings on criminal misdemeanors also include statements by individuals, results of medical examinations, conclusions of specialists, readings from technical devices and instruments with photo and video recording functions, or from means of photo and video recording (Part 1 of Article 298¹ of the Criminal Procedure Code of Ukraine). These provisions were further developed in the Law of Ukraine dated October 9, 2024, No. 4009-IX, which amended the Code of Ukraine on Administrative Offenses, the Criminal Code, and the Criminal Procedure Code of Ukraine to optimize the role of specialists in criminal proceedings.

The article analyzes the case law of the Supreme Court, including the legal position set out in the ruling of the panel of judges of the Third Judicial Chamber of the Criminal Court of Cassation of the Supreme Court dated November 7, 2024, in case No. 344/8350/22 (case No. 51-1808km24), which stated that the conclusion of a specialist, as understood under Article 298¹ of the CPC, is not considered evidence in criminal proceedings concerning crimes and therefore cannot confirm or refute the circumstances subject to proof under Part 1 of Article 91 of the CPC of Ukraine.

The article also examines the essence of specialized knowledge in criminal proceedings and the evidentiary value of results obtained through its use by a specialist during pre-trial investigation and court proceedings. Attention is drawn to the regulatory uncertainty surrounding the application of such knowledge and the proper procedural status of the specialist's conclusion in criminal proceedings.

Key words: specialized knowledge, specialist, specialist's conclusion, expert opinion, procedural sources of evidence, examination of evidence, criminal misdemeanor, criminal proceedings.

Постановка проблеми. Інститут спеціаліста у кримінальному провадженні відіграє важливу роль у забезпеченні об'єктивного та всебічного дослідження обставин кримінального правопорушення. У зв'язку з черговими змінами до КПК України виникла нормативна невизначеність результатів застосування спеціальних знань спеціалістом у кримінальному провадженні. Зокрема, не встановлено чітких меж між висновком спеціаліста та висновком експерта, що спричиняє неоднозначність правозастосування, викликає сумніви щодо допустимості таких матеріалів як доказів. У чинному кримінальному процесуальному законодавстві відсутні уніфіковані підходи до оцінки та використання результатів діяльності спеціаліста, що створює передумови для суб'єктивного тлумачення та процесуальних помилок. Ці обставини свідчать, що вказана проблема потребує додаткового дослідження, що визначає її актуальність.

Метою статті є аналіз актуальних питань нормативної невизначеності результатів застосування спеціальних знань спеціалістом у кримінальному провадженні.

Аналіз останніх досліджень. Проблематика нормативної невизначеності результатів застосування спеціальних знань спеціалістом у кримінальному провадженні активно висвітлюється у сучасній юридичній науці науковцями: Антонюк П.Є., Бондар В.С., Волошин О.Г., Лук'янчиков Є.Д., Лук'янчиков Б.Є., Коваленко А.В., Михальчук Т.В., Михайлов В.О., Свобода Є.Ю., Сорока І.В., Тимчишин А.М., Торбас О.О. тощо. Однак, незважаючи на значний внесок дослідників, питання нормативної невизначеності результатів застосування спеціальних знань спеціалістом залишаються недостатньо врегульованими, що зумовлює потребу в подальшому комплексному дослідженні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Залучення осіб, що володіють спеціальними знаннями, до участі в кримінальному проваджені зумовлене його завданнями, у вирішенні яких може надати допомогу особа, яка володіє певними знаннями, навичками і досвідом. Своєчасне й обґрунтоване застосування спеціальних знань суттєво розширює можливості виявлення фактів, необхідних для встановлення обставин, які підлягають доказуванню в межах досудового розслідування кримінальних правопорушень і є одним із засобів підвищення ефективності розслідування.

Спеціальними знання є не загальновідомі в судочинстві наукові, технічні та практичні знання, що набуті в результаті професійного навчання чи роботи за певною спеціальністю особою, залученою як спеціаліст з метою допомогти слідчому чи суду з'ясувати обставини справи або надати висновки з питань, для вирішення яких потрібні такі знання [1, с. 22].

Відповідно до ч. 1 ст. 71 КПК України спеціалістом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками і може надавати консультації, пояснення, довідки, висновки та інші документи під час досудового розслідування і судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок [2]. Законом України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо оптимізації діяльності спеціалістів у кримінальному провадженні» [3] законодавець вніс зміни в ч. 1 ст. 71 КПК України і зазначив, що спеціаліст може надавати не лише консультації, пояснення, довідки, висновки, а також інші документи, при цьому не виокремив, які документи необхідно вважати іншими.

З метою забезпечення належної ефективності проведення окремих слідчих (розшукових) дій доцільно, а в окремих випадках необхідно обов'язково залучити спеціаліста у проведенні відповідної дії. Зокрема, кримінальний процесуальний кодекс зобов'язує слідчого, прокурора залучити до проведення слідчої (розшукової) дії особу, яка володіє спеціальними знаннями: під час огляду трупа обов'язкова участь судово-медичного експерта або лікаря, якщо вчасно неможливо залучити судово-медичного експерта (ч. 1 ст. 238 КПК України); при проведенні огляду трупа, пов'язаного з ексгумацією, обов'язкова присутність судово-медичного експерта, який може вилучити зразки тканини і органів або частини трупа, необхідні для проведення експертних досліджень (частини 2, 3 ст. 239 КПК України); проведення допиту малолітньої або неповнолітньої особи проводиться у присутності законного представника, педагога або психолога, а за потреби – лікаря (ч. 1 ст. 226 КПК України); при проведенні слідчих (розшукових) дій за участю малолітньої або неповнолітньої особи забезпечується участь законного представника, педагога або психолога, а за потреби – лікаря (ч. 1 ст. 227 КПК України) [2].

На етапі проведення слідчої (розшукової) дії спеціаліст допомагає слідчому здійснити попереднє дослідження виявлених об'єктів з метою визначення в них ознак і властивостей, що мають доказове значення у кримінальному провадженні.

Зокрема, спеціаліст-криміналіст на місці події:

1) надає консультації слідчому (дізнавачу) з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок;

2) з використанням спеціальних знань та навичок, науково-технічних засобів і спеціального обладнання проводить вимірювання, фотографування, звуко- чи відеозапис, складає плани і схеми, виготовляє графічні зображення оглянутого місця чи окремих речей;

3) виявляє, фіксує, здійснює вилучення та пакування матеріальних об'єктів, які несуть на собі слідову інформацію вчиненого правопорушення;

4) проводить експрес-аналіз за зовнішніми характеристиками вилучених об'єктів (без надання письмового висновку), звертає увагу слідчого на фактичні дані, що мають значення для розслідування обставин кримінального правопорушення;

5) відповідає за якісну фіксацію всієї слідової інформації, повноту відображених про це даних у протоколі огляду та схемі (плані) до нього (п. 2.10) [4].

Також спеціаліст може бути залучений сторонами кримінального провадження під час досудового розслідування і судом під час судового розгляду для надання безпосередньої технічної допомоги, а саме фотографування, складення схем, планів, креслень, відбір зразків для проведення експертизи тощо, а також для надання довідок, висновків та інших документів. Зокрема спеціаліст має право надавати висновки з питань, що належать до сфери його знань, під час досудового розслідування кримінальних проступків, у тому числі у випадках, передбачених ч. 3 ст. 214 КПК України; надавати довідки з питань, що належать до сфери його знань, у випадках, передбачених ч. 3 ст. 245[1] КПК України; надавати довідки, висновки з питань, що належать до сфери його знань, щодо ідентифікації особи, зброї, бойових припасів, вибухових речовин, вибухових пристроїв, слідів вибуху або пострілу, наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, сильнодіючих лікарських засобів (п. 9 ч. 4 ст. 71 КПК України). Під час дослідження доказів суд має право скористатися усними консультаціями або письмовими роз'ясненнями спеціаліста, наданими на підставі його спеціальних знань (ст. 360 КПК України) [2].

Доцільно зазначити, що відомості про хід та результати застосування спеціалістом спеціальних знань та навичок мають важливе значення для кримінального провадження. Проте законодавцем у ст. 95 КПК України не передбачено можливості допиту спеціаліста та отримання від нього показань, як процесуальних джерел доказів.

Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень» [5] доповнено кримінальний процесуальний кодекс України ст. 298[1], відповідно до якої у кримінальних провадженнях про кримінальні проступки, окрім процесуальних джерел доказів, передбачених ст. 84 КПК України, також є пояснення осіб, результати медичного освідування, висновок спеціаліста, показання технічних приладів і технічних засобів, що мають функції фото- і кінозйомки, відеозапису, чи засобів фото- і кінозйомки, відеозапису. Законодавець зазначає, що зазначені джерела доказів можуть бути використані у кримінальному провадженні щодо злочину, але лише на підставі ухвали слідчого судді, яка постановляється за клопотанням прокурора (ч. 2 ст. 298[1] КПК України). В той же час у п. 5 ч. 2 ст. 99 КПК України зазначено, що довідки, висновки та інші документи спеціалістів можуть належати до документів. Тоді виникає питання: висновок спеціаліста є окремим процесуальними джерелами доказів чи документом.

Згідно з ст. 300 КПК України, висновок спеціаліста має відповідати вимогам до висновку експерта, які визначаються у ст. 102 КПК України. Відповідно спеціаліст несе кримінальну відповідальність за завідомо неправдивий висновок (ст. 384 КК України) та за відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків (ст. 385 КК України). Тоді виникає питання: в чому полягає різниця між висновком спеціаліста та висновком експерта.

Таким чином розширено повноваження спеціаліста під час розслідування кримінальних проступків, оскільки спеціаліст може надавати не лише консультації, але й висновки. Для з'ясування обставин вчинення кримінального проступку висновки спеціаліста можуть бути отримані до несення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслі-

дувань і мають статус процесуальних джерел доказів. Тоді виникає питання: чи можуть формуватися докази за межами кримінально процесуальної діяльності.

Висновок спеціаліста у розумінні ст. 298-1 КПК не є доказом у кримінальному провадженні щодо злочинів, а тому не може підтверджувати чи спростовувати передбачені ч. 1 ст. 91 КПК обставини, які підлягають доказуванню. На це вказав Касаційний кримінальний суд Верховного Суду у постанові від 7 листопада 2024 року у справі № 344/8350/22. Такий висновок Колегії суддів ВС ґрунтується на наступному.

Обставини справи: водій, керуючи технічно справним службовим автомобілем, виїхав на смугу зустрічного руху, внаслідок чого допустив зіткнення з мотоциклістом.

Позиції судів першої та апеляційної інстанцій: суди попередніх інстанцій визнали винуватим та засудили водія за ч. 2 ст. 286 КК.

У касаційній скарзі сторона захисту стверджувала, що місцевий суд, при ухваленні вироку, не надав жодної оцінки висновку спеціаліста під назвою «Письмова консультація». Захисник вказував, що під час апеляційного розгляду ставив питання про повторне дослідження цього висновку, однак суд йому відмовив.

Позиція ККС: залишено без зміни ухвалу апеляційного суду.

Обґрунтування позиції ККС: ККС зазначає, що спеціаліст має право надавати висновки з питань, що належать до сфери його знань, під час досудового розслідування кримінальних проступків. Під час дослідження доказів суд має право скористатися усними консультаціями або письмовими роз'ясненнями спеціаліста, наданими на підставі його спеціальних знань. Спеціалісту можуть бути поставлені питання щодо суті наданих усних консультацій чи письмових роз'яснень.

Як убачається з матеріалів кримінального провадження сторона захисту в суді першої інстанції заявляла клопотання про долучення до матеріалів кримінального провадження письмової консультації спеціаліста автотехніка, наданого у відповідь на лист захисника, у якому, серед інших, ставились питання щодо причин настання ДТП.

Із системного аналізу норм статей 84, 298-1 КПК випливає, що висновок спеціаліста у розумінні абз. 2 ч. 1 ст. 298-1 КПК не є доказом у кримінальному провадженні щодо злочинів, а відтак не може підтверджувати чи спростовувати обставини, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні щодо злочинів, передбачені ч. 1 ст. 91 КПК [6, 26].

Отже, застосування професійних знань і навичок спеціаліста сприяє виявленню та вилученню криміналістично значущої (доказової) інформації, обранню наукових методів пізнання об'єктивної дійсності, послідовності та результатів їх застосування. Оскільки використання спеціальних знань в кримінальному провадженні є важливим для процесу доказування і виконання завдань кримінального судочинства, то необхідно усунути нормативну невизначеність результатів застосування спеціальних знань спеціалістом у кримінальному провадженні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лисиченко В.К., Циркаль В.В. Использование специальных познаний в следственной и судебной практике. Учебное пособие. Киев: КГУ, 1987. 100 с.

2. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI (із змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (дата звернення 30.06.2025).

3. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо оптимізації діяльності спеціалістів у кримінальному провадженні: Закон України від 09.10.2024 № 4009-IX. URL: // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4009-20#n19 (дата звернення 30.06.2025).

4. Інструкція з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні, затверджена наказом Міністерства внутрішніх справ України від 07.07.2017 № 575. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17#Text (дата звернення 30.06.2025).

5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень: Закон України від 22.11.2018 № 2617-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2617-19#n620 (дата звернення 30.06.2025).

6. Огляд судової практики Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду (актуальна практика). Рішення, внесені до ЄДРСР, за листопад 2024 року / Упоряд.: управління аналітичної та правової роботи Касаційного кримінального суду департаменту аналітичної та правової роботи; голова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду О. П. Марчук. Київ, 2024. 37 с.

УДК 341.4
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/43

ПРОБЛЕМИ ДОПУСТИМОСТІ ДОКАЗІВ, ОТРИМАНИХ У ПОРЯДКУ МІЖНАРОДНОЇ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ: НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА МІЖНАРОДНИЙ ПІДХОДИ

PROBLEMS OF THE ADMISSIBILITY OF EVIDENCE OBTAINED THROUGH INTERNATIONAL LEGAL ASSISTANCE: NATIONAL AND INTERNATIONAL APPROACHES

Івашко С.В., к.ю.н.,
завідувач кафедри кримінально-виконавчого та кримінального права
Пенітенціарна академія України

Шипілов О.В., аспірант
Пенітенціарна академія України

У статті досліджуються проблеми допустимості доказів, отриманих у порядку міжнародної правової допомоги у кримінальному провадженні, з акцентом на національні та міжнародні підходи до їх оцінки.

В умовах зростання транснаціональної злочинності та глобалізації кримінального правосуддя актуалізується потреба в ефективному міждержавному співробітництві.

Розглянуто основні форми міжнародної правової допомоги у кримінальному процесі, зокрема: обмін доказовою інформацією, надання екстрадиційної допомоги, процесуальний супровід обшуків та інших слідчих (розшукових) дій.

Проаналізовано положення Кримінального процесуального кодексу України та підзаконних нормативно-правових актів, що регулюють порядок визнання та використання доказів, отриманих за міжнародними запитами.

Виокремлено низку проблем, серед яких – невизначеність правових критеріїв допустимості таких доказів, відсутність єдиних процедур перевірки їх законності та дотримання процесуальних гарантій, передбачених національним законодавством.

На прикладі судової практики окреслено випадки, коли суди визнавали отримані з-за кордону докази недопустимими через порушення прав сторін або процесуальних норм під час їх здобуття. Проаналізовано також підходи Європейського суду з прав людини, який, не обмежуючись формальним аналізом допустимості доказів, надає перевагу комплексній оцінці дотримання принципу справедливого судового розгляду. Наголошено на необхідності гнучкого підходу національних судів, який би відповідав міжнародним стандартам захисту прав людини.

У статті сформульовано пропозиції щодо вдосконалення законодавства України у сфері взаємного визнання доказів, а також розробки уніфікованих підходів до їх оцінки. Надано рекомендації для судів щодо критеріїв допустимості доказів, здобутих у рамках міжнародних запитів про правову допомогу. Акцентовано на важливості гармонізації національного процесуального законодавства з міжнародними стандартами задля забезпечення справедливості кримінального провадження.

Ключові слова: кримінальне провадження, міжнародна правова допомога, міжнародне співробітництво, двосторонні та багатосторонні договори, кримінальне правопорушення, процесуальні дії, запитувана держава, виконання міжнародного запиту, доказування, банківська таємниця.

This article addresses the issue of admissibility of evidence obtained through international legal assistance in criminal proceedings, with a focus on national and international approaches to its assessment. In light of increasing transnational crime and the globalization of criminal justice, effective inter-state cooperation becomes critically important. The study explores the primary forms of international legal assistance in criminal matters, such as the exchange of evidentiary materials, extradition assistance, and procedural support for searches and other investigative actions. The article analyzes the provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine and subordinate legal instruments regulating the recognition and use of evidence obtained via international requests. A number of challenges are identified, including the lack of clearly defined legal criteria for the admissibility of such evidence and the absence of standardized procedures for verifying its legality and compliance with procedural safeguards provided by national law. By reviewing judicial practice, the article highlights cases where foreign-obtained evidence was declared inadmissible due to violations of party rights or procedural irregularities. Particular attention is given to the jurisprudence of the European Court of Human Rights, which, while not rigidly formalistic regarding the admissibility of evidence, emphasizes a comprehensive assessment of procedural fairness as part of the right to a fair trial. The article argues that national courts should adopt a more flexible, human rights-compliant approach. It proposes amendments to Ukrainian legislation concerning mutual recognition of evidence and the development of a uniform evidentiary assessment mechanism. Recommendations are offered for judicial practice on admissibility criteria for evidence received through international legal cooperation. Emphasis is placed on the importance of harmonizing national procedural norms with international standards to ensure fairness in criminal adjudication.

Key words: criminal proceedings, international legal assistance, international cooperation, bilateral and multilateral treaties, criminal offense, procedural actions, requested state, execution of international request; evidence, banking secrecy.

Постановка проблеми. Міжнародна правова допомога у кримінальних провадженнях є невід'ємною складовою сучасної системи кримінального правосуддя в умовах глобалізації злочинності та зростання транснаціональних загроз. У контексті сучасних викликів організованої злочинності, тероризму, кіберзлочинності, корупції – обмін доказами та співпраця між державами набувають визначального значення для ефективного розслідування та розгляду кримінальних проваджень. Водночас порядок визнання та оцінки доказів, отриманих у межах міжнародної правової допомоги, регламентується комплексом правових норм і стандартів, спрямованих на забезпечення правової визначеності і гарантій захисту прав учасників кримінального провадження. У цьому контексті проблема допустимості таких доказів у кримінальному процесі залишається однією з найбільш актуальних і дискусійних.

Дана стаття присвячена аналізу ключових аспектів допустимості доказів, здобутих у порядку міжнародної правової допомоги, з огляду на національні та міжнародні підходи до їх оцінки. Здійснено комплексний аналіз нормативно-правового регулювання та практики застосування норм Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), а також позицій національних судів і міжнародних судових органів, зокрема Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), що визначають критерії допустимості таких доказів.

Метою статті є комплексне дослідження проблематики допустимості доказів, отриманих за міжнародними

запитами про правову допомогу у кримінальних провадженнях, з урахуванням національних і міжнародних підходів, виявлення проблемних аспектів процесу їх отримання та оцінки, а також формулювання пропозицій щодо удосконалення законодавства та судової практики.

Завданнями дослідження є:

1. Визначення юридичних засад здобуття та використання доказів у межах міжнародної правової допомоги з урахуванням вимог КПК України.

2. Аналіз правового статусу та критеріїв допустимості таких доказів в українському кримінальному процесі, виявлення суперечностей у судовій практиці.

3. Оцінка практики міжнародних судових інституцій, зокрема ЄСПЛ, щодо допустимості доказів, отриманих за міжнародними запитами, та порівняння її з національними підходами.

4. Визначення проблемних аспектів і перспектив удосконалення правового регулювання міжнародної правової допомоги в Україні.

Огляд досліджень і публікацій. У процесі підготовки статті враховано низку наукових праць, присвячених міжнародній правовій допомозі та проблемам допустимості доказів у кримінальному провадженні. Особливу увагу авторами статті приділено працям українських та іноземних авторів, нормативним актам, а також аналізу судової практики. До ключових джерел належать: монографія К. Амбоса «Міжнародне кримінальне право», де розглядаються принципи міжнародної правової допомоги та механізми взаємного визнання доказів [6]; наукові дослідження Ахтирської Н.М. та Головко Б.Ю., які присвячені європейським стандартам доказування з урахуванням прав людини. Важливий внесок у розвиток даної проблематики зробили українські вчені: Антонюк В., Зуєв В., Коваль О., Монастирська І., Пашковський В., які розглядали правові, процесуальні та правозахисні аспекти міжнародної правової допомоги [5, с. 39].

Виклад основного матеріалу. Міжнародна правова допомога у кримінальному провадженні передбачає співпрацю між державами у межах ратифікованих міжнародних договорів, що регламентують процедури обміну доказами, виконання процесуальних дій, надання документів, проведення слідчих і розшукових заходів. До основних міжнародних інструментів у цій сфері належать: Європейська конвенція про правову допомогу у кримінальних справах (1959 р.), Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності (2000 р.), а також численні двосторонні угоди між державами.

Принципи, що визначають діяльність у сфері міжнародної правової допомоги, включають:

• **принцип взаємності**, який передбачає взаємне виконання зобов'язань і сприяння у наданні допомоги;

• **принцип поваги до суверенітету держав**, що гарантує неможливість примусового втручання у внутрішні справи держави без її згоди;

• **принцип дотримання прав людини та основоположних свобод**, що вимагає забезпечення належних процесуальних гарантій під час отримання та використання міжнародних доказів.

Незважаючи на усталені принципи, на практиці існують значні виклики, пов'язані з різницею національних процесуальних систем, що ускладнює взаємне визнання доказів. Часто виникають питання щодо процедури легалізації доказів, оцінки їх законності, відповідності критеріям допустимості, встановленими статтями КПК України (зокрема ст.ст. 87, 88, 89 КПК України). Це потребує удосконалення як законодавчого, так і судового механізму з метою гармонізації національного кримінального процесу з міжнародними стандартами.

У сучасних умовах розвитку транснаціональної злочинності дедалі більшого поширення набувають докази, отримані в межах міжнародної правової допомоги. Водночас у вітчизняному кримінальному процесі відсутнє системне та комплексне правове регулювання питання їх допустимості, що зумовлює необхідність глибокого наукового дослідження відповідних підходів із врахуванням як вітчизняної правозастосовної практики, так і міжнародних зобов'язань України.

Допустимість доказу в кримінальному процесі розглядається як відповідність його отримання та подальшого використання вимогам процесуального законодавства, зокрема щодо джерела, способу отримання, форми фіксації та умов застосування. Відповідно до положень ст. 86 КПК України, доказ, одержаний із порушенням вимог закону, визнається недопустимим і не може бути використаний у кримінальному провадженні. Таким чином, законність процедур, що передували здобуттю доказу, є ключовим критерієм його допустимості [3].

У контексті міжнародної правової допомоги законність доказів визначається не лише національним процесуальним законодавством, а й нормами міжнародних договорів, які регламентують порядок отримання та передачі доказів між державами. Зокрема, необхідно враховувати положення Європейської конвенції про взаємну допомогу у кримінальних справах 1959 року, додаткові протоколи до неї, а також двосторонні угоди, укладені Україною з іншими державами.

Одним із проблемних аспектів є правова невизначеність щодо застосування іноземних процесуальних форм при отриманні доказів. У юридичній доктрині обґрунтовано наголошується, що доказ, здобутий за кордоном, може визнаватися допустимим за умови: по-перше, відповідності процедурам законодавства запитуваної держави; по-друге, дотримання положень міжнародного договору під час передачі доказів; по-третє, забезпечення процесуальних прав сторін, зокрема права на захист.

Аналіз практики Верховного Суду свідчить про відсутність усталеної правової позиції щодо визнання доказів, отриманих за кордоном, допустимими в кримінальному провадженні.

Водночас поширення практики автоматичного визнання доказів, здобутих через офіційні канали міжнародної правової допомоги, без належної оцінки їх законності, є небезпечним і суперечить вимогам ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка гарантує право на справедливий судовий розгляд і рівність сторін у процесі.

На відміну від деяких європейських юрисдикцій, у національному кримінальному процесі відсутній окремий стадіальний механізм попередньої перевірки допустимості доказів, отриманих за кордоном, що ускладнює здійснення функції захисту у судовому розгляді та створює ризики затягування провадження. Лише на стадії судового розгляду по суті сторона захисту може ознайомитися з обставинами походження таких доказів, що позбавляє її можливості своєчасно підготувати ефективні заперечення та клопотання.

Вітчизняні науковці, серед яких Ахтирська Н., Зуєв В., Коваль О. обґрунтовують необхідність унормування механізму фіксації обставин отримання міжнародних доказів, створення єдиного державного реєстру запитів про міжнародну правову допомогу, а також упровадження інституту експертизи процесуального походження доказів, здобутих за кордоном. Запровадження таких інструментів сприятиме уніфікації правозастосовної практики та підвищенню довіри до судових рішень у справах із міжнародним елементом [5, с. 207].

У контексті інтернаціоналізації кримінального судочинства та посилення міждержавної співпраці, питання допустимості доказів, отриманих у міжнародному вимірі, набуває особливої актуальності. Міжнародні стандарти в цій сфері формуються під впливом універсальних міжнародно-правових актів, практики міжнародних кримі-

нальних інстанцій, доктринальних положень і рішень регіональних правозахисних органів, насамперед ЄСПЛ. Аналіз цих джерел дозволяє виявити ключові критерії оцінки допустимості доказів у транснаціональному контексті.

Стрижневим принципом, що лежить в основі міжнародних підходів до допустимості доказів, є право на справедливий судовий розгляд, гарантоване статтею 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права і статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Так, ЄСПЛ у своїй усталеній практиці наголошує, що доказ не може розглядатися у відриві від загального контексту судового провадження, а ключовим є питання, чи було провадження в цілому справедливим.

У справі **«Шенк проти Швейцарії»** (рішення ЄСПЛ від 12 липня 1988 року) суд визнав допустимим використання запису телефонної розмови, зробленого без згоди учасників, незважаючи на порушення внутрішнього законодавства [15]. Натомість у справі **«Нечипорук та Йонкало проти України»** (рішення ЄСПЛ від 30 травня 2002 року) суд встановив неприпустимість доказів, здобутих внаслідок катувань, оскільки це суперечить абсолютній забороні катувань, закріпленій у статті 3 Конвенції [16].

Міжнародні стандарти у сфері кримінального правосуддя формують міжнародні кримінальні судові інституції, зокрема Міжнародний кримінальний суд (МКС), Міжнародний кримінальний трибунал для колишньої Югославії (ICTY), Міжнародний кримінальний трибунал для Руанди (ICTR), Спеціальний трибунал для Сьєрра-Леоне та інші. Відповідно до Римського статуту МКС, допустимість доказів визначається такими критеріями: релевантність до предмета провадження, достовірність (*credibility*) та відсутність суттєвих порушень прав обвинуваченого.

У справі **«Прокурор проти Томаса Лубанги Дійло»** (вирок МКС від 14 березня 2012 року) МКС підкреслив, що обмеження доступу сторони захисту до доказів обвинувачення може призвести до визнання судового розгляду несправедливим, навіть за наявності вагомих доказів вини. Суд також окреслив стандарти балансу процесуальних прав і критерії перевірки достовірності свідчень та документів, отриманих у межах міжнародної співпраці [13].

Практика ICTY допускає використання свідчень через відеозв'язок, письмових показань за умови проведення крос-допиту, а також непрямих доказів (чуток) за умови їх підтвердження іншими доказами. Зокрема, у справі **«Прокурор проти Караджича»** (вирок ICTY від 24 березня 2016 року) суд визнав дотриманим право на захист, оскільки обвинувачений мав можливість ставити запитання свідкам, навіть якщо показання давали дистанційно [14].

Особливою є абсолютна недопустимість доказів, отриманих із порушенням норм *jus cogens* – імперативних норм міжнародного права, таких як заборона катувань та жорстокого поводження. Такі докази не можуть бути використані в будь-якому провадженні незалежно від їхньої значущості.

У справі **«Салахов і Ісламова проти України»** (рішення ЄСПЛ від 14 березня 2013 року) суд наголосив, що застосування таких доказів свідчить про байдужість держави до фундаментальних прав людини, а також вказує на системні проблеми в організації слідства, що підриває довіру до судочинства [17].

З міжнародної практики також випливає принцип «*clean hands*» – суд не повинен визнавати допустимими докази, отримані шляхом обману, провокації, підкупу або незаконного тиску, дотримуючись принципу добросовісності збирання доказів.

У справі **«Тейшейра де Кастро проти Португалії»** (рішення ЄСПЛ від 09 червня 1998 року) суд визнав недопустимими докази, здобуті внаслідок провокації поліції [18].

Важливим аспектом є також необхідність гармонізації стандартів допустимості доказів у рамках міжнародних угод і конвенцій. Значну роль у формуванні уніфікованих підходів відіграють багатосторонні документи, зокрема Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності (Палермо, 2000) та Конвенція ООН проти корупції (2003). Ці акти встановлюють загальні принципи міжнародної співпраці у кримінальних справах, зокрема щодо взаємної правової допомоги і збирання доказів.

Так, стаття 18 Палермської конвенції передбачає, що запитувана держава виконує запит про надання доказів відповідно до свого законодавства, враховуючи процедури, запропоновані запитуючою стороною, якщо вони не суперечать національним нормам.

Ключовими гарантіями у таких міжнародних механізмах є дотримання конфіденційності, захист персональних даних та прав людини. Допустимість доказів, отриманих через реалізацію відповідних міжнародних договорів, залежить від дотримання цих процедурних та матеріальних гарантій.

Попри міжнародні стандарти, велике значення має практика українських судів, які активно інтегрують стандарти ЄСПЛ та міжнародного кримінального правосуддя у власну правозастосовчу діяльність, сприяючи гармонізації національного кримінального процесу з міжнародними нормами [5, с. 221].

Верховний Суд неодноразово підкреслював, що докази, отримані в межах надання міжнародної правової допомоги, можуть визнаватися допустимими лише за умови дотримання принципів змагальності та забезпечення процесуальних прав сторін кримінального провадження. Зокрема, у постанові Верховного Суду від 07 червня 2018 року у справі № 718/1497/16-к наголошено, що кримінальний процесуальний закон не дає вичерпного переліку підстав, за наявності яких докази мають визнаватися недопустимими, а натомість надає суду право вирішувати питання їх допустимості чи недопустимості в порядку, визначеному ст. 89 КПК України [19].

В той же час, у постанові Верховного Суду від 27 червня 2019 року у справі № 235/6552/15-к вказується, що відповідно до ст. 23 КПК України суд досліджує докази безпосередньо, і не можуть бути визнані доказами відомості, що містяться в показаннях, речах та документах, які не були предметом безпосереднього дослідження суду, крім випадків, передбачених цим Кодексом [20].

При цьому Верховний Суд звертає увагу на необхідність застосування концепції так званої «подвійної перевірки» допустимості доказів: перша перевірка здійснюється в запитуваній державі щодо законності здобуття інформації, друга – у національному законодавстві, у кримінальному провадженні, з метою оцінки відповідності доказу процесуальним вимогам КПК України. Такий підхід спрямований на запобігання використання доказів, здобутих з порушенням правових стандартів, та на забезпечення належного рівня правової культури в процесі доказування.

Попри наявність міжнародно-правових зобов'язань, що випливають з ратифікованих Україною багатосторонніх договорів, національне кримінальне процесуальне законодавство досі не забезпечує повної відповідності міжнародним стандартам допустимості доказів.

Зокрема, відсутність у КПК України чіткого визначення критеріїв допустимості доказів, отриманих за допомогою іноземних компетентних органів, створює правові прогалини, що ускладнюють правозастосування.

Це особливо актуально у випадках, коли матеріали були отримані без дотримання формальних національних процедур.

Додаткову складність становить відсутність належного нормативного механізму визнання рішень іноземних судів щодо допустимості або недопустимості доказів. Унаслідок цього один і той самий доказ може бути визнаний прийнятним у правопорядку запитуваної держави та відхилений в українському суді. Подібна ситуація суперечить принципам правової визначеності та юридичної єдності, ускладнює ефективне міжнародне співробітництво в кримінальному процесі.

У зв'язку з цим, подальший розвиток інституту допустимості доказів, отриманих за процедурою міжнародної правової допомоги, потребує комплексного оновлення українського кримінального процесуального законодавства. Доцільним видається:

– нормативне закріплення критеріїв допустимості доказів, здобутих у порядку виконання міжнародного запиту;

– імплементація у законодавство України принципу «взаємного визнання доказів» у межах правовідносин з державами-членами ЄС;

– розроблення єдиних стандартів перевірки автентичності та джерел доказів, отриманих з-за кордону;

– упровадження програм підвищення кваліфікації для слідчих, прокурорів і суддів щодо застосування міжнародних стандартів допустимості доказів.

Інтеграція міжнародних стандартів у національну правову систему є необхідною передумовою для забезпечення ефективності кримінального судочинства, дотримання прав людини та формування довіри до механізмів міждержавної співпраці.

У межах Європейського Союзу в останні десятиліття активно розвивається концепція **взаємного визнання судових рішень і доказів**, що ґрунтується на взаємній довірі між юрисдикціями. Рамкове рішення Ради ЄС 2003/577/ЮВС від 22 липня 2003 року про виконання в Європейському Союзі рішень про заморожування власності або доказів передбачає обов'язкове прийняття доказів, отриманих у межах іншої держави-члена, якщо вони не суперечать публічному порядку. Водночас національні суди зобов'язані перевіряти дотримання процесуальних прав сторін, включаючи право на захист, принцип змагальності та рівність сторін.

Проведене дослідження дозволяє сформулювати низку висновків стосовно допустимості доказів, отриманих у межах міжнародної правової допомоги:

Допустимість доказів, отриманих у порядку міжнародного співробітництва, є багатовимірним правовим інститутом, що поєднує норми кримінального процесуального права, міжнародного публічного права та правозастосовну практику. Сутність допустимості полягає не лише у формальній відповідності доказу вимогам КПК України, але й у гарантуванні дотримання прав людини, зокрема прав обвинуваченого, а також забезпеченні процесуальної рівноваги між сторонами.

Міжнародні стандарти допустимості доказів формуються під впливом практики ЄСПЛ, норм міжнародних договорів та рішень міжнародних кримінальних трибуналів. Визначальним принципом є «належна правова процедура» (*due process*), яка передбачає безперервну відповідність процесуальних дій як під час здобуття доказів, так і протягом їх подальшої передачі, оцінки й використання у судовому процесі.

Національна судова практика поступово трансформується відповідно до міжнародних стандартів. Верховний Суд оцінює допустимість доказів з позицій дотримання процесуальних прав сторін, прозорості джерела походження доказів і наявності підтвердження їх автентичності. Водночас така практика ще не уніфікована, а відсутність нормативного закріплення критеріїв допустимості спричиняє ризики неоднозначного тлумачення та правової невизначеності.

Гармонізація кримінального процесуального законодавства України з міжнародними зобов'язаннями є актуальною потребою. Необхідно нормативно врегулювати поняття допустимості доказів, здобутих у порядку міжнародної правової допомоги, а також визначити чіткий алгоритм перевірки їх автентичності. Важливо також створити передумови для визнання іноземних доказів у межах євроінтеграційного курсу України.

Подальший розвиток інституту міжнародної доказової допомоги має передбачати розроблення єдиної методології оцінки доказів, отриманих за межами юрисдикції України, включно з цифровими доказами, інформацією з відкритих джерел та результатами оперативно-розшукової діяльності, здійсненої за кордоном.

Таким чином, допустимість доказів, здобутих у порядку міжнародної правової допомоги, є ключовим показником рівня правової зрілості національного судочинства, а також чинником забезпечення ефективної міжнародної взаємодії у сфері кримінальної юстиції.

Встановлення уніфікованих стандартів допустимості доказів, а також удосконалення національної нормативної бази є першочерговими заходами для забезпечення справедливого та ефективного судового процесу в умовах глобалізованого кримінального правосуддя. У контексті інтеграції України до європейського правового простору, така модернізація є не лише актуальною, а й стратегічно необхідною. Вона дозволить забезпечити неупереджене ставлення до сторін процесу, зміцнити довіру до правової системи та створити умови для повноцінної реалізації міжнародної співпраці у кримінальних провадженнях. Формування єдиних підходів до оцінки міжнародних доказів, з урахуванням як національних, так і міжнародних стандартів, має стати основою нової парадигми доказового процесу в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ахтирська Н. М. Імплементація європейських стандартів у міжнародне співробітництво під час кримінального провадження. *Міжнародні читання з міжнародного права пам'яті професора П. Є. Казанського :* матеріали 3-ї міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 2–3 листоп. 2012 р.), відп. за вип. М. І. Пашковський. Одеса : Фенікс, 2012. С. 368–371.

2. Головко Б.Ю. Європейські стандарти судового контролю на етапі досудового розслідування в кримінальному провадженні. Ужгород: *Науковий* вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право, 2024. № 85, т. 4. С. 75–78.

3. Зуєв В. В. Міжнародне співробітництво за новим КПК України. Ужгород: *Науковий* вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. Ужгород: Гельветика, 2012. №19, т. 4. С. 129–133.

4. Зеленецький В.С. Проблеми формування сукупності доказів у процесі провадження в кримінальній справі. Харків: *Вісник* Академії правових наук України, 2004. № 1(36). С. 166–177.

5. Коваль О. І. Міжнародна правова допомога у кримінальному провадженні: теоретичні та практичні аспекти: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 224 с.

6. Ambos K. Treatise on International Criminal Law. Oxford: *Oxford University Press*. 2021.Vol. III. P. 388–391.

7. Orie G. Mutual Legal Assistance in Criminal Matters: Problems and Developments in EU Law. *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice*. 2020. Vol. 28(1). P. 5–26.

8. United Nations Office on Drugs and Crime. Manual on Mutual Legal Assistance. *UNODC*, 2020: веб-сайт. URL: https://www.unodc.org (дата звернення 24.04.2025).

9. Висновки Венеційської комісії щодо взаємного визнання доказів у кримінальних справах. Страсбург: Рада Європи, 2021. 25 с.
10. Конвенція про взаємну допомогу в кримінальних справах між державами – членами Європейського Союзу від 29 травня 2000 року: веб-сайт. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/UK/TXT/?uri=CELEX%3A42000A 0712%2801%29 (дата звернення 15.05.2025).
11. Конвенція про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах 1993 р. (Кишинівська конвенція): веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_009#Text (дата звернення 04.05.2025).
12. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI: веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення 28.04.2025).
13. Вирок МКС у справі «Прокурор проти Томаса Лубанги Дійло», ICC-01/04-01/06, від 14 березня 2012 року: веб-сайт. URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/CourtRecords/CR2008_07917.PDF (дата звернення 02.05.2025).
14. Вирок ICTY у справі «Прокурор проти Караджича», IT-95-5/18, від 24 березня 2016 року: веб-сайт. URL: https://docs.un.org/ru/A/59/215 (дата звернення 02.05.2025).
15. Рішення ЄСПЛ у справі «Шенк проти Швейцарії», № 10862/84, від 12 липня 1988 року: веб-сайт. URL: https:// europeancourt.org/ru/resheniya-evropejskogo-suda-na-russkom-yazyke/shenk-protiv-shvejcarii-postanovlenie-evropejskogo-suda/ (дата звернення 29.04.2025).
16. Рішення ЄСПЛ у справі «Нечипорук та Йонкало проти України», №42310/04, від 21 липня 2011 року: веб-сайт. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%20 (дата звернення 28.04.2025).
17. Рішення ЄСПЛ у справі «Салахов і Ісламова проти України», №28005/08, від 14 березня 2013 року: веб-сайт. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%20 (дата звернення 03.05.2025).
18. Рішення ЄСПЛ у справі «Тейшейра де Кастро проти Португалії», №44/1997/828/1034, від 09 червня 1998 року: веб-сайт. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%20 (дата звернення 02.05.2025).
19. Верховний Суд. Справа № 718/1497/16-к, постанова від 07 червня 2018 року: веб-сайт. URL: https://reyestr.court.gov.ua (дата звернення 27.04.2025).
20. Верховний Суд. Справа № 235/6552/15-к, постанова від 27 червня 2019 року: веб-сайт. URL: https://reyestr.court.gov.ua (дата звернення 27.04.2025).

УДК 343.156
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/44

ОСОБЛИВОСТІ РОЗГЛЯДУ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕНЬ В АПЕЛЯЦІЙНІЙ ІНСТАНЦІЇ

PROBLEMOUS ISSUES IN THE CONSIDERATION OF CRIMINAL PROCEEDINGS IN THE APPEAL COURT

Короїд Ю.М., аспірант кафедри кримінально-виконавчого та кримінального права
Пенітенціарна академія України,
суддя у відставці
Чернігівський апеляційний суд

Доступ до суду є невід'ємним складником права на справедливий судовий розгляд та принципу верховенства права і повніше охоплює основні ідеї вказаної засади.

Одним із найвагоміших аспектів організації судоустрою та здійснення судочинства є забезпечення права людини на звернення до суду з дотриманням усіх гарантій та прав, що загалом забезпечує право на справедливий судовий розгляд. Право на оскарження судового рішення також відноситься до основоположних прав громадян в кримінальному процесі.

Важливою умовою забезпечення швидкого, повного та неупередженого судового розгляду є передбачена кримінальним процесуальним законом можливість перевірки законності та обґрунтованості судових рішень судами вищих інстанцій.

Апеляція вважається однією з класичних форм оскарження судових рішень, притаманних континентальній моделі судочинства. Її необхідність, як правило, пов'язують з існуванням принципу – зацікавлені учасники процесу мають право на перегляд справи у вищій судовій інстанції.

Апеляційне провадження є окремою стадією кримінального процесу, яка суттєво відрізняється від судового провадження в суді першої інстанції та касаційного провадження і перш за все процедурою судового розгляду.

Так, на відміну від процедури судового розгляду в суді першої інстанції, судовий розгляд в апеляційній інстанції здійснюється з урахуванням певних обмежень, які встановлені кримінальним процесуальним законодавством і перш за все полягає в перевірці доводів апеляційної скарги з урахуванням тих доказів, які вже були досліджені судом першої інстанції і в переважній більшості повторно не досліджуються. Фактично апеляційній розгляд відбувається в скороченому варіанті.

Але при цьому, чинний Кримінальний процесуальний кодекс України не в повній мірі регулює процедуру розгляду кримінальних проваджень в суді апеляційної інстанції, тому на даній стадії кримінального процесу виникає ряд проблемних питань.

Ключові слова: кримінальний процес, доступ до правосуддя, апеляційне провадження, апелянт, ухвала суду, вирок, апеляційна скарга, апеляційна інстанція, судовий розгляд.

Access to court is an integral part of the right to a fair trial and the rule of law and more fully covers the main ideas of this principle

One of the most important aspects of the organization of the judiciary and the conduct of court proceedings is to ensure the right of a person to go to court in compliance with all guarantees and rights, which would generally ensure the right to a fair trial. The right to appeal a court decision is also one of the fundamental rights of citizens in criminal proceedings.

An important condition for ensuring a speedy, complete and impartial trial is the possibility of reviewing the legality and validity of court decisions by higher courts, as provided for by the criminal procedure law.

Appeals are considered to be one of the classic forms of appealing court decisions inherent in the continental model of justice. Its necessity is usually associated with the existence of the principle that interested parties to the process have the right to review the case in a higher court.

Appellate proceedings are a separate stage of criminal proceedings, which differs significantly from the trial in the court of first instance and cassation proceedings and, above all, from the trial procedure.

Thus, unlike the trial procedure of the court of first instance, the trial in the appellate instance is subject to certain restrictions established by the criminal procedural law and primarily consists in verifying the arguments of the appeal, taking into account the evidence that has already been examined by the court of first instance and is not re-examined in the vast majority of cases. In fact, the appellate proceedings are conducted in a shortened version.

At the same time, the current Criminal Procedure Code of Ukraine does not fully regulate the procedure for consideration of criminal proceedings in the court of appeal, so a number of problematic issues arise at this stage of the criminal process.

Key words: criminal procedure, access to justice, appellate proceedings, appellant, court ruling, sentence, appeal, appellate instance, trial.

Стадія апеляційного розгляду є однією з найважливіших стадій кримінального процесу, оскільки саме з даною стадію кримінальне процесуальне законодавство пов'язує набрання рішення суду першої інстанції законної сили і виконання цього рішення.

Відповідно до положень ст. 532 КПК України вирок або ухвала суду першої інстанції, ухвала слідчого судді, якщо інше не передбачено цим Кодексом, набирає законної сили після закінчення строку подання апеляційної скарги, встановленого цим Кодексом, якщо таку скаргу не було подано. У разі подання апеляційної скарги судове рішення, якщо його не скасовано, набирає законної сили після ухвалення рішення судом апеляційної інстанції [1].

Провадження в суді апеляційної інстанції складається з декількох стадій: вирішення питання про відкриття апеляційного провадження, підготовка до апеляційного розгляду, апеляційний розгляд та винесення рішення судом апеляційної інстанції.

Безпосередньо апеляційний розгляд має свої особливості та відмінності від судового розгляд першої інстанції, починаючи із складу суду.

Так, якщо в суді першої інстанції кримінальне провадження здійснюється суддею одноособово, а у виключних випадках колегією у складі трьох суддів, то кримінальне провадження в апеляційному порядку здійснюється колегіально судом у складі не менше трьох суддів. Участь присяжних у розгляді кримінальних проваджень в суді апеляційної інстанції не передбачена.

Чинним кримінальним процесуальним законодавством не передбачено обмеження граничним строком перегляд вироків та ухвал суду першої інстанції. Тому діє загальне правило, встановлене ст. 28 КПК України, що апеляційний розгляд має бути проведений в розумні строки.

Як і для судового розгляду першої інстанції, критеріями для визначення розумності строків розгляду в суді апеляційної інстанції є: складність кримінального провадження, яка визначається з урахуванням кількості підозрю-

ваних, обвинувачуваних та кримінальних правопорушень, щодо яких здійснюється провадження, обсягу й специфіки процесуальних дій, необхідних для здійснення досудового розслідування тощо; поведінка учасників кримінального провадження; спосіб здійснення слідчим, прокурором і судом своїх повноважень тощо.

Однією з основних особливостей апеляційного розгляду, визначених в КПК України, є встановлення меж перегляду судом апеляційної інстанції.

Відповідно до ст. 404 КПК України суд апеляційної інстанції переглядає судові рішення суду першої інстанції в межах апеляційної скарги.

Виходячи з меж апеляційного розгляду, має свої відмінності і процедура апеляційного розгляду. Так, якщо апеляційний суд досліджує докази у провадженні, то розгляд в суді апеляційної інстанції відбувається за загальними правилами судового розгляду, а якщо не досліджується, то в скороченому вигляді.

Питання меж перегляду судових рішень судом апеляційної інстанції широко висвітлювалось в науковій літературі, з цього приводу висловлювались велика кількість відомих науковців та юристів- практиків, точились дискусії і єдиної думки з цього приводу не має.

Так, Бобечко Н.Р. вважає, що суд апеляційної інстанції переглядає судові рішення в межах апеляційної скарги, що є загальним правилом, у якому проявляється відома максима − «nee eat judex ultra petita partium» («суддя не може вийти за межі вимог сторін») [2, с. 204–205].

В той же час, Кіцен Н.В. вважає, що суд апеляційної інстанції сам повинен визначати межі апеляційного розгляду й мати змогу вийти за ці межі, якщо у результаті розгляду кримінального провадження, він дійде висновку, що є підстави для прийняття рішення на користь засудженого чи виправданого, і цим не погіршується їх становище, оскільки такий підхід «відповідає принципу справедливості» [3, с. 11].

Слід зазначити, що в КПК України 1960 року також були передбачені межі апеляційного перегляду, які мали назву «обсяг перевірки справи апеляційним судом». Зокрема, згідно ст. 365 КПК України вирок, ухвала чи постанова суду першої інстанції перевіряється апеляційним судом в межах апеляції.

При цьому, ст. 358 КПК України 1960 року було передбачено право апеляційного суду проводити судове слідство і визначати його обсяг.

Тобто, КПК України 1960 року з одного боку визначав межі апеляційного розгляду, а з іншого надавав право апеляційному суду фактично на свій розсуд розширювати ці межі.

Діючий КПК України чіткіше встановив межі апеляційного перегляду, але при цьому ряд питань залишилось не врегульованим, внаслідок чого суди апеляційної інстанції певною мірою змушені самостійно визначати такі межі.

Встановлення меж апеляційного розгляду є доцільним як з точки зору врегулювання навантаження судів апеляційної інстанції так і з точки зору економії процесуального часу перегляду рішень судів першої інстанції. Якщо апелянт погоджується з суттю обвинувачення, обсягом доказів, дослідженими судом першої інстанції, прийнятими процесуальними рішеннями тощо, то перевіряти їх в апеляційній інстанції немає потреби.

Разом з тим, кримінальним процесуальним законодавством не визначено чи повинен суд апеляційної інстанції перевіряти дотримання судом першої інстанції загальних засад кримінального судочинства, якщо про це не ставиться питання в апеляційній скарзі. Наприклад, дотримання права на захист, гласність і відкритість судового провадження та його повне фіксування технічними засобами тощо.

Частиною 2 ст. 404 КПК України надано право суду апеляційної інстанції виходити за межі апеляційної скарги, однак за умови, що це не погіршує становище обвинуваченого, тобто якщо це не вплине на збільшення обсягу обвинувачення, або призначення більш суворого покарання тощо.

В ряді випадків оцінка погіршення становища обвинуваченого при винесенні судового рішення є досить суб'єктивною, особливо у випадках, коли суд апеляційної інстанції скасовує рішення суду першої інстанції та призначає новий судовий розгляд за відсутності апеляційної скарги обвинуваченого.

Характерним прикладом є ухвала Івано-Франківського апеляційного суду від 07.09.2020 року (провадження № 11-кп/4808/247/20), якою апеляційну скаргу прокурора задоволено частково, а вирок Снятинського районного суду від 13 березня 2020 року скасовано та призначено новий розгляд в суді першої інстанції.

У апеляційній скарзі прокурор не оспорюючи правильність кваліфікації та доведеність вини обвинуваченого, вважав оскаржуваний вирок незаконним та таким, що підлягає скасуванню з підстав невідповідності призначеного судом покарання ступеню тяжкості кримінального правопорушення та особі обвинуваченого внаслідок м`якості.

Підставою для скасування вироку стало недотримання судом положень ч. 3, 4 ст. 349 КПК і відповідно права на захист обвинуваченого.

Аргументуючи таке рішення апеляційний суд зазначив, що не дивлячись на відсутність в апеляційній скарзі прокурора доводів щодо порушень суду першої інстанції ст. 349 КПК , апеляційний суд вважає за необхідне вийти за межі доводів апеляційної скарги, а також вважає, що недотримання судом першої інстанції вимог ст. 349 КПК призвело до однобічності та неповноти судового слідства, не дослідження таких обставин, з`ясування яких може мати суттєве значення для правильного і всебічного розгляду справи [4].

Ухвалою Одеського апеляційного суду від 14.05.2021 року апеляційну скаргу прокурора задоволено частково, а вирок Київського районного суду м. Одеси від 24.09.2020 року скасовано та призначено новий розгляд в суді першої інстанції з підстав недотримання вимог ст. 349 КПК України [5].

У даному кримінальному провадженні прокурор також ставив в апеляційній скарзі питання про призначення обвинуваченому більш суворої міри покарання, однак апеляційний суд вирішив вийти за межі апеляційної скарги і виніс інше рішення ніж те, про яке ставилось питання в апеляційній скарзі.

Саме тому є доцільним внесення до КПК України положення щодо надання апеляційному суду права виходити за межі обвинувачення в разі недотримання під час досудового розслідування або судом першої інстанції основоположних норм кримінального процесуального законодавства, оскільки суд апеляційної інстанції має реагувати на виявлені істотні порушення вимог кримінального процесуального закону незалежно від того чи вказані вони в апеляційних скаргах.

На відміну від положень КПК України 1960 року, коли суди апеляційної інстанції були наділені правом проводити судове слідство і визначати його обсяг за власною ініціативою, діючий КПК визначив повноваження апеляційного суду на дослідження обставин провадження за наявності певних умов.

Частиною 3 ст. 404 КПК України визначено обов'язок та право апеляційного суду повторно дослідити обставини провадження. Обов'язок дослідити обставини виникає за умов: 1) наявності клопотання учасників судового провадження про дослідження таких доказів; 2) якщо вони досліджені судом першої інстанції не повністю або з порушеннями. Право на повторне дослідження доказів виникає за умови: 1) що вони не досліджувалися судом першої інстанції; 2) якщо про дослідження таких доказів

учасники судового провадження заявляли клопотання під час розгляду в суді першої інстанції або якщо вони стали відомі після ухвалення судового рішення, що оскаржується.

Можливість лише в окремих випадках повторно досліджувати обставини справи судом апеляційної інстанції відрізняє апеляційний розгляд справи від розгляду справи судом першої інстанції, який зобов'язаний досліджувати всі заявлені сторонами докази.

Є слушною думка деяких науковців, що апеляційний суд не повинен заміняти суд першої інстанції щодо проведення судового слідства в повному обсязі. Так, В.І. Маринів зазначив, що судовий розгляд у суді апеляційної інстанції не повинен дублювати дослідження доказів, яке проводилося у суді першої інстанції. Він має здійснюватися в обсязі, який є достатнім і необхідним для перевірки законності та обґрунтованості вироків або ухвал, з урахуванням доводів і вимог, наведених у апеляційній скарзі [6, с. 244].

Однак, положення частини третьої ст. 404 КПК України є досить суперечливі.

Науковці висловлювали різні думки щодо того, що суд апеляційної інстанції має право дослідити докази тільки за наявності клопотань учасників судового провадження.

При цьому, в основному підтримувалася позиція про клопотання як умову повторного дослідження обставин, встановлених під час кримінального провадження, за умови, що вони досліджені судом першої інстанції не повністю або з порушеннями, та можливості дослідити докази, які не досліджувалися судом першої інстанції.

Зокрема, Р. Куйбіда зазначив, що повторне дослідження доказів проводиться за клопотанням, нові докази може бути досліджено також за клопотанням учасника судового провадження [7, с. 728].

Однак, ряд науковців висловлюють думку і щодо права апеляційного суду досліджувати докази навіть без наявності клопотань. Так, Ківалов С.В., Кравченко С.М. зазначають, що якщо апеляційний суд при перевірці кримінального провадження в порядку апеляційної процедури вбачає можливу відсутність достатніх доказів для доведення винуватості засудженої особи в обсязі пред'явленого обвинувачення або вбачає можливість поліпшення становища такої особи в інший спосіб, він повинен за власною ініціативою безпосередньо дослідити необхідні докази, адже до цього спонукають завдання кримінального провадження та необхідність дотримання інших його засад, зокрема верховенства права, презумпції невинуватості й забезпечення доведеності винуватості [8, с. 647].

Дана позиція повністю узгоджується з позицією ККС ВС, який в аспекті безпосередності дослідження доказів, неодноразово висловлював позицію, що, виходячи з такої засади кримінального провадження, як безпосередність дослідження доказів (п. 16 ч. 1 ст. 7, ст. 23 КПК України), апеляційний суд не вправі давати доказам іншу оцінку, ніж та, яку дав суд першої інстанції, якщо доказів, наданих сторонами обвинувачення й захисту, не було безпосередньо досліджено під час апеляційного перегляду кримінального провадження. Відповідно він повинен за власною ініціативою безпосередньо дослідити необхідні докази, адже до цього спонукають завдання кримінального судочинства [8].

Щодо звернення з клопотанням про дослідження доказів, то згідно ст. 404 КПК України таким правом наділені всі учасники судового провадження, але не визначено чи може таке клопотання подавати учасник провадження, який не подавав апеляційну скаргу.

Є неоднозначною судова практика і щодо того, на якій стадії апеляційного розгляду сторони мають право заявляти такі клопотання.

Так, ст. 396 КПК передбачено, зокрема, що апеляційна скарга має містити клопотання особи про дослідження доказів, та в ст. 401 КПК закріплено, що суддя-доповідач під час підготовки до судового розгляду, зокрема, вирішує інші клопотання.

Тому, з даних положень законодавства вбачається, що клопотання про повторне дослідження доказів може бути заявлено стороною лише на стадії подання апеляційної скарги.

Проте, по-перше ст. 404 КПК України не визначено, що тільки апелянт може подавати таке клопотання, а по-друге стадія подання апеляційної скарги і підготовки до судового розгляду не передбачає перевірки обставин, які досліджені в суді першої інстанції. В той же час ч. 3 ст. 404 КПК України визначає обов'язок повторно дослідити обставини, якщо вони досліджені неповністю або з порушеннями, що фактично передбачає перевірку всіх обставин.

Аналіз судової практики свідчить, що саме на стадії судового розгляду в суді апеляційної інстанції заявляються та вирішуються клопотання про повторне дослідження обставин справи.

Якщо вести мову про право суду апеляційної інстанції дослідити докази, які не досліджувалися судом першої інстанції, то це питання може бути вирішено під час підготовки до апеляційного розгляду.

Що стосується обов'язку суду апеляційної інстанції повторно дослідити обставини, встановлені під час кримінального провадження, за умови, що вони досліджені судом першої інстанції неповністю або з порушеннями, то на стадії підготовки справи до апеляційного розгляду суддя доповідач не наділений правом перевіряти обставини на предмет повноти їх дослідження та законності. Тому це клопотання може бути вирішено тільки під час апеляційного розгляду.

Загалом, суди апеляційної інстанції в переважній більшості перевіряють доводи апеляційної скарги не обмежуючись положеннями ст. 404 КПК України, оскільки безпосередність дослідження доказів судом є вихідною ідеєю кримінального провадження на всіх стадіях судового провадження – як під час провадження у суді першої інстанції, так і провадження з перегляду судових рішень.

Однак, в даному випадку завжди будуть виникати питання щодо дотримання принципу рівності сторін, оскільки досліджуючи докази за відсутності відповідного клопотання сторони, апеляційний суд фактично проявляє власну ініціативу, порушуючи іншу засаду кримінального провадження – змагальність сторін та свободу в поданні ними доказів суду і в доведенні перед судом їх переконливості.

Що стосується процедури апеляційного розгляду, то частиною 1 ст. 405 КПК України визначено, що апеляційний розгляд здійснюється згідно з правилами судового розгляду в суді першої інстанції з урахуванням особливостей, передбачених цією главою.

Проте, на практиці судовий розгляд в суді першої інстанції і судовий розгляд в суді апеляційної інстанції має суттєві відмінності, які пов'язані саме з особливостями глави 31 КПК України з урахуванням меж апеляційного перегляду, безпосередності дослідження доказів і рішень, які можуть прийматися судами апеляційної інстанції.

Після виконання дій, передбачених статтями 342–345 цього Кодексу, тобто дій пов'язаних з відкриттям судового засідання і вирішенням клопотань, суддя-доповідач у необхідному обсязі доповідає зміст оскарженого судового рішення, доводи учасників судового провадження, викладені в апеляційних скаргах та запереченнях, і з'ясовує, чи підтримують свої апеляційні скарги особи, які їх подали.

Після чого надається можливість сторонам висловити свої доводи. Для висловлення доводів, а також у судових дебатах першій надається слово особі, яка подала апеляційну скаргу. Якщо апеляційні скарги подали обидві сторони кримінального провадження, першим вислов-

лює доводи обвинувачений. Після цього слово надається іншим учасникам судового провадження.

Якщо апеляційний суд не досліджує докази безпосередньо, то після висловлення доводів, проводяться судові дебати.

Перед виходом суду до нарадчої кімнати для ухвалення судового рішення щодо законності та обґрунтованості вироку суду першої інстанції, обвинуваченому, який брав участь в апеляційному розгляді, надається останнє слово.

Таким чином, за правилами судового розгляду в суді першої інстанції відбувається тільки відкриття судового засідання, судові дебати та останнє слово обвинуваченого. Також, за цими правилами відбувається і дослідження доказів, якщо про це клопочуть сторони.

Крім того, відповідно до ч. 4 ст. 405 КПК України неприбуття сторін або інших учасників кримінального провадження не перешкоджає проведенню розгляду, якщо такі особи були належним чином повідомлені про дату, час і місце апеляційного розгляду та не повідомили про поважні причини свого неприбуття.

Враховуючи вказані положення законодавства, апеляційний розгляд в переважній більшості є менш тривалим за процесуальним часом і досить часто відбувається без участі сторін. Тому, дуже важливе значення в апеляційному перегляді рішень судів першої інстанції належить саме підготовці до апеляційного розгляду.

Визначення такої процедури судового розгляду є слушним, оскільки під час апеляційного розгляду основна увага приділяється перегляду рішень судів першої інстанції на підставі зібраних матеріалів провадження, а не безпосередності дослідження доказів.

Крім можливості проводити апеляційний розгляд за відсутності сторін кримінального провадження у випадках, визначених ч. 4 ст. 405 КПК України, ще однією відмінністю апеляційного розгляду від розгляду в суді першої інстанції є можливість проводити письмове апеляційне провадження, якщо всі учасники судового провадження заявили клопотання про здійснення провадження за їх відсутності.

Проведення письмового апеляційного провадження свідчить про те, що метою апеляційного судового розгляду є лише перевірка рішень суду першої інстанції, що в окремих випадках можливо без виклику сторін в судове засідання та відбувається на підставі апеляційних скарг разом із матеріалами кримінального провадження, які надаються суду апеляційної інстанції.

Введення положення про письмове апеляційне провадження є цілком обґрунтованим, оскільки економить процесуальний час судового розгляду і при цьому не порушує права сторін кримінального провадження.

При цьому, доцільно розширити повноваження апеляційного суду щодо письмового провадження, зокрема, надати можливість проведення такого провадження в разі неявки сторін, навіть без їх клопотань, в разі якщо сторони належним чином повідомлені про час та місце апеляційного розгляду.

Стадія апеляційного оскарження має виключне значення, адже дає змогу не допустити незаконного або ж необґрунтованого засудження обвинуваченого, виступає додатковою гарантією справедливості рішення місцевого суду, а також сприяє захисту прав та інтересів потерпілого, цивільного позивача та інших учасників провадження. Отже, саме апеляція виступає тим своєрідним інструментом завдяки якому, рішення суду, що приймалося з допущенням значної кількості помилок, не набере своєї законної сили та не буде допущене до виконання.

Саме тому процедура апеляційного розгляду повинна бути чітко визначена в кримінальному процесуальному законодавстві з метою забезпечення принципу повноти та всебічності судового розгляду і дотримання прав та законних інтересів всіх учасників кримінального провадження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Кодекс України від 13.04.2012 р. № 3902-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua /laws/show/4651-17#Text (дата звернення 08.06.2025).

2. Бобечко Н.Р. Апеляційне та касаційне провадження у кримінальному судочинстві України: дис. докт. юрид. наук: 12.00.09 / Львів. нац. ун т імені Івана Франка. Львів, 2016. 498 с.

3. Кіцен Н. В. Загальні умови перевірки вироків, постанов, ухвал суду, які не набрали законної сили: автореф. дис. кан. юрид. наук: 12.00.09. / Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2011. 20 с.

4. Ухвала Івано-Франківського апеляційного суду від 07.09.2020 року (провадження № 11-кп/4808/247/20, справа №351/2785/19) [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: https://reyestr.court.gov.ua/Review/ 91455452.

5. Ухвала Одеського апеляційного суду від 14.05.2021 року (провадження № 11-кп/813/844/21, справа № 947/24992/19) [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: https:// https://reyestr.court.gov.ua/ Review/ 96955729

6. Маринів В.І. Окремі питання доказування в апеляційному провадженні за новим Кримінальним процесуальним кодексом України / В.І. Маринів // Докази і доказування за новим Кримінальним процесуальним кодексом України. – Харків : Видавець Строков Д.В., 2013. – С. 243–245.

7. Науково-практичний коментар до Кримінального процесуального кодексу України від 13 квітня 2012 року / за ред. О. А. Банчука, Р. О. Куйбіди, М. І. Хавронюка. Харків : Фактор, 2013. 1072 с.

8. Науково-практичний коментар Кримінального процесуального кодексу України / за ред. С. В. Ківалова та С. І. Кравченка. Одеса: Фенікс, 2020. 924с.

9. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 22.03.2018 : справа № 207/ 4103/14-к, провадження № 51-1037 км 18 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/72970351

УДК 343.132:343.985
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/45

ТАКТИКА УЧАСТІ ЗАХИСНИКА У ПРОВЕДЕННІ ОГЛЯДУ ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

TACTIC OF EVIDENCE COLLECTION BY A DEFENSE OFFICER DURING PARTICIPATION IN CONDUCTING AN INSPECTION AT THE STAGE OF PRE-TRIAL INVESTIGATION

Пазюк Є.С., здобувач кафедри криміналістики та судової медицини
Національна академія внутрішніх справ

У статті розглядаються тактичні прийоми захисника під час проведення огляду під час досудового розслідування, зокрема підготовчі заходи, участь понятих та роль захисника у забезпеченні законності процесу слідчої (розшукової) дії. Окрема увага приділена необхідності підготовки до огляду, яка включає аналіз матеріалів кримінального провадження, визначення меж огляду, а також висловлення пропозицій щодо учасників, таких як спеціалісти та поняті, що є важливими для забезпечення об'єктивності і законності дій.

Автор акцентує на важливості залучення додаткових понятих, що може стати ключовим елементом у забезпечення додаткових гарантій законності з боку органу досудового розслідування. Залучення понятих до слідчих (розшукових) дій дозволяє забезпечити об'єктивність збирання доказів, а також відіграє важливу роль у їх закріпленні.

Також важливим є контроль захисника за законністю підстав для проведення огляду, проведення підготовчих дій з особою, в якої проводиться огляд з метою ознайомлення підзахисного з тактичними прийомами психологічного впливу зі сторони слідчого для врахування цього аспекту під час огляду.

У статті також висвітлюється важливість фіксації результатів огляду та ролі захисника в цій процедурі. Захисник має право ініціювати фіксацію за допомогою технічних засобів, що є важливим для забезпечення рівності процесу та захисту прав підзахисного. Автором окреслений процесуальний порядок ініціювання захисником фіксації слідчої (розшукової) дії за допомогою власних технічних засобів, а також порядок відображення цього у протоколі огляду.

У статті зроблений висновок, що залучення додаткових понятих, перевірка законності підстав для проведення огляду, усунення застосування тактичними прийомами психологічного впливу на підозрюваного та фіксація результатів огляду є важливим організаційно-тактичним забезпеченням участі захисника.

Загалом, стаття підкреслює значення участі захисника в кожному етапі огляду, акцентуючи увагу на необхідності контролю за законністю та об'єктивністю слідчих (розшукових) дій, що сприяє забезпеченню правового захисту підзахисного.

Ключові слова: тактичні прийоми, захисник, огляд, досудове розслідування.

The article examines the tactical techniques of a defense attorney during an investigative inspection at the stage of pre-trial investigation, in particular preparatory measures, the participation of witnesses and the role of the defense attorney in monitoring compliance with the legality of this process. Special attention is paid to the need to prepare for the inspection, which includes the analysis of the materials of the criminal proceedings, determining the boundaries of the inspection, choosing the time and place of its conduct, as well as the selection of participants, such as specialists and witnesses, which are important for ensuring the objectivity and legality of actions.

The author emphasizes the importance of involving additional witnesses, which can be a key element in preventing manipulation by the pre-trial investigation body. The involvement of witnesses in investigative actions allows to ensure the legality of the process and observance of the rights of the defendant, and also plays an important role in consolidating evidence and guaranteeing the objectivity of the actions taken.

It is also important for the defense attorney to monitor the legality of the grounds for conducting the inspection, especially in cases where the inspection is carried out without the proper decision of the investigating judge or in the absence of the owner's voluntary consent. Preparing the defendant for participation in the inspection and preventing psychological pressure from the investigator is another important task of the defense attorney, since such actions can negatively affect the subsequent appeal of the process.

The article also highlights the importance of recording the results of the inspection and the role of the defense attorney in this procedure. The protocol, photo and video recording, as well as other technical means are the main tools for ensuring the accuracy and reliability of procedural actions. The defense attorney has the right to initiate recording using technical means, which is important for ensuring the equality of the process and protecting the rights of the defendant.

In general, the article emphasizes the importance of the defense attorney's participation in each stage of the investigative review, focusing on the need to monitor the legality and objectivity of investigative actions, which contributes to ensuring the legal protection of the defendant at all stages of the pre-trial investigation.

Key words: tactical techniques, defense attorney, review, pre-trial investigation.

Вступ. До числа початкових, неповторюваних та незмінних слідчих дій відноситься слідчий огляд [1, с. 263], який полягає у безпосередньому спостереженні й дослідженні його учасниками матеріальних об'єктів, які пов'язані із обставинами вчинення кримінального правопорушення, що проводиться з метою їх виявлення та фіксації [2], а також з'ясування обставин події та обставин, що мають значення в справі [3, с. 217].

Огляд у кримінальному провадженні проводиться з метою виявлення та фіксації відомостей щодо обставин вчинення кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 237 КПК України). За своєю сутністю огляд полягає у безпосередньому сприйнятті, вивченні та фіксуванні уповноваженими особами стану і властивостей матеріальних об'єктів, вірогідно пов'язаних з подією кримінального правопорушення [4, с. 546]. Гносеологічну основу цієї процесуальної дії складає сукупність методів пізнання, які уповноважені особи застосовують до досліджуваних об'єктів. Домінуючим серед них, на переконання В.К. Весельського, є метод спостереження; він доповнюється методами вимірювання, порівняння, опису, та, в окремих випадках, експерименту [5, с. 152].

В той же час, сторона захисту рідко виступає безпосереднім учасником огляду, а завдання захисника зводяться до ретроспективного аналізу відомостей, відображених у протоколі огляду. Тому, тактика сторони захисту більше орієнтована не на безпосереднє збирання доказів захисником, а на виявлення та фіксацію порушень органу досудового розслідування, з метою подальшого оспорювання тих доказів, які були ними здобуті під час проведення огляду, за наявності відповідних підстав.

Однак, захисник також має можливість та процесуальну компетентність використовувати тактичні прийоми під час огляду та аналізу протоколу і додатків огляду,

а тому, доцільно розкрити тактику участі захисника під час проведення огляду як комплекс тактичних прийомів та контртактичних прийомів захисника на кожному етапі проведення даної слідчої (розшукової) дії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти тактики збирання доказів захисником на стадії досудового розслідування висвітлюються у роботах В.О. Соловйова «Захисник як суб'єкт доказування при обранні, зміні, скасуванні заходів забезпечення кримінального провадження слідчим суддею» (2021) [6], О.Л. Дульського «Забезпечення стороною захисту дотримання прав та законних інтересів учасників проведення обшуку» (2020) [7], Я.О. Іваницького «Закономірності адвокатської діяльності як складова предмета криміналістики» (2018) [8], О.А. Олійника «Реалізація функції захисту під час досудового розслідування в умовах воєнного стану» (2024) [9] та ін.

Мета та завдання дослідження полягають у визначенні тактики участі захисника за участі у проведенні огляду на стадії досудового розслідування.

Виклад основного матеріалу. На підготовчому етапі огляду, за винятком випадків проведення огляду місця події у невідкладному порядку, органу досудового розслідування необхідно здійснити наступні підготовчі заходи:

– дослідити матеріали кримінального провадження та отримати загальні відомості про об'єкт, який буде досліджуватися, і його зв'язок з обставинами, що мають значення для кримінального провадження та підлягають з'ясуванню;

– визначити межі огляду;

– обрати час та місце проведення огляду;

– визначити коло учасників огляду. До проведення такого дослідження доцільно залучати спеціаліста-криміналіста та, за потреби, інших профільних спеціалістів; до проведення огляду можуть бути залучені потерпілий чи сторона захисту, якщо дослідження здійснюється за їх клопотанням, а також у випадках, коли участь цих осіб, на думку уповноваженої особи, є корисною; поняті запрошуються на розсуд уповноваженої особи, адже їх участь під час проведення огляду як окремої процесуальної дії, відповідно до ч. 7 ст. 223 КПК України, не є обов'язковою;

– визначити та забезпечити наявність необхідних науково-технічних засобів (як правило це засоби польової криміналістики; за необхідності залучені спеціалісти можуть використовувати засоби лабораторної криміналістики та інші більш специфічні технічні прилади). Оскільки ст. 100 КПК України вимагає здійснювати фотофіксування усіх отриманих стороною обвинувачення речей, у межах підготовки до проведення огляду необхідно підготувати відповідну фото-техніку, освітлювальні прилади, штативи тощо [10, с. 12].

Щодо понятих, як показує практика, знайти їх іноді буває нелегко, до того ж підбір понятих нерідко потребує значного часу, що негативно позначається на своєчасності проведення слідчої дії [11, с. 25].

На цьому етапі проведення огляду тактика участі захисника може полягати, зокрема, у подачі пропозиції слідчому щодо залучення додаткових понятих, якщо захисник вважає, що понятих недостатньо або їх присутність не забезпечує об'єктивності. Процесуальний закон не містить вимог до оформлення такої пропозиції зі сторони захисника, тому, вона може бути як оформлена письмово, так і озвучена усно. Слідчий на місці розглядає пропозицію захисника і може як задовільнити його, так і відмовити у його задоволенні. У випадку відмови у задоволенні пропозиції захисника щодо залучення додаткових понятих про це слід зауважити у зауваженнях до протоколу огляду.

У наукових колах існує позиція, що участь понятих у слідчих (розшукових) діях є важливим стримуючим чинником недопущення порушень законності з боку осіб, які ведуть розслідування, оскільки у разі участі понятих у слідчій дії відбувається взаємний контроль одного учасника процесу за поведінкою іншого, активна діяльність одного допомагає успішно здійснювати свої повноваження іншому. Залучення понятих у кримінальному процесі має на меті створення необхідних умов для об'єктивного та правильного провадження слідчих дій, засвідчення та закріплення доказів [12, с. 250], для забезпечення правдивості подій на стадії досудового розслідування [13, с. 150].

Ми погоджуємось з позицією авторів, що інститут понятих є важливим у забезпеченні дотримання процесуальних гарантій законності під час проведення слідчих (розшукових) дій.

Незважаючи на те, що при проведенні огляду не у житлових приміщеннях участь понятих не є обов'язковою та вирішується на розсуд слідчого, залучення до проведення огляду понятих, які не відповідають вимогам неупередженості є підставою для визнання протоколу огляду недопустимим доказом.

Наприклад, Ухвалою Миколаївського апеляційного суду від 23 червня 2020 року у справі № 473/2485/17 органами досудового розслідування громадянин обвинувачувався у незаконному зберіганні, придбанні та перевезенні наркотичних засобів та психотропних речовин у місця позбавлення волі. Місцевий суд визнав його невинуватим та виправдав на підставі п. 3 ч. 1 ст. 373 КПК, у зв'язку із недоведеністю в його діянні складу кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 307 КК.

Суд визнав недопустимим доказом протокол огляду місця події, оскільки ні громадянин, ні його захисник не приймали участь під час проведення даної слідчої дії, при цьому було запрошено двох понятих, які є працівниками виправної колонії [14].

Одним із важливих тактичних прийомів захисника під час проведення огляду є пропозиція щодо залучення додаткових понятих. Це може бути корисним у кількох аспектах: по-перше, додаткові поняті дозволяють гарантувати, що слідчі (розшукові) дії проводяться в рамках закону та не містять порушень, що можуть поставити під сумнів достовірність доказів; по-друге, у разі сумнівів щодо упередженості основних понятих, додаткові особи можуть виступати в якості гарантів законності і справедливості слідчих дій; по-третє, у разі подальшого оскарження результатів огляду, додаткові поняті можуть дати показання про те, як саме проводився огляд, чи були дотримані всі процесуальні норми, та чи відповідають зафіксовані факти реальності; по-четверте, залучення додаткових понятих робить доказову базу міцнішою, що в подальшому може допомогти уникнути сумнівів або суперечностей у процесуальних документах.

Іншим тактичним прийомом захисника під час підготовчого етапу проведення огляду є перевірка факту наявності законних підстав для проведення огляду.

Кримінальний процесуальний кодекс (ч. 2 ст. 237 КПК України) визначає, що огляд житла чи іншого володіння особи має здійснюватися за правилами, передбаченими для обшуку житла чи іншого володіння особи, тобто на підставі ухвали слідчого судді або може бути проведено за добровільною згодою особи, яка ним володіє, за умови, що були наявні процесуальні гарантії, які захищали здатність особи висловлювати свою справжню думку при наданні такої згоди.

Також, важливим аспектом участі захисника у огляді та тактичним прийомом є усунення тиску на підозрюваного. Це є суттєвою обставиною, адже непоодинокими є випадки, коли слідчий може застосовувати тактичні прийоми психологічного впливу на підозрюваного і спонукає його самостійно видати речі або надати дозвіл на проведення огляду. Такі дії підозрюваного у подальшому унеможливлюють оскарження дій слідчого, адже підозрюваний видав речі добровільно.

Запобігання психічному тиску на підозрюваного та надання йому консультацій перед проведенням огляду є суттєвим тактичним прийомом захисника, оскільки такі дії допомагають забезпечити дотримання прав підзахисного та створити умови для його об'єктивного і неупередженого участі в слідчій (розшуковій) дії, а також виявити можливі порушення процесуальних норм та зловживання своїми процесуальними правами зі сторони органу досудового розслідування.

Робочий етап проведення огляду полягає у безпосередньому огляді досліджуваних об'єктів.

Під час слідчого огляду важливе значення має послідовність його проведення. Як зазначають Є.І. Макаренко, О.В. Негодченко і В.М. Тертишник послідовність огляду обумовлюється обставинами кожного конкретного випадку. Проте, будучи обраною слідчим на початку огляду, вона повинна витримуватися до кінця і забезпечити огляд усіх об'єктів, що мають значення для справи [15, с. 52].

Під час огляду місця події, згідно з порядком, закріпленим у КПК України, фіксуються відомості щодо обставин учинення кримінального правопорушення, вилучаються речі та документи, які мають значення для кримінального провадження, та речі обмеженого доступу, зокрема й матеріальні об'єкти, які можуть допомогти з'ясувати обставини, що підлягають доказуванню. Забезпечується їх належне зберігання з метою подальшого направлення для проведення експертного дослідження.

Тобто, стратегія і тактика захисника під час безпосередньо робочого етапу проведення огляду полягає у спостереженні за самим ходом огляду та учасниками огляду та подальшою фіксацією всіх виявлених порушень.

Досить розповсюдженою є практика судів визнання протоколу огляду недопустимим доказом у зв'язку з фактичним проведенням обшуку. Наприклад, постановою Верховного Суду від 19.09.2023 у справі № 310/9084/19 було встановлено, що підставою для проведення огляду місця події слугує інформація про вчинення кримінального правопорушення, зафіксована у певній процесуальній формі. Без наявності такої інформації проведення огляду місця події не допускається [16].

У такій ситуації задача захисника зводиться до того, щоб належним чином фіксувати дії слідчого під час проведення огляду, які виходять за межі візуального виявлення об'єктів та характеризуються як обшукові дії. Оскільки обшук є більш детальним і примусовим процесом, який передбачає не лише огляд видимих предметів, а й перевірку прихованих або захованих об'єктів, захисник повинен забезпечити, щоб ці дії здійснювались відповідно до вимог закону. У разі, якщо слідчий переходить до обшуку без належних правових підстав, захисник має зафіксувати це або на відповідні технічні засоби (про що детально буде іти мова далі), або звернувши увагу понятих на це.

Всі порушення органу досудового розслідування мають бути зафіксовані та підтверджені належним чином. Якщо про порушення не було заявлено одразу, то у подальшому суди не беруть такі зауваження до уваги визнаючи протокол огляду допустимим доказом.

Під час робочого етапу огляду захисником доцільно застосовувати тактичний прийом перевірки відповідності дій слідчого вимогам закону.

Крім того, захисник має зафіксувати всіх учасників огляду та перевірити повноваження на вчинення слідчих (розшукових) дій: чи є в матеріалах кримінального провадження доручення на вчинення огляду, чи були зазначені всі учасники огляду у протоколі, чи мали повноваження особи, які складали схеми та додатки до протоколів огляду право на це тощо.

Заключний етап проведення огляду полягає у фіксації його результатів.

До основних прийомів фіксації огляду місця події належать такі: протоколювання; фотографування, відеозапис, кінозйомка, звукозапис; копіювання та моделювання; вимірювання, складання планів і схем; вилучення предмета разом із слідами.

Основним способом фіксації результатів огляду місця події є протоколювання. Складання протоколу місця події потребує дотримання низки певних вимог: протокол повинен бути повним і містити детальний опис окремих слідів та інших обставин злочину; всі виявлені об'єкти, предмети та обставини місця події мають бути зафіксовані у протоколі огляду місця події точно у такому самому вигляді, в якому вони перебували у момент здійснення огляду та спостерігалися слідчим. Якщо до обстановки місця події вносилися певні зміни, то факти внесення таких змін повинні бути встановлені слідчим за допомогою проведення інших слідчих дій – допитів, експертиз, відтворення обстановки та обставин події тощо [17, с. 55].

Слід зауважити, що захисник також наділений правом фіксації огляду.

Відповідно до ч. 1 ст. 107 КПК України рішення про фіксацію процесуальної дії за допомогою технічних засобів під час досудового розслідування, в тому числі під час розгляду питань слідчим суддею, приймає особа, яка проводить відповідну процесуальну дію. За клопотанням учасників процесуальної дії застосування технічних засобів фіксування є обов'язковим.

Таким чином, особа, яка проводить відповідну процесуальну дію, приймає рішення про фіксацію процесуальної дії технічними засобами. Адвокат має право клопотати про застосування технічних засобів фіксування. Реалізація особою, яка проводить процесуальну дію, та адвокатом наданих ч. 1 ст. 107 КПК України правомочностей (як у спосіб прийняття рішення / подання клопотання про застосування технічних засобів фіксації, так і у спосіб прийняття протилежного рішення), не позбавляє адвоката права самостійно застосовувати власні технічні засоби фіксації із дотриманням зазначених вище приписів законодавства [18].

Відповідно до ч. 2 ст. 104 КПК України, у якій викладено вимоги до протоколу процесуальної дії, – у випадку фіксування процесуальної дії під час досудового розслідування за допомогою технічних засобів про це зазначається у протоколі.

Таким чином, захисник може ініціювати внесення до протоколу слідчої (процесуальної) дії відомостей про факт фіксації ним досудового розслідування (конкретної слідчої (процесуальної) дії), в тому числі із відображенням ідентифікуючих даних технічних засобів, за допомогою яких здійснюється така фіксація, обов'язково попередивши учасників процесуальної дії про застосування технічних засобів.

Висновки. Отже, підготовчий етап огляду є важливою частиною слідчого процесу, що забезпечує його законність та ефективність. Правильна організація цього етапу, яка включає дослідження матеріалів кримінального провадження, визначення меж огляду, вибір часу та місця його проведення, а також підбір учасників і спеціалістів, дозволяє уникнути порушень і забезпечити належний хід огляду.

Залучення додаткових понятих, перевірка законності підстав для проведення огляду, усунення застосування тактичними прийомами психологічного впливу на підозрюваного та фіксація результатів огляду є важливим організаційно-тактичним забезпеченням участі захисника. Це дозволяє гарантувати об'єктивність і законність проведеного огляду, а також виступати додатковими засобами захисника у зборі доказової бази.

ЛІТЕРАТУРА

1. Чаплинська Ю. А. Криміналістичне забезпечення проведення слідчого огляду (організаційний аспект). *Право і суспільство*. 2015. № 1. С. 262–267.

2. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI : за станом на 01 січ. 2017 р. № 5288-17. *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.

3. Шепітько В. Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз) : монографія. Харків : Харк. юрид., 2007. 432 с.

4. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 20 : Криміналістика, судова експертиза, юридична психологія / редкол. : В. Ю. Шепітько (голова) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Харків : Право, 2018. 952 с.

5. Весельський В. К. Концептуальні основи тактики слідчих дій (слідчий огляд, допит, призначення і проведення судових експертиз). *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2012. № 2. С. 151–158.

6. Соловйов В. О. Захисник як суб'єкт доказування при обранні, зміні, скасуванні заходів забезпечення кримінального провадження слідчим суддею : дис. ... д-ра філос. : 081. Одеса, 2021. 233 с.

7. Дульський О. Л. Забезпечення стороною захисту дотримання прав та законних інтересів учасників проведення обшуку : дис. ... д-ра філос. : 081. Київ, 2020. 190 с.

8. Іваницький Я. О. Закономірності адвокатської діяльності як складова предмета криміналістики : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Львів, 2018. 202 с.

9. Олійник О. А. Реалізація функції захисту під час досудового розслідування в умовах воєнного стану : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2024. 280 с.

10. Коваленко А. В. Тактика огляду речей у кримінальному провадженні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Право. 2024. Вип. 82 (3). С. 77–82. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.3.12.

11. Документування результатів огляду місця події: правові і криміналістичні основи фіксації доказової інформації : монографія / П. Д. Біленчук та ін. ; за ред. П. Д. Біленчука. Київ : ННІПСК КНУВС, 2009. 88 с.

12. Тертишник В. М. Кримінальний процес України : підручник. 7-ме вид., доповн. і перероб. Київ : Алерта, 2017. 840 с.

13. Зеленський С. Інститут понятих в світлі сучасних проблем протидії кримінальним правопорушенням на деокупованих територіях. *Протидія кримінальним правопорушенням на деокупованих територіях* : зб. матеріалів Всеукраїнської наук.-практ. конф., м. Кропивницький, 27 жовт. 2023 р. Кропивницький, 2023. С. 149–151.

14. Ухвала Миколаївського апеляційного суду від 23 черв. 2020 р. у справі № 473/2485/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/90266727.

15. Макаренко Є. І., Негодченко О. В., Тертишник В. М. Огляд місця події : навч. посіб. Дніпропетровськ : Дніпроп. юрид. ін-т МВС України, 2001. 156 с.

16. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 19.09.2023 р. у справі № 310/9084/19. Провадження № 51-6301км20. *ІПС ЛІГА:ЗАКОН*. URL: https://ips.ligazakon.net/document/C028296.

17. Документування результатів огляду місця події: правові і криміналістичні основи фіксації доказової інформації : монографія / П. Д. Біленчук, А. В. Кофанов, О. Л. Кобилянський, Л. Д. Скільська ; за ред. П. Д. Біленчука. Київ : ННІПСК КНУВС, 2009. 88 с. (Серія «Запобігання, протидія, розслідування злочинів»).

18. Про затвердження роз'яснення щодо можливості використання адвокатами технічних засобів під час участі в обшуку та інших слідчих (процесуальних) діях : рішення Ради адвокатів України від 11.08.2023 р. № 87. *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0087871-23#Text.

УДК 343.13
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/46

ЗОБОВ'ЯЗАТИ НЕ МОЖНА ПОВТОРНО РОЗГЛЯНУТИ: ДЕ СТАВИТИ КРАПКУ?

TO COMPEL OR TO RECONSIDER: WHERE DO WE DRAW THE LINE?

Тітко І.А., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри кримінального права та кримінально-правових дисциплін
Полтавський юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

До роздумів, викладених у цій статті, автора підштовхнув випадок із власної адвокатської практики, з яким, думається, зіштовхувався чи не кожен адвокат. Будучи захисником в одному з кримінальних проваджень, автор звернувся до слідчого з клопотанням про проведення слідчої дії. У задоволенні клопотання слідчим було відмовлено із винесенням відповідної постанови. Не погоджуючись із позицією слідчого і будучи переконаним, що слідча дія, про яку йшлось у клопотанні, є необхідною (оскільки дасть можливість отримати значимі для кримінального провадження докази) автор, керуючись п. 7 ч. 1 ст. 303 Кримінального процесуального кодексу України, звернувся до слідчого судді зі скаргою, в якій просив: (а) задовольнити скаргу; (б) скасувати постанову слідчого; (в) зобов'язати слідчого провести ту слідчу дію, про яку йшлось в клопотанні. Слідчим суддею скаргу було задоволено (щоправда частково), постанову слідчого про відмову в задоволенні клопотання – скасовано, а на слідчого покладено зобов'язання… розглянути клопотання повторно… Результат повторного розгляду клопотання слідчим спрогнозувати було нескладно…

Неодноразово зустрівшись із описаним вище підходом в адвокатській практиці, автору спало на думку дещо змінити кут зору і спробувати оцінити ситуацію не з позиції невдоволеного адвоката, якому відмовлено у задоволенні клопотання, а з позиції неупередженого (наскільки це можливо з огляду на попередній адвокатський досвід) дослідника. Тож, у статті відображено результати проведеного автором аналізу судової практики, який дав можливість виявити три основні підходи в роботі слідчих суддів при вирішенні описаної вище ситуації. Кожен із підходів проілюстровано відповідними судовими рішеннями. Проаналізовано ті аргументи, якими слідчі судді обґрунтовують обраний ними шлях, а також запропоновано бачення автора щодо наслідків, до який здатне призвести використання кожного із підходів.

Ключові слова: судовий контроль, слідчий суддя, оскарження, слідчі (розшукові) дії, негласні слідчі (розшукові) дії, клопотання, змагальність, збирання доказів, захист, процесуальна самостійність.

The reflections presented in this article were prompted by an incident from the author's legal practice – one that, it seems, nearly every lawyer has encountered. While acting as a defense attorney in a criminal proceeding, the author submitted a motion to the investigator requesting the conduct of an investigative action. The investigator denied the motion and issued a corresponding ruling. Disagreeing with the investigator's position and convinced that the requested investigative action was necessary (as it could lead to obtaining evidence significant to the criminal case), the author, guided by paragraph 7 of part 1 of Article 303 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, filed a complaint with the investigating judge. In the complaint, the author requested: (a) that the complaint be granted; (b) that the investigator's ruling be annulled; and (c) that the investigator be compelled to carry out the investigative action referred to in the motion. The investigating judge granted the complaint (albeit partially), annulled the investigator's decision to deny the motion, and imposed an obligation on the investigator… to reconsider the motion… The outcome of that reconsideration was fairly easy to predict…

Having encountered the approach described above several times in legal practice, the author was prompted to slightly shift perspective and attempt to assess the situation not from the standpoint of a defense attorney whose motion has been denied, but from that of a neutral (as far as possible given previous lawyer's experience) researcher. Therefore, the article presents the results of an analysis of judicial practice conducted by the author, which made it possible to identify three main approaches used by investigating judges when resolving the situation described above. Each of these approaches is illustrated with relevant court decisions. The article analyzes the arguments used by investigating judges to justify their chosen course of action, and also offers the author's perspective on the potential consequences of each approach.

Key words: judicial oversight, investigating judge, appeal, investigative (search) actions, covert investigative (search) actions, motion, adversarial process, evidence collection, legal defense, procedural independence.

Постановка проблеми. Приватні учасники кримінального провадження[1], будучи обмеженими в можливостях збирання доказів на стадії досудового розслідування (порівняно зі стороною обвинувачення, яка представлена державними органами), наділені правом ініціювати перед стороною обвинувачення проведення слідчих дій, якщо, на думку ініціатора, в результаті таких дій можуть бути отримані докази, спрямовані на встановлення фактів, що мають значення для кримінального провадження. При цьому таке право приватних учасників кримінального процесу закон підкріплює додатковою гарантією – відносить спори щодо реалізації цього права до предмету судового контролю. Зокрема, відповідно до п. 7 ч. 1 ст. 303 Кримінального процесуального кодексу України (далі за текстом – КПК), рішення слідчого, дізнавача, прокурора про відмову в задоволенні клопотання про проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій може бути оскаржено до слідчого судді – особою, якій відмовлено у задоволенні клопотання, її представником, законним представником чи захисником.

Оскаржуючи відмову в задоволенні клопотання про проведення слідчої дії, скаржник зазвичай намагається спрогнозувати можливий результат розгляду поданої скарги. При цьому «рамку» для таких прогнозів безперечно має визначати КПК, а у випадку про який йдеться – ч. 2 ст. 307 КПК. Ознайомлення з текстом ст. 307 КПК, зокрема з положеннями ч. 2 вказаної статті, залишає по собі відчуття цілковитої чіткості і зрозумілості цих законодавчих норм. Зокрема, як зазначено у ч. 2 ст. 307 КПК, ухвала слідчого судді за результатами розгляду скарги на рішення, дії чи бездіяльність під час досудового розслідування може бути про: 1) скасування рішення слідчого, дізнавача чи прокурора; 1[1]) скасування повідомлення про підозру; 2) зобов'язання припинити дію; 3) зобов'язання вчинити певну дію; 4) відмову у задоволенні скарги. Тож, як бачимо, за законом слідчий суддя має лише п'ять чітко визначених варіантів рішень щодо скарги на рішення, дії чи бездіяльність представників сторони обвинувачення.

Однак, відчуття чіткості і зрозумілості зникає після ознайомлення із судовою практикою з даного питання, яка в перелік рішень слідчого судді додає значну кількість варіативності. Зокрема, проведене автором вивчення емпіричного матеріалу з цього питання дає можливість вказати на існування у судово-контрольній практиці при-

[1] Йдеться про сторону захисту, потерпілого і його представника чи законного представника, представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, як про суб'єктів, які, відповідно до ч. 1 ст. 220 КПК, можуть звертатися із клопотаннями про проведення процесуальних дій до сторони обвинувачення.

наймні трьох підходів щодо відповіді на питання: яке ж рішення має ухвалити слідчий суддя за результатами розгляду скарги на відмову стороною обвинувачення в задоволенні клопотання про проведення слідчих дій, за умови, що слідчий суддя вважає таку відмову неправомірною? Такими підходами є:

(1) часткове задоволення скарги, яке передбачає скасування постанови слідчого[2] про відмову в задоволенні клопотання про проведення слідчої дії, з покладенням на слідчого обов'язку повторно розглянути заявлене клопотання (при цьому в мотивувальній частині слідчі судді вказують на відсутність у них повноважень зобов'язати слідчого виконати ту слідчу дію, про яку ставилось питання у клопотанні);

(2) часткове задоволення скарги, яке передбачає скасування постанови слідчого про відмову в задоволенні клопотання про проведення слідчої дії, з покладенням на слідчого обов'язку повторно розглянути заявлене клопотання, але з урахуванням висновків, викладених в ухвалі слідчого судді (при цьому в мотивувальній частині слідчі судді не заперечують можливість зобов'язати слідчого провести конкретну слідчу дію, однак, надають слідчому «другий шанс» для прийняття мотивованого рішення);

(3) повне задоволення скарги, яке передбачає скасування постанови слідчого про відмову в задоволенні клопотання про проведення слідчої дії, з покладенням на слідчого обов'язку провести ту слідчу дію, про яку просив ініціатор клопотання.

Розглянемо кожен з варіантів більш детально з наведенням прикладів із судової практики, аналізом наданої слідчими суддями аргументації, та авторського бачення щодо виправданості / невиправданості кожного із підходів і можливих наслідків, які той чи інший підхід породжує.

Підхід 1 «Зобов'язати не можна. Повторно розглянути». Цей підхід передбачає часткове задоволення скарги, а саме: скасування постанови слідчого про відмову в задоволенні клопотання про проведення слідчої дії, з покладенням на слідчого обов'язку повторно розглянути заявлене клопотання. При цьому прохання скаржника про зобов'язання слідчого / прокурора вчинити ту слідчу дію, про яку йшлось у клопотанні, залишається без задоволення, оскільки, на думку слідчих суддів, вони не мають повноважень зобов'язувати слідчих проводити слідчі дії (навіть тоді, коли сам слідчий суддя переконаний у доцільності їх проведення в конкретному кримінальному провадженні. Про це – далі).

Судова практика. Власний досвід автора, а також проаналізована судова практика дає можливість констатувати, що такий підхід застосовується слідчими суддями в ситуації, коли в результаті розгляду скарги слідчий суддя доходить переконання, що постанова слідчого про відмову в задоволенні клопотання про проведення слідчої діє підлягає скасуванню. Як правило, йдеться про ситуації, коли така постанова: (а) є немотивованою (зазвичай, постанова або взагалі не містить жодних пояснень причин відмови у задоволенні клопотання, або конкретні пояснення замінюється «нарізкою» цитат із КПК чи загальними фразами, що теж аж ніяк не дає можливості зрозуміти чому саме в задоволенні клопотання було відмовлено в цій конкретній ситуації[3] [до примітки див.: 1]); (б) коли у постанові все ж наведена аргументація слідчого, однак така аргументація є непереконливою. Встановивши вказані недоліки постанов слідчі судді скасовують такі постанови, однак на цьому ставлять крапку. Відтак, основне питання, яке власне і породило спір між стороною обвинувачення і приватним учасником процесу (потрібно чи не потрібно проводити слідчу дію, про яку йшлося в клопотанні?) слідчий суддя залишає відкритим і знову переадресовую його слідчому, зобов'язуючи його розглянути клопотання повторно. Задля ілюстрації описаного наведемо кілька прикладів із судової практики.

Як слідує з ухвали Амур-Нижньодніпровського районного суду м. Дніпра (справа № 199/7911/20), до суду надійшла скарга представника потерпілого на постанову дізнавача про відмову у задоволенні клопотання про призначення судово-медичної експертизи. Скарга обґрунтовувалась тим, що постанова дізнавача є незаконною та необґрунтованою, тому адвокат просив (а) постанову дізнавача скасувати і (б) зобов`язати дізнавача задовольнити клопотання. За результатами розгляду скарги слідчий суддя погодився із позицією адвоката і постановив: (а) скаргу задовольнити; (б) постанову дізнавача про відмову в задоволенні клопотання скасувати; (в) зобов'язати дізнавача повторно розглянути клопотання [2][4].

Доволі показовою є в цьому ключі ухвала слідчого судді Шепетівського міськрайонного суду Хмельницької області (справа № 688/534/21), з якої слідує, що навіть сторона обвинувачення визнала в судовому засіданні правоту скаржника і не заперечувала проти задоволення скарги (!), однак слідчий суддя все ж задовольнив скаргу частково. У цьому провадженні потерпілий звернувся до Шепетівського міськрайонного суду Хмельницької області зі скаргою на постанову дізнавача, якою було відмовлено в клопотанні про проведення одночасного допиту його (скаржника) як потерпілого, та свідка Особа_6. З вказаною постановою потерпілий не погоджувався у зв`язку з тим, що будь яка мотивація відмови була відсутня. Крім того, прокурором неодноразово надавалися вказівки провести одночасний допит потерпілого та свідка Особа_6 в цьому кримінальному провадженні, однак вони залишились проігноровані. На підставі викладеного скаржник вважав вказану постанову незаконною та необґрунтованою, у зв`язку з чим просив її скасувати *та зобов`язати дізнавача повторно розглянути клопотання та задовольнити його* (курсив мій – І.Т.). Дізнавач та прокурор, будучи присутніми в судовому засіданні, не заперечували щодо задоволення скарги. Однак, слідчий суддя все ж задовольнив скаргу частково: скасував постанову і зобов'язав дізнавача повторно розглянути клопотання потерпілого про проведення одночасного допиту у строки та в порядку ст. 220 КПК [3].

У двох наведених вище прикладах в ухвалах слідчих суддів прослідковується лише підхід (який полягає у прийнятті слідчими суддями рішення за формулою «Зобов'язати не можна. Повторно розглянути»), однак слідчими суддями не наводяться мотиви такого підходу. Водночас, мотиви є надважливими, оскільки саме вони дадуть можливість зрозуміти логіку вищенаведеного підходу, а відтак погодитись із ним, або навпаки – контраргументувати. Автору вдалось віднайти кілька рішень слідчих суддів, які також дотримуються описаного підходу, однак в мотивувальній частині наводять аргументацію того, чому за результатами розгляду скарг зупиняються на скасуванні постанов про відмову у задоволенні клопотань про проведення слідчих дій, однак не йдуть далі – не зобов'язують слідчого провести ту слідчу дію, про яку

[2] Коли ведемо мову про слідчого, маємо на увазі усіх суб'єктів, уповноважених на прийняття зазначеного рішення: слідчого, дізнавача, детектива, прокурора.

[3] Наприклад, в ухвалі слідчого судді Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області від 31 січня 2023 р., справа № 308/56/23, зазначено, що наведене слідчим у постанові мотивування відмови в проведенні слідчої дії зводилось до такого: «аналізом положень кримінально процесуального законодавства України встановлено, що сторона обвинувачення самостійно встановлює факти та обставини, що мають значення та підлягають доказуванню у кримінальному провадженні з тим, щоб кожний хто вчинив кримінальне правопорушення був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура».

[4] У цьому випадку звертає на себе увагу той факт, що слідчий суддя в першому пункті резолютивної частини використовує термін «задовольнити» (а не «частково задовольнити»). Однак, по суті йдеться про те саме часткове задоволення скарги, оскільки скарга задовольняється лише в частині скасування постанови, але лишається без задоволення в частині вимог скаржника щодо покладення на дізнавача обов'язку призначити судово-медичну експертизу.

ставилось питання у клопотанні. Наведемо відповідні приклади.

Доволі ілюстративною цьому ключі є ухвала слідчого судді Печерського районного суду м. Києва (справа № 757/2241/24-к), з якої слідує, що на розгляд слідчому судді надійшла скарга адвоката на постанову слідчого про часткову відмову у задоволенні клопотання. У своїй скарзі адвокат просив скасувати вказану постанову слідчого, повторно розглянути клопотання та задовольнити його. В обґрунтування скарги було зазначено, що постанова є необґрунтованою, невмотивованою і такою, що винесена без належної оцінки усіх доказів, наявних у матеріалах кримінального провадження. Далі наведемо пряму цитату, щодо мотивів судді при винесенні рішення в описаній ситуації: «Відповідно до ч. 2 ст. 307 КПК, слідчий суддя при розгляді скарг на рішення, дії чи бездіяльність під час досудового розслідування може постановити ухвалу про скасування рішення слідчого, дізнавача чи прокурора або про відмову у задоволенні скарги про скасування такого рішення, зобов`язати вчинити дію, чи зобов'язати припинити дію. Системний аналіз наведених положень закону та змісту оскаржуваної постанови дає підстави для висновку, що оскаржувана постанова винесена передчасно, без дотримання вимог КПК та не вмотивована належним чином, тому слідчий суддя дійшов висновку про задоволення скарги та скасування постанови слідчого про часткову відмову у задоволенні клопотання, як винесеної без законних на те підстав. Що стосується питання щодо зобов`язання слідчого або іншої уповноваженої особи у кримінальному провадженні вчинити зазначені в клопотання дії, слід зазначити наступне. Відповідно до ч. 1 ст. 36, ч. 5 ст. 40, ч. 4 ст. 40-1 КПК, прокурор, слідчий, дізнавач, здійснюючи свої повноваження відповідно до вимог цього Кодексу, є самостійним у своїй процесуальній діяльності, втручання в яку осіб, що не мають на те законних повноважень, забороняється. Відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 303 КПК, на досудовому провадженні можуть бути оскаржені лише рішення, дії чи бездіяльність слідчого, дізнавача або прокурора, які він зобов'язаний вчинити у визначений цим Кодексом строк. Слідчий суддя, суд у кримінальному провадженні вирішують лише ті питання, що винесені на їх розгляд сторонами та віднесені до їх повноважень цим Кодексом, що є принципом диспозитивності розгляду. З огляду на викладене, слідчий суддя вважає за необхідне відмовити в задоволенні скарги в цій частині» [4].

Пояснення мотивів, якими керуються слідчі судді – представники означеного підходу, також вдалось віднайти в ухвалі слідчого судді Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області (справа № 686/26455/20), в якій відображена наступна інформація: «На розгляд слідчого судді надійшла скарга адвоката в інтересах підозрюваного Особа_6 на постанову слідчого про відмову у задоволенні клопотання захисника про проведення слідчого експерименту з участю підозрюваного та свідків з метою встановлення чи проглядається з місця водія автомобіля Honda CR-V Номер_1 водій Особа_6 з метою його ідентифікації, оскільки він змінив свої показання та заперечує причетність до вчинення дорожньо-транспортної пригоди. В судовому засіданні захисник вимоги скарги підтримав та просив скаргу задовольнити. Зазначив, що наведені у ній мотиви проведення слідчого експерименту мають суттєве значення для кримінального провадження. Слідчий подав письмові заперечення, проти задоволення скарги, у судовому засіданні озвучив їх зміст та зазначив, що проведення слідчого експерименту є правом, а не обов`язком слідчого. Заслухавши учасників провадження, дослідивши матеріали скарги та матеріали кримінального провадження, слідчий суддя доходить такого висновку. … В постанові слідчого відсутній виклад достатніх мотивів для відмови захиснику у задоволенні клопотання про проведення слідчого експерименту. Отже, постанова винесена без належного обґрунтування. … В силу ч. 2 ст. 22 КПК, сторони кримінального провадження мають рівні права на збирання та подання до суду речей, документів, інших доказів, клопотань, скарг, а також на реалізацію інших процесуальних прав, передбачених цим Кодексом. Відповідно до ч. 3 ст. 93 КПК сторона захисту здійснює збір доказів, у тому числі, шляхом ініціювання проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій та інших процесуальних дій. Як встановлено під час розгляду скарги, метою проведення слідчого експерименту за клопотанням сторони захисту є встановлення можливості візуалізації водія транспортного засобу Honda CR-V Номер_1, оскільки такі відомості, на думку сторони захисту, базуються лише на показаннях свідків, достовірність яких вона заперечує. Оскільки досудове розслідування перебуває не на завершальній стадії, з метою забезпечення дотримання змагальності та для досягнення визначеної ст. 2 КПК мети кримінального провадження, слідчий суддя не вбачає перешкод у проведенні слідчого експерименту із зазначеною вище метою. Враховуючи наведені обставини, постанова слідчого підлягає скасуванню. Щодо вимоги захисника про зобов'язання слідчого провести слідчий експеримент, то слідчий суддя звертає увагу на таке. Згідно із ч. 5 ст. 40 КПК, слідчий, здійснюючи свої повноваження відповідно до вимог цього Кодексу, є самостійним у своїй процесуальній діяльності, втручання в яку осіб, що не мають на те законних повноважень, забороняється. Органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації, службові особи, інші фізичні особи зобов`язані виконувати законні вимоги та процесуальні рішення слідчого. Жодною нормою КПК не передбачено, що слідчий суддя може втручатись в діяльність слідчого, зокрема, зобов`язати його вчинити конкретні слідчі дії. Отже, слідчий суддя, виходячи із ч. 5 ст. 40, позбавлений змоги надати конкретні вказівки (зобов'язання) слідчому на здійснення конкретних слідчих дій, в тому числі про проведення слідчого експерименту. Слідчий суддя наділений лише правом судового контролю та оцінки в цілому зібраних слідством доказів на етапі розслідування, однак він не може переймати на себе функції слідства (п. 18 ч. 1 ст. 3, ч. 3 ст. 22 КПК). А тому вимога скарги захисника про зобов'язання слідчого провести слідчу дію не може бути задоволена. Слідчому необхідно повторно розглянути клопотання сторони захисту про проведення слідчого експерименту» [5].

Ідентичне (наведеному вище) мотивування позиції можна зустріти і в інших ухвалах слідчих суддів [див., напр.: 6]. В деяких з них у мотивувальній частині слідчі судді навіть висловлюють своє переконання про те, що «для ефективності досудового розслідування такі слідчі дії є доцільними», однак все ж, апелюючи до процесуальної самостійності слідчого, не зобов'язують слідчого до їх проведення [див., напр. 7]. В окремих ухвалах зустрічається додатковий аргумент на підкріплення такого підходу, який слідчі судді формулюють так: «законом передбачено можливість прийняття слідчим суддею рішення про скасування рішення слідчого, зобов'язання вчинити певну дію, але не певну слідчу (розшукову) дію. Під час прийняття відповідних рішень слідчий є самостійним, втручання в самостійність слідчого забороняється» [див.: 8].

Аналіз аргументів. Ознайомлення із наведеною практикою надає можливість виокремити ті аргументи, якими слідчі судді пояснюють обмеження своєї компетенції виключно можливістю скасування постанови про відмову в задоволенні клопотання з покладенням обов'язку на слідчого розглянути клопотання повторно, однак не вбачають можливим покладати на слідчого зобов'язання вчинити ту слідчу дію, про яку йшлося в клопотанні (навіть,

якщо сам слідчий суддя переконаний у доцільності її проведення [див., напр. 7]). Такими аргументами є:

1) аргумент 1 – заборона втручання в процесуальну самостійність слідчого. Цей аргумент є, так би мовити, ідейною основою описаного вище підходу. В ухвалах слідчих суддів він знаходить відображення у мотивах на зразок: «відповідно до ч. 1 ст. 36, ч. 5 ст. 40, ч. 4 ст. 40-1 КПК, прокурор, слідчий, дізнавач, здійснюючи свої повноваження відповідно до вимог цього Кодексу, є самостійним у своїй процесуальній діяльності, втручання в яку осіб, що не мають на те законних повноважень, забороняється» [4] або «жодною нормою КПК не передбачено, що слідчий суддя може втручатись в діяльність слідчого, зокрема, зобов'язати його вчинити конкретні слідчі дії» [5]. Вказаний аргумент безперечно має раціональне зерно, однак, на погляд автора, не є безапеляційним. Вбачається, що абсолютизація процесуальної самостійності слідчого (яка тут має місце) не відповідає дійсності, оскільки системне сприйняття кримінального процесуального закону дає можливість стверджувати, що закон у цілій низці випадків обмежує процесуальну самостійність слідчого, тож остання не є абсолютом. Зокрема, серед інститутів, які обмежують процесуальну самостійність слідчого, можна згадати: інститут процесуального керівництва прокурора (вказівки прокурора, які є для слідчого обов'язковими); інститут відомчого контролю (вказівки керівника органу досудового розслідування які теж є для слідчого обов'язковими); інститут судового контролю (у випадках, прямо передбачених законом, слідчий суддя може зобов'язати слідчого вчинити конкретні дії (див. ч. 1 ст. 303, ч. 2 ст. 307 КПК)). Тож, як вже зазначалось, процесуальна самостійність слідчого не є абсолютною і може обмежуватися в чітко визначених законом випадках. Такі випадки передбачені й у контексті судово-контрольної діяльності. Однак, тут варто підкреслити, що закон встановлює чітку межу, поза якою слідчий суддя не вправі впливати на рішення слідчого. Такою межею є визначений ч. 1 ст. 303 КПК вичерпний перелік рішень слідчого, які можуть бути предметом судового контролю[5] [до примітки див.: 9];

2) аргумент 2 – слідчий суддя може зобов'язати слідчого вчинити дію лише тоді, коли КПК пов'язує її вчинення із чітко визначеним строком. В ухвалах слідчих суддів цей аргумент знаходить відображення у мотивах на зразок: «відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 303 КПК, на досудовому провадженні можуть бути оскаржені лише рішення, дії чи бездіяльність слідчого, дізнавача або прокурора, які він зобов`язаний вчинити у визначений цим Кодексом строк» [4]. На погляд автора, цей аргумент теж значною мірою лежить в площині балансу процесуальної самостійності слідчого і судового контролю. Дійсно, п. 1 ч. 1 ст. 303 КПК, на який посилаються слідчі судді у згадуваних рішеннях, дозволяє оскаржувати бездіяльність слідчого лише тоді, коли дія має бути вчинена у визначений КПК строк. Тобто, ідея законодавця полягає в тому, що КПК містить чітко визначені випадки, коли слідчий за наявності до того підстав зобов'язаний вчинити ту чи іншу процесуальну дію, більше того вчинити її в конкретно визначений строк. Відповідно, якщо слідчий цього не робить – то слідчий суддя, за наявності відповідної скарги (поданої на підставі п. 1 ч. 1 ст. 303 КПК) та керуючись п. 3 ч. 2 ст. 307 КПК, зобов'язує слідчого до вчинення такої дії. Стосовно ж проведення слідчий дій – ситуація виглядає принципово інакше: щодо жодної слідчої дії закон не містить ані вимог щодо обов'язковості[6], ані вимог щодо строків її проведення[7] [до примітки див.: 10]. Тож, за загальним правилом, коли і які слідчі дії проводити вирішує лише слідчий, спираючись на власне бачення стратегії і тактики розслідування. Виходячи із такої логіки слідчі судді відмовляються застосовувати п. 3 ч. 2 ст. 307 КПК (зобов'язувати слідчих вчинити певну дію) при розгляді скарг на постанови слідчих про відмову у задоволенні клопотань про проведення слідчих дій.

Однак, така логіка, на думку автора, є помилковою, оскільки перетворює п. 7 ч. 1 ст. 303 КПК (надану приватним учасникам процесу можливість оскаржити відмову слідчого в проведенні слідчої дії) на мертву норму. Вбачається, що ч. 1 ст. 303 КПК – це той перелік випадків, у яких процесуальна самостійність слідчого обмежується (або краще сказати – контролюється) слідчим суддею (про що автор згадував аналізуючи аргумент 1). При цьому випадки, передбачені у різних пунктах ч. 1 ст. 303 КПК є самостійними, а відтак п. 7 не має сприйматися через призму п. 1. Показово, що на це вже звертали увагу вищі судові інстанції України[8] [до примітки див.: 11]. Пункт 7 ч. 1 ст. 303 КПК передбачає судовий контроль за дотриманням змагальності на стадії досудового розслідування, яка знаходить відображення у таких правах приватних учасників процесу як право збирати докази, зокрема через подання клопотань слідчому про проведення слідчих дій. І якщо доводи особи, яка звернулась із клопотанням про проведення слідчої дії, є більш переконливими, аніж доводи слідчого про те, що цю дію проводити не потрібно (або неможливо), то слідчий суддя має прийняти рішення, передбачене п. 3 ч. 2 ст. 307 КПК – зобов'язати слідчого провести таку слідчу дію. Вбачається, що інакше розуміння, як вже було зазначено, перетворює п. 7 ч. 1 ст. 303 КПК (надану приватним учасникам процесу можливість оскаржити відмову слідчого в проведенні слідчої дії) на мертву норму, оскільки породжує замкнене коло: «постанова про відмову у задоволенні клопотання – оскарження – зобов'язання повторно розглянути клопотання – постанова про відмову у задоволенні клопотання – оскарження … і так далі».[9] В цьому контек-

[5] Саме тому, наприклад, за скаргами на рішення слідчого щодо кваліфікації діяння, або щодо направлення / не направлення запитів тощо судово-контрольне провадження навіть не має відкриватися, оскільки це питання залишається у повній компетенції сторони обвинувачення і не перебуває під судовим контролем. Однак, в практиці можна віднайти випадки, коли щодо питань, які не охоплюються ч.1 ст. 303 КПК, слідчі судді все ж відкривали провадження, і більше того – частково задовольняли скарги.

[6] Певним винятком є хіба що випадки обов'язкового призначення експертизи (ч. 2 ст. 242 КПК).

[7] В контексті нашого дослідження варто згадати, що на це свого часу звертав увагу й Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ (далі за текстом – ВССУ) в узагальненні «Про практику розгляду скарг на рішення, дії чи бездіяльність органів досудового розслідування» від 12.01.2017 р., зазначаючи, що: «Розглядаючи скарги цієї категорії [скарги за п. 7 ч. 1 ст. 303 КПК], слід зважати на те, що відповідно до ч. 1 ст. 40 КПК слідчий несе відповідальність за законність та своєчасність здійснення процесуальних дій. Згідно з ч. 5 ст. 40 КПК слідчий, здійснюючи свої повноваження, є самостійним у своїй процесуальній діяльності, втручання в яку забороняється. Таким чином, при розгляді скарг на відмову в задоволенні клопотань про проведення слідчих (розшукових) дій слідчим суддям необхідно співвідносити вимоги ст. 220 КПК з іншими процесуальними вимогами щодо здійснення досудового розслідування у кримінальному провадження, зокрема встановленими ст. 40 КПК. Саме тому необхідно брати до уваги те, що процесуальне законодавство не передбачає обов'язку посадових осіб органів досудового розслідування вчиняти всі дії, які ініціюються учасниками кримінального провадження, оскільки такі дії в певних випадках можуть бути недоцільними, а інколи – передчасними або взагалі перешкоджати досягненню завдань кримінального провадження».

[8] Такого висновку свого часу дійшов ВССУ в узагальненні від 03 червня 2016 р. «Про практику вирішення слідчими суддями питань, пов'язаних із слідчими (розшуковими) діями», де було зазначено, що «з досліджених у ході підготовки узагальнення ухвал слідчих суддів вбачається, що не завжди слідчі судді розмежовують скарги на постанову про відмову у задоволенні клопотання про проведення слідчих дій (п. 7 ч. ст. 303 КПК) та скарги на дії або бездіяльність слідчих як нездійснення процесуальних дій, які слідчий зобов'язаний вчинити у визначений КПК строк (п. 1 ч. 1 ст. 303 КПК). … При розгляді скарг на постанови слідчих слідчі судді повинні чітко розмежовувати відмову у задоволенні клопотання про вчинення слідчих дій та бездіяльність слідчого, яка полягає у нездійсненні певних процесуальних дій у визначений КПК строк».

[9] Хоча, заради справедливості, варто зазначити, що інколи трапляються «щасливі випадки», коли таке коло все ж розривається. Так, в практиці автора був випадок (щоправда один), коли слідчий, отримавши ухвалу слідчого судді, якою скасовувалась постанова, а на слідчого покладався обв'язок повторно розглянути клопотання, все ж змінив свою позицію і за результатами повторного розгляду задовольнив клопотання. Однак, на погляд автора, за умови, коли слідчий суддя в своїй ухвалі прямо вказує, що не має повноважень зобов'язати слідчого вчинити конкретну слідчу дію (навіть якщо переконаний у її доцільності), такі приклади будуть лише поодинокими випадковими виключеннями із загальної практики «нерозривного замкненого кола».

сті доречно задатися питаннями: чи може така практика розцінюватися як ефективний засіб правового захисту і чи не буде такий доступ до суду ілюзорним?[10] Вбачається, що відповіді є очевидними…;

3) аргумент 3 – «можна зобов'язати вчинити дію, але не слідчу дію». Такий аргумент було виявлено автором в одній з ухвал слідчих суддів, де дослівно він звучав так: «законом передбачено можливість прийняття слідчим суддею рішення про скасування рішення слідчого, зобов'язання вчинити певну дію, але не певну слідчу (розшукову) дію. Під час прийняття відповідних рішень слідчий є самостійним, втручання в яку [в самостійність слідчого] забороняється» [8]. Вбачається, що такий аргумент (як і попередній) спирається на помилкове сприйняття п. 7 ч. 1 ст. 303 КПК через призму п. 1 ч. 1 цієї ж статті. Показово, що свого часу на це вже звертав увагу ВССУ, вказуючи, що «із системного аналізу положень ч. 1 ст. 223 та ч.1 ст. 303 КПК випливає, що предметом оскарження слідчому судді є відмова у задоволенні клопотання про проведення будь-якої слідчої дії, тобто такої дії, яка спрямована на отримання (збирання) доказів або перевірку вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні. Це зумовлює хибність висновків окремих слідчих суддів про те, що якщо у ч. 1 ст. 303 КПК не зазначено певної дії, яка спрямована на отримання доказів або перевірку вже отриманих доказів, то вона не охоплюється поняттям слідчих дій у значенні п. 7 ч. 1 ст. 303 КПК» [11].

Наслідки. Підбиваючи підсумки, автор має зазначити, що праворозуміння, відображене в рамках описаного вище підходу (підхід 1), породжує низку негативних наслідків, зокрема: (а) ефект «замкненого кола» – процедурна недосконаліть, яка призводить до неможливості отримати остаточне (позитивне або негативне) рішення; (б) перетворення п. 7 ч. 1 ст. 303 КПК на «мертву норму»; (в) порушення конвенційного права на ефективний правовий захист.

Підхід 2 «Зобов'язати зарано. Потрібно дати «другий шанс»». Цей підхід полягає в тому, що слідчі судді, не заперечуючи наявність у них можливості зобов'язати слідчого провести конкретну слідчу дію, все ж відразу таке рішення не приймають, а скасовують постанову слідчого, вказують на її недоліки і зобов'язують слідчого повторно розглянути клопотання з урахуванням тих аспектів, які стали причиною скасування постанови. Тобто, іншими словами, слідчому надається «другий шанс» для того, щоб належним чином мотивувати своє рішення про відмову в задоволенні клопотання про проведення слідчої дії, або все ж таки задовольнити клопотання, якщо достатніх мотивів для відмови не знайдеться. В протилежному випадку (як слідує з логіки таких ухвал) при повторному зверненні зі скаргою щодо цієї ситуації слідчий суддя зобов'яже слідчого вчинити слідчу дію, про яку ставилось питання у клопотанні. Наведемо приклади.

Судова практика. Ілюстрацією наведеного підходу може служити ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду у справа № 991/5134/23. Відповідно до інформації, відображеній у зазначеній ухвалі, до Вищого антикорупційного суду надійшла скарга підозрюваного на постанову детектива Національного антикорупційного бюро України про відмову у задоволенні клопотання про проведення слідчих дій, в якій скаржник просить вищевказану постанову скасувати та зобов`язати детектива провести одночасний допит підозрюваного та свідка. Як зазначає слідчий суддя, «правова природа проваджень, які здійснюються слідчим суддею за п. 7 ч. 1 ст. 303 КПК, передбачає не лише перевірку дотримання слідчим / прокурором норм кримінального процесуального законодавства при вирішенні клопотань про проведення слідчих дій, а опосередковано й оцінку таких клопотань на предмет обґрунтування необхідності їх здійснення. В даному випадку ставиться питання про проведення слідчої (розшукової) дії – одночасного допиту осіб. *Отже, слідчий суддя має дослідити оскаржуване рішення детектива на предмет його законності і обґрунтованості у взаємному зв`язку з необхідністю проведення відповідної слідчої дії з точки зору досягнення її мети у конкретному кримінальному провадженні* (курсив мій – І.Т.). Враховуючи завдання і засади кримінального провадження, слідчий суддя має встановити, чи була відмова детектива у задоволенні клопотання обґрунтованою та належним чином мотивованою, і чи в результаті прийняття оскаржуваного рішення не були порушені права сторони захисту. Детектив мотивував своє рішення тим, що (1) на даній стадії досудового розслідування кримінального провадження не встановлено підстав для проведення одночасного допиту підозрюваного та свідка, (2) з огляду на положення ст. ст. 40, 220, 224 слідчий проводить слідчі дії у встановлених КПК випадках, при цьому проведення одночасного допиту осіб є дискрецією слідчого. … Однак, у постанові відсутнє обґрунтування того, чому, на думку детектива, на даній стадії досудового розслідування відсутні підстави для проведення одночасного допиту підозрюваного та свідка, відсутні відомості про те, з яких підстав детектив дійшов відповідного висновку. З огляду на викладене, слідчий суддя вважає за необхідне скасувати оскаржувану постанову та зобов`язати детектива розглянути клопотання повторно з урахуванням викладених у цій ухвалі висновків. *Вирішення питання щодо покладення на детектива обов`язку провести одночасний допит підозрюваного та свідка з метою усунення розбіжностей, викладених у клопотанні, є передчасним* (курсив мій – І.Т.), оскільки детективом у оскаржуваній постанові не розкриті мотиви прийняття відповідного рішення про відмову, а викладені мотиви є необґрунтованими, *тому слідчий суддя позбавлений можливості вирішити питання щодо доцільності проведення одночасного допиту вказаних осіб* (курсив мій – І.Т.). Враховуючи викладене, слідчий суддя дійшов висновку, що скарга підлягає частковому задоволенню, а саме: оскаржувана постанова підлягає скасуванню із подальшим покладенням на детектива обов'язку повторно розглянути клопотання з урахуванням висновків, викладених в цій ухвалі» [12]. Аналогічний підхід зустрічаємо як в інших ухвалах слідчих суддів ВАКС [див.: 13; 14], так і у рішеннях слідчих суддів інших судів [див.: 1].

Аналіз аргументів. Дещо забігаючи наперед, відмітимо, що аналізований підхід (підхід 2) є чимось середнім між підходом 1 (відповідно до якого слідчі судді відмовляються зобов'язувати слідчих проводити конкретні слідчі дії, посилаючись на неможливість втручання в самостійність слідчого) і підходом 3 (коли слідчі судді зобов'язують слідчих проводити конкретні слідчі дії – про це далі). Варто вказати, що підхід 2, на погляд автора, є результатом пошуку слідчими суддями балансу між процесуальною самостійністю слідчого і дієвістю норм КПК, які спрямовані на забезпечення змагальності на стадії досудового розслідування. Відтак, слідчі судді прагнуть здійснювати «м'який», але водночас дієвий судовий контроль: надають слідчим можливість відстояти власну процесуальну самостійність (належним чином мотивувавши своє рішення), одночасно демонструючи готовність зобов'язати слідчого вчинити конкретну слідчу дію, якщо аргументи слідчого щодо неможливості або недоцільності проведення такої дії виявляться непереконливими.

Заради справедливості, маємо вказати, що такий підхід (щоправда, судячи з непрямих маркерів) є відносно дієвим. Зокрема, автором було здійснено спробу знайти в Єдиному державному реєстрі судових рішень «сліди»

[10] Відповідно до ст. 13 Конвенції про захист прав і основоположних свобод, кожен, чиї права та свободи, визнані в цій Конвенції, було порушено, має право на ефективний засіб правового захисту в національному органі, навіть якщо таке порушення було вчинене особами, які здійснювали свої офіційні повноваження.

повторних звернень зі скаргами до слідчих суддів у цих же кримінальних провадженнях щодо цих самих питань. Однак, пошук не дав результатів. Одним із можливих пояснень цього може бути той факт, що при повторному розгляді клопотань слідчі все ж дослухались до аргументів слідчих суддів і задовольняли клопотання про проведення відповідних слідчих дій.

Однак, на погляд автора, підхід 2 має й слабкі сторони. Зокрема, вимоги до обґрунтованості й вмотивованості постанови слідчого прямо встановлені законом (ч. 5 ст. 110 КПК).[11] Відтак, доволі складно пояснити підстави для надання слідчим «другого шансу» для належного виконання законних вимог, якщо вони не були виконані відразу. Більше того, вбачається, що такий підхід породжує дві негативні тенденції: (а) збільшення строків досудового розслідування (оскільки слідчий має повторно розглянути клопотання, а якщо воно не буде задоволено й вдруге, то швидше за все матиме місце повторне оскарження постанови до слідчого судді); (б) толерування невиконання вимог закону «з першого разу»: усвідомлення слідчими того, що буде надано «другий шанс» не сприяє належному оформленню процесуального рішення відразу. В цьому контексті такий підхід можна порівняти із існуючим за часів КПК 1960 року інститутом повернення кримінальних справ на додаткове розслідування, коли суд фактично ставав на бік сторони обвинувачення, надаючи можливість усунути допущені помилки, щоб в результаті забезпечити обвинувальний вирок. Нагадаємо, що свого часу відмова від вказаного інституту сприймалась в професійних колах як істотне цивілізаційне надбання України в сфері кримінального процесу.

Наслідки. Підсумовуючи, автор має зазначити, що правозуміння, відображене в рамках описаного вище підходу (підхід 2), породжує низку наслідків (як позитивних, так і негативних). Серед позитивних наслідків варто вказати на те, що підхід 2 (порівняно із підходом 1) є все ж більш дієвим (хоча, така дієвість є швидше ситуативною, аніж інституційною). До негативних наслідків, на погляд автора, варто віднести: (а) збільшення строків досудового розслідування; (б) толерування невиконання вимог закону слідчими «з першого разу» (без «додаткових нагадувань» слідчим суддею).

Підхід 3 «Зобов'язати. Не можна повторно розглянути». В межах цього підходу має місце повне задоволення скарги, яке передбачає скасування постанови слідчого про відмову в задоволенні клопотання про проведення слідчої дії, з покладенням на слідчого обов'язку провести ту слідчу дію, про яку просив ініціатор клопотання. Показово, що такий підхід є доволі поширеним у судовій практиці, серед якої можна віднайти приклади, напевно, з усього спектру передбачених КПК слідчих дій (зокрема й організаційно складних, як, наприклад, ексгумація трупа [див.: 15]). Наведемо найбільш ілюстративні рішення.

Судова практика. Серед позицій суддів, які є ілюстративними в контексті підходу 3, в першу чергу варто згадати висновки, зроблені свого часу ВССУ у відповідному узагальненні практики, де серед іншого зазначалось: «Правова природа аналізованого виду проваджень [розгляд скарг за п. 7 ч. 1 ст. 303 КПК], які здійснюються слідчим суддею, передбачає необхідність перевірки не лише дотримання процесуального порядку вирішення клопотань про проведення слідчих (розшукових) дій, а й оцінки таких клопотань на предмет доцільності здійснення слідчих (розшукових) дій, що порушуються перед слідчим. … Не відповідають вимогам процесуального законодавства ухвали слідчих суддів, якими за результатами розгляду скарг, пов'язаних з відмовою у вчиненні слідчих (розшукових) дій, приймається не конкретне рішення щодо зобов'язання вчинити слідчу (розшукову) дію» [10]. Демонстрацію аналогічного правозуміння знаходимо й в ухвалах слідчих суддів, приклади яких наведемо далі.

Найбільше ілюстративним рішенням, яке автору вдалось віднайти в контексті підходу 3, є ухвала слідчого судді Лубенського міськрайонного суду Полтавської області (справа № 539/4464/21), де мотиви суду відображені доволі деталізовано. У цій справі скаржник (потерпілий) звернувся до суду зі скаргою на постанову слідчого про відмову в задоволенні клопотання про проведення слідчих (розшукових) дій, а саме – допитів. Звернення до слідчого із вказаним клопотанням було зумовлено тим, що, на думку потерпілого, слідчі дії (допити) були проведені з грубим порушенням вимог КПК (без участі особи яка їх ініціювала), а відтак отримані докази є недопустимими. З огляду на вказане, потерпілий просив слідчого провести ці слідчі дії повторно. Однак, у клопотанні було відмовлено з мотивів, що «у ході досудового розслідування вказані особи вже були допитані як свідки, та необхідність у їх повторних допитах відсутня». Задовольняючи скаргу та зобов'язуючи слідчого провести слідчі дії, про які потерпілий просив у клопотанні, слідчий суддя аргументував своє рішення таким чином: «Відповідно до п. 7 ч. 1 ст. 303 КПК предметом оскарження є рішення слідчого, прокурора про відмову в задоволенні клопотання про проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій. Існування такого предмета оскарження зумовлене задекларованою та імплементованою в КПК засадою змагальності сторін у кримінальному провадженні, оскільки одне із законодавчих положень, завдяки якому реалізується зазначена засада, передбачене у ч. 2 ст. 22 КПК, якою встановлено, що сторони кримінального провадження мають рівні права на збирання та подання до суду речей, документів, інших доказів, клопотань, скарг, а також на реалізацію інших процесуальних прав, передбачених цим Кодексом. Також реалізація відповідної засади забезпечується положеннями ст. 220 КПК, якою встановлено, що клопотання сторони захисту, потерпілого і його представника чи законного представника, представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, про виконання будь-яких процесуальних дій слідчий, прокурор зобов'язані розглянути в строк не більше трьох днів з моменту подання і задовольнити їх за наявності відповідних підстав. Про результати розгляду клопотання повідомляється особа, яка заявила клопотання. Про повну або часткову відмову в задоволенні клопотання виноситься вмотивована постанова, копія якої вручається особі, яка заявила клопотання, а в разі неможливості вручення з об`єктивних причин надсилається їй. Таким чином, наведені законодавчі положення передбачають, з одного боку, право учасників кримінального провадження ініціювати здійснення процесуальних, у тому числі слідчих та негласних слідчих (розшукових) дій, а з іншого – регламентують недопустимість необґрунтованої та невмотивованої відмови у проведенні відповідних дій органами досудового розслідування. Правова природа аналізованого виду проваджень, які здійснюються слідчим суддею, передбачає необхідність перевірки не лише дотримання процесуального порядку вирішення клопотань про проведення слідчих (розшукових) дій, а й оцінки таких клопотань на предмет доцільності здійснення слідчих (розшукових) дій, що порушуються перед слідчим (Узагальнення ВССУ «Про практику розгляду скарг на рішення, дії чи бездіяльність органів досудового розслідування» від 12.01.2017р.). Дослідивши суть оскаржуваної постанови суд приходить до висновку про неналежну вмотивованість відмови у проведенні відповідної слідчої дії органом досудового розслідування. Згідно п. 2. ч. 5 ст. 110 КПК, постанова слідчого, дізнавача, прокурора складається з: мотивувальної частини, яка повинна міс-

[11] На це, до речі, звертали увагу й слідчі судді в усіх згаданих вище ухвалах, проте все ж давали слідчим «другий шанс».

тити відомості про: зміст обставин, які є підставами для прийняття постанови; мотиви прийняття постанови, їх обґрунтування та посилання на положення цього Кодексу. Всупереч вищевказаній нормі КПК, постанова про відмову в задоволенні клопотання в обґрунтування відмови містить лише одну фразу «у ході досудового розслідування указані особи вже були допитані як свідки та необхідність у їх повторних допитах відсутня». Згідно ч. 6 ст. 223 КПК, слідча (розшукова) дія, що здійснюється за клопотанням сторони захисту, потерпілого, представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, проводиться за участю особи, яка її ініціювала, та (або) її захисника чи представника, крім випадків, коли через специфіку слідчої (розшукової) дії це неможливо або така особа письмово відмовилася від участі в ній. Разом з тим, проведені слідчі дії (а саме допит свідків, вказаних в клопотанні скаржника) проводилися без участі особи яка їх ініціювала, а отже з порушенням порядку проведення слідчих дій. Слідство зобов'язане провести у провадженні такий комплекс дій, який би не залишав місце сумнівам, а зроблені ним висновки випливали б зі співіснування достатньо переконливих, чітких і узгоджених між собою висновків чи схожих неспростовних презумпцій факту, а не ґрунтувались на припущеннях. Беручи до уваги вищевикладене, слідчий суддя доходить висновку про доцільність проведення слідчих дій (повторний допит свідків), вказаних в клопотанні скаржника» [16].

Доволі ілюстративною в розглядуваному контексті є також ухвала слідчого судді Луцького міськрайонного суду Волинської області (справа № 161/13952/22), з якої слідує, що «дослідивши матеріали скарги [на постанову старшого дізнавача про часткову відмову в задоволенні клопотання про проведення слідчих дій], додані документи та матеріали кримінального провадження, суд вважає, що дана скарга підлягає до задоволення. Згідно п. 7 ч. 1 ст. 303 КПК, під час досудового провадження можуть бути оскаржені рішення слідчого, дізнавача, прокурора про відмову в задоволенні клопотання про проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій. Ці рішення можуть бути оскаржені особою, якій відмовлено у задоволенні клопотання, її представником, законним представником чи захисником. Згідно ст. 223 КПК підставами для проведення слідчої (розшукової) дії є наявність достатніх відомостей, що вказують на можливість досягнення її мети. Згідно ст. 22 КПК сторони кримінального провадження мають рівні права на збирання та подання до суду речей, документів, інших доказів, скарг, а також на реалізацію інших процесуальних прав, передбачених цим Кодексом. … Дізнавачем при розгляді клопотання адвоката не в повній мірі дотримано вказаних вимог закону, оскільки проведення слідчих дій про які обґрунтовано просив скаржник, в повній мірі сприятиме виконанню завдань кримінального провадження, забезпечить швидке, повне та неупереджене розслідування, та в подальшому – прийняття законного рішення по справі. Зважаючи на зазначене, слідчий суддя дійшов висновку, що скарга про проведення слідчих дій у кримінальному провадженні підлягає задоволенню», та постановив: (а) постанову дізнавача про часткову відмову в задоволенні клопотання про проведення слідчих (розшукових) дій скасувати; (б) зобов'язати дізнавача провести слідчі дії, згідно з клопотання адвоката [17].

Керуючись аналогічною логікою, слідчий суддя Херсонського міського суду Херсонської області (справа № 766/18045/20) скасував постанову прокурора та зобов'язав його призначити проведення судової будівельно-технічної експертизи у кримінальному провадженні, оскільки «така слідча дія як призначення експертизи не проводилась, обґрунтованих доказів недоцільності проведення експертизи, слідчому судді не надано. А отже проведення судової будівельно-технічної експертизи може бути здійснено з метою встановлення обставин вчинення кримінального правопорушення та є доцільною слідчою дією» [18].

Аналогійний підхід (із зобов'язанням слідчого вчинити конкретні слідчі дії) зустрічаємо і в ухвалі слідчого судді Херсонського міського суду Херсонської області (справа №№ 766/20765/18), де слідчий суддя дійшов переконання, що «скарга підлягає задоволеною в частині скасування постанови слідчого, щодо відмови у проведені допиту Особа_4 та проведені одночасного допиту Особа_4 та Особа_3, оскільки вказані слідчі дія не проводилась, а посилання слідчого на неможливість їх проведення у зв'язку із встановленням відсутності особи за місцем проживання є безпідставним та не аргументованим. Крім того, проведення допитів, не перешкодить усебічному та повному дослідженню обставин вчинення кримінального правопорушення у відповідності до положень ст. 9 КПК та буде доцільною слідчою дією» [19].

Зобов'язуючи слідчих виконати слідчі дії, про які ставилось питання у клопотанні скаржника і виконання яких слідчий суддя вважає доцільним для повноцінного розслідування кримінального правопорушення, слідчі судді інколи посилаються на практику Європейського суду з прав людини та апелюють до гарантій ефективного досудового розслідування. Наприклад, в ухвалі слідчого судді Індустріального районного суду м. Дніпра (справа № 202/4707/22) зазначено: «в рішенні Європейського суду з прав людини від 13 січня 2011 р. у справі «Михалкова та інші проти України» наголошується, що держава зобов'язана гарантувати кожному ефективне розслідування, яке має бути ретельним, безстороннім і сумлінним, повинне забезпечити встановлення винних осіб та їх покарання; органи державної влади повинні вжити всіх заходів для отримання всіх наявних доказів, які мають відношення до події, показань очевидців, доказів експертиз; будь-які недоліки у розслідуванні, які підривають його здатність встановити відповідальну особу, створюють ризик недодержання такого стандарту. Отже, слідчий, дізнавач, прокурор мають діяти ретельно, безсторонньо та із сумлінням, а вся їх діяльність має бути направлена на здійснення ефективного розслідування та захист прав осіб, потерпілих від злочинів. Прийняті слідчим, дізнавачем, прокурором рішення мають бути законними та мотивованими» [20].

Слушним, на погляд автора, є й аргумент слідчих суддів щодо того, що слідчий суддя через п. 7 ч. 1 ст. 303 КПК забезпечує змагальність сторін та досягнення завдань, передбачених у ст. 2 КПК (про це також йшлося в першому з наведених у цьому блоці рішень). Так, покладаючи на слідчого обов'язок провести допити конкретних свідків (про що просив адвокат у клопотанні), слідчий суддя Дарницького районного суду м. Києва (справа № 753/9449/22) мотивував своє рішення так: «Відповідно до ч. 2 ст. 22 КПК, сторони кримінального провадження мають рівні права на збирання та подання до суду речей, документів, інших доказів, клопотань, скарг, а також на реалізацію інших процесуальних прав, передбачених цим Кодексом. У свою чергу, суд, зберігаючи об'єктивність та неупередженість, створює необхідні умови для реалізації сторонами їхніх процесуальних прав та виконання процесуальних обов`язків (як закріплено ч. 6 ст. 22 КПК). … Враховуючи наведені обставини, керуючись завданнями кримінального провадження, передбаченим ст. 2 КПК, слідчий суддя дійшов висновку про задоволення скарги адвоката. … Слідчий суддя, вважає, що саме в результаті проведення такої слідчої дії, як допит свідків Особа_6 та Особа_7 в рамках кримінального провадження може бути досягнута мета щодо отримання показань про обставини, які мають значення саме в рамках зазначеного кримінального провадження» [21].

Перелік ухвал, якими слідчі судді зобов'язують слідчих проводити слідчі дії, про які ставилось питання в клопотанні скаржника, можна продовжити [див.: 22; 23; 24; 25].

Аналіз аргументів. На погляд автора, логіка, яка прослідковується в ухвалах слідчих суддів – представників підходу 3 є найбільш чіткою і такою, що відповідає як букві, так і духу кримінального процесуального закону. Огляд наведених вище прикладів із судової практики надає можливість виокремити ключові аргументи, які лежать в основі такого підходу, зокрема:

1) аргумент 1 – відповідність позиції ВССУ. Незважаючи на те, що станом на момент підготовки цієї статті ВССУ вже не існує, на погляд автора, узагальнення і висновки, надані свого часу цією судовою установою, залишаються цілком релевантними орієнтирами для судової практики, принаймні в тій частині, де не відбулось змін в законодавстві або Верховний Суд не надав інших правових висновків;

2) аргумент 2 – забезпечення рівності і змагальності сторін. Будучи публічною галуззю права, кримінальний процес інституційно побудований таким чином, що інструментарій державних органів (зокрема в частині збирання доказового матеріалу) є значно потужнішим і різноманітнішим, аніж арсенал, яким наділені приватні учасники. Водночас, для забезпечення відносно рівних можливостей закон встановив низку гарантій, серед яких і захищеність окремих можливостей приватних учасників процесу «щитом» судового контролю. Однією з можливостей приватних учасників кримінального процесу в частині збирання доказового матеріалу є звернення до слідчого із клопотанням про проведення слідчих дій. Водночас, оцінка автора клопотання і слідчого щодо доцільності проведення таких слідчих дій для досягнення мети кримінального провадження може бути діаметрально протилежною. Тому в цій ситуації потрібен незалежний і неупереджений арбітр – слідчий суддя;

3) аргумент 3 – забезпечення засади законності в частині всебічності і повноти дослідження обставин кримінального провадження. Відповідно до вимог закону, представники сторони обвинувачення зобов'язані всебічно, повно і неупереджено дослідити обставини кримінального провадження, виявити як ті обставини, що викривають, так і ті, що виправдовують підозрюваного, обвинуваченого, а також обставини, що пом'якшують чи обтяжують його покарання (ч. 2 ст. 9 КПК). Водночас, на прикладне застосування цього положення доволі часто накладаються різного роду прояви так званого «людського чинника» (як то обвинувальний ухил, інші форми упередженості тощо), які блокують як самостійну реалізацію представниками сторони обвинувачення вимоги всебічності та повноти, так і будь-які ініціативи приватних учасників щодо перевірки альтернативний версій події. Водночас, повернути ситуацію у нормальне (передбачене ч. 2 ст. 9 КПК) русло допомагає судовий контроль, предмет якого передбачений п. 7 ч. 1 ст. 303 КПК.

Наслідки. На погляд автора, праворозуміння, відображене в рамках описаного вище підходу (підхід 3) породжує низку позитивних наслідків (які, в першу чергу, полягають у подоланні тих негативних наслідків, про які автор вказував при аналізі підходу 1 і підходу 2). Зокрема, підхід 3: (а) руйнує ефект «замкненого кола» і перетворює п. 7 ч. 1 ст. 303 КПК на цілком дієвий інструмент судового контролю; (б) забезпечує право на ефективний засіб правового захисту; (в) сприяє виконанню завдань кримінального провадження, зокрема в частині забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування в умовах рівності і змагальності сторін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ухвала слідчого судді Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської обл. від 31 січня 2023 р. у справі № 308/56/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108713339 (дата звернення: 25.06.2025).
2. Ухвала слідчого судді Амур-Нижньодніпровського районного суду м. Дніпропетровська від 12 квітня 2021 р. у справі № 199/7911/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/96251171 (дата звернення: 25.06.2025).
3. Ухвала слідчого судді Шепетівського міськрайонного суду Хмельницької обл. від 28 липня 2021 р. у справі № 688/534/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/98653265 (дата звернення: 25.06.2025).
4. Ухвала слідчого судді Печерського районного суду м. Києва від 22 травня 2024 р. у справі № 757/2241/24-к. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119368140 (дата звернення: 25.06.2025).
5. Ухвала слідчого судді Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької обл. від 21 січня 2021 р. у справі № 686/26455/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/94343449 (дата звернення: 25.06.2025).
6. Ухвала слідчого судді Хустського районного суду Закарпатської обл. від 14 квітня 2023 р. у справа № 309/486/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110222585 (дата звернення: 25.06.2025).
7. Ухвала слідчого судді Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької обл. від 13 червня 2023 р. у справі № 686/28100/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/111493377 (дата звернення: 25.06.2025).
8. Ухвала слідчого судді Орджонікідзевський районний суд м. Харкова від 03 липня 2024 р. у справі № 644/3996/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/120139997 (дата звернення: 25.06.2025).
9. Ухвала слідчого судді Амур-Нижньодніпровського районного суду м. Дніпропетровська від 12 квітня 2021 р. у справі № 199/7911/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/96256204 (дата звернення: 25.06.2025).
10. Узагальнення ВССУ «Про практику розгляду скарг на рішення, дії чи бездіяльність органів досудового розслідування» від 12 січня 2017 р. URL : https://protocol.ua/ua/vssu_uzagalnennya_pro_praktiku_rozglyadu_skarg_na_rishennya_dii_chi_bezdiyalnist_organiv_dosudovogo_rozsliduvannya/ (дата звернення: 25.06.2025).
11. Узагальнення ВССУ від 03 червня 2016 р. «Про практику вирішення слідчими суддями питань, пов'язаних із слідчими (розшуковими) діями». URL : https://gov.lica.com.ua/b_text.php?type=3&id=881358&base=1 (дата звернення: 25.06.2025).
12. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 15 червня 2023 р. у справі № 991/5134/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/111653610 (дата звернення: 25.06.2025).
13. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 24 жовтня 2022 р. у справі № 991/4826/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106980662 (дата звернення: 25.06.2025).
14. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 14 червня 2022 р. у справі № 991/1903/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104809261 (дата звернення: 25.06.2025).
15. Ухвала слідчого судді Богунського районного суду м. Житомира від 05 липня 2022 р. у справі №295/5743/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105164799 (дата звернення: 25.06.2025).
16. Ухвала слідчого судді Лубенського міськрайонного суду Полтавської обл. від 03 листопада 2021 р. у справі № 539/4464/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/100826786 (дата звернення: 25.06.2025).
17. Ухвала слідчого судді Луцького міськрайонного суду Волинської обл. від 13 жовтня 2022 р. у справі № 161/13952/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106737089 (дата звернення: 25.06.2025).
18. Ухвала слідчо судді Херсонського міського суду Херсонської обл. від 26 листопада 2020 р. у справі №766/18045/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/93427158 (дата звернення: 25.06.2025).

19. Ухвала слідчо судді Херсонського міського суду Херсонської обл. від 08 квітня 2021 р. у справі № 766/20765/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/96163040 (дата звернення: 25.06.2025).
20. Ухвала слідчого судді Індустріального районного суду м. Дніпропетровська від 13 вересня 2022 р. у справі № 202/4707/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106468803 (дата звернення: 25.06.2025).
21. Ухвала слідчого судді Дарницького районного суду м. Києва від 09 вересня 2022 р. у справі № 753/9449/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106217820 (дата звернення: 25.06.2025).
22. Ухвала слідчого судді Бориспільського міськрайонного суду Київської обл. від 01 травня 2025 р. у справі № 359/4819/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127051000 (дата звернення: 25.06.2025).
23. Ухвала слідчого судді Берегівського районного суду Закарпатської обл. від 15 липня 2021 р. у справі № 297/942/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/99105896 (дата звернення: 25.06.2025).
24. Ухвала слідчого судді Іршавського районного суду Закарпатської обл. від 09 грудня 2020 р. у справі № 301/2241/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/93485371 (дата звернення: 25.06.2025).
25. Ухвала слідчого судді Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської обл. від 19 січня 2021 р. у справі №607/237/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/94407672 (дата звернення: 25.06.2025).

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/47

ПОНЯТТЯ, ЗМІСТ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇХ ОБІГУ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

THE CONCEPT, CONTENT OF PERSONAL DATA AND FEATURES OF THEIR CIRCULATION IN CRIMINAL PROCEEDINGS

Циколія Л.Ц., аспірантка кафедри кримінального процесу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Статтю присвячено дослідженню поняття «персональні дані» та визначенню особливостей їх обігу в кримінальному провадженні. Актуальність обраної тематики обумовлюється тим, що ступінь правообмежень у цій сфері є суттєвим, а питома вага персональних даних серед інформації, яка залучається до орбіти кримінального судочинства – значною.

У роботі проаналізовано зміст положень, які містяться в національних та міжнародних нормативно-правових актах, а також наукових джерелах, що надало змогу виокремити певні закономірності у визначенні цієї категорії. Зокрема, авторка доходить висновку, що у досліджених міжнародних документах ключове поняття «персональні дані» визначено у найбільш широкому розумінні. Окремо досліджуються вітчизняні підходи до правового регулювання поняття «персональні дані».

Виокремлюються такі характерні ознаки персональних даних у кримінальному провадженні: (а) є складовою права на приватність; (б) належать до охоронюваної законом таємниці; (в) підлягають захисту у передбачений законом спосіб; (г) підлягають обробці у передбачений кримінальним процесуальним законодавством спосіб; (д) використовуються в кримінальному провадженні у різних напрямах; (е) використовуються для виконання завдань кримінального провадження; (є) як різновид фактичних даних дозволяють встановити обставини, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні.

Сформульовано визначення поняття персональних даних у кримінальному провадженні. Запропоновано класифікацію персональних даних у кримінальному провадженні за такими підставами: за природою утворення відомостей; за видами носіїв відомостей; за зв'язком із фізичною особою; за режимом доступу та характером використання; за вмістом та характером інформації; за ступенем чутливості.

Досліджується механізм обігу персональних даних у кримінальному провадженні, який загалом має здійснюватися в порядку, передбаченому КПК, із урахуванням специфічної правової природи персональних даних та особливих процедур, пов'язаних із їх обігом.

Зроблено висновок, що кожна із перелічених в Законі України «Про захист персональних даних» дій із персональними даними, яка входить до поняття «обробка», має свій еквівалент у кримінальному провадженні у вигляді відповідної процесуальної дії, передбаченої КПК або дії технічного характеру. Ці дії спрямовані на виконання завдань кримінального провадження шляхом обробки (передусім, збирання і використання) персональних даних та мають проводитися із суворим дотриманням вимог як кримінального процесуального, так і законодавства про захист персональних даних.

Ключові слова: персональні дані, кримінальне провадження, обіг персональних даних, право на повагу до приватного і сімейного життя, невтручання у приватне життя.

The article is devoted to the study of the concept of «personal data» and the identification of the peculiarities of their circulation in criminal proceedings. The relevance of the chosen topic is due to the significant degree of legal restrictions in this area, as well as the substantial role that personal data play among the information involved in criminal justice.

The paper analyzes the content of provisions contained in national and international legal acts, as well as academic sources, which made it possible to identify certain regularities in the definition of this category. In particular, the author concludes that the key term «personal data» is defined in the examined international instruments in the broadest sense. Domestic approaches to the legal regulation of the term «personal data» are studied separately.

The article highlights the following characteristics of personal data in criminal proceedings: (a) they are a component of the right to privacy; (b) they are subject to legal protection as confidential information; (c) they must be protected in the manner prescribed by law; (d) they must be processed in accordance with the provisions of criminal procedural legislation; (e) they are used in criminal proceedings in various ways; (f) they serve to achieve the objectives of criminal proceedings; (g) as a type of factual data, they make it possible to establish circumstances subject to proof in criminal proceedings.

A definition of the concept of personal data in criminal proceedings is formulated. A classification of personal data in criminal proceedings is proposed based on the following criteria: the nature of data generation; the types of data carriers; the connection with a natural person; the access regime and use; the content and nature of information; and the degree of sensitivity.

The article examines the mechanism of circulation of personal data in criminal proceedings, which should generally be carried out in accordance with the Criminal Procedure Code of Ukraine, taking into account the specific legal nature of personal data and the special procedures related to their circulation.

The author concludes that each of the actions with personal data listed in the Law of Ukraine «On the Protection of Personal Data», which constitute the concept of «processing», has its equivalent in criminal proceedings in the form of a corresponding procedural act provided for by the Criminal Procedure Code or a technical action. These actions are aimed at fulfilling the tasks of criminal proceedings through the processing (primarily the collection and use) of personal data and must be carried out in strict compliance with both the criminal procedure legislation and the legislation on personal data protection.

Key words: personal data, criminal proceedings, circulation of personal data, right to respect for private and family life, non-interference with private life.

Подальший розвиток системи захисту персональних даних є одним із найбільш актуальних завдань, які повинні нерозривно розглядатися як складник забезпечення прав та свобод особи. Європейський суд з прав людини неодноразово зазначав, що захист персональних даних має фундаментальне значення для реалізації людиною свого права на повагу до приватного і сімейного життя – права, яке гарантоване статтею 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

У зв'язку із вищевказаним особливої актуальності набуває дослідження поняття «персональні дані» та визначення особливостей їх обігу в кримінальному провадженні з огляду на те, що ступінь правообмежень у цій сфері є суттєвим, а питома вага персональних даних серед інформації, яка залучається до орбіти кримінального судочинства – значною. До того ж саме визначення цього поняття дозволяє з'ясувати межі та критерії віднесення тієї чи іншої інформації до такої категорії.

Аналіз змісту положень, які містяться в національних та міжнародних нормативно-правових актах, а також наукових джерелах, дає підстави стверджувати, що у переважній більшості вони є схожими або навіть тотожними, що дає підстави виокремити певні закономірності у визначенні цієї категорії.

Так, вперше визначення поняття «персональні дані» було закріплене в Конвенції Ради Європи «Про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних» від 28 січня 1981 року № 108 (далі – Конвенція № 108), де зазначалося, що персональні дані – це інформація, що стосується конкретної особи або такої особи, яка може бути ідентифікована. На думку науковців, і сьогодні Конвенція РЄ 1981 р. залишається основним документом, що визначає міжнародні принципи прав і свобод людини щодо захисту персональних даних, і є головним світовим правовим стандартом у сфері захисту персональних даних [1].

Згодом була прийнята Директива 95/46/ЄС Європейського Парламенту і Ради Європи «Про захист фізичних осіб при обробці персональних даних і про вільне переміщення таких даних» від 24 жовтня 1995 року (далі – Директива 95/46). Відповідно до ст. 2 цього документа персональні дані – це будь-яка інформація, що стосується встановленої фізичної особи чи фізичної особи, яку можна встановити (суб'єкт даних) прямо чи опосередковано, зокрема, за допомогою ідентифікаційного коду або одного чи більше факторів, притаманних фізичним, фізіологічним, розумовим, економічним, культурним чи соціальним аспектам її особистості [2].

В подальшому в повідомленні Європейської комісії від 4 листопада 2010 р. № COM (2010) 609 Європарламенту, Раді ЄС, Економічному – соціальному комітету та Комітету регіонів ЄС «Комплексний підхід до захисту персональних даних в Європейському союзі» зазначалося, що термін «персональні дані» має на меті охопити всю інформацію, пов'язану з ідентифікацією, або можливістю ідентифікувати особу прямо чи непрямо. З метою встановлення можливості ідентифікації особи, мають враховуватися всі засоби, якими може скористатися володілець персональних даних або будь – яка інша особа для ідентифікації.

У контексті Загального Регламенту ЄС про захист даних (EU General Data Protection Regulation (GDPR)), який набув чинності 25 травня 2018 року, замінивши собою чинну до цього Директиву ЄС щодо захисту даних 95/46/ЄС, під персональними даними розуміється будь-яка інформація, що стосується фізичної особи, яку ідентифіковано чи можна ідентифікувати («суб'єкт даних») [3].

Тож, можна зробити висновок, що у зазначених міжнародних документах ключове поняття «персональні дані» визначено у найбільш широкому розумінні.

Характеризуючи вітчизняні підходи до правового регулювання поняття «персональні дані», слід в першу чергу звернутися до Закону України «Про захист персональних даних», у якому персональні дані визначаються як відомості чи сукупність відомостей про фізичну особу, яка ідентифікована або може бути конкретно ідентифікована (ст. 2 Закону). Таке визначення, видається, цілком узгоджується із відповідними європейськими стандартами, визначеними у Конвенції Ради Європи № 108 про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних та в Директиві 95/46/ЄС. На переконання дослідників, це визначення є достатньо лаконічним і чітким та відповідає існуючим міжнародним підходам до розуміння цього поняття [4].

Загалом, досліджуючи поняття персональних даних, можна дійти висновку про те, що у його основу покладено принцип ідентифікації даних про фізичну особу. Так, фізична особа, що може бути ідентифікована – це особа, яку можна прямо або опосередковано ідентифікувати, зокрема, за допомогою посилання на ідентифікатор, як-от: ім'я, ідентифікаційний номер, дані про місце розташування, онлайновий ідентифікатор або один чи кілька факторів, специфічних для фізичної, фізіологічної, генетичної, розумової, економічної, культурної або соціальної ідентичності цієї фізичної особи (Регламент Європейського парламенту і Ради (ЄС) 2016/679 від 27.04.2016) [5].

Цінними дороговказами у дослідженні категорії «персональні дані» є напрацювання експертів Робочої групи із захисту даних, утвореної відповідно до ст. 29 Директиви № 95/46/ЄС, № 4/2007 (WP 136) від 20 червня 2007 р. Так, на їх думку, при дослідженні поняття персональних даних варто виділяти 4 основні блоки, кожен з яких несе в собі певний правовий зміст. У поєднанні ці блоки формують термін «персональні дані» та визначають, чи слід вважати певну інформацію «персональними даними». Перший блок – «будь-яка інформація»: Директива широко визначає персональні дані як «будь-яка інформація», включаючи об'єктивні та суб'єктивні дані. Це включає факти, наприклад, результати аналізів крові, а також думки або оцінки, як-от кредитоспроможність або робоча ефективність людини. Точність інформації не є вирішальною, оскільки персональні дані можуть включати невірну або недоведену інформацію. Другий блок – «що стосується»: щоб інформація вважалася персональними даними, вона має «стосуватися» конкретної особи. Це може бути прямим, як у випадку з трудовими записами, або опосередкованим, як інформація про предмети або процеси, пов'язані з особою. Ключовим є встановлення відповідного зв'язку з особою. Третій блок – «ідентифікована або яку можна ідентифікувати»: ідентифікація може бути досягнута через унікальні ідентифікатори, як-от фізичні ознаки, імена чи номери. Особа є «ідентифікованою», якщо вона може бути розпізнана серед групи, навіть якщо ще не була конкретно ідентифікована. Четвертий блок – «фізична особа»: захист за Директивою поширюється на фізичних осіб (людських істот), незалежно від національності чи місця проживання. Концепція узгоджується з ідеєю, що кожна людина заслуговує на юридичне визнання як особа, і охоплює дані, пов'язані з живими індивідами. У висновку також розглядається взаємодія з даними про померлих осіб, ненароджених дітей і юридичних осіб [6].

Наведені міжнародні стандарти у сфері захисту персональних даних та проаналізовані дефініції цього поняття мають стати підґрунтям для окреслення відповідної категорії кримінального судочинства та виділення її характерних ознак.

Важливість категорії «персональні дані» для кримінального провадження обумовлена, перш за все, необхідністю належного встановлення анкетних відомостей його учасників (наприклад, обвинуваченого та потерпілого, відомості про яких зазначаються у обвинувальному акті відповідно до ст. 291 КПК). Такі відомості належать до обставин, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, а, відповідно, їх всебічне, повне й неупереджене дослідження є обов'язковою умовою прийняття законних і обґрунтованих процесуальних рішень. Зазначене призводить до висновку про суттєве значення категорії «персональні дані» для виконання завдань кримінального провадження та, як наслідок, справедливого вирішення кримінально-правового конфлікту.

Характеризуючи *ознаки* персональних даних у кримінальному провадженні, зазначимо, що вони: (а) є складовою права на приватність; (б) належать до охоронюваної законом таємниці; (в) підлягають захисту у передбачений законом спосіб; (г) підлягають обробці у передбачений кримінальним процесуальним законодавством спосіб; (д) використовуються у кримінальному провадженні у різних напрямах; (е) використовуються для виконання завдань кримінального провадження; (є) як різновид фак-

тичних даних дозволяють встановити обставини, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні.

Зазначене дозволяє визначити *персональні дані у кримінальному провадженні* як інформацію (дані), що стосується фізичної особи-суб'єкта кримінального провадження або іншої особи (яка ідентифікована або може бути конкретно ідентифікована), яка обробляється і використовується для виконання завдань кримінального провадження. При цьому, така інформація може розглядатися у широкому (йдеться про всіх осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні) та вузькому (йдеться виключно про непрофесійних учасників кримінального провадження) розумінні.

Такі дані можуть бути будь-якими відомостями, що дозволяють ідентифікувати конкретну особу або звернутися до неї прямо чи опосередковано. Вони можуть включати ім'я, адресу, дату народження, ідентифікаційний номер, фотографії, відбитки пальців та інші біометричні дані тощо. Оскільки ці дані можуть містити особливо чутливу інформацію про фізичних осіб, зокрема їхню злочинну діяльність, стан здоров'я, родинні зв'язки тощо, їх обробка та зберігання характеризуються особливими вимогами з огляду на забезпечення приватності, конфіденційності та відповідності законодавству щодо захисту персональних даних. Так, Закон України «Про захист персональних даних» та інші нормативно-правові акти у сфері захисту персональних даних визначають правила та обмеження для їх обробки у кримінальному провадженні з метою уникнення порушень прав людини. Зрештою, обов'язок захисту персональних даних у кримінальному провадженні є важливою умовою для його відповідності засадам невтручання у приватне життя, презумпції невинуватості та забезпечення доведеності вини, забезпечення права на захист, гласності і відкритості судового провадження та його повного фіксування технічними засобами тощо.

Всебічне дослідження категорії «персональні дані» потребує звернення до їх класифікації й виокремлення основних класифікаційних підстав, що є актуальними для сфери кримінального судочинства.

Слід ураховувати, що загальна класифікація видів персональних даних, передбачена такими актами, як Закон України «Про захист персональних даних» (ст. 7), Директива 95/46/ЄС Європейського Парламенту і Ради Європи «Про захист фізичних осіб при обробці персональних даних і про вільне переміщення таких даних» (ст. 8), Загальний Регламент ЄС про захист даних (ст. 9) та Конвенція Ради Європи «Про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних» (ст. 6), які виділяють загальні та чутливі персональні дані (дані про: расове або етнічне походження; політичні, релігійні або світоглядні переконання; членство в політичних партіях та професійних спілках; засудження до кримінального покарання; дані, що стосуються здоров'я, статевого життя, а також біометричні або генетичні дані) [7].

Офіс Омбудсмана України та Офіс Ради Європи в Україні в межах Спільного проєкту «ЄС та Рада Європи працюють разом задля посилення операційної спроможності Офісу Омбудсмана у захисті прав людини» надали наступний поділ персональних даних на різні категорії: (1) за природою відомостей на: об'єктивні відомості про фізичну особу (біометричні дані, стан банківського рахунку тощо); суб'єктивні відомості про фізичну особу (автобіографія, характеристика, матеріали атестації, опис особистих рис фізичної особи, досьє тощо); (2) за формою обробки відомостей на: відомості на паперових носіях; відомості на електронних, магнітних, оптичних носіях тощо; (3) за зв'язком з фізичною особою на: відомості, що стосуються фізичної особи безпосередньо (особова справа працівника, запис у базі даних медичного закладу, банківський рахунок фізичної особи тощо); відомості, що стосуються фізичної особи опосередковано (реєстраційний запис про право власності на об'єкт нерухомого майна, записи відеоспостереження у громадських місцях, записи про технічне обслуговування автомобіля тощо); відомості, що можуть стосуватися фізичної особи та впливати на її права й інтереси.

Аналіз поглядів вчених щодо критеріїв класифікації персональних даних свідчить про наявність різноманітних підходів до їх класифікації.

Так, А.В. Кардаш пропонує поділ персональних даних за режимом доступу на відкриті і обмежені в доступі та у зв'язку із цим виокремлює правовий режим конфіденційності інформації про особу [4]. Зазначимо, що дійсно, при вирішенні питання про режим доступу до персональних даних законодавець демонструє три підходи, а саме: а) згода суб'єкта персональних даних на їх обробку; б) відсутність згоди суб'єкта на таку обробку, якщо вона необхідна для захисту життєво важливих інтересів суб'єкта персональних даних або іншої особи у разі недієздатності або обмеження цивільної дієздатності суб'єкта персональних даних (ч. 1 ст. 7 Закону України «Про захист персональних даних»); в) без згоди особи у випадках, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини (ч. 2 ст. 32 Конституції України).

Заслуговує на увагу також класифікація персональних даних, запропонована Т. Обуховською, яка виокремлює чотири їх групи за джерелами отримання. Перша група включає дані, зібрані державними органами та місцевими органами самоврядування згідно з законом, наприклад, оперативно-розшукові дані, дані про податки та доходи. Друга група – дані, що створюються суб'єктами права власності і господарювання відповідно до вимог закону (витяги з наказів про працівників, характеристики на працівників, ідентифікаційні дані документів на ім'я особи та інше). Третя група – дані, які самостійно надаються фізичними особами органам державної влади і місцевого самоврядування та суб'єктам права власності і господарювання у визначені законом терміни та ситуації (податкова декларація, податковий звіт, митна декларація, анкета). Четверта група персональних даних створюється суб'єктами права власності і господарювання згідно з угодами між ними та фізичними особами, що описуються цими даними. Типові форми зазначених угод не передбачають згоду фізичних осіб на нецільове використання і поширення їх персональних даних [8].

У подальшому дослідниця пропонує поділяти персональні дані на дві категорії: уразливі та ідентифікуючі. До «уразливих» персональних даних вона відносить інформацію щодо здоров'я, расової та іншої належності людини, політичних переконань, саме ця інформація підлягає контролю над її використанням та поширенням з боку фізичної особи, щодо якої вона зібрана. У свою чергу, до "ідентифікуючих" персональних даних пропонується відносити інформацію, яка має більш вільний порядок контролю мети її збирання і права доступу до неї [8].

Ханс Іоахім Шрамм та А.В. Коструба за створенням інформації виокремлюють номінативні персональні дані фізичної особи, якими є прізвище, ім'я, по батькові, дата народження тощо як базисна умова їх класифікації, а також варіативні персональні дані фізичної особи – освіта, сімейний стан, місце проживання тощо, за допомогою яких встановлюється змістовність інформації про особу, досягається можливість чіткішої ідентифікації індивідуума в «правовому полі». Їх мета – первісно визначити суб'єкта на підставі його загальної характеристики. Варіативні персональні дані можуть накопичуватися або змінюватися під впливом обставин дійсності, наприклад, за спливом часу. Консолідуючись з номінативними, вони сприяють досягненню мети персоніфікації фізичної

особи, чим забезпечується обігоздатність інформації про фізичну особу [9].

Наведені погляди щодо видів персональних даних, а також підстав їх класифікації, сприяють пізнанню їх сутності та правової природи. Так, наявність чутливих та ідентифікуючих даних, а також відкритих та даних із обмеженим доступом зумовлюють існування особливих процедур, пов'язаних з їх збиранням та подальшим використанням у кримінальному провадженні. Таким чином, природньо, що особливо важливого значення проблема захисту персональних даних набуває у сфері кримінального судочинства, оскільки саме цей вид державної діяльності безпосередньо пов'язаний з істотним обмеженням конституційних прав і свобод людини, в тому числі – права на приватність. Крім того, учасниками кримінальних процесуальних відносин стають особи з різним процесуальним статусом (іноді нечітко визначеним законодавцем), що актуалізує проблему захисту їх прав та законних інтересів.

Зазначене, у свою чергу, дозволяє визначити види персональних даних, обіг яких є характерним для кримінального провадження, а також запропонувати такі класифікаційні підстави:

За природою утворення відомостей:

• Об'єктивні відомості про фізичну особу (біометричні дані, стан банківського рахунку тощо).

• Суб'єктивні відомості про фізичну особу (характеристика тощо).

За видами носіїв відомостей:

• Відомості на паперових носіях.

• Відомості на електронних, магнітних, оптичних носіях тощо.

За зв'язком із фізичною особою:

• Відомості, що стосуються фізичної особи безпосередньо (запис у базі даних медичного закладу, банківський рахунок фізичної особи тощо).

• Відомості, що стосуються фізичної особи опосередковано (реєстраційний запис про право власності на об'єкт нерухомого майна, записи відеоспостереження у громадських місцях, записи про технічне обслуговування автомобіля тощо).

• Відомості, що можуть стосуватися фізичної особи та впливати на її права й інтереси.

За режимом доступу та характером використання:

• Відкриті персональні дані.

• Персональні дані з обмеженим доступом.

За вмістом та характером інформації:

• Номінативні персональні дані (як прізвище, ім'я, по батькові, дата народження тощо).

• Варіативні персональні дані, які можуть змінюватися або накопичуватися залежно від обставин дійсності (освіта, сімейний стан, місце проживання тощо).

За ступенем чутливості:

• персональні дані загального характеру.

• чутливі персональні дані (щодо расового або етнічного походження, релігійних переконань, стану здоров'я тощо).

Особливості сфери кримінального судочинства зумовлюють дослідження механізму обігу персональних даних у цій царині, який загалом має здійснюватися у порядку, передбаченому КПК. Водночас, необхідно враховувати також специфічну правову природу персональних даних та особливі процедури, пов'язані із їх обігом.

Загальною категорією для позначення певних дій із персональними даними є термін «обробка персональних даних». Відповідно до Закону України «Про захист персональних даних» обробка персональних даних – це «будь-яка дія або сукупність дій, таких як збирання, реєстрація, накопичення, зберігання, адаптування, зміна, поновлення, використання і поширення (розповсюдження, реалізація, передача), знеособлення, знищення персональних даних, у тому числі з використанням інформаційних (автоматизованих) систем».

Як зазначається у літературі, всупереч поширеному помилковому твердженню обробка включає не лише вчинення вказаних дій із систематизованою сукупністю персональних даних великої кількості осіб (базою даних, реєстром, каталогом, досьє тощо). Просте зберігання володільцем, навіть у недоступному вигляді, інформації про хоча б одного суб'єкта персональних даних – вже є їх обробкою, відповідно до положень Закону України «Про захист персональних даних». Отже, наявність будь-якого документа, що містить персональні дані особи, на робочому столі чи в сейфі державного службовця становитиме обробку персональних даних цієї особи [10].

Слід звернути увагу на те, що відповідно до усталеної практики Ради Європи та Європейського Союзу, захист персональних даних не є елементом їх обробки, бо не передбачає вчинення якихось дій з персональними даними. Використання ж зазвичай визнається елементом обробки, однак інколи (наприклад, у Німеччині) використання є окремою відносно обробки дією щодо персональних даних. При цьому за жодної умови обробка не може бути елементом використання. Відповідно, «захист» персональних даних слід розглядати як дію, окрему від їх «обробки» та «використання», а «використання» – як один з елементів «обробки» [10].

Фактично, кожна із перелічених в Законі України «Про захист персональних даних» дій із персональними даними, яка входить до поняття «обробка», має свій еквівалент у кримінальному провадженні у вигляді відповідної процесуальної дії, передбаченої КПК або дії технічного характеру. Ці дії спрямовані на виконання завдань кримінального провадження шляхом обробки (передусім, збирання і використання) персональних даних та мають проводитися із суворим дотриманням вимог як кримінального процесуального, так і законодавства про захист персональних даних. Обов'язковою умовою обігу персональних даних є їх захист, який має здійснюватися відповідно до Закону України «Про захист персональних даних» та інших нормативно-правових актів у цій сфері.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дяковський О.С. Визначення поняття персональних даних як правової категорії: сучасні проблеми та шляхи вирішення. *Інформація і право*. 2017. № 3(22). С. 51–56.

2. Про захист фізичних осіб при обробці персональних даних і про вільне переміщення таких даних Європейський Союз: Директива 95/46/ЄС Європейського Парламенту і Ради від 24 жовтня 1995 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_242#Text

3. Загальний регламент про захист даних (GDPR): Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2016/679 від 27 квітня 2016 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_008-16#Text

4. Кардаш А.В. Конституційно-правовий захист інформації про особу (порівняльно-правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Харків, 2019. 244 с.

5. Про захист фізичних осіб у зв'язку з опрацюванням персональних даних і про вільний рух таких даних, та про скасування Директиви 95/46/ЄС (Загальний регламент про захист даних) Європейський Союз: Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2016/679 від 27 квітня 2016 року. URL: ttps://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_008-16#Text

6. Article 29 Data Protection Working Party: 'Opinion 4/2007 on the concept of personal data, WP 136, adopted on 20 June 2007. URL: https://www.clinicalstudydatarequest.com/Documents/Privacy-European-guidance.pdf

7. Стандарти захисту персональних даних в соціальній сфері / М. В. Бем, І. М. Городиський. Львів: б.в., 2018. 110 с.

8. Обуховська Т. Класифікація персональних даних та режиму доступу до них. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2013. № 1. С. 97–104. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadu_2013_1_13

9. Шрамм Ханс Іоахім, Коструба А. В. Правова класифікація видів інформації про фізичну особу. *Вісник Національної академії правових наук України* / редкол.: О. Петришин та ін. Харків : Право, 2019. Т. 26, № 1. С. 123–132. URL: http://visnyk.kh.ua/uk/article/pravova-klasifikatsiya-vidiv-informatsiyi-pro-fizichnu-osobu

10. Бем М., Городиський І. Захист персональних даних: правове регулювання та практичні аспекти: науково-практичний посібник. Рада Європи, 2021. 157 с.

УДК 343.98
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/48

КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НЕЗАКОННОГО ЗБАГАЧЕННЯ: ФОРМУВАННЯ, РЕАЛІЗАЦІЯ, ПЕРСПЕКТИВИ

CRIMINALISTIC CHARACTERISTICS OF ILLEGAL ENRICHMENT: FORMATION, IMPLEMENTATION, PROSPECTS

Шевчук В.М., д.ю.н., професор, заслужений юрист України,
головний науковий співробітник
Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності
імені академіка В.В. Сташиса Національної академії правових наук України,
завідувач кафедри криміналістики
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Шевчук М.В., студент ІІ курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Шарпацька В.М., студент ІІІ курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Досліджуються актуальні проблеми формування та застосування криміналістичної характеристики незаконного збагачення в сучасних умовах. Проведено критичний аналіз наукових підходів до сучасного розуміння та сутності криміналістичної характеристики незаконного збагачення. На підставі такого аналізу запропоновано авторське визначення поняття цієї криміналістичної категорії. Криміналістичну характеристику незаконного збагачення пропонується розглядати як інформаційно-описову модель, що відображає криміналістично значущі відомості про особу злочинця, способи вчинення та приховування кримінального правопорушення, типові сліди («слідову картину»), предмет злочинного посягання, обстановку вчинення (умови, місце, час), аналіз яких дає можливість встановити кореляційні взаємозв'язки між ними і є підґрунтям побудови та перевірки слідчих версій під час розслідування незаконного збагачення. У структурі елементів криміналістичної характеристики незаконного збагачення запропоновано виокремлювати такі: 1) особа злочинця; 2) способи вчинення; 3) способи приховування; 4) типові сліди («слідова картина»); 5) предмет злочинного посягання; 6) обстановка вчинення (місце, час та умови). Практична значення використання такої криміналістичної характеристики передусім зумовлена необхідністю дослідження елементів такої характеристики та встановлення кореляційних зв'язків між ними, що слугує підґрунтям висуненню і перевірки версій. Визначено та сформульовано напрями удосконалення формування та використання криміналістичної характеристики незаконного збагачення, серед яких особливе значення набувають сучасні цифрові технології та використання систем технологій штучного інтелекту тощо. Обґрунтовується необхідність подальших досліджень проблем формування комплексної криміналістичної методики розслідування незаконного збагачення в умовах воєнного стану.

Ключові слова: незаконне збагачення, криміналістична характеристика, кримінальне провадження, корупція, судові експертизи, спеціальні знання, криміналістичні засоби протидії, корупційні кримінальні правопорушення.

Actual problems of formation and application of criminalistic characteristics of illegal enrichment in modern conditions are investigated. A critical analysis of scientific approaches to the modern understanding and essence of the criminalistic characteristics of illegal enrichment has been conducted. On the basis of such an analysis, the author's definition of the concept of this criminalistic category is proposed. The criminalistic characteristic of illegal enrichment is proposed to be considered as an information-description model, which reflects criminalistic significant information about the identity of the offender, ways of committing and concealing a criminal offense, typical traces ("trace picture"), the subject of criminal assault, the situation, which is possible to establish a place. and verification of investigative versions during the investigation of illegal enrichment. In the structure of elements of forensic characteristics of illegal enrichment, it is proposed to distinguish the following: 1) the person of the offender; 2) ways of committing; 3) ways of concealment; 4) typical traces («trace picture»); 5) the subject of criminal encroachment; 6) the situation (place, time and conditions). The practical importance of using such a criminalistic characteristic is primarily due to the need to study the elements of such characteristics and establish correlation between them, which serves as the basis for the nomination and verification of versions. The directions of improvement of formation and use of criminalistic characteristics of illegal enrichment are defined and formulated, among which modern digital technologies and the use of technologies of artificial intelligence technologies are of particular importance. The need for further research of the problems of formation of a complex criminalistic methodology of investigation of illegal enrichment in the conditions of martial law is substantiated.

Key words: illegal enrichment, criminalistic characteristics, criminal proceedings, corruption, forensic examinations, special knowledge, criminalistic countermeasures, corruption criminal offenses.

Постановка проблеми. Незаконне збагачення є одним із найбільш небезпечних та найпоширеніших проявів корупційної злочинної діяльності, що завдає значної шкоди економіці, правовій системі та суспільній довірі до державних інституцій [16, с. 197–200]. Кримінальний кодекс України 31 жовтня 2019 року було доповнено статтею 368^5, чим забезпечено кримінально-правову охорону відповідних суспільних відносин. Під незаконним збагаченням законодавець пропонує розуміти набуття особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, активів, вартість яких більше ніж на шість тисяч п'ятсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян перевищує її законні доходи. Незаконне збагачення, як прояв корупції, є прямою загрозою для національної безпеки України. Внаслідок незаконного збагачення шкода завдається не лише правам і свободам громадян та юридичних осіб, але й авторитету органів влади та суб'єктів господарювання, від імені яких діють уповноважені особи [11].

Практика показує, що вчинення незаконного збагачення дискредитує діяльність органів державної влади й управління, підривають економіку та національну безпеку нашої держави. В останні роки корупція в Україні, серед якої і незаконне збагачення, набула загрозливих масштабів і стала чинником, що створює перешкоди європейській інтеграції України, реально загрожує воєнній безпеці та конституційному ладу держави. Така злочинна корупційна діяльність сприяє нерівномірному розподілу ресурсів, розширенню тіньової економіки та створенню умов для подальших правопорушень, відмивання коштів

і фінансування організованої злочинності, тобто підриває економіку та національну безпеку України [12, с. 8].

Сучасні тенденції розвитку суспільства свідчать про активне використання новітніх фінансових технологій та глобалізаційних процесів у схемах незаконного збагачення. Зокрема, поширеним явищем стало застосування криптовалют, офшорних компаній, підставних осіб та складних механізмів фінансових операцій, що ускладнюють ідентифікацію джерел незаконно набутого майна. Водночас, аналіз статистичних даних за цими кримінальними правопорушеннями дають підстави стверджувати про вкрай низьку ефективність розслідування незаконного збагачення [15, с. 143–149]. За цей час і до сьогодні жодного кримінального провадження не передано з обвинувальним актом до суду. У зв'язку із цим, гостро постало питання щодо необхідності створення та запровадження ефективного механізму захисту відносин, що забезпечують протидію незаконному збагаченню в Україні, як кримінально-правовими, кримінально-процесуальними, так і криміналістичними засобами.

Водночас, міжнародна співпраця у боротьбі зі злочинністю, застосування інструментів цифрової криміналістики відкривають нові можливості для ефективного розслідування та запобігання цьому виду злочинної діяльності, створює наукові передумови побудови ефективної методики розслідування [23, с. 120]. У зв'язку з цим, важливим завданням є виявлення характерних ознак незаконного збагачення, визначення його специфіки та розробка ефективних криміналістичних методів та технологій протидії [17, с. 208–218]. Отже, з огляду на актуальність проблеми виникає необхідність ґрунтовного дослідження криміналістичної характеристики незаконного збагачення, формування її основних структурних елементів та визначення ролі такої характеристики для побудови слідчих версій під час виявлення та розслідування цієї категорії кримінальних правопорушень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз сучасних наукових досліджень свідчить про значну увагу до проблеми незаконного збагачення, як одного з ключових проявів корупційної злочинної діяльності. Увага дослідників зосереджена головним чином на кримінально-правовій характеристиці цього явища. Також розглядаються окремі питання виявлення, розслідування та профілактики незаконного збагачення, ефективних криміналістичних засобів та технологій протидії. Вбачається, що недостатньо приділено уваги дослідженню проблемам формування та практичної реалізації криміналістичної характеристики незаконного збагачення як одного із важливих елементів методики розслідування цієї категорії кримінальних правопорушень.

Проблемам дослідження криміналістичної характеристики та основам розслідування окремих видів кримінальних правопорушень присвячена значна кількість наукових праць. Науковці звертались до розроблення та дослідження окремих проблем криміналістичної методики розслідування певних категорій кримінальних правопорушень, зокрема: Л. Аркуша, А. Волобуєв, В. Гусєва, В. Журавель, А. Іщенко, В. Коновалова, В. Лукашевич, Є. Лук'янчиков, Г. Матусовський, М. Салтевський, Р. Степанюк, В. Тіщенко, Ю. Чорноус, Д. Цехан, В. Шевчук, В. Шепітько, Б. Щур, В. Юсупов та ін. Приділялася й певна увага безпосередньо дослідженню окремих аспектів криміналістичних проблем розслідування незаконного збагачення у наукових працях : Б. Безгинського [2], О. Гузоватого [4], В. Журавля [24], Д. Михайленко [12; 13], Н. Моргуна [14, с. 258], М. Погорецький, Д. Сергєєва [16, с. 197–200], Л. Сванадзе [17; 18; 19], З. Топорецької [21, с. 305–319], В. Шевчука [23; 25], В. Шепітька [24; 25] та інших вчених.

Вагомий внесок цих та інших дослідників виступає методологічним підґрунтям для наукових розвідок проблем криміналістичного забезпечення розслідування незаконного збагачення, зокрема, проблем формування та реалізації криміналістичної характеристики незаконного збагачення як інформаційної основи методики розслідування цієї категорії кримінальних правопорушень. Водночас, аналіз фахової літератури та правозастосовної практики свідчить про відсутність актуальних криміналістичних рекомендацій щодо формування та реалізації криміналістичної характеристики незаконного збагачення, як важливого напряму удосконалення розслідування незаконного збагачення в умовах постійних нормативних змін, на наш погляд, негативно впливає на ефективність діяльності органів досудового розслідування у зазначеній сфері. Насьогодні низка проблем залишається не вирішеними та є такими, що потребують наукового пошуку, обґрунтування і проведення спеціальних комплексних досліджень.

Метою дослідження є комплексний аналіз проблем формування та перспектив практичної реалізації криміналістичної характеристики незаконного збагачення, зокрема, встановлення криміналістичної сутності цього різновиду кримінальних правопорушень, поняття криміналістичної характеристики та визначення основних її структурних елементів, з'ясування їх кореляційних взаємозв'язків, значення для висунення і перевірки слідчих версій під час розкриття та розслідування незаконного збагачення. Дослідження спрямоване на визначення прагматичної ролі криміналістичної характеристики незаконного збагачення, аналіз проблем, що виникають у процесі побудови криміналістичної характеристики цієї категорії кримінальних правопорушень, підвищення ефективності її застосування у криміналістичній методиці розслідування.

Виклад основного матеріалу. У дослідженні методики розслідування незаконного збагачення, поряд із аналізом слідчої та судової практики необхідно керуватися положеннями про криміналістичну характеристику кримінальних правопорушень, як інформаційну основу та фундамент криміналістичної методики розслідування [9, с. 359–363]. При цьому така криміналістична характеристика виступає інформаційно-пізнавальною моделлю цього виду кримінальних правопорушень, вона являє собою систему відомостей (інформації) про криміналістично значущі ознаки незаконного збагачення, що відбиває закономірні зв'язки між ними і слугує побудові й перевірці слідчих версій у розслідуванні таких конкретних злочинних проявів [23, с. 119]. Вбачається, що незаконне збагачення, будучи специфічним корупційним правопорушенням, має свої особливості, систему криміналістично-значущих ознак, встановлення яких допомагають у виявленні, розкритті, розслідуванні та профілактиці цього різновиду кримінальних правопорушень, що потребує детального аналізу та встановлення методології їх дослідження.

Криміналістична характеристика кримінального правопорушення має важливе практичне значення для дослідження особливостей конкретного виду та групи кримінальних правопорушень [7, с. 125]. У слідчій діяльності вона використовується, як своєрідний робочий інструмент слідчого (детектива, прокурора) для побудови та перевірки слідчих версій про подію кримінального правопорушення або її окремі елементи, що, у свою чергу, впливають на формування обставин, які підлягають встановленню [3, с. 34–38]. Вона може бути представлена як своєрідна типова описово-статистична інформаційна модель досліджуваного кримінального правопорушення, результатом наукового аналізу типових ознак певного виду або роду кримінальних правопорушень; інформаційна модель, яка пов'язана із мисленевою діяльністю слідчого (детектива, прокурора).

Така криміналістична характеристика має своє функціональне призначення, оскільки слугує побудові і пере-

вірці слідчих версій у розслідуванні певних кримінальних правопорушень та сприяє: а) побудові типових програм (алгоритмів) і моделей розслідування кримінальних правопорушень (своєрідних матриць); б) формуванню окремих криміналістичних методик; в) визначенню напрямків розслідування, алгоритмів слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) дій того або іншого виду кримінального правопорушення. Практичне ж значення криміналістичної характеристики в загальному розумінні полягає в тому, що при наявності одних ознак слідчий може передбачити наявність інших і провести необхідні слідчі (розшукові) дії з метою встановлення та розшуку особи злочинця [22, с. 789–795].

Криміналістична характеристика незаконного збагачення виступає як інформаційна описово-статистична модель таких кримінальних проявів і є основою побудови і реалізації оптимальної методики розслідування цього виду кримінальних правопорушень, а також являє собою своєрідне системне утворення, що передбачає обов'язкове встановлення кореляційних взаємозв'язків та відносин між її елементами, які існують не ізольовано, а у нерозривному взаємозв'язку, тобто залежать один від одного і є основою для формування слідчих версій та програм розслідування у тих чи інших слідчих ситуаціях.

У цьому аспекті В.А. Журавель слушно вказує на актуальність підвищення прагматичної функції криміналістичної характеристики саме за рахунок виявлення та використання кореляційних зв'язків між її елементами, виражені в кількісних показниках. Саме статистичний підхід, що складає основу формування криміналістичної характеристики, може бути визнаний ключовим і при вимірюванні ступеня можливості настання прогнозованих подій. У зв'язку з цим, зусилля криміналістів щодо виявлення кількісних показників, які відображають специфіку кореляційних зв'язків між елементами криміналістичної характеристики, повинні бути значно активізовані, тому що до цього часу висловлені відносно даної проблематики судження, за дуже рідкими винятками, мають суто декларативний характер. При цьому не слід забувати, що в самій криміналістичній характеристиці відбиваються на статистичному рівні як достатньо чітко детерміновані відносини між окремими її елементами, наприклад, особливості технологічних процесів і обрання засобів учинення замаскованих розкрадань, так і обумовлені багатьма причинними факторами, у тому числі випадковими, ситуаційними [8, с. 187–200].

Таким чином, *криміналістична характеристика незаконного збагачення* -це інформаційно-описова модель, що відображає криміналістично значущі відомості про особу злочинця, способи вчинення та приховування кримінального правопорушення, типові сліди («слідову картину»), предмет злочинного посягання, обстановку вчинення (умови, місце, час), аналіз яких дає можливість встановити кореляційні взаємозв'язки між ними та слугує підґрунтям побудови і перевірки слідчих версій.

Криміналістична характеристика кримінального правопорушення являє собою цілісну та узгоджену систему, яка поєднує у собі структурні елементи [7, с. 125], які є взаємопов'язаною сукупністю індивідуальних особливостей певної категорії кримінальних правопорушень, відображають криміналістично значущі ознаки цього кримінального явища, що характеризують обстановку, спосіб і механізм вчинення та приховування такого правопорушення, осіб злочинця і потерпілого та має значення для виявлення, розкриття та розслідування досліджуваної категорії кримінальних правопорушень. Мова йде про те, що криміналістична характеристика незаконного збагачення включає в себе окремі елементи такої характеристики і ці питання є важливим напрямком дослідження.

Вивчення та аналіз криміналістичної літератури [21, с. 305–319; 23, с. 119], результати опитування практичних працівників дають можливість до елементів криміналістичної характеристики незаконного збагачення віднести такі: 1) особа злочинця; 2) способи вчинення; 3) способи приховування; 4) типові сліди («слідова картина»); 5) предмет злочинного посягання; 6) обстановка вчинення (місце, час та умови).

Варто зауважити, що не всі із вказаних структурних елементів криміналістичної характеристики досліджуваного кримінального правопорушення однаково «працюють», відіграючи свою роль та функціональне призначення. Очевидно, що серед виокремлених елементів ключове місце займає саме спосіб вчинення цього кримінального правопорушення. Це пояснюється передусім специфікою цього кримінального правопорушення, яка охоплює систему взаємопов'язаних дій і процесів злочинної діяльності, що пов'язані із підготовкою, вчиненням та приховуванням таких кримінальних проявів і розглядаються як своєрідний механізм злочинної діяльності, пов'язаної із вчиненням державної зради в умовах воєнного стану.

Вагомого значення також набуває такий елемент досліджуваної криміналістичної характеристики як особа злочинця, зміст якого визначається тим набором ознак особи, які є криміналістично значущими для злочинців, що вчинюють незаконне збагачення, і важливими для визначення ефективних методів та засобів встановлення і розшуку особи злочинця, побудови та перевірки робочих версій, визначення та обрання найефективніших напрямів і програм (алгоритмів) розслідування. Водночас, типові сліди та обстановка вчинення (місце, час і умови), як елемент досліджуваної криміналістичної характеристики має набагато меншого значення, оскільки «слідова картина» та обстановка вчинення незаконного збагачення є найчастіше ситуативною. Водночас, найбільш вагомого значення набувають кореляційні зв'язки між такими елементами: «способи» – «особа злочинця»; «обстановка вчинення» – «типові сліди»; «способи» – «типові сліди» – «особа злочинця»; «особа злочинця» – обстановка вчинення» – «типові сліди» тощо.

Варто наголосити на тому, що дослідженню питання криміналістичної характеристики незаконного збагачення є важливим для формування ефективної методики розслідування, тому має бути предметом окремого вивчення та аналізу. Отже, вважаємо за необхідне розглянути зміст основних елементів криміналістичної характеристики цього виду кримінального правопорушення.

Особа злочинця, будучи одним із найважливіших елементів криміналістичної характеристики незаконого збагачення, знаходить своє відбиття у способі вчинення та приховування, його «слідовій картині» і в предметі злочинного посягання. Досліджуючи такий елемент криміналістичної характеристики даного злочину, як особа злочинця, слід враховувати, що для обрання або призначення на перераховані вище посади кандидат повинен відповідати визначеним законодавством вимогам щодо досягнення певного віку, одержання освіти (не рідко, вищої юридичної), здобуття певного досвіду професійної діяльності тощо [5, с. 254–256]. Тому суб'єкти цього злочину володіють власним високим рівнем загальних і спеціальних (у т. ч. юридичних знань) або мають необхідні ресурси для безперешкодного одержання таких знань з інших джерел, у т. ч. і від найближчого соціального оточення. Означене становить підґрунтя для усвідомлення потенційної можливості притягнення до відповідальності за незаконне збагачення та може бути використано ними з метою протидії розслідуванню шляхом своєчасного вчинення дій, спрямованих на маскування як самих фактів незаконного отримання у власність певних активів, так і джерел походження останніх. Для цього ними можуть широкого використовуватися різні фікції, зокрема, у вигляді фіктивних правочинів і підставних осіб.

Незаконне збагачення може вчиняти лише спеціальний суб'єкт – особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. Перелік таких осіб є законодавчо визначеним. Мотиви злочинної діяльності мають корисливий характер в різних формах, що зумовлюються, головним чином соціальним статусом особи. Більше того, кримінальні провадження за ст. 368[5] КК України відкриваються завжди відносно конкретної особи, коли особа злочинця є відомою на момент початку кримінального провадження. Це позбавляє необхідності орган досудового розслідування виконувати завдання по встановленню винуватої особи. Але при цьому є важливим встановлення та обґрунтування належними та допустимими доказами факт належності такої особи до вищезазначеного спеціального суб'єкту.

Варто зауважити, що особи, які здійснюють корупційні правопорушення і займають посадові позиції, зазвичай мають високий рівень освіти та володіють знаннями, що дозволяють їм маскувати справжній характер своєї діяльності. Такі особи, як правило, мають добре розвинуті комунікативні навички, що дозволяють їм маніпулювати людьми, викликати довіру. Як правило, ці особи, через свої зв'язки, прагнуть замаскувати свою злочинну діяльність, знищити сліди та уникнути покарання. Вони можуть навіть втручатись у слідчий процес, чинити тиск на слідчого, що ускладнює процес розслідування. Такі особи, володіючи юридичними знаннями, у тому числі й щодо методів розслідування корупційних правопорушень, способів їх скоєння та маскування, вони можуть сформувати стратегію поведінки, спрямовану на протидію розслідуванню [6, с. 84–87].

Способи вчинення незаконного збагачення слід розглядати, як детерміновану систему дій злочинця, який являє собою образ дій злочинця, що виражаються у певній системі операцій і прийомів [20, с. 72–74]. Це детермінована система дій злочинця по підготовці, виконанню та приховуванню незаконного збагачення, а також по використанню результатів цієї злочинної діяльності. Способи вчинення незаконного збагачення можуть бути різними. Незаконне збагачення може бути вчинене шляхом: а) набуття незаконних активів суб'єктом злочину; б) набуття незаконних активів та подальша їх передача іншій особі. Вчинення злочину може проявлятись тільки у формі дії. Способи незаконного набуття активів можуть бути різними. Коли набуття таких активів відбувається у спосіб, визначений в КК України як окремий склад кримінального правопорушення, кваліфікувати таку поведінку потрібно не як незаконне збагачення, а як інше корупційне правопорушення.

Одним із способів вчинення незаконного збагачення є передача суб'єктом злочину активів у значному розмірі, законність підстав набуття яких не підтверджено доказами, будь-якій іншій особі. Зауважимо, що вряд чи така «інша» особа буде належати до числа тих, вичерпний перелік яких закріплено у п. 1 ч. 1 ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції», інакше передача їй активів втрачає будь-який сенс як для злочинця, так і самої цієї особи. У зв'язку з цим особа, удостоєна довіри на офіційне одержання активів, може бути обрана злочинцем за критерієм її лояльності до бенефіціара та відсутності «індикаторів ризику» в очах представників державних органів і суспільства.

Способами набуття активів, що є предметом незаконного збагачення, є такі: а) вчинення предикатного кримінального правопорушення або адміністративного правопорушення, завдяки якому з'являється незаконний актив, і вказане протиправне діяння обов'язково передує незаконному збагаченню; б) отримання злочинцем незаконних активів безпосередньо або через інших осіб під час вчинення різних видів кримінальних правопорушень або адміністративних правопорушень; в) отримання активів у матеріально визначеній формі (грошові кошти, банківські та дорогоцінні метали, цінне рухоме майно тощо) або у іншій спосіб (надання майнових прав та нематеріальних активів); г) набуття права власності на незаконно отриманий актив безпосередньо злочинцем або такий актив (право на актив) передається третім особам, як правило з числа близьких осіб [18, с. 153–157].

Способи приховування незаконного збагачення пов'язані із застосуванням злочинцями окремих хитрощів, зокрема, з метою приховування повної та достовірної інформації про своє матеріальне становище особи, які підозрюються у вчинені незаконного збагачення, заздалегідь офіційно розривають шлюбу в державних органах реєстрації актів цивільного стану, при цьому продовжують фактично проживати із дружиною та вести спільний побут. Мають місце випадки реєстрації суб'єктом злочину права власності на майно на осіб, які не є суб'єктами декларування й відомості про яких не підлягають декларуванню та ін.

До способів приховування незаконного збагачення (набування активів) суб'єктами злочину слід віднести: а) передача отриманих активів та реєстрація права власності на майно на членів сім'ї або інших осіб, які не подають декларацію особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування; б) зняття всіх коштів, отриманих на офіційних місцях роботи, з банківської картки з метою недопущення відстеження витрат та можливості у подальшому засвідчити про походження наявних готівкових коштів; в) зберігання готівкових коштів, банківських та дорогоцінних металів, певних видів цінного нерухомого майна (годинники, монети, антикваріат) у спеціально прилаштованих для цієї мети приміщеннях (орендованому чи спеціально придбаному, або що належать членам сім'ї чи близьким особам), а також тайниках, сховищах; подальше здійснення операцій з купівлі-продажу коштовного майна за готівкові кошти; г) конвертація національної валюти України в іноземну валюту з метою подальшого її вивезення за кордон; д) виведення отриманих незаконних активів за кордон, як правило їх фізичне вивезення особисто, з використанням членів сім'ї, близьких осіб, інших осіб або з використанням фірм-одноденок; придбання за кордоном для членів сім'ї або близьких осіб рухомого або нерухомого майна; розміщення коштів, банківських та дорогоцінних металів у банках-нерезидентах та/або придбання цінних паперів у нерезидентів; учинення інших дій; е) вчинення удаваного правочину для приховування іншого; є) вчинення фіктивних правочинів, отримання грошових чи матеріальних подарунків від близьких осіб або штучне завищення вартості майна, отриманого у спадок та ін. [19, с. 209–212].

Типові сліди («слідова картина») злочинного збагачення включають в себе сукупність матеріальних, ідеальних та цифрових слідів, властивими цьому виду (або групі) кримінальних правопорушень, а також відповідним способам та етапам їх вчинення.

Типову «слідову картину» незаконного збагачення становлять: а) безпосередньо предмет злочинного посягання як матеріальний об'єкт (грошові кошти, банківські та дорогоцінні метали, державні цінні папери, нерухоме майно, цінне рухоме майно, майнові права та нематеріальні активи); б) документи (у тому числі фото-, відео- документи та інші носії інформації), що свідчать про набуття у власність предмету злочинного посягання, володіння або розпоряджання ним, а також про підготовку та приховання набутого активу; в) сліди-відображення особи злочинця та інших, причетних до злочину осіб (сліди-відображення зовнішності особи, сліди пальців рук), а також біологічні, запахові сліди вищевказаних осіб); г) ідеальні сліди (сліди пам'яті); д) цифрові сліди.

Слідами – матеріальними відображеннями незаконного збагачення виступають самі об'єкти (грошові

кошти, набуті у власність об'єкти – автомобіль, годинник, коштовна комп'ютерна техніка тощо), документи, що свідчать про набуття у власність або розпорядження такими об'єктами (виписка з банківського рахунку, квитанція про сплату вартісного відпочинку, авіаквитків, іншого товару чи послуг, договір купівлі-продажу, квитанція про банківську транзакцію грошових коштів тощо), сліди перебування особи у певному місці (наприклад, відеозапис з камери спостереження фітнес-центру, ресторану, салону краси тощо), ідеальні сліди – сліди пам'яті, наприклад, очевидців перебування особи у певному місці, володіння (користування) особою певними вартісними об'єктами (годинник, сумка, авто тощо).

З метою виявлення фото-, відеодокументів, що можуть свідчити про незаконне збагачення особи, слід здійснювати огляд електронного середовища, в якому такі документи можуть існувати, а саме соціальних мереж не тільки підозрюваної особи, але й членів її сім'ї та інших близьких осіб. Наприклад, сторінки в соцмережах Instagram, Pinterest, Facebook та ін. можуть містити інформацію про наявність у сина-студента підозрюваної особи автомобіля преміум-класа, доньки, що не має жодного власного заробітку коштовного годинника, інформацію про вартісний відпочинок і т.п.

Предметом незаконного збагачення є активи у значному розмірі, законність підстав набуття яких не підтверджено доказами. Розкриття поняття активів у значному розмірі міститься у п. 2 примітки до ст. 368-2 КК України, основними характеристиками яких визначено: 1) їх природу як грошових коштів або іншого майна, а також доходів від них; 2) їх розмір – вартість, що перевищує одну тисячу неоподатковуваних мінімумів доходів громадян; 3) відсутність доказів, якими підтверджується законність набуття активів.

Активи, набуті незаконним шляхом, а також неправомірна вигода, що виступають предметом кримінального правопорушення, є центральним елементом у формуванні слідової картини злочину. Вони мають характерну особливість – виступають водночас слідоутворюючими та слідосприймаючими об'єктами, є носіями доказової інформації та визначають характер слідової картини правопорушення [1, с. 53].

У процесі доказування предмета незаконного збагачення необхідно виходити із найбільш детального опису та встановлення індивідуальних властивостей та ознак предмета цього злочинного посягання. Якщо предметом незаконного збагачення є грошові кошти, то необхідно встановити яка саме сума, у якій валюті, якими купюрами, які індивідуальні ознаки купюр, по можливості номера купюр, які особливості та індивідуальні ознаки. Якщо предметом незаконного збагачення виступають товарно-матеріальні цінності важливо встановити їх найменування, кількість, якісні ознаки, форму, розмір, колір, об'єм, вагу, індивідуальні ознаки, номера, дефекти, дані про джерела їх придбання, матеріал з якого вони виготовлені, клеймування, маркування, характеристика упаковки та інші індивідуальні ознаки, що мають криміналістичне значення. Криміналістична особливість предмета незаконного збагачення полягає в тому, що це слідосприймаючі і слідоутворюючі об'єкти живої та неживої природи, їх якісно-кількісні показники, фізико-хімічні та споживчі властивості індивідуалізують предмет у матеріальному світі, обумовлюють способи вчинення і приховання таких злочинів.

У предметі доказування у кримінальному провадженні щодо незаконного збагачення необхідно враховувати першочергову необхідність встановленя джерел походження активів уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування осіб, законність підстав набуття яких не підтверджено доказами. Ігнорування цього положення ускладнює доказування інших, обставин, передбачених ст. 91 КПК України [23, с. 120].

Обстановка вчинення незаконного збагачення (місце, час та умови) знаходиться у тісному взаємозв'язку та взаємозалежності зі слідовою картиною та способами вчинення досліджуваного кримінального правопорушення. Обстановка вчинення державної зради може поділятися на такі елементи: обстановка, що передує вчиненню, обстановка безпосереднього вчинення та обстановка після вчинення незаконного збагачення. У структурі місця незаконного збагачення необхідно виокремити: місце готування, місце вчинення та місце приховування незаконного збагачення. Визначення місця вчинення незаконного збагачення є джерелом інформації про типові сліди, спосіб учинення злочину, знаряддя та засоби вчинення злочину, особу злочинця й предмет злочинного посягання. Таким чином, для кваліфікації вчинення незаконного збагачення в сучасних умовах важливим є встановлення всіх елементів механізму цієї злочинної діяльності, а також джерел походження активів незаконного збагачення.

Час злочину (кримінального правопорушення) відповідно до вимог ст. 91 КПК України є обставиною, яка підлягає доказуванню у кримінальному проваджені. Однак, характерною ознакою обстановки вчинення незаконного збагачення є те, що у більшості воно вчиняється в умовах неочевидності. Окрім цього, враховуючи той факт, що незаконне збагачення вчиняється у сукупності з іншими злочинами, то зазвичай набуває неодноразовий, а триваючий характер. Тому, під час розслідування незаконного збагачення особливого значення набуває встановлення та дослідження даних про початок підготовчих дій, безпосереднє вчинення та тривалість його приховування.

У таких випадках важливого значення набувають дані про початок і закінчення незаконного збагачення, а також тривалість злочину у часі. Для визначення часу вчинення незаконного збагачення необхідно встановити: часовий зв'язок між обстановкою до, під час та після вчинення незаконного збагачення; черговість подій злочину; тривалість різних подій під час учинення незаконного збагачення. Тому важливо враховувати таку систему даних про час державної зради: 1) час (тривалість у часі) підготовчих дій; 2) час (тривалість у часі) безпосереднього вчинення; 3) час (тривалість у часі) реалізації дій щодо приховування. В цьому сенсі, слушними є зауваження, що обрання часу вчинення незаконного збагачення обумовлюють такі чинники: 1) відсутність свідків (очевидців); 2) місце вчинення; 3) обстановка, яка передує безпосередньому вчиненню; 4) фізичний та психічний стан особи злочинця та ін.

Встановлення інформації та відомостей про час, місце та умови незаконного збагачення дозволяє слідчому: правильно кваліфікувати кримінальне правопорушення; сприятиме висуненню слідчих версій та встановленню всіх обставин події та механізму кримінального правопорушення; встановити свідків (очевидців) державної зради; встановити факт добровільності (добровільного здійснення дій); встановити (ідентифікувати) особу злочинця та визначити ступінь його підготовки (співучасників); вирішити завдання, передбачені ст. 2 КПК України; визначити місця передачі та характер переданої інформації, контактних осіб, способи та засоби зв'язку тощо; визначити способи (активні дії) готування та приховання злочину; визначити обставини, що сприяли вчиненню незаконного збагачення та встановити інші обставини, які мають значення для успішного розслідування.

Отже, на сьогодні в сучасних умовах воєнного стану в Україні досить значимим та актуальним є розроблення комплексу проблем криміналістичного забезпечення

боротьби із такими розповсюдженими кримінальними проявами як незаконне збагачення. Серед напрямів удосконалення протидії незаконного збагачення постає саме проблематика формування комплексної криміналістичної методики розслідування незаконного збагачення, основою якої виступає саме криміналістична характеристика цього різновиду кримінального правопорушення.

Вбачається, що основними напрямами удосконалення формування та використання криміналістичної характеристики незаконного збагачення можуть бути такі: 1) дослідження кореляційних зв'язків між елементами криміналістичної характеристики для побудови слідчих версій, що має значно підвищити практичну (прагматичну) роль криміналістичної характеристики цього виду кримінальних правопорушень; 2) побудова криміналістичної характеристики незаконного збагачення з використанням сучасних інформаційних технологій, включаючи формування описово-статистичної інформаційної моделі досліджуваного кримінального правопорушення із використанням технологій штучного інтелекту [10, с. 232]; 3) формування та використання криміналістичної характеристики незаконного збагачення із застосуванням криміналістичного програмування та алгоритмізації для побудови системи слідчих версій; 4) побудова та використання криміналістичної характеристики державної зради із застосуванням положень криміналістичної ситуалогії, зокрема, для побудови слідчих версій із врахуванням ситуацій розслідування та пропонування алгоритмів дій суб'єктів досудового розслідування по їх вирішенню; 5) підвищення практичної спрямованість та прагматичної значущість криміналістичної характеристики незаконного збагачення у системі криміналістичної методики розслідування цього виду кримінального правопорушення.

Висновки. Криміналістична характеристика незаконного збагачення виступає як інформаційно-статистична модель таких кримінальних проявів і є основою побудови і реалізації криміналістичної методики розслідування цього виду кримінальних правопорушень. До основних елементів криміналістичної характеристики цього кримінального правопорушення слід відносити: 1) особа злочинця; 2) способи вчинення; 3) способи приховування; 4) типові сліди («слідова картина»); 5) предмет злочинного посягання; 6) обстановка вчинення (місце, час та умови). Така криміналістична характеристика незаконного збагачення виступає, як системне утворення, яке передбачає обов'язкове встановлення кореляційних взаємозв'язків та відносин між її елементами, які існують не ізольовано, а у нерозривному взаємозв'язку, тобто залежать один від одного і є основою для формування слідчих версій та програм розслідування у тих чи інших слідчих ситуаціях.

Вбачається, що криміналістичну характеристику незаконного збагачення слід розглядати, як описово-статистичну інформаційну модель, яка відображає криміналістично-значущі відомості про особу злочинця, способи вчинення та приховування кримінального правопорушення і типові сліди («слідову картину»), обстановку (умови, місце, час), аналіз яких допомагає встановити кореляційні зв'язки (залежності) між ними та слугує підґрунтям побудови і перевірки слідчих версій. Криміналістична характеристика незаконного збагачення виступає як своєрідний орієнтир, який може успішно використовуватися слідчим (детективом, прокурором) у ході здійснення кримінального провадження, що дає можливість обирати найбільш ефективні засоби розслідування та профілактики таких кримінальних правопорушень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрійко Ю. Ю. Предмет одержання неправомірної вигоди у структурі криміналістичної характеристики злочинів. *Науковий вісник Херсонського державного університету Сер. «Юридичні науки»*. 2017. Вип. 6-2. Т. 4. С. 51–54.
2. Безгинський Б. Г . Кримінальна відповідальність за незаконне збагачення в Україні : дис. ... д-ра філософії в галузі права : 12.00.08. Київ, 2022. 195 с.
3. Берназ П. В. Поняття «криміналістична характеристика злочину». *Південноукраїнський правничий часопис*. 2017. № 2. С. 34–38.
4. Гузоватий О. І., Титаренко О. О. Кримінальна відповідальність за незаконне збагачення в Україні та деяких зарубіжних країнах : монографія. Дніпро : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2018. 260 с.
5. Драгоненко А. О. Суб'єкт незаконного збагачення. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 3-2. С. 254–256.
6. Дуда А. В. Особа злочинця як елемент криміналістичної характеристики корупційних злочинів. *Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі* : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 7 груд. 2018 р.): у 2 ч. Київ: Нац. акад. внутр. справ, Ч. 2. 2018. С. 84–87.
7. Журавель В.А. Криміналістичні методики: сучасні наукові концепції : монографія. Харків : Вид. агенція «Апостіль», 2012. 304 с.
8. Журавель В. А. Окремі методики в системі криміналістичних знань. *Науковий вісник Львівської комерційної академії.* Серія: Юридична. 2015. Вип. 1. С. 187–200.
9. Коновалова В.О. Вибрані твори. Избранные труды. Нац. ун-т «Юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого». Харків: Апостіль, 2012. 528 с.
10. Котюк М. В. Криміналістична характеристика державної зради в умовах воєнного стану : проблеми побудови та реалізації. *Юридичний вісник. Серія «Юриспруденція»*, 2023. № 6. С. 222–232.
11. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001 р. № 25. Ст. 131.
12. Михайленко Д. Г. Протидія корупційним злочинам засобами кримінального права: концептуальні основи : монографія. Одеса : ВД «Гельветика», 2017. 582 с.
13. Михайленко Д. Г. Кримінально-правове значення незаконного збагачення осіб, пов'язаних із суб'єктом владних повноважень. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. Т. XVI. Одеса: Юрид. лра, 2015. С. 259–277.
14. Моргун Н. С., Шевчук О.О., Марчевський С.В. Встановлення джерел походження активів як обставина, яка підлягає доказуванню під час розслідування незаконного збагачення. *Вісник ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка*, 2022, 1 (97), С. 257–266.
15. Панаід І. В. Встановлення ознак складу незаконного збагачення. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2023. № 5. С. 143–149.
16. Погорецький М., Сергєєва Д. Фундаментальне наукове дослідження проблем доказування окремих корупційних злочинів. *Вісник кримінального судочинства.* 2019. № 1. С. 197–200.
17. Сванадзе Л. П. Початковий етап розслідування незаконного збагачення. *Вісник кримінального судочинства*. 2022. № 3-4. С. 208–218.
18. Сванадзе Л. П. Спосіб незаконного збагачення як елемент криміналістичної характеристики кримінального правопорушення, передбаченого ст. 368[5] КК України. *Гармонізація законодавства України з правом Європейського Союзу: реалії та перспективи* : Всеукраїнська науково-практична конференція, м. Запоріжжя, 18 травня 2023 р. – Львів – Торунь : Liha-Pres. 2023. С. 153–157.
19. Сванадзе Л. П. Приховання незаконного збагачення як складовий елемент його криміналістичної характеристики. *Актуальні питання кримінального провадження у сучасних умовах :* матеріали міжнародної науково-практичної конференції, (м. Одеса, 31 травня 2023 р.). Одеса : ОДУВС, 2023. С. 209–212.
20. Тіщенко В. В. Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів: монографія. Одеса : Одес. нац. юрид. акад.; Фенікс, 2007. 260 с.
21. Топорецька З. М. Криміналістична характеристика незаконного збагачення. *Криміналістика і судова експертиза*, 2019, (64). С. 305–319.

22. Шевчук В. М. Криміналістика: традиції, новації, перспективи : добірка наук. пр.; упоряд.: Н. А. Чмутова. Харків: Право, 2020. 1280 с.
23. Шевчук В. М. Методика розслідування незаконного збагачення: проблеми побудови та застосування. *Права людини та проблеми організації і функціонування публічної адміністрації в умовах становлення громадянського суспільства в Україні* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 27–28 квіт. 2018 р.). Запоріжжя, 2018. С. 118–120.
24. Шепітько В. Ю., Журавель В. А. Розслідування злочинів корупційної спрямованості: науково-практичний посібник. Х.: Харків юридичний, 2013. 220 с.
25. Шепітько В. Ю., Шевчук В. М., Білоус В. В. Особливості кримінально-правової кваліфікації та розслідування незаконного збагачення. *Криміналіст першодрукований*. 2016. № 13. С. 136–153.

РОЗДІЛ 10
СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 343.13
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/49

ПЕРМАНЕНТНИЙ ХАРАКТЕР ДЕРЖАВНОГО ОБВИНУВАЧЕННЯ. ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ТЛУМАЧЕННЯ ТЕРМІНОЛОГІЇ «ОБВИНУВАЧЕННЯ» В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

PERMANENT NATURE OF STATE PROSECUTION. PROBLEM ISSUES OF INTERPRETING THE TERMINOLOGY OF "PROSECUTION" IN THE CRIMINAL PROCEDURAL LEGISLATION OF UKRAINE

Софієв С.О., к.ю.н., Заслужений юрист України,
доцент кафедри кримінального права та процесу
Навчально-науковий інститут права Державного податкового університету

Теслицький А.А., магістр
Державний податковий університет

Обвинувачення є однією з ключових кримінально-процесуальних функцій, без якої неможливе повноцінне функціонування механізму кримінального провадження. Воно виконує роль підґрунтя, від якого залежить здійснення всіх інших процесуальних функцій. Саме обвинувачення ініціює формування кримінально-процесуальних правовідносин між сторонами, визначає предмет доказування та спрямовує діяльність органів досудового розслідування, прокуратури й суду. З філософсько-правової точки зору обвинувачення виступає первинною, вихідною ланкою, що детермінує перебіг всього кримінального процесу, зокрема його мету – досягнення справедливості шляхом публічного встановлення винуватості або невинуватості особи у вчиненні кримінального правопорушення.

У цьому контексті особливої уваги заслуговує термінологічне та змістовне наповнення категорії «обвинувачення», а також її функціональний прояв – державне обвинувачення, що у правозастосовній практиці набуло перманентного характеру. Йдеться про його безперервне, послідовне здійснення на всіх стадіях кримінального провадження. Упродовж процесу здійснення обвинувачення, воно зберігає свою правову природу як діяльність, що реалізується в інтересах держави та суспільства з метою притягнення особи до кримінальної відповідальності.

Попри формальну визначеність, концепція державного обвинувачення як перманентної правової функції викликає численні дискусії в наукових і практичних колах. Зокрема, актуальними залишаються питання правильного тлумачення терміну «обвинувачення», меж його реалізації. Водночас нормативне закріплення поняття не завжди забезпечує його однозначне трактування, що створює передумови для термінологічних колізій, неоднозначної судової практики та складнощів у діяльності прокурора як представника державного обвинувачення.

Таким чином, в умовах реформування кримінального процесуального законодавства України та посилення гарантій змагальності процесу, з'являється необхідність переосмислення ролі, правової природи й концептуального змісту обвинувачення, а також формування цілісного підходу до його тлумачення та реалізації. Це зумовлює актуальність дослідження перманентного характеру державного обвинувачення і потребу у науковому аналізі проблемних аспектів відповідної термінології в українському кримінальному процесі.

Ключові слова: державне обвинувачення, кримінальний процес, обвинувачення, перманентність, кримінальне провадження, прокурор, функції кримінального процесу, термінологічні колізії, підозра, звинувачення, правова невизначеність.

The accusation is one of the key criminal procedural functions, without which the full functioning of the criminal proceedings mechanism is impossible. It serves as the basis on which the implementation of all other procedural functions depends. It is the accusation that initiates the formation of criminal procedural legal relations between the parties, determines the subject of proof and directs the activities of the pre-trial investigation bodies, the prosecutor's office and the court. From a philosophical and legal point of view, the accusation is the primary, initial link that determines the course of the entire criminal process, in particular its goal – achieving justice by publicly establishing the guilt or innocence of a person in committing a criminal offense. In this context, the terminological and substantive content of the category of "accusation", as well as its functional manifestation – state prosecution, which has acquired a permanent nature in law enforcement practice, deserves special attention. We are talking about its continuous, consistent implementation at all stages of criminal proceedings. During the process of prosecution, it retains its legal nature as an activity carried out in the interests of the state and society in order to bring a person to criminal responsibility.

Despite its formal certainty, the concept of public prosecution as a permanent legal function causes numerous discussions in scientific and practical circles. In particular, the issues of the correct interpretation of the term "prosecution" and the limits of its implementation remain relevant. At the same time, the normative consolidation of the concept does not always ensure its unambiguous interpretation, which creates the prerequisites for terminological conflicts, ambiguous judicial practice and difficulties in the activities of the prosecutor as a representative of the public prosecution.

Thus, in the context of reforming the criminal procedural legislation of Ukraine and strengthening the guarantees of the adversarial nature of the process, there is a need to rethink the role, legal nature and conceptual content of the prosecution, as well as the formation of a holistic approach to its interpretation and implementation. This determines the relevance of the study of the permanent nature of public prosecution and the need for a scientific analysis of the problematic aspects of the relevant terminology in the Ukrainian criminal process.

Key words: public prosecution, criminal process, prosecution, permanence, criminal proceedings, prosecutor, functions of the criminal process, terminological collisions, suspicion, accusation, legal uncertainty.

Постановка проблеми. Незважаючи на законодавче закріплення функції обвинувачення у Кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПК України), в правозастосовній практиці досі існує низка проблем, пов'язаних із розумінням і тлумаченням самої сутності терміна «обвинувачення», а також із визначенням меж його здійснення. Особливої актуальності набуває питання щодо постійного (перманентного) характеру державного

обвинувачення, тобто безперервності його реалізації на всіх етапах кримінального провадження. Проблемним залишається розмежування понять «обвинувачення», «підозра» та «звинувачення», які часто плутаються в юридичній і науковій літературі, а також у практиці правозастосування. Окрім цього, чинне процесуальне законодавство не містить чіткого нормативного визначення змісту державного обвинувачення, що створює складнощі для єдиного підходу до його реалізації представниками органів прокуратури та судами.

Мета дослідження. Метою даного наукового дослідження є всебічний аналіз перманентного характеру державного обвинувачення в кримінальному процесі України, уточнення сутності поняття «обвинувачення» у кримінальному процесуальному праві, а також виявлення та систематизація проблемних аспектів його законодавчого тлумачення і практичної реалізації. Дослідження також спрямоване на розробку науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення кримінального процесуального законодавства України з метою забезпечення ефективності функції обвинувачення та її гармонійної взаємодії з іншими процесуальними функціями – захисту та правосуддя.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика перманентності державного обвинувачення в Україні пов'язана з необхідністю забезпечення стабільності та послідовності обвинувачення в кримінальному процесі. Водночас, тлумачення термінології «обвинувачення» у кримінальному процесуальному законодавстві має неоднозначний характер, що породжує дискусії щодо меж і змісту цього поняття. Проблематика перманентного характеру державного обвинувачення та тлумачення термінології «обвинувачення» в кримінальному процесуальному законодавстві України перебуває на стадії активного наукового дослідження з акцентом на усунення термінологічних колізій і вдосконалення процесуальних норм для забезпечення ефективного та справедливого кримінального провадження.

Проте, дану тему досліджували такі наукові діячі, як О. Крикунов, Г. Денісова, А. Лапкін, В. Гринюк та інші.

Виклад основного матеріалу. Державне обвинувачення є однією з ключових функцій кримінального процесу, що забезпечує реалізацію кримінальної відповідальності та захист прав і свобод громадян, а також інтересів держави. Його перманентний характер означає безперервне функціонування та супроводження кримінального провадження від моменту його початку до остаточного вирішення справи. Однак, незважаючи на фундаментальне значення цієї функції, кримінальне процесуальне законодавство України містить ряд проблем, пов'язаних з тлумаченням термінології «обвинувачення», що створює значні перешкоди для єдиного та правильного застосування норм права.

Різні аспекти функції обвинувачення протягом тривалого часу досліджувалися у зв'язку з прийняттям КПК України 2012 р. Досліджуючи це питання, В.О. Гринюк прийшов до висновку про те, що функція обвинувачення на досудовому розслідуванні складається з двох частин. Перша частина – це неперсонофіковане обвинувачення, спрямоване на пошук особи, яка вчинила кримінальне правопорушення. А друга частина – це доведення вини особи, стосовно якої є докази її причетності до вчинення кримінального правопорушення, тобто – обвинувачення конкретної особи (с. 192), кваліфікуючи при цьому підстави повідомлення про підозру на дві групи: формальні та юридичні [9].

Крім того, автором висловлено твердження про продовження функції обвинувачення під час судового провадження в першій інстанції та перегляді судових рішень (підтримання обвинувачення під час підготовчого провадження та судового розгляду а також реалізації прокурором повноважень під час перегляду судових рішень). Вказана концепція слушна і ми повністю підтримуємо її в цілому, бо її зміст свідчить саме про конкретний період часу, яким охоплюється весь механізм реалізації функції обвинувачення, тобто на певних стадіях кримінального провадження. З цього випливає висновок про перманентний характер реалізації саме цієї процесуальної функції суб'єктами обвинувачення.

О. Крикунов, Г. Денісова вважають, що дотримання правила про незмінність прокурора забезпечує його обізнаність із фактичними обставинами кримінального правопорушення, володіння доказовою базою, що є основою підвищення ефективності прокурора як суб'єкта підтримання публічного обвинувачення та представництва у суді та підставою посилення його відповідальності за посадову діяльність. Період кримінального провадження, протягом якого прокурор має бути незмінним, розпочинається із моменту призначення прокурора як процесуального керівника досудовим розслідування окремою постановою, яка має виготовлятися на офіційному бланку і містити підпис керівника органу прокуратури. Правило про незмінність прокурора передбачає його участь як суді першої інстанції, так і у контрольних судових стадіях. Проте, виходячи із мотивів процесуальної економії, чинний КПК дозволяє участь вищестоящих прокурорів у судових засіданнях судів апеляційної, касаційної інстанцій [7, с. 100].

Тобто, розкривається, що незмінність прокурора забезпечує сталість, послідовність та відповідальність за підтримання обвинувачення на всіх стадіях кримінального провадження. Автори підкреслюють, що цей принцип сприяє підвищенню ефективності прокурора як суб'єкта підтримання публічного обвинувачення та представництва у суді, а також посилює його відповідальність за посадову діяльність у кримінальному процесі.

В свою чергу А.В. Лапкін зазначає, що з огляду на це, вважаємо, що правило щодо незмінюваності прокурора у кримінальному провадженні як на теоретичному рівні, так і у практичній площині має розглядатися як основоположна, вихідна засада участі прокурора у кримінальному провадженні, тобто в якості принципу. Для гарантування його реалізації необхідно: 1) конкретизувати правові наслідки порушення цього принципу, зокрема, як одну з підстав оскарження процесуальних рішень у кримінальному провадженні; 2) передбачити, що перелік підстав для заміни прокурора у кримінальному провадженні є вичерпним, регламентувати порядок такої заміни, а також процесуальні наслідки, які вона тягне; 3) визначити вичерпний перелік підстав для створення груп прокурорів, докладно регламентувати порядок роботи такої групи та взаємодії між прокурорами, які входять до її складу. Вирішення цих питань має відбуватися як на законодавчому, так і на відомчому рівні, і в підсумку сприятиме підвищенню ефективності діяльності прокурорів у кримінальному провадженні [8, с. 88].

Перманентність у цьому випадку означає сутність самого процесу, якій відбувається у певному часі. Обвинувачення розпочинається на певній стадії кримінального процесу і закінчується також на конкретному моменті свого формування та формулювання і характеризується як «державне».

У статті 3 КПК України законодавцем визначено поняття «державного обвинувачення» («Визначення основних термінів Кодексу») у якості «процесуальної діяльності прокурора, що полягає у доведенні перед судом обвинувачення з метою забезпечення кримінальної відповідальності особи, яка вчинила кримінальне правопорушення. На нашу думку, державне обвинувачення є складовою «кримінального переслідування» і фактично починає реалізовуватися у форматі формування у проміжок часу – з первинних слідчих і розшукових дій, спрямованих на встановлення певних фактів, обставин та доказів причет-

ності особи до вчинення нею кримінального правопорушення.

Тобто, вже у процесі огляду місця події компетентними органами здійснюються необхідні первинні слідчі та розшукові дії (вилучаються сліди злочину, документи, допитуються очевидці, призначаються експертизи та отримуються певні висновки спеціалістів), тим самим формується відповідна доказова база, на підставі якої може відбутися формулювання первинного обвинувачення і оголошення особі про підозру а надалі – кінцевого обвинувачення під час висування обвинувачення та складання обвинувального акту, яким і завершується стадія досудового розслідування, що визначено ч. 4 ст. 110 КПК України. Після цього державне обвинувачення (яке міститься у певному обвинувальному вироку, постановленого судом від імені держави Україна) відстоюється прокурором під час перегляду судових рішень у відповідних судових інстанціях.

Існують позиції деяких науковців щодо додержання концепції перманентного здійснення прокурором функції обвинувачення з його початку і до завершення (перманентний – який триває безперервно; постійний). Тобто, на їхній погляд, «за загальним правилом, підтримувати публічне обвинувачення в суді має прокурор, який здійснював нагляд за додержанням законів під час досудового розслідування», тобто фактично виконував процесуальне керівництво досудовим розслідуванням. У даному випадку мова йде про суб'єкт обвинувачення (сторона обвинувачення). Але слід звернути при цьому увагу на те, що на стадії досудового розслідування функцію державного обвинувачення реалізують декілька суб'єктів обвинувачення, які представляють державу. Тобто, окрім прокурора у процесі формування та формулювання обвинувачення (державного) приймають участь слідчий, дізнавач, представники правоохоронних органів, які здійснюють заходи оперативно-розшукового характеру, які спрямовані на отримання доказів причетності певної особи до вчинення кримінального правопорушення та висунення їй на цій підставі обвинувачення.

З вказаною думкою можна погодитись лише частково, а саме з тим, що стан, у якому перебуває обвинувачення на всіх стадіях кримінального процесу дійсно є таким, що відбувається безперервно та постійно, тобто дійсно виступає як перманентним, постійно знаходиться у русі, характеризується динамікою і з цим слід погодитись . Але є певні проблемні питання, які суперечать цієї так званої концепції. Розберемо їх детальніше.

Отже вказана позиція не витримує критики з точки зору визначення авторами цій концепції проміжку часу (або періоду), у який відбувається реалізація фактично двох функцій прокурора, згідно вимогам ст. 2 Закону України «Про прокуратуру», а саме – здійснення нагляду за додержанням законів під час досудового розслідування та підтримання «публічного» обвинувачення в суді [2].

Чому саме? Відповідь на це запитання нам дає КПК України. Який містить в собі норми, що регулюють питання формування і формулювання державного обвинувачення на стадії досудового розслідування (з моменту повідомлення особі про підозру і до складання обвинувального акту). Саме зміст цього кінцевого процесуального документу (на стадії досудового розслідування) складає сутність державного обвинувачення, яке підтримує державний обвинувач в суді у публічному форматі (на стадії судового розгляду – Глава 28 КПК України). Але на цьому перманентний характер обвинувачення не закінчується, а може бути продовжений у подальшому при постановленні судом обвинувального вироку. Крім цього перманентність державного обвинувачення можна також простежити на таких стадіях, як судове провадження з перегляду судових рішень (Розділ V. Провадження в суді апеляційної інстанції – Глава 31 КПК, Глава 32. Провадження в суді касаційної інстанції, глави 34 КПК України щодо провадження за ново виявленими або виключними обставинами), де державний обвинувач продовжує відстоювати свою позицію стосовно змісту обвинувачення при оскарженні обвинувального вироку на вищевказаних стадіях кримінального процесу. Він повинен погодитись із обвинувальним вироком суду, якій постановлено від імені держави Україна (і в цьому випадку обвинувачення виступає як державне) і підтримувати до кінця свою позицію, тобто фактично виконувати конституційну функцію підтримання обвинувачення у публічному форматі (гласно, прилюдно, відкрито, у публічному просторі), але при цьому обвинувачення залишиться державним, бо фактично прокурор відстоюватиме саме державне обвинувачення (у якості обвинувального вироку, постановленому судом від імені держави Україна) [5].

На наш погляд, це є повним (класичним) циклом реалізації державного обвинувачення на стадіях досудового розслідування та судового розгляду. Кінцевим результатом перманентного державного обвинувачення є обвинувальний вирок, постановлений судом від імені держави Україна, тому це обвинувачення залишається державним, як і на стадії його формування, формулювання з моменту оголошення особі про підозру до моменту складання обвинувального акту) характеризується саме державним. Публічний характер його розкривається лише у залі судового засідання, де воно проявляється властивими йому такими ознаками як гласність, відкритість, прилюдність у просторі у присутності глядачів та слухачів (тобто – аудиторії).

Підтримання обвинувачення в різних судових інстанціях, як вже відмічалось, не є компетенцією прокурора, який відкривав кримінальне провадження та здійснював процесуальне керівництво за процесом досудового розслідування, бо це різні прокурорські функції, які передбачені як ст. 131-1 Конституції України, так і Закону України «Про прокуратуру». Тому перманентність обвинувачення з точки зору суб'єкта сторони обвинувачення (прокурора –процесуального керівника) на нашу думку не є доцільною, оскільки не слід змішувати дві функції прокурора передбачені як Основним Законом України так і Законом України «Про прокуратуру», починаючи з відкриття кримінального провадження і закінчуючи розглядом у судах різних інстанцій (а не тільки в першій, де постановлений обвинувальний вирок суду від імені держави Україна).

Щодо визначення терміну «державного» та «публічного» обвинувачення автори у своїх дослідженнях (статтях, присвячених цієї теми) достатньо повно аргументували свою позицію стосовно вживання його у кримінальному процесуальному законодавстві з урахуванням положень ст. 131-1 Основного Закону України [1].

Слід зазначити, що законодавець невипадково визначив сутність поняття «публічне» обвинувачення в контексті використання його, визначаючи по – перше як у публічному форматі: відкрито, гласно, прилюдно, адресуючи його у публічному просторі (перед глядачами, слухачами, тобто – певною аудиторією), а по-друге – також визначив конкретне місце для його підтримання. І цим місцем є суд, а ще конкретно – зал судового засідання, де відбуваються публічні виступи. Тлумачні словники тільки підтверджують цей висновок, розкриваючи суть «публічного виступу» як різновиду усного спілкування на прикладі такого різновиду «публічного виступу» як «судова промова» (у контексті цього аналізу – виступ державного обвинувача у судовому засіданні щодо підтримання державного обвинувачення у публічному форматі).

До публічних видів публічних виступів, як свідчать тлумачні словники, належать: судове, академічне, політичне, церковне, суспільно-побутове та діалогічне красномовство. Юридичне (судове) красномовство (судова риторика) – це ораторські виступи учасників судочинства

в процесі публічного розгляду судової справи в залі суду, як це і визначає Основний Закон України.

Конституційна функція прокуратури – функція нагляду за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство (ч. 1 ст. 2 Закону України «Про прокуратуру») згідно з вимогами ст. 131-1 Конституції України реалізується поряд із функцією підтримання публічного (державного) обвинувачення в суді. Отже це дві різні функції реалізація яких відбувається на певних стадіях кримінального процесу: на стадії досудового розслідування та стадії судового розгляду.

Функція нагляду за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство передбачає формування та формулювання стороною обвинувачення спочатку первинного обвинувачення (під час повідомлення про підозру) і остаточного (під час вручення обвинувального акту).

На стадії досудового розслідування таке обвинувачення за своїм змістом і формою є державним, тому що його формування (процесуальні дії, спрямовані на встановлення фактів, обставин та доказів вини особи, причетної до вчинення кримінального правопорушення) здійснюється спеціальними державними органами (правоохоронними) від імені держави. Винятком з цього є кримінальні провадження, які розслідуються на підставі виключно заяв потерпілих. Оскільки держава у цьому випадку використовує механізм розслідування проваджень приватного обвинувачення за допомогою державних правоохоронних органів і діє в інтересах приватних осіб, надаючи їм можливість реалізувати своє конституційне право.

Під час розгляду кримінального провадження в суді, прокурор – державний обвинувач виконує одну зі своїх функцій – функцію підтримання державного обвинувачення в суді у публічному форматі.

Тобто, прокуратура, як орган, якому властиві вказані конституційні функції (нагляд за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство та підтримання публічного обвинувачення в суді) реалізує їх на різних етапах. На першому етапі, який охоплює весь комплекс процесуальних дій, спрямованих на формування обвинувачення (встановлення фактів, обставин, доказів вини особи у вчиненні нею кримінального правопорушення та інші згідно із вимогами ст. ст. 92, 93, 94 КПК України) обвинувачення за своїм характером є державним, а не публічним, бо йому не притаманні таки ознаки публічності як відкритість, прилюдність, гласність, звернення для слухачів та глядачів. Таємниця слідства та положення глави 21. Негласні слідчі (розшукові) дії КПК України є найкращим та незаперечним аргументом, який виключає будь яке втручання зовні у сам процес досудового розслідування. Негласні слідчі (розшукові) дії – це різновид слідчих(розшукових) дій, відомості про факт та методи проведення яких не підлягають розголошенню, за винятком випадків, передбачених КПК. За розголошення даних оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування згідно ст. 387 КК України винна особа притягується до кримінальної відповідальності. Стаття 222 КК України «Недопустимість розголошення відомостей досудового розслідування» також передбачає кримінальну відповідальність [4].

Слід також зазначити, що публічна інформація є відкритою крім випадків, встановлених Законом України «Про доступ до публічної інформації». До публічної інформації з обмеженим доступом відноситься конфіденційна інформація, таємна та службова інформація, що передбачено статтею 6 вищезазначеного Закону [3].

Отже це також стосується розслідування кримінальних проваджень, які мають певну секретність а також так званих закритих судових процесів. А приймаючи до уваги положення Закону України «Про державну таємницю» щодо незаконних дій, спрямованих на отримання, передачу, використання або розголошення конфіденційної інформації, яка визначена саме як державна таємниця, що стосується розслідування кримінальних проваджень, розглядати це питання у сенсі публічності обвинувачення на стадії досудового розслідування взагалі представляється неможливим, у зв'язку з чим слід прийти до висновку, що на стадії досудового розслідування обвинувачення може бути виключно державним [6]. Це підтверджується також положенням ст. 131-1 Конституції України, де мова йде саме про різні за змістом і характером функції прокуратури: нагляду за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство (на цій стадії обвинувачення не може бути публічним) і підтримання публічного обвинувачення в суді, що означає публічність підтримання державного обвинувачення. Завдання щодо реалізації цих функцій різні.

Отже, проаналізувавши механізм реалізації конституційної функції прокуратури на стадії досудового розслідування стосовно формування та формулювання обвинувачення (первинного та остаточного на момент складення обвинувального акту), слід прийти до висновку, що воно характеризується як державне. Надалі воно у якості державного підтримується в суді у публічному форматі (просторі) і характеризується притаманними йому ознаками: відкритістю, гласністю, прилюдністю в адресу глядачам та слухачам (певної аудиторії) в залі судового засідання.

Висновки. Реалізуючи конституційну функцію – підтримання публічного обвинувачення в суді прокуратура фактично підтверджує той обсяг державного обвинувачення, яке було сформоване та сформульоване на стадії досудового розслідування, але вже у публічний спосіб (або у публічному форматі). Законодавець вказує на місце, де повинна відбуватися ця дія (підтримання обвинувачення) – суд (місце проведення судового засідання) а також на спосіб (формат) проведення такої дії – публічно, у просторі, гласно, відкрито, прилюдно у присутності аудиторії слухачів та глядачів, що розкриває ознаки, притаманні для поняття публічності. Саме з цих підстав в Основному Законі обвинувачення на цій стадії має назву публічного.

Оскільки судом постановляється обвинувальний вирок від імені держави Україна, то остаточне обвинувачення, сформульоване у ньому, залишається державним. Це підтверджує висновок про те, що державне обвинувачення протягом усього часу з моменту висунення, підтримання до закріплення в обвинувальному вироку можна охарактеризувати як перманентне та незмінне за суттю. Зміст та об обсяг його може змінюватись в залежності від певних обставин, але воно завжди залишається державним (за виключенням випадків приватного).

Державне обвинувачення як процесуальна функція протягом часу: починаючи з моменту формування і формулювання його на стадії досудового розслідування та закінчуючи судовим розглядом, у тому числі – переглядом різними судовими інстанціями, носить перманентний, динамічний характер.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 11.06.2025 р.)

2. Про прокуратуру: Закон України від 14.10.2014 р. № 1697-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text (дата звернення: 11.06.2025 р.)

3. Про доступ до публічної інформації: Законом України від 13.01.2011 № 2939-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text (дата звернення: 11.06.2025 р.)
4. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення: 07.04.2025 р.)
5. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 07.04.2025 р.)
6. Про державну таємницю: Закону України від 21.01.1994 № 3855-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12#Text (дата звернення: 07.04.2025 р.)
7. Крикунов О. Денісова Г. Незмінність прокурора у кримінальному провадженні. Розділ IV. Кримінальне та кримінально-виконавче право, кримінологія, кримінальний процес і криміналістика. Історико-правовий часопис. 2020. № 1 (15). URL: https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/18324/1/21.pdf (дата звернення: 07.04.2025 р.)
8. Лапкін А.В. Принцип незмінюваності прокурора у кримінальному провадженні. *Науковий* вісник Херсонського державного університету. Серія *Юридичні науки*. Випуск 2. Том 3. 2015. https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/10768/1/Lapkin_85-89.pdf (дата звернення: 07.04.2025 р.)
9. Гринюк В. О. Функція обвинувачення в кримінальному провадженні України: теорія та практика: монографія. Алерта, 2016. 358 с.

УДК 347.965:004.89
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/50

ЕТИЧНІ ДИЛЕМИ АДВОКАТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ ЗАСТОСУВАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ У ПРАВОСУДДІ

ETHICAL DILEMMAS OF ADVOCACY IN THE CONTEXT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE JUDICIARY

Храпенко О.О., к.ю.н.,
доцент кафедри організації судових, правоохоронних органів та адвокатури
Національний університет «Одеська юридична академія»

Меденцев А.М., к.ю.н.,
доцент кафедри кримінального права, процесу та криміналістики
Міжнародний гуманітарний університет

Сперанський В.О., к.т.н.,
доцент кафедри комп'ютеризованих систем та програмних технології
Національний університет «Одеська політехніка»

Статтю присвячено висвітленню актуальної на сьогодні проблеми автоматизації діяльності інституту адвокатури за рахунок впровадження новітніх технологій, що беззаперечно має величезний потенціал для підвищення ефективності (результативності та оперативності) надання правничої допомоги. Проте використання штучного інтелекту (ШІ) в правосудді повинно ґрунтуватися на неухильному дотриманні таких фундаментальних принципів, як верховенство права, законність, конфіденційність, професійна незалежність та персональна відповідальність адвоката.

У статті досліджено різні аспекти імплементації ШІ в юридичну практику під час підготовки процесуальних документів: від використання сучасних онлайн-платформ для дистанційних консультацій до застосування складних генеративних LLM систем на кшталт ChatGPT. Аналізується діалектична природа цього процесу: з одного боку, визнаються переваги у вигляді розширення доступу до правосуддя для вразливих верств населення та оптимізації рутинних завдань, а з іншого – акцентується на іманентних ризиках. На основі аналізу новітньої судової практики України детально розкривається проблема повної відповідальності адвоката за недостовірну інформацію, згенеровану алгоритмом («галюцинації»), що унеможливлює делегування професійної відповідальності машині.

Окрему увагу приділено фундаментальній загрозі порушення адвокатської таємниці при використанні публічних хмарних сервісів, а також системним ризикам, пов'язаним з алгоритмічною упередженістю та непрозорістю функціонування ШІ («чорна скринька» – BlackBox AI), які можуть виникати, наприклад, через нерепрезентативні дані для навчання ШІ. Як наслідок, це може підривати принципи змагальності та права на обґрунтований захист.

Обґрунтовується теза, що повністю замінити людину-адвоката штучний інтелект не зможе, але він кардинально змінює саму сутність професії. Роль адвоката трансформується від простого ретранслятора правових знань до верифікатора, етичного контролера та стратега, який здатний критично оцінювати та відповідально використовувати технологічні інструменти. З огляду на ініціативи професійних спільнот, зокрема створення Національною асоціацією адвокатів України робочої групи з питань правового регулювання ШІ, підкреслюється нагальна потреба в адаптації національного законодавства. На підставі зроблених висновків сформульовано конкретні пропозиції щодо внесення змін до Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» та Правил адвокатської етики.

Ключові слова: штучний інтелект, цифровізація, онлайн-консультації, адвокатська етика, цифрове правосуддя, відповідальність адвоката, конфіденційність.

This article is dedicated to an in-depth scientific analysis of the ethical and legal challenges facing the legal profession amidst the intensive digitalization of legal practice and, in particular, the implementation of artificial intelligence (AI) technologies in the judicial process. The dialectical nature of digital transformation is explored: on the one hand, its positive aspects, such as the democratization of access to justice through online platforms and increased efficiency in providing legal aid, are considered. On the other hand, the focus is on a range of emerging problems: the legal ambiguity of remote consultations, the risks of the digital divide, and the depersonalization of legal services. Key attention is concentrated on deconstructing the ethical dilemmas inherent in the use of generative AI systems like ChatGPT. Based on an analysis of recent judicial practice in Ukraine and the USA, the issue of the advocate's personal responsibility for inaccurate information ("hallucinations") generated by algorithms is revealed, which makes delegating professional responsibility to a machine impossible. The fundamental threat of breaching the principle of confidentiality and attorney-client privilege when using public cloud services is examined. Systemic risks associated with algorithmic bias and the opacity of AI operations ("black box") are also analyzed. The thesis is substantiated that in these new realities, the role of the advocate is not diminished but transformed from a simple relay of legal knowledge to a verifier, ethical controller, and strategist capable of critically evaluating and responsibly using technological tools. Based on the conclusions drawn, specific proposals are formulated for amending the Law of Ukraine "On the Bar and Practice of Law" and the Rules of Advocate's Ethics to adapt them to the challenges of the digital age.

Key words: artificial intelligence, digitalization, online consultations, lawyer ethics, digital justice, lawyer responsibility, confidentiality.

Стрімкий розвиток технологій штучного інтелекту – від систем предиктивного аналізу судових рішень до платформ для автоматизації підготовки процесуальних документів – відкриває нові горизонти для підвищення ефективності (результативності та оперативності) та доступності правничої допомоги. Водночас, інтеграція ШІ в настільки чутливу сферу, як судовий процес, породжує безпрецедентні етичні виклики для ключового суб'єкта системи захисту прав людини – адвоката. В умовах сьогодення є необхідність формування адекватної доктринальної та нормативної відповіді, здатної гармонізувати технологічний прогрес із фундаментальними принципами професії адвоката.

Метою дослідження є здійснення глибинного етичного аналізу ролі адвоката в умовах використання ШІ у судовому процесі, ідентифікація основних ризиків та розробка пропозицій щодо їх мінімізації. Окремо важливо проаналізувати етичні аспекти проведення адвокатами онлайн-консультацій.

Проблематика впливу ШІ на юридичну професію активно досліджується на міжнародному рівні. Варто відзначити праці Р. Саскінда (R. Susskind), який одним із

перших спрогнозував кардинальну трансформацію ринку юридичних послуг [1], та Явар Батайє (Yavar Bathaee), який дослідив проблему «чорної скриньки» в системах ШІ для юридичного напрямку [2]. На європейському рівні вагомим орієнтиром є Хартія Ради Європи з етики використання штучного інтелекту в судових системах (CEPEJ) [3]. В українській науковій думці окремі аспекти більш широкої цифрової трансформації правової сфери, зокрема питання цифровізації судочинства (праці Шевчука М. В. [4]) та використання електронних доказів (дослідження Гончаренка О. П. та Лисенко Т. І. [5]), вже знаходили своє відображення. Однак, комплексний етичний аналіз специфічних викликів, пов'язаних із застосуванням саме штучного інтелекту в адвокатській діяльності, та розробка відповідних рекомендацій ще не стали предметом системних наукових розвідок, що й підкреслює нагальну потребу та актуальність даного дослідження.

На сьогодні ШІ-системи в юриспруденції переважно функціонують як інструменти підтримки прийняття рішень (decision-support systems), а не їх повної заміни. Їх можна класифікувати за кількома напрямками:

1) інформаційно-пошукові системи, що використовують обробку природної мови (NLP – Natural Language Processing) для аналізу величезних масивів даних з законодавства та судової практики (напр., Casetext, ROSS Intelligence);

2) аналітичні системи, які використовують інструменти, що аналізують дані минулих судових справ для прогнозування ймовірності того чи іншого рішення;

3) системи автоматизації документообігу, тобто програми для генерації типових шаблонних документів (стандартних позовів, договорів, клопотань), що значно скорочує час на рутинну роботу.

Потенційна користь цих технологій очевидна: прискорення процесу, зменшення витрат для клієнта, демократизація доступу до правової інформації. Проте за фасадом ефективності приховано значні етичні ризики, що безпосередньо стосуються діяльності адвоката.

Сучасна правова система зазнає докорінних змін під впливом цифрових технологій. Актуальним є дослідження трансформації традиційного формату надання правничої допомоги в умовах цифровізації суспільства. Онлайн-консультації, мобільні додатки, чат-боти, платформи штучного інтелекту – ці інструменти сьогодні дедалі активніше впроваджуються у правничу практику. Ця цифрова трансформація, з одного боку, демократизує доступ до правосуддя, а з іншого – породжує комплекс проблем, що вимагають глибокого наукового аналізу, особливо в контексті використання таких складних технологій, як штучний інтелект.

Цифровізація правничої допомоги має виразний соціальний вимір. Однією з ключових її переваг є суттєве розширення доступу до правосуддя для вразливих категорій населення. Цифрові інструменти усувають бар'єри фізичної присутності та дозволяють отримати юридичну консультацію незалежно від місця перебування особи. Окрім цього, цифровий формат сприяє значній економії як часу, так і фінансових ресурсів для обох сторін, підвищуючи оперативність реагування на правові запити. Таким чином, цифровізація є не лише інструментом технічного вдосконалення, а й важливим соціальним чинником забезпечення рівності та ефективності.

Водночас, попри численні переваги, впровадження онлайн-консультацій і правничих цифрових платформ супроводжується низкою суттєвих проблем. Насамперед, це правова невизначеність статусу дистанційних юридичних консультацій. Критичною загрозою є питання конфіденційності та безпеки персональних даних. Не менш важливою проблемою залишається явище цифрової нерівності – тобто обмеженого доступу певних категорій громадян до цифрових технологій та Інтернету, а також браку навичок їх використання, – що створює новий, цифровий бар'єр у доступі до правосуддя. Існує також ризик знеособлення правничої допомоги, оскільки технічні засоби не здатні повною мірою відтворити міжособистісний вимір, що передбачає емпатію та гнучкість мислення. Враховуючи вищезазначене, доцільно внести зміни до Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», а саме доповнити статтю 19 «Види адвокатської діяльності» пунктом, що прямо передбачає такий вид діяльності, як «надання правничої (правової) допомоги з використанням інформаційно-комунікаційних систем у дистанційному форматі (онлайн-консультації)», для усунення правової невизначеності. Також на перспективу слід продумати можливість залучення регіональних органів адвокатського самоврядування, а саме рад адвокатів регіонів для створення офіційних онлайн-платформ, де буде проходити верифікація адвокатів, які надають допомогу клієнтам у вигляді консультацій. Для клієнтів це буде гарантією, що з ними спілкується реальний адвокат, а не згенерована картинка з сумнівними порадами від ШІ.

Заборонити використання інструментів ШІ зараз вже неможливо. Тому необхідно проаналізувати і встановити законні, в тому числі і етичні межі їх використання. Більшу кількість питань викликає можливе порушення принципу конфіденційності – це фундаментальний принцип адвокатської діяльності. Використання сторонніх ШІ-платформ, особливо хмарних, неминуче пов'язане з передачею даних клієнта третім особам – розробникам ПЗ та власникам сервісів. Адвокат повинен поставити собі питання: чи є ці дані достатньо захищеними? Чи відповідає політика конфіденційності розробника вимогам Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»? Адвокат, завантажуючи фабулу справи в онлайн-систему для аналізу, може ненавмисно порушити адвокатську таємницю. Отже, виникає обов'язок не просто використовувати інструмент, а здійснювати його ретельну перевірку на предмет кібербезпеки та надійності.

Правила адвокатської етики вимагають від адвоката діяти компетентно. В контексті ШІ це означає не лише вміння натискати кнопки в програмі, але й глибоке розуміння її можливостей та, що важливіше, обмежень. Якщо ШІ-система пропустила релевантне судове рішення або згенерувала хибний правовий висновок, хто несе відповідальність перед клієнтом? Відповідь однозначна: адвокат. Він не може перекласти свою професійну відповідальність на алгоритм. Це перетворює адвоката на «супервайзера» технології, який зобов'язаний перевіряти та валідувати будь-які результати, отримані за допомогою ШІ, перш ніж покладати їх в основу своєї правової позиції.

ШІ навчається на великій кількості наявних даних. Якщо ці дані відображають історично сформовані соціальні упередження (наприклад, щодо певних соціальних груп, гендеру чи раси), алгоритм неминуче їх відтворить та, можливо, навіть посилить. Предиктивна система може показати вищу ймовірність обвинувального вироку для представника певної меншини не через обставини справи, а через упередженість у даних, на яких вона навчалася. Адвокат, що використовує такий інструмент без критичного аналізу, ризикує не лише ввести в оману клієнта, але й опосередковано легітимізувати дискримінаційну практику. Обов'язок адвоката – протидіяти упередженості, а не посилювати її за допомогою некритичного використання технологій.

Цікавою є проблема «чорної скриньки» та право на справедливий суд. Сучасні системи штучного інтелекту побудовані на алгоритмах машинного навчання, які в багатьох випадках є функціонально «чорними скриньками» для людей – вони видають результат, але логіку його отримання іноді не можуть повністю пояснити навіть розробники конкретної системи. Як адвокат може обґрунтувати свою позицію в суді, якщо вона базується на висновку ШІ,

який він сам не може до кінця пояснити? Це прямо суперечить принципу змагальності та праву сторони на обґрунтоване рішення. Якщо прокурор використовує предиктивну систему для обґрунтування необхідності утримання під вартою, сторона захисту повинна мати право знати, як працює цей алгоритм, на яких даних він навчався і які фактори були визнані ключовими. Без такої прозорості право на ефективний захист стає ілюзорним.

В умовах, коли базовий правовий аналіз може бути виконаний машиною, цінність адвоката зміщується від монополії на знання до виконання унікальних людських функцій.

По-перше, це стратегічне мислення. ШІ може проаналізувати факти, але лише людина може вибудувати комплексну стратегію захисту, враховуючи психологію судді, особливості опонента та довгострокові інтереси клієнта. По-друге, це емпатія та комунікація, тобто здатність зрозуміти клієнта, надати йому психологічну підтримку та переконливо викласти позицію перед судом залишається суто людською компетенцією. По-третє, це етичний контроль. Адвокат стає останнім «фільтром», який оцінює поради ШІ не лише з точки зору їх формальної правильності, але й з позиції етики, справедливості та відповідності духу, а не лише букві закону.

Органам адвокатського самоврядування в Україні, зокрема Національній асоціації адвокатів України (НААУ), варто розробити та імплементувати керівні роз'яснення або доповнення до Правил адвокатської етики, які б регулювали використання ШІ. Міжнародний досвід, зокрема рекомендації Ради адвокатських та правничих товариств Європи (ССВЕ) [6], можуть слугувати тут добрим прикладом.

З метою формування стабільного нормативно-правового та етичного підґрунтя для розвитку цифрової правничої практики на підставі проведеного аналізу пропонується внести зміни до Правил адвокатської етики:

1. Розділ ІІ «Основні принципи адвокатської етики» доповнити статтею «Технологічна компетентність», виклавши її в такій редакції: «Адвокат зобов'язаний підтримувати належний рівень знань та навичок у сфері сучасних інформаційних технологій, що використовуються в адвокатській діяльності, включаючи розуміння переваг та ризиків, пов'язаних з їх застосуванням, з метою надання клієнту компетентної правничої допомоги».

2. Статтю 10 «Конфіденційність» доповнити наступним: «При використанні цифрових платформ та програмного забезпечення, зокрема систем штучного інтелекту, для обробки інформації, що становить адвокатську таємницю, адвокат зобов'язаний вжити всіх необхідних та доступних йому розумних заходів для запобігання несанкціонованому доступу до такої інформації. До таких заходів належать, як мінімум, ретельна перевірка постачальника технологічних послуг, умов користування відповідним програмним продуктом та застосування належних технічних і організаційних засобів захисту».

Розділ ХІ «Відповідальність за порушення правил адвокатської етики» доповнити положенням, яке б чітко встановило, що: «Використання адвокатом систем штучного інтелекту чи інших технологій для підготовки документів або формування правової позиції не звільняє його від персональної професійної відповідальності за якість та зміст наданої правничої допомоги. Адвокат зобов'язаний ретельно перевіряти будь-яку інформацію, згенеровану такими системами, на предмет її достовірності, актуальності та відповідності чинному законодавству».

Варто зазначити, що запропоноване поняття «належного рівня знань та навичок» у сфері інформаційних технологій є оціночним. Детальна його конкретизація безпосередньо в Правилах адвокатської етики може бути недоцільною через швидкий розвиток технологій та різноманітність адвокатських практик. Однак, під «належним рівнем», як мінімум, слід розуміти:

• усвідомлення адвокатом переваг та ризиків, пов'язаних із використанням конкретних цифрових інструментів та платформ, особливо тих, що передбачають обробку конфіденційної інформації та адвокатської таємниці;

• базове розуміння принципів кібербезпеки та захисту даних при використанні комп'ютерної техніки, програмного забезпечення та інтернет-сервісів;

• здатність критично оцінювати інформацію, згенеровану системами штучного інтелекту, та усвідомлення їх потенційних обмежень, включаючи можливість помилок та «галюцинацій»;

• вміння обирати технологічні рішення, які відповідають вимогам чинного законодавства та Правил адвокатської етики, зокрема щодо конфіденційності.

Оцінка відповідності цьому рівню, ймовірно, має здійснюватися з урахуванням конкретних обставин діяльності адвоката та загальновизнаних стандартів професійної обачності. У подальшому, Національна асоціація адвокатів України могла б розробити методичні рекомендації або керівні роз'яснення, які б допомогли адвокатам орієнтуватися у питаннях підтримки своєї технологічної компетентності, можливо, шляхом запровадження відповідних програм підвищення кваліфікації.

Запропоноване положення про обов'язок адвоката «вжити розумних заходів» для захисту адвокатської таємниці при використанні цифрових технологій також є оціночним, що дозволяє нормі залишатися актуальною в умовах швидкого технологічного розвитку. Водночас, зміст цього поняття потребує осмислення. Окрім вже зазначеної в пропозиції «ретельної перевірки постачальника технологічних послуг та умов користування відповідним програмним продуктом», до таких «розумних заходів» можна віднести, зокрема (але не виключно):

• використання складних, унікальних паролів та, де можливо, двофакторної автентифікації для доступу до облікових записів та пристроїв;

• регулярне оновлення операційних систем та програмного забезпечення, антивірусних програм;

• використання шифрування даних при їх зберіганні та передачі, особливо якщо йдеться про чутливу інформацію клієнта;

• обережність при використанні публічних та незахищених Wi-Fi мереж для роботи з конфіденційними даними;

• уважне вивчення політики конфіденційності та умов використання сервісів, зокрема платформ штучного інтелекту, на предмет того, як вони обробляють, зберігають та використовують завантажені дані;

• застосування методів анонімізації або псевдонімізації інформації про клієнта перед її завантаженням у системи ШІ, якщо повна конфіденційність не гарантована постачальником послуг і це не шкодить суті запиту до системи;

• надання переваги тим програмним продуктам та сервісам, які пропонують наскрізне шифрування, можливість локальної обробки даних або спеціальні режими для збереження конфіденційності;

• проведення періодичної оцінки ризиків безпеки, пов'язаних з використовуваними цифровими інструментами.

Звичайно, конкретний набір «розумних заходів» залежатиме від специфіки ситуації, чутливості інформації, типу використовуваної технології та доступних засобів захисту. Головним критерієм має бути відповідність дій адвоката стандарту обачливого та компетентного професіонала, який прагне максимально захистити таємницю свого клієнта.

Усі наведені пропозиції є першочерговими, а подальший розвиток технологій може вимагати нових змін.

Особливої гостроти зазначені проблеми набувають при використанні генеративних систем ШІ, наприклад, таких як ChatGPT. Теоретичні побоювання щодо їх застосування вже знайшли своє практичне відображення в судовій практиці як України, так і інших держав. Центральною проблемою залишається професійна відповідальність та компетентність адвоката. Нерозуміння того, що ШІ може генерувати неправдиву інформацію («галюцинувати»), призводить до катастрофічних наслідків. Хрестоматійним став випадок у США у справі Mata v. Avianca, де адвокати Пітер Лодук та Стівен Шварц використали ChatGPT для пошуку судових прецедентів та подали до суду клопотання, що містило посилання на шість вигаданих справ [7]. Суд розцінив це як дію з недобросовісними намірами та наклав на юристів стягнення, зазначивши, що технологічний прогрес є звичайною справою, проте він не скасовує обов'язку адвоката перевіряти достовірність наданої інформації.

Українська судова система також почала формувати свою позицію. Судді Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду вирішили, що посилання адвоката на відповіді, що надав штучний інтелект ChatGPT, є зловживанням процесуальними правами. Відповідну ухвалу КГС ВС виніс 8 лютого 2024 року по справі 925/200/22 [8]. Заявник в обґрунтування необхідності роз`яснити поняття «добровільне зобов'язання», вжите у постанові, серед іншого посилається на відповіді, що надав штучний інтелект «ChatGPT» в ході аналізу цього поняття, а також вказує, що вжите судом поняття суперечить теоретичному поняттю, закріпленому в нормах матеріального права [9].

Показовою є окрема думка по цій справі судді Верховного Суду Ганни Вронської. Так, вона підкреслила, що пославшись на відповіді, згенеровані ШІ «ChatGPT», з метою обґрунтування своєї позиції, зважаючи зміст заяви, наведені в ній доводи та аргументи, заявник не виявив неповагу до Суду та не поставив під сумнів його висновки, навпаки – прагнув з'ясувати та уточнити окремі висновки з питань, щодо яких висловився Верховний Суд [10].

Суддя зазначила, що саме по собі посилання на інформацію, згенеровану ChatGPT, не може автоматично визнаватися зловживанням процесуальними правами. Проте вона наголосила, що особа, яка подає до суду такий документ, «повністю несе відповідальність за його зміст». Суддя підкреслила, що ШІ може бути корисним інструментом, але адвокат має виступати в ролі кваліфікованого верифікатора, перевіряючи кожне твердження. Цей підхід демонструє збалансовану позицію: не забороняти технологію, а вимагати відповідального її використання.

Проте, не завжди використання ШІ обмежується лише питанням достовірності згенерованої інформації. Іноді воно перетинається з фундаментальними принципами судочинства, такими як повага до суду. Так, у червні 2025 року Апеляційна палата Вищого антикорупційного суду повернула апеляційну скаргу, підготовлену заявницею за допомогою ChatGPT за порадою її адвокатів, які вважали справу безперспективною. Заявниця сама вказала в скарзі на використання ШІ, зазначивши, що це було зроблено для створення прецеденту «протистояння логічного ChatGPT, з самим „справедливим" українським судочинством». Суд розцінив використання таких формулювань, як «формальна бюрократична відписка» та саркастичні лапки у словосполученні «справедливе українське судочинство», як явну неповагу до суду. Суддя підкреслив, що апелювання до позиції, згенерованої ChatGPT, є зловживанням процесуальними правами та проявом неповаги не лише до конкретного суду, але й до судової системи загалом [11]. Цей випадок підкреслює, що окрім фактологічної перевірки, адвокати та їхні клієнти мають усвідомлювати етичні межі та відповідальність за тон і зміст документів, навіть якщо вони частково створені ШІ.

На жаль, практика свідчить і про фундаментальне нерозуміння природи ШІ. Так, в одному із судів міста Запоріжжя адвокат намагався долучити до матеріалів справи розрахунки ChatGPT як доказ, замість надання експертного висновку. Проте суддя відмовилася їх враховувати, оскільки «письмові пояснення адвоката, в яких він посилається на висновки штучного інтелекту, суд сприйняв як неповагу до процесу. Суддя зазначила, що в Євросоюзі використання штучного інтелекту у судових процесах почалося ще у 2018 році, але його застосування має відповідати принципам правосуддя [12]. Цей випадок ілюструє не просто відсутність перевірки, а хибне сприйняття згенерованого тексту як джерела достовірних фактів, що свідчить про критично низький рівень технологічної грамотності.

Ці приклади акцентують увагу і на проблемі конфіденційності. Завантажуючи фабулу справи в публічні системи ШІ, адвокат може ненавмисно розголосити адвокатську таємницю, оскільки ці дані можуть використовуватись для подальшого навчання моделі. Це створює прямі ризики для клієнта та є грубим порушенням професійної етики.

Цифрова трансформація правничої допомоги, включно з інтеграцією ШІ, є неминучим та багатогранним процесом. Отже, інтеграція ШІ не зменшує значущості адвоката, а радше переформатовує його функції, висуваючи на передній план здібності до стратегічного аналізу, етичного судження та критичної верифікації технологічних інструментів. Аналіз судової практики показує, що правова спільнота зіткнулася з реальними випадками як некомпетентного, так і фундаментально неправильного використання ШІ. Це свідчить про нагальну потребу у формуванні чітких регуляторних рамок.

ЛІТЕРАТУРА

1. Susskind R., Susskind D. The Future of the Professions: How Technology Will Transform the Work of Human Experts. Updated ed. Oxford : OUP Oxford, 2022. 592 p.

2. Bathaee Y. The Artificial Intelligence Black Box and the Failure of Intent and Causation. *Harvard Journal of Law & Technology*. 2018. Vol. 31, no. 2. P. 889–938.

3. European ethical Charter on the use of Artificial Intelligence in judicial systems and their environment. Council of Europe. 2018. URL: https://rm.coe.int/ethical-charter-en-for-publication-4-december-2018/16808f699c (дата звернення: 20.06.2025).

4. Шевчук М. В. Актуальні питання цифровізації судочинства в Україні: виклики та перспективи. *Право України*. 2022. № 3. С. 67–75.

5. Гончаренко О. П., Лисенко Т. І. Електронні докази в адміністративному судочинстві: проблеми теорії та практики. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2021. Т. 28, № 4. С. 102–111.

6. CCBE considerations on the legal aspects of artificial intelligence. Council of Bars and Law Societies of Europe. 2020. URL: https://www.ccbe.eu/fileadmin/speciality_distribution/public/documents/IT_LAW/ITL_Guides_recommendations/EN_ITL_20200220_CCBE-considerations-on-the-Legal-Aspects-of-AI.pdf (дата звернення: 20.06.2025).

7. Чат-бот підвів адвокатів через сфабриковані ним справи. *Закон і Бізнес*. 26.06.2023. URL: https://zib.com.ua/ua/156657.html# (дата звернення: 20.06.2025).

8. Ухвала Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 08 лютого 2024 року у справі № 925/200/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/1169846393 (дата звернення: 20.06.2025).

9. Як юристам НЕ слід використовувати Chat GPT у судовому процесі: Позиція Верховного Суду. *Go Online Law School*. 2024. URL: https://www.goonlinelawschool.com/post/як-юристам-не-слід-використовувати-chat-gpt-у-судовому-процесі-позиція-верховного-суду (дата звернення: 20.06.2025).

10. Саме по собі посилання на інформацію, згенеровану ChatGPT, не може визнаватися зловживанням процесуальними правами – окрема думка судді ВС. *Судово-юридична газета*. 2024. URL: https://sud.ua/uk/news/publication/294767-sama-po-sebe-ssylka-na-informatsiyu-sgenerirovannuyu-chatgpt-ne-mozhet-priznavatsya-zloupotrebleniem-protsessualnymi-pravami-osoboe-mnenie-sudi-vs (дата звернення: 20.06.2025).

11. «Протистояння логічного ChatGPT зі справедливим українським судочинством». Суд відхилив апеляцію українки, створену за допомогою ШІ. *dev.ua*. 13 червня 2025. URL: https://dev.ua/news/chatgpt-v-sudi-1749812361 (дата звернення: 20.06.2025).

12. В Запоріжжі адвокат надав суду докази від чату ChatGPT. *РІА-Мелітополь*. 2024. URL: https://ria-m.tv/ua/news/368275/v-zaporijji-advokat-nadav-sudu-dokazi-vid-chatu-chatgpt.html (дата звернення: 20.06.2025).

РОЗДІЛ 11
МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341.3
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/51

ПЕРЕДУМОВИ ПРИТЯГНЕННЯ ДЕРЖАВИ ДО МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД

PREREQUISITES FOR HOLDING A STATE ACCOUNTABLE UNDER INTERNATIONAL LAW: A MODERN VIEW

Білецький Є.В., аспірант кафедри міжнародного та європейського права
Державне некомерційне підприємство «Державний університет «Київський авіаційний інститут»

Прощаєв В.В., д.ю.н.,
професор кафедри міжнародного та європейського права
Державне некомерційне підприємство «Державний університет «Київський авіаційний інститут»

Стаття присвячена аналізу сучасних поглядів на питання передумов притягнення держави до міжнародно-правової відповідальності, внаслідок того, що за останнє століття даний інститут набув значних трансформації. Підкреслено, що фактично визначає передумови притягнення держави до міжнародно-правової відповідальності за міжнародно-протиправні діяння, прийнятому Комісією міжнародного права ООН. Узагальнено передумови притягнення держави до міжнародно-правової відповідальності. При дослідженні було зазначено, що важливо розрізняти юридичні та фактичні підстави відповідальності, а також враховувати обставини, що можуть звільнити суб'єкта від відповідальності. Міжнародна відповідальність може мати матеріальну і політичну форми, а також моральну, яка часто розглядається як складова політичної відповідальності. Зокрема, детально розглянуто найбільш дискусійні з них: атрибутивність держави та Стандарт належної обачності. Підкреслено, що питання атрибутивності набуло нової актуальності в контексті кіберпростору, що зумовлює пошуки нових підходів до формування тестів атрибутивності. Доведено, що Стандарт належної обачності можна розглядати як окрему передумову притягнення держави до міжнародно-правової відповідальності у її сучасному розумінні. Встановлено, що даний стандарт не завжди пов'язаний з фактом шкоди, але ґрунтується на поведінкових очікуваннях від держави. Підкреслено, що Стандарт належної обачності лише опосередковано закріплений у змісті Проекту статей щодо відповідальності держави за міжнародно-протиправні діяння, що зумовлює потребу подальших наукових дискусій щодо його застосування у тих чи інших сферах міжнародного права. Визначено, що врахування сучасних наукових поглядів щодо визначення і застосування передумов притягнення держави до міжнародно-правової відповідальності відіграє визначальне значення для підготовки сучасно-орієнтованої кодифікації міжнародних норм, що стосуються міжнародно-правової відповідальності держави.

Ключові слова: міжнародно-правова відповідальність, міжнародно-протиправні діяння, передумови притягання держави, атрибутивність, стандарт необхідної обачності.

The article is devoted to the analysis of modern views on the issue of the prerequisites for holding a state accountable for international legal responsibility, as a result of the fact that this institution has undergone significant transformations over the past century. It is emphasized that the prerequisites for holding a state accountable for international legal responsibility for internationally wrongful acts, adopted by the UN International Law Commission, actually determine the prerequisites for holding a state accountable for international legal responsibility. The prerequisites for holding a state accountable for international legal responsibility are summarized. In particular, the most controversial of them are considered in detail: the attribution of the state and the Standard of Due Diligence. It is emphasized that the issue of attribution has acquired new relevance in the context of cyberspace, which necessitates the search for new approaches to the formation of attribution tests. It is proved that the Standard of Due Diligence can be considered as a separate prerequisite for holding a state accountable for international legal responsibility in its modern sense. It is established that this standard is not always related to the fact of harm, but is based on behavioral expectations from the state. It is emphasized that the Standard of Due Diligence is only indirectly enshrined in the content of the Draft Articles on State Responsibility for Internationally Wrongful Acts, which necessitates further scientific discussions on its application in certain areas of international law. It is determined that taking into account modern scientific views on the definition and application of the prerequisites for holding a State accountable for international legal responsibility plays a decisive role in the preparation of a modern-oriented codification of international norms relating to the international legal responsibility of a State.

Key words: international legal responsibility, internationally wrongful acts, prerequisites for holding a State accountable, attribution, standard of due diligence.

Постановка проблеми. За даними Інституту дослідження проблем миру в Осло (PRIO), що розглядає умови для мирних відносин між державами, 2023 рік визнано одним із найжорстокіших років з часів закінчення Холодної війни. Було зафіксовано рекордну кількість конфліктів з 1946 року, а саме 59. В цілому останні три роки були найжорстокішими за останні три десятиліття з точки зору кількості воєнних конфліктів та їх наслідків [1]. Найбільш глобальним конфліктом у 2023 році визнано російсько-українську війну, яка за інтенсивністю технічних засобів стала однією з наймасштабніших після Корейської війни, а також наймасштабнішим конфліктом Європи з 1945 року [2, 3]. Необхідно зауважити, що світова спільнота перебуває також на межі екологічної кризи. За даними Програми Організації Об'єднаних Націй з навколишнього середовища (UNEP) втрата природи має далекосяжні наслідки: пошкоджені екосистеми посилюють зміну клімату, підривають продовольчу безпеку та наражають на небезпеку людей і громади. Трансформаційні зміни можливі за умови їх забезпечення кожному рівні, від місцевого до глобального [4].

В контексті цього, міжнародні відносини потребують невідкладної стабілізації в усіх сферах пов'язаних з людською діяльністю. Фундаментом стабільності міжнародних відносин на світовій арені виступає інститут міжнародно-правової відповідальності держав і міжурядових організацій. В деякій мірі дане завдання забезпечується завдяки прийняттю Генеральною Асамблеєю ООН Статей

про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння 2001 р. [5]. Втім, сучасні умови потребують удосконалення самого механізму застосування відповідальності держав. Зокрема, з огляду на те, що можна вважати передумовами для застосування підстав для притягнення держави до міжнародно-правової відповідальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням дослідження міжнародно-правової відповідальності держави присвячували свої наукові праці такі зарубіжні правники та науковці, як: Т. Діас, Е. Ертюрк, Дж.Канестром, Ю. Малишева, Ю. Мельник, М. Міллс, Ф. Паддеу, Т. Постон, Й.С. Скйолд, У. Хетевей, М.Н. Шмітт та інші. Серед вітчизняних авторів дане питання в тому чи іншому аспекті розглядали: Є. Брюховецька, І. Драбок, М.С. Ковернєв, А.П. Ковернєва, Д. Кроуфорд, А.В. Кухарчук, О. Маловацький, М.О. Медведєва, В. Оцоколіч, О.В. Сенаторова, О.Р. Ткаченко, Г.П. Циверенко, А.Л. Чернявський, І. Шаталова та інші. Втім, ґрунтовного комплексного дослідження сучасних підходів до передумов притягнення держави до міжнародно-правової відповідальності проведено не було, що і зумовлює актуальність визначеної теми. В той же час поглиблений аналіз наукових досліджень у даному напрямі покликаний сприяти формуванню сучасного підходу до визначення міжнародно-правового механізму застосування відповідальності держав, що і обумовлює мету даного дослідження.

Виклад основного матеріалу. За останнє століття інститут міжнародної відповідальності набув значних трансформації. Як зазначає Т.А. Грабович: «зростання взаємозалежності держав і вдосконалення засобів ведення війни привели до корінної зміни парадигми міжнародного права». На його думку, важливість подальших ґрунтовних досліджень інституту міжнародно-правової відповідальності держави, її сутності та підстав присвячена відповідальності держав за міжнародно-протиправні діяння (від часу прийняття Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння) [6, с. 58–59].

Міжнародно-правова відповідальність настає лише за наявності підстав передбачених Проектом Статей щодо відповідальності держави за міжнародно-протиправні діяння, прийнятому Комісією міжнародного права ООН (далі – Статті). Статтею 1 передбачено: «будь-яке протиправне діяння держави тягне за собою міжнародну відповідальність цієї держави». Згідно з цим, якщо держава не виконує чи порушує прийняті на себе зобов'язання або такі зобов'язання, що випливають із норм міжнародного права, перед нею стає питання про застосування відповідальності перед окремими країнами чи світовим співтовариством у цілому [7, с. 647].

Визначаючи основною передумовою міжнародно-правової відповідальності держави здатність нею обирати визначений варіант поведінки (в об'єктивно обумовлених ситуаціях) і бути відповідальною за такий вибір, О.І. Мисак підкреслює, що проблема передумов міжнародно-правової відповідальності і надалі потребує правових дискусій [8, с. 17]. Стаття 2 визначає елементи міжнародно-протиправного діяння держави як фактичні передумови притягнення держави. Отже, міжнародно-протиправне діяння має місце за таких передумов: поведінка, що є дією чи бездіяльністю, ця поведінка приписується (attributable) державі за міжнародним правом та є порушенням міжнародного зобов'язання держави [5]. Науковці відносять до умов притягнення до міжнародно-правової відповідальності також наслідки такої дії, якими мають бути втрата чи збитки [9].

Аналіз сучасних наукових джерел і судової практики, дозволяють визначити певні питання, які за сучасних умов розвитку суспільства набули нових викликів щодо їх реалізації в процесі притягнення держави до міжнародно-правової відповідальності, і тому вимагають подальших дискусій та наукових досліджень. Першим питанням, яке викликає потребу правового визначення є так звана атрибутивність міжнародно-правової відповідальності, тобто операція приписування певної дії або бездіяльності державі згідно з міжнародним правом [10]. Як зазначає Грушко М.В.: «Встановлення відповідальності держави не можна уявити без атрибуції» [11, с. 195]. Правила приписування поведінки державам розглядаються в Частині першій, Розділі II Стаття 4, яка стосується органів держави, а також Стаття 5, яка стосується окремих суб'єктів, уповноважених здійснювати урядову владу та Стаття 8, яка стосується приватних суб'єктів, діяльність яких здійснюється під керівництвом або контролем держави [5].

Держава для цілей атрибуції є широким поняттям і розглядається як єдина особа в міжнародному праві, яка в силу своєї абстрактності діє лише через своїх «агентів», які перебувають під контролем держави, такі дії «агентів» приписуються державі, якщо вони здійснюються під фактичною або уявною владою держави. Держава завжди несе відповідальність за дії своїх органів. Будь-яка поведінка державного органу належить державі, незалежно від того: чи здійснює вона законодавчі, виконавчі, судові чи будь-які інші функції, яке становище вона займає в державній структурі та чи є вона частиною центрального уряду чи територіальної одиниці. Питання щодо приватних осіб не є таким однозначним і дотепер. Так, якщо приватна особа здійснює елементи урядових повноважень, то її поведінка відноситься до відповідальності держави. Поведінка приватних осіб або організацій, які не здійснюють делегованих урядових повноважень, може бути віднесена до відповідальності держави, якщо така поведінка була здійснена за вказівкою або під керівництвом чи контролем цієї держави. В принципі, це правило вимагає, щоб держава, фактично, спричинила таку поведінку за обставини, які виправдовують приписування цієї дії самій державі [12].

Втім, найбільших дискусій на сучасному етапі набула проблема атрибутивності поведінки держави за міжнародні правопорушення у кіберпросторі. Анонімність та можливість маскування під іншу державу у кіберпросторі за допомогою спуфінг-атак ускладнюють процес атрибуції держави. Грушко М.В. підкреслює, що при цьому «держава-правопорушниця може завдати серйозних наслідків при використанні досить незначних ресурсів у порівнянні з тими, що необхідні на реалізацію кінетичної операції з аналогічними руйнівними наслідками». Наголошуючи, що цей процес змушує відійти від концепції державоцентризму при встановленні атрибутивності держави, внаслідок підвищення ролі співпраці з приватним сектором. Кібероперації змусили відійти від державоцентризму в процесі атрибуції, оскільки обмежені ресурси держави часто компенсуються за рахунок використання ресурсів приватного сектору [11, с. 195–196].

Необхідно підкреслити, що атрибуція в кіберсфері є більш складним процесом, який виходить за межі суто юридичної атрибуції. У випадку з кіберопераціями мова йде також про встановлення так званого «сліду», тобто про здійснення технічної атрибуції, що дозволяє пов'язати кібератаку з конкретним комп'ютером та/чи особою на підставі оцінки технічних «відбитків». Зауважимо, що у випадку з технологічним посередництвом (міждержавне посередництво, посередництво приватних осіб) на сучасному етапі пропонується ввести поняття «опосередкованої атрибуції». За нею слідує публічна або ж політична атрибуція, що відображає суверенну волю держав присвоїти кібератаку конкретній державі-правопорушниці, на яку вказують технічні і політичні індикатори. Зважаючи на свої цілі та інтереси, держава обирає здійснити атрибуцію кібератаки або утриматися від неї. Необхідно розуміти, що у зв'язку з цим не всі держави висловлюють однакову позицію щодо атрибуції. Так, США і Великобританія висловлюють свою готовність проводити атрибуції і надавати в цьому допомогу іншим

країнам, які не мають таких технологічних можливостей, в той же час як країни ЄС не виступають одностайно в даному напрямку. Наприклад, Нідерланди та Німеччина займають подібну позицію до США і Великобританії і навіть виступають за колективну атрибуцію разом з державами, які не є членами ЄС. Натомість, Франція утримується від політичного присвоєння кібератак державам. Водночас в новій Стратегії кібербезпеки ЄС зазначається необхідність для ЄС та держав-членів підвищити свою здатність здійснювати атрибуцію шкідливої кібердіяльності, що є особливо актуальним для держав-членів ЄС з обмеженими людськими та технічними ресурсами [13, с. 210]. Дана проблема показує на недосконаліть існуючих тестів для застосування їх у кіберсфері, що потребує їх подальшої адаптації для встановлення атрибуційності держави як передумови притягнення її до міжнародно-правової відповідальності.

Другою важливою передумовою притягнення держави до міжнародно-правової відповідальності, що виступає об'єктом сучасних активних наукових дискусій і потребує подальшого визначення, є так званий стандарт «due diligence» (належна обачність), що також виступає принципом міжнародно-правової відповідальності держав. Так, С. Андрейченко підкреслює його значимість щодо правової оцінки поведінки держави для притягнення її до міжнародно-правової відповідальності з огляду на міжнародну судову та арбітражну практику [14, с. 234].

Необхідно зауважити, що нещодавні судові рішення уточнили зобов'язання держав щодо застосування стандарту належної обачності стосовно зміни клімату. Мова йде про Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) (справа Verein Klima Seniorinnen проти Швейцарії) та Міжнародний трибунал з морського права (ITLOS), що у своєму консультативному висновку щодо зміни клімату окреслили відповідальність держав. Незважаючи на зосередження на різних правових галузях (правах людини та морському праві) суди визнали узгоджений стандарт поведінки держав згідно з міжнародним правом. Належна обачність включає два елементи: по-перше, це стандарт поведінки, що зосереджується на тому, як виконуються зобов'язання; по-друге, стандарт розглядається як зобов'язання докладати зусиль, що має на меті зменшення ризику, пов'язаного з певною ситуацією. Належна обачність визнається ключовим елементом відповідальності держави, особливо в ситуаціях, коли не існує визначеного зобов'язання держави. Таким чином, держави не несуть відповідальності за недосягнення цілей, але можуть бути притягнуті до відповідальності за невжиття належних заходів для їх досягнення, якщо держави не вживають належних заходів для їх виконання. Належна обачність як зобов'язання – це поведінка або зусилля, а не результат. Зобов'язання щодо результату виконується шляхом досягнення визначених цілей, тоді як зобов'язання щодо поведінки вимагає від держав вжити певних заходів для досягнення конкретного результату. Дотримання цього зобов'язання не залежить від досягнення визначеного результату. Таким чином, згідно із зобов'язанням щодо належної обачності, держави не несуть відповідальності за недосягнення цілей, але можуть бути притягнуті до відповідальності за невжиття належних заходів для їх досягнення, якщо держави не вживають належних заходів для їх виконання [15].

Необхідно зауважити, що стандарт належної обачності є екстериторіальним, оскільки спрямований на запобігання шкоді за межами своєї території, або території іншої держави, або майну чи особам на іноземній території. Даний стандарт застосовується не тільки як передумова притягнення держави до міжнародно-правової відповідальності в екологічній сфері та сфері морського права, а також у сфері ядерної безпеки, захисту прав людини, в сфері захисту інтересів приватних суб'єктів тощо [16]. Отже, стандарт належної обачності можна розглядати як окрему передумову, що не завжди пов'язана з фактом шкоди, але ґрунтується на поведінкових очікуваннях від держави.

Висновки. Врахування сучасних наукових поглядів щодо визначення і застосування передумов притягнення держави до міжнародно-правової відповідальності відіграє визначальне значення для підготовки сучасно- орієнтованої кодифікації міжнародних норм, що стосуються міжнародно-правової відповідальності держави. Питання атрибутивності набуло нової актуальності в контексті кіберпростору, що зумовлює пошуки нових підходів до формування тестів атрибутивності та формування дефініції технічної або опосередкованої атрибуції, а також окреслення її зв'язків з публічною і юридичною атрибуцією. Стандарт належної обачності лише опосередковано окреслено у змісті Статей і потребує подальших наукових дискусій щодо його застосування у тих чи інших сферах міжнародного права, як передумови притягнення держави до міжнародно-правової відповідальності на сучасному етапі розвитку міжнародних відносин.

ЛІТЕРАТУРА

1. New data shows record number of armed conflicts. The Peace Research Institute Oslo. 10 Jun 2024. URL: https://www.prio.org/news/3532
2. Олійник Ю. Індекс війни. Моніторинг воєнних конфліктів у світі 2023 року. URL: https://ussd.org.ua/2024/01/23/indeks-vijny-monitoryng-voyennyh-konfliktiv-u-sviti-2023-roku/
3. Clionadh Raleigh. Katayoun Kishi. ACLED Conflict Index Results: July 2024. URL: https://acleddata.com/conflict-index/index-july-2024/
4. Facts about the nature crisis. The United Nations Environment Programme. URL: https://www.unep.org/facts-about-nature-crisis
5. Резолюція ГА ООН A/RES/56/589 від 12 грудня 2001 р. Статті про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння. Офіційний Інтернет – сайт ООН. URL: http://www.un.org.ua
6. Грабович Т.А. Генеза концепції міжнародно-правової відповідальності держави. *Правова держава.* 2020. № 39. С. 55–61.
7. Кухарчук А.В., Ткаченко О.Р., Сенаторова О.В. Відповідальність держав у міжнародному праві. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2022. № 5. С. 646–648.
8. Мисак О.І. Теоретичні та прикладні засади міжнародно-правової відповідальності держав. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2017. № 2. Т. 1. С. 15–18.
9. Shaw M. N. International Law. 4th ed. Cambridge: Cambridge University Press, 1997. 542 p.
10. Müller D., San Martin I. Attribution. 2024. URL: https://jusmundi.com/en/document/publication/en-attribution
11. Грушко М.В. Атрибуція кібератак як передумова забезпечення відповідальної в кіберпросторі. *Правова держава.* 2021. № 43. С. 195–201.
12. Alyoshin O. Attribution of Acts or Omissions to the State. https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=683704f8-b4aa-4fcf-9950-d404448d02e5
13. Сурілова О.О. Публічна атрибуція кібератак державами-членами ЄС та застосування кіберсанкцій Союзом щодо кібератак, які становлять загрозу ЄС. *Правова держава.* 2021. № 43. С. 209–216.
14. Андрейченко С.С. Вина держави і принцип «Due Diligence» у праві міжнародної відповідальності. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2014. № 4. С. 232–235.
15. Divyanshu Sharma. Defining Due Diligence Obligation of States in Relation to Climate Change. Cambrige International Law Journal. July 9, 2024. URL: https://cilj.co.uk/2024/07/09/defining-due-diligence-obligation-of-states-in-relation-to-climate-change/
16. Angelet N. Due Diligence in International Law: From Environmental and Economic Law to Migrant Protection. URL: https://verfassungsblog.de/due-diligence-in-international-law/

УДК 341.3:355.01(477)
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/52

ПРАВОВА СЕМАНТИКА ТЕРМІНІВ «ЗБРОЙНИЙ КОНФЛІКТ» ТА «ЗБРОЙНА АГРЕСІЯ»

LEGAL SEMANTICS OF THE TERMS “ARMED CONFLICT” AND “ARMED AGGRESSION”

Іщенко М.В., ад’юнкт кафедри військового права та правоохоронної діяльності
Національний університет оборони України

У статті здійснено ґрунтовне дослідження правової семантики понять “збройний конфлікт” та “збройна агресія” в контексті міжнародного гуманітарного права та національного законодавства України. Актуальність дослідження обумовлена триваючою міжнародною збройною агресією Російської Федерації проти України та необхідністю формування узгодженого юридичного підходу до кваліфікації таких явищ у національному та міжнародному правовому просторі. Проаналізовано ключові міжнародні нормативно-правові акти, зокрема Женевські конвенції 1949 року та їхні Додаткові протоколи 1977 року, Резолюцію 3314 Генеральної Асамблеї ООН, Римський статут Міжнародного кримінального суду, а також національні нормативно-правові акти – Конституцію України, закони “Про оборону України”, “Про національну безпеку України” тощо. Особливу увагу приділено питанню відсутності єдиного тлумачення зазначених термінів у правовій системі України, що ускладнює правозастосування, міжвідомчу координацію та міжнародну юридичну комунікацію. У статті підкреслено, що “збройний конфлікт” є базовою категорією міжнародного гуманітарного права, яка охоплює як міжнародні, так і неміжнародні збройні зіткнення, тоді як термін “збройна агресія” має більш прикладний характер, зосереджуючись на акті насильницького вторгнення однієї держави проти іншої із застосуванням збройної сили. У статті доведено, що правове розмежування цих термінів є критично важливим для побудови послідовної правової позиції України в міжнародному правовому полі, забезпечення належної правової кваліфікації дій держави-агресора, ефективного застосування адміністративно-правового регулювання захисту жертв збройного конфлікту, а також для відкриття шляхів до міжнародних інституцій гуманітарного та кримінального правосуддя. Наголошено на доцільності міждисциплінарного підходу до формування єдиної дефініції понять “збройний конфлікт” та “збройна агресія” як чинника підвищення ефективності правового реагування на збройну агресію проти України та відновлення справедливості для постраждалих. Зроблено висновок про необхідність закріплення узгодженого правового підходу в законодавстві України як передумови подальшого зближення з міжнародними стандартами та ефективного захисту жертв збройного конфлікту в Україні.

Ключові слова: збройний конфлікт, збройна агресія, міжнародне гуманітарне право, агресія, Римський статут, Женевські конвенції, правова семантика, міжнародна відповідальність, адміністративно-правове регулювання.

The article provides an in-depth analysis of the legal semantics of the terms “armed conflict” and “armed aggression” in the context of international humanitarian law and the national legislation of Ukraine. The relevance of the research is determined by the ongoing international armed aggression of the Russian Federation against Ukraine and the urgent need to develop a consistent legal approach to the qualification of such phenomena in both national and international legal frameworks. The study covers key international legal instruments, including the 1949 Geneva Conventions and their 1977 Additional Protocols, UN General Assembly Resolution 3314, the Rome Statute of the International Criminal Court, as well as key national legal acts such as the Constitution of Ukraine and the Laws “On the Defense of Ukraine”, “On National Security of Ukraine” and others. Particular attention is given to the lack of unified interpretation of the mentioned terms within Ukraine’s legal system, which complicates legal qualification, interagency coordination, and international legal communication. The article emphasizes that the term “armed conflict” is a fundamental concept of international humanitarian law, encompassing both international and non-international armed clashes, whereas the term “armed aggression” is more applied in nature, focusing on the act of violent invasion by one state against another through the use of armed force. It is argued that distinguishing these terms is critically important for establishing a coherent legal position of Ukraine in the international legal arena, ensuring proper legal qualification of acts committed by the aggressor state, effective application of administrative and legal mechanisms for the protection of victims of armed conflict, and facilitating access to international humanitarian and criminal justice institutions. The need for an interdisciplinary approach to developing unified definitions of “armed conflict” and “armed aggression” is highlighted, as a means to strengthen the legal response to the armed aggression against Ukraine and to restore justice for those affected. The article concludes that it is necessary to establish a harmonized legal approach in Ukrainian legislation as a prerequisite for further alignment with international standards and the effective protection of victims of armed conflict in Ukraine.

Key words: armed conflict, armed aggression, international humanitarian law, aggression, Rome Statute, Geneva Conventions, legal semantics, international responsibility, administrative-legal regulation.

Постановка проблеми. З початком збройного конфлікту, спричиненого агресією Російської Федерації (далі – РФ) проти України, у сучасній політико-правовій думці України та сфері застосування міжнародного гуманітарного права виникло ряд проблемних питань, пов’язаних із нормативно-правовим визначенням семантики понять “збройних конфлікт” та “збройна агресія”. Дедалі частіше в нормативно-правій сфері в процесі удосконалення законодавства України, підготовки проєктів законів, підзаконних нормативно-правових актів, спрямованих на посилення обороноздатності, наближення приєднання України до Європейського Союзу, забезпечення соціального захисту населення та відновлення економіки дедалі частіше відбувається паралельне використання понять “збройних конфлікт” та “збройна агресія”.

Дослідженнями юридичного змісту понять “збройних конфлікт” та “збройна агресія” займалися Антон Кориневич, Юрій Баулін, Володимир Василенко, Олександр Задорожній, Ірина Марчук, Річард Голдстоун, Клаус Кремерс, Крістофер Грінвуд.

Метою статті є демаркація понять “збройних конфлікт” та “збройна агресія” в правовій доктрині та правозастосовній практиці.

Виклад основного матеріалу. У сучасному правовому дискурсі поняття “збройних конфлікт” і “збройна агресія” часто використовуються як синоніми, але мають суттєві відмінності у юридичному змісті та сфері застосування. Їх правова семантика, що базується як на міжнародному, так і на національному праві, є предметом значної уваги у зв’язку з агресією Російської Федерації проти України.

Поняття “збройний конфлікт” є основоположним у міжнародному гуманітарному праві, зокрема в Женевських конвенціях 1949 року та їх Додаткових протоколах 1977 року [1–3], а також практиці Міжнародного кримінального трибуналу для колишньої Югославії (МТКЮ) [4].

Збройний конфлікт може бути міжнародним так і неміжнародним [1–3].

Відповідно норм Женевської конвенції 1949 року, міжнародними збройними конфліктами визнаються такі конфлікти, у яких один суб'єкт міжнародного права застосовує збройну силу проти іншого суб'єкта [5]. Поняття міжнародного збройного конфлікту закріплено у статті 2, спільній для всіх чотирьох Женевських конвенцій 1949 року. Вона передбачає, що норми Конвенцій застосовуються не лише у випадках оголошеної війни, але й у будь-якій ситуації збройного протистояння між двома або більше державами, навіть якщо одна зі сторін формально не визнає стану війни. Крім того, положення Конвенцій поширюються на випадки повної або часткової окупації території однієї з держав, незалежно від того, чи чиниться збройний опір з боку окупованої сторони [1].

Окрім того, стаття 1 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року (далі – Протокол I) зазначає, що ситуації, згадані в попередньому пункті, включають збройні конфлікти, в яких народи ведуть боротьбу проти колоніального панування, іноземної окупації та расистських режимів для здійснення свого права на самовизначення, закріпленого в Статуті Організації Об'єднаних Націй і в Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй [6].

Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 8 червня 1977 року, застосовується до всіх збройних конфліктів, які не підпадають під дію статті 1 Протоколу I, і відбуваються на території будь-якої Високої Договірної Сторони між її збройними силами або іншими організованими збройними групами, які, перебуваючи під відповідальним командуванням, контролюють частину її території, що дає їм змогу здійснювати безперервні й погоджені воєнні дії та застосовувати цей Протокол [3].

У законодавстві України поняття "збройний конфлікт" застосовується в низці актів, зокрема в Законах України "Про правовий режим воєнного стану", "Про правовий статус осіб, зниклих за особливих обставин", "Про охорону дитинства", "Про національну безпеку України", "Про оборону України".

Визначення "збройного конфлікту" міститься в статті 1 Закону України "Про національну безпеку України", де збройний конфлікт – збройне зіткнення між державами (міжнародний збройний конфлікт, збройний конфлікт на державному кордоні) або між ворогуючими сторонами в межах території однієї держави, як правило, за підтримки ззовні (внутрішній збройний конфлікт) [7].

Тобто поняття "збройний конфлікт" охоплює:

– застосування одним суб'єктом міжнародного права збройної сили проти іншого суб'єкта;

– усі випадки часткової або повної окупації території Високої Договірної Сторони, навіть якщо цій окупації не чиниться жодний збройний опір;

– боротьбу проти колоніального панування, іноземної окупації та расистських режимів для здійснення свого права на самовизначення;

– конфлікт, що відбуваються на території будь-якої Високої Договірної Сторони між її збройними силами або іншими організованими збройними групами, які, перебуваючи під відповідальним командуванням, контролюють частину її території, що дає їм змогу здійснювати безперервні й погоджені воєнні дії.

У Звіті про проведення Офісом прокурора Міжнародного кримінального суду попередньої експертизи 2016 року зазначено, що до 30 квітня 2014 року бойові дії між українськими урядовими силами і антиурядовими збройними елементами на сході України досягли рівня необхідного для застосування права збройних конфліктів і що збройні формування, що діяли на сході України, включно з ЛНР і ДНР достатньо організовані, щоб кваліфікувати їх сторонам участь у неміжнародному збройному конфлікті.

Офіс також оцінив пряму військову взаємодію між збройними силами Російської Федерації та України та вказав на існування з 14 липня 2014 року, паралельно з неміжнародним збройним конфліктом, міжнародного збройного конфлікту на сході України [8, с. 24].

В українському законодавстві поняття "збройний конфлікт" зустрічається в нормативно-правових актах, що регулюють застосування Збройних Сил України та інших військових формувань та включається в норми, спеціально призначені для регулювання статусу та прав осіб у зонах збройного конфлікту. Ці норми відіграють ключову роль у захисті прав людини та забезпеченні правопорядку в умовах конфлікту. Міжнародні та національні правові норми спільно формують комплексний правовий фреймворк, який забезпечує захист суверенітету держави, прав та безпеки її громадян під час збройних конфліктів, а також регулює застосування сили в міжнародних і неміжнародних воєнних діях [9].

Водночас, в національному законодавстві доволі часто зустрічається поняття "збройна агресія", зокрема, в Конституції України, в Законах України "Про оборону України", "Про охорону дитинства", "Про правовий режим воєнного стану", "Про національну безпеку України", "Про основи національного спротиву", таке застосування спрямоване на акцентуванні вчинення Російською Федерацією злочину "агресії", як найтяжчого злочину проти миру та безпеки людства, із застосуванням своїх збройних сил.

Поняття "агресія" зустрічається в Статуті Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН), підписаного в 1945 році в Сан-Франциско, де вказано, що метою ООН є підтримання міжнародного миру та безпеки і з цією метою вживання ефективних колективних заходів для запобігання та усунення загрози миру й придушення актів агресії, або інших порушень миру, водночас Статут визначення поняттю "агресія" не надає [6].

Разом з тим, вперше офіційне визначення терміну "агресія" було надано у статті 1 Резолюції 3314, ухваленої Генеральною Асамблеєю ООН 14 грудня 1974 року (далі – Резолюція 3314). У цьому документі агресія трактується як використання збройної сили однією державою проти іншої з порушенням її суверенітету, територіальної цілісності чи політичної незалежності, а також у будь-який інший спосіб, що не відповідає положенням Статуту ООН [10].

У статті 3 вказаної Резолюції наводиться перелік дій, будь-яка з яких, незалежно від оголошення війни, кваліфікуватиметься як акт агресії.

Відповідно до статті 4 Резолюції 3314, наведений перелік актів агресії не є вичерпним, і Рада Безпеки може визначити інші акти агресією, відповідно до положень Статуту ООН [10].

Безсумнівно, резолюції Генеральної Асамблеї ООН не мають обов'язкової юридичної сили, а носять лише рекомендаційний характер. Однак широке використання норм, передбачених Резолюцією 3314 в міжнародній практиці свідчить про те, що зазначені норми набули звичаєвий характер, тобто відповідно до статті 38 Статуту Міжнародного суду ООН є джерелом міжнародного права.

Стаття 8bis Римського статуту Міжнародного кримінального суду (далі – Статут) визначає "злочин агресії" як дії особи, яка фактично має можливість контролювати або керувати політичними чи військовими рішеннями держави, що пов'язані з плануванням, підготовкою, ініціюванням або здійсненням акту агресії. Такий акт, з огляду

на свій характер, масштаб і тяжкість, становить серйозне порушення положень Статуту ООН [11].

Водночас, для цілей пункту 1 статті 8bis Статуту "акт агресії" означає застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної цілісності або політичної незалежності іншої держави чи в будь-який інший спосіб, несумісний зі Статутом ООН. Будь-який з актів, що вказані в таблиці, незалежно від оголошення війни, буде кваліфікуватися як акт агресії [11].

Закон України "Про оборону України" визначає термін "збройна агресія" як використання збройної сили іншою державою або групою держав проти України [12].

Порівняння дій, що кваліфікуватимуться (визначатимуться) як акти агресії відповідно до Резолюції 3314, Римського статуту та Закону України "Про оборону України" наведено в таблиці 1.

Аналіз таблиці свідчить про те, що перелік дій, які кваліфікуються як акти агресії згідно з Резолюцією 3314, Римським статутом та Законом України "Про оборону України", є змістовно узгодженим і фактично ідентичним.

Разом з тим, український законодавець застосовує поняття "збройна агресія".

У Великому тлумачному словнику сучасної мови зазначено, що слово "збройний" означає той, що відбувається, здійснюється з застосуванням зброї (про боротьбу, революцію і т. ін.) [13].

Використання поняття "збройна агресія" фокусує увагу на прямому чи опосередкованому застосуванні РФ проти України її збройних сил та зброї та є підставою для звернення до міжнародних судових органів, таких як Міжнародний кримінальний суд.

Таблиця 1

Порівняння дій, що кваліфікуватимуться (визначатимуться) як акти агресії відповідно до Резолюції 3314, Римського статуту та Закону України "Про оборону України"

Дії, що кваліфікуватимуться як акти агресії згідно статті 3 Резолюції 3314	**Дії, що кваліфікуватимуться як акти агресії згідно статті 8bis "Злочин агресії" Римського статуту**	**Дії, що вважаються збройною агресією згідно статті 1 Закону України "Про оборону України"**
a) вторгнення або напад збройних сил держави на територію іншої держави або будь-яка військова окупація, навіть тимчасова, яка є результатом такого вторгнення або нападу, або будь-яка анексія із застосуванням сили території іншої держави або її частини	a) вторгнення або напад збройних сил держави на територію іншої держави чи будь-яка військова окупація, незалежно від її тимчасового характеру, що є результатом такого вторгнення або нападу, чи будь-яка анексія із-застосуванням сили на території іншої держави або її частини	вторгнення або напад збройних сил іншої держави або групи держав на територію України, а також окупація або анексія частини території України
b) бомбардування збройними силами держави території іншої держави або застосування будь-якої зброї державою проти території іншої держави	b) бомбардування збройними силами держави території іншої держави чи застосування будь-якої зброї державою проти території іншої держави	
c) блокада портів або узбережжя держави збройними силами іншої держави	c) блокада портів чи берегів держави збройними силами іншої держави	блокада портів, узбережжя або повітряного простору, порушення комунікацій України збройними силами іншої держави або групи держав
d) напад збройних сил держави на сухопутні, морські чи повітряні сили, або морські та повітряні флоти іншої держави	d) напад збройними силами держави на сухопутні, морські або повітряні сили чи морські та повітряні флоти іншої держави	напад збройних сил іншої держави або групи держав на військові сухопутні, морські чи повітряні сили або цивільні морські чи повітряні флоти України
e) використання збройних сил однієї держави, які знаходяться на території іншої держави за угодою з останньою, всупереч передбаченим угодою умовами або будь-яке продовження їх перебування на такій території після припинення дії угоди	e) застосування збройних сил однієї держави, що перебувають на території іншої держави за угодою з приймаючою державою, в порушення умов, передбачених в угоді, чи будь-яке продовження їх перебування на такій території після припинення дії угоди	застосування підрозділів збройних сил іншої держави або групи держав, які перебувають на території України відповідно до укладених з Україною міжнародних договорів, проти третьої держави або групи держав, інше порушення умов, передбачених такими договорами, або продовження перебування цих підрозділів на території України після припинення дії зазначених договорів
f) дія держави, яка дозволяє, щоб її територія, яку вона надала у розпорядження іншої держави, використовувалася останньою для вчинення акту агресії проти третьої держави	f) дія держави, яка дозволяє, щоб її територія, яку вона надала у розпорядження іншої держави, використовувалася цією іншою державою для вчинення акту агресії проти третьої держави	дії іншої держави (держав), яка дозволяє, щоб її територія, яку вона надала в розпорядження третьої держави, використовувалася цією третьою державою (державами) для вчинення дій, зазначених в абзацах п'ятому – восьмому цієї статті
g) засилання державою або від імені держави збройних банд, груп, нерегулярних сил або найманців, які здійснюють або суттєво залучені в актах застосування збройної сили проти іншої держави, що мають настільки серйозний характер, що це рівносильно переліченим вище актам, або його значну участь у них	g) направлення державою або від імені держави озброєних банд, груп та іррегулярних сил або найманців, які вчиняють акти застосування збройної сили проти іншої держави, які мають настільки серйозний характер, що це рівноцінно переліченим вище актам або її істотній участі в них	засилання іншою державою або від її імені озброєних груп регулярних або нерегулярних сил, що вчиняють акти застосування збройної сили проти України, які мають настільки серйозний характер, що це рівнозначно переліченим в абзацах п'ятому – сьомому цієї статті діям, у тому числі значна участь третьої держави у таких діях

Джерело: складено за матеріалами Резолюції 3314 [10], Римського статуту [11] та Закону України "Про оборону України" [12].

Таке поняття має більш вузьке значення порівняно з міжнародним поняттям "агресія", оскільки акцентується на використанні саме військової сили, водночас він не суперечить міжнародному законодавству, а слугує деталізацією у національному контексті.

У Резолюції Генеральної Асамблеї ООН "Агресія проти України", яка була схвалена 01 березня 2022 року, поняття "агресія" визначається відповідно Резолюції 3314 [14].

В українському законодавстві складно виділити підходи чи еволюцію підходів до застосування понять "збройний конфлікт" та "збройна агресія", швидше заповнення законодавчого вакууму після актуалізації проблеми, відсутність єдиного підходу до застосування цих понять ускладнює їх розуміння.

Висновки. В умовах триваючої міжнародної збройної агресії проти України особливої актуальності набуває формування сталої та юридично виваженої правової позиції щодо розмежування понять "збройний конфлікт" і "збройна агресія". Така позиція є необхідною як для забезпечення належного адміністративно-правового регулювання захисту жертв збройного конфлікту, так і для ефективної реалізації механізмів відповідальності держави-агресора та ліквідації наслідків збройного протистояння на національному рівні.

Так, поняття "збройний конфлікт" у законодавстві України використовується для визначення стану протистояння, що регулюється нормами міжнародного гуманітарного права, пов'язаного із застосуванням збройної сили, включаючи внутрішні та міжнародні конфлікти.

Він застосовується у контексті захисту прав цивільного населення, військовополонених, поранених та інших осіб, постраждалих від конфлікту, для кваліфікації подій у взаємодії з міжнародними інституціями, такими як ООН та Міжнародний кримінальний суд. У внутрішньому контексті "збройний конфлікт" визначає правовий режим воєнного стану, порядок застосування сил оборони та реалізацію заходів з відновлення миру і постраждалих регіонів.

Використання в нормативно-правових актах поняття "збройна агресія" допомагає акцентувати увагу на конкретній формі агресії, з якою стикається Україна. Це дозволяє Україні більш ефективно формулювати правову позицію та висувати обґрунтовані позови в міжнародних судах. У контексті міжнародного права поняття "агресія" залишається основним, а в українському законодавстві "збройна агресія" використовується як уточнення для підкреслення військового характеру порушень.

Разом з тим, поняття "збройна агресія" є важливим елементом українського правового дискурсу, який дозволяє ефективніше реагувати на збройне вторгнення та обґрунтовувати свою позицію у міжнародному середовищі.

При цьому, українське законодавство не надає чіткого визначення понять "збройний конфлікт" та "збройна агресія" у різних галузях права, що може ускладнювати їх застосування на практиці. Проблематика правової семантики цих понять відображає складний перехід українського законодавства до міжнародних стандартів. Хоча ці поняття мають різне походження та сферу застосування, їх правильне співвідношення та чітке розмежування залежно від правового контексту (міжнародна відповідальність держави чи гуманітарний аспект) є критично важливим для формування ефективного адміністративно-правового механізму захисту жертв збройного конфлікту, здатного реагувати на виклики сучасного збройного конфлікту.

На сьогодні існує нагальна потреба наукової розробки єдиного підходу щодо використання понять "збройний конфлікт" та "збройна агресія" в науковій та правозастосовній сфері. Це стане методологічним підґрунтям для вироблення єдиної консолідованої вимоги, котру Україна як держава, що зазнала агресії, має формально пред'явити Російській Федерації як державі агресору та з метою набуття постраждалими українцями статусу жертв збройного конфлікту з подальшим отриманням допомоги від гуманітарних організацій та можливості звернення до міжнародних судів із відповідними позовними заявами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text (дата звернення: 21.11.2024).
2. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 21.11.2024).
3. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text (дата звернення: 21.11.2024).
4. Гринчак А.А. Злочини проти людяності: практика Міжнародного кримінального трибуналу для колишньої Югославії. *Альманах міжнародного права.* 2017. Вип. 17. С. 39–50. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/15086/1/Grinchak_39-50.pdf (дата звернення: 25.01.2025).
5. Топольницька М.І. Критерії визначення збройного конфлікту в міжнародних нормативно-правових актах. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія "Право". Випуск 47. Том 3. 2017. С. 177–180. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/33866/1/%D0%9A%D0%A0%D0%98%D0%A2%D0%95%D0%A0%D0%86%D0%87%20%D0%92%D0%98%D0%97%D0%9D%D0%90%D0%A7%D0%95%D0%9D%D0%9D%D0%AF%20%D0%97%D0%91%D0%A0%D0%9E%D0%99%D0%9D%D0%9E%D0%93%D0%9E%20%D0%9A%D0%9E%D0%9D%D0%A4%D0%9B%D0%86%D0%9A%D0%A2%D0%A3.pdf (дата звернення: 21.11.2024).
6. Статут Організації Об'єднаних Націй. URL: https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf (дата звернення: 21.11.2024).
7. Про національну безпеку України: Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text (дата звернення: 21.11.2024).
8. Report on Preliminary Examination Activities 2017. URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/itemsDocuments/2017-PE-rep/2017-otp-rep-PE_ENG.pdf (дата звернення: 21.11.2024).
9. Задерейко С.Ю. Термін збройного конфлікту за нормами міжнародного права та національного законодавства України. *Журнал східноєвропейського права*. 2024. № 125. С. 106–111. URL: https://ir.kneu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/2b87ab5a-afaa-44bd-a69c-2ecc6f9a626b/content (дата звернення: 21.11.2024).
10. Резолюція 3314 (XXIX) Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1974 року. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/aggression.shtml (дата звернення: 21.11.2024).
11. Римський статут Міжнародного кримінального суду. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 21.11.2024).
12. Про оборону України: Закон України від 06 грудня 1991 року № 1932-XII / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text (дата звернення: 21.11.2024).
13. Великий тлумачний словник сучасної мови. URL: https://slovnyk.me/dict/vts/%D0%B7%D0%B1%D1%80%D0%BE%D0%B9%D0%BD%D0%B8%D0%B9 (дата звернення: 05.11.2024).
14. Резолюція, прийнята Генеральною Асамблеєю Організація Об'єднаних Націй "Агресія проти України" від 02.03.2022 № A/RES/ES-11/1, ES-11/1. URL: https://ips.ligazakon.net/document/MU22003?an=2 (дата звернення: 21.11.2024).

УДК [336.2:341]
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/53

ПОРІВНЯННЯ ПОЛОЖЕНЬ ДИРЕКТИВИ ЄС ATAD I ПРО ПОДАТОК НА ВИХІД З ПОДАТКОВИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

COMPARISON OF THE PROVISIONS OF THE EU ATAD I DIRECTIVE ON EXIT TAXATION WITH THE TAX LEGISLATION OF UKRAINE

Кіяшко Д.І., аспірант кафедри міжнародного права та права Європейського Союзу
Державний податковий університет

Стаття присвячена аналізу окремих положень директиви Європейського Союзу ЄС 2016/1164 ATAD I (*EU Anti-Tax Avoidance Directive I*), що стосуються податку на вихід із резидентства і переміщенню активів. Основа увага приділена порівнянню норм щодо переміщення податкового резидентства, господарської діяльності та активів із застосовними нормами податкового законодавства України.

У статті проаналізовані основні положення Директиви ЄС 2016/1164 ATAD I у контексті протидії зловживанню податковими нормами і застосування загальних і спеціальних правил проти ухилення від сплати податків (*anti-abuse rules*). Зокрема, акцентована увага до правил, які стосуються податку на вихід, з огляду на важливість гармонізації цих положень з діючим українським законодавством в рамках євроінтеграційних процесів. Надана характеристика термінам "переміщення активів", "податкове резидентство", "переміщення господарської діяльності", "переміщення податкового резидентства". Зроблений пошук і порівняльний аналіз відповідних термінів з аналогами, які зустрічаються в українському законодавстві.

Результати дослідження спрямовані на виокремлення спеціальних положень щодо оподаткування переміщення активів і зміни податкового резидентства для уніфікації із застосовними загальноєвропейськими стандартами. Висновки до статті можуть стати корисними у контексті виконання завдання з розробки юридичних норм щодо оподаткування прирості капіталу від переміщення активів і зміни податкового резидентства у податкове законодавство України в рамках імплементації положень Директиви ATAD I. Виокремлені положення, які потребують запровадження для цілей такої гармонізації, в рамках оподаткування фізичних осіб, юридичних осіб, а також постійних представництв. Окремий акцент наведений на необхідності розробити додаткові положення до українського податкового законодавства, зокрема, щодо процедури формального виходу із податкового резидентства, уточнення норм щодо визначення оподатковуваного прибутку, механізму вирішення спорів і юридичної техніки утримання податку на вихід.

Ключові слова: податок на вихід, переміщення активів, податкове резидентство, постійне представництво, протидія ухиленню від оподаткування, європейська інтеграція, спеціальні правила про ухилення від сплати податків, оподаткування, розмиття податкової бази та виведення прибутку з-під оподаткування.

The paper is devoted to the analysis of certain provisions of the European Union Directive EU 2016/1164 ATAD I (*EU Anti-Tax Avoidance Directive I*), relating to the exit tax. The main attention is paid to the comparison of the rules on the transfer of tax residency, economic activity and assets with the applicable rules of the tax legislation of Ukraine.

The article analyzes the main provisions of the EU Directive 2016/1164 ATAD I in the context of combating the abuse of tax norms and the application of general and special rules against tax evasion (*anti-abuse rules*). In particular, attention is focused on the rules relating to the exit tax, given the importance of harmonising these provisions with the current Ukrainian legislation within the framework of European integration processes. The terms "transfer of assets", "tax residency", "transfer of economic activity", "transfer of tax residency" are defined in the article. A search and comparative analysis of the relevant terms with analogues found in Ukrainian legislation has been carried out.

The results of the paper are aimed at identifying special provisions on the taxation of asset transfers and shifting in tax residency for harmonisation with applicable EU-wide standards. The conclusions of the article may be useful in the context of the exercise of developing legal norms on the taxation of conditional capital gains arising from asset transfers and changes in tax residency in the tax legislation of Ukraine within the framework of the implementation of the provisions of the ATAD I Directive. Provisions that need to be introduced for the purposes of such harmonisation are identified within the framework of the taxation of individuals, legal entities, and permanent establishments. Special emphasis is placed on the need to develop additional provisions to Ukrainian tax legislation, in particular, on the procedure for formal exit from tax residency, clarification of the norms for determining taxable capital gain, the dispute resolution mechanism, and the legal technique of withholding tax on exit.

Key words: exit tax, transfer of assets, tax residency, permanent establishment, anti-tax avoidance, European integration, special anti-abuse rules, taxation, base erosion and profit shifting.

Постановка питання. Глава 4 "Оподаткування" Розділу V "Економічне та галузеве співробітництво" Угоди про асоціацію між Україною та ЄС від 27 червня 2014 р. присвячена питанню уніфікації українського законодавства з правом ЄС, зокрема, у сфері оподаткування [13, с. 4].

Наріжне місце у гармонізації українського законодавства з правом ЄС займає уніфікація правил Європейського Союзу щодо протидії ухиленню від оподаткування. Основна маса цих правил і норм були закріплені у кількох ATAD Директивах Європейського Союзу. Зокрема, Директива ATAD I у ст. 5 зобов'язує держави-члени запровадити у своє законодавство так звані правила "податку на вихід" (*exit taxation*), або встановити оподаткування приросту капіталу при виведенні активів [1, с. 5].

Як наголошується у п. 10 Преамбули до першої редакції Директиви ATAD I, податки на вихід мають функцію забезпечення того, щоб у разі переміщення платником податків активів або власного податкового резидентства за межі податкової юрисдикції певної держави, ця держава оподатковувала економічну вартість будь-якого приросту капіталу, створеного на її території, навіть якщо цей приріст ще не був реалізований на момент виходу. З огляду на це, з'явилась необхідність окреслити випадки, коли платники податків підпадають під правила оподаткування нереалізованого приросту капіталу, який включений до активів платників податків, що змінюють податкове резидентство або переміщують свої активи між юрисдикціями іншим методом.

Дослідженням останніх тенденцій боротьби з ухиленням від сплати податків займались такі українськими науковці, як Т. Єфименко [3, с. 10], Я. Олійник [4, с. 94], П. Коломієць [9, с. 254], С. Берхов [6, с. 20], М. Кучерява [10, с. 90] та інші, проте питанню оподаткування виходу із резидентства і переміщення активів приділено не дуже багато уваги.

У контексті гармонізації права України з доробком ЄС тепер постало питання, наскільки податкове законодавство нашої держави відповідає положеннями Директиви ATAD I, зокрема, правилам податку на вихід. На важливість цього питання також вказує те, що гармонізація українських податкових положень у відповідність з нормами директиви ATAD I була включена до Звіту про стан

виконання Плану заходів з реалізації Стратегічного плану Державної податкової служби України на 2022–2024 рр., затвердженого наказом ДПС № 528 від 12 липня 2024 р. [8, с. 107–110].

Метою статті є дослідження правового регулювання оподаткування приросту капіталу при переміщенні активів чи зміни податкового резидентства платника податків відповідно до директиви ATAD I. Окремий акцент також зроблено аналізі наявності подібних податкових норм у застосовному законодавстві України. Викладений матеріал направлений на розуміння викликів та окреслення аспектів визначення та правозастосування підходів до оподаткування прибутків від умовного приросту капіталу податком на вихід для цілей гармонізації українського податкового законодавства із застосовним законодавством Європейського Союзу, зокрема, Директивою ATAD I про встановлення правил протидії практикам ухилення від сплати податків, які мають безпосередній вплив на функціонування внутрішнього ринку.

Виклад основного матеріалу. Питанню оподаткування приросту капіталу на переміщенні активів присвячена ст. 5 Директиви ATAD I. Варто звернути увагу, що у перекладі Директиви на сайті Верховної Ради України у назві ст. 5 зустрічається термін "виведення активів", але при цьому далі по тексту використовується виключно термін "переміщення" [7, с. 5]. Вбачається, що термін "переміщення" є більш вдалим відповідником англійського терміну "transfer" у контексті, що розглядається, адже термін "виведення активів" більш поширено використовується для означення транскордонної передачі активів, коли юридичне право на майно або право передається від однієї особи до іншої, наприклад, в рамках розподілу дивідендів. При цьому термін "переміщення" стосується однієї особи, тобто юридичний чи економічний власник активів не змінюється.

Ст. 5 Директиви ATAD I встановлює такі випадки переміщення для виникнення моменту оподаткування:

• Переміщення активів головного офісу до постійного представництва в іншій державі-члені або третій державі (і навпаки).

Відповідно до визначення, наданого у ст. 2 Директиви ATAD I, переміщення активів означає операцію, внаслідок якої держава-член втрачає право оподатковувати переміщені активи, тоді як активи залишаються у юридичній або економічній власності одного й того ж платника податків.

Приклади утворення постійного представництва наведені у п. 14.1.193 Податкового кодексу Україну і являють собою постійне місце діяльності, через яке повністю або частково проводиться господарська діяльність нерезидента в Україні [11, ст. 14]. Таким чином, переміщення активів, яке може спричинити оподаткування податком на вихід відповідно до Директиви ATAD I, може відбуватися у таких випадках:

1. Активи переміщуються від головного офісу до постійного представництва платника податків, розташованого в іншій державі-члені.

2. Активи переміщуються від головного офісу до постійного представництва платника податків, розташованого в третій державі.

3. Активи переміщуються від постійного представництва до головного офісу платника податків, розташованого в іншій державі-члені.

4. Активи переміщуються від постійного представництва до головного офісу платника податків, розташованого в третій державі.

Перші два випадки захищають державу головного офісу, яка втрачає право оподаткувати активи головного офісу, останні два – державу, в якій розташоване постійне представництво. Механізм такого переміщення активів може полягати у тому, що головний офіс і постійне представництво з юридичної точки зору є одним цілим суб'єктом, але при цьому внаслідок передачі активів від головного офісу до постійного представництва (і навпаки) перша держава втрачає право на оподаткування такого майна, оскільки для цілей оподаткування воно переходить до іншого суб'єкта оподаткування.

Така переміщення може відбуватися шляхом розділення балансів підприємства, за передавальним актом, іншими способами. Окремо слід зазначити, що Преамбула Директиви ATAD I встановлює, що передача матеріальних цінностей між материнською і дочірньою компанією не підпадає під визначення переміщення активів, оскільки у цьому випадку активи передаються між двома окремими особами.

Механізм оподаткування переміщених активів встановлюється у п. 1 ст. 5 Директиви ATAD I і полягає у тому, що в момент переміщення відбувається умовний продаж переміщених активів. Таким чином, держава, з якої відбувається переміщення активів, має право оподаткувати нереалізований приріст капіталу таких активів. Під приростом капіталу для цілей цього підпункту розуміється різниця між ціною придбання певного активу і ціною умовного продажу за ринковою вартістю. Преамбула Директиви ATAD I встановлює, що ціна умовної реалізації активу має відповідати принципу "витягнутої" руки, тобто дорівнювати ціні реалізації активу між двома незалежними і непов'язаними одне від одного підприємствами.

• Переміщення господарської діяльності платника податків, що здійснюється його постійним представництвом.

Цей пункт захищає державу місцезнаходження постійного представництва платника податків у випадку, коли платник податків переміщує активи постійного представництва до іншої держави-члена, третьої держави або до держави головного офісу, і при цьому він не стає резидентом для цілей оподаткування в такій державі-члені або третій державі. Це положення охоплює випадки коли, наприклад, на балансі простійного представництва знаходяться основні виробничі засоби або обладнання, які головний офіс вирішує перебазувати до іншої держави без податкових наслідків. У такому випадку держава місцерозташування постійного представництва оподаткує прибутки постійного представництва від умовної реалізації активів такого постійного представництва.

• Переміщення податкового резидентства платника податків.

Для того, щоб перейти до цього блоку, в першу чергу треба надати визначення податковому резидентству. Податкове резидентство це право певної держави на універсальне оподаткування всесвітніх доходів особи при виконанні такою особою певних умов щодо реєстрації цієї особи у певній державі, тривалого проживання або перебування у певній державі, наявності житла або центру життєвих інтересів особи у певній державі, або інших зв'язків з певною державою (наприклад, наявність громадянства).

Відповідно до п. 14.1.213 Податкового кодексу України, термін "резидент" застосовується до:

– юридичних осіб та їх відокремлених осіб, які утворені та провадять свою діяльність відповідно до законодавства України з місцезнаходженням як на її території, так і за її межами;

– дипломатичних представництв, консульських установ та інших офіційних представництв України за кордоном, які мають дипломатичні привілеї та імунітет;

– фізичних осіб, які мають місце проживання в Україні.

Зміна податкового резидентства фізичних осіб є одним із найпоширеніших методів для ухилення від оподаткування. Норми, які запроваджували умовний продаж активів і оподаткування нереалізованого прибутку при зміні податкового резидентства, є доволі поширеними у світі, застосовуються у Сполученому Королівстві, США,

Австралії, країнах Скандинавії, Південно-Африканській Республіці [2, с. 1]. Цей механізм полягає у тому, що у момент виходу із податкового резидентства, фізична особа має сплатити податок з інвестиційного прибутку від умовної реалізації своїх активів (рухомого та нерухомого майна, цінних паперів, облігацій, нематеріальних активів) до бюджету тієї держави, податковим резидентом якої ця особа була.

Наприклад, у 2021 році податком на вихід з резидентства було обкладено у минулому громадянина США О. Тінькова, який умисно приховав свої активи (зокрема, акції банку, який на той момент мав капіталізацію на Лондонській біржі більше 1,1 млрд доларів США) в момент виходу з американського громадянства і не розкрив їх у спеціальній податковій декларації. У підсумку його було затримано по підозрі в ухилення від сплати податку на вихід із резидентства США. Сума сплаченого штрафу перевищила 500 мільйонів доларів США [5, с. 1].

Також не є секретом той факт, що багато українських фізичних осіб-контролерів іноземних компаній всерйоз задумувалися про зміну податкового резидентства як спосіб легального ухилення від обов'язку звітувати про свої іноземні компанії до української податкової служби в рамках правил контрольованих іноземних компаній, які набули чинності в Україні з 01 січня 2022 р.

З огляду на це, Директива ATAD I запровадила відповідне спеціальне правило проти ухилення від оподаткування у вигляді оподаткування прибутку від умовної реалізації активів особи під час зміни її податкового резидентства.

Доцільно також уточнити, що п. 10 Преамбули до Директиви ATAD I закріплює такі аспекти оподаткування переміщення активів і зміни податкового резидентства:

• Для забезпечення сумісності цього правила з методом кредиту (один із методів уникнення подвійного оподаткування) бажано дозволити державам-членам встановлювати момент у часі, коли держава втрачає право оподатковувати переміщені активи;

• Також необхідно дозволити державі-одержувачу переміщених активів оскаржувати вартість переміщених активів, визначених першою державою, якщо існують сумніві у тому, що вона дорівнює вартості реалізації за правилами "витягнутої руки". Для цього держави-члени можуть вдатися до існуючих механізмів вирішення спорів;

• Платники податків повинні мати право або негайно сплатити суму нарахованого податку на вихід із резидентства, або відстрочити сплату суми податку, сплачуючи її частинами протягом певної кількості років, можливо, разом з відсотками та гарантією. Це питання було розкрите далі у ч. 2 ст. 5 Директиви ATAD I, яка допускає відповідне відтермінування шляхом виплати частинами протягом п'яти років за дотримання встановлених умов.

• Для цілей адміністрування оподаткування приросту капіталу при переміщенні активів або зміні податкового резидентства держави-члени можуть вимагати від відповідних платників податків включення необхідної інформації до податкових декларації.

• Податок на вихід не повинен застосовуватися, коли передача активів має тимчасовий характер, і активи мають повернутися до наприклад, у випадку, коли такі активи переміщуються, виступаючи в якості застави до основного зобов'язання, або в інших подібних ситуаціях.

Якщо перейти до питання наявності подібних європейським правил щодо оподаткування приросту капіталу при переміщення активів, то українське податкове законодавство дуже обмежено регулює цей аспект:

Хоча би віддалені норми про оподаткування прибутків від умовної реалізації активів фізичних осіб, які змінюють свої українське податкове резидентство, відсутні. Почати аналіз цього питання необхідно із згадки того факту, що українське законодавство узагалі не передбачає формальну втрату податкового резидентства України фізичною особо. Наразі єдиним способом підтвердити факт втрати податкового резидентства є судовій спір із контролюючим органом, в рамках якого суд зобов'яже податкову службу визнати факт зміни податкового резидентства особи. Ст. 179.3 Податкового кодексу України встановлює, що резиденти, які виїжджають за кордон на постійне місце проживання, зобов'язані подати до контролюючого органу податкові декларації про майновий стан і доходи за останні три роки не пізніше 60 календарних днів, що передують виїзду. Цей обов'язок має на меті забезпечити сплату усіх податкових зобов'язань і податкового боргу фізичної особи перед тим, як вона виїде на постійне місце проживання за кордоном, але не встановлює жодних правил щодо оподаткування прибутків від умовної реалізації активів та майна такої особи. Відсутні такі норми і у Порядку провадження за заявами про оформлення документів для виїзду громадян України за кордон на постійне проживання, затвердженому наказом МВС України від 16 серпня 2016 р. № 816 [12, с. 4].

Що стосується податку на вихід із податкового резидентства юридичними особами – це питання врегульоване дуже обмежено у контексті ст. 133.1.5 Податкового кодексу. Ця стаття надає право юридичній особі-нерезиденту самостійно визначити свій податковий статус як резидента України, якщо Україна є місцем ефективного управління такої юридичної особи. Дозвільний характер цих положень також надає право такій юридичній особі відмовитися від статусу податкового резидента України. У такому випадку абз. 13 ст. 133.1.5 Податкового кодексу України встановлює, що відмова іноземною компанією від податкового резидентства прирівнюється до ліквідації юридичної особи. Оподаткування доходу, що виплачується у зв'язку з відмовою іноземною компанією від податкового резидентства, здійснюється на рівні акціонерів або інших осіб, які мають право на отримання такого доходу. Ці норми віддалено нагадають умовний продаж активів при виході з резидентства, як встановлено у ст. 5 Директиви ATAD I.

У той же час, аналогічні норми для юридичних осіб, які були податковими резидентами України з моменту реєстрації, відсутні, тобто українське законодавство не передбачає можливості юридичним особам змінити своє податкове резидентство, якщо такі юридичні особи були зареєстровані відповідно до законодавства України. Також в українському податковому законодавстві відсутні норми про оподаткування переміщених активів з головного офісу до постійного представництва (і навпаки).

Висновки. Норми щодо оподаткування приросту капіталу при переміщенні активів або зміни податкового резидентства, встановлені Директивою ATAD I, є ефективними спеціальними нормами проти ухилення від оподаткування з боку недобросовісних платників податків. Ці норми унеможливлюють уникнення обов'язку декларувати і платити податки зі збільшеної вартості активів у державі, де ці активи перебували і набували свою ціну, шляхом переміщення активів до іншої держави або зміни податкового резидентства з боку власника таких активів.

У Міністерстві фінансів України обіцяли розробити законопроєкт щодо імплементації норм Директиви ATAD I до кінця 2024 р., проте, на жаль, цей строк не було дотримано. Для гармонізації положень українського законодавства із положеннями Директиви ATAD I в рамках податку на вихід українському законодавцю необхідно:

– чітко закріпити можливість для фізичних і юридичних осіб змінювати податкове резидентство; для цього бажано формалізувати у податковому законодавстві інститут втрати статусу податкового резидента Україні;

– запровадити оподаткування переміщених активів від головного офісу до постійного представництва і від постійного представництва до головного офісу або до постійного представництва, утвореного в іншій державі, а також визна-

чити момент у часі, коли таке переміщення тягне за собою процедуру оподаткування прирості капіталу;

– сформувати чіткий перелік майна, які будуть підлягати оподаткуванню податком на приріст капіталу внаслідок переміщення активів;

– сформувати прозорий механізм визначення вартості умовної реалізації активів та оподаткування прирості капіталу;

– затвердити механізм прострочення платежів та зрозумілі умови для застосування цього прострочення, а також умови, коли сплата податкових зобов'язань стає негайною;

– розробити механізм оспорювання і вирішення спорів як з ініціативи платника податків, так і з ініціативи держави, яка прийняла переміщені активи або стала державою резидентства платника податків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Council Directive (EU) of laying down rules against tax avoidance practices that directly affect the functioning of the internal market : OJ L 193, 19/07/2016, p. 1–14 as of 12.07.2016 № 2016/1164 : edition of 01.02. 2022 URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02016L1164-20220101 (last accessed: 12.06.2025).
2. De Hoon I. From Sweden to Australia: Understanding Exit Taxes Across the Globe. *No More Tax* web-site. URL: https://nomoretax.eu/from-sweden-to-australia-understanding-exit-taxes-across-the-globe/ (leas accessed: 12.06.2025).
3. Implementation of OECD measures on combating tax avoidance: EU experience / Y. Oliinyk та ін. *Economy and Entrepreneurship*. 2023. №. 51. P. 92–104. DOI: https://doi.org/http://doi.org/10.33111/EE.2023.51.OliinykY_KryshtopaI_NikolenkoL_VorobeyS.
4. U. S. Attorney's Office, Northern District Of California. Bank Founder Sentenced For Evading Exit Tax Upon Renouncing U.S. Citizenship. *U.S. Attorney's Office* Website. 29.10.2021. URL: https://www.justice.gov/usao-ndca/pr/russian-bank-founder-sentenced-evading-exit-tax-upon-renouncing-us-citizenship (last accessed: 12.06.2025).
5. Брехов С. С., Коротун В. І. Концептуальні засади та напрями розвитку системи протидії агресивному податковому плануванню в Україні. *Ефективна Економіка*. 2016. № 11. С. 11–27. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2016_11_27 (дата звернення: 12.06.2025).
6. ДИРЕКТИВА РАДИ (ЄС) про встановлення правил протидії практикам ухилення від сплати податків, які мають безпосередній вплив на функціонування внутрішнього ринку : від 12.07.2016, № 2016/1164 : станом на 07.06.2017. *ОВ L 193*. 2016. С. 1. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_022-16#Text (дата звернення: 12.06.2025).
7. Єфименко Т. І., Олейнікова Л. Г., Свиридовська Л. О. Мобілізація внутрішніх доходів держави в надзвичайних ситуаціях: протидія розмиванню податкової бази та виведенню прибутку з-під оподаткування. *Фінанси України*. 2023. №. 6 : Управління державними фінансами. С. 92–104. DOI: https://doi.org/10.33763/finukr2023.08.007.
8. Звіт про стан виконання Плану заходів з реалізації Стратегічного плану Державної податкової служби України на 2022–2024 рр. : затв. наказом ДПС від 12 липн. 2024 № 528 : станом на 12.07.2024. URL: https://tax.gov.ua/diyalnist-/plani-ta-zviti-roboti-/803202.html (дата звернення: 12.06.2025).
9. Касьяненко Л. М., Коломієць П. В. Офшоризація економіки: спосіб ухилення від сплати податків, що загрожує податковій безпеці України. *Право і суспільство*. 2021. №. 5 : Фінансове право. С. 253–258. DOI: https://doi.org/10.32842/2078-3736/2021.5.34.
10. Олійник Я. В., Кучерява М. В. Оцінка готовності України до міжнародного автоматичного обміну інформацією в податкових цілях. *Фінанси України*. 2021. №. 2 : Облік і оподаткування. С. 85–97. DOI: https://doi.org/10.33763/finukr2021.02.085.
11. Податковий кодекс України : від 02.12.2010, № 2755-VI : станом на 01.04.2025. *Відомості Верховної Ради України (ВВР) № 13-14, № 15-16, № 17*. С. 112. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text (дата звернення: 12.06.2025).
12. Порядок провадження за заявами про оформлення документів для виїзду громадян України за кордон на постійне проживання : затв. наказ М-ва внутрішніх справ України від 16 серп. 2016 № 816 : станом на 16.08.2016. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1241-16#Text (дата звернення: 12.06.2025).
13. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : від 27.06.2014, № 984_011 : станом на 30.11.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#n2239 (дата звернення: 12.06.2025).

УДК 342.727:355.48
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/54

СВОБОДА ІНФОРМАЦІЇ ПІД ЧАС ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

FREEDOM OF INFORMATION DURING ARMED CONFLICT

Костенко Д.В., аспірант кафедри теорії та історії держави і права
Університет економіки та права «Крок»

У статті досліджено свободу інформації як ключову складову системи прав людини, що набуває особливої ваги в умовах збройного конфлікту. У центрі аналітичного розгляду – правова природа свободи інформації, межі її реалізації в період воєнного стану, механізми законного обмеження та міжнародні стандарти, які визначають допустимість державного втручання у сферу публічної комунікації. Визначено, що свобода інформації не є абсолютною категорією й може зазнавати обмежень за умов дотримання критеріїв законності, легітимності мети, необхідності й пропорційності. Таке трактування відповідає не лише положенням Конституції України, а й практиці Європейського суду з прав людини, яка визнає за державою право на захист громадянського порядку та національної безпеки, водночас вимагаючи гарантувати правову визначеність та недискримінаційний підхід.

Розкрито структуру національного інформаційного законодавства в умовах воєнного стану, охарактеризовано функціональні ролі державних інституцій, зокрема органів виконавчої влади, сил оборони та національних регуляторів. Проаналізовано механізми впливу на інформаційний простір – від обмеження розповсюдження стратегічно чутливої інформації до впровадження системи офіційних повідомлень, спрямованих на збереження громадського спокою та посилення психологічної стійкості населення. Особливу увагу приділено аналізу таких феноменів, як дезінформація, фейкові новини та інформаційні атаки, що створюють ризики підриву публічної довіри, політичної легітимності та обороноздатності держави. Окреслено виклики балансування між правом суспільства на об'єктивну інформацію та необхідністю нейтралізації зовнішнього впливу з боку агресора.

У контексті міжнародного досвіду (Велика Британія, США, Ізраїль) висвітлено порівняльні підходи до регулювання свободи інформації в періоди надзвичайних ситуацій, що дозволяє сформулювати конкретні пропозиції для вдосконалення української моделі. Висновки статті мають прикладне значення для реформування державної інформаційної політики в умовах гібридної війни.

Ключові слова: свобода інформації, воєнний стан, дезінформація, воєнна цензура, правові обмеження, інформаційна політика, стратегічна комунікація, право людини, міжнародні стандарти, національна безпека.

The article explores the right to freedom of information as a fundamental component of the human rights system, which becomes critically important during armed conflicts. The analysis focuses on the legal nature of freedom of information, the boundaries of its realization under martial law, the mechanisms of lawful restriction, and the international standards that define the legitimacy of state interference in the public communication sphere. It is substantiated that freedom of information is not an absolute right and may be restricted under the principles of legality, legitimate aim, necessity, and proportionality. Such interpretation aligns with the Constitution of Ukraine and the case law of the European Court of Human Rights, which recognizes the state's obligation to protect public order and national security while ensuring legal certainty and non-discriminatory practice.

The article outlines the structure of national information legislation under martial law and characterizes the roles of executive authorities, defense institutions, and national regulatory bodies. Mechanisms of influence on the information space are analyzed, including restrictions on the dissemination of strategically sensitive information and the implementation of official communication systems aimed at preserving public calm and enhancing the psychological resilience of the population. Special attention is given to the analysis of disinformation, fake news, and information attacks that pose significant risks to public trust, political legitimacy, and the defensive capacity of the state. The challenges of balancing the public's right to receive accurate information and the need to neutralize external aggressor influence are critically assessed.

In the context of international experience (United Kingdom, United States, Israel), comparative approaches to regulating freedom of information during emergencies are examined, enabling the formulation of specific recommendations for improving the Ukrainian model. The conclusions of the article have practical significance for the reform of national information policy under hybrid war conditions.

Key words: freedom of information, martial law, disinformation, military censorship, legal restrictions, information policy, strategic communication, human rights, international standards, national security.

Актуальність дослідження свободи інформації в умовах збройного конфлікту зумовлена трансформацією функціонування інформаційного простору, яка настає внаслідок військової агресії проти України. У сучасних реаліях інформаційна сфера стає не лише каналом комунікації, а й повноцінним інструментом ведення гібридної війни, який впливає на хід бойових дій, морально-психологічний стан суспільства, міжнародне позиціонування та правову захищеність держави. Правове регулювання доступу до інформації в умовах воєнного стану має забезпечувати баланс між збереженням базових демократичних прав і обов'язком держави забезпечити безпеку суспільства.

Свобода інформації становить одну з ключових категорій публічного права та визнається фундаментальним правом людини як у національному, так і в міжнародному вимірі. Її зміст охоплює право особи на вільне отримання, зберігання, використання і поширення інформації з урахуванням встановлених законом обмежень. У правовій системі України це право закріплено статтею 34 Конституції України та конкретизовано у профільному законодавстві, зокрема у Законі України «Про інформацію» та Законі України «Про доступ до публічної інформації». У міжнародному праві свобода інформації відображена у положеннях статті 19 Загальної декларації прав людини, статті 19 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та статті 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [5]. Вищезазначені документи визнають, що свобода інформації включає як право особи на пошук і отримання інформації, так і право суспільства на вільний доступ до суспільно значущої інформації. У контексті збройного конфлікту ця свобода виконує подвійну функцію: вона є водночас запорукою демократичного контролю та предметом правового обмеження у зв'язку з потребою захисту національної безпеки.

Метою статті є дослідження нормативного змісту свободи інформації в умовах збройного конфлікту, аналіз допустимих меж її обмеження з урахуванням міжнародних стандартів і національного законодавства, а також обґрунтування правових підходів до збереження відкритості інформаційного простору без шкоди для інтересів оборони та публічної безпеки. Завданнями дослідження виступають: аналіз дефініцій свободи інформації в українському та міжнародному праві, з'ясування правових механізмів її реалізації в умовах воєнного стану, визначення правових меж допустимого обмеження цього права,

а також формулювання пропозицій щодо удосконалення правозастосовної практики в інформаційній сфері в період збройного конфлікту.

Наукова новизна теми потребує системного звернення до актуальної літератури, нормативних актів та правових позицій, що сформовані в межах Європейського суду з прав людини. В огляді джерел перевага надається працям, опублікованим українською, англійською та іншими європейськими мовами, з дотриманням заборони на використання джерел, виданих на території країни-агресора або написаних російською мовою. Використані матеріали включають положення міжнародних договорів, законодавчі акти України, офіційні роз'яснення інституцій Ради Європи та аналітичні праці українських і зарубіжних дослідників у сфері інформаційного права.

Поняття свободи інформації як юридичної категорії має багатокомпонентний зміст, що охоплює сукупність правових можливостей особи здійснювати доступ до інформації, а також вільно поширювати її через будь-які засоби. У доктрині права свобода інформації часто розглядається як складова ширшого права на свободу вираження поглядів, що водночас функціонує як самостійний елемент у системі прав людини. Водночас у контексті збройного конфлікту ця свобода зазнає об'єктивних трансформацій, що зумовлено потребою держави регулювати обіг інформації задля запобігання загрозам безпеці [10].

Правове визначення поняття свободи інформації в українському законодавстві закріплено, зокрема, у статті 1 Закону України «Про інформацію», згідно з якою інформація є будь-якими відомостями та/або даними, що можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді. У статті 34 Конституції України визначено, що кожному гарантується право на свободу думки і слова, а також на вільне вираження своїх поглядів і переконань, включаючи право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію. Водночас Конституція також передбачає можливість обмеження цих прав у передбачених законом випадках, коли йдеться про інтереси національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку.

Міжнародне право містить аналогічні положення. Згідно зі статтею 19 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, кожна людина має право на свободу вираження; це право включає свободу шукати, отримувати і поширювати інформацію будь-якого виду, незалежно від кордонів, усно, письмово або через будь-які інші засоби [12]. Разом з тим пункт 3 тієї ж статті передбачає можливість обмежень, якщо вони встановлені законом та є необхідними, зокрема для поваги прав або репутації інших осіб або для захисту національної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моралі населення. Подібні за змістом положення містяться у статті 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка гарантує свободу отримувати і передавати інформацію, а також визнає можливість її обмеження з легітимною метою [7].

У період збройного конфлікту межі реалізації свободи інформації визначаються не лише стандартами демократичного суспільства, але й актуальними викликами національній безпеці. У таблиці 1 представлено порівняльний аналіз національних і міжнародних підходів до обмеження свободи інформації в умовах збройного конфлікту.

Порівняльний аналіз, поданий у таблиці 1, демонструє схожість ключових правових підходів щодо допустимості обмежень свободи інформації в умовах збройного конфлікту. Водночас міжнародні стандарти вимагають додаткових гарантій дотримання принципів пропорційності та обґрунтованості, що повинні враховуватись у національній правозастосовній практиці. Реалізація цих положень на рівні внутрішнього правопорядку України має забезпечити дотримання балансу між інформаційною відкритістю і захистом інтересів держави.

У період збройного конфлікту реалізація права на свободу інформації стикається з об'єктивною необхідністю встановлення чітких правових обмежень, які мають відповідати принципам демократичного суспільства та бути сумісними з вимогами національної безпеки. Правозастосовна практика у сфері інформаційної безпеки ґрунтується на низці принципів, які визначають допустимі межі державного втручання.

Умовно правовий механізм обмеження свободи інформації можна структурно представити як взаємодію чотирьох ключових принципів: законності, легітимної мети, необхідності в демократичному суспільстві та пропорційності. Ця взаємозалежність наочно відображена у рис. 1.

Рисунок 1 демонструє послідовність і взаємозв'язок критеріїв, які мають бути дотримані для правомірного обмеження свободи інформації. Законність означає, що обмеження мають ґрунтуватися на чинному законодавстві, а не на відомчих інструкціях або прецедентних практиках.

Легітимна мета полягає в захисті таких цінностей, як безпека держави, громадський порядок або права інших осіб.

Критерій необхідності вимагає, щоб втручання було не лише доцільним, а й єдино можливим засобом досягнення зазначеної мети. Принцип пропорційності передбачає, що навіть за наявності законної мети заходи не повинні бути надмірними або необґрунтовано суворими.

Таким чином, забезпечення реалізації свободи інформації в умовах збройного конфлікту потребує суворого дотримання цих принципів, що дозволяє уникнути зловживань і забезпечити ефективне функціонування правової держави. Дотримання балансу між інформаційною безпекою та фундаментальними правами особи є ключовим критерієм правомірності дій органів публічної влади у сфері контролю за інформаційним простором.

Збройний конфлікт трансформує як юридичне, так і практичне середовище реалізації свободи інформа-

Таблиця 1

Порівняльний аналіз обмежень свободи інформації в умовах збройного конфлікту

Критерій оцінки	Національне право України	Міжнародне право
Джерело правового регулювання	Конституція України, Закон «Про інформацію», Закон «Про правовий режим воєнного стану»	Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод
Підстава для обмеження	Закон, прийнятий Верховною Радою України	Закон, що відповідає вимогам необхідності та пропорційності
Легітимна мета	Захист національної безпеки, громадського порядку	Охорона безпеки, здоров'я, моралі, прав інших осіб
Принципи застосування обмежень	Законність, обґрунтованість, мінімальна необхідність	Необхідність у демократичному суспільстві, пропорційність

Джерело: складено автором на основі аналізу норм українського та міжнародного законодавства.

Рис. 1. Принципи допустимості обмежень свободи інформації в умовах демократичної правової держави

Джерело: рисунок складено автором на основі положень міжнародного права та практики ЄСПЛ

ції. Військова агресія проти України засвідчила потребу у перегляді підходів до регулювання інформаційного обігу, що вимагає балансу між забезпеченням демократичних прав та захистом безпеки держави. У цих умовах інформаційне законодавство набуває особливого значення, оскільки від його якості та узгодженості залежать ефективність комунікаційної політики, рівень протидії дезінформації та правовий захист громадян [13].

Правовий режим воєнного стану, визначений Законом України «Про правовий режим воєнного стану», передбачає можливість тимчасового обмеження окремих прав і свобод, включно з правом на свободу інформації. Відповідно до статті 64 Конституції України, таке обмеження допускається лише на підставі закону та з дотриманням визначених критеріїв. Основу правомірності тимчасових обмежень становлять три ключові принципи: законність, необхідність і пропорційність. Законність вимагає, щоб обмеження були чітко передбачені нормативно-правовими актами; необхідність означає, що втручання має бути обґрунтованим з точки зору актуальної безпекової загрози; пропорційність забезпечує відповідність між заходом обмеження та метою, яку передбачається досягти.

У контексті інформаційної політики держави важливу роль відіграють механізми офіційної комунікації, які реалізуються через систему стратегічних комунікацій, інституційну взаємодію з медіа, публічну звітність та роз'яснення рішень влади. Крім того, під час збройного конфлікту застосовується воєнна цензура, яка обмежує поширення інформації про переміщення військ, операції Сил оборони та інші відомості, які можуть бути використані противником. Функції цензури в Україні реалізуються у формі публічних заборон, обов'язкових до виконання рекомендацій від Центру стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки, а також тимчасового блокування електронних ресурсів.

Міжнародний досвід демонструє, що обмеження свободи інформації під час війни практикувалися і в демократичних державах, які дотримуються принципів верховенства права. Зокрема, у Великій Британії під час Другої світової війни діяла централізована система цензурування, яка контролювала публікації в пресі, листування і радіопередачі. Обмеження були легітимізовані через спеціальні акти, спрямовані на захист військових операцій. В Ізраїлі, який перебуває у стані тривалого конфлікту, чинна система військової цензури заснована на законодавстві про надзвичайний стан та забезпечує попередній перегляд публікацій, що стосуються національної безпеки. У США після терактів 11 вересня 2001 року запроваджено цілий комплекс заходів інформаційного контролю, у тому числі посилення спостереження за електронними комунікаціями, розширення повноважень спецслужб у сфері збору даних, а також активізація державної пропаганди в рамках концепції «інформаційної безпеки» [15].

Узагальнений підхід до ролі держави в регулюванні інформаційної політики в умовах збройного конфлікту ґрунтується на взаємопов'язаній дії трьох ключових елементів, які функціонують послідовно та доповнюють одне одного. Насамперед ідеться про нормативне регулювання, яке забезпечує законодавчу основу для прийняття рішень у сфері інформаційної безпеки. Воно охоплює як конституційні положення, так і спеціальні закони, що визначають процедури обмеження прав, відповідальність за поширення забороненої інформації, механізми запровадження воєнної цензури та організацію публічної комунікації.

На основі нормативного підґрунтя реалізується другий елемент – оперативне реагування. Це передбачає швидке прийняття рішень щодо блокування інформаційних ресурсів, заборони на розповсюдження чутливої інформації, протидії фейкам, нейтралізації деструктивних наративів, а також координацію діяльності органів виконавчої влади, збройних сил, спецслужб і засобів масової інформації. Такі заходи мають тимчасовий характер і застосовуються лише за умови наявності безпосередньої загрози публічній або національній безпеці.

Завершальний компонент становить стратегічна комунікація, яка спрямована на довготривале формування та поширення цілісного інформаційного наративу держави. Це включає офіційні звернення представників влади, роз'яснення нормативних актів, регулярне інформування суспільства про хід подій, а також залучення міжнародної спільноти через публічну дипломатію. Стратегічна комунікація не лише підтримує довіру до держави, але й виконує превентивну функцію щодо дезінформації, зміцнюючи національну єдність [11].

Зазначена триєдина модель забезпечує збалансоване поєднання правових, адміністративних та комунікаційних засобів в інформаційній політиці держави. В умовах війни вона дозволяє зберігати стабільність у суспільстві, водночас не виходячи за межі міжнародних стандартів у сфері прав людини. Пріоритетність законності, тимчасовий характер обмежень, об'єктивна необхідність та публічна підзвітність мають залишатися основоположними критеріями легітимності застосовуваної інформаційної стратегії держави.

У період збройного конфлікту інформаційна безпека держави набуває статусу ключового напряму національної

безпеки. Водночас свобода інформації, як конституційно гарантоване право, зазнає серйозних викликів з боку зовнішніх дезінформаційних кампаній, що реалізуються із застосуванням маніпулятивних технологій, фейкових повідомлень та інших інструментів когнітивного впливу. Такі кампанії спрямовані на послаблення довіри до державних інституцій, підрив морально-психологічного стану населення, провокування паніки, зниження ефективності управлінських рішень, а також формування ворожих наративів в інформаційному просторі.

Агресивні дезінформаційні впливи супроводжуються системним поширенням викривлених фактів через соціальні мережі, анонімні канали комунікації, псевдожурналістські ресурси та коментаторські мережі, які діють синхронізовано з метою деструкції внутрішньої єдності та зовнішньої репутації держави. Вони здебільшого походять з-за меж країни та реалізуються через скоординовану мережу, що використовує високотехнологічні механізми таргетингу, автоматизації повідомлень та експлуатації суспільних страхів. Такий вплив має довготривалий і накопичувальний характер, що ускладнює його виявлення та нейтралізацію традиційними методами.

На тлі цих викликів держава змушена вдаватися до відповідних заходів обмежувального характеру, що стосуються регулювання інформаційного обігу. У цьому контексті особливого значення набуває збереження балансу між потребою захищати суспільство від небезпечної інформації та обов'язком дотримання міжнародних стандартів у сфері прав людини. Право суспільства знати, яке є органічною складовою свободи інформації, повинно бути збережене навіть у період воєнного стану, за винятком тих випадків, коли поширення окремих відомостей може завдати безпосередньої шкоди державній безпеці або військовим операціям [13]. Недотримання цього балансу може призвести як до надмірної цензури, так і до небезпечної інформаційної вразливості, яка використовуватиметься противником для посилення внутрішньої дестабілізації.

Механізми протидії дезінформації та інформаційним атакам повинні бути юридично легітимними, пропорційними і водночас ефективними. До таких належать системний моніторинг інформаційного простору, упровадження перевірених інструментів верифікації інформації (зокрема фактчекінгу), оперативна офіційна комунікація органів державної влади, розвиток цифрової грамотності населення, а також нормативне регулювання поширення свідомо неправдивої інформації з метою завдання шкоди інтересам держави. Крім того, слід забезпечити прозорість критеріїв блокування електронних ресурсів, законність запровадження обмежень, доступність механізмів оскарження таких рішень, а також незалежний громадський контроль за їх виконанням.

Підсумовуючи, слід наголосити, що забезпечення свободи інформації в умовах гібридної війни неможливе без ефективної протидії дезінформаційним впливам, які загрожують правовій системі, національній єдності та правовому порядку. Реалізація державної політики у цій сфері має поєднувати гнучкість оперативного реагування з правовою визначеністю, публічною підзвітністю та орієнтацією на цінності демократичного суспільства.

Проведене дослідження підтвердило, що свобода інформації, попри свою конституційну значущість, не є абсолютною та підлягає обґрунтованим обмеженням у випадках, прямо передбачених законом. Збройний конфлікт як особливий правовий режим породжує об'єктивну необхідність у перегляді меж реалізації цього права, що, у свою чергу, зумовлює посилену увагу до дотримання принципів законності, пропорційності та демократичної легітимності в процесі регулювання інформаційного простору.

Аналіз чинного національного законодавства України у взаємозв'язку з міжнародно-правовими стандартами дозволив дійти висновку, що правова модель свободи інформації в умовах збройного конфлікту має бути зосереджена на дотриманні балансу між інтересами державної безпеки та правом суспільства на отримання достовірної, об'єктивної та суспільно значущої інформації. Недопущення свавільних чи непрозорих обмежень, забезпечення процедурної чіткості в ухваленні рішень про обмеження, а також інституційна відповідальність за перевищення повноважень у сфері контролю за інформацією є необхідними складовими правового порядку навіть у період надзвичайних ситуацій.

З огляду на викладене, доцільним є запровадження низки заходів, спрямованих на вдосконалення інформаційної політики держави в умовах збройного конфлікту. По-перше, необхідно конкретизувати у законодавстві критерії та процедури допустимого обмеження свободи інформації під час воєнного стану, включаючи чітке визначення повноважень уповноважених органів, строків дії обмежень, механізмів їх перегляду та оскарження. По-друге, слід розвивати інституційні інструменти стратегічної комунікації, які здатні забезпечити проактивну державну інформаційну політику без вдавання до цензури. По-третє, варто стимулювати розвиток незалежного сектору фактчекінгу, медіаграмотності населення та громадського контролю за прозорістю інформаційного регулювання.

Забезпечення ефективної, справедливої та правової моделі свободи інформації в умовах збройного конфлікту є не лише питанням юридичної техніки, а й критично важливим елементом підтримки довіри до держави, мобілізації суспільного опору та захисту демократичного ладу навіть у найскладніших умовах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Закон України «Про інформацію» від 02.10.1992 № 2657-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 48. Ст. 650.
3. Закон України «Про доступ до публічної інформації» від 13.01.2011 № 2939-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 32. Ст. 314.
4. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 28. Ст. 250.
5. Загальна декларація прав людини : прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10.12.1948. URL: https://www.un.org
6. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : ратифікований Україною 19.10.1973. *Відомості Верховної Ради* УРСР. 1976. № 17. Ст. 112.
7. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. Ратифікована Україною 17.07.1997. *Офіційний вісник України*. 1998. № 13. Ст. 52.
8. Про затвердження Положення про Міністерство культури та інформаційної політики України : Постанова Кабінету Міністрів України від 02.09.2020 № 808. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/808-2020-п
9. Про захист інформаційного простору України : Указ Президента України від 25.02.2022 № 73/2022. URL: https://www.president.gov.ua
10. Дудник С.О. Право на свободу вираження поглядів в умовах збройного конфлікту. *Право України*. 2023. № 4. С. 25–33.
11. Семенюк І.В. Інформаційна безпека держави: правовий вимір в умовах воєнного стану. *Наукові* записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2022. № 1. С. 42–51.

12. Оніщук М.І. Баланс між свободою слова та національною безпекою: стандарти ЄСПЛ. *Юридична Україна*. 2023. № 6. С. 14–21.
13. Стратегічні комунікації у секторі безпеки і оборони: аналітична доповідь. Центр стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки. Київ, 2022. 48 с.
14. European Court of Human Rights. Guide on Article 10 of the European Convention on Human Rights: Freedom of expression. Council of Europe, 2022. URL: https://echr.coe.int
15. EU vs Disinformation. Strategic Communications of the European External Action Service. Disinformation Cases Database. URL: https://euvsdisinfo.eu

УДК 341.24
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/55

ГЕНЕЗИС КОНЦЕПЦІЇ ПОСТІЙНОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА В МІЖНАРОДНОМУ ПОДАТКОВОМУ ПРАВІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО РОЗВИТКУ

THE GENESIS OF THE CONCEPT OF PERMANENT ESTABLISHMENT IN INTERNATIONAL TAX LAW AND PROSPECTS FOR ITS DEVELOPMENT

Миськів М.С., магістр права
Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Стаття присвячена комплексному дослідженню виникнення та історичного розвитку концепції постійного представництва в міжнародному податковому праві. Автор простежує її еволюцію від зародження в кінці XIX століття до сучасних викликів, пов'язаних із цифровою економікою.

У роботі аналізуються ключові етапи формування концепції постійного представництва. Зокрема, увага приділяється першим нормативним актам, які заклали правову основу для визначення цього поняття, а також значенню двосторонніх міжнародних договорів про уникнення подвійного оподаткування, які укладалися між країнами до Першої світової війни. Значна частина дослідження присвячена ролі міжнародних організацій у розвитку концепції постійного представництва. Зокрема, аналізується внесок Ліги Націй та її Модельної конвенції 1928 року, яка встановила важливі критерії для визначення постійних представництв та висвітлюється діяльність ОЕСР у повоєнний період після Другої світової війни. Розглядаються сучасні виклики, з якими стикається концепція постійного представництва в умовах електронної комерції та аналізуються останні ініціативи в рамках плану BEPS, зокрема зміни, спрямовані на протидію штучному уникненню статусу постійного представництва.

Особлива увага приділяється перспективам впровадження підходу «значної економічної присутності» як можливого варіанту для оподаткування цифрових послуг. Розглядаються основні фактори, які можуть визначати значну економічну присутність: фактор доходу, який пропонується встановлювати на основі розміру доходу, згенерованого у державі від цифрових транзакцій; цифрові фактори, такі як локалізований домен, цифрова платформа чи місцеві опції оплати; та фактори, пов'язані з користувачами, включаючи кількість активних користувачів та регулярність укладення онлайн-договорів. Автор також звертає увагу на наявну практику імплементації підходу значної економічної присутності, що вказує на тенденцію до адаптації податкових систем до викликів цифрової економіки.

Автор підкреслює необхідність продовження аналізу можливих модифікацій концепції постійного представництва для справедливого розподілу податкових надходжень в умовах глобальної цифрової економіки.

Ключові слова: подвійне оподаткування, ОЕСР, BEPS, цифрова економіка, значна економічна присутність.

The article is devoted to a comprehensive study of the emergence and historical development of the concept of permanent establishment in international tax law. The author traces its evolution from its inception at the end of the nineteenth century to the modern challenges associated with the digital economy.

The research paper analyses the key stages of the formation of the concept of a permanent establishment. In particular, attention is paid to the first legal acts that laid the regulatory framework for the definition of this concept, as well as the meaning of bilateral international treaties on the avoidance of double taxation, which were concluded between countries before the First World War. A part of the study is devoted to the role of international organizations in the development of the concept of permanent establishment. In particular, the contribution of the League of Nations and its 1928 Model Convention, which established important criteria for determining permanent establishments, as well as the actions carried out by the OECD in the post-World War II period. The research examines the current challenges faced by the concept of permanent establishment in the context of e-commerce and analyses the latest initiatives under the BEPS plan, in particular, changes aimed at preventing artificial avoidance of permanent establishment status.

Specific attention is paid to the prospects for introducing a "significant economic presence" approach as a possible option for taxation of digital services. The main factors that can determine significant economic presence are considered: the revenue factor, which is proposed to be based on the amount of revenue generated in the state from digital transactions; digital factors, such as a localised domain, digital platform or local payment options; and user-related factors, including the number of active users and the regularity of online transactions.

The author emphasises the importance of further analysis of possible modifications to the concept of permanent establishment to ensure fair distribution of tax revenues in the global digital economy.

Key words: double taxation, OECD, BEPS, digital economy, significant economic presence.

Інтенсифікація економічного обороту в Європі XIX століття, зумовлена промисловою революцією, розширенням міжнародної торгівлі та зростанням транснаціональних операцій, спричинила необхідність системного правового регулювання діяльності іноземних суб'єктів господарювання. Однією з ключових реакцій на ці зміни стало формування концепції постійного представництва в податковому праві, яка виникла як механізм оподаткування іноземних підприємств, що провадили господарську діяльність за межами юрисдикції резидентності суб'єкта господарювання.

Розвиток цієї концепції відображає еволюцію поглядів на справедливий розподіл податкових навантажень між державами. Поступово постійні представництва перетворились з інструменту фіскального контролю на складний правовий механізм, що враховує низку критеріїв діяльності підприємства, а не лише його формальну присутність на території іншої держави.

Дослідження генезису концепції постійних представництв дозволяє краще зрозуміти сучасні виклики в міжнародному податковому праві, пов'язані з цифровою епохою економіки.

Аналіз наукових досліджень демонструє, що питання виникнення, історичного розвитку та перспектив постійних представництв отримали більш грунтовне висвітлення в зарубіжній літературі, ніж у вітчизняній. Зокрема, значний внесок у цю тематику зробили такі вчені, як Арвід Ааге Скаар, Майкл Кобецькі, Бенджамін Вокер, Томаш Возняк, Йоахім Дітер Кольк, Жулі Беллемар, Вішеш Дхулдгоя, Іммаколата Джуліано, Емануела Ронделлі та інші. Серед українських дослідників варто виділити Галину Заболотну, Володимира Решоту та Світлану Ковальську.

Метою статті є дослідження історичного розвитку концепції постійного представництва в податковому праві та аналіз її сучасних викликів у контексті цифрової економіки.

Виклад основного матеріалу. Поняття «постійне представництво» (Betriebsstätte) вперше згадується в Прусському промисловому кодексі від 17 січня 1845 року,

де його було запроваджено як механізм для запобігання подвійному оподаткуванню між містами та муніципалітетами [1, с. 2]. Водночас, прийняття промислового кодексу було орієнтоване на інші аспекти, такі як регулювання розвитку текстильної промисловості, просування німецького митного союзу та заборона страйків, а не безпосередньо вирішення питань оподаткування [2, с. 20].

Важливого значення для розвитку постійного представництва має термін «стійке місце торгівлі» (*stehendes Gewerbe)*, яке було закріплено в прусько-саксонській угоді 1869 року. Прусська концепція стійкого місця торгівлі вимагала виконання двох умов: і) постійне місцезнаходження в іншій державі; та ii) намір продовжувати здійснення господарської діяльності у цьому місці [3, с. 1–2].

Прусько-саксонська угода швидко втратила чинність, у зв'язку з прийняттям Акту про ліквідацію подвійного оподаткування від 13 травня 1870 року, який діяв для всього Північнонімецького союзу. Нове правове регулювання в більшості його положень ґрунтувалося на нормах, застосованих в угоді 1869 року, зокрема щодо стійкого місця торгівлі. Проте його лаконічний характер і відсутність визначень багатьох дотичних термінів, що використовуються в ньому, не вирішувала трьох важливих питань, пов'язаних з оподаткуванням господарської діяльності, що ведеться в іншій федеральній землі, ніж землі проживання платника податків. По-перше, не роз'яснено, які саме дії дозволяють віднести їх до доказів господарської діяльності. По-друге, в якій федеративній землі слід оподатковувати діяльність, якщо вона здійснюється одночасно на території кількох земель, і як слід розподіляти дохід між ними. По-третє, які відносини повинні існувати між доходом і суб'єктом, який має право на його отримання [4, с. 49–50].

У подальших нормативних актах німецького права знову повернули термін «постійне представництво» (Betriebsstätte), що згадувалось в Прусському промисловому кодексі, а обидва критерії визначені для стійкого місця торгівлі стали основними елементами концепції постійного представництва, яка закріпилась у міжнародному договорі присвяченому питанням уникнення подвійного оподаткування між Австро-Угорщиною та Пруссією у 1899 році [4, с. 53; 5, с. 13]. Як наслідок, прибуток, отриманий прусським підприємством в Австро-Угорщині, міг оподатковуватися в Австро-Угорщині, і навпаки.

Починаючи з цього договору, країни Центральної Європи укладали інші двосторонні договори про уникнення подвійного оподаткування, які містили подібні положення щодо постійних представництв. Така практика тривала до початку Першої світової війни в 1914 році, що свідчить про певну усталеність у регулюванні постійних представництв в міжнародному оподаткуванні [5, с. 13].

Після Першої світової війни значну роль у розвитку концепції постійних представництв відіграла Ліга Націй та її комітети з експертів у галузі права, які готували звіти щодо питань уникнення подвійного оподаткування. У 1928 році Модельна конвенція про запобігання подвійному оподаткуванню Ліги Націй стала результатом роботи Загальних зборів урядових експертів з питань подвійного оподаткування та ухилення від оподаткування. Визначення постійного представництва в документі охоплювало різноманітні форми ділової присутності, включаючи «реальні центри управління, філії, фабрики, агентства, склади, офіси, депо» [6, с. 122–124].

Модельна конвенція 1928 року також встановила важливі критерії для визначення незалежних агентів та запропонувала підходи до розподілу прибутку між постійним представництвом та головним офісом. Зокрема, було визначено, що підприємство, яке здійснює операції в іншій країні через добросовісного агента (наприклад, брокера або комісіонера), не підлягає оподаткуванню в цій країні. При цьому, агент вважався добросовісним, якщо він був повністю незалежним як з економічної, так і з правової точки зору. Крім того, у Коментарі до Модельної конвенції зазначається, що винагорода незалежного агента не повинна бути нижчою за ту, що вважається звичайною винагородою [6, с. 122–123].

Щодо розподілу прибутку, то Модельна конвенція передбачала, що кожна з договірних держав має право оподатковувати частину доходу, отриману на її території, причому компетентні органи обох держав повинні були узгодити основу такого розподілу. Серед критеріїв, які мали братись до уваги при розподілі були характер діяльності, розмір залученого капіталу, кількість працівників, розмір оплачуваної винагороди, доходи і т.д. [6, с. 125].

Після Другої світової війни торгівля та міжнародні відносини зростали і, як наслідок, зростала потреба у перегляді та вдосконалені концепції постійного представництва у міжнародному податковому праві. Організація економічного співробітництва і розвитку (надалі «ОЕСР») (спочатку відома як Організація європейського економічного простору) продовжила роботу розпочату Лігою Націй, з метою забезпечення реалізації принципів, визначень, правил і методів, що використовуються в модельних конвенціях.

У 1960-их роках Фіскальний комітет ОЕСР заклав основи сучасного визначення постійного представництва, сформувавши його як «фіксоване місце ведення бізнесу, через яке підприємство повністю або частково здійснює свою господарську діяльність». Особливу увагу було приділено статусу залежних агентів, встановивши два критерії: і) формальний – право укладати контракти, та ii) фактичний – регулярне використання цього права [5, с. 17].

В подальшому ОЕСР зберігала базові принципи визначення постійного представництва, однак справжній виклик традиційній концепції виник у 2000-их роках через прогрес в цифровій економіці. Хоча ОЕСР ініціювала спеціальні дослідження впливу електронної комерції (зокрема, проблеми оподаткування віртуальних бізнес-моделей без фізичної присутності), фундаментальні критерії постійного представництва не змінилися. Це викликало дискусії про адекватність класичних підходів у нових економічних реаліях [5, с. 18].

Важливим кроком стало введення в 2008 році терміну «сервісного постійного представництва», яке може виникати навіть за відсутності фізичного місця діяльності іноземного підприємства. Коментар ОЕСР передбачає дві незалежні підстави, наявність будь-якої з них може призвести до створення сервісного постійного представництва. Перша стосується розгляду кількості днів фізичної присутності фізичної особи у поєднанні з валовим доходом. Друга стосується врахування кількості днів, що стосуються тривалості проекту [5, с. 18].

Наразі останній прийнятий крок щодо реформування концепції постійних представництв був здійснений у рамках «Плану дій з розмивання оподатковуваної бази й виведення прибутку з-під оподаткування» (Base erosion and Profit Shifting – BEPS). Крок 7 плану BEPS полягає у протидії штучному уникненню статусу постійного представництва через низку ключових змін. Так, були запроваджені антифрагментаційні правила, які забороняють компаніям уникати визнання постійних представництв шляхом розділення єдиного бізнес-процесу на численні дрібні операції, що формально мають допоміжний та підготовчий характер та здійснення яких не утворювало постійне представництво. Таким чином, їх комбінація може призвести до визнання постійного представництва, якщо сукупний характер діяльності виходить за рамки допоміжного та підготовчого [7, с. 10].

Інші зміни стосуються агентських схем. Тепер агенти втрачають статус «незалежного», якщо їх діяльність зосереджена переважно на обслуговуванні однієї компанії [7, с. 10].

Такі зміни значно звужують можливості міжнародних компаній уникати оподаткування в країнах, де вони фактично ведуть господарську діяльність, закриваючи раніше популярні схеми (бізнес-моделі). Проте сучасні глобальні процеси призвели до появи нових бізнес-моделей, особливо у транснаціональних компаніях, які значною мірою орієнтовані на Інтернет та/або нематеріальні активи. Як приклад можна навести онлайн-платформи, що можуть мати мільйони користувачів у країні, не маючи там офісу, серверів, співробітників, іншого залученого персоналу тощо. Такі бізнес-моделі у епоху цифрової економіки кидають виклик існуючим правилам міжнародного оподаткування та посилюють розмивання оподатковуваної бази й виведення прибутку з-під оподаткування.

Одним із можливих підходів до вирішення проблеми оподаткування цифрових послуг є модифікація концепції постійних представництв, шляхом запровадження нового зв'язку (nexus) у державі-джерелі доходу, що буде охоплювати прибутки від цифрової діяльності. Даний nexus отримав назву «значна економічна присутність» (significant economic presence).

Вперше підхід значної економічної присутності згадується у Фінальному звіті до Кроку 1 плану BEPS, який присвячено вирішенню податкових проблем в умовах цифрової економіки. Відповідно до Фінального звіту, значна економічна присутність буде визначатись за допомогою трьох факторів: дохід, цифрові технології та відносини з користувачем [8, с. 107–108].

Фактор доходу пропонується встановлювати на основі розміру доходу, який було згенеровано у державі підприємством-нерезидентом від цифрових транзакцій, при цьому продажі здійснюються дистанційно через вебсайт або шляхом укладення онлайн-контракту на цифровій платформі. Поріг доходу також мав би бути встановлений таким чином, щоб не обтяжувати виконанням зобов'язань підприємств-нерезидентів, які отримують невеликий дохід у державі-джерелі доходу. Складністю даного критерію є необхідність впровадження процесів для відстеження та підтвердження продажів, здійснених підприємством-нерезидентом дистанційно в межах певної держави [9].

У поєднанні з фактором доходу для виконання тесту на значну економічну присутність можуть бути залучені різноманітні **цифрові фактори**. Так, підприємство-нерезидент, орієнтоване на клієнтів або користувачів у певній країні, як правило, створює веб-сайт із локалізованим або спеціалізованим доменним ім'ям держави-джерела. Також через відмінності в мовах, культурах та регулюванні між країнами, підприємствам, які хочуть полегшити взаємодію з місцевими користувачами або клієнтами за допомогою цифрових платформ, доводиться інтегрувати свої товари та послуги з комерційним та правовим контекстом локального середовища. Наприклад, YouTube надає користувачам кілька мов на вибір, що важливо для залучення значної кількості місцевих користувачів. До того ж, якщо підприємство пропонує місцеві варіанти оплати, коли клієнт здійснює онлайн-покупку, це можна розглядати як цифровий фактор, оскільки це свідчить про інтеграцію в бізнес-середовище цієї країни [10].

Останнім є **фактори, пов'язані з користувачами**, оскільки користувач та пов'язані з ним дані відіграють значну роль у цифровій економіці. Вони можуть включати щомісячну кількість активних користувачів, укладення онлайн-договорів тощо. Таким чином, кількість зареєстрованих користувачів, які авторизувалися та відвідували цифрову платформу підприємства кожні 30 днів, може вказувати як на розмір, так і на рівень взаємодії між підприємствами-нерезидентами та місцевими користувачами. Крім того, регулярне укладення договорів вважається також важливим критерієм, що показує участь підприємства в економіці держави-джерела доходу [10].

Варто відзначити, що зазначений вище або модифікований підхід значної економічної присутності уже імплементовано у ряді держав, зокрема, Італії, Нігерії, Туреччині, Ізраїлі тощо [11].

Висновки. Отже, концепція постійного представництва протягом своєї історії демонструє високий рівень адаптивності до зовнішніх умов, які були характерними для ведення бізнесу у відповідні часові періоди. Проте сучасні виклики цифрової економіки змушують знову переосмислювати визначення постійного представництва, яке наразі закріпилося як «фіксоване місце ведення бізнесу». Одним із запропонованих варіантів вирішення цієї проблеми є введення підходу значної економічної присутності, що враховує фактори доходу, використання цифрових технологій та взаємодії з користувачами. Наразі цей підхід потребує подальшого аналізу, зокрема у частинні внесення змін до Модельних конвенцій та вирішення питання розподілу прибутку між державою-джерелом доходу та державою-резидентності підприємства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Reiter M. Die Betriebsstätte im nationalen Steuerrecht, aktuelle Entwicklungen : Masterarb. Wien, 2021. 105 p. URL: https://pub.fh-campuswien.ac.at/obvfcwhsacc/download/pdf/6189909 (date of access: 06.06.2025).

2. Casonato S. Permanent Establishment in the time of COVID-19: a concept to revise? : Master's thesis. Venice, 2023. 161 p. URL: https://unitesi.unive.it/retrieve/3ae3a7c5-a5be-4401-8d04-6cea109cd971/841573-1244052.pdf (date of access: 06.06.2025).

3. Walker B. The evolution of the Agency Permanent Establishment Concept. *UNSW Business School*. 2018. URL: https://www.unsw.edu.au/business/About-Site/Schools-Site/Taxation-Business-Law-Site/Documents/40-Walker-ATTA2018.pdf (date of access: 06.06.2025).

4. Woźniak T. Powstanie zakładu a unikanie opodatkowania w międzynarodowym prawie podatkowym. *Wolters Kluwer Polska*, 2022. 764 p.

5. Chaffey A. Permanent Establishment Dilemma In The Digital Economy : Thesis. Johannesburg, 2014. 74 p. URL: https://ujcontent.uj.ac.za/esploro/outputs/graduate/Permanent-establishment-dilemma-in-the-digital/9910577907691/filesAndLinks?index=0 (date of access: 06.06.2025).

6. Kobetsky M. History of tax treaties and the permanent establishment concept. *International Taxation of Permanent Establishments: Principles and Policy*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011. 468 p. DOI: https://doi.org/10.1017/CBO9780511977855.

7. Preventing the Artificial Avoidance of Permanent Establishment Status, Action 7 – 2015 Final Report. OECD, 2015. 48 p. DOI: https://doi.org/10.1787/9789264241220-en (date of access: 06.06.2025).

8. Addressing the Tax Challenges of the Digital Economy, Action 1 – 2015 Final Report. OECD, 2015. 287 p. DOI: https://doi.org/10.1787/9789264241046-en (date of access: 06.06.2025).

9. Dhuldhoya V. The Future of the Permanent Establishment Concept. *Bulletin for International Taxation*. 2018. Vol. 72, no. 4a/Special Issue. DOI: https://doi.org/10.59403/q53pbj (date of access: 06.06.2025).

10. Giuliano I., Rondelli E. Permanent Establishments: A Conceptual Analysis and Challenges Ahead. *European Taxation*. 2025. Vol. 65, no. 2/3.

11. Christians A., Towfigh K. Significant Economic Presence (SEP): Threshold to Taxing Digital Profits, *CTF Digital Tax Log*. 2020, Entry #4. URL: https://www.ctf.ca/EN/Newsletters/Blogs_and_Reports/Digital_Services_Updates/Entries/Entry04.aspx (date of access: 06.06.2025).

РОЗДІЛ 12
ВІЙСЬКОВЕ ПРАВО

УДК 342.150
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/56

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ УТВОРЕННЯ І ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ВІЙСЬКОВОЇ ПРОКУРАТУРИ В УКРАЇНІ

HISTORICAL ASPECTS OF THE FORMATION AND ACTIVITIES OF THE MILITARY PROSECUTOR'S OFFICE IN UKRAINE

Іващенко С.М., полковник,
доцент кафедри права Національної безпеки та правової роботи
Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Чалий М.Г., полковник,
викладач кафедри військового права
Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

У статті детально розглядаються історичні аспекти утворення, становлення, розвитку, реорганізації та ліквідації органів військової прокуратури в Україні з 1991 року до сьогодення. Автор аналізує процес формування військової прокуратури в умовах здобуття незалежності України, починаючи з прийняття Закону «Про прокуратуру» у 1991 році, коли військова прокуратура ще не була окремо виділена, та подальшого включення її до системи органів прокуратури у 1993 році. Особливу увагу приділено підпорядкуванню військових прокуратур Генеральному прокурору України з 1992 року, що стало важливим кроком у становленні інституту військової юстиції. Також висвітлено роль військової прокуратури у забезпеченні законності у військових формуваннях, зокрема під час збройного конфлікту на сході України, де військові прокурори відіграють ключову роль у контролі за дотриманням законів та розслідуванні правопорушень у зоні бойових дій. Розглядається також період реформування у 2012 році, коли військові прокуратури були тимчасово ліквідовано, а їх функції передано іншим підрозділам, а з 2014 року – відновлено у зв'язку з необхідністю посилення військової юстиції через агресію рф. Особлива увага приділяється реформі 2020 року, що призвела до ліквідації військової прокуратури як окремого органу та передачі її функцій спеціалізованим підрозділам Офісу Генерального прокурора. Автори аналізують переваги та виклики цієї реорганізації, а також перспективи подальшого розвитку військової юстиції в Україні. Зокрема, розглядаються можливості функціонування Спеціалізованої воєнної прокуратури та створення Військової поліції як нових інституцій, які мають підвищити ефективність правового контролю у військовій сфері. У статті також проведено порівняння з досвідом інших країн, що дозволяє зробити висновки щодо оптимальних шляхів реформування та розвитку системи військової прокуратури в Україні. Матеріал буде корисним для фахівців у галузі права, державного управління, військової юстиції, а також для науковців і студентів, які вивчають історію та сучасний стан правоохоронних органів України.

Ключові слова: військова прокуратура, Україна, історія становлення, реформа прокуратури, ліквідація військової прокуратури, військова юстиція, військові злочини.

The article provides a detailed examination of the historical aspects of the formation, establishment, development, reorganization, and liquidation of the military prosecution bodies in Ukraine from 1991 to the present. The author analyzes the process of forming the military prosecution in the context of Ukraine's independence, beginning with the adoption of the Law "On the Prosecutor's Office" in 1991, when the military prosecution was not yet a separate entity, and its subsequent integration into the prosecution system in 1993. Special attention is given to the subordination of military prosecutors to the Prosecutor General of Ukraine since 1992, which was a significant step in establishing the institution of military justice. The article also highlights the role of the military prosecution in ensuring legality within military formations, particularly during the armed conflict in eastern Ukraine, where military prosecutors play a key role in overseeing compliance with laws and investigating offenses in the combat zone. The period of reform in 2012 is discussed, when military prosecution offices were temporarily abolished and their functions transferred to other units, followed by their restoration in 2014 due to the need to strengthen military justice amid Russian aggression. Particular focus is placed on the 2020 reform that led to the liquidation of the military prosecution as a separate body and the transfer of its functions to specialized units within the Office of the Prosecutor General. The author evaluates the advantages and challenges of this reorganization, as well as prospects for the further development of military justice in Ukraine. Specifically, the article considers the potential operation of the Specialized Military Prosecution and the creation of the Military Police as new institutions aimed at enhancing the effectiveness of legal oversight in the military sphere. The article also includes a comparison with the experiences of other countries, allowing conclusions to be drawn regarding optimal paths for reforming and developing Ukraine's military prosecution system. This material will be useful for specialists in law, public administration, military justice, as well as for researchers and students studying the history and current state of Ukraine's law enforcement agencies.

Key word: Military Prosecutor's Office, Ukraine, History of establishment, Prosecutor's office reform, Liquidation of the military prosecutor's office, Military justice, Military crimes.

Постановка проблеми. Утворення та функціонування органів військової прокуратури в Україні є важливим елементом забезпечення законності, правопорядку та військової дисципліни у Збройних Силах України та інших військових формуваннях. Проте на шляху становлення цієї інституції виникали численні проблеми, пов'язані з трансформацією радянської системи військової юстиції у національну, адаптацією до нових політичних і правових реалій, а також викликами, які поставили збройні конфлікти на сході України.

Однією з ключових проблем є ефективність діяльності військової прокуратури у забезпеченні розслідування військових злочинів та боротьбі з корупцією у військовій сфері. Важливим викликом стало реформування прокуратури у 2020 році, що призвело до ліквідації військової прокуратури як окремого органу і передачі її функцій іншим підрозділам. Це викликало дискусії щодо збереження спеціалізації, компетентності та оперативності у розслідуванні військових правопорушень.

Окрім того, існує проблема визначення оптимальної моделі військової юстиції в Україні, яка б відповідала сучасним стандартам, забезпечувала ефективний контроль за законністю у військових формуваннях і захищала права військовослужбовців. Питання утворення Військової поліції в Україні залишаються актуальними, але потребують законодавчого врегулювання та організаційного забезпечення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останні дослідження і публікації, присвячені діяльності органів військової прокуратури в Україні, відображають комплексний підхід до вивчення проблематики військової юстиції в умовах сучасних викликів. Науковці, експерти та громадські організації приділяють значну увагу аналізу діяльності військової прокуратури, її реформуванню, а також перспективам розвитку у контексті збройного конфлікту, що триває в України. Зокрема, у роботах останніх років відзначається різке збільшення чисельності військових формувань, що супроводжується зростанням кількості кримінальних і адміністративних правопорушень серед військовослужбовців. Це підкреслює необхідність створення відповідних спеціалізованих органів, таких як Військова поліція, які б ефективно здійснювали досудове розслідування військових злочинів і підтримували правопорядок у військових колективах.

Реформування органів прокуратури в Україні, зокрема ліквідація військової прокуратури як окремого органу у 2020 році, стала предметом активних дискусій у науковому і професійному середовищі. Деякі дослідники відзначають, що хоча реформа мала на меті оптимізацію структури і підвищення прозорості, вона водночас поставила під сумнів збереження спеціалізації та ефективності розслідувань військових злочинів. У цьому контексті особливу увагу приділяється створеній Спеціалізованій прокуратури у воєнній сфері (на теперішній час Спеціалізована прокуратура у сфері оборони) у складі Офісу Генерального прокурора, яка зберегла «фокус» саме на військовій сфері.

Дослідження, присвячені діяльності прокуратури в умовах воєнного стану, аналізують зміни у кримінальному процесі, що розширили повноваження прокурорів для оперативного реагування на злочини в умовах бойових дій. Це включає можливість продовження тримання під вартою та посилення судового контролю, що є важливим для підтримання правопорядку у складних умовах воєнного часу.

На думку практикуючих науковців, зокрема колишніх військових прокурорів Іващенка С.М. та Чалого М.Г., важливим кроком є утворення Військової поліції як окремого правоохоронного органу, що матиме виключні повноваження з досудового розслідування військових злочинів та здійснення оперативно-розшукової діяльності. Варто також розглянути питання утворення військових судів (трибуналів), які б спеціалізувалися на розгляді справ, щодо військовослужбовців, що дозволить чітко розмежувати підслідність і підвищити ефективність правосуддя у військовій сфері.

У 2023 році відбулися численні науково-практичні конференції та професійні дискусії, присвячені реформуванню військової юстиції, створенню Військової поліції, військових судів та підвищенню кваліфікації фахівців у галузі військового права. Ці заходи сприяють формуванню консолідованої позиції щодо подальшого розвитку системи військової юстиції в Україні.

Виклад основного матеріалу. Перші кроки до утворення системи військових прокуратур в Україні були зроблені ще в період перебудови СРСР. Важливим етапом стало прийняття 16 липня 1990 року Декларації про державний суверенітет України, яка закріпила підпорядкування органів прокуратури Генеральному прокурору України, підзвітному Верховній Раді України.

Після проголошення незалежності у 1991 році Верховна Рада України прийняла перший Закон «Про прокуратуру», який визначив завдання і повноваження прокуратури, який спочатку не передбачав утворення військових прокуратур як окремих структур. Проте, вже 30 січня 1992 року було ухвалено постанову «Про підпорядкування військових прокуратур», згідно з якою з 1 лютого 1992 року всі військові прокуратури України підпорядковувалися Генеральному прокурору України, відокремлюючись від радянської системи, де вони підпорядковувалися Головному військовому прокурору СРСР [1].

26 листопада 1993 року в Закон України «Про прокуратуру» внесено зміни, які офіційно закріпили військові прокуратури як окрему складову системи органів прокуратури України. Військові прокуратури отримали статус спеціалізованих органів, що здійснюють нагляд за додержанням законів у військових формуваннях, Збройних Силах України, Національній гвардії України, Службі безпеки України та інших військових формуваннях [2].

В 1992 році в структурі Генеральної прокуратури України було утворено Управління нагляду за додержанням законів у Збройних Силах України та оборонній промисловості, яке 31 серпня 1995 року було реорганізоване у Головне управління військових прокуратур, а згодом у 2004 році – у Головне управління нагляду за додержанням законів у Збройних Силах України та інших військових формуваннях.

У 2012 році внаслідок законодавчих змін, було прийнято відповідне рішення щодо ліквідації військових прокуратур як окремого інституту. Головне управління військових прокуратур було ліквідоване 11 липня 2012 року, а на його базі утворено Головне управління нагляду за додержанням законів у воєнній сфері, яке виконувало частину функцій військової прокуратури, але вже в іншому статусі [3].

Початок збройного конфлікту на сході України у 2014 році та анексія АР Криму стали каталізатором для відновлення органів військової прокуратури як окремої спеціалізованої структури. Це було зумовлено необхідністю ефективного контролю за законністю у військових формуваннях, особливо у зоні бойових дій, де мали місце численні порушення військової дисципліни, кримінальні правопорушення та порушення прав військовослужбовців.

14 серпня 2014 року Верховна Рада України ухвалила зміни до Закону України «Про прокуратуру», які офіційно відновили діяльність органів військової прокуратури, як структурного підрозділу Генеральної прокуратури України. Згідно із наведеним законом, до військових прокуратур належали: Головна військова прокуратура (структурний підрозділ Генпрокуратури), військові прокуратури регіонів, військові прокуратури гарнізонів та інші, прирівняні до прокуратур міст і районів.

Особливо важливою була норма, що у разі ведення бойових дій особовий склад військових прокуратур міг відряджатися безпосередньо до районів розташування військових частин для виконання завдань за призначенням, що забезпечувало їхню присутність у зоні бойових дій. З урахуванням наведеного, військові прокурори отримали повноваження працювати безпосередньо в районах проведення антитерористичної операції, що дозволяло їм оперативно збирати докази злочинів, пов'язаних із військовою службою, порушень законів і звичаїв війни, а також забезпечувати дотримання прав військовослужбовців.

Діючий на той час, Генеральний прокурор України Ірина Венедіктова підкреслювала, що під час ведення бойових дій військові прокурори повинні мати беззастережне право бути на лінії вогню для пошуку і збереження доказів агресії, підтримувати правопорядок у військових частинах і захищати законні права військовослужбовців.

У 2020 році, в рамках реформи прокуратури, органи військової прокуратури в котрий раз було ліквідовано, а їх повноваження були передані до інших підрозділів Генеральної прокуратури України (на теперішній час – Офіс Генерального прокурора). Проте з початком повномасштабного вторгнення рф у 2022 році питання відновлення діяльності органів військової прокуратури знову є актуальним.

1 квітня 2022 року Верховна Рада України ухвалила закон, який удосконалює діяльність органів прокуратури в умовах збройної агресії, зокрема забезпечує доступ спеціалізованих прокурорів до зони бойових дій для збору доказів злочинів агресії. Однак цей закон не передбачає повноцінного відновлення органів військової прокуратури як окремого органу, а лише регламентує порядок відрядження військовослужбовців на посади прокурорів у рамках існуючих прокуратур [4].

Спеціалізовані прокуратури у сфері оборони виконують покладені на них повноваження, визначені Положенням про Спеціалізовану прокуратуру у сфері оборони, затвердженим відповідним наказом Генерального прокурора. Вони являються структурним підрозділом Офісу Генерального прокурора і підпорядковуються першому заступнику або заступнику Генерального прокурора.

До основних повноважень Спеціалізованої прокуратури у сфері оборони відносяться: процесуальне керівництво досудовим розслідуванням і підтримання публічного обвинувачення у кримінальних провадженнях, пов'язаних з оборонною сферою; контроль за додержанням законів під час виконання судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи; представництво інтересів держави в суді у сфері оборони, здійснення нагляду за законністю у справах адміністративного характеру, що стосуються оборонної сфери; організаційне і методичне керівництво діяльністю спеціалізованих прокуратур на рівні областей, контроль за дотриманням законодавства, проведення навчання і перевірок; забезпечення дотримання режиму секретності під час виконання робіт, пов'язаних з державною таємницею; участь у плануванні роботи Офісу Генерального прокурора, підготовка аналітичних матеріалів, пропозицій щодо вдосконалення законодавства у сфері оборони.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Органи військової прокуратури в Україні пройшли складний і багатогранний шлях становлення, розвитку, реформування та відновлення. Від початку утворення у 1991 році як частини системи прокуратури незалежної України, через періоди реорганізацій і навіть ліквідації у 2012 році, військова прокуратура довела свою необхідність і важливість, особливо в умовах збройного конфлікту в країни, що розпочався у 2014 році. Відновлення органів військової прокуратури у 2014 році стало ключовим кроком у забезпеченні законності, дисципліни та захисту прав військовослужбовців під час бойових дій. Проте подальші реформи, зокрема ліквідація органів військової прокуратури у 2020 році, свідчать про існування проблем у визначенні оптимальної моделі організації органів військової прокуратури, її статусу, повноважень і кадрового забезпечення.

Перспективи подальших досліджень:

– необхідність дослідження найкращих міжнародних практик організації і діяльності органів військової прокуратури та розроблення моделі, що максимально відповідатиме потребам України в умовах воєнного стану та реформування правоохоронної системи;

– проведення комплексного аналізу існуючого законодавства щодо статусу, повноважень і соціального захисту спеціалізованих (військових) прокурорів з метою усунення колізій та забезпечення чітких правових рамок їх діяльності;

– підвищення професійної підготовки кадрів;

– впровадження сучасних технологій у діяльність спеціалізованих (військових) прокуратур;

– міжнародне співробітництво.

ЛІТЕРАТУРА

1. Енциклопедія сучасної України. URL: https://esu.com.ua/article-34462

2. Беланюк М. В. Трансформація органів військової прокуратури в Україні: історико-правовий аналіз. Інформація і право. 2022. № 1 (40). С. 144–155.

3. Історія військової прокуратури Західного регіону України. 1992 р. – сьогодення. Я, військовий прокурор… 2019. URL: https://vpzhr.gp.gov.ua/ua/actual_vpzhr.html

4. Костенко І. В., Огієвич С. М. Історичні аспекти виникнення, становлення та розвитку системи органів прокуратури. *Актуальні проблеми держави і права*. Вип. 85. DOI: https://doi.org/10.32837/apdp.v0i85.1832

5. Іващенко С. М., Чалий М. Г. Правова робота під час здійснення антикорупційної діяльності у правоохоронних органах. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 6. С. 307–310.

УДК 342.355.2:343.1
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/57

ЗВІЛЬНЕННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ З УРАХУВАННЯМ ЗМІН ДО КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ ТА РАТИФІКАЦІЄЮ РИМСЬКОГО СТАТУТУ

EXEMPTION OF MILITARY PERSONNEL FROM CRIMINAL LIABILITY FOR WAR CRIMES IN VIEW OF AMENDMENTS TO THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE AND RATIFICATION OF THE ROMAN STATUTE

Чалий М.Г., викладач кафедри військового права
Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Пащенко Є.М., д.філос. в гал. права (PhD),
старший викладач кафедри військового права
Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Іващенко С.М., доцент кафедри права Національної безпеки та правової роботи
Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Антонюк А.О., здобувач вищої освіти
Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Вступ. У контексті російської агресії проти України та ратифікації Римського статуту особливої актуальності набуває питання кримінальної відповідальності військовослужбовців за воєнні злочини. Зміни до Кримінального кодексу України та імплементація міжнародних норм створюють нову правову реальність, яка потребує ґрунтовного аналізу та осмислення механізмів звільнення від кримінальної відповідальності за воєнні злочини.

Мета. Дослідження спрямоване на комплексний аналіз правових підстав та механізмів звільнення від кримінальної відповідальності за воєнні злочини, в контексті оновленого законодавства України та міжнародних зобов'язань держави, а також розробку практичних рекомендацій щодо застосування відповідних норм права.

Матеріали і методи. У дослідженні використано системний аналіз змін до Кримінального кодексу України, положень Римського статуту. Застосовано порівняльно-правовий, формально-юридичний та системно-структурний методи дослідження, а також методи теоретичного узагальнення й прогнозування.

Результати. У статті проаналізовано нові підстави та умови звільнення військовослужбовців від кримінальної відповідальності за воєнні злочини, визначено особливості застосування норм міжнародного гуманітарного права в національному законодавстві. Досліджено співвідношення національних механізмів звільнення від відповідальності з вимогами Римського статуту. Розроблено алгоритм правової оцінки дій військовослужбовців при вирішенні питання про можливість звільнення від кримінальної відповідальності.

Перспективи. Подальші дослідження доцільно зосередити на розробці методичних рекомендацій для правозастосування з кваліфікації воєнних злочинів та застосування норм під час звільнення від кримінальної відповідальності, вдосконаленні механізмів взаємодії національної системи правосуддя з Міжнародним кримінальним судом, а також на розробці превентивних заходів щодо запобігання воєнним злочинам.

Ключові слова: воєнні злочини, кримінальна відповідальність військовослужбовців, звільнення від кримінальної відповідальності, Римський статут, Кримінальний кодекс України, міжнародне гуманітарне право, Міжнародний кримінальний суд.

In the context of Russia's aggression against Ukraine and the ratification of the Rome Statute, the issue of criminal liability of military personnel for war crimes is becoming particularly relevant. Amendments to the Criminal Code of Ukraine and the implementation of international norms create a new legal reality that requires a thorough analysis and understanding of the mechanisms of exemption from criminal liability for war crimes.

Objective. The study aims to provide a comprehensive analysis of the legal grounds and mechanisms for exemption from criminal liability for war crimes in the context of the updated legislation of Ukraine and the state's international obligations, as well as to develop practical recommendations for the application of the relevant legal provisions.

Materials and Methods. The study uses a systematic analysis of the amendments to the Criminal Code of Ukraine and the provisions of the Rome Statute. The author uses comparative legal, formal legal and systemic-structural research methods, as well as methods of theoretical generalization and forecasting.

Results. The article analyzes the new grounds and conditions for exemption of military personnel from criminal liability for war crimes, and identifies the specifics of application of international humanitarian law in national legislation. The correlation of national mechanisms of exemption from liability with the requirements of the Rome Statute is investigated. The author develops an algorithm for legal assessment of military personnel's actions when deciding on the possibility of exemption from criminal liability.

Prospects. Further research should be focused on developing methodological recommendations for law enforcement on the qualification of war crimes and the application of the rules for exemption from criminal liability, improving the mechanisms of interaction between the national justice system and the International Criminal Court, as well as developing preventive measures to prevent war crimes.

Key words: War crimes, criminal liability of military personnel, exemption from criminal liability, Rome Statute, Criminal Code of Ukraine, international humanitarian law, International Criminal Court.

Постановка проблеми. Питання кримінальної відповідальності військовослужбовців за воєнні злочини набуло особливої актуальності в контексті повномасштабної війни в Україні. Зміни до кримінального законодавства України та імплементація міжнародних норм створюють нову реальність, яка потребує ґрунтовного аналізу та систематизації й нещодавньої ратифікації Римського статуту Міжнародного кримінального суду.

Особливої уваги заслуговує інститут звільнення від кримінальної відповідальності, який зазнав суттєвих трансформацій у світлі останніх законодавчих змін. Це питання має не лише теоретичне, але й практичне зна-

чення для забезпечення ефективного правосуддя та дотримання прав військовослужбовців в умовах збройного конфлікту.

Актуальність дослідження. Вторгнення російської федерації на територію України у 2022 році створило безпрецедентні виклики для української правової системи, зокрема у сфері кримінального правосуддя. В умовах активних бойових дій та окупації частини території України постало питання притягнення до відповідальності за воєнні злочини та можливого звільнення від порушення набуває не лише теоретичного, але й практичного значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання кримінальної відповідальності військовослужбовців за воєнні злочини набуло особливої актуальності у контексті війни в Україні, зміни до кримінального законодавства України та імплементація міжнародних норм створюють нову правову реальність.

Інститут звільнення від кримінальної відповідальності військовослужбовців, який зазнав трансформацій у світлі останніх законодавчих змін, має практичне значення для забезпечення ефективного правосуддя та дотримання прав військовослужбовців в умовах збройного конфлікту.

Теоретичною основою дослідження є фундаментальні праці вітчизняних і зарубіжних науковців у сфері міжнародного гуманітарного та кримінального права. Проаналізовано наукові дослідження, присвячені правовій сутності воєнних злочинів, специфіці притягнення військовослужбовців до відповідальності та особливостям застосування амністії в умовах воєнного часу.

Методи дослідження. У процесі дослідження проблематики звільнення військовослужбовців від кримінальної відповідальності за воєнні злочини з урахуванням змін до Кримінального кодексу України та ратифікації Римського статуту застосовано комплекс наукових методів, що дозволяють всебічно охарактеризувати правові механізми, умови та наслідки таких звільнень.

Основним методом дослідження виступає системний аналіз, який використано для оцінки змін у кримінальному законодавстві України, положень Римського статуту та їхнього впливу на практику правозастосування. Даний метод дозволяє визначити взаємозв'язки між національним і міжнародним правом, оцінити гармонізацію українського законодавства з міжнародними стандартами та проаналізувати ефективність правових механізмів звільнення військовослужбовців від відповідальності.

Порівняльно-правовий метод, що дає змогу зіставити підходи України до врегулювання кримінальної відповідальності за воєнні злочини з практикою інших держав, які є сторонами Римського статуту, та діяльністю Міжнародного кримінального суду. Виявити позитивний досвід і визначити можливі недоліки у вітчизняному законодавстві.

Формально-юридичний метод використано для аналізу нормативно-правових актів, зокрема Кримінального кодексу України, законодавчих змін, пов'язаних із ратифікацією Римського статуту, та судової практики. Завдяки цьому методу досліджено зміст юридичних норм, їхню відповідність міжнародним стандартам та особливості застосування в національній правовій системі.

Метод теоретичного узагальнення застосовано для систематизації наукових підходів до проблеми кримінальної відповідальності за воєнні злочини та механізмів її звільнення. Використано напрацювання науковців у сфері міжнародного гуманітарного права, кримінального права та судової практики.

Метод прогнозування допомагає оцінити можливі наслідки правових змін для військовослужбовців, зокрема ризики притягнення до відповідальності в межах міжнародної юрисдикції, можливі правові колізії та способи їх подолання.

Таким чином, використання зазначених методів дозволило здійснити комплексний аналіз правових основ звільнення військовослужбовців від кримінальної відповідальності за воєнні злочини, оцінити відповідність національного законодавства міжнародним стандартам та визначити перспективи його подальшого вдосконалення.

Виклад основного матеріалу. Серпень 2024 року став віхою в історії української юриспруденції та міжнародного права, коли Верховна Рада України прийняла історичне рішення про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду. Цей крок став результатом багаторічної підготовчої роботи та тривалих дискусій як серед правників, так і серед політиків, демонструючи готовність України до поглиблення інтеграції у міжнародну систему правосуддя.

Законом України № 3909-IX від 21 серпня 2024 року "Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього" офіційно закріплено визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду (надалі – МКС). Цей законодавчий акт відкрив новий етап у розвитку української правової системи, створивши міцний фундамент для ефективної боротьби з найтяжчими міжнародними злочинами. Відтепер Міжнародний кримінальний суд отримав повноваження розглядати справи щодо чотирьох категорій найтяжчих міжнародних злочинів: геноциду, злочинів проти людяності, воєнних злочинів та злочину агресії, якщо вони вчинені на території України [2].

Процес адаптації національного законодавства до вимог Римського статуту виявився комплексним та багатогранним, змін зазнав Кримінальний кодекс України. Проведено ґрунтовну роботу з гармонізації термінології та санкцій. Приділено особливу увагу приведенню у відповідність визначень злочинів до міжнародних стандартів. Зокрема, переглянуто та уточнено формулювання таких складів злочинів, як геноцид та воєнні злочини, а також впроваджено нову категорію – злочини проти людяності, яка раніше була відсутня в українському законодавстві.

Особливу увагу приділено питанню захисту інтересів українських військовослужбовців. Враховуючи складну безпекову ситуацію та триваючий збройний конфлікт, Україна скористалася важливим механізмом, передбаченим статтею 124 Римського статуту. Це положення надає державам-учасницям можливість протягом семирічного періоду після ратифікації не визнавати юрисдикцію МКС щодо воєнних злочинів, вчинених їхніми громадянами або на їхній території. Таке рішення прийняте після ретельного аналізу та консультацій з військовими експертами та правниками, щоб забезпечити належний баланс між міжнародними зобов'язаннями України та захистом її національних інтересів [3].

Важливо підкреслити, що це тимчасове обмеження юрисдикції МКС надає Україні необхідний час для зміцнення власної правової системи та розбудови ефективних механізмів розслідування та судового розгляду таких злочинів на національному рівні. Протягом цього перехідного періоду необхідно провести масштабну роботу з удосконалення судової системи, підготовки спеціалізованих кадрів та створення належної інфраструктури для проведення складних розслідувань міжнародних злочинів.

З метою вдосконалення організації роботи обласних прокуратур, керуючись ст. ст. 9, 10, 14 Закону України "Про прокуратуру" наказом Генерального прокурора від 13 вересня 2023 року № 57ш утворено в структурі та штатній чисельності обласної прокуратури управління протидії злочинам, вчиненим в умовах збройного конфлікту, на яке покладено організацію процесуального керівництва досудовим розслідуванням, підтримання публічного обвинувачення та аналітичного забезпечення.

В свою чергу головою Національної поліції України раніше видано наказ , яким затверджено Перелік змін у штатах Національної поліції, де утворено відділ розслідування злочинів, вчинених в умовах збройного конфлікту, при слідчому управлінні головного управління Національної поліції області, яка межує з рф.

Ратифікація Римського статуту також має важливе значення для міжнародного позиціонування України. Цей крок демонструє відданість України принципам міжнародного права та готовність до активної участі у глобальній системі кримінального правосуддя. Посилює правові механізми притягнення до відповідальності осіб, винних у вчиненні найтяжчих міжнародних злочинів, незалежно від їхнього громадянства чи посади.

Імплементація положень Римського статуту вимагає розширення міжнародного співробітництва у сфері кримінального правосуддя. Україна, отримує додаткові можливості для взаємодії з іншими державами-учасницями статуту у питаннях розслідування міжнародних злочинів, обміну досвідом та надання правової допомоги. Це створює передумови для підвищення ефективності боротьби з безкарністю на глобальному рівні.

Прийняття міжнародного документа також має значний вплив на розвиток правової культури в Україні. Воно сприяє підвищенню обізнаності суспільства щодо міжнародного гуманітарного права та важливості дотримання його норм. Крім того, це створює додаткові гарантії захисту прав людини та забезпечення справедливості для жертв найтяжчих злочинів.

Відповідно до сучасної міжнародної практики, питання звільнення від кримінальної відповідальності за воєнні злочини є надзвичайно важливим та складним аспектом міжнародного гуманітарного права.

Міжнародне кримінальне право встановлює чіткі рамки щодо можливості звільнення від відповідальності за воєнні злочини. Фундаментальним принципом є те, що таке звільнення можливе лише за умови, коли держава демонструє реальну здатність та щиру готовність самостійно розслідувати та здійснювати кримінальне переслідування за такі злочини. Це положення є наріжним каменем принципу комплементарності, який лежить в основі діяльності Міжнародного кримінального суду.

Важливо розуміти, що у випадках, коли національна правова система виявляється нездатною або небажаючою проводити належне розслідування та судове переслідування за воєнні злочини, міжнародна спільнота, представлена Міжнародним кримінальним судом, має право та обов'язок втрутитися для забезпечення справедливості. Це створює додатковий рівень відповідальності та гарантує, що серйозні порушення міжнародного гуманітарного права не залишаться безкарними.

Відповідно до положень Римського статуту, воєнними злочинами визнаються серйозні порушення Женевських конвенцій та грубі порушення законів і звичаїв війни, включаючи умисні вбивства, катування, нелюдське поводження з військовополоненими та цивільним населенням, незаконне примусове переміщення осіб, напади на цивільні об'єкти та застосування заборонених методів ведення бойових дій [3].

Особливо важливим аспектом є положення статті 33 Римського статуту, яке регулює питання виконання наказів вищого командування. Факт виконання наказу не може бути підставою для звільнення від кримінальної відповідальності за воєнні злочини, якщо такі накази були очевидно незаконними. Це положення має фундаментальне значення для забезпечення індивідуальної відповідальності військовослужбовців та запобігання випадкам виправдання злочинних дій посиланням на накази керівництва [3].

Національне законодавство України, зокрема Закон "Про оборону України" [4], Кримінальний кодекс [1] та Дисциплінарний статут Збройних Сил України [5], формує комплексну правову базу щодо відповідальності військовослужбовців. Ці нормативні акти встановлюють баланс між необхідністю забезпечення правового захисту військовослужбовців при виконанні ними службових обов'язків та потребою притягнення до відповідальності за протиправні дії.

Закон України "Про оборону України" гарантує правовий захист військовослужбовців, які діють у межах визначених правових норм під час виконання завдань із захисту суверенітету та територіальної цілісності держави. Проте, цей захист не є абсолютним і не поширюється на випадки вчинення воєнних злочинів. Таким чином, національне законодавство узгоджується з міжнародними стандартами щодо невідворотності покарання за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права [4].

Важливо підкреслити, що ефективна імплементація норм міжнародного кримінального права в національне законодавство вимагає не лише формального прийняття відповідних законодавчих актів, але й створення дієвих механізмів їх реалізації. Це включає підготовку кваліфікованих правників, забезпечення належної судової практики та створення ефективної системи захисту прав потерпілих від воєнних злочинів.

Крім того, важливим елементом є забезпечення належної підготовки військовослужбовців щодо норм міжнародного гуманітарного права та їх застосування в умовах збройного конфлікту. Це допоможе запобігти випадкам порушення цих норм через незнання або неправильне розуміння їх змісту.

Статути Збройних Сил України встановлюють фундаментальні принципи військової служби – обов'язковість виконання наказів командирів та начальників [5].

Українське кримінальне законодавство, зокрема стаття 41 Кримінального кодексу України, детально регулює питання кримінальної відповідальності за дії, вчинені за наказом.

Законодавець передбачив можливість звільнення від кримінальної відповідальності у випадках, коли особа діяла відповідно до наказу, який не мав явно злочинного характеру. Це положення враховує реальність військової служби, де військовослужбовці часто змушені приймати рішення в умовах обмеженого часу та інформації. Звільнення від відповідальності можливе у двох ключових випадках: коли військовослужбовець об'єктивно не міг усвідомити злочинну природу наказу, або коли наказ був виданий в межах законодавства та відповідав міжнародним правовим нормам [1].

Особливої актуальності це питання набуває в контексті ратифікації Україною Римського статуту Міжнародного кримінального суду. Стаття 33 цього документу встановлює більш жорсткі обмеження щодо можливості звільнення від відповідальності за виконання злочинних наказів. Це створює певну правову колізію між національним законодавством України та міжнародними нормами, яка потребує вирішення [3].

В умовах збройної агресії проти України та численних порушень міжнародного гуманітарного права, перед державою постає завдання з гармонізації національного законодавства з міжнародними нормами. Це включає не лише формальне приведення норм Кримінального кодексу у відповідність до міжнародних стандартів, але й створення ефективної системи розслідування та документування воєнних злочинів на національному рівні. Особливу увагу слід приділити розробці чітких критеріїв для визначення «явно злочинного» характеру наказів та встановленню процедур, які дозволять військовослужбовцям приймати обґрунтовані рішення щодо виконання чи невиконання сумнівних наказів.

Важливим аспектом цієї роботи є також захист українських військовослужбовців від можливих маніпуляцій

з боку держави-агресора, оскільки рф неодноразово демонструвала готовність використовувати міжнародні правові механізми для тиску на українських військових та дискредитації Збройних Сил України. Тому оновлення законодавства має не лише забезпечити відповідність міжнародним стандартам, але й створити надійні правові механізми захисту українських військовослужбовців від необґрунтованих звинувачень та переслідувань.

В контексті сучасних наукових досліджень питання кримінальної відповідальності за воєнні злочини привертає значну увагу науковців та практиків. Ґрунтовний аналіз наукової літератури свідчить про багатоаспектність підходів до вивчення цієї проблематики та її актуальність для української правової системи.

Важливий внесок у дослідження наведеного питання зробили О.С. Малетова та О.М. Тригуб, які у своїй статті "Кримінальна відповідальність за воєнні злочини" провели комплексний аналіз сучасного стану національного законодавства у сфері кримінальної відповідальності за воєнні злочини. Науковці детально розглянули відповідність українського законодавства міжнародним стандартам та виявили низку проблемних аспектів, які потребують вирішення. На їх думку, існуюча правова база потребує суттєвого вдосконалення для забезпечення ефективного механізму притягнення до відповідальності осіб, які вчинили воєнні злочини. Автори наголошують на необхідності гармонізації національного законодавства з міжнародними нормами та стандартами, що дозволить створити більш дієву систему правового захисту та відповідальності [6, с. 765–769].

Глибоке теоретичне обґрунтування питання криміналізації воєнних злочинів представлено в роботі І.Я. Чорного "До питання щодо підстав криміналізації воєнних злочинів". Автор проводить всебічний аналіз історичних, соціальних та правових передумов включення воєнних злочинів до національного кримінального законодавства. Особливу увагу дослідник приділяє вивченню негативного історичного досвіду, пов'язаного із захистом цивільного населення під час збройних конфліктів. У своєму дослідженні він підкреслює, що криміналізація воєнних злочинів є не лише результатом виконання міжнародних зобов'язань України у сфері гуманітарного права, але й об'єктивною необхідністю, обумовленою потребою захисту фундаментальних прав людини в умовах збройних конфліктів [7, с. 79–83].

Значний науковий інтерес становить дослідження Т.І. Пономарьової "Теоретико-правові підходи до визначення контекстуальних елементів воєнних злочинів". Авторка здійснює детальний аналіз складових елементів воєнних злочинів та особливостей їх закріплення у національному законодавстві. У роботі наголошується на критичній важливості чіткого визначення та розуміння контекстуальних ознак воєнних злочинів для їх правильної кваліфікації. Дослідниця аргументовано доводить, що відсутність чітких критеріїв визначення контекстуальних елементів може призвести до помилок у правозастосовній практиці та ускладнити процес притягнення винних осіб до відповідальності [9].

Актуальності набуває дослідження Д. Новгородської та В. Любавіної, присвячене проблемам кваліфікації воєнних злочинів в Україні. Авторки проводять глибокий аналіз практичних аспектів застосування кримінального законодавства у сфері воєнних злочинів та виявляють системні проблеми у цій галузі [10, с. 177–180]. Вони звертають увагу на недосконалість статті 438 Кримінального кодексу України, яка не містить достатньо чіткого визначення складу злочину та передбачає порівняно м'які санкції [1].

Дослідниці підкреслюють, що практика застосування комбінованої кваліфікації, хоча і дозволяє частково вирішити проблему недосконалості законодавства, створює додаткові правові колізії та ускладнює процес правозастосування.

Значним кроком у розвитку національного законодавства стала ратифікація Римського статуту та пов'язане з цим внесення змін до Кримінального кодексу України. Зокрема, було запроваджено статтю 31-1 Кримінального кодексу України, яка встановлює кримінальну відповідальність військових командирів та осіб, що фактично виконують їх функції, за злочини, вчинені їхніми підлеглими. Ця новела відповідає положенням статті 28 Римського статуту та запроваджує в українське законодавство інститут командної відповідальності [1].

Ґрунтовний аналіз наслідків ратифікації Римського статуту представлено у роботі Т. Кравчука. Автор досліджує вплив міжнародних норм на національне законодавство та підкреслює необхідність чіткого визначення меж відповідальності військових командирів за дії їхніх підлеглих. Дослідник наголошує, що успішна імплементація положень Римського статуту вимагає не лише внесення змін до законодавства, але й глибинного переосмислення принципів міжнародного гуманітарного права та їх адаптації до національної правової системи [11].

В результаті проведеного дослідження встановлено, що питання звільнення військовослужбовців від кримінальної відповідальності за воєнні злочини набуває особливої актуальності у зв'язку з ратифікацією Римського статуту та змінами до Кримінального кодексу України. Проаналізовано правові підстави та механізми звільнення військовослужбовців від кримінальної відповідальності, їх відповідність міжнародним стандартам, а також ризики та виклики, що постають перед національною правовою системою.

Ратифікація Римського статуту є важливим кроком у зміцненні міжнародного правового порядку, але водночас створює правові колізії щодо застосування норм про звільнення військовослужбовців від кримінальної відповідальності. Зокрема, стаття 33 Римського статуту суттєво обмежує можливість звільнення військових, якщо наказ, який вони виконували, був очевидно незаконним. Це створює необхідність вдосконалення національного законодавства та розробки правових механізмів, які б дозволили гармонізувати міжнародні та національні підходи.

Окрім цього, визначено ключові завдання для подальшого вдосконалення правового регулювання, серед яких адаптація норм Кримінального кодексу України до міжнародних стандартів, розробка чітких методичних рекомендацій для правозастосовних органів щодо кваліфікації воєнних злочинів, а також покращення механізмів взаємодії між національною системою правосуддя та Міжнародним кримінальним судом.

Перспективи подальших досліджень у цьому напрямку слід зосередити на розробці ефективних механізмів захисту прав військовослужбовців у процесі притягнення до відповідальності, вивченні практичного досвіду інших держав, які вже адаптували своє законодавство до норм Римського статуту, а також створенні превентивних заходів для запобігання вчиненню воєнних злочинів у майбутньому.

Таким чином, подальше вивчення цієї теми має не лише теоретичне, але й велике практичне значення, адже воно сприятиме удосконаленню правової системи України в умовах сучасних викликів та інтеграції у міжнародну систему кримінального правосуддя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III : станом на 1 лют. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 11.05.2025).
2. Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього : Закон України від 21.08.2024 № 3909-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3909-20#Text (дата звернення: 11.05.2025).
3. Римський статут міжнародного кримінального суду : Статут Міжнар. судів від 17.07.1998 : станом на 21 серп. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 11.05.2025).
4. Про оборону України : Закон України від 06.12.1991 № 1932-XII : станом на 5 січ. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text (дата звернення: 11.05.2025).
5. Статути Збройних Сил України : Закон України від 24.03.1999 № 548-XIV, Закон України від 24.03.1999 № 551-XIV : станом на 9 серп. 2024 р. URL: https://jurkniga.ua/contents/viyskovi-statuti-zbroynikh-sil-ukrayini-.pdf?srsltid=AfmBOorMrbhpzOxXmqRqK2s2_pXpRprOyuSgwiO1nZHZfz81AueXlMwO
6. МАЛЕТОВА, О. С.; ТРИГУБ, О. М. Кримінальна відповідальність за воєнні злочини. *Аналітично-порівняльне правознавство*, 2024, 6: 765-769.URL: http://journal app.uzhnu.edu.ua/article/view/317377/307931
7. Чорний, Ігор Ярославович. «ДО ПИТАННЯ ЩОДО ПІДСТАВ КРИМІНАЛІЗАЦІЇ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ». *Українська поліцеїстика: теорія, законодавство, практика* 3 (2024): 79–83. URL: https://policeyistika.dnuvs.ukr.education/index.php/policeyistyka/article/view/209/186
8. УСТІНОВА, О.; МЕДВІДЬ, Л. П. БОЙОВИЙ ІМУНІТЕТ: ЗМІНИ ДО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ. *РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ*, 2025, 670. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/01/APP_01_2025.pdf#page=670
9. Пономарьова, Тетяна Ігорівна. «ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ КОНТЕКСТУАЛЬНИХ ЕЛЕМЕНТІВ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ.» *Українська поліцеїстика: теорія, законодавство, практика* 1 (2024): 89–92. URL: https://policeyistika.dnuvs.ukr.education/index.php/policeyistyka/article/view/181/161
10. НОВГОРОДСЬКА, Дарина; ЛЮБАВІНА, Вікторія. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КВАЛІФІКАЦІЇ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ В УКРАЇНІ. *Молодий вчений*, 2024, 7 (131): 177–180.
11. КРАВЧУК, Тарас Ігорович. КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВИХ КОМАНДИРІВ: НАСЛІДКИ РАТИФІКАЦІЇ РИМСЬКОГО СТАТУТУ. 2024. URL: https://elar.naiau.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/8d78d621-3e02-44aa-a8f1-52d4bbafb9ca/content

Запорізький національний університет
Міністерства освіти і науки України

Електронне наукове фахове видання «Юридичний науковий електронний журнал»

№ 6, 2025

Запорізький національний університет
Запоріжжя 2025